

DHARMASINDHU

BY

KÂSHINÂTHOPÂDHYÂYA.

EDITED

BY

KRISHNÂJEE RÂMACHANDRA SHÂSTRI NAVARE.

PUBLISHED BY

JANÂRDAN MAHÂDEV GURJAR,

BOOKSELLER & PUBLISHER RAMWADI BOMBAY.

BOMBAY

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS

1888.

Registered for Copy-right under the Government of India's Act XXV of 1867.

(All the rights are reserved by the publisher.)

श्रीः

धर्मसिंधुः

विद्वद्वर्यकाशीनाथोपाध्यायविरचितः ।

सच

नवरेडुत्युपाभिधरामचंद्रात्मजेन

कृष्णशास्त्रिणा

यथामतिमंशोधितः टिप्पण्यादियुक्तीकृतश्च ।

मुंबय्याख्यराजधान्यां निर्णयसागरमुद्रायंत्रालये

गुर्जरोपाध्वमहादेवसूनुना

जनार्दनशर्मणा

मुद्रितः प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८१० सनाब्दाः १८८८

(इसवी शके १८६७ वत्सरे प्रणीतपचविंशतितमांकस्थराजकीयनियमानुसारेण अस्य ग्रन्थस्य
सर्वेअधिकाराः प्रकाशकर्त्रा स्वायत्तीकृताः ।)

उपोद्घातः

अस्मिन् जगति हिरण्यगर्भप्रभृतयोदेवासुरमनुष्यपशुपक्षिमृगसरीमृपादिस्थावरपर्यन्ताः सर्वे प्राणिनः स्वस्वप्रारब्धानुरूपसुखदुःखफलभोगिनो वर्तन्ते । तत्र प्रारब्धनाम पूर्वार्जितं कर्म तच्च द्विविधम् पुण्यात्मकं पापात्मकंच । तत्र पुण्यात्मकं वेदस्मृतिपुराणविहितं तद्विभक्तं शास्त्र-प्रतिषिद्धं आधिव्याधिनरकादिहेतुभूतं पापात्मकम् । तत्र ऐहिकैश्वर्यसंपदादिपारलौकिक-स्वर्गादिजन्ममरणमोक्षपूर्वकात्यंतिकदुःखनिवृत्तिरूपकैवल्यसुखसंपिपादयिषुभिः सर्वदा वे-दादिविहितं कर्मैवाचरणीयम् । यद्यपि ज्ञानादेवतुकैवल्यमिति कैवल्यस्य ज्ञानैकसाध्यत्वमुप-पादितं तथापि चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसंपादकत्वं कर्मण एवास्तीतिकैवल्यप्रयोजकत्वं कर्मण एव ॥

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः ॥ समाप्य तत्पूर्वमुपा-त्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ॥ १ ॥ इत्याद्युक्तत्वात् ॥

अपिच कर्मणा समृद्धस्य बलिराजस्य सकलदेवैः सह साक्षाद्भगवतोऽप्यन्यकर्मणा अजेयस्य षड्गुणैश्वर्यसंपन्नोपि भगवान् तद्गृहे याच्ञाकरणपूर्वकं दासीभूतोऽवतस्थे किंतादकर्मणा कर्तुमशक्यम् अतएव भगवद्गीतायां भगवतोक्तम् कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति ।

यद्यपि श्रीमद्भागवते । श्रेयःस्तुतिभक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ॥ तेषा-मसौ क्लेशलवणशिष्यतेनान्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥ इत्यनेन भक्तेः प्राधान्यमुक्तं तथापि सा भक्तिः कर्मण्यन्तर्भवत्येव तस्या उपासनारूपकर्मात्मकत्वात् भगवद्गीतायां चोक्तम् ॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ॥ परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ १ ॥ इत्य-नेन मोक्षाख्यपरमोत्कृष्टश्रेयःसाधनता कर्मण एवोपपादिता अतएव च श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे बहुकालं देवकार्यसाधनपरायणतया देवैर्दत्तवरायाऽपि मुचुकुन्दाय भगवान् क्षात्रधर्मकृतहिंसा-जन्यकल्मषनिरसनार्थं तत्पस्याचरणमुपदिशन् मोक्षसाधनोपायमाह ॥

क्षात्रधर्मस्थितो जन्तून् न्यवधीर्भृगयादिभिः ॥ समाहितस्तत्तपसा जह्वं मधुपाश्रितः ॥ १ ॥ जन्मन्यनन्तरे राजन् सर्वभूतसुहृत्तमः ॥ भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलम् ॥ २ ॥ इति

तस्माद्ब्राह्मणादिभिः स्वस्ववर्णाश्रमधर्मानुरोधेन पुरुषार्थचतुष्टयसाधकं कर्माचरणीयमिति-सिद्धम् । तच्च कर्म अनेकमहर्षिप्रणीतत्वाद्भुरवबोधमासीत् तस्य सर्वेषां सम्यक्प्रबोधनाय महाविद्वांसः रुपालवो माधवादयो महर्षिप्रणीतस्मृत्यादिभ्यः सकलसारं समुद्धृत्य ग्रंथा-न्निबबन्धुः ॥

आधुनिकजनानामनधीतधर्मशास्त्रीयमीमांसादिग्रन्थानां धर्मजिज्ञासूनां सुखेन बोधाय पर-मरूपालुतया सार्द्रहृदयाः पंडिताः काशीनाथोपाध्यायाः माधवनिर्णयसिन्ध्वादिग्रन्थसिद्धार्थान् विविच्य निर्णयसिन्धुक्रमेणैव धर्मसिन्धुसाराख्यं ग्रन्थं व्यतनिषुः ॥

काशीनाथोपाध्यायाश्च सप्तदशशतपरिमिते (१७००) शालिवाहनशकाब्दे श्रीपण्ड-
रीक्षेत्रे महासाधवः श्रीविठ्ठलस्य परमभक्ता महाभागवताः व्याकरणादिचतुःशास्त्रनिपुणा अ-
भूवन् । येषां शिष्यप्रशिष्यादिपरंपरया कर्नाटकदेशोमहाराष्ट्रदेशश्च व्याप्तोऽभूत् । येषामध्येतृणां
शिष्याणामुपजीविकार्थं तेभ्यः श्रीमन्तो बाजीरावपेशवे राजानः प्रतिवर्षं विंशतिसहस्ररू-
प्यकपरिमितं वेतनमददुः । तदन्तर्गतं द्विसहस्रपरिमितं वेतनं तन्नप्त्रादीनां वंशपरंपरयाऽधुना
ऽपि प्रचरति । श्रीमद्भागवतस्थवेदस्तुतेः श्रीधरीयटीकायाः व्याख्या अतीव समीचीना श्री-
धरीयाभिप्रायप्रकाशिनी काशीनाथोपाध्यायविरचिता समुच्छसति ।

अयंधर्मसिन्धुः आकाशभूमिवसुभूपरिमिते १८१० शालिवाहनशकाब्दे गुर्जरोपाह्वमहा-
देवात्मजेन जनार्दनशर्मणा पूर्वमुद्रितं पुस्तकद्वयं प्राचीनं हस्तलिखितं पुस्तकद्वयंच संपाद्य
शोधयित्वाप्रकाशितः । अस्य ग्रन्थस्य धर्मसिन्धुसारमित्येव नाम ग्रन्थकर्त्रा स्थापितं तदेव
नामास्माभिरपि प्रतिपृष्ठोपरितनभागे दत्तम् किंतु अधुना लोके धर्मसिन्धुरित्याख्यया प्रसि-
द्ध इति कृत्वा उपरितनपत्रे अस्माभिः धर्मसिन्धुः इति बृहदक्षरैर्मुद्रितमिति शिवम् ॥

मुद्रणव्यवस्थाचेत्थम् अस्मिन्ग्रन्थस्थसर्वविषयाणां सम्यक्प्रबोधनाय प्रायशो येमुख्याविष-
यास्तान्पृथक्पृथक् पंक्त्यादौ अनुक्रमांकपूर्वकं विषयसूचकमवतरणं दत्त्वा तथैवाभ्यन्तरविषय-
सूचकानि सूक्ष्मायसाक्षरैरवतरणानि वामभागेदत्तानि । अपिच पट्टविंशदेकादशीभेदानां ग्रंथ-
कर्त्रैव लिखितं कोष्टकं एतद्वन्थोक्तान्युदाहरणानिमेलयित्वा मुद्रितम् । “ ” एतादृश-
चिह्नमध्ये संक्षिप्तैकादशीनिर्णयश्लोकाः प्राचीनास्तद्व्याख्या नवीनाच दत्ता तथा गोत्रप्रवरको-
ष्टकमन्येऽपि विषयाः सूक्ष्मायसाक्षरैर्दत्ताः अस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्यमतीव महत् विद्वद्भिश्च
कर्तुं शक्यमहंचात्पमतिस्तथापि मया अल्पमत्यनुरोधेन यथावकाशं संशोधितं तत्र भ्रान्तेः
पुरुषधर्मत्वात् धावतः स्खलनं यत्रकचन जायते इतिन्यायेन यन्न्यूनातिरिक्तं पतितं तत्सर्वं
विद्वद्भिः सोढव्यमिति विज्ञप्तिः ॥

शोधयिना

नवरेड्युपाह्व रामचन्द्रात्मजकृष्णशर्मा.

एतद्वन्थमुद्रणारंभे गीर्वाणभाषायां धर्मशास्त्रादिपुचनिमग्नगंभीरदुद्धिभिः सौजन्याद्यनेक-
गुणशालिभिः आङ्ग्लभौमभाषायां निपुणतरैः बीए. एल. एल्. बी. इत्युपपदधारिभिः बडो-
दारुयराजधान्यां न्यायाधीशपदारूढैः आठल्ये इत्युपाह्वैः वासुदेवात्मजयशवंतशर्मभिः
(बापूसाहेब आठल्ये) एभिः कृतासु सूचनासुमध्ये या अस्माभिर्गृहीतुं शक्यास्तागृहीतास्ता-
भिस्तेषांबहूपक्रताः स्मः इति ।

गुर्जरोपाह्वमहादेवात्मजो-
जनार्दनशर्मा ।

अथ धर्मसिंधोरनुक्रमणिका ।

तत्र प्रथमपरिच्छेदस्यानुक्रमणिका

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
१ तत्रकालःपद्विधः	१	९ अथप्रतिपदादिनिर्णयः	८
वत्सरादिकालः	१	१० अथद्वितीयानिर्णयः	९
२ अथमंक्रांतनिर्णयः	२	११ अथतृतीयानिर्णयः	९
संक्रांतिपर्वकालः	२	१२ अथचतुर्थीनिर्णयः....	९
संक्रातिपुदानानि	२	१३ अथपंचमीनिर्णयः	९
अयनांशनिर्णयः	२	१४ अथषष्ठीनिर्णयः	९
संगलेपमंक्रांतित्याच्यघटिकाः	३	१५ अथसप्तमीनिर्णयः	१०
३ अथमलमासः	३	१६ अथाष्टमीनिर्णयः	१०
अधिमासोदाहरणं	३	१७ अथनवमीनिर्णयः	१०
क्षयमासनिर्णयः	३	१८ अथदशमीनिर्णयः	१०
४ तत्रवर्ज्यावर्ज्यनिर्णयः	३	१९ अथैकादशीनिर्णयः	१०
मलमासेप्रथमाच्छिद्राद्वि		एकादश्यधिकारिनिर्णयमाह	१०
चारः	४	२० अथव्रतदिर्नानिर्णयः	११
५ अथमलमासेवर्ज्यानि	४	भागवतैकादश्युदाहरणानि	११
[टिप्पण्यां] मलमासे		स्मार्तैकादश्युदाहरणानि	११
व्रतविशेषः	१२	२१ अथवैष्णवानांशुद्धैकादशीभेदाः	१३
गुरुशुक्रास्तादौ सिंहस्थगुरुचव-		२२ अथवैष्णवानांविद्धैकादशीभेदाः	१४
र्ज्यादि	९	२३ अथस्मार्तानांशुद्धैकादशीभेदाः	१५
६ अथतिथिनिर्णयेसामान्यपरि-		२४ अथस्मार्तानांविद्धैकादशीभेदाः	१६
भाषा	५	२५ अथसंक्षेपतोव्रतदिर्नानिर्णयः	१७
७ कर्मविशेषेनिर्णयः	६	२६ अथवेधभेदाः	१७
एकभक्तादीनांस्वरूपाणि	६	२७ अथव्रतप्रयोगः	१७
एकभक्तनिर्णयः	६	उपवासदिनेश्राद्धादिप्राप्तौनिर्णयः	१८
नक्तनिर्णयः	६	पारणानिर्णयः	१९
८ अथव्रतपरिभाषा	७	२८ अथद्वादशीनिर्णयः....	१९
हविष्याणि	८	२९ अथत्रयोदशीनिर्णयः	२०
व्रतादौसूतकादिप्राप्तौनिर्णयः	८	३० अथचतुर्दशीनिर्णयः	२०
उपवासपारणैकभक्तादीनामेक-		३१ अथपूर्णिमामावास्यायोर्निर्णयः	२०
दिनेप्राप्तौनिर्णयः	८	३२ अथाष्टकालः	२०

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
पर्वप्रतिपदोःसंधिनिर्णयः	२१	अथद्वितीयपरिच्छेदस्या-	
संधेःप्रकारांतरं	२१	नुक्रमणिका	
कौस्तुभादिमतं	२१	१ अथचैत्रमासकृत्यम्	३१
यागकालविशेषः	२१	वत्सरारंभनिर्णयः	३१
स्थालीपाककालः	२२	प्रपोदकुंभदानं	३१
३३ अथामावास्यायांकातीयानांवि-		कल्पादयः	३१
शेषः	२२	मन्वादयः	३२
३४ अथसामगानामिष्टेर्निर्णयः	२३	षण्णवतिश्राद्धानि	३२
३५ अथपिंडपितृत्यज्ञकालः	२३	जयंत्यः	३२
३६ अथश्राद्धेऽमावास्यानिर्णयते	२४	दमनकारोपणादि	३२
अन्यमतं	२४	रामनवमीनिर्णयः	३३
३७ इष्ट्यादिप्रारंभनिर्णयः	२५	नवमीप्रयोगः	३३
३८ अथविकृतिकालः	२५	विष्णोर्दमनोत्सवः	३४
३९ पशुयागस्तु	२५	तत्प्रयोगः	३४
४० अथचातुर्मास्यकालः	२५	वैशाखस्नानं	३५
४१ अथकाम्यनैमित्तिकादीष्टिनि-		२ अथवैशाखः	३५
र्णयः	२५	विष्णुजलाणिवाधादि	३५
४२ अथाधानकालः	२६	अक्षय्यतृतीया	३६
४३ अथग्रहणनिर्णयः	२६	उदकुंभदानं	३६
ग्रहणपर्वकालः	२६	परशुरामजयंती	३६
स्नाननिर्णयः	२६	नृसिंहजयंतीप्रयोगः	३७
दानपात्रादिविचारः	२७	तिलाजिनादिदानम्	३८
मंत्रोपदेशादिविचारः	२७	३ अथज्येष्ठकृत्यम्	३८
पुरश्चरणविधिः	२७	दशहरा	३८
ग्रहणेत्याज्यानि	२८	व्रतविधिः	३९
ग्रहणवेधः	२८	गंगास्तोत्रम्	३९
ग्रस्तादौर्निर्णयः	२८	वटसावित्रीव्रतं	४१
ग्रहणेर्बिर्बदानविधिः	२९	४ अथाषाढे	४१
मंगलेषुवर्ज्यदिनादि	२९	विष्णुशयनोत्सवः	४१
४४ समुद्रस्नाननिर्णयः	२९	चातुर्मास्यव्रतारंभः	४२
टि० समुद्रस्नानविधिः	२९	निषिद्धानि	४२
४५ तिथिविशेषेनक्षत्रविशेषेवारा-		हविष्याणि	४२
दौचविधिनिषेधाः	२९	काम्यव्रतानि	४३
४६ मीमांसेसादिग्रंथोपसंहारः	३०	शाकानि	४३

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
कोकिलाव्रतम्	४३	जीवत्पितृकादेः सांकल्पविधिः	६१
यतेश्चातुर्मास्यवासः	४४	प्रतिवार्षिकादिप्राप्तौ	६१
दांपत्यसुखकरम्	४४	भरणीश्राद्धम्	६१
५ अथश्रावणमासः	४४	अन्वष्टक्यादिश्राद्धम्	६२
पवित्रारोपणम्	४५	अविधवानवमी	६२
बह्वृचानामुपाकर्म	४६	मघात्रयोदशीश्राद्धम्	६३
यजुर्वेदोपाकर्म	४७	चतुर्दश्यांशस्त्रादिहतश्राद्धं	६३
सामवेदोपाकर्म	४७	दौहित्रश्राद्धम्	६४
सर्वसाधारणनिर्णयः	४८	८ अथकपिलाषष्ठीनिर्णयः	६४
रक्षाबंधनादि	४९	व्रतविधिः	६४
जन्माष्टमीनिर्णयः	४९	९ अथाश्विनमासः	६५
रोहिणीयुक्ताष्टमीभेदाः	५०	नवरात्रारंभः	६५
जन्माष्टमीनिर्णयसंग्रहः	५१	पूजाद्यधिकारः	६५
मतभेदाः	५१	अनुकल्पाः	६६
टि. व्रतार्कोक्तनिर्णयः	५१	नवरात्रेकर्तव्यानि	६६
पारणाकालः	५२	प्रयोगः	६६
व्रतविधिः	५२	चंडीपाठविधिः	६७
दर्भाहरणम्	५४	कुमारीपूजा	६८
६ अथभाद्रपदमासः	५५	आशौचादौविधिः	६८
हरितालिका	५५	उपांगललिताव्रतं	६८
गणेशचतुर्थी	५५	सरस्वत्यावाहनादि.	६९
दूर्वाष्टमी	५६	महाष्टम्यादि	६९
विष्णुपरिवर्तनोत्सवः	५६	नवम्यांहोमादि	६९
श्रवणद्वादशीव्रतं	५६	शस्त्राश्वादिपूजा	७०
पारणा	५७	पारणाविसर्जनयोः कालः	७०
वामनजयंती.	५८	विजयादशमी	७१
पयोव्रतम्	५८	अपराजिताशमीपूजनादि.	७१
अनंतव्रतम्	५८	विजयमुहूर्तः , ...	७२
प्रोष्ठपदीश्राद्धम्	५९	कार्तिकस्नानम्	७२
७ अथमहालयः	५९	कार्तिकव्रतानि	७३
महालयकालः	५९	कार्तिकेवर्ज्यानि	७३
महालयेदेवताः	५९	पुराणादिश्रवणम्	७४
विप्रनिमंत्रणादि	६०	आकाशदीपः	७४
विधवाकर्तृकमहालयः	६१	कोजागरी	७४

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
आग्रयणम्	७४	त्रिवेण्यांदेहत्यागः	८९
आग्रयणानुकल्पाः	७६	तिलस्नानादि	८९
गोवत्सद्वादशी	७६	रथसप्तमी	८९
नरकचतुर्दशी	७६	भीष्माष्टमी	९०
यस्यतर्पणम्	७७	माघपूर्णिमाकृत्यं	९०
लक्ष्मीपूजनादि	७७	शिवरात्रिः	९०
१० अथकार्तिकमासः	७८	पारणा	९१
प्रतिपन्निर्णयः	७८	व्रतप्रयोगः	९१
बलिपूजादीपोत्सवादि	७८	चतुर्थमिपुपूजाचतुष्टयं	९२
गोगोवर्धनपूजा	७८	पार्थिवलिगपूजा	९३
मार्गपालीव्रंधनादि	७९	लिगविशेषफलं	९३
यमद्वितीया	७९	१४ अथफाल्गुनमासः	९४
भीष्मपंचकव्रतं	७९	होलिकानिर्णयः	९४
तुलसीकाष्ठमालाधारणं	७९	भद्रामुखपुच्छलक्षणं	९४
धात्रीमूलेपूजा	८१	होलिकापूजा	९५
प्रयोधोत्सवतुलसीविवाहो	८१	वसंतरंभचूतपुष्पाशनादि	९५
वैकुण्ठचतुर्दशी	८२	१५ अथपरिच्छेदद्वयशेषाख्यप्रकीर्णप्रकरणमुच्यते	९६
चातुर्मास्यव्रतदानानि	८३	चांद्रवत्सरभेदाः	९६
लक्षपूजाफलादि	८३	चंद्रादिसंक्रांतिपर्वकालः	९६
कालाष्टमी	८४	नवग्रहस्नानानि	९६
११ अथमार्गशीर्षमासः	८४	ग्रहदानानि	९६
अष्टकाश्राद्धानि	८४	शनिव्रतम्	९७
रविवारेपुसौरव्रतं	८५	शनिस्तोत्रम्	९७
१२ अथपौषः	८५	१६ ग्रंथप्रयोजनसमूलत्वादिकं	९७
मकरसंक्रांतिनिर्णयः	८५	टि० श्रावण्यामुपाकर्मणिस-	
अत्रकृत्यम्	८६	भादीपदानम्	९७
माघस्नानम्	८६	अथतृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धस्यानुक्रमणिका.	
स्नानविधिः	८७	१ तत्रादौगर्भाधानसंस्कारउच्यते	९९
तन्नियमाः	८७	दुष्टमासादयः	९९
अर्धोदययोगः	८७	प्रथमतोविशेषः	९९
कांस्यामत्रदानं	८७	सर्वर्तुसाधारणानि	९९
१३ अथमाघमासः	८८	रजस्वलायाअशुचिस्पर्शादौनि०	१००
तिलपात्रदानं	८८		
तुलसीपत्रशालग्रामदानं	८८		

धर्मसिंधोरनुक्रमणिका ।

५

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
रजस्वलाया अशुचित्वदिननि- र्णयः	१००	१२ अथगर्भिणीधर्माः	११८
रजस्वलाशुद्धिः	१०१	१३ अथपतिधर्माः	११८
गर्भाधाननिर्णयः	१०१	१४ अथगर्भस्रावहरं	११८
भुवनेश्वरीशांतिः	१०२	१५ अथसूतिकागृहप्रवेशः	११९
पत्नीगमनविचारः	१०२	१६ अथसुखप्रसवकरम्	११९
गर्भाधानकालः	१०३	१७ अथजातकर्म	११९
होमार्थगृह्याग्न्युत्पादनं	१०३	१८ अथपंचमषष्ठि तयोर्जन्मदानां- पूजनं	१२१
गर्भाधानसंकल्पादि	१०४	१९ अथाशौचेकर्तव्यनिर्णयः	१२१
नांदीश्राद्धविचारः	१०४	२० अथसूतिकाशुद्धिः	१२२
पित्रादौजीवनेवृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१०५	२१ अथजन्मनिदुष्टकालास्तच्छां- तयश्च	१२२
वृद्धिश्राद्धेकर्तव्यनिर्णयः	१०६	गोप्रसवशांतिः	१२२
गर्भाधानेकर्तव्यं	१०६	२२ अथकृष्णचतुर्दशीजननशांतिः	१२३
२ अथनारायणवलिः	१०७	२३ अथासनीवालीकुहूजननशांतिः	१२३
३ अथनागवलिः	१०७	२४ अथदर्शशांतिः	१२४
४ अथहरिवंशश्रवणविधिः	१०९	२५ अथनक्षत्रशांतिः	१२४
कृच्छ्रादीनांस्वरूपाणि	१०९	मूलनक्षत्रफलादि	१२४
कृच्छ्रादिप्रयाम्नायाः	११०	सर्वशांतिपुशुभदिनं	१२५
प्रायश्चित्तप्रयोगः	११०	मूलशांतिप्रयोगः	१२५
हरिवंशश्रवणप्रयोगः	११२	२६ अथाश्लेषाशांतिः	१२७
५ अथविधानांतराणि	११२	२७ अथज्येष्ठानक्षत्रफलम्	१२७
टि० अभिलाषाष्टकस्तोत्रं	११२	ज्येष्ठाशांतिः	१२७
६ अथदत्तकेग्राह्याग्राह्याविचारः	११३	चित्रादिषूतपूजादानादिकम्	१२८
७ अथऋग्वेदिनांपुत्रप्रतिग्रहप्र- योगः	११४	२८ अथव्यतीपातवैधृतिसंक्रांति शांतिः	१२८
८ अथयजुर्वेदिनांबौधायनोक्तरी- त्याप्रयोगः	११५	२९ अथवैधृतिशांतौविशेषः	१२८
९ दत्तकस्यगोत्रसापिंड्यादिनि- र्णयः	११५	३० अथैकनक्षत्रजननशांतिः	१२९
१० अथकन्यानामेवोत्पत्तौपुत्रार्थ पुत्रकामेष्टिः	११६	३१ अथग्रहणशांतिः	१२९
११ अथपुंसवनादिसंस्काराः	११७	३२ अथनक्षत्रगंडान्तशान्तिः	१२९
सीमंतोन्नयनकालः	११७	३३ अथतिथिगंडांतलग्नगंडांत- शांतिः	१३०
पुंसवनादिप्रयोगनिर्णयः	११७	३४ अथादनक्षयादिशांतिः	१३०
		३५ अथविषघटीशांतिः	१३०

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
३६ अथयमलजननशांतिः	१३१	उपनयनपदार्थेषुविशेषाः	१४३
उत्पातादिशांतिः . .	१३१	विनायकशांतिविचारः	१४४
३७ अथत्रिकप्रसवशांतिः	१३१	ग्रहयज्ञविचारः	१४४
३८ अथदन्तजननशांतिः	१३१	बृहस्पतिशांतिविचारः	१४५
३९ अथप्रसववैकृतशांतिः	१३२	उपनयनादौसंकल्पाः	१४६
४० अथनामकरणम्	१३२	उपनयनदिनेकृत्यम्	१४७
नामकरणकालः	१३२	गर्जितादिशांतिः	१४७
नामचतुष्टयनिर्णयः	१३३	अग्निनाशेनिर्णयः	१४७
अथप्रयोगः	१३४	मंडपोद्भासनपर्यंतनिषिद्धानि	१४८
४१ अथांदोलारोहणदुग्धपानजल- पूजनानि	१३४	विकलांगोपनयनादिविचारः	१४८
४२ सूर्यावलोकननिष्क्रमणभूम्युप- वेशनान्नप्राशनानि	१३५	कुंडगोलककनिष्ठसंस्कारनिषेधः	१४८
४३ अथकर्णवेधः ...	१३५	५० अथपुनरुपनयनम्	१४९
४४ अथबालस्यदृष्टिदोषादौरक्षा- विधिः	१३६	प्रायश्चित्तभूतंपुनरुपनयनम्	१४९
४५ अथवर्धापनविधिः	१३६	मुहूर्तादिवैगुण्येपुनरुपनयनम्	१५०
संक्षिप्तप्रयोगः	१३६	अन्यवेदार्थपुनरुपनयनम्	१५०
४६ अथचौलम्	१३७	प्रायश्चित्तार्थेव्रतबंधेविशेषः	१५०
४७ अथविद्यारंभः	१३८	यजुर्वेदिनांपुनरुपनयनम्	१५१
४८ अथानुपनीतधर्माः	१३८	५१ अथब्रह्मचारिधर्माः	१५१
४९ अथोपनयनम्	१३८	ब्रह्मचारिव्रतलोपे	१५२
उपनयनेधिकारिणः	१३८	५२ अथानध्यायाः	१५२
उपनयनकालः	१३८	५३ अथाध्ययनधर्माः	१५३
तिथिविचारः	१३९	५४ अथव्रतानि	१५३
नैमित्तिकानध्यायाः ...	१४०	५५ अथसमावर्तनम्	१५२
वेदाधिपगुरुचंद्रादिबलविचारः	१४१	समावर्तनविचारः	१५३
नक्षत्रविचारः	१४१	समावर्तनकालः	१५३
लग्नशुद्धिः	१४१	प्रायश्चित्तप्रयोगः	१५४
उपनयनकर्तुःपत्नीरजसिविचारः	१४२	समावर्तनसंकल्पादि	१५४
पदार्थसंपादनम्	१४२	स्नातकव्रतानि	१५४
यज्ञोपवीतनिर्णयः	१४२	समावर्तनानुकल्पः	१५५
यज्ञोपवीताभावेप्रायश्चित्तादि	१४३	ब्रह्मचारिणआशौचनिर्णयः	१५५
मेखलादंडादिसंपादनं	१४३	५६ अथ विवाहः	१५५
		राशिनक्षत्रादिघटितविचारः	१५६
		कन्यायाअनन्यपूर्विकात्वं ..	१५७
		विवाहोपयोगिसापिंड्यनिर्णयः	१५७

विषयानुक्रमः	पृष्ठांक	विषयानुक्रमः	
सापिंड्यसंकोचविचारः	१५९	मंडनमुंडननिर्णयः	१७४
सापिंड्यसंकोचव्यवस्था	१५९	६३ अथप्रतिकूलविचारः	१७४
सापिंड्यसंकोचसंग्रहः	१६०	६४ अथांत्यकर्माभावप्रतिबंधनिर्ण-	
सापत्नमातृसापिंड्यविचारः	१६	यः	१७६
विरुद्धसंबंधनिषेधः	१६१	६५ अथचतुर्थीकर्ममध्येदर्शादिनि-	
५७ अथसंक्षेपतोगोत्रप्रवरनिर्णयः	१६१	र्णयः	१७६
भृगुगणाः	१६२	६६ अथविवाहादौरजोदोषमृतक-	
गौतमांगिरसः	१६	निर्णयः	१७६
भारद्वाजांगिरसः	१६३	६७ अथकन्यारजोदोषनिर्णयः	१७७
केवलांगिरसः	१६३	६८ अथक्षयपक्षादिविचारः	१७८
अत्रयः	१६४	६९ अथवधूवरयोर्गुरुविबलं	१७८
विश्वामित्राः	१६४	७० कन्याविवाहकालः	१७८
कश्यपाः	१६	७१ अथविवाहभेदाः	१७९
वसिष्ठाः	१६	७२ अथपरिवेत्त्रादिविचारः	१८०
अगस्त्याः	१६	७३ अथकन्यादातृक्रमः	१८०
द्विगोत्राः	१६६	७४ अथवधूवरयोर्मूलजत्वादिगु-	
आचार्यगोत्रस्यविषयः	१६६	णदोषाः	१८०
५८ गोत्रप्रवरकोष्टकम्	१६७	७५ अथविवाहेमासादिनिर्णयः	१८१
भृगुगणाः	१६७	७६ अथमुहूर्तविचारः	१८२
अथगौतमांगिरसः	१६८	लग्नेवर्ज्यग्रहाः	१८२
अथभारद्वाजांगिरसः	१६८	एकविंशतिमहादोषाः	१८२
अथकेवलांगिरसः	१६९	संकटेगोधूलादि	१८२
अथअत्रयः	१६९	७७ अथविवाहांगमंडपादिविचारः	१८२
अथविश्वामित्राः	१७०	७८ अथकन्यायाजन्मकालीनग्रहा-	
अथकश्यपाः	१७१	दियोगसूचितवैधव्यपरिहा-	
अथवसिष्ठाः	१७१	रोपायः	१८३
अथअगस्त्याः	१७१	मूर्तिदानम्	१८३
अथद्विगोत्राः	१७२	७९ अथवैधव्यहरःकुंभविवाहः	१८३
अथस्मृत्यर्थसाराद्युक्ताद्विगोत्राः	१७२	८० अथवरस्यमृतभार्यात्वपरिहा-	
५९ अथमातृगोत्रवर्जननिर्णयः	१७३	रोपायः	१८३
६० अथसगोत्रादिविवाहादौप्राय		८१ अथमृतपुत्रत्वदोषे	१८४
श्चित्तं	१७३	८२ अथकन्यादानप्रशंसातद्दृहेभो-	
६१ अथान्येपिविवाहेनिषेधाः	१७३	जननिषेधादिच	१८४
६२ अथैषामपवादाः	१७४	८३ अथवाग्दानादिविचारः	१८४

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
विवाहसंकल्पादि	१८४	गौणस्नानानि	१९६
नांदीश्राद्धदेवताविचारः	१८५ ९९	अथतिलकविधिः	१९७
जीवत्पितृकादिदेवताविचारः	१८५	भस्मत्रिपुंड्रः	१९७
पित्रन्यकर्तृकनांदीश्राद्धम्	१८६ १००	अथसंध्याकालः	१९७
पार्वणक्रमादिकं	१८६ १०१	अथसंक्षेपतःसंध्याप्रयोगोबहु-	
सीमान्तपूजनं गौरीहरपूजाच	१८७	चानाम्	१९७
मधुपर्कविचारः	१८७ १०२	अथतैत्तिरीयाणां	१९९
घटीस्थापनम्	१८७ १०३	अथकात्यायनानांसंध्याप्रयोगः	१९९
अन्तःपटादिकम्	१८८	संध्याफलंतल्लोपप्रायश्चित्तादिच	२००
कन्यादानप्रयोगः....	१८८ १०४	अथोपासनहोमः	२००
गवादिदानमन्त्राः	१८९	होमाधिकारिकालादिनिर्णयः	२००
कंकणबंधनादिकम्	१९०	आश्वलायनस्मार्तहोमः	२०१
८४ अथविवाहहोमः	१९०	हिरण्यकेशीयस्मार्तहोमः	२०१
८५ अथगृहप्रवेशनीयहोमः	१९०	आपस्तंबानाम्	२०१
औपामनहोमः	१९०	कात्यायनानाम्	२०१
८६ अथचतुर्थदिवसेऐरिणीदानम्	१९०	होमद्रव्याणि	२०२
रजोदोषाशौचादिप्राप्तौनिर्णयः	१९०	होमलोपेप्रायश्चित्तादि	२०२
८७ अथमंडपोद्गासनोत्तरंकार्याका-		समस्यहोमः	२०२
र्यविचारः....	१९१	पक्षहोमः....	२०२
८८ अथवधूप्रवेशः	१९१	समारोपः	२०२
८९ अथद्विरागमनम्	१९१	यजमानस्यैवप्रवासेकृत्यम्	२०३
९० अथवध्वाःप्रथमाब्देनिवासः	१९२	उपासनाभ्यनुगमने	२०३
९१ अथपुनर्विवाहः	१९२	पुनराधेयप्रायश्चित्तादिविचारः	२०४
अग्निद्वयसंसर्गप्रयोगः	१९३ १०५	अथाभ्युपघातनिमित्तानि	२०५
९२ द्वितीयादिविवाहकालः	१९३ १०६	अथाग्निनाशकार्त्तानि....	२०६
अर्कविवाहः	१९३ १०७	अथकात्यायनोपयोगीर्किंचिदु-	
९३ अथाह्निकम्	१९४	च्यते	२०७
९४ अथमूत्रपुरीषोत्सर्गादिविधिः	१९४ १०८	अथनिसदानम्	२०८
९५ अथाचमनविधिः	१९५ १०९	द्वितीयभागेवेदशास्त्राभ्यासः	२०८
९६ अथाचमननिमित्तानि	१९५	देवतार्चनम्	२०८
९७ अथदंतधावनम्	१९५	पूजाफलादिकम्	२०९
९८ अथसंक्षेपतःस्नानविधिः	१९५ ११०	तृतीयभागेपोष्यवर्गार्थधनार्ज-	
नित्यस्नानम्	१९६	नम्	२०९
नैमित्तिकं काम्यंचस्नानम्	१९६ १११	चतुर्थभागेमध्याह्नस्नानं	२१०

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
मध्याह्नसंध्या	२१०	स्थिरार्चायाक्रमोविशेषश्च	२३०
११२ अथब्रह्मयज्ञः	२१०	१२२ अथप्रायःस्थिरचलार्चयोः सा-	
आश्वलायनब्रह्मयज्ञः	२११	धारणःप्रयोगः	२३१
तर्पणादिविचारः	२१२	१२३ अथातोपिसंक्षिप्तएकाध्वरविधा-	
हिरण्यकेशीयब्रह्मयज्ञः	२१३	नेनचलप्रतिष्ठाप्रयोगः	२३३
आपस्तंबादिब्रह्मयज्ञः	२१४	१२४ अथपुनःप्रतिष्ठा	२३४
काल्यायनब्रह्मयज्ञः	२१४	१२५ अथप्रोक्षणविधिः	२३४
११३ अथपंचमभागकृतम्	२१५	१२६ अथजीर्णोद्धारः	२३४
वैश्वदेवपंचमहायज्ञादिविचारः	२१५	१२७ प्रतिमाशिवलिंगप्रासादकलशा-	
आश्वलायनानां वैश्वदेवः ...	२१६	दिभंगे	२३५
तैत्तिरीयवैश्वदेवादयः	२१७	१२८ अथपुष्पादिविचारः	२३५
कातीयवैश्वदेवादिः	२१७	१२९ अथशिवनिर्माल्यग्रहणविचारः	२३७
११४ अथसर्वसाधारणोभोजनादि-		१३० अथसाधारणमुहूर्तविचारः	२३७
विधिः	२१८	धान्यविचारः	२३७
११५ अथषष्ठभागादिकृत्यविचारः	२२१	वस्त्रादिविचारः	२३८
सायंसंध्यादिकृत्यम्	२२१	शस्त्रादिविचारः	२३८
११६ अथकाम्यनैमित्तिकादिवि-		नष्टद्रव्यविचारः	२३८
चारः	२२२	क्षौरविचारः	२३८
आधानविचारः	२२२	१३१ अथरोगोत्पत्तौनक्षत्रफलम्	२३९
११७ अथशूद्रसंस्कारविचारः	२२२	टि. तत्तच्छांतिसंक्षेपः	२३९
११८ अथवापीकूपावुत्सर्गादि	२२३	१३२ अथसर्वनक्षत्रसाधारणःशांति-	
११९ अथवृक्षादिरोपणम्	२२४	प्रयोगः	२४१
१२० अथमूर्तिप्रतिष्ठा	२२३	१३३ अथसर्वरोगनाशकानि	२४१
पंचसूत्रीनिर्णयः	२२४	१३४ अथाभ्यंगः	२४१
लिंगशालग्रामादिपूजाविचारः	२२४	१३५ गृहारंभः	२४१
जपमालासंस्कारः	२२५	१३६ अथगृहप्रवेशः	२४२
रुद्राक्षधारणम्	२२६	१३७ अथधनाद्यर्थगमनं ...	२४२
शिवविष्णुस्नानविचारः	२२६	टि. अथद्वादशाब्दादूर्ध्वमवलौ-	
शिवविष्णवादिपंचायतनानि	२२६	कनविधिः	२४३
केशवादिचतुर्विंशतिमूर्तिलक्षणा-		टि. अथप्रयोगः	२४४
नि	२२६	१३८ अथगोचरप्रकरणम्	२४५
१२१ अथसिन्धुनुसारेणदेवप्रतिष्ठा-		१३९ अथपल्लीसरठफलम्	२४५
प्रयोगः	२२६	१४० अथपल्लीसरठशांतिः ...	२४५
चलप्रतिष्ठायाम्	२२७	कपोतप्रवेशादिशांतिः	२४५

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
१.४१ अथकाकस्पर्शमैथुनदर्शनादि- शांतिः	२४६	३ अथश्राद्धशब्दार्थः	२६३
१.४२ नानाविधदिव्यभौमांतरिक्षपा- तेषुशांतिः	२४६	अथश्राद्धभेदाः	२६३
टि. अथमहामारीशांतिः	२४६	पार्वणविचारः	२६४
टि. अथमहामारीशांतिप्रयोगः	२४७	एकोद्दिष्टादिविचारः	२६४
१.४३ अथगायत्रीपुरश्चरणप्रयोगः	२४८	अथश्राद्धदेशाः	२६४
१.४४ अथपूर्तकमलाकरेअश्वत्थोप- नयनं	२५०	६ अथश्राद्धकालाः	२६५
१.४५ अपुत्रेणपुंसास्त्रियावावटप्रक्षा- म्रादेःपुत्रत्वेनप्रतिग्रहः	२५०	अमासंक्रांत्यादिश्राद्धकालाः	२६५
१.४६ अथसकलकर्मसाधारणपरि- भाषा	२५१	अपराह्णादिविशेषकालनिर्णयः	२६५
१.४७ अथकर्मागदेवताः	२५२	प्रतिसांवत्सरिकमामिकादिका- लाः	२६६
१.४८ अथकलियुगेकार्यकार्यविवेकः	२५२	अन्नादिनापितृत्सिविचारः	२६७
१.४९ अथकलौनिषिद्धानि	२५३	श्राद्धदेवताविचारः	२६७
१.५० अथसप्तविचारः	२५५	अथश्राद्धेब्राह्मणाः	२६८
इष्टफलस्वप्नः	२५५	उत्तमाब्राह्मणाः	२६८
अनिष्टफलः	२५५	मध्यमाब्राह्मणाः	२६८
१.५१ अथजागृतावनिष्ठानि	२५५	वर्ज्याविप्राः	२६९
१.५२ अथविशेषतइष्टफलाःस्वप्नाः	२५५	अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि	२६९
१.५३ अथदुःस्वप्नदर्शनेकृत्यं	२५६	दर्भाः	२६९
१.५४ इत्थंगर्भाधानादित्युपसंहारः	२५६	हविः	२७०
अथतृतीयपरिच्छेदोत्त- रार्धस्यानुक्रमणिकाः	२५७	१० अथवर्ज्यानि	२७०
जीवत्पितृकाधिकारनिर्णयः	२५७	११ अथश्राद्धदिनकृत्यं	२७२
प्रेतकर्मप्रतिप्रसवः	२५९	१२ अथश्राद्धेब्राह्मणसंख्या	२७३
२ अथश्राद्धाद्यधिकारिनिर्णयः	२६०	१३ अथसामान्यतःश्राद्धपरिभाषा	२७४
स्त्रीणांदाहाद्यधिकारिणः	२६१	१४ अथाचमनानि	२७५
और्ध्वदेहिकक्रियाकर्तव्याकर्त- व्यनिर्णयः	२६२	१५ अथदर्भाः	२७५
दत्तकर्तव्यनिर्णयः	२६२	१६ अथोहविचारः	२७५
ब्रह्मचारिविषयकनिर्णयः	२६३	१७ अथसंक्षेपतआश्वलायनादीनां प्रयोगक्रमः	२७५
स्त्रीशूद्रादिकर्तव्यनिर्णयः ...	२६३	संकल्पक्षणादिविचारः	२७६
		पाद्यम्	२७६
		आसनादिनिर्णयः	२७७
		दैवेअर्घ्यकल्पना	२७८
		दैवेगंधाद्यर्चनं	२७८
		विहितपूष्पाणि	२७९

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
वर्ज्यपुष्पाणि	२७९	२५ अथक्षयाहश्राद्धविशेषः	२९२
धूपदीपादि ...	२७९	२६ अथक्षयाहाज्ञानेनिर्णयः	२९२
अन्यान्यपिदेयानि	२७९	२७ अथश्राद्धविघ्नेनिर्णयः	२९३
कांडानुसमयपदार्थानुसमयवि- चारः	२७९	आशौचज्ञाने	२९३
पित्रासनादि	२८०	श्राद्धदिनातिक्रम	२९३
पित्रर्घ्यकल्पना	२८०	भार्यारजोदोषे	२९३
संस्त्रावमुखांजनादिविचारः	२८१	पतिमुद्दिश्याग्निप्रवेशे	२९४
पितृणांगंधाद्यैः पूजनं	२८१	२८ अथश्राद्धसंपातेनिर्णयः	२९४
पात्रासादनादि	२८१	२९ अथतिलतर्पणम्	२९५
अग्नौकरणं	२८१	तर्पणप्रकारः	२९६
होमप्रकारः	२८२	तिथ्यादिनिषेधापवादः	२९६
पाणिहोमप्रकारः	२८२	नांदिश्राद्धप्रयोगविचारः	२९६
अन्नपरिवेषणं	२८३	३१ अथविभक्ताविभक्तनिर्णयः	२९६
अन्ननिवेदनं	२८३	३२ अथतीर्थश्राद्धम्	२९७
अन्नसमर्पणं	२८४	३३ अथतीर्थयात्राविधिः	२९७
ब्राह्मणभोजनादि	२८४	३४ तीर्थसामीप्यप्राप्तौविधिः	२९८
विप्रवमने	२८५	३५ अथाशौचनिर्णयः	२९८
भोजनांतितृप्तिप्रश्नादि	२८५	गर्भनाशजननाद्याशौचम्	२९९
पिण्डदानम्	२८६	सपिण्डसमानोदकसगोत्रनिर्णयः	२९९
पिण्डोपघाते	२८७	पित्रादिगृहेकन्याप्रसूतौ	३००
पिण्डनिषेधनिर्णयः	२८७	मृतजातेजननोत्तरंमृतेचाशौचम्	३००
विकिरदानम्	२८७	३६ अथमृताशौचम्	३००
आशिषःप्रार्थनादि	२८८	३७ अथातिक्रान्ताशौचम्	३०३
श्राद्धशेषभोजनविचारः	२८९	आहिताभ्यनाहिताग्निनिर्णयः	३०५
१८ अथश्राद्धदिनेवैश्वदेवनिर्णयः	२८९	३८ अथाशौचसंपातेनिर्णयः	३०५
१९ अथनित्यश्राद्धम्	२८९	३९ अथशवस्पर्शानुगमनादिसं- र्गाशौचम्	३०७
२० अथश्राद्धानुकल्पाः	२९०	अनुगमने	३०७
२१ अथामश्राद्धम्	२९०	निर्हरणे	३०७
हिरण्यश्राद्धम्	२९०	दाहादौ	३०७
२२ अथपक्वान्नद्रव्यकसांकल्पिक- श्राद्धविधिः	२९०	रोदने	३०८
२३ अथान्येष्यनुकल्पाः	२९१	आशौच्यन्नभक्षणे	३०८
२४ अथश्राद्धभोजनेप्रायश्चित्तानि	२९१	स्वल्पसंबंधविषयकाशौचेपित्ता- नम्	३०८

विषयानुक्रमः	पृष्ठांक	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
४० अथाशौचापवादः	३०९	५२ अथगृहात्स्मशानेशवनयनादि-	
कतृतः	३०९	प्रकारः	३२२
४१ अथकर्मतः	३०९	आशौचेभोजनादिनियमाः	३२२
४२ अथद्रव्यतः	३१०	अस्थिसंचयनं	३२३
४३ अथमृतदोषतः	३१०	दशाहकृत्यं	३२३
दुर्मरणादौप्रायश्चित्तानि	३१	दशाहमध्येदर्शपाते	३२४
दुर्मरणेषुदानादिविधिः	३१	५३ अथनवश्राद्धं	३२४
विधिविहितजलादिमरणे	३१३	दशमेहनिमुंडनं	३२५
पतितादिविचारः	३१	५४ अथास्थिक्षेपावधिः	३२५
पतितोदकदानविधिः	३१	५५ अथतीर्थेऽस्थिक्षेपंकर्तुतत्पूर्वाङ्ग-	
४४ अथविधानतः	३१४	विधिः	३२५
४५ अथजीवतोप्याशौचम्	३१४	५६ अथैकादशाहकृत्यं...	३२६
४६ अथौर्ध्वदेहिकारंभोपयोगिना-		वृषोत्सर्गः	३२६
रायणबल्यादिप्रकारः	३१४	महैकोदिष्टं	३२७
४७ अथसर्पहतव्रतम्	३१५	आद्यमासिकादिविचारः	३२७
४८ अथपालाशप्रतिकृतिदाहादि-		रुद्रगणश्राद्धं वसुगणश्राद्धं च	३२८
विधिः	३१५	पददानादि	३२८
४९ अथातीतप्रेतसंस्कारकालः	३१६	५७ अथशय्यदानं	३२९
पर्णशरदाहोत्तरं देहलाभे	३१६	५८ अथोदकुम्भः	३२९
जीवतोप्यौर्ध्वदेहिकेकृते	३१६	दीपदानं	३३०
घटस्फोटविधिः	३१६	५९ अथषोडशमासिकानि	३३०
कृतघटस्फोटस्यसंग्रहविधिः	३१७	अथैषांकालाः	३३०
५० अथान्त्येष्टिनिर्णयः	३१७	६० अथसपिंडीकरणविचारः	३३१
प्रायश्चित्तं दशदानानि च	३१७	सपिंडनकालः	३३१
तिलपात्रादिदानानि	३१८	सपिंडनाद्यधिकारिविचारः	३३२
वैतरणीविधिः	३१८	व्युत्क्रममृतौ	३३२
अथोत्क्रांतिधेनुः	३१९	पाथेयश्राद्धादिविचारः	३३३
क्षौरनिर्णयः	३१९	६१ अथप्रथमाब्देनिषिद्धानि	३३४
शवस्यास्पृश्यस्पर्शादौप्रायश्चि-		अथविधानानि	३३४
त्तादि	३१९	पंचकमृतौ	३३४
उभयोरेककालेदहनेप्राप्ते	३१९	त्रिपादक्षेत्रिपुष्करादौचमृतौ	३३५
मुमूर्षोः पुण्यसूक्तादिश्रवणम्	३२०	ब्रह्मचारिमृतौ	३३५
५१ अथसाग्नेर्विशेषः	३२०	कुष्ठिमृतौ	३३६
		रजस्वलादिमरणे	३३६

धर्मसिंधोरनुक्रमणिका ।

१३

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
गर्भिणीमरणे	३३६	७० अथातुरसंन्यासः	३४५
स्त्रीणांसहगमनं	३३६	तत्प्रयोगः	३४५
प्रयोगः	३३७	७१ अथमृतयतिसंस्कारः	३४६
रजस्वलादिसहगमनविचारः	३३८	७२ अथैकादशेहनिपार्वणश्राद्धम्	३४७
सहगमनेपिंडादिविचारः	३३८	७३ अथद्वादशाहेनारायणबलिः	३४७
६३ अथविधवाधर्माः	३३८	७४ अथद्वादशाहेत्रयोदशाहेवाय-	
६४ अथसंन्यासः	३३८	थाचारमाराधनम्	३४८
६५ अथसंन्यासग्रहणविधिः	३३९	टि. द्वादशाहादौआराधनप्र-	
अष्टौश्राद्धानि	३३९	योगः	३४८
संन्यासग्रहणप्रयोगः	३४१	नारायणबलिपार्वणश्राद्धादि	
सावित्रीप्रवेशादिः	३४१	दिनविचारः	३५१
६६ अथविरजाहोमः	३४२	यतिसंस्काराधिकारादि वि-	
सर्वत्यागविधिः	३४३	चारः	३५१
६७ अथप्रेषोच्चारः	३४३	७५ अथप्रसंगाद्यतिधर्माः	३५१
६८ अथपर्यंकाशौचप्रयोगः	३४४	७६ ग्रंथोपसंहारः	३५२
योगपट्टः	३४४	अथाशौचक्रमः	३५३
६९ अथाग्निहोत्रिणोविशेषः	३४४		

इति धर्मसिन्धुसारस्यानुक्रमणिका समाप्तः

अथ धर्मसिन्धुसारम्

प्रथमपरिच्छेदः

श्रीगणेशायनमः श्रीपाण्डुरङ्गायनमः । श्रीविठ्ठलं सुकरुणार्णवमाशुतोषं दीनेष्टपो-
पमघसंहतिसिन्धुशोषम् । श्रीरुक्मिणीमतिमुषं पुरुषं परं तं वन्दे दुरन्तचरितं हृदि सं-
चरन्तम् १ वन्दे प्रतिघ्नन्तमघानि शंकरं धत्तां स मे मूर्ध्नि दिवानिशं करम् । शिवां च
विघ्नेशमथो पितामहं सरस्वतीमाशु भजेऽपि तामहम् २ श्रीलक्ष्मीं गरुडं सहस्रशिरसं
प्रद्युम्नमीशं कपिं श्रीसूर्यं विधुभौमविदुरकविज्ज्ञायासुतान्पण्मुखम् । इन्द्राद्यान्विबु-
धान् गुरुंश्च जननीं तातं त्वनन्ताभिधं नत्वार्यान्वितनोमि माधवमुखान्धर्माब्धि-
सारं मितम् ३ दृष्ट्वा पूर्वनिबन्धान्निर्णयसिन्धुक्रमेण सिद्धार्थान् । प्रायेण मूलवचनान्युज्जित्य लिखामि बालबोधाय ४

१ तत्रकालः पट्विधः वत्सरः अयनं ऋतुः मासः पक्षो दिवस इति वत्सरः प-
ञ्चधा चान्द्रः सौरः सावनो नाक्षत्रो बार्हस्पत्य इति शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तैश्चैत्रादि-
संज्ञैर्द्वादशभिर्मासैश्चतुःपञ्चाशदधिकशतत्रयदिनैः सतिमलमासेत्रयोदशभिर्मासैश्चान्द्रो

वत्सरादिकालः वत्सरः चान्द्रस्यैवप्रभवोविभवःशुक्लइत्यादयःषष्टिसंज्ञाः मेषादिषु
द्वादशराशिषुरभिभुक्तेषुपञ्चषष्ठ्यधिकशतत्रयदिनैः सौरवत्सरः संपद्यते षष्ट्युत्तरश-
तत्रयदिनैःसावनः वक्ष्यमाणैर्द्वादशभिर्नाक्षत्रमासैर्नाक्षत्रोवत्सरः सचचतुर्विंशत्यधि-
कशतत्रयदिनैःस्यात् मेषाद्यन्यतमराशौबृहस्पतिनाभुक्तेबार्हस्पत्यः सचएकषष्ठ्यधिक-
शतत्रयसङ्ख्यदिनैर्भवति कर्मादौसंकल्पेचान्द्रवत्सरएवस्मर्तव्योनान्यः अयनंद्विविधं
दक्षिणमुत्तरंच सूर्यसंकर्कसंक्रान्तिमारभ्यषडराशिभोगेनदक्षिणम् मकरसंक्रान्तिमा-
रभ्यराशिषट्कभोगेनोत्तरायणम् ऋतुद्विविधः सौरश्चान्द्रश्च मीनारम्भोमेषारम्भोवा सूर्य-
स्यराशिद्वयभोगात्मकोवसन्तादिषट्संज्ञकः सौरऋतुः चैत्रमारभ्य मासद्वयद्वयात्म-
कोवसन्तादिषट्संज्ञकश्चान्द्रः मलमासेतुकिंचिदूननवतिसङ्ख्यैर्दिनैश्चान्द्रऋतुः श्रौत-
स्मार्तादौचान्द्रर्तुस्सरणंप्रशस्तम् मासश्चतुर्धा चान्द्रः सौरः सावनो नाक्षत्र इति शुक्ल-
प्रतिपदादिरमान्तः कृष्णप्रतिपदादिःपूर्णिमान्तोवाचान्द्रोमासः तत्रापि शुक्लादि-
र्मुख्यः कृष्णादिर्विन्ध्योत्तरएवग्राह्यः अयमेवचैत्रादिसंज्ञकःकर्मादौस्मर्तव्यः केचि-

१ प्रायेण मूलवचनान्युज्जित्य लिखामीत्यस्य प्रायेण निर्णयसिद्धादिनिबन्धस्थानि ऋषिप्रणीतानि मूलवच-
नानि उज्जित्य उत्सृज्य मूलवचनसिद्धार्थान् लिखामीत्यर्थः । दिवादेराकृतिगणत्वेन तत्स्थादुत्पूर्वाज्जिहानौ
इत्यस्माद्धातोः त्कोल्यपि ह्रस्वस्येति तुकि च उज्जित्येति सिद्धम् । प्रायेण मूलवचनान्युत्सृज्येति पाठोवा ।

न्मीनराशिमारभ्यसौराणांचैत्रादिसंज्ञामाहुः अर्कसंक्रान्तिमारभ्योत्तरसंक्रान्त्यवधिः सौरोमासः त्रिंशद्दिनैः सावनः चन्द्रस्याश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रभोगेननाक्षत्रोमासः प्रतिपदादिपौर्णिमान्तःशुक्लपक्षः प्रतिपदादिदर्शान्तःकृष्णपक्षः दिवसः षष्टिघटिकात्मकः इति श्रीधर्मसिन्धुसारे प्रथमोद्देशः १

२ अथसंक्रान्तिनिर्णयउच्यते—मेघेसूर्यसंक्रान्तौ प्रागूर्ध्वचपञ्चदशपञ्चदशघटिकाः पुण्यकालः दशदशेके वृषेपूर्वाः षोडश मिथुनेपराः षोडश कर्केपूर्वास्त्रिंशत् सिंहेपूर्वाः षोडश कन्यायांपराः षोडश तुलायांप्रागूर्ध्वचपञ्चदशपञ्चदश दशदशेके वृश्चिकेपूर्वाः षोडश धनुषिपराः षोडश मकरेपराश्चत्वारिंशत् कुम्भेपूर्वाः षोडश मीनेपराः षोडश घटिकाद्वयाद्यल्पदिनशेषेमिथुनकन्याधनुर्मीनेष्वपिमकरेपिपूर्वाएवपुण्याः प्रभातेघटिकाद्वयाद्यल्पकालेवृषसिंहवृश्चिककुम्भेष्वपिकर्केपि पराएवपुण्याः प्रभातेर्कसंक्रान्तौ पूर्वदिनेपुण्यमित्येके रात्रौ संक्रमे मध्यरात्रादर्वाकसंक्रान्तौ पूर्वदिनोत्तरार्धपुण्यम् मध्यरात्रात्परतः संक्रान्तौ परदिनस्य पूर्वार्धपुण्यम् निशीथमध्यएवसंक्रान्तौ दिनद्वयेपि पूर्वदिनोत्तरार्धपरदिनपूर्वार्धचपुण्यम् इदं मकरकक्रांतिरिक्ते सर्वत्र रात्रिसंक्रमे ज्ञेयम् अयने तु मकरे रात्रिसंक्रमे सर्वत्र परदिनमेवपुण्यम् रात्रौ कर्कसंक्रान्तौ पूर्वदिनमेवपुण्यम् सूर्यास्तोत्तरं घटिकात्रयं सायं संध्या तत्र मकरसंक्रमे पूर्वदिनं पुण्यम् सूर्योदयात् प्राक् घटिकात्रयं प्रातः संध्या तत्र कर्कसंक्रान्तौ परदिनं पुण्यमिति संध्याकाले विशेषो ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः अथ दानम् मेघे मेघदानम् वृषे गोदानम् मिथुने वस्त्रान्नादिदेयम् कर्के घृतधेनुः छत्रं सुवर्णचसिंहे कन्यायां गृहं वस्त्रं च तुलायां तिला

संक्रान्तिषु दानानि गोरसाश्च देयाः वृश्चिके दीपः धनुषि वस्त्रं यानं च मकरे काष्ठानि अग्निश्च कुम्भे गौर्जलं तृणं च मीने भूमिर्मालाश्च देयाः एवमन्यान्यपि दानानि द्रष्टव्यानि अयनसंक्रान्तौ मेषतुलासंक्रान्तौ च पूर्वत्रिरात्रमेकरात्रं वोपोष्य स्नानदानादिकार्यम् चरमोपोषणं संक्रान्तिमत्यहोरात्रे पुण्यकालवत्यहोरात्रे वा यथापते तथा कार्यम् अयमुपवासः पुत्रवृद्धस्थभिन्नेन पापक्षयकामेन कार्यः काम्यो न तु नित्यः सर्वसंक्रान्तिषु पिण्डरहितं श्राद्धं कार्यम् अयनद्वये तु नित्यम् यथा तत्तत्संक्रान्तिषु दानादिकं कर्तव्यं तथैव ताभ्यः पूर्वमयनां शप्रवृत्तौ तत्तत्संक्रान्त्युचितं स्नानदानादिकं कर्तव्यम् अयनां शाज्योतिःशास्त्रे प्र-

अयनां शनिर्णयः सिद्धाः ते चेदानीं द्वादशाधिकसप्तदशशतसंख्याकेशालिवाहनशके एकविंशतिरयनां शा इत्येकविंशतितमे दिने पूर्वमयनां शपर्वकाल इति पर्यवसन्नोर्ध्वः एवं न्यूनाधिकशके ऊह्यम् वृषसिंहवृश्चिककुम्भेषु संक्रान्तिर्विष्णुपदसंज्ञा मिथुनकन्याधनुर्मीनेषु संक्रान्तिः षडशीतिसंज्ञा मेषतुलयोर्विषुवसंज्ञा कर्कमकरयोरयनसंज्ञा एतासु चतुर्विधासु उत्तरोत्तरं पुण्याधिक्यं मंगलकृत्येषु सर्वसंक्रान्तिष्वविशेषेण पूर्वतः परतश्च षोडश षोडश घटिकास्त्याज्याः चन्द्रादिसंक्रान्तिषु तु पूर्वत्र परत्र च मिलित्वा क्रमेण द्वेन द्वे च तु-

मंगलेषु संक्रान्ति-
त्याज्यघटिकाः रशीतिः षट्सार्धशतं च घटिकास्त्याज्याः रात्रौ संक्रमणे ग्रहणं द्वात्रावे-
व स्नानदानादिकं कर्तव्यमिति केचित् रात्रौ संक्रमणेऽपि दिवैव स्नानादि-
कं न तुरात्राविति तु सर्वसंमतं बहुदेशाचारश्चैवम् यस्य जन्मर्क्षे रविसंक्रमस्तस्य धनक्षयादि-
पीडा तत्परिहारार्थं पद्मपत्रादियुक्तजलेन स्नानम् विषुवायनयोरहिसंक्रमे पूर्वापररात्रौ त-
दह्निचाध्यापनाध्ययने वर्जयेत् रात्रिसंक्रमे पूर्वापरदिनयोस्तद्रात्रौ च वर्जयेत् एवं पक्षि-
णी संक्रान्तिः द्वादशप्रहरपर्यन्तमनध्यायादिकमिति तात्पर्यम् अन्योऽपि विशेषोऽयनसं-
क्रान्तौ वक्ष्यते इति संक्रान्त्युद्देशो द्वितीयः २

३ अथ मलमासः स द्विविधः अधिमासः क्षयमासश्च संक्रान्तिरहितो मासोऽधिमासः
संक्रान्तिद्वययुक्तो मासः क्षयमासः पूर्वाधिमासादुत्तरोधिमासस्त्रिंशत्तममासमारभ्याष्ट-
सुनवसुवामासेष्वन्यतमो भवति क्षयमासस्तु एकचत्वारिंशदधिकशतसंख्यैर्वर्षैरेकोनविं-
शतिसंख्यैर्वा वर्षैर्भवति न त्वधिकमासवदल्पकालेन क्षयमासः कार्तिकमार्गशीर्षपौषे-
ष्वन्यतमो भवति नेतरः यस्मिन् वर्षे क्षयमासस्तस्मिन् वर्षेऽधिकमासद्वयम् क्षयमासात्पूर्व-
अधिमासोदाहरण मेकोऽधिमासः क्षयमासानन्तरमेकोऽधिमास इति अधिकमासोदाहर-
णम् चैत्रामावास्यायां मेषसंक्रान्तिः ततः शुक्लप्रतिपदमारभ्यामावास्यापर्यन्तं संक्रान्ति-
र्नास्ति ततः शुक्लप्रतिपदिवृषभसंक्रान्तिरिति पूर्वः संक्रान्तिरहितो मासोऽधिकवैशाख-
संज्ञः वृषभसंक्रान्तियुतस्तु शुद्धवैशाखसंज्ञः अथ क्षयमासोदाहरणम् भाद्रपदकृष्णमा-
वास्यायां कन्यासंक्रान्तिः ततः आश्विनोऽधिमासः शुद्धाश्विनप्रतिपदितुलासंक्रान्तिः
कार्तिकशुक्लप्रतिपदिवृश्चिकसंक्रान्तिः ततो मार्गशीर्षशुद्धप्रतिपदि धनुःसंक्रान्तिः त-
क्षयमासनिर्णयः स्मिन्नेव मासेऽमावास्यायां मकरसंक्रान्तिरिति धनुर्मकरसंक्रान्तिद्वय-
युक्त एको मासः क्षयमाससंज्ञकः स च मार्गशीर्षपौषाख्यमासद्वयात्मक ए-
को मासो ज्ञेयः तस्य प्रतिपदादि तिथीनां पूर्वार्धे मार्गशीर्ष उत्तरार्धे पौष इत्येवं सर्व तिथी-
नां मासद्वयात्मकत्वात् अत्र तिथिपूर्वार्धे मृतस्य मार्गशीर्षे प्रत्यब्दश्राद्धमुत्तरार्धे मृतस्य तु
पौषे एवं जनने वर्धापनादि विधिरपि तत ऊर्ध्वमाघामावास्यायां कुम्भसंक्रान्तिः ततः
फाल्गुनोऽधिमासः शुद्धफाल्गुनशुक्लप्रतिपदि मीनसंक्रान्तिः एवं पूर्वापराधिमासद्वय-
युक्तः क्षयमासो यस्मिन् वर्षे तत्र त्रयोदशमासात्मकं किंचिदूननवत्यधिकशतत्रयदि नैव वर्षम्
तत्र क्षयमासात्पूर्वोऽधिमासः संसर्पसंज्ञः सर्वकर्माहः शुभकर्मणि न त्याज्यः अहस्पतिसंज्ञः
क्षयमासस्तदुत्तरभावाच्च अधिकमासश्च सर्वकर्मसु वर्ज्यः एवं त्रिवत्सरांतरस्थः केवलोधिकमा-
सोऽपि वर्ज्यः

४ तत्र वर्ज्यावर्ज्यनिर्णयः अनन्यगतिकं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च अधिकमासक्षयमा-
सयोः कर्तव्यम् स गतिकं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च वर्ज्यम् तथा हि संध्याग्निहोत्रादिनि-
त्यं ग्रहणस्नानादि नैमित्तिकं कारीर्यादिकं रक्षोगृहीतजीवनार्थरक्षोग्नेष्ट्यादिकं च काम्यं

मलमासेऽपिकार्यम् ज्योतिष्टोमादिनित्यंजातेष्ट्यादिनैमित्तिकं पुत्रकामेष्ट्यादिकाम्यं च मलमासोत्तरं शुद्धमास्येवकर्तव्यम् आरब्धकाम्यस्यमलमासेऽप्यनुष्ठानम् नूतनारम्भः समाप्तिश्चनकर्तव्या तथा पूजालोपादिनिमित्तकपुनर्मूर्तिप्रतिष्ठां गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्तसंस्कारान्प्राप्तकालानन्यगतिकान् ज्वरादिरोगशान्तिमलभ्ययोगेश्राद्धव्रतादिकं नैमित्तिकप्रायश्चित्तं नित्यश्राद्धमूनमासिकादिश्राद्धानि दर्शश्राद्धं च मलेपिकुर्यात् चैत्रादौमलमासेमृतानांकदाचिद्बहुकालेनतस्मिन्नेवचैत्रादौमलमासेप्राप्तेमलमासएवप्रतिसांवत्सरिकंश्राद्धंकर्तव्यम् चैत्रादौशुद्धमासेमृतानांतुप्रत्याब्दिकंश्राद्धंमलमासेनकर्तव्यम् शुद्धेएवचैत्रादौकर्तव्यम् शुद्धमासेमृतानांतुप्रथमाब्दिकंमलमासएवकार्यंनशुद्धे द्वितीयाब्दिकंतुशुद्धेएव एकादशाहान्तकर्मसपिण्डीकर्मचमलेपिकार्यम् द्वितीयमासिकादिश्राद्धंतुमलेशुद्धेचावृत्त्याद्विवारंकर्तव्यम् एवंचयत्रद्वादशमासिकमधिकमासेप्राप्तंतस्यमलेशुद्धे च द्विरावृत्तिकृत्वा ऊनाब्दकालेऊनाब्दिकंचकृत्वाचतुर्दशमासेप्रथमाब्दिकंकार्यम् यस्मिन्वर्षेक्षयमासाव्यवहितोऽधिकमासः यथाकार्तिकोधिमासस्तदुत्तरोमासोवृत्तिकधनुःसंक्रान्तियुक्त्वात्क्षयसंज्ञकस्तत्रकार्तिकमासस्थंप्रत्याब्दिकंपूर्वेऽधिमासेउत्तरेक्षयमासेचकार्यम् यत्रापिक्षयाद्व्यवहितपूर्वोधिमासोयथाऽऽश्विनोधिमासोमार्गशीर्षःक्षयस्तत्रापिआश्विनमासगतंश्राद्धमधिकेशुद्धेचआश्विनेकार्यं द्वयोरपिकर्माहत्वादितिभाति व्यवहितक्षयमासगतंत्वाब्दिकंक्षयमासएवकार्यम् तथाचपूर्वोक्तेमार्गशीर्षक्षयोदाहरणेमार्गशीर्षगतं पौषगतंचाब्दिकमेकस्मिन्नेवमासेतिथिपूर्वार्धादिविभागंविनैवकार्यमितिफलितम्

५ अथमलमासेवर्ज्यानि उपाकर्मोत्सर्जनेअष्टकाश्राद्धानिअधिकेवर्ज्यानि चूडा-मौजीबन्धविवाहास्तीर्थादियात्रा वास्तुकर्मगृहप्रवेशदेवप्रतिष्ठाकूपारामाद्युत्सर्गोनूतनवस्त्रालंकारधारणं तुलापुरुषादिमहादानानि यज्ञकर्माधानमपूर्वतीर्थदेवदर्शनंसंन्यासः काम्यवृषोत्सर्गोराजाभिषेकोव्रतानि सगतिकमन्नप्राशनंसमावर्तनमतिक्रान्तनामकर्मादिसंस्काराः पवित्रारोपणदमनार्पणे श्रवणाकर्मसर्पबल्यादिपाकसंस्थाःशयनपरिवर्तनाद्युत्सवःशपथदिव्यादिकर्म एतानिमलमासेवर्ज्यानि नैमित्तिकानिरजोदर्शनशान्तिविच्छिन्नाधानपुनःप्रतिष्ठादीनि यदिनिमित्तानन्तरमेवक्रियन्तेतदानमलमासादिदोषः कालातिपत्तौतुशुद्धेएवकर्तव्यानि आग्रयणंदुर्भिक्षसंकटेमलमासेकार्यमन्यथा शुद्धेएव युगादिमन्वादिश्राद्धानांमासद्वयेप्यावृत्तिः क्षयात्पूर्वोऽधिमासःसंसर्पसंज्ञकः पूर्वमुक्तः तत्रचूडाकर्मव्रतबंधविवाहाध्याधानयज्ञोत्सवमहालयराजाभिषेकाएववर्ज्याः नान्यानिकर्माणि अपूर्वव्रतारंभोव्रतसमाप्तिश्चमलमासेनभवति सपूर्वमाघस्नानादेःक्षयमासेऽप्यारम्भसमाप्तीइति मकरसंक्रान्तियुक्तक्षयमासगतपौर्णमास्यामाघस्नानमारभ्य कुम्भसंक्रान्तियुतमाघपौर्णमास्यांसमापनीयम् एवंकार्तिकेऽप्युह्यम् यत्रवैशाखादिरधि-

कस्तत्रवैशाखस्नानादिमासत्रतानांचैत्रपूर्णिमायामारब्धानां शुद्धवैशाखपूर्णिमास्यांस-
माप्तिरितितेषां मासद्वयमनुष्ठानम् यन्मलमासेवर्ज्यमुक्तंतदुरुशुक्रास्तबाल्यवार्धकेष्वपि
ज्ञेयम् तत्रास्तात्प्राक्संज्ञाहंवार्धकमुदयानन्तरंसंज्ञाहंबाल्यमिति मध्यमः पक्षः पञ्चदशा-
गुरुशुक्रास्तादौ हपञ्चाहज्यहादिपक्षा आपदनापदादिविषयतया देशविशेषपरतया च
सिंहस्थगुरौ चव- योज्याः अयंवर्ज्यावर्ज्यनिर्णयः सिंहस्थगुरावपि ज्ञेयः तत्रविशेषउ-
ज्यादि च्यते कर्णवेधचौलमौ जीबन्धविवाहदेवयात्राव्रतवास्तुकर्मदेवप्रतिष्ठासंन्यासाविशेषतो-
वर्ज्या इति अथसिंहस्थापवादः मघानक्षत्रगतेसिंहांशगतेचगुरौ सर्वदेशेषु सर्वमाङ्गलिक-
कर्मणां निषेधः सिंहांशोत्तरंगोदादक्षिणेभागीरथ्युत्तरेसिंहस्थदोषो नास्ति गङ्गागोदाम-
ध्यदेशेतु सर्वसिंहस्थे विवाहव्रतबन्धयोर्दोषः अन्यकर्माणि सिंहांशोत्तरंसर्वदेशेषु कर्तव्या-
नि मेषस्थे सूर्ये सर्वदेशेषु सर्वमाङ्गलिककर्मणां सर्वसिंहस्थेन दोषः कचिदृषस्थितेऽर्केपि
दोषाभावउक्तः अत्रसिंहस्थे गुरौ गोदावरीस्नानं कन्यागते कृष्णास्नानं महापुण्यम् गो-
दावर्यायात्रिकाणां मुण्डनोपवासावावश्यकौ न तु तत्तीरवासिनाम् गर्भिण्यामपि भार्या-
यां विवाहादिमङ्गलोत्तरमपि गोदावर्यामुण्डने दोषो नास्ति गयागोदावरीयात्रायां मल-
मासगुरुशुक्रास्तादिदोषो नास्ति मलमासे व्रतविशेषोऽन्यत्र ज्ञेयः इति मलमासगुरुशु-
क्रास्तसिंहस्थगुरुवर्ज्यावर्ज्यनिर्णयस्तृतीयउद्देशः ३

६ अथ तिथिनिर्णये सामान्यपरिभाषा तिथिद्विविधा पूर्णासखण्डाच सूर्योदयमा-
रभ्यषष्टिनाडिकाव्याप्ता पूर्णा एतदन्यासखण्डा सखण्डापि द्विविधा शुद्धाविद्धाच सू-
र्योदयमारभ्य अस्तमयपर्यन्तं विद्यमाना शिवरात्र्यादौ निशीथपर्यन्तं विद्यमाना च शुद्धा
तदन्याविद्धा वेधोपि द्विविधः प्रातर्वेधः सायंवेधश्च सूर्योदयोत्तरं षड्घटिकापरिमितति-
थ्यन्तरस्पर्शात्मकः प्रातर्वेधः सूर्यास्तात्प्राक् षड्घटीमिततिथ्यन्तरस्पर्शः सायंवेधः ए-
कादशीव्रतविषये तु वेधो वक्ष्यते कचित्तिथिविशेषे वेधाधिक्यम् पञ्चमीद्वादशनाडीभिः
षष्ठां विद्धा करोति दशमीपञ्चदशभिरेकादशीवेधकृत् चतुर्दशी अष्टादशनाडीभिः पञ्च-
दशीं विध्यति विद्धाश्च तिथयः कचित्कर्मणि ग्राह्याः कुत्रचित्त्याज्याश्च भवन्ति तत्रसंपूर्णा
शुद्धाच तिथिः प्रायेण निर्णयनापेक्षते संदेहाभावात् निषेधविषये सखण्डापि निर्णयार्हा
निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते इति वचनेन अष्टम्यादिषु नारिकेलदिभक्षणनिषे-
धादेस्तत्कालमात्रव्याप्तिरित्यपेक्षणात् विहितव्रतादिविषये तु निर्णयउच्यते तत्रकर्म-
णो यस्य कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या यथा विनायकादिव्रते मध्याह्नादौ पूजना-
दिविधानान् मध्याह्नादिव्यापिनी दिनद्वयेकर्मकाले व्याप्ता व्याप्तौ तदेकदेशव्याप्तौ वा
युग्मवाक्यादिना पूर्वविद्धायाः परविद्धाया वा तिथेर्ग्राह्यत्वम् युग्मवाक्यं तु युग्माग्रियु-
गभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः । रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा । प्रतिपद्यप्य-
मावास्यातिथ्योर्युग्ममहाफलमिति १ युग्मद्वितीया अग्निस्तृतीया द्वितीया तृतीया वि-

द्वाग्राह्या तृतीया द्वितीयाविद्वाग्राह्येलेवंद्वितीयातृतीययोर्युग्मम् चतुर्थीपञ्चम्योर्युग्मम् पष्ठीसप्तम्योर्युग्मम् अष्टमीनवम्योर्युग्मम् एकादशीद्वादशयोर्युग्मम् चतुर्दशीपौर्णमास्योर्युग्मम् अमावास्याप्रतिपदोर्युग्ममित्यर्थः क्वचिच्चतुर्थीगणनाथस्यमातृविद्वाप्रशस्यतइत्यादिविशेषवाक्यैर्ग्राह्यत्वनिर्णयः वचनवशेनग्राह्यायास्तित्थेःकर्मकालेसत्त्वाभावे साकल्यवचनैःसत्त्वंभावनीयम् तानिच यांतिथिसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः । सा तिथिःसकलाज्ञेयास्नानदानजपादिषु १ इत्यादीनि इतिसामान्यनिर्णयश्चतुर्थ्युद्देशः ४

७ कर्मविशेषेनिर्णयः—कर्माणिद्विविधानिदैवानिपित्र्याणिच दैवानिषड्विधानि एकभक्तनक्तायाचितोपवासव्रतदानाख्यानि मध्याह्नेएकवारमेकान्नभोजनमेकभक्तम्

एकभक्तादी- रात्रावेवप्रदोषकालेभोजनंनक्तम् याचनांविनातद्दिनेलब्धस्यान्नादे-
नांस्वरूपाणि भोजनमयाचितम् दिनान्तरलब्धस्यापिपाचकंस्त्रीपुत्रादिकंप्रतिया-

चनमन्तरेणभोजनमयाचितमितिकेचित् अहोरात्रभोजनाभावउपवासः पूजाद्यात्मकः कर्मविशेषोव्रतम् स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकंपरस्वत्वापादनंदानम् तानिचैकभक्तादीनिक्वचिद्वा-
ताद्यङ्गतयाविहितानि क्वचिदेकादश्याद्युपवासप्रतिनिधितयाविहितानि क्वचित्स्वत-
न्त्राणीतित्रिविधानि तत्रान्याङ्गानांप्रतिनिधिभूतानांचतत्तत्प्रधानवशेननिर्णयः स्व-
तन्त्राणांनिर्णयउच्यते तत्रदिनंपञ्चधाविभज्यप्रथमभागःप्रातःकालोज्ञेयः द्वितीयःस-
ङ्गवःतृतीयोमध्याह्नः चतुर्थोभागोऽपराह्नः पञ्चमःसायाह्नः सूर्यास्तोत्तरं त्रिमुहूर्तःप्र-
दोषः तत्रैकभक्तेमध्याह्नव्यापिनीतिथिर्ग्राह्या तत्रापिदिनार्धसमयेऽतीतेत्रिंशद्यटिका-

एकभक्तनिर्णयः त्मकमध्यमदिनमानेनषोडशादिघटीत्रयंमुख्योभोजनकालः ततऊ-
र्ध्वमासायंगौणकालः अत्रपूर्वेदुरेवमुख्यकालेव्याप्तिःपरेदुरेवव्याप्तिरुभयेदुर्व्याप्तिरुभ-
यत्रापिव्याप्त्यभावः उभयत्रसाम्येनैकदेशव्याप्तिर्वैषम्येणैकदेशव्याप्तिरितिषट्पक्षाभ-
वन्ति तत्रपूर्वेदुरेवमुख्यकालेग्राह्यतिथिसत्त्वेपूर्वेव परत्रैवसत्त्वेपरैवेत्यसंदेहः उभयत्रा-
पिपूर्णव्यापितेयुग्मवाक्यान्निर्णयः उभयत्रव्याप्त्यभावेपूर्वेव गौणकालव्याप्तिसत्त्वा-
त् साम्येनैकदेशव्याप्तौपूर्वा वैषम्येणैकदेशव्याप्तौदिनद्वयेपिकर्मपर्याप्तितिथिलाभेयुग्म-
वाक्यान्निर्णयः कर्मपर्याप्तिथ्यलाभेपूर्वेवेति इतिएकभक्तम् अथनक्तम् तत्रसूर्यास्तो-
त्तरत्रिमुहूर्तात्मकप्रदोषव्यापिनीतिथिर्नक्तेग्राह्या अन्यतरदिनेतद्व्याप्तौतदेकदेशस्पर्श-
वासैवग्राह्या भोजनंतुअस्तोत्तरंघटिकात्रयसंध्याकालंत्यक्त्वाकार्यम् संध्याकालेभोज-
ननिद्रामैथुनाध्ययनवर्जनात् यतिभिरपुत्रविधुरैर्विधवाभिश्चनक्तंसायाह्नव्यापिन्यादि-

नक्तनिर्णयः नाष्टमभागेकार्यम् रात्रौतेषांभोजननिषेधात् एवंसौरनक्तमपिसायाह्न-
व्यापिन्यादिवैवकार्यम् दिनद्वयेप्रदोषव्याप्तौपरा दिनद्वयेप्रदोषव्याप्त्यभावेपरत्रैवसा-

१ यांतिथिसमनुप्राप्ययात्यस्त्यामिनीपतिः । सातिथिःसकलाज्ञेयास्नानदानादिकर्मसु १ उदयोत्तरंद्रिमुहूर्-
ताधिकस्यास्तात्प्राक्त्रिमुहूर्ताधिकस्यप्रायेणैयद्विविधासाकल्यव्याप्तिर्ज्ञेया ।

याद्वेदिनाष्टमभागेनक्तंकार्यंनतुरात्रौ साम्येनैकदेशव्याप्तौपरैव वैषम्येणप्रदोषैकदेश-
व्याप्तौतदाधिक्यवतीपूर्वापिग्राह्या यदिपूजाभोजनपर्याप्तंतदाधिक्यंलभ्यते नोचेत्सा-
म्यपक्षवदुत्तरैवनत्वाधिक्यवशात्पूर्वेति नक्तव्रतभोजनवैधत्वाद्रविवासरसंक्रान्त्यादा-
वपिरात्रावेवकार्यम् रविवारादौरात्रिभोजननिषेधस्यरागप्राप्तभोजनपरत्वात् एकाद-
श्यानुपवासप्रत्याम्नायभूतनक्तंतूपवासनिर्णीतदिनेएवेति अयाचितस्यत्वहोरात्रसा-
ध्यत्वादुपवासवन्निर्णयः पित्र्याणामपराण्हादिव्यापित्वेननिर्णयस्तत्तत्प्रकरणेवक्ष्यते
एकभक्तनक्तायाचितोपवासानांपूर्वतिथावनुष्ठितानांपरेद्युस्तिथ्यन्तेपारणम् यामत्र-
योर्ध्वगामिन्यांतिथौप्रातःपारणमितिसर्वत्रज्ञेयमितिमाधवः इति एकभक्तादिनिर्णयः
पञ्चमउद्देशः ५

८ अथव्रतपरिभाषा तत्रस्त्रीशूद्राणांद्विरात्राधिकोपवासेनाधिकारः स्त्रीणामपि
भर्तृनुज्ञांविनाव्रतोपवासादौनाधिकारः उपवासदिनेश्राद्धदिनेचकाष्ठेनदन्तधावननं
कार्यं पर्णादिनाद्वादशगण्डूषैर्वाकार्यम् जलपूर्णताम्रपात्रंगृहीत्वोदञ्मुखःप्रातरुपवासा-
दित्रतंसंकल्पयेत् अपूर्वव्रतारम्भोव्रतोद्यापनंच मलमासेगुर्वाद्यस्तेवैधृतिव्यतीपातादि-
दुयोगेविष्टौक्रूरवारेनिषिद्धेदर्शादितिथौनभवति एवंखण्डतिथावपिनभवति उदयस्था-
तिथिर्याहिनभवेद्दिनमध्यभाक् । साखण्डानव्रतानांस्यादारम्भश्चसमापनम् १ इतिसस-
व्रतोक्तेः क्षमासत्यंदयादानंशौचमिन्द्रियनिग्रहः । देवपूजाचहवनंसंतोषस्तेयवर्जनम् १
सर्वव्रतेष्वयंधर्मः अत्रहोमोव्याहृतिभिःकाम्यव्रतविशेषेज्ञेयः यद्देवतायाउपोषणव्रतंत-
द्देवताजपस्तद्ध्यानंतत्कथाश्रवणंतदर्चनंतन्नामश्रवणकीर्तनादिकंकार्यम् उपवासेऽन्ना-
वलोकनगन्धादिकमभ्यङ्गंताम्बूलमनुलेपनंचत्यजेत् सभर्तृकस्त्रीणांसौभाग्यव्रतेऽभ्य-
ङ्गतांम्बूलादिनवर्ज्यम् अष्टैतान्यव्रतघ्नानिआपोमूलफलंपयः । हविर्ब्राह्मणकाम्याचगु-
रोर्वचनमौषधम् १ प्रमादादिनाव्रतभङ्गेदिनत्रयमुपोष्यक्षौरंकृत्वापुनर्व्रतंकुर्यात् अशक्त-
स्योपवासप्रतिनिधिरेकब्राह्मणभोजनंतावद्धनादिदानंवासहस्रगायत्रीजपोवाद्वादश-
प्राणायामावाप्रायश्चित्तम् स्वीकृतंव्रतंकर्तुमशक्तःप्रतिनिधिनाकारयेत् पुत्रःपत्नीभर्ता
भ्रातापुरोहितःसखाचेतिप्रतिनिधयः पुत्रादिःपित्राद्युद्देशेनव्रतंकुर्वन्स्वयमपिव्रतफलं
लभते असकृज्जलपानाच्चसकृत्ताम्बूलचर्वणात् । उपवासःप्रणश्येतद्विवाखापाच्चमैथु-
नात् १ स्मरणंकीर्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणम् । संकल्पोनिश्चयोमैथुनक्रियाचेत्यष्टवि-
धंमैथुनम् प्राणसंकटेष्वसकृज्जलपानेदोषोनास्ति चर्मस्थंजलंगोभिन्नक्षीरंमसूरंजंबीरफ-
लंशुक्तिचूर्णमित्यामिषगणोव्रतेवर्ज्यः अश्रुपातक्रोधादिनासद्योव्रतनाशः परान्नभोज-
नेचापि यस्यान्नंतस्यतत्फलम् । तिलमुद्गभिन्नचणकादिकोशीधान्यंमाषादिकंमूलकंचे-
त्येवमादिसारगणलवणमधुमांसादिकंचवर्जयेत् श्यामाकाश्चैवनीवारागोधूमाश्चव्रतेहि-
ताः । व्रीहिमुद्गयवतिलकङ्गुकलायादिधान्यंरक्तेतरमूलकंसूरणादिकन्दःसैन्धवसामुद्रल-

हविष्याणि वणेगव्यदधिसर्पिर्दुग्धानिपनसफलमात्रफलंनारीकेलंहरीतकीपिप्प-
लीजीरकंशुण्ठीतिन्तिणीकदलीलवलीधात्रीफलानिगुडेतरेक्षुविकारइत्येतानिअतैल-
पक्वानि हविष्याणि गव्यंतक्रमाहिषंधृतमपिकचित् अनुक्तव्रतविधिस्थलेमाषादिपरि-
मितसुवर्णरजतादिप्रतिमापूज्या द्रव्यानुक्तावाज्यहोमः देवतानुक्तौप्रजापतिः मन्त्रानु-
क्तौ समस्तव्याहृतिभिः संख्यानुक्तावष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरष्टौवाहोमसंख्या उपवासे
कृतेब्राह्मणभोजनंतत्साङ्गतार्थम् उद्यापनानुक्तौगांसुवर्णवादद्यात् विप्रवचनाद्भूतसाङ्ग-
ता विप्रवचनंचदक्षिणांदत्तैवग्राह्यंसर्वत्र गृहीतव्रतत्यागेचाण्डालतुल्यत्वम् विधवाभिर्त्र-
वतादौ सूतका- तादौचित्ररक्तादिवस्त्रंधार्यंश्वेतमेवधार्यम् सूतकादौस्त्रीणांरजोदो-
दिप्राप्तौ निर्णयः षादौज्वरादौचगृहीतव्रतादौशारीरनियमान्स्वयंकुर्यात् पूजादिकम-
न्यद्वाराकारयेत् अपूर्वारम्भस्तुसूतकादौनभवति काम्येप्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैर्मित्तके
चसः। काम्येप्युपक्रमादूर्ध्वकेचित्प्रतिनिधिविदुः १ नस्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाग्नि-
कर्मसु। नापिप्रतिनिधातव्यंनिषिद्धंवस्तुकुत्रचित् १ व्रतादिसन्निपातेदानहोमाद्यविरु-
द्धंक्रमेणकार्यम् विरुद्धेतुनक्तभोजनोपवासादावेकंस्वयंकृत्वान्यत्पुत्रभार्यादिनाकारयेत्
यत्र चतुर्दश्यष्टम्यादौदिवाभोजननिषेधोव्रतान्तरपारणाचप्राप्तातत्र
उपवासपारणक- भक्तादीनामेकदिने भोजनमेवकार्यम् पारणायाविधिप्राप्तत्वात् निषेधस्तुरागप्राप्तभोजन-
प्राप्तौ निर्णयः परः एवंपरिविवारादौसंकटचतुर्थ्यादिव्रतेरात्रिभोजनमेवकार्यम् यत्रा-
ष्टम्यादौदिवाभोजननिषेधोरात्रौतुरविवारादिप्रयुक्तभोजननिषेधस्तत्रार्थप्राप्तउपवा-
सः यत्रतुपुत्रवदृहस्यसंक्रान्त्यादावुपवासोपिनिषिद्धोभोजनस्याप्यष्टम्यादिप्रयुक्तनि-
षेधस्तत्रकिञ्चिद्भक्ष्यंप्रकल्प्योपवासएवकार्यः चान्द्रायणमध्येएकादश्यादिप्राप्तौग्रास-
संख्यानियमेनभोजनमेवकार्यम् एवंकृच्छ्रादिव्रतेपि एवमेकादश्यामेकान्तरोपवासा-
दिप्रयुक्तपारणायांप्राप्तायांजलपारणंकृत्वोपवसेत् एवंद्वादश्यामासोपवासश्चाद्धप्रदो-
षादिप्रयुक्तपारणप्रतिबन्धेजलपारणंकार्यम् एकादश्यादौसंक्रमेपुत्रवदृहस्योपवास-
निषेधएकादश्युपवासश्चप्राप्तस्तत्रापिकिंचिदापोमूलंफलंपयोवाभक्ष्यंकल्प्यम् द्वयोरुप-
वासयोर्नक्तयोरेकभक्तयोर्वैकस्मिन्दिनेप्राप्तौअमुकोपवासममुकोपवासंचोभयंतन्त्रेणक-
रिष्यइत्यादिसंकल्प्यसहैवोपवासपूजाहोमानामनुष्ठानम् यत्रोपवासैकभक्तयोरेकदि-
नेप्राप्तिस्तत्रतिथिद्वैधेगौणकालव्याप्तिमाश्रित्यएकंपूर्वतिथौद्वितीयंशेषतिथौकार्यम् अ-
खण्डतिथावेकंपुत्रादिनाकारयेदित्युक्तम् एवंकाम्यंनित्यसबाधकमित्यादिवाक्यैःका-
म्यनित्यादिबलाबलबाधाबाधसंभवासंभवादिविचार्यानुष्ठानमूहम् इतिसामान्यव्रत-
परिभाषोद्देशःषष्ठः ६

९ अथप्रतिपदादिनिर्णयः तत्रप्रतिपन्निर्णयः शुक्लप्रतिपत् पूजाव्रतादावपराह्ण-
व्याप्तिसत्त्वेपूर्वविद्धाग्राह्या सायान्हव्यापित्वेपिपूर्वेवेतिमाधवाचार्याः अन्यथाद्विती-

यायुताग्राह्या कृष्णप्रतिपत्सर्वापिद्वितीयायुतैवग्राह्या उपवासेतुपक्षद्वयेपिप्रतिपत्पूर्ववि-
द्वैवग्राह्या अपराह्णव्यापिन्यांप्रतिपदिकरणीयस्योपवासादेःसंकल्पंप्रातरेवकुर्यात्
संकल्पकालेप्रतिपदादितिथ्यभावेपिसंकल्पेप्रतिपदादिरेववक्तव्यानत्वमावास्यादिः
एवमुपोष्याद्वादशीशुद्धेयादिस्थलेएकादशीव्रतप्रयुक्तसंकल्पपूजादावेकादश्येवकीर्त-
नीयानतुद्वादशी संध्याग्निहोत्रादिकर्मान्तरेषुतत्कालव्यापिनीद्वादश्यादिरेवेतिमम-
प्रतिभाति संकल्पश्चसूर्योदयात्प्रागुषःकालेसूर्योदयोत्तरंप्रातःकालाख्यत्रिमुहूर्तस्याद्य-
मुहूर्तद्वयेप्रशस्तः तृतीयोमुहूर्तस्तुनिषिद्धः इतिप्रतिपन्निर्णयःसप्तमः ७

१० अथद्वितीयानिर्णयः द्वितीयाशुक्लपक्षेपरविद्धाग्राह्या कृष्णपक्षेतुद्वेधाविभक्तदि-
नपूर्वभागात्मकपूर्वाह्णप्रविष्टाचेत्पूर्वाग्राह्या अन्यथातुकृष्णपक्षेपिद्वितीयापरविद्धैव
इतिद्वितीयानिर्णयोष्टमउद्देशः ८

११ अथतृतीयानिर्णयः तृतीयारम्भाव्रतेपूर्वविद्धाग्राह्या रम्भाव्यतिरिक्तव्रतेषु
त्रिमुहूर्तद्वितीयाविद्धांपूर्वाखत्वापरदिनेत्रिमुहूर्तव्यापिनीग्राह्या पूर्वदिनेत्रिमुहूर्तन्यून-
द्वितीयावेधेपरदिनेत्रिमुहूर्तव्याप्यभावेपूर्वाग्राह्या पूर्वदिनेत्रिमुहूर्तद्वितीयावेधेपरदिने
त्रिमुहूर्तन्यूनापिग्राह्या गौरीव्रतेतुकलाकाष्ठादिपरिमितस्वल्पद्वितीयायुक्तापिनिषि-
द्धा परदिनेकलाकाष्ठादिपरिमितास्वल्पापितृतीयापरिग्राह्या यदातुदिनक्षयवशात्प-
रदिनेस्वल्पापिचतुर्थीयुतातृतीयानलभ्यते पूर्वदिनेचद्वितीयाविद्धातदाद्वितीयाविद्धै-
वग्राह्या यदाचदिनवृद्धिवशात्पूर्वदिनेषष्टिघटिकातृतीयापरदिनेचघटिकादिशेषवती
तदापूर्वाशुद्धांषष्टिघटिकामपित्यक्त्वाचतुर्थीयुतैवगौरीव्रतेग्राह्या इतितृतीयानिर्ण-
योनवमः ९

१२ अथचतुर्थीनिर्णयः चतुर्थीगणेशव्रतातिरिक्तोपवासकार्येष्वमीयुताग्राह्या
गौरीविनायकव्रतयोस्तुमध्याह्नव्यापिनीग्राह्या परदिनएवमध्याह्नव्यापिनीचेत्परैव
दिनद्वयेमध्याह्नव्यापित्वेदिनद्वयेमध्याह्नव्याप्यभावेसाम्येनवैषम्येणवैकदेशव्याप्तौ च
पूर्वैव तृतीयायोगप्राशस्सात् नागव्रतेतुपूर्वदिनएवमध्याह्नव्यापिनीचेत्पूर्वैव उभय-
दिनमध्याह्नव्याप्त्यादिपक्षचतुष्टयेपञ्चमीयुतैवग्राह्या संकष्टचतुर्थीतुचन्द्रोदयव्यापि-
नीग्राह्या परदिनेचन्द्रोदयव्याप्तौपरैव उभयदिनेचन्द्रोदयव्यापित्वेतृतीयायुतैवग्राह्या
दिनद्वयेचन्द्रोदयव्याप्यभावेपरैव इतिचतुर्थीनिर्णयोदशमउद्देशः १०

१३ अथपञ्चमीनिर्णयः पञ्चमीशुक्लपक्षेकृष्णपक्षेचकर्ममात्रेपिचतुर्थीविद्धाग्राह्या स्क-
न्दोपवासेतुषष्ठीयुताग्राह्या नागव्रतेपञ्चमीपरविद्धाग्राह्या परेतुस्त्रिमुहूर्तन्यूनापञ्चमीपू-
र्वेतुस्त्रिमुहूर्तन्यूनचतुर्थीविद्धातदापूर्वैव त्रिमुहूर्ताधिकचतुर्थीवेधेद्विमुहूर्तापिपरैव इ-
तिपञ्चमीनिर्णयएकादशउद्देशः ११

१४ अथषष्ठीनिर्णयः षष्ठीस्कन्दव्रतेपूर्वविद्धा अन्यव्रतेषुपरविद्धैव पूर्वैतुःषण्मु-

हूर्तन्यूनपञ्चम्यावेधेपूर्वापि षष्ठीसप्तम्योरविवासरयोगेपञ्चकयोगः इतिषष्ठीनिर्णयो द्वादशः १२

१५ अथसप्तमीनिर्णयः सप्तमीकर्ममात्रेषष्ठीयुतैवग्राह्या यदापूर्वेदुरस्तमयपर्यन्ताषष्ठीतिदिवाषष्ठीविद्वानलभ्यतेपरेद्युश्चाष्टमीविद्धातदाचागत्यापरैव एवंतिथ्यन्तरनिर्णयेष्वप्युह्यम् इतिसप्तमीनिर्णयस्त्रयोदशः १३

१६ अथाष्टमीनिर्णयः व्रतमात्रेऽष्टमीशुक्लपक्षेपरा कृष्णपक्षेपूर्वा मिलितशिवशक्तयोस्तसवेकृष्णापिपरा बुधाष्टमीशुक्लपक्षेप्रातःकालमारभ्यापराह्णपर्यन्तंयदिनेमुहूर्तमात्रोपिबुधवासरयोगःसाग्राह्या सायाह्नकालेचैत्रमासेश्रावणादिमासचतुष्टयेकृष्णपक्षेचनग्राह्या सर्वकृष्णाष्टमीषुकालभैरवोद्देशेनकेचिदुपवसन्तितत्रमार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यां भैरवजयन्तीत्वात्तद्विनिर्णयौचिसेनमध्याह्नव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेमध्याह्नव्याप्तौपूर्वेव प्रदोषव्यापिनीतिकौस्तुभे अतउभयदिनेप्रदोषव्याप्तौद्विविधवाक्याविरोधायपरैव पूर्वत्रप्रदोषव्याप्तिरेवपरत्रमध्याह्नेएवतदाबहुशिष्टाचारानुरोधात्प्रदोषगापूर्वेव यत्तु अर्केपर्वद्वयेरात्रौचतुर्दश्यष्टमीदिवेतिवचनादिवाभोजननिषेधमात्रपरिपालनंनतु किंचिद्भूतंतत्र निषेधस्तुनिवृत्त्यात्माकालमात्रमपेक्षतइतिवचनाद्भोजनकालव्यापिनीमष्टमीसक्लानवम्यांसप्तम्यांवाभोक्तव्यमितिभाति युक्तमयुक्तंवासद्भिर्विचारणीयम् इत्यष्टमीनिर्णयश्चतुर्दशोद्देशः १४

१७ अथनवमीनिर्णयः नवमीसर्वत्राष्टमीविद्धैवग्राह्या इतिनवमीनिर्णयः पञ्चदशः १५

१८ अथ दशमीनिर्णयः दशमीतूपवासादौनवमीयुतैवग्राह्या पूर्वविद्धायाअलाभेउत्तरविद्धाऽपिग्राह्या इतिदशमीनिर्णयःषोडशः १६

१९ अथैकादशीनिर्णयः तत्रैकादश्युपवासोद्देशा भोजननिषेधपरिपालनात्मकोव्रतात्मकश्च आद्येपुत्रवदृहस्थादीनांकृष्णपक्षेप्यधिकारः व्रतात्मकोपवासस्तुअपत्ययुक्तैर्गृ-

एकादश्यधिका- हस्त्यैश्चकृष्णपक्षेनकार्यः किंतुसमन्त्रकंव्रतसंकल्पमकृत्वायथाशक्तिनिरिर्णयमाह-

यमयुतंभोजनवर्जनमेवकार्यम् एवंतिथिक्षयेशुहैकादश्यामपिज्ञेयम् शयनीबोधनीमध्यवर्तिकृष्णैकादशीषुसापत्यगृहस्थादीनांसर्वेषामधिकारः विष्णुसायुज्यकामैरायुःपुत्रकामैश्चकाम्यव्रतंपक्षद्वयेपिकार्यम् तत्रनकोपिनिषेधः वैष्णवगृहिणांकृष्णैकादश्यपिनिसोपोष्या इदमेकादशीव्रतंशैववैष्णवसौरादीनांसर्वेषांनित्यम् अकरणेप्रत्यवायश्रवणात् संपत्त्यादिफलश्रवणात्काम्यंभवति केचिन्मुहूर्तादिमितदशमीसत्वे दशम्यामेवभोजनंकर्तव्यंसूर्योदयात्पूर्वमेवप्रवृत्तायांशुद्धाधिकाधिकद्वादशिकायांतुनैरन्तर्येणोपवासद्वयंकार्यमितितिथिपालनमपिवदन्तितन्नयुक्तम् अष्टमवर्षादूर्ध्वमशीतितमवर्षपर्यन्तमेकादशीव्रताधिकारः शक्तस्तुअशीतेरूर्ध्वमप्यधिकारः सभर्तृकाणांस्त्री-

णांभर्त्रनुज्ञापित्राद्यनुज्ञावाविनोपवासव्रताद्याचरणेव्रतवैफल्यंभर्त्रायुःक्षयोनरकश्च अ-
शक्तानांतु नक्तंहविष्यान्नमनौदनंवाफलंतिलाःक्षीरमथाम्बुचाज्यम् । यत्पञ्चगव्यंयदि-
चापिवायुःप्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च १ इतिपक्षेषुशक्तितारतम्येनैकपक्षाश्रयणंनत्वेकाद-
शीत्यागः प्रमादादिनैकादश्यामुपोषणाद्यकरणेद्वादश्यामपित्रतंकार्यम् द्वादश्यामप्य-
करणेयवमध्यचान्द्रायणंप्रायश्चित्तम् नास्तिक्यादकरणेपिपीलिकामध्यचान्द्रायण-
म् अशक्तपतिपित्राद्युद्देशेनस्त्रीपुत्रभगिनीभ्रात्रादिभिरेकादशीव्रताचरणेक्रतुशतजं-
पुण्यम्

२० अथव्रतदिननिर्णयः तत्रव्रताधिकारिणोर्द्विविधवैष्णवाःस्मार्ताश्च तत्रयद्यपि-
यस्यदीक्षास्तिवैष्णवीत्यादिलक्षणयुक्तावैष्णवास्तद्विन्नाःस्मार्ताइतिमहानिबन्धेषूक्तं त-
थापिस्वपारंपर्यप्रसिद्धमेववैष्णवत्वंस्मार्तत्वंचवृद्धामन्यन्तइतिसिन्धूक्तमेवसर्वदेशेसर्व-
शिष्टपरिगृहीतंप्रचरति वेधोपिद्विविधः अरुणोदयेदशमीवेधः सूर्योदयेतद्वेधश्च सूर्योद-
यात्प्राक्चतुर्घटिकात्मकोऽरुणोदयः सूर्योदयस्तुषष्टः तेनषट्पञ्चाशदघटिकानन्तरंप-
लादिमात्रदशमीप्रवेशेऽरुणोदयवेधोवैष्णवविषयः षष्टिघटिकात्मकसूर्योदयोत्तरंपला-
दिमात्रदशमीसत्वेसूर्योदयवेधःस्मार्तविषयः ज्योतिर्विदादिविवादेनवेधादिसंदेहेतु
बहुवाक्यविरोधेनब्राह्मणेषुविवादिषु । एकादशींपरिस्रज्यद्वादशींसमुपोषयेत् १ तथा-
चैकादशीद्विविधा शुद्धाविद्धाच अरुणोदयवेधवतीविद्धातांसक्त्वावैष्णवैर्द्वादश्येवोपो-
ष्या अरुणोदयवेधरहिताशुद्धासाचचतुर्विधा एकादशीमात्राधिक्यवती द्वादशीमात्रा-
धिक्यवती उभयाधिक्यवती अनुभयाधिक्यवतीचेति अत्राधिक्यंसूर्योदयोत्तरंसत्वम्
तत्रोदाहरणम् दशमीनाड्यः ५५ एकादशी ६० । १ द्वादश्याःक्षयः ५८ इयमेकाद-

भागवतैकाद- शीमात्राधिक्यवतीशुद्धावैष्णवैःपरोपोष्या स्मार्तगृहस्थैःपूर्वा अथद-
श्यदुहरणानि. शमी ५५ एकादशी ५८ द्वादशी ६० । १ इयंशुद्धाद्वादशीमात्रा-
धिक्यवती अत्रवैष्णवानांद्वादश्यामुपोषणं स्मार्तानांपूर्वा अथदशमी ५५ एकादशी
६० । १ द्वादशी ५ इयंशुद्धाउभयाधिक्यवती अत्रसर्ववैष्णवैःस्मार्तैश्चपरैवोपोष्या अथ-
दशमी ५५ एकादशी ५७ द्वादशी ५८ इयमनुभयाधिक्यवतीशुद्धावैष्णवैःस्मार्तैश्चपू-
र्वैवोपोष्या इतिसंक्षेपतोवैष्णवनिर्णयः ॥ अथस्मार्तनिर्णयः तत्रसूर्योदयवेधवतीवि-

स्मार्तैकादश्यु- द्धातद्रहिताशुद्धाचेतिद्विविधापिप्रत्येकंचतुर्धा एकादशीमात्राधिक्य-
दाहरणानि. वती उभयाधिक्यवती द्वादशीमात्राधिक्यवती अनुभयाधिक्यवती-
त्येवमष्टभेदाभवन्ति अत्रोदाहरणानि दशमी ५८ एकादशी ६० । १ द्वादश्याःक्षयः
५८ इयंशुद्धाएकादशीमात्राधिक्यवती दशमी ४ एकादशी २ द्वादश्याःक्षयः ५८
इयंविद्धाएकादशीमात्राधिक्यवती अत्रोभयत्रापिस्मार्तानांगृहिणांपूर्वोपोष्या यति-
भिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभिर्वैष्णवैश्चपरैवोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैःस्मार्तरूप-

वासद्वयकार्यमितिकेचित् उभयाधिक्यवतीशुद्धा यथा दशमी ५८ एकादशी ६० ।
 १ द्वादशी ४ उभयाधिक्यवतीविद्धायथा दशमी २ एकादशी ३ द्वादशी ४ अ-
 त्रोभयत्रापिसर्वैः स्मार्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टापरैर्वैकादशीउपोष्या द्वादशीमात्राधिक्यव-
 तीशुद्धायथा दशमी ५८ एकादशी ५९ द्वादशी ६० । १ अत्रशुद्धत्वात्स्मार्तानामे-
 कादश्यामेवोपवासोनद्वादश्यामितिमाधवमतम् हेमाद्रिमतेतुसर्वैःपराद्वादश्येवोपोष्या
 केचित्तुमुमुक्षुभिःस्मार्तैःपरोपोष्येत्याहुः द्वादशीमात्राधिकाविद्धायथा दशमी १ एका-
 दशीक्षयगामिनी ५८ द्वादश्यावृद्धिः ६० । १ अत्रैकादश्याविद्धत्वात् द्वादश्यामेव
 स्मार्तानामप्युपवासः एवंचोभयाधिक्येद्वादशीमात्राधिक्येचस्मार्तानांविद्धायास्या-
 गोनान्यत्र वैष्णवानांतुषड्विधामप्याधिक्यवतींयक्त्वाद्वादश्युपोष्या अनुभयाधि-
 क्यवतीशुद्धायथा दशमी ५७ एकादशी ५८ द्वादशी ५९ स्मार्तानामेकादश्यामेवो-
 पवासोनद्वादश्याम् वैष्णवानांतुविद्धत्वादद्वादश्यामुपवासः अनुभयाधिक्यवती
 विद्धायथा दशमी २ एकादश्याःक्षयः ५६ द्वादशी ५९ अत्रापिस्मार्तानामेकाद-
 श्यामुपवासः वैष्णवानांद्वादश्यामुपवासः अस्मिन्नुभयानाधिक्यवतीविद्धाचरमभेदे
 प्रथमभेदद्वयेइवयतिभिर्मुमुक्षुभिर्विधवाभिःपरोपोष्या विष्णुप्रीतिकाभैरुपवासद्वयकार्य-
 मितितुल्ययुक्त्याप्रतिभाति इदानींशिष्टास्तुहेमाद्रिमतंनिष्कामत्वादिकंचानादृत्यमाध-
 वमतैनैवसर्वस्मार्तनिर्णयमविशेषेणवदन्तिनतुक्चिदुपवासद्वयंशुद्धाधिकद्वादशिकायां
 सर्वेषामेकंपरोपवासंवावदन्तिइतिसर्वत्रदेशेषुप्रायोमाधवोक्तानुसारएवप्रचारइतिबो-
 ध्यम् एतेनवैष्णवाष्टादशभेदानांस्मार्ताष्टादशभेदानांचनिर्णयःसर्वोपिगतार्थोभवती-
 तिविभावनीयम् विस्तरस्तुमहाग्रन्थेष्वनुसंधेयः अत्राष्टादशभेदानांपृथक्पृथगुदाहरणं
 कथनेतन्निर्णयकथनेचबालानांव्यामोहमात्रंस्यादितिसनिर्णयःपृथगेवपट्टलिखित्वा-
 स्थापितोनुसंधेयः

पृष्ठ ५ मलमासनिर्णये व्रतविशेषः । अधिमासेतुसंप्राप्तेगुडसर्पिर्गुतानिच ॥ त्रयस्त्रिंशदपूपानिदातव्यानिदि-
 नेदिने ॥ १ ॥ अधिमासेतुसंप्राप्तेत्रयस्त्रिंशत्तुदेवताः ॥ उद्दिश्यापूपदानेनपृथ्वीदानफलंलभेत् ॥ २ ॥ त्रयस्त्रिं-
 शदपूपान्नकांस्यपात्रेनिधायच ॥ सघृतंसहिरण्यंचब्राह्मणायनिवेदयेत् ॥ ३ ॥ विष्णुरूपीसहस्रांशुःसर्वपापप्रणा-
 शनः ॥ अपूपान्नपूदानेनममपापव्यपोहतु ॥ ४ ॥ नारायणजगद्भोजभास्करप्रतिरूपक ॥ व्रतेनानेनपुत्रांश्चसं-
 पदंचाभिवर्धय ॥ ५ ॥ यस्यहस्तेगदाचक्रेगरुडोयस्यवाहनम् ॥ शंखःकरतलेयस्यसमेविष्णुःप्रसीदतु ॥ ६ ॥
 कलाकाष्ठादिरूपेणनिमेषघटिकादिना ॥ योवंचयतिभूतानितस्मैकालात्मनेनमः ॥ ७ ॥ कुरुक्षेत्रमयंदेशःकालः
 पर्वद्विजोहरिः ॥ पृथ्वीसममिदंदानंगृहाणपुरुषोत्तम ॥ ८ ॥ मलानांचविशुद्धयर्थपापप्रशमनायच ॥ पुत्रपौ-
 त्राभिवृद्ध्यर्थवदास्यामिभास्कर ॥ ९ ॥ मंत्रेणानेनयोदद्यात्रयस्त्रिंशदपूपकान् ॥ प्राप्नोतिविपुलांलक्ष्मींपुत्रपौ-
 त्रादिसंपदः ॥ १० ॥ इतिनिर्णयसिन्धुः ॥

अत्र न्यूनत्व सूयादयात्प्रसमाप्तिमन्त्वम् समत्वंसूर्योदयसमकालिकसमाप्तिमन्त्वम् षष्टिघटिकारूपम् । आधिक्यं सूर्योदयोत्तरसत्त्वम् ।
२१ अथ वैष्णवानां शुद्धैकादशीभेदाः (धर्माब्धिस्थनिर्णयः)

दशमी. एकादशी. द्वादशी.

शुद्धन्यूनान्धनद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	इयमनुभयाधिक्यवतीशुद्धा वैष्णवैःस्मार्तैश्चैकादश्येवोपोष्या ।
शुद्धन्यूनान्धनद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शुद्धन्यूनान्धनद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शुद्धन्यूनान्धनद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शुद्धसमान्यूनान्धनद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शुद्धसमान्यूनान्धनद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शुद्धसमान्यूनान्धनद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शुद्धसमान्यूनान्धनद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शुद्धाधिकान्यूनान्धनद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शुद्धाधिकासमद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शुद्धाधिकाधिकद्वादशिका धर्माब्धिस्थसुदाहरणम्	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९

२२ अथ वैष्णवानां विद्धकादशीभेदाः (धर्मोन्विस्थनिर्णयः)

दशमौ. एकादशी. द्वादशी.

विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिका धर्मोन्विस्थसुदाहरणम् ।	५६	१	५९	५९	५९	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामेवोपवा- सोनद्वादश्यावैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः ।
विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिका धर्मोन्विस्थसुदाहरणम्	५७	०	५८	५९	६०	६०	६०	इयमप्यनुभयाधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामेवोप- वासोनद्वादश्यावैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः ।
विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिका धर्मोन्विस्थसुदाहरणम्	५८	०	५९	६०	६०	६०	६०	इयंद्वादशीमात्राधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामेवो- पवासोनद्वादश्यामितिमाधवमतं हेमाद्रिमतेतुसर्वैःपराद्वाद- श्येवोपोष्या केचित्तुमुमुक्षुभिःस्मार्तैःपरोपोष्येत्याहुः ।
विद्धसमान्यूनद्वादशिका धर्मोन्विस्थसुदाहरणम्	५९	१	६०	६०	६०	६०	६०	अनुभयाधिक्यवतीविद्धेयं अत्रस्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो- नदश्यावैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः ।
विद्धसमासमद्वादशिका धर्मोन्विस्थसुदाहरणम्	६०	१	६०	६०	६०	६०	६०	इयमनुभयाधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तानामेकादश्यामुपवासः वैष्णवानांतुविद्धत्वाद्वादश्यामुपवासः ।
विद्धसमाधिकद्वादशिका धर्मोन्विस्थसुदाहरणम्	६१	१	६०	६०	६०	६०	६०	इयंद्वादशीमात्राधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तैरेकादश्युपोष्या- द्वादशीतिमाधवमतं हेमाद्रिमतेतुसर्वैःपराद्वादश्येवोपोष्या के- चित्तुमुमुक्षुभिःस्मार्तैःपरोपोष्येत्याहुः ।
विद्धाधिकान्यूनद्वादशिका धर्मोन्विस्थसुदाहरणम्	६२	१	६०	६०	६०	६०	६०	एकादशीमात्राधिक्यवतीविद्धा अत्रस्मार्तगृहिणांपूर्वोपोष्या यतिभिर्नष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभैर्वैष्णवैश्चपरैरेवोपोष्या विष्णुप्रीतिकामैःस्मार्तैरुपवासद्वयकार्यमितिकेचित् ।
विद्धाधिकासमद्वादशिका धर्मोन्विस्थसुदाहरणम्	६३	१	६०	६०	६०	६०	६०	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवतीविद्धा उपरिस्थोदाहरणवत् ।
विद्धाधिकाधिकद्वादशिका धर्मोन्विस्थसुदाहरणम्	६४	१	६०	६०	६०	६०	६०	उभयाधिक्यवतीविद्धेयं अत्रसर्वैःस्मार्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टापरैर्वैका- दश्युपोष्या ।

“२५ अथसंक्षेपतोव्रतदिननिर्णयः । जयंतीव्रतवन्नित्यं काम्यंचैकादशीव्रतम् ॥ अरुणोदयवेधोऽत्रवेधः सूर्योदयेतथा ॥ १ ॥ उक्तौद्वौदशमीवेधौ वैष्णवस्मार्तयोः क्रमात् ॥ विद्धात्याज्यावैष्णवेन शुद्धाप्याधिक्यसंभवे ॥ २ ॥ एकादशीद्वादशीवाऽधिकाचेत्यज्यतांदिनं ॥ पूर्वग्राहंतूत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥ ३ ॥ अस्यार्थः । जयन्तीव्रतवत् अकरणेप्रत्यवायश्रवणान्नित्यं संपत्त्यादिफलश्रवणात्काम्यंचैकादशीव्रतं तत्रैकादश्यांद्वौदशमीवेधौ अरुणोदयेदशमीवेधः सूर्योदयेदशमीवेधश्च क्रमाद्वैष्णवस्मार्तयोः वैष्णवानामरुणोदयेदशमीवेधः स्मार्तानांसूर्योदयेदशमीवेधइत्यर्थः पटपञ्चाशद्वटीमिते अरुणोदयः सूर्योदयश्चस्पष्टः अत्रस्वपारंपर्यप्रसिद्धमेव वैष्णवत्वं स्मार्तत्वंचवृद्धामन्यन्ते इतितदेवग्राह्यम् ॥ वैष्णवेनविद्धैकादशी अरुणोदयेवेधवतीएकादशीत्याज्या द्वादश्युपोष्या आधिक्यसंभवेएकादशीद्वादश्योरुभयोरधिक्ये सूर्योदयोत्तरंसत्त्वे शुद्धापिसाज्या परैवैकादशी उपोष्या तथा एकादश्याएवाधिक्ये शुद्धमपिपूर्वदिनंसाज्यं परंग्राहं तथैव द्वादश्या एवाधिक्येपि पूर्वदिनं साज्यं परदिनं ग्राह्यमित्यर्थः इतिवैष्णवनिर्णयः ॥ अथ स्मार्तानां निर्णयउच्यते ॥ एकादशीद्वादशीचेत्युभयंवर्धते यदा ॥ तदा पूर्वदिनंत्याज्यं स्मार्तैर्ग्राह्यंपरंदिनम् ॥ १ ॥ एकादशीमात्रवृद्धौ गृह्यत्योर्व्यवस्थितिः ॥ उपोष्यागृहिभिः पूर्वायतिभिश्चोत्तरातिथिः ॥ २ ॥ द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धेव्यवस्थिते । शुद्धापूर्वोत्तराविद्धा स्मार्तनिर्णयईदृशः ॥ ३ ॥ अस्यार्थः । एकादशीद्वादश्योर्यदावृद्धिः सूर्योदयोत्तरंविद्यमानत्वं तदापूर्वैकादशीशुद्धापिस्मार्तैस्त्याज्या परैवोपोष्या । एकादश्याएववृद्धौ तु गृहिभिः स्मार्तैः पूर्वोपोष्या यस्यादिभिरुत्तरा । द्वादश्याएववृद्धौ तु शुद्धाविद्धयोर्व्यवस्थाएकादशीशुद्धाचेत्साउपोष्या एकादशीविद्धाचेद्द्वादश्येवोपोष्या एवंचोभयाधिक्येद्वादशीमात्राधिक्येच स्मार्तानां विद्धैकादशीत्यागो नान्यत्रेत्यर्थः इति स्मार्तनिर्णयः ॥”

२६ अथवेधभेदाः अत्रार्धरात्रोत्तरंदशमीसत्वेकपालवेधोद्विपञ्चाशदघटिकादशमीसत्वेछायावेधस्त्रिपञ्चाशदघटीत्वेदशम्याग्रस्ताख्योवेधश्चतुःपञ्चाशच्चेसंपूर्णाख्यः पञ्चपञ्चाशच्चेवेधः षट्पञ्चाशच्चेमहावेधः सप्तपञ्चाशच्चेप्रलयाख्योऽष्टपञ्चाशच्चेमहाप्रलय एकोनषष्टित्वेघोराख्यः षष्टिघटित्वेराक्षसाख्यइति वेधभेदानारदेनोक्तामध्वादिप्रतानुसारिभिः कैश्चिदेवकेचिदेवानुसृताः माधवाचार्यादिसर्वसंमतस्तुपटपञ्चाशदघटीवेधएवेतिज्ञेयम् दशमीपञ्चदशघटीभिरेकादशीदूषिकेतितूपवासातिरिक्तव्रते व्रताङ्गेसंकल्पार्चनादौ तत्रापितद्दोषेणनसर्वथासागः किंतुप्रातःकर्तव्यंसंकल्पार्चनादिमध्याह्नोत्तरंकार्यमितिध्येयम्

२७ अथव्रतप्रयोगः उपवासात्पूर्वदिनेप्रातःकृतनित्यक्रियः दशमीदिनमारभ्यकरिष्येहंव्रतंतव । त्रिदिनंदेवदेवेशनिर्विघ्नंकुरुकेशव १ इतिसंकल्पमध्याह्नेएकभक्तंकुर्यात्

तत्रनियमाः कांस्यमांसमसूरदिवास्वापातिभोजनासम्बुपानपुनर्भोजनमैथुनक्षौद्रानृत-
भाषणचणककोद्रेवशाकपराश्रयूततैलतिलपिष्टताम्बूलवर्जनादयः एकभक्तानन्तरंका-
ष्ठेनदन्तधावनंकुर्यात् निशिभूतलपेशयित्वाप्रातरेकादश्यापर्णादिनादन्तधावनंकार्यं
नतुकाष्ठेन स्नानादिनिसक्रियान्तेपवित्रपाणिरुद्धमुखःवारिपूर्णताम्रपात्रमादाय सं-
कल्पंकुर्यात् एकादश्यांनिराहारोभूत्वाहमपरेहनि । भोक्ष्यामिपुण्डरीकाक्षशरणंमेभवा-
च्युत १ इत्यनेनमन्त्रेणपुष्पाञ्जलिवाहरौदद्यात् अशक्तस्यतुएकादश्यांजलाहारएकाद-
श्यांक्षीरभक्षएकादश्यांफलाहारएकादश्यांनक्तभोजीत्याद्यूहेनशक्यनुसारेणसंकल्पः
शैवानांरुद्रगायत्र्यासंकल्पः सौराणांनिसगायत्र्यानाम्नावासंकल्पः अयंसंकल्पःसूर्यो-
दयोत्तरंदशमीसत्वेस्मार्तैरेकादश्यांरात्रौकार्यः अर्धरात्रादुपरिदशम्यनुवृत्तौसर्वैरेवै-
कादश्यामध्याह्नोत्तरंकार्यः संकल्पोत्तरमष्टाक्षरमन्त्रेणत्रिरभिमन्त्रितंतज्जलंपिवेत् त-
तःपुष्पमण्डपंकृत्वातत्र पुष्पैर्गन्धैस्तथाधूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैःपरैः । स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यै-
र्गीतवाद्यैर्मनोहरैः १ दण्डवत्प्रणिपातैश्चजयशब्दैस्तथोत्तमैः । हरिसंपूज्यविधिवद्रात्रौ
कुर्यात्प्रजागरम् १ एकादश्यांनियमाः पाखण्डिसंभाषणस्पर्शदर्शनवर्जनंब्रह्मचर्यसत्य-
भाषणदिवास्वापवर्जनादयःपरिभाषोक्ताश्चज्ञेयाः पाखण्डिदर्शनादौतुसूर्यपश्येत्ततः
शुचिः । संस्पर्शेतुबुधःस्नायाच्छुचिरादिसदर्शनात् १ संभाष्यतान्शुचिषदंचिन्तयेद-
च्युतंबुधः । इसादिप्रायश्चित्तम् उपवासदिनेश्राद्धप्राप्तौश्राद्धशेषसर्वाभेनैकपात्रंपरिवि-
उपवासदिनेश्रा- प्यतत्सर्वाभ्रावघ्राणंकृत्वापात्रंगवादिभ्योदेयम् कन्दमूलफलाहारा-
द्धादिप्राप्तौनिर्णयः. द्यनुकल्पेनोपवासकर्त्रातुस्वभक्ष्यस्यैवफलादेःपितृब्राह्मणपात्रेषुपरि-
वेषणपूर्वकंतच्छेषभक्षणंकार्यम् एकादश्यांयदाभूपमृताहःस्यात्कदाचन । तद्दिनंतुपरिस-
ज्यद्वादश्यामेवकारयेत् १ इसादिवचनानियथाचारंवैष्णवपराणि वैष्णवैःषोडशम-
हालयकरणपक्षेएकादश्यधिकरणकंद्वादश्यकिरणकंचमहालयंतन्त्रेणकरिष्येइतिसंक-
ल्प्यमहालयद्वयंद्वादश्यांकार्यम् काम्योपवासेसूतकप्राप्तौशारीरनियमान्स्वयंकृत्वासूत-
कान्तेपूजादानब्राह्मणभोजनादिकंकार्यम् नित्योपवासेसूतकादिप्राप्तौस्नात्वाहरिंप्र-
णम्यनिराहारादिकंस्वयंकृत्वापूजादिकंब्राह्मणद्वाराकार्यम् दातादेर्लोपो नसूतकान्ते
ऽनुष्ठानावश्यकत्वम् एवंपरजस्वलादिदोषेपि द्वादश्यांप्रातर्निसपूजाविधायभगवतेव्रतम
र्पयेत् अज्ञानतिमिरान्धस्यव्रतेनानेनकेशव । प्रसीदसुमुखोनाथज्ञानदृष्टिप्रदोभव १ इति
तत्रमन्त्रः दशम्यादिषूक्तानांनियमानांभङ्गेदिवास्वापेबहुशोजलपानेमिथ्याभाषणेवा

१ मधु २ 'हरीक' इतिलोके ३ उपवासेतथाश्राद्धेनकुर्यादन्तधावनम् ॥ दन्तानांकाष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमंकु-
लम् ॥ काष्ठप्रहणान्मृच्छोष्ठाद्यनिषेधइतिहेमाद्रिः ॥ विष्णुरहस्ये ॥ श्राद्धोपवासदिवसेस्नादित्वादन्तधावनम् ॥
गायत्र्याशतसंपूतमम्बुप्राश्यविशुध्यति ॥ इतिसिन्धुः ॥ ४ दशम्याःसंगदोषेणअर्धरात्रात्परेणतु ॥ वर्जयेच्चतुरोया-
मान्संकल्पार्चनयोस्तदा ॥ इतिसिन्धुः ॥ ५ आदिनारजस्वलाचाण्डालरजसूतिकादिशब्दश्रवणसंभाषणस्प-
र्शनवर्जनादिकम् ॥ ६ आदिनाचाण्डालरजस्वलादिदर्शने ॥

तत्तन्निममभङ्गानुद्दिश्यनारायणाष्टाक्षरमन्त्रजपमष्टोत्तरशतसंख्ययाकुर्यात् अल्पदोषे
नामशतत्रयजपः रजस्वलाचाण्डालरजकसूतिकादिशब्दस्यत्रतमध्येश्रवणेऽष्टोत्तरसह-
स्रगायत्रीजपः ततो नैवेद्यतुलसीमिश्रितान्नेन पारणंकार्यम् आमलकीफलस्य पारणायां
भक्षणेऽसंभाष्यभाषणादिदोषनाशः पारणं च द्वादश्युल्लङ्घने महादोषाद् द्वादशीमध्ये

पारणानिर्णयः एवकार्यम् स्वल्पद्वादशीसत्त्वे रात्रिशेषे आमाध्याह्नान्ताः क्रियाः सर्वा
अपकृष्य कार्याः अग्निहोत्रहोमस्य नापकर्ष इति केचित् एवं श्राद्धस्यापि नापकर्षो रात्रौ श्रा-
द्धनिषेधात् अतिसंकटे श्राद्धे प्रदोषादि व्रते च तीर्थजलेन पारणं कार्यम् द्वादशीभूयस्त्वे द्वा-
दशीप्रथमपादं हरिवासरसंज्ञकमुल्लङ्घ्य पारणं कार्यम् कलामात्राया अपि द्वादश्या अभावे
त्रयोदश्या पारणम् द्वादश्या मध्याह्नोर्ध्वसत्त्वे प्रातर्मुहूर्तत्रयमध्ये एव पारणम् न मध्याह्ना-
दौ इति बहवः बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेरपराह एवेति केचित् द्वादश्यां सर्वमासेषु शु-
क्लायां कृष्णायां वा श्रवणयोगेशक्तेनैकादशीद्वादश्योर्द्वयोरप्युवासः कार्यः अशक्तेनैका-
दश्यां फलाहाराद्यनुकल्पं कृत्वा श्रवणद्वादश्यामुपवासः कार्यः विष्णुशृङ्खलयोगसत्त्वे तु
एकादश्यामेव श्रवणद्वादशीप्रयुक्तमप्युपवासं कृत्वा द्वादश्यां श्रवणयोगरहितायां पारणं
कार्यम् द्वादश्याः श्रवणतो न्यूनत्वे श्रवणयुक्तायामपि द्वादश्यामेव पारणम् द्वादश्युल्लङ्घने
दोषात् विष्णुशृङ्खलयोगादि निर्णयो भाद्रपदमासगतश्रवणद्वादशीप्रकरणे वक्ष्यते दिवा
निद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्टवर्जयेत् १ दूतक्रोधचण-
ककोद्रवमाषतिलपिष्टमसूरनेत्रा अनमिथ्याभाषणलोभायासप्रवासभारवहनाध्ययन-
ताम्बूलादीनि वर्जयेत् एतेच नियमाः काम्यव्रते आवश्यकाः नित्यव्रते तु शक्तिमांस्तु पु-
मांश्च कुर्यान्नियमं सविशेषणम् । विशेषनियमाश्चोहोरात्रं भुजिवर्जितः १ निगृहीतेन्द्रियः
श्रद्धासहायो विष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः १ अन्यं भुङ्क्ष्वेति
यां ब्रूयाद्भुङ्क्ष्वेति वायः स नारकी । एकादशीव्रताद्विष्णुसायुज्यं लभते श्रियम् १ इत्येकादशीव्र-
तनिर्णयः कार्यान्तरेष्वेकादशीद्वादशियुतैव ग्राह्या इत्येकादशीनिर्णयोद्देशः सप्तदशः १७

२८ अथ द्वादशीनिर्णयः द्वादशीत्वेकादशीविद्धा ग्राह्या अथ अष्टौ महाद्वादश्यः
शुद्धाधिकैकादशियुक्ता द्वादशी उन्मीलनी संज्ञा द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्धते साव जुली
सूर्योदये एकादशीततः क्षयगामिनी द्वादशी द्वितीयसूर्योदये त्रयोदशी एव मेकाहोरात्रेति-
थि त्रयस्पर्शात् त्रिस्पर्शा संज्ञा द्वादशी दर्शस्य पौर्णमास्यावायदादिनवृद्धिस्तदापक्षवर्धि-
नी संज्ञा पुष्यर्क्षयुताजया श्रवणयुताविजया पुनर्वसुयुताजयन्ती रोहिणीयुतापापना-
शिनी एताः पापक्षयमुक्तिकाम उपवसेत् श्रवणयुता तु एकादशी वनिसा एतास्वष्टसु ए-
कादशीद्वादश्योरेकत्वे तन्त्रेणोपवासः पार्थक्ये शक्तस्योपवासद्वयम् यस्तारब्धव्रतद्वय
उपवासद्वयाशक्तश्च तस्य द्वादशीसमुपोषणाद् व्रतद्वयपुण्यलाभः तत्र श्रवणर्क्षयोगो मुहूर्त-
मात्रोपि ग्राह्यः पुष्यादियोगः सूर्योदयमारभ्यास्तमयपर्यन्तश्चेदुपवासः पारणं तु तिथिन-

क्षत्रसंयोगोपोषणेऽभयान्तेन्यतरान्तेवेतिसर्वसामान्यनिर्णयः इतिद्वादशीनिर्णयोद्देशः
शोऽष्टादशः १८

२९ अथत्रयोदशीनिर्णयः त्रयोदशीशुक्लापूर्वाकृष्णोत्तरा शनिवारादियुक्तांका-
श्चिच्छुक्लत्रयोदशीमारभ्यसंवत्सरपर्यन्तंप्रतिपक्षत्रयोदशीषुशनिवारयुक्तास्वेवचतुर्विं-
शतिशुक्लत्रयोदशीषुवाकर्तव्यंयत्प्रदोषसमयेशिवपूजानक्तभोजनात्मकंप्रदोषव्रतंतत्र
सूर्यास्तमयोत्तरत्रिमुहूर्तात्मकप्रदोषव्यापिनीत्रयोदशीग्राह्या दिनद्वयेप्रदोषव्याप्तौसा-
म्येनतदेकदेशस्पर्शेवाउत्तरा वैषम्येणैकदेशस्पर्शेतदाधिक्यवतीपूर्वापिग्राह्या यदिदेवपू-
जाभोजनपर्याप्ततदाधिक्यंलभ्येतनोचेत्साम्यपक्षवदुत्तरैव उभयत्रसर्वथाव्याप्त्यभावे-
पिपरैर्व इतित्रयोदशीनिर्णयोद्देशः १९

३० अथचतुर्दशीनिर्णयः चतुर्दशीतुशुक्लापराकृष्णापूर्वा यत्तुप्रतिमासंकृष्णचतुर्द-
श्यांशिवरात्रिव्रतंकास्यमनुष्ठीयतेतत्रमहाशिवरात्रिवन्निशीथव्यापिन्येवग्राह्या उभय-
त्रनिशीथव्याप्तौपरा प्रदोषव्याप्तेराधिकात् कैश्चित्प्रदोषमात्रव्यापिनीगृह्यते तत्रमू-
लंचिन्त्यम् यत्तुचतुर्दश्यांदिवाभोजननिषेधएवनित्यत्वात्पाल्यतेतत्रभोजनकालव्या-
पिनीचतुर्दशीत्यच्चात्रयोदश्यांपञ्चदश्यांभोक्तव्यम् शिवरात्रिव्रतिभिस्तुचतुर्दश्या-
मेवपारणाकर्तव्यानतत्रचतुर्दश्यष्टमीदिवेतिभोजननिषेधप्राप्तिः विधिप्राप्तेनिषेधाप्रवे-
शात् इतिचतुर्दशीनिर्णयोद्देशः २०

३१ अथपूर्णिमामावास्यायोर्निर्णयः पूर्णिमामावास्येतुसावित्रीव्रतंविनापरेग्राह्ये
यत्तुकैश्चिच्छ्रावणीहुताशनीपूर्णिमयोःकुलधर्मादौपूर्वविद्धयोर्ग्राह्यत्वोक्तेःसर्वापौर्णमा-
सीकुलधर्मादौपूर्वागृह्यतेतत्रमूलमृग्यम् अष्टादशनाडिकातोऽन्यूनचतुर्दशीसच्चेतादृश-
चतुर्दशीवेधस्य भूतोष्टादशनाडीभिरितिवचनाददृषकत्वप्रतीतेरस्तुवातादृशस्थलेकुल-
धर्मपूर्वत्रग्राह्यत्वम् अष्टादशनाडिकाधिकचतुर्दशीवेधेतुपूर्वविद्धापौर्णमासीनग्राह्येतिमे
प्रतिभाति अमावास्याभौमसोमवारयुतास्नानदानादौमहापुण्या एवंभानुयुतासप्तमी
भौमयुताचतुर्थी यत्तुसोमयुतामावास्यायामश्वत्थपूजायात्मकंसोमवतीव्रतमनुष्ठीयते
तत्रअपराहपर्यन्तंमुहूर्तमात्रयोगेपित्रतंकार्यम् दिनान्यषड्दटिकात्मकसायान्हेयोगे
रात्रियोगेचनक्तार्यमितिशिष्टाचारः यतीनांक्षौरादौउदयेत्रिमुहूर्तव्यापिनीपौर्णमासी
ग्राह्या तृतीयमुहूर्तस्पर्शाभावेचतुर्दशीयुता इतिपञ्चदशीनिर्णयोद्देशः २१

३२ अथेष्टिकालः पक्षान्ताउपवस्तव्याःपक्षाद्यायष्टव्याः उपवासोन्वाधानाख्यं
कर्म पर्वणोयश्चतुर्थांशआद्याःप्रतिपदस्त्रयः । यागकालःसविज्ञेयःप्रातरुक्तोमनीषिभिः१
प्रतिपत्तुर्यचरणेनयष्टव्यमितिस्थितिः । तत्रपर्वप्रतिपदोःपूर्णत्वेसंदेहाभावः पर्वण्यन्वाधा-
नस्योत्तरदिनेयागस्यथोक्तकाललाभात् पर्वणःखण्डत्वेतुपर्वापेक्षयाप्रतिपदोऽहसष्ट-

द्विघटिकागणयित्वा तदर्थं हासे पर्वणि वियोज्य वृद्धौ संयोज्य संधिकालं ज्ञात्वा न्वाधाना-
 पर्वप्रतिपदोः- दिकालो निर्णेतव्यः यत्र हासवृद्धी नस्तस्तत्र यथा स्थितः स्पष्ट एव संधिः
 संधिनिर्णयः तत्र संधिश्चतुर्विधः पूर्वाह्नसंधिर्मध्याह्नसंधिरपराह्नसंधीरात्रिसंधिश्चे-
 ति द्वेधा विभक्तं दिनस्य पूर्वार्धपूर्वाह्नः अपरार्धः अपराह्नः पूर्वाह्नापराह्नसंधिभूतो घटिका-
 द्वायात्मको मुहूर्तो मध्याह्न आवर्त्तनापरपर्याय इति कौस्तुभे उभयसंधिरेकपलात्मक एव म-
 ध्याह्नो न तु घटिका द्वायात्मक इति प्रायेणेदानीं शिष्टाचारः तत्रोक्तरीत्या हासवृद्धयर्थं वि-
 योजनसंयोजनेन निर्णीतः पर्वप्रतिपदोः संधिर्यदि पूर्वाह्ने मध्याह्ने वा भवति तदा संधिदिना-
 त्पूर्वदिने न्वाधानं संधिदिने यागः यद्यपराह्णे रात्रौ वा संधिस्तदा संधिदिने न्वाधानं तत्प-
 रदिने यागः अथोदाहरणम् पर्वसप्तदशघटीमितं प्रतिपदेकादशघटीमिता तत्र षड्घटीमि-
 तः प्रतिपत्क्षयस्तदर्थं घटीत्रयं पर्वणि वियोजितं जातः संधिश्चतुर्दशघटीमितः अयं त्रिंशद्-
 घटीमिते दिनमाने पूर्वाह्नसंधिः अष्टाविंशतिघटीमिते तु दिनमाने ऽयमेव मध्याह्नसंधिः अ-
 त्रसंधिदिने यागः पूर्वदिने न्वाधानम् पर्व १४ प्रतिपत् १९ अत्र षड्घटिका वृद्धिः तद-
 र्धसार्धघटीद्वयं पर्वणि संयोजितं जातः संधिः सार्धषोडशघटीमितः अयं अपराह्नसंधिः अ-
 त्रसंधिदिने न्वाधानं परेतुर्यागः अथात्र बालबोधनार्थं प्रकारान्तरम् सूर्योदयोत्तरं विद्य-
 संधेः प्रकारान्तरम्. मानाः पर्वनाडिकाः प्रतिपन्नाडिकाश्चैकीकृताः ससौर्यादिदिनमानतो-
 न्यूनास्तदा पूर्वाह्नसंधिः यदि दिनमानसमास्तदा मध्याह्नसंधिः यदि दिनमानादधिका-
 स्तदा पराह्नसंधिरिति इत्थं सूर्योदयोत्तरमनुवर्तमानपर्वप्रतिपदोः क्षयवृद्धिभ्यामेव संध्य-
 वलोकनमिदानीं सर्वत्र शिष्टाचारेषु प्रसिद्धम् कौस्तुभादौ तु चतुर्दशीदिनस्था उदयात्पूर्वं
 पर्वणोगतघटिका उदयादेऽप्यघटिकाश्चैकीकृत्यैवं प्रतिपदः पूर्वदिनस्था उत्तरदिनस्थाश्च घ-
 कौस्तुभादिमतम्. टिका एकीकृत्य पर्वपेक्षया प्रतिपदो वृद्धिः क्षयौ ज्ञेयौ तद्यथा चतुर्दशी २२
 पर्व १७ चतुर्दशीदिनस्थाः पर्वनाडिकाः ३८ उत्तरदिनस्थाः १७ एकीकृत्य जाताः ५५
 पर्वदिनस्थाः प्रतिपन्नाड्यः ४३ उत्तरदिनस्थाः ११ एकीकृत्य जाताः ५४ अत्रैकाघटीप्र-
 तिपत्क्षयस्तदर्थं मर्धघटीपर्वणि वियोजिता जातः संधिः सार्धषोडशनाड्यः अयमपराह्न-
 संधिः प्रथममते त्वत्र पूर्वाह्नसंधिः स्थितः तथा चतुर्दशी २४ पर्व १७ पूर्वं गतनाड्यः ३६
 एष्ययोगे जाताः ५३ प्रतिपत् ११ गतैष्ययोगे जाताः ५४ अत्र पूर्वोक्तरीत्या क्षयोदा-
 हरणे एवैकाघटी वृद्धिस्तदर्थं संयोजने सार्धसप्तदशनाडीमितो पराह्नसंधिः एवं च पूर्वमतै-
 तन्मतयोरत्यन्तं विरोधः वृद्धिक्षयादिसर्ववैपरीत्यात् अत्रमते घटीद्वयाधिका वृद्धिः क्षयो-
 वानसंभवतीति परेन्निघटिकान्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च या इति बहुवचनमसंगतमिति दू-
 षणं पुरुषार्थचिन्तामणौ द्रष्टव्यम् अथ पौर्णमास्यां विशेषः सङ्गवकालादूर्ध्वत्रयोदशादि-
 यागकालविशेषः. घटीमारभ्यार्धाह्नात्पूर्वं संधौ सद्यस्काला पौर्णमासी तस्यां संधिदिने ए-
 वान्वाधानं यागश्च सद्यो नुष्ठेयः इदं पौर्णमास्यां सद्यस्कालत्वं वैकल्पिकमिति केचित् अ-

मावास्यायांसर्वत्रद्वयहकालतैवनकदाचिदपिसद्यस्कालता पौर्णमास्याममायांचापराह्ण-
संधौप्रतिपच्चतुर्थपादेयागोनदोषाय अमावास्यायामपराह्णसंधावपिप्रतिपदित्रिमुहूर्ता-
धिकद्वितीयाप्रवेशेचन्द्रदर्शनसंभवेन चन्द्रदर्शनेयागनिषेधादमावास्यायामेवेष्टिश्चतुर्द-
श्यामन्वाधानंबौधायनादीनाम् अमावास्यायांसप्तघटीमितप्रतिपदभावेचन्द्रदर्शनेपिप्र-
तिपद्येवबौधायनैरिष्टिःकार्या आश्वलायनापस्तम्बादीनांतुचन्द्रदर्शननिषेधोनास्ती-
तिप्रतिपद्येवेष्टिः यत्रसंधिदिनेष्टिस्तत्रसाप्रतिपद्येवसमापनीयानतुपर्वणि पर्वणियाग-
समाप्तौपुनर्यागःकर्तव्यः एवमेवस्मार्तेपार्वणस्थालीपाकनिर्णयः केचित्तुस्मार्तेस्थालीपा-

स्थालीपाककालः कःप्रतिपद्येवसमापनीयइतिनियमोनास्ति पूर्वाह्णेएवस्थालीपाकंसमा-
प्यसंधेरूर्ध्वप्रतिपदिब्राह्मणभोजनमात्रंकार्यम् जयन्तोपिसंधिसन्निकृष्टेप्रातःकालेएव
स्थालीपाकमाहेतिविशेषमाहुः श्रौतेपिब्राह्मणभोजनमात्रंप्रतिपदिकार्यमन्यत्तत्रपूर्वा-
ह्णएवसमापनीयंनप्रतिपदपेक्षेतिपुरुषार्थचिन्तामणावुक्तम् कात्यायनानांपौर्णमासेष्टि-
निर्णयःपूर्वोक्तःसर्वसाधारणएवनतत्रकश्चिद्विशेषः इतिसिन्ध्वादिबहुग्रन्थसमतं अन्ये-
तुपूर्वाह्णसंधौसंधिदिनेन्वाधानंपरेद्वियागइतिपौर्णमासीविषयेकातीयानांविशेषमाहुः ॥

३३ अथामावास्यायांकातीयानांविशेषः अमाविषयेत्रेधाविभक्तदिनस्यप्रथमो-
भागःपूर्वाह्णः द्वितीयोभागोमध्याह्नः तृतीयोभागोऽपराह्णः तत्ररात्रिसंधौप्रतिपदिनेच-
न्द्रदर्शनेसत्यपिपरेषामिवकातीयानामपिसंधिदिनेपिण्डपितृत्यज्ञोन्वाधानंचपरदिनेचे-
ष्टिरितिनिर्विवादम् पूर्वाह्णेदिनाद्वितीयभागाख्यमध्याह्नेचसंधौसंधिपूर्वदिनेन्वाधानपि-
ण्डपितृत्यज्ञौसंधिदिनेचेष्टिः तदाचतुर्दशीदिनेमावास्यायादिनतृतीयभागाख्यापराह्णे
यदिपूर्णव्याप्तिस्तर्हिअमायुक्तेऽपराह्णेपिण्डपितृत्यज्ञइतिनसंदेहः यदितृतीयभागाख्या-
पराह्णान्त्यभागेपराह्णैकदेशेमावास्याव्याप्तिस्तर्ह्यमावास्यायांप्राप्तायांपिण्डपितृत्यज्ञोच-
तुर्दश्यामित्येकःपक्षः चतुर्दश्यन्येभागेपिण्डपितृत्यज्ञश्चन्द्रस्यपरमक्षीणत्वादित्यपरःपक्षः
अथापराह्णसंधौचत्वारःपक्षाः संधिदिनेएवदिनतृतीयभागाख्यापराह्णेऽमायाःपूर्णव्या-
प्तिरितिप्रथमःपक्षः यथाचतुर्दशी २९ अमा ३० प्रतिपत् २९ दिनमानंचत्रिंशत् ३०
अत्रसंधिदिनेन्वाधानपितृत्यज्ञौपरदिनेयागः संधिपूर्वदिनेएवोक्तापराह्णेमायाःपूर्णव्या-
प्तिरितिद्वितीयःपक्षः यथाचतुर्दशी २० अमा २२ प्रतिपत् २४ दिनं ३० अत्रसंधि-
दिनात्परदिनेमुहूर्तत्रयात्मकप्रातःकालेप्रतिपत्पादत्रयावाञ्छन्नयागकाललाभात्संधि-
दिनेन्वाधानपितृत्यागौप्रतिपदिचेष्टिरितिकौस्तुभमतम् त्रिमुहूर्ताद्वितीयाचेत्प्रतिपच्चा-
पराह्णिकी । अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतःसोमदर्शनात् १ इति वचनाच्चतुर्दश्यांपिण्डपि-
तृत्यज्ञोपवासौसंधिदिनेचेष्टिरितिपरमतम् अथापरंद्वितीयपक्षोदाहरणम् चतुर्दशी १८
अमा १८ प्रतिपत् १९ दिनम् २७ अत्रप्रतिपदिनेप्रातः पादत्रयावाञ्छन्नयागकाला-
भावात्संधिदिनेएवसर्वमतेकात्यायनानामिष्टिः पूर्वदिनेपिण्डपितृत्यज्ञोपवासौ अथदि-

नद्वयेसाम्येनवैषम्येणैकदेशव्याप्तिरिति तृतीयः पक्षः यथाचतुर्दशी २५ अमा २५ प्रतिपत् २४ दिनमानं ३० इयं साम्येनापराह व्याप्तिः अत्र कौस्तुभमतपरमतोक्तरीत्या द्वेधानिर्णयः यथावाचतुर्दशी २५ अमा २० प्रतिपत् १७ दिनं २७ इयमपि साम्येनैकदेशव्याप्तिः अत्र सर्वमते संधिदिने एव कातीयेष्टिः पूर्वदिने च पिण्डपितृयज्ञोपवासौ अथ वैषम्येणैकदेशव्याप्तिः चतुर्दशी २५ अमा २३ प्रतिपत् २३ दिनं ३० अत्रापि पूर्वोक्तमतद्वयेन द्वेधानिर्णयो ज्ञेयः यथावाचतुर्दशी २५ अमा २२ प्रतिपत् १८ दिनं ३० इयमपि वैषम्येणैकदेशव्याप्तिः अत्रापि सर्वमते संधिदिने कातीयेष्टिश्चतुर्दश्यामुपवासपिण्डपितृयज्ञौ यथावाचतुर्दशी २५ अमा २७ प्रतिपत् २९ दिनं ३० अत्र संधिदिने न्वाधानयागौ प्रतिपदीष्टिः संधिदिने एवैकदेशव्याप्तिरिति चतुर्थः पक्षः यथाचतुर्दशी ३१ अमा २६ प्रतिपत् २३ दिनं ३० यथावाचतुर्दशी २८ अमा २२ प्रतिपत् १७ दिनं २७ अत्रोभयत्रापि संधिदिने एव पिण्डपितृयज्ञान्वाधाने यागस्तु परे हि प्रतिपदि एवं च कात्यायनमतेऽपि सर्वत्रोदाहरणे चन्द्रदर्शननिषेधप्रतिपालनं संभवति किंतु कुत्रचिन्निषेधादरात् पूर्वत्रयागादिकं क्वचित्तु चन्द्रदर्शनवत्येवादिने एवं पिण्डपितृयज्ञोपीति ध्येयम् दर्शश्राद्धार्थममावास्यानिर्णयः सर्वसाधारणोऽग्रे पृथगेव वक्ष्यते ॥

३४ अथ सामगानामिष्टे निर्णयः तत्र पौर्णमासी सर्वसाधारणा पूर्वोक्तैव अमावास्यायां तुरात्रि संधौ प्रतिपद्येव चन्द्रदर्शनेऽपि यागः अपराह संधौ तु प्रातः षड्यष्टिकात्मकप्रतिपदाद्यपादत्रय रूपयागकालालाभे प्रतिपदि चन्द्रदर्शनेऽपि षष्टिः संधिदिने चोपवासपितृयज्ञौ उक्तयागकालालाभे संधिदिने यागः पूर्वदिने चतुर्दश्यां पितृयज्ञोपवासौ एवं च सामगैरपि चन्द्रदर्शननिषेधः कात्यायनवदेव यथासंभवं पालनीयः इति सामगनिर्णयः इति यागकालनिर्णयोद्देशः २२

३५ अथ पिण्डपितृयज्ञकालः तत्राश्वलायनानां यस्मिन्नहोरात्रे अमावास्याप्रतिपदोऽसंधिस्तद्दिनापराह्णेऽध्याविभक्तदिनचतुर्थभागरूपे पिण्डपितृयज्ञः स चापराह्णसंधावन्वाधानदिने भवति मध्याह्ने पूर्वाह्णे वा संधौ यागदिने यागोत्तरमपराह्णे भवति । यदाहोरात्रसंधौ तिथि संधिस्तदान्वाधानदिने एव पिण्डपितृयज्ञः एवमापस्तम्बहिरण्यकेशिमतानुसारिणामपि संधिदिने एव पितृयज्ञः स चापराह्णे धिवृक्षसूर्ये वा कार्यः अपराह्णश्च अध्याविभक्तदिनचतुर्थभागो नवधाविभक्तदिनसप्तमभागो वा सांख्यायनकात्यायनसामगानामन्वाधानदिने एव पिण्डपितृयज्ञः पूर्वमेवोक्तः स च त्रेधाविभक्तदिनतृतीयभागरूपे पराह्णे कार्यः गृह्याग्निमतां बह्वृचानां दर्शश्राद्धपिण्डपितृयज्ञयोरेकस्मिन्दिने प्राप्तौ व्यतिषङ्गेणानुष्ठानम् व्यतिषङ्गो नामोभयोः सहप्रयोगः खण्डपर्वणितु पूर्वेषुः केवलदर्शश्राद्धमुत्तरेऽन्हि केवलः पिण्डपितृयज्ञः श्रौताग्निमतां तु केवलः पिण्डपितृयज्ञ एव दक्षिणाग्नौ कार्यो न व्यतिषङ्गेण श्रौताग्निमतां संपूर्णे दर्शे इत्थं क्रमः आदावन्वाधानंततो वैश्वदेवस्ततः

पिण्डपितृयज्ञस्ततोदर्शश्राद्धमिति अस्मिन्नेवकालेजीवत्पितृकेण साग्निकेनहोमान्तेवा-
पितुःपित्रादित्रयोद्देशेनपिण्डसहितोवापिण्डपितृयज्ञःकार्यः यद्वा पिण्डपितृयज्ञो नैवा-
रब्धव्यः इष्टिलोपेपादकृच्छ्रं प्रायश्चित्तम् इष्टिद्वयलोपेऽर्द्धकृच्छ्रम् इष्टित्रयलोपेअग्निना-
शात्पुनराधानम् पिण्डपितृयज्ञलोपैवैश्वानरेष्टिःप्रायश्चित्तम् इष्टिस्थानेसप्तहोतारंहो-
प्यामीतिसंकल्प्यतन्मन्त्रेणचतुर्गृहीताज्येनपूर्णाहुतिर्वाकार्या इति पिण्डपितृयज्ञो-
द्देशः २३

३६ अथश्राद्धेमावास्यानिर्णीयते पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागाख्यापराह्व्या-
पिन्यमावास्यादर्शश्राद्धेग्राह्या पूर्वैतुरेवपरेतुरेववापराह्वेकात्स्न्येनैकदेशेनवाव्यापित्वे
सैवग्राह्या उभयदिनेप्यपराह्वेवैषम्येणैकदेशव्यापित्वेयाधिकव्यापिनीसाग्राह्या दिन-
द्वयेसाम्येनैकदेशव्याप्तौतिथिक्षयेपूर्वातिथिवृद्धौतिथिसाम्येचपरा तत्रसमव्याप्तौति-
थिवृद्धिक्षयसाम्योदाहरणानि चतुर्दशी १९ अमा २३ दिनम् ३० अत्रदिनद्व-
येपिसमापञ्चघटिकैकदेशव्याप्तिश्चतुर्दश्यपेक्षयाचतुर्घटिकाभिरमायावृद्धिसत्त्वादुत्तरा
ग्राह्या तथा चतुर्दशी २३ अमा १९ अत्रैकाघटिकासमाव्याप्तिर्घटिकाचतुष्टयेनति-
थिक्षयात्पूर्वाग्राह्या अथचतुर्दशी २१ अमा २१ अत्रघटीत्रयेणदिनद्वयेंऽशतःसमाव्या-
प्तिस्तिथेस्तुवृद्धिक्षयाभावेनसमत्वात्पराग्राह्या दिनद्वयेपूर्णापराह्व्याप्तौतिथिवृद्धित्वा-
त्पराग्राह्या यदादिनद्वयेप्यपराह्वस्पर्शाभावस्तदागृह्याग्निमद्भिःश्रौताग्निमद्भिश्चसिनी
वालीसंज्ञिकाचतुर्दशीमिश्रापूर्वाग्राह्या निरग्निकैःस्त्रीशूद्रादिभिश्चकुहूंसंज्ञिकाप्रतिप-
न्मिश्रापराग्राह्येतिमाधवाचार्यसमतोदर्शनिर्णयःप्रायःसर्वत्रशिष्टैराद्रियते पुरुषार्थचि-
न्तामणौतुबह्वचैस्तैत्तिरीयैश्चसाग्निकैरपराह्व्याप्यसत्त्वेपिइष्टिदिनात्पूर्वदिनेएवदर्श-

अन्यमतम्.

श्राद्धंकार्यम् तथाचदिनद्वयेकात्स्न्येनापराह्व्याप्तौपरत्रैवदर्शः ए-
कदेशेनापराह्व्याप्तौप्रतिपद्वृद्ध्याप्रतिपदीष्टावुत्तरत्रैवदर्शः द्वितीयदिनेएवापराह्व्या-
प्तौतुयदिप्रतिपत्क्षयवशाद्दर्शदिनएवइष्टिप्राप्तिस्तदाबह्वचानांसिनीवालीतैत्तिरीयाणां
कुहूग्राह्यां सामगानांविकल्पेनद्वयम् यदापूर्वदिनेपराह्वेधिकाव्याप्तिःपरदिनेल्पा तदा
सामगानांपूर्वातैत्तिरीयाणांउत्तरा उभयत्रापराह्वस्पर्शाभावेपिसामगानांपूर्वातैत्ति-
रीयाणांपरेत्याहुक्तम् दर्शदर्शश्राद्धवर्षश्राद्धयोर्दर्शमासिकयोर्दर्शश्राद्धोदकुम्भश्राद्ध-
योश्चसंपातेदेवताभेदाच्छ्राद्धद्वयंकार्यम् तत्रादौमासिकाब्दिकादिश्राद्धंकृत्वापाकान्त-
रेणदर्शश्राद्धंकार्यम् वैश्वदेवआब्दिकादिश्राद्धशेषेणपृथक्पाकेनवादर्शश्राद्धात्प्राग्भ-
वति आहिताग्निस्तुवैश्वदेवंपिण्डपितृयज्ञंचकृत्वाब्दिकंकुर्यात् दर्शश्राद्धमनुपनीतवि-
धुरप्रवासस्यैरपिकार्यम् अमाश्राद्धातिक्रमेन्युषुवाचमितिऋचंशतवारंजपेत् इतिदर्श-
निर्णयोद्देशः २४

३७ इष्ट्यादिप्रारम्भनिर्णयः इष्टिस्थालीपाकौषौर्णमास्यामारब्धव्यौनतुदर्श आ-
धानगृहप्रवेशनीयहोमानन्तरमेवपौर्णमास्यांयदिदर्शपौर्णमासारम्भःक्रियते तदामल-
मासपौषमासशुक्रास्तादिदोषोनास्ति तत्रातिक्रमेतुशुद्धमासादिप्रतीक्षेत्ते सर्वथा
शुद्धकालेएवारम्भइत्यपरे इतिइष्ट्यादिप्रारम्भनिर्णयोद्देशः २५

३८ अथविकृतिकालः तास्त्रिविधाः नित्याआग्रयणचातुर्मास्याद्याः नैमित्तिक-
क्योजातेष्ट्यादयः काम्याःसौर्यादयः एताःपुरुषार्थाः एवंक्रत्वङ्गभूताअर्पिद्विविधाः
नित्यानैमित्तिकाश्च तत्रविकृतिपुसद्यस्कालत्वद्व्यहकालत्वयोर्विकल्पः एवंपर्वणिशुक्ल-
पक्षगतदेवनक्षत्रेषुवाकर्तव्याइतिविकल्पः तत्रपर्वणिकरणपक्षेअपराह्लादिसंधौसंधि-
दिनेसद्यस्कालां द्व्यहकालांवाविकृतिकृत्वाप्रकृतेरन्वाधानम् मध्याह्नेपूर्वाह्नेवासंधौसं-
धिदिनेप्रकृतिसमाप्यसद्यस्कालैर्वाविकृतिःकार्या कृत्तिकादीनिविशाखान्तानिचतुर्द-
शनक्षत्राणिदेवनक्षत्राणीत्युच्यन्ते आग्रयणोविशेषोद्वितीयपरिच्छेदेवक्ष्यते अन्वार-
म्भणीयेष्टिश्चतुर्दश्यांकार्या इतिविकृतिसामान्यनिर्णयोद्देशः २६

३९ पशुयागस्तुवर्षतौश्रावण्यादिचतुर्णांपर्वणामन्यतमेपर्वणिदक्षिणायनदिनेउ-
त्तरायणादिनेवाकार्यः तत्रखण्डपर्वणिर्विकृतिसामान्योक्तपर्वनिर्णयः इतिपशुयागो-
द्देशः २७

४० अथचातुर्मास्यकालः तत्प्रयोगेचत्वारःपक्षाः फाल्गुन्यांचैत्र्यांवापौर्णमास्यां
वैश्वदेवपर्वकृत्वाचतुर्षुचतुर्षुमासेष्वाषाढ्यादिष्वेकैकंपर्वत्येवंयावज्जीवमनुष्ठानमिति
यावज्जीवपक्षः उक्तरासासंवत्सरपर्यन्तमनुष्ठायसवनेष्ट्यापशुयागेनवासोमयागेन वा
समापनंसांवत्सरपक्षः प्रथमेऽर्हानवैश्वदेवपर्व चतुर्थेवरुणप्रघासपर्व अष्टमनवमयोः
साकमेधपर्व द्वादशेशुनासीरीयपर्वेतिद्वादशाहपक्षः पञ्चभिर्दिनैःसमाप्तौयथाप्रयोग-
पक्षः द्वादशाहयथाप्रयोगपक्षयोरुदगयनेशुक्लपक्षेदेवनक्षत्रेष्वारभ्यशुक्लपक्षेवसमा-
प्तिरितिबहवः कृष्णपक्षेवासमाप्तिरितिकेचित् द्वादशाहपञ्चाहपक्षयोरपिसवनेष्ट्यादि-
नासमापनेकृतेसकृत्करणम् तदभावेप्रतिवत्सरमनुष्ठानम् कचिदैकाहिकप्रयोगपक्षो-
प्युक्तः सचचैत्र्यादिषुचतसृषुपौर्णमासीष्वेकस्यांकस्यांचिद्भवति कचित्तुसप्ताहपक्षः
सयथा द्व्यहवैश्वदेवपर्व तृतीयादिनेवरुणप्रघासः चतुर्थेग्रहमेधीया पञ्चमेमहाहर्वाषि प-
ष्ठेपितृयज्ञादिसाकमेधपर्वशेषः सप्तमेशुनासीरीयपर्वेति अत्रशुक्लपक्षादिःपञ्चाहपक्षो-
क्तःकालः इतिचातुर्मास्यकालनिर्णयोद्देशः २८

४१ अथ काम्यनैमित्तिकादीष्टिनिर्णयः काम्येष्टीनांविकृतिसामान्यनिर्णयानु-
सारेणपर्वण्यनुष्ठानम् शुक्लपक्षस्थदेवनक्षत्रेवा जातेष्टिस्तुपत्न्याविंशतिरात्र्यात्मकक-
र्मानधिकाराख्यजननाशौचनिवृत्तौसखांपर्वणिकार्या गृहदाहेष्ट्यादिनैमित्तिकेष्टी-
नानिमित्तानन्तरमनुष्ठानेपर्वाद्यपेक्षानास्ति तदसंभवेपर्वापेक्षा क्रत्वर्थानानित्यानां

क्रतुनासहैवानुष्ठानम् नतत्रपृथक्कालापेक्षा हविर्दोषोद्देशादिनिमित्तिकक्रत्वर्थेष्टयस्तु
स्विष्टकृदुत्तरंसमिष्टयजुषःप्राक्निमित्तस्मरणेतदानीमेवतदीयतत्रोपजीवनेननिर्वापप्र-
भृतिकार्याः तदनन्तरंस्मरणेतत्प्रयोगंसमाप्यपुनरन्वाधानादिविधिनाकार्याः इति
काम्यनैमित्तिकादीष्टीनानिर्णयोद्देशः २९

४२ अथाधानकालः आधानंतुपूर्वणिनक्षत्रेचोक्तम् तत्रसंकल्पप्रभृतिपूर्णाहुति-
पर्यन्तप्रयोगपर्याप्तंपर्वग्राह्यम् तदसंभवेगार्हपत्याधानाद्याहवनीयाधानपर्यन्तंविद्यमानं
ग्राह्यम् एवंनक्षत्रस्यापिनिर्णयः दिनद्वयेकर्मकालव्याप्तपर्वसत्वेयत्रोक्तनक्षत्रयोगस्त-
द्ग्राह्यम् वसन्तऋतुपूर्वोक्तनक्षत्रेयेतत्रितयसन्निपातेप्रशस्ततमम् ऋत्वभावमध्यमम्
केवलेपर्वणिनक्षत्रेवाधमम् नक्षत्राणितुकृत्तिकारोहिणीविशाखापूर्वाफलगुन्युत्तराफ-
लगुनीमृगोत्तराभाद्रपदेतिसप्ताश्वलायनसूत्रोक्तानि कृत्तिकारोहिणीच्युत्तरामृगपुन-
र्वसुपुष्यपूर्वाफलगुनीपूर्वाषाढाहस्तचित्राविशाखानुराधाश्रवणज्येष्ठारेवतीतिसूत्रान्त-
रोक्तानि सोमपूर्वाधानेतुनर्तुपृच्छेन्ननक्षत्रमितिवचनात्सोमकालानुरोधेनैवाधानंनतत्र
पृथक्कालविचारः इत्याधानकालोद्देशः ३०

४३ अथग्रहणनिर्णयः चन्द्रसूर्यग्रहणंयावच्चाक्षुषदर्शनयोग्यं तावान्पुण्यकालः
अतोग्रस्तास्तस्थलेऽस्तोत्तरंद्वीपान्तरेग्रहणसत्त्वेपिदर्शनयोग्यत्वाभावान्नपुण्यकालः एवं
ग्रस्तोदयेउदयात्पूर्वनपुण्यकालः मेघादिप्रतिबन्धेनचाक्षुषदर्शनासंभवेशास्त्रादिना

ग्रहणपर्वकालः. स्पर्शमोक्षकालौज्ञात्वास्तानदानाद्याचरेत् रविवारेसूर्यग्रहश्चन्द्रवा-
रेचन्द्रग्रहश्चूडामणिसंज्ञस्तत्रदानादिकमनन्तफलम् ग्रहस्पर्शकालेस्तानं मध्येहोमःसु-
रार्चनंश्राद्धंच मुच्यमानेदानंमुक्तेस्तानमितिक्रमः तत्रस्तानजलेषुतारतम्यम् । शीत-
मुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यंपरोदकात् । भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यंततःप्रस्रवणोदकम् १ ततो-
पिसारसंपुण्यंततःपुण्यंनदीजलम् । ततस्तीर्थनदीगङ्गापुण्यापुण्यस्ततोम्बुधिः २ इति
ग्रहणेस्तानंचसचैलंकार्यम् सचैलत्वंमुक्तिस्तानपरमितिकेचित् मुक्तिस्तानाभावे

स्ताननिर्णयः. सूतकित्त्वानपगमः ग्रहणेस्तानममन्त्रकं सुवासिनीभिःस्त्रीभिराशिरः-
स्तानंकार्यम् शिष्टस्त्रियस्तुग्रहणेषुशिरःस्तानंकुर्वन्ति जाताशौवेमृताशौचेचग्रहणनि-
मित्तंस्तानदामश्राद्धादिकंकार्यमेव स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदिरजस्वला । पात्रान्त-
रिततोयेनस्तानंकृत्वाव्रतंचरेत् १ नवस्त्रपीडनंकुर्यान्नान्यद्वासश्चधारयेत् । त्रिरात्रमे-
करात्रंवासमुपोष्यग्रहणेस्तानदानाद्यनुष्ठानेमहाफलम् एकरात्रपक्षेग्रहणदिनात्पूर्व-
दिनेउपवासइतिकेचित् ग्रहणसंवद्धाहोरात्रउपवासइत्यपरे पुत्रवद्बृहिणोग्रहणसंक्रा-
न्त्यादौनोपवासः पुत्रवत्पदेनकन्यावानपिग्राह्यइतिकेचित् ग्रहणेदेवपितृतर्पणंकार्य-
मितिकेचित् सर्वेषामेववर्णानांसूतंकराहुदर्शने । तेनग्रहणकालेस्पृष्टवस्त्रादेःक्षाल-
नादिनाशुद्धिःकार्या अत्रगोभूहिरण्यधान्यादिदानंमहाफलम् तपोविद्योभययुक्तंमु-

ख्यंदानपात्रम् सत्पात्रेदानात्पुण्यातिशयः । सर्वगङ्गासमंतोयंसर्वेव्याससमाद्विजाः ।
सर्वभूमिसमंदानग्रहणेचन्द्रसूर्ययोः १ इत्युक्तिःपुण्यसामान्याभिप्राया अतएव

दानपात्रादि- सममब्राह्मणेदानंद्विगुणंब्राह्मणब्रुवे । श्रोत्रियेशतसाहस्रंपात्रेत्वान-
विचारः. न्यमश्नुते १ इतितारतम्यमुक्तम् अब्राह्मणेसंस्कारादिरहितेजाति-

मात्रेब्राह्मणेदानंयथोक्तफलम् गर्भाधानादिसंस्कारयुतोवेदाध्ययनाध्यापनरहितो
ब्राह्मणब्रुवस्तत्रदानमुक्तद्विगुणफलम् वेदाध्ययनादियुतेश्रोत्रियेसहस्रफलम् विद्या-
सदाचरणादियुतेपात्रेऽनन्तफलमस्येतद्वाक्यार्थः ग्रहणेश्राद्धमामेनहेम्नावाकार्यम् सं-
पन्नश्चेत्पक्वान्नेनकुर्यात् सूर्यग्रहणेतीर्थयात्राङ्गश्राद्धवत्पृतप्रधानान्नेनश्राद्धंकार्यम् ग्रह-
णेश्राद्धभोक्तुर्महादोषः ग्रहणेतुलादानादिकंसंपन्नेनकार्यम् । चन्द्रसूर्यग्रहेतीर्थमहा-
पर्वीदिकेतथा । मन्त्रदीक्षाप्रकुर्वाणोमासर्क्षादीन्नशोधयेत् १ मन्त्रदीक्षाप्रकारस्तत्रेद्र-
ष्टव्यः दीक्षाग्रहणमुपदेशस्याप्युपलक्षणम् । युगेयुगेतुदीक्षासीदुपदेशःकलौयुगे ।

मन्त्रोपदेशादि- चन्द्रसूर्यग्रहेतीर्थेसिद्धक्षेत्रेशिवालये १ मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशःसउ-
विचारः. च्यते मन्त्रग्रहणेशूर्यग्रहणमेवमुख्यम् चन्द्रग्रहणेदारिद्र्यादिदोषोक्तेरि-

तिकेचित् । चन्द्रसूर्योपरागेचस्नात्वापूर्वमुपोषितः । स्पर्शादिमोक्षपर्यन्तंजपेन्मन्त्रं
समाहितः १ जपादृशांशतोहोमस्तथाहोमाच्चतर्पणम् । होमाशक्तौजपंकुर्याद्धोमसं-
ख्याचतुर्गुणम् १ मूलमन्त्रमुच्चार्यतदन्तेद्वितीयान्तंमन्त्रदेवतानामोच्चार्यअमुकां देवता-
महंतर्पयामिनमइतियवादियुक्तजलाञ्जलिभिस्तर्पणंहोमदशांशेनकार्यम् एवंमोन्तं
मूलमन्त्रमुक्त्वाअमुकां देवतामहमभिषिञ्चाम्यनेनेत्युच्चार्यजलेनस्वमूर्ध्निअभिषिञ्चेदिति
मार्जनंतर्पणदशांशेनकार्यम् मार्जनदशांशेनब्राह्मणभोजनम् एवंजपहोमतर्पण-
मार्जनेविप्रभोजनात्मकपञ्चप्रकारंपुरश्चरणम् तर्पणाद्यसंभवेतत्तत्संख्याचतुर्गुणो जप-
एवकार्यः अयंचग्रहणेपुरश्चरणप्रकारोग्रस्तोदयेग्रस्तास्तेचनसंभवति पुरश्चरणा-
ङ्गोपवासःपुत्रवद्बृहिणापिकार्यः पुरश्चरणकर्तुःस्नानदानादिनैमित्तिककर्मलोपेप्रत्य-
वायप्रसङ्गाभैमित्तिकंस्नानदानादिकंभार्यापुत्रादिप्रतिनिधिद्वाराकार्यम् अत्रेत्यमिति-
कर्तव्यता स्पर्शकालात्पूर्वस्नात्वाअमुकगोत्रोऽमुकशर्माहंराहुग्रस्तेदिवाकरेनिशाकरे वा
अमुकदेवतायाअमुकमन्त्रसिद्धिकामोग्रासादिमुक्तिपर्यन्तममुकमन्त्रस्यजपरूपंपुरश्चरणं
करिष्ये इतिसंकल्पंचकृत्वाऽऽसनबन्धन्यासादिकंचस्पर्शात्पूर्वमेवविधायस्पर्शादि-

पुरश्चरणविधिः. मोक्षपर्यन्तंमूलमन्त्रजपंकुर्यात् ततःपरदिनेस्नानादिनित्यकृतसंविधाय
अमुकमन्त्रस्यकृतैतद्ग्रहणकालिकामुकसंख्याकपुरश्चरणजपसाङ्गतार्थतदृशांशहोमतदृ-
शांशतर्पणतदृशांशमार्जनतदृशांशब्राह्मणभोजनानिकरिष्येइतिसंकल्प्यहोमादिकंत-
त्तच्चतुर्गुणद्विगुणान्यतरजपंवाकुर्यात् ग्रहणकालेचतत्मेरितःपुत्रादिरमुकशर्मणोऽमु-
कगोत्रस्यामुकग्रहणस्पर्शस्नानजनितश्रेयःप्राप्त्यर्थस्पर्शस्नानंकरिष्येइत्यादिसंकल्पपूर्व-

कंतदीयस्नानदानादिकंकुर्यात् पुरश्चरणमकुर्वद्भिरपिगुरूपदिष्टः स्वस्वेष्टदेवतामञ्ज-
पोगायत्रीजपश्चावश्यग्रहणेकार्योन्यथामञ्जमालिन्यम् ग्रहणकालेशयनेकृतोरोगो मू-
त्रेदारिद्र्यं पुरीषेकृमिर्मैथुनेग्रामसूकरोऽभ्यङ्गेकुष्ठीभोजनेनरकइति पूर्वपक्वमन्त्रग्रहणो-

ग्रहणेत्याज्यानि.

त्तरं साज्यम् एवं ग्रहणकालस्थितजलपानेपादकृच्छ्राभिधानाज्जलमपि
साज्यम् काञ्जिकंतक्रंघृततैलपार्चितमन्त्रक्षीरंचपूर्वसिद्धं ग्रहणोत्तरं ग्राह्यम् घृतेसंधिते
गोरसेषु ग्रहणकाले कुशान्तरायंकुर्यात् अथ वेधविचारः सूर्यग्रहे ग्रहणप्रहरादवाक्या-
मचतुष्टयं वेधः चन्द्रग्रहे तु प्रहरत्रयम् तथा च दिनप्रथमप्रहरे सूर्यग्रहे पूर्वरात्रिप्रहरचतु-

ग्रहणवेधः..

ष्टयेन भोक्तव्यम् द्वितीययामे ग्रहणे रात्रिद्वितीययामादौ न भोक्तव्यम्
एवं रात्रिप्रथमप्रहरे चन्द्रग्रहे दिनाद्वितीययामादौ न भुञ्जीत रात्रिद्वितीययामादौ ग्रहणे
दिनतृतीययामादौ न भुञ्जीत बालवृद्धातुरविषये तु सार्धं प्रहरात्मको मुहूर्तत्रयात्मको वा
वेधः शक्तस्य वेधकाले भोजने त्रिदिनमुपोषणं प्रायश्चित्तम् ग्रहणकाले भोजने प्राजाप-
संप्रायश्चित्तम् चन्द्रस्य ग्रस्तोदये तु यामचतुष्टयवेधात्तत्पूर्वदिवा न भुञ्जीत केचित्तु चन्द्रपू-
र्णमण्डलग्रासे यामचतुष्टयं वेधे एकदेशग्रासे यामत्रयमित्याहुः ग्रस्तास्ते तु ग्रस्तावेवास्त-
मानंतुरवीन्दू प्राप्नुतो यदि । परेतुरुदये स्नात्वा शुद्धोभ्यवहरेन्नरः १ अत्र स्नात्वा शुद्धइ-
त्युक्त्या शुद्धमण्डलदर्शनकालिकस्नानात् पूर्वमशुद्धिप्रतिपादनाज्जलाहरणपाकादिकं शु-

प्रस्तास्तादा
निर्णयः.

सनिषेधात्तेन षण्मुहूर्तात्मकं वेधं त्यक्त्वा ग्रहणात् पूर्वभोक्तव्यमिति केचित्
पुत्रवृद्धिणामपितृपवासएवकार्यइति माधवमतमेव तु शिष्टाचारानु-
सृतं युक्तम् सूर्यग्रस्तास्ते चन्द्रग्रस्तोदये चाहिताग्निनान्वाधानं विधाय जलेन व्रतं कार्यं
न तु भोजनम् चन्द्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने संध्याहोमादौ न दोषः तत्राल्पकालेन शास्त्रतो-
मुक्तिनिश्चये मुक्त्यनन्तरं स्नात्वा होमादिकं कर्तव्यम् चिरकालेन मुक्तौ होमकालातिक्र-
मप्रसङ्गाद्ग्रस्तोदयइव ग्रहणमध्ये एव संध्याहोमं च कृत्वा शास्त्रतोमुक्तिकाले स्नात्वा ब्रह्मय-
ज्ञादिनित्यकर्मकर्तव्यमिति भाति दर्शग्रहणनिमित्तकश्राद्धेनैव दर्शश्राद्धसंक्रान्तिश्रा-
द्धानां प्रसङ्गसिद्धिर्भवति ग्रहणदिने पित्रादेर्वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ तिसंभवेनैव कार्यम्
ब्राह्मणाद्यलाभेनासंभवे तु आमिने हेम्ना वा कार्यम् स्वजन्मराशेस्तृतीयषष्ठैकादशदशम-
राशिस्थितं ग्रहणं शुभप्रदम् द्वितीयसप्तमनवमपञ्चमस्थानेषु मध्यमम् जन्मचतुर्था-
ष्टमद्वादशराशिस्थितमनिष्टप्रदम् यस्य जन्मराशौ जन्मनक्षत्रे वा ग्रहणं तस्य विशेषतो-
निष्टप्रदं तेन गर्गाशुक्ताशान्तिः कार्या अथवा बिम्बदानं कार्यम् तद्यथा चन्द्रग्रहे रजत-
मयं चन्द्रबिम्बं सुवर्णमयं नागबिम्बं च कृत्वा सूर्यग्रहे सौवर्णं सूर्यबिम्बं नागबिम्बं च कृत्वा घृ-
तपूर्णेताम्रपात्रे कांस्यपात्रे वा निधाय तिलवस्त्रदक्षिणासाहित्यं संपाद्य मम जन्मराशिज-

ग्रहणेविम्बदा- नविधिः. न्मनक्षत्रस्थितामुकग्रहणसूचितसर्वानिष्टप्रशान्तिपूर्वकंएकादशस्थान-
स्थितग्रहणसूचितशुभफलावाप्तयेविम्बदानंकरिष्येइतिसंकल्प्यसूर्य

चन्द्रराहुचध्यात्वानमस्कृत्य । तमोमयमहाभीमसोमसूर्यविमर्दन । हेमताराप्रदाने-
नममशान्तिप्रदोभव १. विधुंतुदनमस्तुभ्यसिंहिकानन्दनाच्युत । दानेनानेननागस्य
रक्षमाविधजाद्रयात् २. इतिमन्त्रमुच्चार्य इदंसौवर्णराहुविम्बंनागं सौवर्णराविविम्बंराजतं
चन्द्रविम्बंवा घृतपूर्णकांस्यपात्रनिहितंयथाशाक्ततिलवस्त्रदक्षिणासाहितंग्रहणसूचिता-
रिष्टविनाशार्थंशुभफलप्राप्त्यर्थंचतुर्भ्यमहंसंप्रददेइतिदानवाक्येनपूजितब्राह्मणायद-
द्यात् एवंचतुर्थाद्यनिष्टस्थानेष्वपिदानंकार्यमितिभाति यस्यजन्मराश्यादिग्रहणंतेन
राहुग्रस्तरवीन्दुविम्बंनावलोकनीयम् इतरजनैरपिपटजलादिव्यवधानेनैवग्रस्तविम्बं
द्रष्टव्यंनसाक्षात् मङ्गलकार्येषुपूर्णग्रासेचन्द्रग्रेहद्वादश्यादितृतीयान्तंदिनसप्तकंवर्ज्यम्

मङ्गलेषु वर्ज्य- सूर्यपूर्णग्रासेएकादश्यादिचतुर्थ्यन्तंदिनानिवर्ज्यानि खण्डग्रहणे तु
दिनादि. चतुर्दश्यादिदिनत्रयंवर्ज्यम् ज्योतिर्निबन्धेषुग्रासपादतारतम्येन दि-

नाधिक्योनत्वंतारतम्येनयोजितम् ग्रस्तास्तेपूर्वदिनत्रयंवर्ज्यम् ग्रस्तोदयेपरंदिनत्रयंव-
र्ज्यम् ग्रहणनक्षत्रंषण्मासंपूर्णग्रासेवर्ज्यम् पादादिग्रासेसार्धमासादितारतम्येनयोज्यम्
पूर्वसंकल्पितस्यद्रव्यस्यग्रहणोत्तरंदानेतद्विगुणंदेयंभवात् इतिग्रहणनिर्णयोद्देशः ३१

४४ समुद्रस्नाननिर्णयः समुद्रेपौर्णमास्यमावास्यादिपर्वसुस्नायात् भृगुभौमदिने
स्नानंवर्जयेत् । अश्वत्थसागरौसेव्यौनस्पर्शस्तुकदाचन । अश्वत्थमन्दवारेचसागरंप-
र्वणिस्पृशेत् १ नकालनियमःसेतौसमुद्रस्नानकर्मणि । समुद्रस्नानप्रयोगोन्यत्रज्ञेयः इति
धर्मासिन्धुसारेसमुद्रस्नानोद्देशः ३२

४५ तिथिविशेषेनक्षत्रविशेषेवारादौचविधिनिषेधाः । सप्तम्यांनस्पृशेत्तैलंनीलवस्त्रं-
नधारयेत् । नचाप्यामलकैःस्नानंनकुर्यात्कलहंनरः १ सप्तम्यांनैवकुर्वीतताम्रपात्रेण भो-
जनम् । नन्दातिथिष्वभ्यंगोवर्ज्यः रिक्तासुक्षौरंवर्ज्यम् जयासुमांसंशूद्राद्यंवर्ज्यम् पूर्णा-

१ निर्णयसिन्धुवुक्तः समुद्रस्नानविधिः ॥ पिप्पलादसमुत्पन्नेकृत्येलोकभयकरे ॥ पाषाणस्तेमयादत्तआहा-
रार्थंप्रकल्प्यतामितिपाषाणप्रक्षिप्य ॥ विश्वाचीचघृताचीचविश्वयोनेविशांपते ॥ सांनिध्यकुरुमेदेवसागरेलवणा-
म्भमि ॥ २ ॥ नमस्तेविश्वगुप्तायनमोविष्णोअपांपते ॥ नमोजलधिरूपायनदीनांपतयेनमः ॥ ३ ॥ समस्त जग-
दाधारशंखचक्रगदाधर ॥ देवदेहिममानुज्ञांतवतीर्थनिषेवणे ॥ ४ ॥ त्रितत्त्वात्मकमीशानंनमोविष्णुमुमापतिम् ॥
साम्निध्यंकुरुदेवेशसागरेलवणांभमि ॥ ५ ॥ अग्निश्चयोनिरनिलश्चदेहोरेतोधाविष्णुरमृतस्यनाभिः ॥ एतद्ब्रुव-
न्पांडवसत्यवाक्यततोवगाहेतपतिनदीनाम् ॥ ६ ॥ इतिभारतोक्तमन्त्रान्पठित्वाविधिवत्स्नात्वा ॥ सर्वैरत्नोभ-
वान्श्रीमान्सर्वैरत्नाकरोयत् ॥ सर्वैरत्नप्रधानस्त्वंगृहाणार्घ्यमहोदधे ॥ ७ ॥ इत्यर्घ्यदत्त्वातर्पयेत् ॥ पिप्पलादं-
विकण्वचक्रुतान्तंजीवकेश्वरम् ॥ वसिष्ठंवामदेवंचपराशरमुमापतिम् ॥ ८ ॥ वाल्मीकिनारदंचैववालिखिल्यास्त-
थैवच ॥ नलंनोलंगवाक्षंचगवयगन्धमादनम् ॥ ९ ॥ जाम्बवन्तहनूमन्तंसुग्रीवंचाङ्गदत्तम् ॥ मैन्दचद्विविदंचै-
वऋषभंशरभंतथा ॥ १० ॥ गमंचलक्ष्मणंचैवसीतंचैवयशस्विनीम् ॥ एतांस्तुतर्पयेद्विद्वान्जलमध्येविशेषतः ११
आत्रहस्तम्पर्यन्तंयत्किंचित्सचराचरम् ॥ मयादत्तेनतोयेनतृप्तिमेवाभिगच्छतु ॥ १२ ॥ इति

सुस्त्रीवर्ज्या रविवारेभ्यङ्गोभौमवारेक्षौरंबुधेयोषिचवर्ज्या चित्राहस्तश्रवणेषुतैलवर्ज्य-
म् विशाखाप्रतिपत्सुक्षौरंवर्ज्यम् मघाकृत्तिकाज्युत्तरासुस्त्रीनसेव्या तिलभक्षणंतिल-
तर्पणंचसप्तम्यां नारीकेलमष्टम्यामलाबुनवम्यांपटोलंदशम्यांनिष्पावमेकादश्यांम-
सूरंद्वादश्यांवार्ताकंत्रयोदश्यांवर्ज्यम् । पूर्णिमादर्शसंक्रान्तिचतुर्दश्यष्टमीषुच । नरश्च-
ण्डालयोनौस्यात्तैलस्त्रीमांससेवनात् १ पूर्णिमादर्शसंक्रान्तिद्वादशीषुश्राद्धदिनेचवस्त्रंन-
पीडयेत् रात्रौमृदंगोमयमुदकंचनाहरेत् गोमूत्रंप्रदोषकालेनगृहीयात् अमादिपर्वस्व-
वश्यंशान्स्वर्थातिलहोमीस्यात् आत्मरक्षणायदानादिकंचकुर्यात् पर्वसुनाधीयीत शौ-
चाचमनब्रह्मचर्यादिसेवीस्यात् प्रतिपददर्शषष्ठीनवमीतिथिषुश्राद्धदिनेजन्मदिनेत्रतेचो-
पवासेचरविवारेमध्याह्नस्नानसमयेचकाष्ठेनदन्तधावनंवर्ज्यम् । अलाभेदन्तकाष्ठानां
निर्पद्धेर्पिदिनेतथा । अपांद्वादशगण्डूषैःपत्रैर्वाशोधयेन्मुखम् १ अत्रसर्वत्रनिषेधेषुति-
थ्यादिकंतत्कालव्यापिग्राह्यम् इतिधर्मसिन्धुसारेतिथ्यादौविधिनिषेधसंग्रहोद्देशस्त्रय-
स्त्रिंशत्तमः ३३

४६ मीमांसाधर्मशास्त्रज्ञाःसुधियोऽनलसाबुधाः । कृतकार्याःप्राङ्निबन्धैस्तदर्थना-
यमुद्यमः १ येषुनर्मन्दमतयोऽलसाअज्ञाश्चनिर्णयम् । धर्मेवेदितुमिच्छन्तिरचित-
स्तदपेक्षया २ निबन्धोयंधर्मसिन्धुसारनामासुबोधनः । अमुनाप्रीयतांश्रीमद्विद्व-
लोभक्तवत्सलः ३ सर्वत्रमूलवचनानीहज्ञेयानितद्विचारश्च । कौस्तुभनिर्णयसि-
न्धुश्रीमाधवकृतनिबन्धेभ्यः ४ प्रेम्णासद्भिर्ग्रन्थःसेव्यःशब्दार्थतःसदोषोपि । सं-
शोध्यवापिहरिणामुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव ५ इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनु-
काशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेप्रथमपरिच्छेदःसमाप्तः ॥

श्रीगणेशायनमः । श्रीपाण्डुरङ्गायनमः । श्रीपाण्डुरङ्गं विबुधान्तरङ्गं नौमीन्दिरां
माधवमन्दिरां च । सतामनन्तं हितमामनन्तं गुरुं गरिष्ठं जननीं वरिष्ठाम् १ काशी-
नाथाभिधेनात्रानन्तोपाध्यायसूनुना । सामान्यं निर्णयं प्रोच्य विशेषेण विनिर्णयः
२ संगृह्यते धर्मसिन्धुसाराख्ये कालगोचरे । ग्रन्थे प्रस्फुटबोधाय पुनरुक्तिर्न
दूषणम् ३

१ अथचैत्रमासकृत्यम् प्रथमपरिच्छेदेमासविशेषानपेक्षंसामान्यतस्तिथ्यादिनिर्णय-
मभिधायास्मिन्द्वितीयपरिच्छेदेचैत्रादिमासविशेषोपादानेनप्रतिपदादितिथिषुविहित-
संवत्सरकृत्यनिर्णयसारंसंगृहीतः अत्रशुक्लप्रतिपदादिरमान्तएवमासःप्रायेणदाक्षिणा-
त्यैराद्रियतेइतितमेवाश्रित्यनिर्णयउच्यते अत्रकिञ्चित्पूर्वपरिच्छेदोक्तमपिपुनर्विशेषो-
क्तिभिर्दृढीक्रियतेइतिपुनरुक्तिर्नदोषाय तत्रमेषसंक्रान्तौपूर्वाःपराश्चदशदशनाड्यःपु-
ण्यकालः रात्रौत्वर्धरात्रात्प्राक्संक्रमेपूर्वदिनोत्तरार्धपुण्यम् अर्धरात्रात्परतःसंक्रमेउत्तर-
दिनस्यपूर्वार्धपुण्यम् अर्धरात्रेसंक्रमेदिनद्वयेपुण्यम् अर्थातिथिनिर्णयः तत्रचैत्रशुक्ल-
प्रतिपदिवत्सरारम्भः तत्रौदयिकीप्रतिपत्प्राह्या दिनद्वयेउदयव्याप्तौअव्याप्तौवापूर्वा

वत्सरारम्भ- चैत्रस्यमलमासत्वेवत्सरारम्भनिमित्तकंतैलाभ्यङ्गसंकल्पादौनूतनव-
निर्णयः. त्सरनामकीर्तनाधारम्भंचमलमासप्रतिपदेवकुर्यात् प्रतिगृहंध्वजारोप-
णंनिम्बपत्राशनंवत्सरादिफलश्रवणंनवरात्रारम्भोनवरात्रोत्सवादिनिमित्ताभ्यङ्गादि-
श्वशुद्धमासप्रतिपदिकार्यः वत्सरारम्भनिमित्तकोपितैलाभ्यङ्गःशुद्धप्रतिपदेवेतिमयूखे
उक्तम् अस्यांतैलाभ्यङ्गोनित्यः अकरणेप्रत्यवायोक्तेः अस्यामेवप्रतिपदिदेवीनवरा-
त्रारम्भः अत्रपरयुतामुहूर्तमात्रापिप्रतिपत्प्राह्या अत्रमुहूर्तपरिमाणम् मुहूर्तमहोरात्रे-
श्वप्रोक्षुःपञ्चदशलवमित्युक्तंसर्वत्रज्ञेयम् पारणादिविशेषनिर्णयःशारदनवरात्रवद्बोध्यः
अत्रैवप्रपादानम् तत्रमन्त्रः प्रपेयंसर्वसामान्याभूतेभ्यःप्रतिपादिता । अस्याःप्रदाना-

प्रोदकुम्भ- त्पितरस्तृप्यन्तुहिपितामहाः १ अनिवार्यततोदेयंजलमासचतुष्टयम् ।
दानम्. प्रपांदातुमशक्तेनप्रत्यहमुदकुम्भोद्विजगृहेदेयः तत्रमन्त्रः एषधर्मघटो
दत्तोब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्यप्रदानात्सकलाममसन्तुमनोरथाः १ इयमेवप्रतिप-
त्कल्पादिरपि एवंवैशाखशुक्लतृतीयाफाल्गुनकृष्णतृतीयाशुक्लचैत्रपञ्चमीमाघेत्रयो-
कल्पादयः. दशीकार्तिकेसप्तमीमार्गशीर्षेनवमीइत्यपिकल्पादयोबोध्याः आसुंश्रा-
द्धात्पितृहृषिः चैत्रशुक्लप्रतिपन्मत्स्यजयन्तीत्येके चैत्रेदधिक्षीरघृतमधुवर्जनदंपती-
पूजनात्मकंगौरीव्रतकार्यम् चैत्रशुक्लद्वितीयायांनिशामुखेबालेन्दुपूजनात्मकंचन्द्रव्रतम्
अस्यामेवदैमनकेनगौरीशिवपूजनम् चैत्रशुक्लतृतीयायांगौरीशिवयुतांसंपूज्यान्दोल-

१ अतीतेफाल्गुनेमासि प्राप्तैचैत्रमहोत्सवे ॥ पुण्येद्विविप्रकथितेप्रपादानं समारभेत् इत्यादिनिर्णयसिन्धुः.

२ प्रत्यहंधर्मघटकोवस्त्रसंवेष्टिताननः ॥ ब्राह्मणस्यगृहेदेय इत्यादि सिन्धुः. ३ 'दवणा' इति लोके.

नव्रतमासपर्यन्तकार्यम् अत्रतृतीयाशुहूर्तमात्रापिपराग्राह्या द्वितीयायुक्तानकार्या
चतुर्थीयुतायां वैधृत्यादियोगेपिसैवकार्या द्वितीयायोगनिषेधस्यबलवच्चात् अस्या-
मेवतृतीयायां श्रीरामचन्द्रस्यदोलोत्सवमारभ्यमासपर्यन्तपूजापूर्वकमान्दोलनकार्यम्
एवंदेवतान्तराणामपि इयमेवतृतीयामन्वादिरेपि अत्रैवसर्वमन्वादिर्निर्णयउच्यते
तत्रमन्वादयश्चैत्रेशुक्लतृतीयापौर्णमासीच ज्येष्ठेपौर्णिमा आषाढस्यशुक्लदशमीपौर्णमा-
मन्वादयः. सीच श्रावणस्यकृष्णाष्टमी भाद्रपदस्यशुक्लतृतीया आश्विनस्यशुक्ल-
वमी कार्तिकस्यशुक्लद्वादशीपौर्णमासीच पौषेशुक्लकादशी माघेशुक्लसप्तमी फाल्गुनस्य
पौर्णमास्यमावास्याचेतिचतुर्दशज्ञेयाः एतास्तुमन्वादयःशुक्लपक्षस्थाःदैवेपित्र्येकर्मणि
पूर्वाह्णव्यापिन्योग्राह्याः पूर्वाह्णोत्रद्वेधाविभक्तादिनपूर्वाभागस्तत्रैवश्राद्धादिविधानात्
दैवान्मानुषादपराधात्पूर्वाह्णेश्राद्धाद्यनुष्ठानासंभवेऽपराह्णव्यापिन्योग्राह्याः दिनपूर्वा-
र्धेऽपराह्णेवाश्राद्धाद्यनुष्ठेयम् नतुदिनोत्तरार्धगतमध्याह्नभागेइतितात्पर्यम् कृष्णपक्ष-
स्थास्तुदैवेपित्र्येचकर्मणिपञ्चधाविभक्तादिनचतुर्थभागाख्यापराह्णव्यापिन्योग्राह्याः म-
न्वादिषुपिण्डरहितश्राद्धकार्यम् अत्रश्राद्धैर्द्विसहस्रवर्षपितृणां तृप्तिः मन्वादिश्राद्धं च
नित्यम् एतदकरणे त्वंभुवःप्रतिमानमिति ऋद्धमन्त्रस्यशतवारंजलेजपःप्रायश्चित्तंका-
र्यम् एवंषण्णवतिश्राद्धान्यर्पितानि तानिच । अमा १२ युग ४ मनु १४ क्रान्ति
१२ धृति १२ पात १२ महालयाः १५ । अष्टका ५ ऽन्वष्टका ५ पूर्वेलुः ५ श्रा-
पणवतिश्राद्धानि. द्वैर्नवतिश्चपद । इतिज्ञेयानि अथदशावतारजयन्त्यः चैत्रशुक्लतृती-
यायामपराह्णेतस्योत्पत्तिः वैशाखपूर्णिमायांसायंकूर्मोत्पत्तिः भाद्रपदशुक्लतृतीयायामप-
राह्णवराहोत्पत्तिः वैशाखशुक्लचतुर्दश्यांसायंनारसिंहावतारः भाद्रपदशुक्लद्वादश्यांम-
जयन्त्यः. मध्याह्नेवामनप्रादुर्भावः वैशाखशुक्लतृतीयायामध्याह्नेपरशुराष्टौद्रवः
प्रदोषेइतिबहवः चैत्रशुक्लनवम्यामध्याह्नेदाशधिरामव्यक्तिः श्रावणकृष्णाष्टम्यानि-
शीथेश्रीकृष्णाविर्भावः आश्विनशुक्लदशम्यांसायंबुद्धोऽभूत् श्रावणशुक्लपष्ठ्यांसायंक-
ल्किर्जातइतितत्तत्कालव्यापिन्योग्राह्याः अत्रमत्स्यकूर्मवराहबुद्धकल्कीनामाषाढादि-
मासान्तराणि एकादश्यादितिथ्यन्तराणि प्रातरादिकालान्तराणि च वचनान्तरानुसा-
रेणोक्तानिकल्पभेदेनव्यवस्थापनीयानि स्वस्वपरिगृहीतपक्षानुसारेण तत्तदुपासकैरुपो-
ष्याणि श्रीरामकृष्णनृसिंहजयन्त्यैवानि साः सर्वैरुपोष्याः चैत्रशुक्लचतुर्थ्यामध्याह्न-
व्यापिन्यां लडुकादिभिः श्रीगणेशमर्चयित्वा दमनकारोपणंकुर्यात् विघ्ननाशं सर्वान्का-
दमनकारो- मान्प्राप्नुयात् चैत्रशुक्लपञ्चम्यामनन्तादिनागान्पूजयित्वा क्षीरसर्पिर्नै-
पणादि. वेद्यं दद्यात् अस्यामेव पञ्चम्यां लक्ष्मीपूजनम् अत्रैव चोच्चैः श्रवादिपूज-
नात्मकं हयव्रतमुक्तम् अत्र सर्वत्र पञ्चमी सामान्यनिर्णयानुसारेण ग्राह्या एवमग्रेपि यत्र वि-

शेषनिर्णयो नोच्यते तत्र प्रथमपरिच्छेदोक्त एव निर्णयोऽनुसंधेयः षष्ठ्यांस्कन्दस्य दमन-
कारोपणम् सप्तम्यां भास्करस्य दमनकपूजा नवम्यां देव्याः सर्वदेवानां पौर्णमास्यामि-
त्यन्यत्र विस्तरः चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः तत्र नवमीयुताग्राह्या अत्र पुनर्वसुयु-
ताष्टम्यामष्टाशोककलिकाप्राशनम् तत्र मन्त्रः त्वामशोकनराभीष्टमधुमाससमुद्भव । पि-
बामिशोकसंतप्तो मामशोकं सदाकुरु १ इति अत्रैव योगविशेषे कृत्यम् पुनर्वसुबुधोपे-
ता चैत्रे मासि सिताष्टमी । प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् १ इति चैत्रशुक्ल-
नवमीरामनवमी चैत्रशुक्लनवम्यां पुनर्वसुयुतायां मध्याह्ने कर्कलप्रेमेषस्थे सूर्ये उच्चस्थे ग्रह-

रामनवमीनिर्णयः पञ्चकेश्वरीरामजन्मश्रवणात् अस्यां मध्याह्न्यापिन्यामुपोषणं कार्यम्

पूर्वे गुरेव मध्याह्ने सत्वे सैव ग्राह्या दिनद्वये मध्याह्न्यापि न्यावव्याप्तौ वापरा अष्टमी विद्धा-
यानिषेधात् अतः पूर्वे गुरुः सकलमध्याह्न्यापि नीमपि सक्त्वामध्याह्ने कदेशव्यापिन्यपि
परैव ग्राह्या केचित् चष्टमी विद्धां मध्याह्न्यापि नीं पुनर्वसुयुतामपि सक्त्वा परे गुरुस्त्रिमुहूर्ता-
पिनवमी सर्वैरप्युपोष्या यदितु दशम्याह्ना सवशेन पारणादिने स्मार्तानामेकादशी व्रत-
प्राप्तिस्तदा स्मार्तैरष्टमी विद्धोपोष्या वैष्णवैर्मुहूर्तत्रययुतापरैवोपोष्या शुद्धायानव-
म्या अलाभे मुहूर्तत्रयन्यूनत्वे वा सर्वैरपि अष्टमी विद्धैवोपोष्येत्याहुः इदं व्रतं नित्यं काम्यं च

नवमीप्रयोगः

अथ व्रतप्रयोगः अष्टम्यामाचार्यसंपूज्य श्रीरामप्रतिमादानं करिष्ये-
हं द्विजोत्तम । तत्राचार्यो भवप्रीतः श्रीरामो सित्वमेव मे १ इति प्रार्थ्य नवम्या अङ्गभूते-
न एकभक्तेन राघव । इक्ष्वाकुवंशतिलकप्रीतो भवभवप्रिय १ इत्येकभक्तसंकल्प्य सा-
चार्यो हविष्यं भुञ्जीत पूजामण्डपं तत्र वेदिं च कृत्वा नवम्यां प्रातः उपोष्य नवमीं त्वद्यया-
मेष्वष्टसुराघव । तेन प्रीतो भवत्वं मे संसारात् त्राहि मां हरे १ इत्युपोषणं संकल्प्य इमां स्वर्ण-
मयीं रामप्रतिमां स्वांप्रयत्नतः । श्रीरामप्रीतये दास्ये रामभक्ताय धीमते १ इति प्रतिमादा-
नं संकल्पयेत् श्रीरामनवमीव्रताङ्गभूतां षोडशोपचारैः श्रीरामपूजां करिष्ये इति संकल्प्य
वेदिकायां सर्वतोभद्रकलंशं संस्थाप्य तत्र पूर्णपात्रे सवस्त्रेऽभ्युत्तारणादिविधिना प्रतिमायां
श्रीरामप्रतिष्ठाप्य पुरुषसूक्तेन षोडशोपचारैः संपूज्य पूजान्ते रामस्य जननी चासिरामा-
त्मकमिदं जगत् । अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोस्तुते १ इति कौसल्यां संपूज्य
ॐ नमो दशरथाय इति दशरथं संपूज्य सर्वपूजां समाप्य मध्याह्ने फलपुष्पजलादिपूर्णेन शङ्खे-
नार्घ्यं दद्यात् तत्र मन्त्रः दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च । दानवानां विनाशाय दै-
त्यानां निधनाय च १ परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रा-
तृभिः सहितो नघ २ इति । रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्नित्यपूजां विधाय मूलमन्त्रेण पायसा-
ष्टोत्तरशताहुतीर्हुत्वा पूजां विसृज्या चार्याय प्रतिमां दद्यात् । इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां स-
मलंकृताम् । शुचिवस्त्रयुगञ्छन्नां रामो हं राघवायते १ श्रीरामप्रीतये दास्ये तुष्टो भवतुराघवः ।

इतिमन्त्रः तवप्रसादंस्वीकृत्यक्रियतेपारणामया । व्रतेनानेनसंतुष्टःस्वामिन्भक्तिप्रय-
च्छमे १ इतिप्रार्थ्य नवम्यन्तेपारणांकुर्यात् इदंव्रतंमलमासेनकार्यम् एवंजन्माष्टम्या-
दित्रतमपिनकार्यम् अस्यामेवनवम्यांदेवीनवरात्रसमाप्तिःकार्या एतन्निर्णयआश्विनन-
वरात्रनवमीवत् चैत्रशुक्लैकादश्यांश्रीकृष्णस्यान्दोलनोत्सवः दोलारूढंप्रपश्यन्तिकृष्णं
कलिमलापहम् । अपराधसहस्रैस्तुमुक्तास्तेधूनेकृते १ तावत्तिष्ठन्तिपापानिजन्मको-
टिकृतान्यपि । क्रीडन्तेविष्णुनासार्धवैकुण्ठेदेवपूजिताः १ इत्यादिकस्तन्महिमा
विष्णोर्दमनोत्सवः चैत्रशुक्लद्वादश्यांविष्णोर्दमनोत्सवः सचपारणाहे पारणाहेनलभ्येत
द्वादशीघटिकापिचेत् । तदात्रयोदशीग्राह्यापवित्रदमनार्पणे १ इत्युक्तेः शिवस्यतुचतु-
र्दश्यांकार्यः अथप्रयोगः उपवासदिनेनित्यपूजांकृत्वादमनकस्थानंगत्वाक्रयेणतमा-
तत्प्रयोगः दायचन्दनादिनासंपूज्यश्रीकृष्णपूजार्थत्वांनेष्येइतिप्रार्थ्यप्रणमेत् अ-
न्यदेवतासुयथादैवतमूहः ततोदमनकंगृहमानीयपञ्चगव्येनशुद्धोदकेनचप्रक्षाल्यदेवा-
ग्रेस्थापयित्वातस्मिन्दमनकेअशोककालवसन्तकामान्काममात्रंवागन्धादिभिः पूजयेत्
तत्र नमोस्तुपुष्पबाणायजगदाह्लादकारिणे । मन्मथायजगन्नेत्रेतिप्रीतिप्रियायते
१ इतिकामावाहनमन्त्रः कामभस्मसमुद्भूतरतिबाष्पपरिभुत । ऋषिगन्धर्वदेवादिविमो-
हकनमोस्तुते १ इतिदमनकमुपस्थाय ॐ कामायनमइतिमन्त्रेणसपरिवारायकामरू-
पिणेदमनकायगन्धाद्युपचारान्दद्यात् ततोरात्रौदेवंसंपूज्याधिवासनंकुर्यात् तदित्थम्
देवाग्रेसर्वतोभद्रंसंपाद्यतत्रकलशंसंस्थाप्यतत्रधौतवस्त्राच्छन्नंदमनकंवैणवपटलेस्थापितं
निधाय पूजार्थंदेवदेवस्यविष्णोर्लक्ष्मीपतेःप्रभो । दमनत्वमिहागच्छसांनिध्यंकुरुतेनमः
१ इतिदमनकदेवतामावाह्यप्रागाद्यष्टदिक्षु । क्लींकामदेवायनमोर्हीरत्यैनमः १ क्लींभ-
स्मशरीरायनमोर्हीरत्यैनमः २ क्लींअनङ्गायनमोर्हीरत्यै० ३ क्लींमन्मथायनमोर्हीरत्यै०
४ क्लींवसन्तसखायनमोर्हीरत्यैन० ५ क्लींस्मरायनमोर्हीरत्यै० ६ क्लींइक्षुचापायन-
मोर्हीरत्यै० ७ क्लींपुष्पबाणास्त्रायनमोर्हीरत्यै० ८ इतिपूजयेत् तत्पुरुषायविब्रहेका-
मदेवायधीमहि । तन्नोनङ्गःप्रचोदयात् । इतिगायत्र्यादमनकमष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्यग-
न्धादिभिःसंपूज्य ह्रींनमइतिपुष्पांजलिंदत्वा नमोस्तुपुष्पबाणायइतिपूर्वोक्तावाहनम-
न्त्रेणनमेत् क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह । प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसन्निधौभव
तेनमः १ इतिदेवंप्रार्थ्यपुष्पांजलिंदत्वातस्यामेकादश्यांरात्रौजागरणंकुर्यात् प्रातर्नित्य-
पूजांकृत्वापुनर्देवंसंपूज्यदूर्वागन्धाक्षतयुतांदमनकमजरीमादायमूलमन्त्रंपठित्वा देव-
देवजगन्नाथवाञ्छितार्थप्रदायक । हृत्स्थान्पूरयमेविष्णोकामान्कामेश्वरीप्रिय १ इदं
दमनकंदेवगृहाणमदनुग्रहात् । इमांसांवत्सरींपूजांभगवन्परिपूरय २ पुनर्मूलंजप्त्वा
देवेदमनमर्पयेत् ततोयथाशोभंदच्चाङ्गदेवताभ्योदच्चादेवंप्रार्थयेत् मणिविद्रुममाला-

भिर्मन्दारकुसुमादिभिः । इयंसावत्सरीपूजातवास्तुगरुडध्वज १ वनमालायथादेव
कौस्तुभंसततंहृदि । तद्वहामनकीमालापूजांचहृदयेवह २ जानताजानतावापिनकृतं
यत्तवार्चनम् । तत्सर्वपूर्णतायातुत्वत्पसादाद्रमापते ३ जितंतेपुण्डरीकाक्षनमस्तेविश्व-
भावन । हृषीकेशनमस्तेस्तुमहापुरुषपूर्वज ४ मन्त्रहीनंक्रियाहीनमित्यादिचसंप्राथ्यं
पञ्चोपचारैर्देवंसंपूज्यनीराज्यब्राह्मणेभ्योदमनंदत्वास्वयंशेषसंधार्यसुहृद्युतःपारणांकु-
र्यात् मन्त्रदीक्षारहितैर्नाम्नार्पणीयम् अस्यगौणकालःश्रावणमासावधिः नेदंमलमासे
भवति शुक्रास्तादौतुकर्तव्यम् । इतिदमनारोपणविधिः अस्यामेवभारते अहोरात्रेण
द्वादश्यांचैत्रेविष्णुरितिस्ररन् । पौण्डरीकमवाप्नोतिदेवलोकंचगच्छति १ इति चैत्र-
शुक्लत्रयोदश्यामनङ्गपूजनव्रतं तत्रत्रयोदशीपूर्वविद्धाग्राह्या अथचतुर्दश्यांनृसिंहस्यदो-
लोत्सवः अत्रैवश्रीशिवस्यैकवीरायाभैरवस्यचदमनकैः पूजनम् अत्रचचतुर्दशीपूर्व-
विद्धापराह्णव्यापिनीग्राह्या अपराह्णव्याप्त्यभावेऽपराह्णस्पर्शिन्यपिपूर्वाग्राह्या तदभावे
पराग्राह्या चैत्रपौर्णमासीसामान्यनिर्णयात्पराग्राह्या पूर्वोक्ततत्तत्तियौदमनकपूजनाक-
रणेऽस्यामेवसर्वदेवानांदमनपूजनम् चैत्र्यांचित्रायुतायांचित्रवस्त्रदानंसौभाग्यदं रवि-
गुरुमन्दवारयुतचैत्र्यांस्नानश्राद्धादिभिरश्वमेधपुण्यम् चैत्रस्यशुक्लैकादश्यांपौर्णमास्यां
वैशाखस्नानम् वामेषसंक्रान्तिमारभ्यवैशाखस्नानारम्भः तत्रमन्त्रः वैशाखंसक-
लंमासंमेषसंक्रमणेरवेः । प्रातःसनियमः स्नास्येप्रीयतामधुसूदनः १ मधुहन्तुःप्रसा-
देनब्राह्मणानामनुग्रहात् । निर्विघ्नमस्तुमेपुण्यंवैशाखस्नानमन्वहम् २ माधवेमेषगेभानौ
मुरारेमधुसूदन । प्रातःस्नानेनमेनाथफलदोभवपापहन् ३ इति अत्र हविष्याशनब्र-
ह्मचर्यादयोनियमाः एवंसंपूर्णस्नानाशक्तौत्रयोदश्यादिदिनत्रयमन्तेस्नायात् इयंपौ-
र्णमासीमन्वादिःपूर्वमुक्ता चैत्रकृष्णत्रयोदशीशततारकानक्षत्रयुतावारुणीसंज्ञकास्ना-
नादिनाग्रहणादिपर्वतुल्यफलदा शनिवारयुक्तामहावारुणीशुभयोगशनिवारशतता-
रकायुक्तामहामहावारुणी वारुणीयोगेकृष्णादिःपौर्णमास्यन्तोमासस्तेनामान्तमासे
फाल्गुनकृष्णत्रयोदशीग्राह्येतिबोध्यम् चैत्रकृष्णचतुर्दश्यांशिवसन्निधौस्नानेनभौमवार-
युतायांगङ्गायांस्नानेनपिशाचत्वाभावःफलम् इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीना-
थोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेचैत्रमासकृत्यनिर्णयोद्देशःसमाप्तः ॥

२ अथवैशाखमासः अत्रवृषसंक्रमेपूर्वाःषोडशनाडिकाः पुण्यकालः रात्रौच
प्रागुक्तम् अत्रप्रातःस्नानंसिलैःपितृतर्पणंधर्मघटदानंचकार्यम् अत्रब्राह्मणानांगन्ध-
माल्यपानककदलीफलादिभिर्वसन्तपूजाकार्या वैशाखेज्येष्ठेवायत्रमासेऽज्जम्बाहुल्यंत-
विष्णुजलाधिवासादि त्रप्रातर्नित्यपूजांकृत्वागन्धोदकपूर्णेपात्रेविष्णुंसंस्थाप्यपञ्चोपचारैःसं-

१ संकल्पे च तत्तत्तीर्थनामग्राह्यं अज्ञानेतुविष्णुतीर्थमिति वदेत् तीर्थस्य देवताविष्णुः सर्वत्रापि न संशय इति-
सिन्धौ ॥

पूज्यतत्रैवजलेसूर्यास्तपर्यन्तमधिवास्यरात्रौस्वस्थानेस्थापयित्वापञ्चोपचारैः पूजयेत्तेन तीर्थोदकेनगृहदारादियुतमात्मानंपावयेत् एतच्चद्वादश्यांदिवानकार्यम् रात्रौकिंचित्कालंजलस्थंपूजयित्वास्वस्थानेस्थापयेत् अत्रमासेकृष्णगौराख्यतुलसीभिर्विष्णुं त्रिकालमर्चयेन्मुक्तिःफलम् प्रातःस्नात्वाबहुतोयेनाश्वत्थमूलंसिञ्चेत्प्रदक्षिणाश्चकुर्यात् अनेककुलतारणंफलम् एवंगवांकण्डूयनेऽपि अत्रमासेएकभक्तंनक्तमयाचित्वासर्वेप्सितफलदम् अत्रमासेप्रपादानंदेवेगलन्तिकाबन्धनंव्यजनच्छत्रोपानच्चन्दनादिदानंमहाफलम् यदावैशाखोमलमासोभवतितदाकाम्यानांतत्रसमाप्तिनिषेधान्मासद्वयंवैशाखस्नानहविष्याशनादिनियमाअनुष्ठेयाः चान्द्रायणादिकंतुमलेऽपिसमापनीयम् वैशाखशुक्लतृतीयायांगङ्गास्नानंयवहोमोयवदानंयवाशनंचसर्वपापापहम् यःकरोतितृतीयायांकृष्णचन्दनभूषितम् । वैशाखस्यसितेपक्षेसयासच्युतमन्दिरम् १ इयमक्षय्यतृतीयासं-
 अक्षय्यतृतीया श्लिका अस्यांयत्किंचिज्जपहोमपितृतर्पणदानादिक्रियतेतत्सर्वमक्षयम् इयंरोहिणीबुधयोगेमहापुण्या अस्याःजपहोमादिकृषेपिक्वक्ष्यमाणयुगादिवन्निर्णयः इयंकृतयुगस्यादिः अत्रयुगादिश्राद्धमपिण्डकमनुष्ठेयम् श्राद्धासंभवेतिलतर्पणमप्यत्र कार्यम् अत्रशुक्लयुगादिकृत्यंपूर्वाह्णेकार्यम् तत्रासंभवेपराह्णेऽपि कृष्णयुगादिकार्यत्वपराह्णेइत्यादिमन्वादिप्रकरणोक्तोनिर्णयः द्वेधाविभक्तदिनपूर्वार्धेकदेशव्यापिनीदिनद्वयेचेत्रिमुहूर्ताधिकव्याप्तिसत्त्वेपरा त्रिमुहूर्तन्यूनत्वेपूर्वा मन्वादौचयुगादौचग्रहणेचन्द्रसूर्ययोः । व्यतीपातेवैधृतौचतत्कालव्यापिनीक्रिया १ इतिवचनेनसाकल्यव्याप्तिवाक्यानामपवादात्श्राद्धादिकंतृतीयामध्येएवकर्तव्यम् पुरुषार्थचिन्तामणौतुसप्तमाष्टमनवममुहूर्तानांगान्धर्वकुतुपरौहिणसंज्ञकानांयुगादिश्राद्धकालत्वात् शुक्लेमध्यमदिनमानेत्रयोदश्यादिपञ्चदश्यन्तघटीत्रयव्यापिन्यांश्राद्धं कृष्णेतुषोडशीमारभ्यघटीत्रये उभयत्रतादृशघटीत्रयव्याप्तौसत्यामसत्तांवाशुक्लापरा यदातुपरेशुक्लत्रयोदशघटीतः पूर्वसमाप्तापूर्वेशुक्लत्रयोदश्यादिघटीत्रयेतदेकदेशेवाविद्यतेतदाकर्मकालशास्त्रबाहुल्यात्पूर्वैवग्राह्येत्युक्तम् इदमेवयुक्तमितिभाति अत्रदेवतोद्देशेनपित्रुद्देशेनचोदकुम्भदानमु-
 उदकुम्भदानम् क्तम् तत्रश्रीपरमेश्वरप्रीतिद्वाराउदकुम्भदानकल्पोक्तफलावाप्त्यर्थं ब्राह्मणायोदकुम्भदानंकरिष्ये इतिसंकल्प्यसूत्रवेष्टितगन्धफल्यवाशुपेतंकलशंपञ्चोपचारैर्ब्राह्मणंचसंपूज्य एषधर्मघटोदत्तोब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्यप्रदानात्सकलामसन्तुमनोरथाः १ इतिमन्त्रेणदद्यात् पितृद्देशेनपितृणामक्षय्यतृत्यर्थंउदकुम्भदानंक-

१ आदिशब्देन सूक्ष्मवासांसि जलपात्राणि पुष्पगृहाणि द्राक्षारम्भाफलानि पानकानि च सिन्धूक्तानि ज्ञेयानि २ सापूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या पूर्वाह्णः द्वेधाविभक्तदिनपूर्वार्धः । दिनद्वयेपितृद्वयासौपरैव इयंयुगादिरपि श्राद्धेपिपूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या पूर्वाह्णेतुसदाकार्याः शुक्लामनुयुगादयः ॥ दैवैकर्मणिपित्र्येचकृष्णेचैवापराह्निकाः॥ शुक्लाःशुक्लपक्षस्थाः कृष्णेकृष्णपक्षस्थाः । वैशाखस्यतृतीयाचपूर्वविद्वांकरोतिवै ॥ हव्यंदेवानगृह्णन्तिकव्यंचपितरस्तथा ॥ इतिवतराजनिर्णयसिन्धू ॥

रिष्येइतिसंकल्प्यपूर्ववत्कुम्भब्राह्मणौसंपूज्योदकुम्भेगन्धतिलफलादिनिक्षिप्य एषध-
र्मघटोदत्तोब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्यप्रदानानृप्यंतुपितरोपिपितामहाः १ ग-
न्धोदकतिलैर्मिश्रंसान्नकुम्भंफलान्वितम् । पितृभ्यःसंप्रदास्यामिअक्षय्यमुपतिष्ठतु २ इ-
तिमन्त्रेणदद्यात् युगादौसमुद्रस्नानंमहाफलम् वैशाखस्याधिमासत्वेयुगादिश्राद्धमास-
द्वयेपिकार्यम् युगादिषूपवासोमहाफलः युगादिमन्वादौरात्रिभोजनेअभिस्वष्टृष्टिमि-
तिमन्त्रजपः युगादिश्राद्धलोपे युगादिश्राद्धलोपजन्यप्रसवायपरिहारार्थमृग्विधानो-
क्तंप्रायश्चित्तंकरिष्येइतिसंकल्प्य नयस्यद्यावेतिऋचंशतवारंजपेत् अयंनिर्णयःसर्वयु-
गादौज्ञेयः इतिअक्षय्यतृतीयानिर्णयः इयमेवतृतीयापरशुरामजयन्ती इयंरात्रिप्रथम-
परशुरामजयन्ती यामव्यापिनीग्राह्या पूर्वयुरेवप्रथमयामव्याप्तौपूर्वा दिनद्वयेरात्रिप्रथ-
मयामेसाम्येनवैषम्येणवैकदेशव्याप्तौपरा अत्रप्रदोषेपरशुरामंसंपूज्यार्घ्यंदद्यात् तत्र
मन्त्रः जमग्रिसुतोवीरक्षत्रियान्तकरप्रभो । गृहाणार्घ्यमयादत्तंकृपयापरमेश्वर १ इति
वैशाखशुक्लसप्तम्यांगङ्गोत्पात्तस्तस्यामध्याह्नव्यापिन्यांगङ्गापूजनंकार्यम् दिनद्वयेत-
द्व्याप्तौपूर्वा वैशाखमासेद्वादश्यांपूजयेन्मधुसूदनम् । अग्निष्टोममवाप्नोतिसोमलोकंचग-
च्छति १ वैशाखशुक्लचतुर्दशीनृसिंहजयन्ती सा सूर्यास्तमयकालव्यापिनीग्राह्या
नृसिंहजयन्ती प्रयोगः दिनद्वयेतद्व्याप्तौतदव्याप्तौवापरैव स्वातीनक्षत्रशनिवारोदियोगेसा-
तिप्रशस्ता अथव्रतप्रयोगः त्रयोदश्यांकृतैकभक्तश्चतुर्दश्यामध्याह्नेतिलामलकैःस्नात्वा
उपोष्येहंनारसिंहशुक्तिमुक्तिफलप्रद । शरणंत्वांप्रपन्नोऽस्मिभक्तिमेनृहरेदिश १ इति
मन्त्रेणव्रतंसंकल्प्याचार्यवृत्वासायंकालेधान्यस्थोदकुम्भेपूर्णपात्रेसौवर्णप्रतिमायांपोड-
शोष्पचारैर्देवंसंपूज्यार्घ्यंदद्यात् तत्रमन्त्रः परित्राणायसाधूनांजातोविष्णोऽनृकेसरी ।
गृहाणार्घ्यमयादत्तंसलक्ष्मीर्नृहरिःस्वयम् १ रात्रौजागरणंकृत्वाप्रातर्देवंसंपूज्यविसृज्या-
चार्यायधेनुयुतांप्रतिमांदद्यात् तत्रमन्त्रः नृसिंहाच्युतगोविन्दलक्ष्मीकान्तजगत्पते ।
अनेनार्चाप्रदानेनसफलाःस्युर्मनोरथाः १ अथप्रार्थना मद्रंशेयेनराजातायेजनिप्यन्ति
चापरे । तांस्त्वमुद्धरदेवेशदुःसहाद्भवसागरात् १ पातकार्णवमग्नस्यव्याधिदुःखाम्बु-
वारिधेः । नीचैश्चपरिभूतस्यमहादुःखागतस्यमे २ करावलम्बनंदेहिशेषशायिन्जग-
त्पते । श्रीनृसिंहरमाकान्तभक्तानांभयनाशन ३ क्षीराम्बुधिनिवासस्त्वंचक्रपाणेज-

१ मध्याह्नव्यापिनीग्राह्या । दिनद्वयेतद्व्याप्तावव्याप्तावेकदेशव्याप्तौपूर्वा युग्मवाक्यात् इतिसिन्धुः २ वै-
शाखशुक्लद्वादश्यांयोगविशेषोहेमाद्रौ । पंचाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौमेघैरविःस्याद्यदिशुक्लपक्षे ॥ पाशाभिधानाक-
रभेणयुक्तातिथिर्व्यतीपातइतीहयोगः ॥ अस्मिन्स्तुगोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेनसर्वपरिहायपापम् ॥ मुरत्वमिन्द्रत्व-
मनामयत्वंमर्त्याधिपत्यंलभतेमनुष्यः इति ॥ पञ्चाननः सिंहः पाशाभिधानातिथिर्द्वादशी करभोहस्तः इ-
तिसिन्धौ । ३ अंशतःसमव्याप्तौचपरा विषमव्याप्तौत्वधिकव्याप्तिमती दिनद्वयेप्यव्याप्तौपरा परदिनेगौ-
णकालव्याप्तेः सत्वात्पूर्वदिनेचतदभावात् इतिव्रतराजादिषु ४ आदिशब्देन सिद्धयोगस्यसंयोगेवणिजेकरणे
तथा । पुंसां सौभाग्ययोगेनलभ्यतेदैवयोगतः इत्यादिसिन्धुक्तंप्राह्यम् ॥

नार्दन । व्रतेनानेनदेवेशशुक्तिमुक्तिप्रदोभव ४ इति ततोब्राह्मणैःसहतिथ्यन्तेपारणं
कार्यम् यामत्रयोर्ध्वगामिन्यांचतुर्दश्यांतुपूर्वाह्नेएवपारणम् पौर्णमास्यांशृताभसहितो-
दकुम्भदानेगोदानफलम् स्वर्णतिलयुक्तद्वादशोदकुम्भदानेब्रह्महत्यापापान्मुक्तिः
अत्रयथाविधिकृष्णाजिनदानेपृथ्वीदानफलम् स्वर्णमधुतिलसर्पियुतकृष्णाजिनदा-
तिलाजिनादिदानम् नेसर्वपापनाशः अत्रतिलस्तानंतिलहोमस्तिलपात्रदानंतिलतैलेन
दीपदानंतिलैःपितृतर्पणमधुयुक्ततिलदानंचमहाफलम् तत्रतिलदानमन्त्रः तिलावैसो-
मदैवत्याःसुरैःसृष्टास्तुगोसवे । स्वर्गप्रदाःस्वतन्त्राश्चतेमार्क्षन्तुनित्यशः १ वैशाखशु-
क्लद्वादश्यांपौर्णमास्यांवैशाखस्तानोद्यापनम् एकादश्यांपौर्णमास्यांवोपोष्यकलशे
सुवर्णप्रतिमायांसलक्ष्मीकंविष्णुसंपूज्यरात्रौजागरणंकृत्वाप्रातर्ग्रहपूजनपूर्वकंपायसेन
तिलाज्यैर्वायवैर्वाअष्टोत्तरशतंहोमः प्रतद्विष्णुरितिवा इदंविष्णुरितिवा मन्त्रेणकार्यः
सांगतार्थगोदानंपादुकोपानहछत्रव्यजनोदकुम्भदानंशय्यादिदानंचकार्यम् अशक्ते-
नकृसराद्यन्नैर्दशब्राह्मणभोजनंकार्यम् एतत्पौर्णमासीमारभ्यज्येष्ठशुक्लैकादशीपर्य-
न्तंजलस्थविष्णुपूजोत्सवःकार्यः वैशाखामावास्याभावुकाख्यदिनंतत्परंकरिसंज्ञक-
दिनंचशुभेषुवर्ज्यम् इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसि-
न्धुसारेवैशाखमासकृतोद्देशः ॥

३ अथज्येष्ठकृत्यम् मिथुनसंक्रान्तौपराःषोडशनाड्यःपुण्यकालः रात्रौतुप्रागु-
क्तम् ज्येष्ठमासेपिष्टेनब्रह्ममूर्तिकृत्वावस्त्राद्यैःपूजयेत्सूर्यलोकप्राप्तिः अत्रमासेजलधेनु-
दानमुक्तम् ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदिकरवीरव्रतमुक्तम् ज्येष्ठशुक्लतृतीयायारम्भाव्रतंसापूर्व-
विद्धाग्राह्या यत्रपूर्वविद्धाग्राह्यतयोच्यतेतत्रास्तात्पूर्वद्विमुहूर्तोधिकायाग्राह्यत्वंज्ञेयंन्यू-
नायाः तत्रापिर्यादपरेदुःसूर्यास्तमयपर्यन्तंपूर्वविद्धायास्तित्येःसत्वंतदासत्यपिपूर्ववि-
द्धाग्राह्यत्ववचनेपूर्वविद्धांत्यक्त्वाअखण्डत्वाच्छुद्धत्वात्परैवग्राह्या यदातुग्राह्यायाः पूर्व-
विद्धायाःपूर्वेदुर्मुहूर्तद्वयान्यूनत्वंपरेदुःश्चास्तमयात्प्राक्समाप्तत्वंतदापिपरैवग्राह्या एवं
सर्वत्रोह्यम् रम्भाव्रतेपश्चाग्नितपनपरास्त्रीपुमान्वाभवानींस्वर्णप्रतिमायांसंपूज्ययथो-
क्तविधिहोमादिकृत्वासपत्नीकायगृहंसोपस्करंदद्यात् दांपत्यानिभोजयेत् विशेष-
विधिर्व्रतग्रन्थेज्ञेयः चतुर्थ्यामुमावतारस्तत्रोमापूजनव्रतम् अष्टम्यांशुक्लादेवीपूज्या न-
वम्यामुपोष्यदेवीपूजयेत् ज्येष्ठशुक्लदशम्यांगङ्गावतारः इयंदशहरासंज्ञिका अत्रदशयो-
गाउक्ताः । ज्येष्ठमासि १ सितेपक्षे २ दशम्यां ३ बुध ४ हस्तयोः ५ । व्यतीपाते
दशहरा ६ गरानन्दे ७।८ कन्याचन्द्रे ९ वृषेखौ १० । इति गराख्यंकरणं
बुधवारहस्तयोगेआनन्दाख्योयोगः अत्रदशमीव्यतीपातयोर्मुख्यत्वम् तेनयस्मिन्दि-
नेकतिपययोगवतीदशमीपूर्वाह्नेलभ्यतेतत्रदशहराव्रतंकार्यम् दिनद्वयेपूर्वाह्नेतत्सत्वेय-
त्रबहूनांयोगःसाग्राह्या ज्येष्ठेमलमासेसतितत्रैवदशहराकार्यानतुशुद्धे दशहरासुनोत्क-

र्षश्चतुर्ष्वपियुगादिष्विति हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गोक्तेः अत्र काशीवासिभिर्दशाश्वमेधतीर्थे स्ना-
त्वा गङ्गापूजनं कार्यम् इतरदेशस्यैः स्वसंनिहितनद्यां स्नात्वा गङ्गापूजनादिकं कार्यम् अथ
व्रतविधिः देशकालौ संकीर्त्य ममैतज्जन्मजन्मान्तरसमुद्भूतत्रिविधकायिकचतुर्विधवा-
चिकत्रिविधमानसेति स्कान्दोक्तदशविधपापनिरासत्रयस्त्रिंशच्छतपिनुद्धारब्रह्मलोका-

व्रतविधिः

वाप्त्यादिफलप्राप्त्यर्थं ज्येष्ठमाससितपक्षदशमीबुधवारहस्ततारकाग-
रकरणव्यतीपातानन्दयोगकन्यास्थचन्द्रवृषस्थसूर्येति दशयोगपर्वण्यस्यां महानद्यां स्ना-
न्तीर्थपूजनं प्रतिमायां जाह्नवीपूजां तिलादिदानं मूलमन्त्रजपमाज्यहोमंचयथाशक्तिक-
रिष्ये यथाविधि स्नानं दशवारं कृत्वा जले स्थितो दशवारं सकृद्वा वक्ष्यमाणं स्तोत्रं पठि-
त्वा वासः परिधानादिपितृतर्पणान्तं नित्यं विधाय तीर्थे पूजां विधाय सर्पिर्मिश्रान् दशप्र-
सूतिकृष्णतिलान् तीर्थे अलिना प्रक्षिप्य गुडमिश्रान्सक्तुपिण्डान् दशप्रक्षिपेत् ततो गङ्गा-
तटे ताम्रे मृन्मये वा स्थापिते कलशे सौवर्णादिप्रतिमायां गङ्गामावाहयेत् तत्र मन्त्रः न-
मो भगवत्यै दशपापहरायै गङ्गायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै दक्षायै अमृतायै विश्वरूपिण्यै न-
न्दिन्यै तेन मोनमः अयं ह्ययादिसाधारणः द्विजमात्रविषयो विंशत्यक्षरो यथा ॐ नमः शि-
वायै नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै स्वाहेति एवं गङ्गामावाह्य नारायणं रुद्रं ब्रह्माणं सूर्यं भगी-
रथं हिमाचलं च नाम मन्त्रेण तत्रैवावाह्य उक्तमूलमन्त्रमुच्चार्य श्रीगङ्गायै नारायणरुद्रब्रह्म-
सूर्यभगीरथहिमवत्सहितायै आसनं समर्पयामीत्येवमासनाद्युपचारैः पूजयेत् दशविधैः
पुष्पैः संपूज्य दशाङ्गधूपं दत्त्वा दशविधनैवेद्यान्ते ताम्बूलं दक्षिणां दत्त्वा दशफलान्यर्पयेत्
दशदीपान् दत्त्वा पूजां समापयेत् दशविधेभ्यः प्रत्येकं षोडशषोडशमुष्टितिलान् सदक्षिणा-
न् दद्यात् एवं यवानपि ततो दशगाएकां वा गां दद्यात् मत्स्यकच्छपमण्डूकान् सौवर्णान्
राजतान् पिष्टमयान्वासं पूज्य तीर्थे क्षिपेत् एवं दीपान् प्रवाहयेत् जपहोमचिकीर्षायां पूर्वो-
क्तमूलमन्त्रस्य पञ्चसहस्रसंख्योजपो दशांशे न होमः यथाशक्ति वा जपहोमौ तत्र दशहरा-
व्रताङ्गत्वेन होमं करिष्ये इति संकल्प्य स्थण्डिले शिंप्रतिष्ठाप्यान्वाधाने च क्षुषी आज्येनेत्यन्ते
श्रीगङ्गाममुकसंख्यया ज्येन नारायणादिषड्देवता एकैकया ज्याहुत्या शेषेण स्विष्टकृतमि-
त्यादि प्रोक्षण्यादिषट्पात्राण्यासाद्याज्यं संस्कृत्य यथान्वाधानं जुहुयात् दशब्राह्मणान्
सुवासिनींश्च भोजयेत् प्रतिपदि नमारभ्य स्नानादिपूजान्तो विधिः कार्य इति केचित् स्तो-
त्रं यथा स्कान्दे ब्रह्मोवाच नमः शिवायै गङ्गायै शिवदायै नमो नमः । नमस्ते रुद्ररूपिण्यै
शाङ्क्यै तेन मोनमः १ नमस्ते विश्वरूपिण्यै ब्रह्मसूक्ष्मे नमो नमः । सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो-
भेषजमूर्तये २ सर्वस्य सर्वव्याधीनां भिषक् श्रेष्ठ्यै नमोस्तुते । स्थाणुजङ्गमसंभूतविषहन्त्यै
गङ्गास्तोत्रम् नमो नमः ३ भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमो नमः । मन्दाकिन्यै न-
मस्ते स्तुस्वर्गदायै नमः सदा ४ नमस्त्रैलोक्यभूषायै जगद्धायै नमो नमः । नमस्त्रिशुक्लसं-
स्थायै तेजोवत्यै नमो नमः ५ नन्दायै लिङ्गधारिण्यै नारायण्यै नमो नमः । नमस्ते विश्वसु-

ख्यायैरेवसैतेनमोनमः ६ बृहत्यैतेनमस्तेस्तुलोकधात्र्यैनमोनमः । नमस्तेविश्वमित्रायै
 न्दिन्यैतेनमोनमः ७ पृथ्व्यैशिवायैचमुषायैचसुषायैचमोनमः । शान्तायैचवरिष्ठायै
 वरदायैचमोनमः ८ उस्त्रायैसुखदोग्ध्यैचसंजीविन्यैचमोनमः । ब्रह्मिष्ठायैब्रह्मदायै
 दुरितघ्न्यैचमोनमः ९ प्रणतार्तिप्रभञ्जिन्यैजगन्मात्रेणमोस्तुते । सर्वापत्प्रतिपक्षायैमङ्ग-
 लायैचमोनमः १० शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे । सर्वस्यातिहरेदेविनारायणि
 नमोस्तुते ११ निर्लेपायैदुर्गहन्त्र्यैदक्षायैतेनमोनमः । परात्परतरेतुभ्यंनमस्तेमोक्षदे
 सदा १२ गङ्गेममाऽग्रतोभूयांगङ्गेमेदेविपृष्ठतः । गङ्गेमेपार्श्वयोरेहित्वयिगङ्गेस्तुमे
 स्थितिः १२ आदौत्वमन्तेमध्येचसर्वत्वंगांगतेशिवे । त्वमेवमूलप्रकृतिस्त्वंहिनाराय-
 णःपरः १४ गङ्गेत्वंपरमात्माचशिवस्तुभ्यंनमःशिवे । यइदंपठतिस्तोत्रंभक्तयानित्यं
 नरोपियः १५ शृणुयाच्छ्रद्धयायुक्तःकायवाक्चित्तसंभवैः । दशधासंस्थितैर्दोषैः
 सर्वैरेवप्रमुच्यते १६ सर्वान्कामानवाप्नोतिप्रेत्यब्रह्मणिलीयते । ज्येष्ठेमासिसितेपक्षे
 दशमीहस्तसंयुता १७ तस्यांदशम्यामेतच्चस्तोत्रंगङ्गाजलेस्थितः । यःपठेदशकृत्वस्तु
 दरिद्रोवापिचाक्षमः १८ सोपितत्फलमाप्नोतिगङ्गासंपूज्ययत्नतः । अदत्तानामुपादा-
 नंहिंसाचैवाविधानतः १९ परदारोपसेवाचकार्यिकंत्रिविधंस्मृतम् । पारुष्यमनृतंचै-
 वपैशून्यंचापिसर्वशः २० असंबद्धप्रलापश्चवाङ्मयस्याच्चतुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्या-
 नंमनसानिष्टचिन्तनम् २१ वितथाभिनिवेशश्चमानसंत्रिविधंस्मृतम् । एतानिदशपा-
 पानिहरत्वंममजाह्वि २२ दशपापहरायस्मात्तस्मादशहरास्मृता । त्रयस्त्रिंशच्छतंपूर्वा-
 न्पितृनथपितामहान् २३ उद्धरत्येवसंसारान्मन्त्रेणानेनपूजिता । नमोभगवस्यैदशपापह-
 रायैगङ्गायैनारायण्यैरेवसैशिवायैदक्षायैअमृतायैविश्वरूपिण्यैनन्दिन्यैतेनमोनमः । नमो
 तमकरनिषण्णांशुभ्रवर्णांत्रिनेत्रांकरधृतकलशोद्यत्सोत्पलामयभीष्टाम् । विधिहरिहर-
 रूपांसेन्दुकोटीरजुष्टांकलितसितदुकूलंजाह्नवींतांनमामि १ आदावादिपितामहस्यनि-
 गमव्यापारपात्रेजलंपश्चात्पन्नगशायिनोभगवतःपादोदकंपावनंम् । भूयःशंभुजटावि-
 भूषणमणिर्जहोर्महर्षेरियंदेवीकल्मषनाशिनीभगवतीभागीरथीदृश्यते २ गङ्गागङ्गेतियो-
 ब्रूयाद्योजनानांशतैरपि । मुच्यतेसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंसगच्छात् ३ इतिस्तोत्रेणस्तु-
 त्वाहोमान्तेप्रतिमोत्तरपूजांकृत्वाविसृज्याचार्यायमूलमन्त्रणदद्यात् इतिदशहराविधिः॥
 ज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्जला अस्यानित्याचमनादिव्यतिरिक्तजलपानवर्जनेनोपवासेकृ-
 तेद्वादशैकादश्युपवासफलम् द्वादश्यांचनिर्जलोपोषितैकादशीत्रताङ्गत्वेनसहिरण्यस-
 शर्करोदकुम्भदानंकरिष्येइतिसंकल्प्य देवदेवहृषीकेशसंसारार्णवतारक । उदकुम्भ-
 प्रदानेनयास्यामिपरमांगतिम् १ इतिमन्त्रेणशर्करायुतंसहिरण्यमुदकुम्भंदद्यात् । ज्येष्ठ-
 माससितद्वादश्यामहोरात्रंत्रिविक्रमपूजनाद्भवामयनाख्यक्रतुफलसिद्धिः ज्येष्ठपौर्णमा-
 स्यांतिलदानादश्वमेधफलम् ज्येष्ठानक्षत्रयुतायांज्येष्ठ्यांछत्रोपानहदानाभिराधिप-

त्यप्राप्तिः ज्येष्ठपूर्णिमायांबिल्वत्रिरात्रिव्रतमुक्तम् अत्रपरविद्धाग्राह्या अस्यामेव वटसा-
वित्रीव्रतम् अत्रव्रतेत्रयोदश्यादिदिनत्रयमुपवासः अशक्तौतुत्रयोदश्यांनक्तं चतुर्द-
श्यामयाचितं पौर्णमास्यामुपोषणम् अत्रपौर्णमासीनिर्णयानुसारेणयथात्रिरात्रंभवेत्तथा
वटसावित्रीव्रतं. त्रयोदश्यादिदिनत्रयंग्राह्यम् तत्रपौर्णिमासूर्यास्तमयात्पूर्वत्रिमुहूर्ता-
धिकव्यापिनीचतुर्दशीविद्धाग्राह्या त्रिमुहूर्तन्यूनत्वेपरैव भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्यु-
त्तरांतिथिमिति वचनंसावित्रीव्रतातिरिक्तेज्ञेयम् सावित्रीव्रतोपवासेऽष्टादशनाडीवि-
द्धायाअपिग्राह्यत्वात् यत्तुकेवलपूजनात्मकमुपवासरहितंसावित्रीव्रतंसर्वत्रस्त्रियोनुति-
ष्ठन्ति तत्रभूतोष्टादशेतिवैधोव्रतदानादिपरोनतूपवासपरइतिनिर्णयसिन्धुलिखितमा-
धवाशयानुसारेणाष्टादशनाडीचतुर्दशीसत्त्वेपरैवपूजाव्रतेग्राह्या उपवासव्रतेतुपूर्वेति म-
मप्रतिभाति अत्रपारणंपूर्णमान्तेकर्तव्यम् अत्ररजस्वलादिदोषेपूजादिब्राह्मणद्वारा
कार्यम् स्वयमुपवासादिकंकार्यमित्यादयःस्त्रीव्रतेविशेषाःप्रथमपरिच्छेदेज्ञेयाः अत्रपू-
जोद्यापनादिविधिर्व्रतग्रन्थेप्रसिद्धः अत्रज्येष्ठपौर्णिमायांज्येष्ठानक्षत्रेबृहस्पतिश्चन्द्रश्चरो-
हिणीनक्षत्रेतुसूर्यस्तदामहाज्यैष्टीतियोगस्तत्रस्नानदानादिकंकार्यम् अस्याःपौर्णमास्या
मन्वादित्वादत्रपिण्डरहितंश्राद्धमुक्तम् एतन्निर्णयश्चैत्रेउक्तः अत्रमासेविप्रेभ्यश्चन्दन-
व्यजनोदकुम्भादिकंत्रिविक्रमप्रीतयेदेयम् इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथो-
पाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेज्येष्ठमासनिर्णयोद्देशः ॥

४ अथाषाढेदक्षिणायनसंज्ञाकर्कसंक्रान्तिः कर्कसंक्रान्तौपूर्वत्रिंशन्नाड्यःपुण्यकालः
तत्रापिसंक्रान्तिसन्निहितानाड्यःपुण्यतमाः रात्रावर्धरात्रात्प्राक्परतश्चसंक्रमेपिपूर्वाद-
नेपुण्यकालः तत्रापिमध्याह्नात्परतःपुण्यतमत्वम् सूर्योदयोत्तरंघटीद्वयात्प्राक्संक्रमेपर-
तएवपुण्यम् ज्योतिर्ग्रन्थेतुसूर्योदयात्प्राक्घटीत्रयात्मकसंध्यासमयेपिकर्कसंक्रमेपरदि-
नेएवपुण्यमित्युक्तम् अत्रदानोपवासादिप्रथमपरिच्छेदेउक्तम् कर्ककन्याधनुःकुम्भस्थे-
रवौकेशकर्तनादिकंनिषिद्धम् आषाढेमासमेकभक्तव्रतेकृतेबहुधनधान्यपुत्रप्राप्तिः अत्र
मासेउपानच्छत्रलवणामलकानिबामनप्रीत्यैदेयानि आषाढशुक्लद्वितीयायांपुष्यनक्षत्र-
युतायांकैवल्ययांवाश्रीरामस्वरथोत्सवः आषाढशुक्लपक्षेदशमीपौर्णमासीचमन्वादिः त-
न्निर्णयस्तुक्तः अथैकादश्यांविष्णुशयनोत्सवः तत्रसोपस्करेमञ्चकेसुप्तांश्रीविष्णुप्रतिमां
विष्णुशयनोत्सवः. शङ्खादिचतुरायुधांलक्ष्मीसंवाहितचरणानानाविधोपचारैःसंपूजयेत्
सुप्तेत्वयिजगन्नाथेजगत्सुसंभवेदिदम् । विबुद्धेत्वयिबुध्येततत्सर्वसचराचरम् १ इतिप्रा-
थ्यंउपोष्यजागरंकृत्वाद्वादश्यांपुनःसंपूज्यत्रयोदश्यांगीतनृत्नवाद्यादिकंनिवेदयेत् एव-
मिदंत्रिदिनसाध्यंव्रतम् तत्रस्मार्तैर्वैष्णवैश्चस्वस्वैकादशीव्रतदिनेशयनीव्रतमारब्धव्यम्
रात्रौशयनोत्सवः दिवाप्रबोधोत्सवः द्वादश्यांपारणाहेशयनप्रबोधोत्सवावितिकेचित्
अत्रदेशाचारावस्था नेदंमलमासेकार्यम् आषाढशुक्लद्वादश्यामनुराधायोगरहितायां

पारणंकार्यम् तत्रापि अनुराधाप्रथमपादयोगएववर्ज्यः यदातुद्वादशीस्वल्पावर्ज्यनक्षत्र-
भागोद्वादशीमतिक्रम्यविद्यतेतदानिषेधमनादृशद्वादश्यामेवपारणंकार्यमितिकौस्तुभेउ-
क्तम् सङ्गवकालभागंयक्त्वाप्रातर्मध्याह्नभागेवाभोक्तव्यमितिपुरुषार्थचिन्तामणौ द्वाद-
श्यांपारणोत्तरंसायंपूजांकृत्वाचातुर्मास्यव्रतसंकल्पंकुर्यादितिकौस्तुभे एकादश्यामेवे-
तिनिर्णयसिन्धुः चातुर्मास्यव्रतप्रथमारम्भोगुरुशुक्रास्तादावाशौचादौचनभवति द्वि-
तीयाद्यारम्भस्तुअस्तादौआशौचादौचनभवत्येव चातुर्मास्यव्रतंचशैवादिभिरपिकार्यम्
व्रतग्रहणप्रकारस्तु भगवतोजातीपुष्पादिभिर्महापूजांकृत्वा सुप्तेत्वयिजगन्नाथजगत्सुप्तं

चातुर्मास्यव्र-
तारम्भः.

भवेदिदम् । विबुद्धेत्वयिबुध्येतप्रसन्नोमेभवाच्युत १ इतिप्रार्थ्यअग्रेकृ-
ताञ्जलिः चतुरोर्वाषिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि । श्रावणेवर्जये
शाकंदधिभाद्रपदेतथा १ दुग्धमाश्वयुजेमासिकार्तिकेद्विदलंतथा । इमंकरिष्येनियमं
निर्विघ्नंकुरुमेच्युत २ इदंव्रतंमयादेवगृहीतंपुरतस्तव । निर्विघ्नंसिद्धिमायातुप्रसादात्ते
रमापते ३ गृहीतेस्मिन्व्रतेदेवपंचत्वंयादिमेभवेत् । तदाभवतुसंपूर्णप्रसादात्तेजनार्दन
४ इतिप्रार्थ्यदेवायशङ्केनार्घ्यनिवेदयेत् एतानिव्रतानिनित्यानि हविष्यभक्षणादिव्र-
तान्तरचिकीर्षायांश्रावणेवर्जयेशाकमितिश्लोकस्थानेहविष्यान्नंभक्षयिष्येदेवाहंप्रीतये
तवेत्यूहःकार्यः शाकव्रतेव्रतान्तरेचसमुच्चयेनकर्तव्ये तंश्लोकंपठित्वाव्रतान्तरमंत्रंवेदेत्
एवंगुडवर्जनादिधारणापारणादिव्रतेषु वर्जयिष्येगुडंदेवमधुरस्वरसिद्धये । वर्जयिष्येतै-
लमहंसुन्दराङ्गत्तसिद्धये १ योगाभ्यासीभविष्यामिप्राप्तुंब्रह्मपदंपरम् । मौनव्रतीभवि-
ष्यामिस्वाज्ञापालनसिद्धये २ एकान्तरोपवासीचप्राप्तुंब्रह्मपुरंपरम् इसादिरीत्योहः का-
र्यः निषिद्धमात्रवर्जनेच्छायां वृन्ताकादिनिषिद्धानिहरेसर्वाणिवर्जये इतिसंकल्पः ता-
निच चातुर्मासेनिषिद्धानि प्राण्यङ्गचूर्णचर्मस्थोदकंजम्बीरंबीजपूरंयज्ञशेषभिन्नंविष्णव-

निषिद्धानि.

निवेदितान्नंदग्धान्नंसूरंमांसंचेत्यष्टविधमामिषंवर्जयेत् निष्पावराज-
माषधान्ये लवणंशाकंवृन्ताकंकलिङ्गफलंअनेकबीजफलंनिर्वीजंमूलकंरक्तमूलकंकूष्मा-
ण्डंइक्षुदण्डंनूतनवदरीधात्रीफलानिचिञ्चामञ्जकादिशयनमनृतुकालेभार्यांपरान्नमधु
पटोलंमाषकुलित्थसितसर्षपांश्चवर्जयेत् वृन्ताकबिल्वोदुम्बरकलिङ्गभिःसैटास्तुवैणवैः
सर्वमासेषुवर्ज्याः अन्यत्रतुगोछागीमहिष्यन्यदुग्धंपर्युषितान्नंद्विजेभ्यःक्रीतारसाभूमिज
लवणंताम्रपात्रस्थंगव्यंपल्वलजलंस्वार्थपकमन्नमित्यामिषगणउक्तः चतुर्ष्वपिहिमासेषु
हविष्याशीनपापभाक् । हविष्याणितु व्रीहिमुद्गयवतिलकङ्गुल्लायश्यामाकगोधूमधा-

हविष्याणि.

न्यानिरक्तभिन्नमूलकंसूरणादिकन्दः सैन्धवसामुद्रलवणंगव्यानिद-
धिसर्पिर्दुग्धानिपनसाम्रनारीकेलफलानिहरीतकीपिप्पलीजीरकंशुण्ठीचिञ्चाकदली-

१ अत्र श्रावणशब्देन आषाढशुक्लस्यैकादशीद्वादशीवाआरभ्यश्रावणशुक्लस्यएकादशीपर्यन्तोद्वादशीपर्यन्तो
वामासोप्राह्यः एवं भाद्रपदादिष्वपिज्ञेयम्. २ 'लोणचै' इतिलोके. ३ दग्धान्नम्. ४ 'वाटाणा' इतिलोके.

लवलीधात्री फलानिगुडेतरेशुविकारइत्येतानिअतैलपक्वानि गव्यंतर्कमाहिषंघृतंक्वचित्
अथकाम्यव्रतानि गुडवर्जनान्मधुरस्वरता तैलवर्जनात्सुन्दराङ्गता योगाभ्यासीब्रह्म-
पदमाप्नोति ताम्बूलसागाद्भोगीमधुरकण्ठश्च घृतत्यागीस्त्रिगुधतनुः शाकत्यागीपक्वान्न-
काम्यव्रतानि. शुक् पादाभ्यङ्गत्यागाद्वपुःसौगन्ध्यम् दधिदुग्धतक्रत्यागाद्विष्णुलोकः
स्थालीपाचितान्नत्यागाद्दीर्घसन्ततिः भूमौदर्भशायीविष्णुदासः भूमिभोजनानृ-
पत्वम् मधुमांसत्यागान्मुनिः एकान्तरोपवासाद्ब्रह्मलोकः नखकेशधारणाद्दिनेदिनेग-
ङ्गास्नानम् मौनादस्खलिताज्ञा विष्णुवन्दनाद्भोदानफलम् विष्णुपादस्पर्शात्कृतकृत्यता
हरेरालयेसंमार्जनादिनानृपत्वम् शतप्रदक्षिणाकरणाद्विष्णुलोकः एकभक्ताशनादग्नि-
होत्रफलम् अयाचितेनवापीकूपोत्सर्गादिपूर्तफलम् षष्ठाहःकालभोजनाच्चिरस्वर्गः पर्णे-
पुभोजनात्कुरुक्षेत्रवासफलम् शिलाभोजनात्प्रयागस्नानफलम् एवंमासचतुष्टयसाध्या-
नां व्रतानांसंकल्पमेकादश्यांद्वादश्यांवाकृत्वाश्रावणमासव्रतविशेषसंकल्पइहैवकार्यः अ-
हंशाकंवर्जयिष्ये श्रावणेमासिमाधवेति अत्रशाकशब्देनलोकेप्रसिद्धाः फलमूलपुष्पपत्रा-
शाकानि. डुरकाण्डलग्नादिरूपावर्ज्यान्तुव्यञ्जनमात्रं शुण्ठीहरिद्राजीरकादिक-
मपिवर्ज्यम् तत्रतत्कालोद्भवानामातपादिशोषितकालान्तरोद्भवानांचसर्वशाकानां
वर्जनंकार्यम् अथैषांचातुर्मास्यव्रतानांसमाप्तौकार्तिक्यांदानानितत्रैववक्ष्यन्ते शयनीबो-
धिन्योस्तप्तमुद्राधारणमुक्तंरामार्चनचन्द्रिकायाम् अत्रतप्तमुद्राधारणेविधायकानिप्रशं-
सावचनानि निषेधकानिनिन्दावचनानिचबहुतराण्युपलभ्यन्ते तेषांशिष्टाचाराव्यव-
स्था येषांकुलेपितृपितामहादिभिस्तप्तमुद्राधारणादिधर्मोऽनुष्ठितस्तैस्तथैवानुष्ठेयः ये-
षांतुंकुलेषुनकेनाप्यनुष्ठितस्तैर्नस्वमतिविलसितश्रद्धयातद्धर्मोऽनुष्ठेयोदोषश्रवणादिति
तात्पर्यम् आषाढशुक्लद्वादश्यांवामनपूजनेननरमेधफलम् पूर्वाषाढायुतायांपौर्णमास्या-
मन्नपानादिदानादक्षय्यान्नादिप्राप्तिः अस्यामेवपौर्णमास्यांप्रदोषव्यापिन्यांश्रीशिव-
स्यशयनोत्सवः अस्यामेवकोकिलाव्रतम् तत्र स्नानंकरिष्येनियताब्रह्मचर्येस्थितासती ।
भोक्ष्यामिनक्तंभूशय्यांकरिष्येप्राणिनांदयाम् १ इतिमासव्रतंसंकल्प्य कोकिलारूपि-
कोकिलाव्रतम्. णींशिवांप्रत्यहंसंपूज्यनक्तभोजनम् यस्मिन्वर्षेऽधिकाषाढस्तस्मिन्नेव
वर्षेशुद्धाषाढैवव्रतंकार्यमित्याचारःसनिर्मूलः आषाढस्यश्रावणस्यवापौर्णमास्यांचतुर्द-
श्यामष्टम्यांवाशिवपवित्रारोपणमुक्तम् अस्यांपौर्णमास्यांसंन्यासिनांचातुर्मास्यावासंसं-
कल्पाङ्गत्वेनक्षौरव्यासपूजादिकंविहितम् अत्रकर्मणिऔदयिकीत्रिमुहूर्तापौर्णमासी
ग्राह्या चातुर्मासस्यमध्येतुवपनंवर्जयेद्यतिः । चातुर्मासंद्दिमासंवासदैकत्रैवसंवसेत् १
तत्रादौक्षौरंविधायद्वादशमृत्तिकास्नानानिप्राणायामादिविधिंचकृत्वाव्यासपूजांकुर्यात्
अथसंक्षेपेणतद्विधिः देशकालौसंकीर्त्तयचातुर्मास्यवाससंकल्पंकर्तुंश्रीकृष्णव्यासभाष्य-
काराणांसपरिवाराणांपूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्य मध्येश्रीकृष्णंतत्पूर्वतःप्रादक्षिण्येन

यतेश्चातुर्मास्यवासः वासुदेवसंकर्षणप्रगुन्नानिरुद्धानावाह्य श्रीकृष्णपञ्चकदक्षिणभागे
 व्यासतत्पूर्वतः प्रादक्षिण्येन सुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलानितिव्यासपञ्चकमावाह्यश्री-
 कृष्णादिवामेभाष्यकारंश्रीशंकरंतत्पूर्वतः प्रादक्षिण्येन पद्मपादविश्वरूपत्रोटकहस्ताम-
 लकाचार्यानावाह्य श्रीकृष्णपञ्चके श्रीकृष्णपार्श्वयोर्ब्रह्मरुद्रौपूर्वादिकचतुर्दिक्षुसनकादीन्
 श्रीकृष्णपञ्चकात्पुरतः गुरुपरमगुरुपरमेष्ठिगुरुन्ब्रह्मवसिष्ठशक्तिपराशरव्यासशुक-
 गौडपादगोविन्दपादशंकराचार्यान्ब्रह्मनिष्ठांश्चावाह्यपञ्चकत्रयस्याग्नेयेगणेशं ईशान्ये
 क्षेत्रपालं वायव्येदुर्गां नैर्ऋत्येसरस्वतीं प्रागाद्यष्टदिक्षुइन्द्रादिलोकपालांश्चावाह्यपूजयेत्
 तत्रनारायणाष्टाक्षरंश्रीकृष्णपूजाअन्येषांप्रणवादिनमोन्तैस्तन्नाममन्त्रः पूजाकार्या पू-
 जान्तेअसतिप्रतिबन्धेचतुरोवार्षिकान्मासानिहवसामिइतिमनसासंकल्प्य अहंतावन्नि-
 वत्स्यामिसर्वभूतहितायवै । प्रायेणप्रावृषिप्राणिसंकुलंवर्त्मदृश्यते १ अतस्तेषामर्हिसा-
 र्थपक्षान्वैश्रुतिसंश्रयान् । स्थास्यामश्चतुरोमासानत्रैवासतिवाधके २ इतिवाचिकसंक-
 ल्पंकुर्यात् ततोऽगृहस्थाःप्रतिब्रूयुः निवसन्तुसुखेनात्रगमिष्यामःकृतार्थताम् । यथाशक्ति
 चशुश्रूषांकरिष्यामोवयमुदा १ इति ततोऽवृद्धानुक्रमेणयतीन्गृहस्थाःयतयश्चान्योन्यं
 नमस्कुर्युः एतद्विधिःपौर्णमास्यामसंभवेद्वादश्यांकार्यः आषाढकृष्णद्वितीयायामशून्य-
 शयनंव्रतम् अत्रलक्ष्मीयुतंविष्णुंपर्यङ्केसंपूज्य पत्नीभर्तुर्वियोगचमत्ताभार्यासमुद्भवम् ।
 नामुवन्तियथादुःखंदंपत्यानितथाकुरु १ इत्यादिभिर्दापत्याभङ्गप्रार्थनार्थैर्मन्त्रैःप्रार्थयेत्
 दांपत्यसुखकरम्. ततश्चन्द्रायाध्यैदत्तानक्तभोजनंकार्यम् एवंमासचतुष्टयेकृष्णद्वितीया-
 सुसंपूज्यसपत्नीकायशय्यादानंकृत्वातांप्रतिमांचसोपस्करांदद्यात् अस्मिन्व्रतेअक्षय्यं
 दांपत्यसुखंपुत्रधनाद्यवियोगोगार्हस्थ्यवियोगःसप्तजन्मनिभवति अत्रव्रतेचन्द्रोदय-
 व्यापिनीतिथिर्ग्राह्या चन्द्रोदयेपूजायुक्तेः दिनद्वयेसत्वेऽसत्वेवापरैव इतिश्रीमदन-
 न्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेआषाढमासनिर्णयोद्देशः ॥

५ अथश्रावणमासः सिंहपराःषोडशनाड्यःपुण्यकालः रात्रौतूक्तमेव अत्रमा-
 सेएकभक्तव्रतंनक्तव्रतंविष्णुशिवाद्यभिषेकश्चोक्तः सिंहराशिगतैस्सूर्येयस्यगौःप्रसूयते
 तेनव्याहृतिभिर्घृताक्तायुतसंख्यसर्षपहोमंकृत्वासागौर्ब्राह्मणापदेया एवंनिशीथेगोः
 क्रन्दनेपितृत्युंजयमन्त्रेणहोमादिरूपाशान्तिःकार्या एवंश्रावणमासेदिवाशिवनीप्रस-
 वोपिनिषिद्धः माघेबुधेचमहिषीश्रावणेवडवादिवा । सिंहगावःप्रसूयन्तेस्वामिनोमृत्यु-
 दायकाः १ इत्युक्तेरत्रापिशान्तिःशान्तिग्रन्थतोज्ञेया । सोमवारव्रतंकार्यश्रावणेवैयथा-
 विधि । शक्तेनोपोषणंकार्यमथवानिशिभोजनम् १ एवंश्रावणेभौमवारेगौरीपूजा-
 प्युक्ता श्रावणशुक्लचतुर्थीमध्याह्नव्यापिनीपूर्वयुताग्राह्या श्रावणशुक्लपञ्चमीनागपञ्चमी
 इयमुदयेत्रिमुहूर्तव्यापिनीपरविद्धाग्राह्या परेद्युस्त्रिमुहूर्तन्यूनापञ्चमीपूर्वेद्युस्त्रिमुहूर्तन्यू-
 नचतुर्थ्याविद्धातदापूर्वैव त्रिमुहूर्ताधिकचतुर्थीविधेद्विमुहूर्तापिपरैव मुहूर्तमात्रातुनग्रा-

हेतिममप्रतिभाति अस्यांभित्यादिलिखिता मृन्मयावा यथाचारं नामाः पूज्याः
 श्रावणशुक्लद्वादश्यामासंकृतस्यशाकवर्जनव्रतस्यसाङ्गतार्थब्राह्मणायशाकदानंकरिष्यइ-
 तिसंकल्प्यब्राह्मणसंपूज्य उपायनमिदं देवव्रतसंपूर्णहेतवे । शाकंतुद्विजवर्यायसहिरण्यं
 ददाम्यहम् १ इत्यादिमन्त्रेणपक्रमंवाशाकंदद्यात् ततो दधिभाद्रपदेमासेवर्जयिष्ये
 सदाहरे । इतिदधिव्रतसंकल्पयेत् अत्रदधिमात्रं वर्ज्यतक्रादीनामनिषेधः अथपारणा-
 हेद्वादश्याविष्णोःपवित्रारोपणम् पारणाहेद्वादश्यसत्वेत्रयोदश्यांपारणाहे तत्रासंभवे
 श्रवणर्क्षपूर्णिमायांवाकार्यम् शिवपवित्रंचतुर्दश्यामष्टम्यांवापौर्णमास्यांवाकार्यम् एवं
 पवित्रारोपणम् । देवीगणेशदुर्गादीनांचतुर्दशीचतुर्थीतृतीयानवम्यादयोयथाकुलाचा-
 रंतिथयः तत्तत्तिथिष्वसंभवेसर्वदेवानांश्रावणपौर्णमास्यांकार्यम् तत्राप्यसंभवेका-
 तिक्यवधिर्गौणकालः इदंनित्यं अकुर्वाणोव्रजसधः तस्यसांवत्सरीपूजानिष्फलेत्या-
 तुक्तेः गौणकालेप्यकरणे तदायुतंजपेन्मन्त्रंस्तोत्रंवापिसमाहित इत्युक्तेरयुतसंख्या-
 कतद्देवतामूलमन्त्रजपःप्रायश्चित्तम् तत्रपूर्वेद्युरधिवासनंपरेद्विपवित्रारोपणम् ब्रह्मा-
 लासंभवेसद्योधिवासनपूर्वकंतत्कार्यम् अथसंक्षेपतःप्रयोगः कार्पाससूत्रस्यनवसूत्रीं
 विधायअष्टोत्तरशतनवसूत्र्यादेवजानुपर्यन्तंचतुर्विंशतिग्रन्थिकमुत्तमपवित्रं चतुःप-
 ञ्चाशन्नवसूत्र्याऊरुलम्बिद्वादशग्रन्थिकमध्यमं सप्तविंशतिनवसूत्र्याअष्टग्रन्थिकनाभि-
 पर्यन्तंकनिष्ठंपवित्रंचकृत्वा विंशत्युत्तरशतेनसप्तत्यावानवसूत्र्यापादलम्बिनींवनमाला-
 मष्टोत्तरशतचतुर्विंशत्यन्यतरग्रन्थिकांकृत्वाद्वादशनवसूत्र्याद्वादशग्रन्थिकगन्धपवित्रं
 सप्तविंशतिनवसूत्र्यागुरुपवित्रं त्रिसूत्र्याङ्गदेवतापवित्राणिकुर्यात् शिवपवित्राणिलि-
 ङ्गविस्तारानुसारेणकुर्यात् सर्वाणिपवित्राणिपञ्चगव्येनप्रोक्ष्यप्रणवेनप्रक्षाल्यमूलेना-
 ष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्यग्रन्थीन्कुङ्कुमेनरजयित्वासर्वपवित्राणिवंशपात्रेसंस्थाप्यवस्त्रेणपि-
 धायदेवपुरतोऽन्यस्य । क्रियालोपविधानार्थयत्त्वयाविहितंप्रभो । मयैतत्क्रियतेदेव
 तवतुष्ट्यैपवित्रकम् १ नमेविघ्नोभवेद्देवकुरुनाथदयांमयि । सर्वथासर्वदाविष्णोमम
 त्वंपरमागतिः २ इतिप्रार्थ्याधिवासनंकुर्यात् तत्रदेशकालौसंकीर्त्यसंवत्सरकृतपूजा-
 फलावाप्त्यर्थंअमुकदेवताप्रीत्यर्थंअधिवासनविधिपूर्वकंपवित्रारोपणंकरिष्यइतिसंक-
 ल्प्यदेवपुरतः सर्वतोभद्रेजलपूर्णकुम्भंसंस्थाप्य कुम्भेवंशपात्रंतत्रतानिपवित्राणिनि-
 धायतेषु संवत्सरस्ययागस्यपवित्रीकरणायभोः । विष्णुलोकात्पवित्राद्यआगच्छे-
 हनमोस्तुते १ इतिमन्त्रेणमूलमन्त्रेणचावाह्यत्रिसूत्र्यांब्रह्मविष्णुरुद्रान्नवसूत्र्यां अङ्कार-
 सोमबह्निब्रह्मनागेशसूर्यशिवविश्वेदेवानुत्तममध्यमकनिष्ठपवित्रेषुब्रह्मविष्णुरुद्रान्सत्व-
 रजस्तमांस्यावाह्यवनमालायांप्रकृतिंचावाह्यमूलमन्त्रेणश्रीपवित्राद्यावाहितदेवताभ्योन-
 मइत्यन्तेनगन्धाद्युपचारैःपूजयेत् ततःपूर्वसंपादितंवितस्तिमात्रंद्वादशग्रन्थिकगन्धपवि-
 त्रमादाय विष्णुतेजोद्भवंरज्यंसर्वपातकनाशनम् सर्वकामप्रदंदेवताङ्गेधारयाम्यहम्

१ इतिमन्त्रेणमूलसंपुटितेनदेवपादयोःसमर्पयेत् देवस्यकरेबध्नीयादित्यन्ये ततोदेवं पञ्चोपचारैःसंपूज्यप्रार्थयेत् आमन्त्रितोसिदेवेशपुराणपुरुषोत्तम । प्रातस्त्वापूजयिष्यामिसान्निध्यंकुरुकेशव १ क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह । प्रातस्त्वापूजयिष्यामिसान्निधौभवतेनमः २ ततःसाष्टाङ्गप्रणम्यपुष्पाञ्जलिंदद्यात् इसाधिवासनम् अत्रसर्वत्रमूलमन्त्रोगुरूपदिष्टस्तात्रिकोवैदिकोवादेवगायत्रीरूपोवाग्राह्यः ततोरात्रिसत्कथाजागरेणातिवाह्यप्रातःकालेसद्योधिवासनेगोदोहान्तरितेवाकालेपवित्रारोपणाङ्गभूतंदेवपूजनंपवित्रपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्प्यदेवंपवित्राणिचफलाद्युपनैवेद्यान्तगन्धाद्युपचारैःसंपूज्यगन्धदूर्वाक्षतयुतंकनिष्ठंपवित्रमादाय देवदेवनमस्तुभ्यंगृहाणेदंपवित्रकम् । पवित्रीकरणार्थायवर्षपूजाफलप्रदम् १ पवित्रकंकुरुष्वार्घ्ययन्मया दुष्कृतंकृतम् । शुद्धोभवाम्यहंदेवत्वत्प्रसादात्सुरेश्वर २ इतिमन्त्रेणमूलसंपुटितेनदत्त्वामध्यमोत्तमपवित्रेवनमालांचैवमेवैतन्मंत्रावृत्त्यादद्यात् अङ्गदेवताभ्योनाम्नासमर्प्य महानैवेद्यंदत्त्वानीराज्यप्रार्थयेत् । मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः । इयंसांवत्सरीपूजातवास्तुगरूढध्वज १ वनमालांयथादेवकौस्तुभंसततं हृदि । तद्वत्पवित्रतंतुंस्त्वंपूजांचहृदयेवह २ जानताजानतावापियत्कृतंतनतवार्चनम् । केनचिद्विघ्नदोषेण परिपूर्णतदस्तुमे ३ मन्त्रहीनंक्रियाहीनंभक्तिहीनंसुरेश्वर । यत्पूजितंमयादेवपरिपूर्णं तदस्तुमे ४ अपराधसहस्राणिक्रियन्तेहर्निशमया । दासोहमितिमामत्वाक्षमस्वपरमेश्वर ५ इति अत्रशिवादौगरूढध्वजेत्यादौवृषवाहनेत्यूहः वनमालामितिश्लोकस्यतुलोपः देव्यांतुदेवदेवसुरेश्वरेत्यादौदेविदेविसुरेश्वरीत्यादिस्त्रीप्रत्ययांतपदोहःकार्यः शेषंसमानम् ततोगुरुसंपूज्यपवित्रंदत्त्वान्यब्राह्मणेभ्यःसुवासिनीभ्यश्चान्यानिदत्त्वास्वयंप्रपि सकुटुम्बोधारयेत् ततोब्राह्मणैःसहभुक्त्वात्रिरात्रं ब्रह्मचर्यादिनियमवानुदेवेपवित्राणिधारयेत् देवस्यस्तानादिकोपचारान्पवित्राणिउत्तार्यकारयेत् त्रिरात्रान्तेदेवंसंपूज्यपवित्राणिविसर्जयेत् अत्रशिवादिपवित्रारोपणेचतुर्दशीपूर्वविद्धाग्राह्या एवंपूर्णमापित्रिमुहूर्तसायाह्नव्याप्तापूर्वविद्धैवग्राह्या अष्टम्यादितिथ्यन्तराण्यपिपवित्रारोपणेप्रथमपरिच्छेदोक्तसामान्यतिथिनिर्णयानुसारेणग्राह्याणि इतिपवित्रारोपणविधिः ॥

अथोपाकर्मकालः तत्रबह्वृचानांश्रावणशुक्लपक्षेश्रवणनक्षत्रंपञ्चमीहस्तइतिकालत्रयम् तत्रश्रवणमुख्यकालस्तदलाभेपञ्चम्यादिः तथाचकालतत्त्वविवेचनेसंग्रहकारिकायाम्

बह्वृचानामुपा- पर्वणिश्रवणेकार्यग्रहसंक्रान्त्यदूषिते । अध्वर्युभिर्बह्वृचैश्चकथंचित्तद-
कर्म. संभवे १ तत्रैवहस्तपञ्चम्यांतयोःकेवलयोरपि । तत्रादिनद्वयेश्रवणसत्त्वे

यदिपूर्वसूर्योदयमारभ्यप्रवृत्तंश्रवणंद्वितीयदिनेसूर्योदयोत्तरंत्रिमुहूर्तवर्तते तदापरदिन-
एवोपाकर्म धनिष्ठायोगप्राशस्त्यात् यदित्रिमुहूर्तन्यूनंतदापूर्वदिनेएवसंपूर्णव्याप्तैःयदि
पूर्वदिनेसूर्योदयेनास्तिपरदिनेसूर्योदयोत्तरंमुहूर्तद्वयंवर्ततेतदोत्तरदिनेएवउत्तराषाढा-

वेधनिषेधात् यदिपरदिनेमुहूर्तद्वयंन्यूनंपूर्वदिनेचोत्तराषाढाविद्धंतदापञ्चम्यादिकालो
 ग्राह्यः पञ्चमीहस्तइतिकालद्वयंतु औदयिकंमुहूर्तत्रयव्यापिमुख्यम् तदलाभेपूर्वविद्धमपि
 एवंभाद्रपदशुक्लपक्षेपिश्रवणपञ्चमीहस्तकालत्रयनिर्णयोज्ञेयः एतद्वह्वैःपूर्वाह्नैकार्यम् अ
 थयजुर्वेदिनिर्णयः तत्रबह्वचानांश्रवणवत्सर्वयजुर्वेदिनांश्रावणपौर्णमासीमुख्यःकालः
 पौर्णमास्याःखण्डत्वेयदापूर्णिमापूर्वदिनेमुहूर्ताद्यनन्तरंप्रवृत्ताद्वितीयदिनेषण्मुहूर्तव्यापि
 नीतदासर्वयाजुषाणामुत्तरैव यदाशुद्धाधिकतयादिनद्वयेपिसूर्योदयव्यापिनीतदास-
 यजुर्वेदोपाकर्म. र्वयाजुषाणांपूर्वैव पूर्वदिनेमुहूर्ताद्यनन्तरंप्रवृत्ताद्वितीयदिनेमुहूर्तद्वय-
 त्रयादिव्यापिनीषण्मुहूर्तन्यूनातदातैत्तिरीयैरुत्तराग्राह्या तैत्तिरीयभिन्नयाजुषैःपूर्वा
 ग्राह्या यदापूर्वदिनेमुहूर्ताद्यनन्तरंप्रवृत्ताद्वितीयदिनेमुहूर्तद्वयन्यूनाभवतिक्षयवशाद्भा-
 स्त्येववातदासर्वयाजुषाणांपूर्वैव हिरण्यकेशीतैत्तिरीयाणांश्रावणीपौर्णमासीमुख्यः
 कालस्तदभावेश्रावणेहस्तः श्रावणशुक्लपञ्चमीतुतत्तत्सूत्रेनुक्तेर्नग्राह्या एतदेवभाद्रप-
 देपिकालद्वयमिति विशेषः खण्डतिथित्वेनिर्णयःपूर्वोक्तएव हस्तनक्षत्रमपि औदयि-
 कंसङ्गवस्पर्शग्राह्यमन्यथापूर्वविद्धमेव आपस्तम्बानांश्रावणीपौर्णमासीमुख्यातदभावे
 भाद्रपदीतिविशेषः बौधायनानांश्रावणीपौर्णमासीमुख्यादोषसंभावनयातदभावेआ-
 षाढीतिविशेषः एतेषामपिखण्डतिथित्वेपूर्वोक्तएवनिर्णयः अथकाण्वमाध्यन्दिना-
 दिकासायनानांश्रवणयुताश्रावणपूर्णिमाकेवलावा हस्तयुक्तापञ्चमीकेवलावा मुख्यः
 कालः अतःकेवलश्रवणेकेवलहस्तेचतैर्नकार्यम् श्रावणमासेविघ्नदोषेभाद्रपदगतपू-
 णिमापञ्चम्योःकार्यम् तिथेःखण्डत्वेषण्मुहूर्ताधिक्येउत्तराषण्मुहूर्तन्यूनत्वेपूर्वाग्राह्येसा-
 दिःपूर्वोक्तएवनिर्णयः अथसामवेदिनांभाद्रपदशुक्लेहस्तनक्षत्रंमुख्यःकालः संक्रान्त्या-
 दिदोषेणतत्रासंभवेश्रावणमासेहस्तोग्राह्यइतिनिर्णयसिन्धुः अन्येतुभाद्रपदहस्तेदो-
 सामवेदोपाकर्म. षसंभवेश्रावणपौर्णमास्यामुपाकर्मकृत्वाभाद्रपदस्यहस्तपर्यन्तंनपठनी-
 यंततःपरंपठनीयमित्याहुः हस्तस्यखण्डत्वेदिनद्वयेपराह्णपूर्णव्याप्तौअपराह्नैकदेशस्पर्शे
 वापरदिनेएवोपाकर्म पूर्वदिनएवापराह्णपूर्णव्याप्तौपूर्वत्रैव सर्वत्रसामगानामपराह्णस्यै-
 वोपाकर्मकालत्वेनोक्तेः पूर्वदिनएवापराह्नैकदेशस्पर्शेदिनद्वयेप्यपराह्णस्पर्शाभावेवाप-
 रत्रैव येषांसामवेदिनांप्रातःसङ्गवौकर्मकालत्वेनोक्तौतेषांपूर्वत्रापराह्णव्याप्तित्यक्ताप-
 रदिनेसङ्गवोर्ध्ववर्तमानहस्तग्रहणम् सिंहस्थेसूर्येउपाकर्मविधानंतुयदिश्रावणेहस्तःपूर्णि-
 मावासिंहस्थेसूर्येभवतितदातत्रोपाकर्मनकर्कस्थेइतिसामगानांश्रावणमासगतहस्तपर्व-
 णोर्व्यवस्थापरम् अन्यशाखिनांसिंहस्थरवेर्विधिर्निषेधोवानास्ति अथर्ववेदिनांतुश्राव-
 ण्यांभाद्रपदगतायांवापौर्णमास्यांउपाकर्म तिथिखण्डेऔदयिकसङ्गवकालव्यापिनीति-
 थिर्ग्राह्येति सर्वशाखिनांश्रावणभाद्रपदमासगतस्वगृहोक्तकालेषुग्रहणसंक्रान्त्याशौ-
 चादिदोषसंभावनायांसर्वथाकर्मलोपमाप्तौशाखान्तरोक्तकालानांग्राह्यत्वमावश्यकम्

तत्रापस्तम्बबौधायनसामगादीनां श्रावणभाद्रपदगतपञ्चमीपूर्णिमादेरप्यविशेषेण ग्रा-
 सर्वसाधारण ह्यत्वप्राप्तौ नर्मदोत्तरदेशे सिंहगते सूर्ये पञ्चम्यादेर्ग्रहणम् नर्मदादक्षिण-
 निर्णयः. भागे कर्कटस्थे सूर्ये श्रावणपञ्चम्यादेर्ग्रहणमिति व्यवस्थेति कौस्तुभे उक्तम्
 तेन ऋग्वेदिनामपि सर्वथा कर्मलोपप्रसक्तौ पूर्णिमापि सिंहस्थकर्कटस्थादिव्यवस्थया ग्रा-
 ह्येति मम भाति सर्वशाखिभिः श्रावणमासे मुख्यकाले पर्जन्याभावेन त्रीह्याद्यौ षधिप्रादुर्भा-
 वाभावे आशौचादौ वा भाद्रपदश्रावणादौ कार्यम् औषधिप्रादुर्भावाभावेऽपि श्रावणमासे
 कार्यमतिकर्कादिमतम् सर्वशाखिनां गृह्योक्तमुख्यकालत्वेन निर्णीते दिने ग्रहणस्य संक्रा-
 न्तेर्वासत्वे संक्रान्तिरहिताः पञ्चम्यादयो ग्राह्याः ग्रहणसंक्रान्तियोगश्चोपाकर्मसंबन्धिन्य-
 होरात्रे भविष्यन्मध्यरात्रात् पूर्वमतीतमध्यरात्रादूर्ध्वं चेति यामाष्टके विद्यमानश्रावणनक्षत्र-
 पूर्णिमादिति ध्यस्पर्ष्टोऽप्युपाकर्मदूषकः केचित्तूक्तयामाष्टकादन्यत्रापि विद्यमानो ग्राह्य-
 श्रावणादिनक्षत्रपर्वादिति धिस्पर्शी चेत्सोऽपि दूषक इत्याहुः नूतनोपनीतानां प्रथमोपाक-
 र्मगुरुशुक्रास्तादौ मलमासादौ सिंहस्थे गुरौ च न कार्यम् द्वितीयाद्युपाकर्म तु अस्तादावपि
 कार्यम् मलमासे तु द्वितीयाद्यपि न कार्यम् प्रथमोपाकर्म स्वस्तिवाचननान्दीश्राद्धादिकृ-
 त्वा कार्यम् नूतनोपनीतानां श्रावणमासगतपञ्चमीहस्तश्रावणादिकालेषु गुरुशुक्रास्तादि-
 प्रतिबन्धेनोपाकर्मा रम्भाभावे भाद्रमासगतपञ्चमीश्रावणादयो ग्राह्याः मौर्जीयज्ञोपवीतं
 च न वदण्डं च धारयेत् । अजिनं कटिसूत्रं च न ववस्त्रं तथैव च १ इति ब्रह्मचारिणो विशेषः प्र-
 ति वर्षज्ञेयः उपाकर्मोत्सर्जने ब्रह्मचारि समावृतगृहस्थवानप्रस्थैः सर्वैः कर्तव्ये उत्सर्जन
 कालस्तु नेह प्रपश्यते उपाकर्मदिने थवेति वचनानुसारेण सर्वशिष्टानामिदानीमुपाकर्म-
 दिने एवोत्सर्जनकर्मानुष्ठानाचारेणैतन्निर्णयस्यानुपयोगात् एते उपाकर्मोत्सर्जने यदि अ-
 न्यैः द्विजैः सह करोति तदालौकिकाग्रौ कुर्यात् यदैकः करोति तदा स्वगृह्याग्रौ कुर्यात् का-
 त्यायनैस्तु औपवसथ्यअग्रावेव होतव्यं न लौकिकाग्रौ बहुचादिः स्वयंचतुरवत्ती बहुभि-
 श्चतुरवत्तिभिरुपाकर्मादिकं कुर्वन्नेकस्यापि जामदग्न्यादेः पञ्चावत्तिनः सत्वे तदनुरोधेन प-
 ञ्चावत्तमेव कुर्यात् चतुरवत्तिनामपि पञ्चावत्तित्वस्य वैकल्पिकत्वोत्तयातेषामपि कर्मवैगु-
 ण्याभावात् अकरणे दोषश्रावणेन प्रत्यब्दमेते कर्तव्ये क्वचित्पुस्तके निर्णयसिन्धावेतदक-
 रणे प्राजापत्यकृच्छ्रमुपवासोवाप्रायश्चित्तं दृश्यते न सर्वत्र उपाकर्मोत्सर्जनयोरुभयोरपि
 ऋषिपूजनमुक्तम् ऋष्यादितर्पणंतूत्सर्जन एव अत्र विवाहोत्तरंतिलतर्पणेन दोषः अत्र
 संकल्पे अधीतानां छन्दसामाप्यायनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमुपाकर्मदिने अद्योत्सर्ज-
 नाख्यं कर्म करिष्ये इति उपाकर्मणितु अधीतानामध्येष्यमाणानां च छन्दसां यातयामता-
 निरासेनाप्यायनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं इति विशेषः अवशिष्टः सर्वोऽपि प्रयोगविशेषः
 स्वस्वगृह्यानुसारेण ज्ञेयः अत्र न दीनारजोदोषो न ब्रह्मादिदेवः ऋष्यादीनां जले सांनि-
 द्यं तेन स्नानात्सर्वदोषक्षयः ऋषिपूजनस्थानस्थितजलस्पर्शनपानाभ्यां सर्वकामावाप्तिः

इतिसर्वशाखिसाधारणनिर्णयः अथरक्षाबन्धनमस्यामेव पूर्णिमायां भद्रारहितायां त्रिमुहूर्ताधिकोदयव्यापिन्यामपराह्णे प्रदोषे वा कार्यम् उदये त्रिमुहूर्तन्यूनत्वे पूर्वेषु भद्रारहिते रक्षाबन्धनादि. प्रदोषादिकाले कार्यम् इदं ग्रहणसंक्रान्तिदिनेऽपि कर्तव्यम् मन्त्रस्तु येन बद्धो बलीराजादानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामभिवध्नामिरक्षेमाचलमाचल १ इति अत्रैव पूर्णिमायां हयग्रीवोत्पत्तिः श्रावणपूर्णिमा कुलधर्मादौ त्रिमुहूर्तसायाह्नव्याप्ता पूर्वविद्धैव ग्राह्या त्रिमुहूर्तन्यूनत्वे परा अस्यामेव पौर्णमास्यामाश्वलायनानां श्रवणाकर्मसर्पबलिश्च रात्रावुक्तः तैत्तिरीयाणां तु सर्पबलिरेवोक्तः कात्यायनानां सामगानां च श्रवणाकर्मसर्पबली द्वावप्युक्तौ श्रवणाकर्मसर्पबल्याश्वयुजप्रित्यवरोहणादिपाकसंस्थानां स्वस्वकालेष्वकरणे प्राजापत्यं प्रायश्चित्तं कार्यं न तु कालान्तरे तदनुष्ठानम् श्रवणाकर्मादिसंस्थाः पत्न्यामृतमसामपि कार्याः प्रथमारम्भस्तु न भवति अत्र पौर्णमासी अस्तमयप्रभृतिप्रवृत्तकर्मपर्याप्तकालव्यापिनी पूर्वेव चेत्पूर्वेव ग्राह्या दिनद्वये तत्संबन्धस्य सत्वे असत्वे वा परैव प्रयोगस्तु स्वस्वसूत्रेषु ज्ञेयः श्रावणकृष्णचतुर्थ्यां प्रारभ्य कृष्णचतुर्थ्यां पुनरावज्जीवमेकविंशतिवर्षाणि वा एकवर्षवासं कष्टचतुर्थ्यां त्रितं कार्यम् अशक्तौ प्रतिवर्षं श्रावणचतुर्थ्यामेव कार्यम् अत्र चन्द्रोदयव्याप्त्या तिथिनिर्णयः प्रथमपरिच्छेदे उक्तः सोद्यापनत्रयप्रयोगः कौस्तुभादौ ज्ञेयः अथ जन्माष्टमी त्रयम् तत्राष्टमी द्विविधा शुद्धा विद्धा च दिवारात्रौ वा सप्तमी योगरहिता यत्र दिने यावती तत्र तावती शुद्धा दिवारात्रौ वा सप्तमी योगवती यस्मिन्नहोरात्रे यावती तत्र ताजन्माष्टमी निर्णयः वती विद्धा सा पुनर्द्विविधारोहिणी युतारोहिणी योगरहिता चेति तत्र रोहिणी योगरहितकेवलाष्टमी भेदाः सप्तमी नाख्यः ५९ पलानि ५९ अष्टमी ५८।५ अस्यां शुद्धायां संदेहो नास्ति द्वितीयकोट्यभावात् सप्तमी २ अष्टमी ५५ अस्यां विद्धायामप्यसंदेहः दिनान्तरे अभावेन द्वितीयकोट्यभावात् यदा दिनद्वये केवलाष्टमी वर्तते तदा चत्वारः पक्षाः पूर्वेषुरेव निशीथव्यापिनी परेषुरेव निशीथव्यापिनी दिनद्वयेऽपि निशीथव्यापिनी दिनद्वयेऽपि निशीथव्याप्यभाव इति रात्र्यर्धनिशीथपदार्थः स्थूलदृष्ट्या त्वष्टमो मुहूर्तो निशीथः तत्र पूर्वेषुरेव निशीथव्यापिनी यथा सप्तमी ४० अष्टमी ४२ अत्र सप्तमी युता पूर्वविद्धैवाष्टम्युपोष्या यथा वाष्टमी ६०।४ इयं शुद्धाधिकापि पूर्वेव परेषुरेव निशीथे यथा सप्तमी ४७ अष्टमी ४६ अत्र परैवाष्टम्युपोष्या उभयत्र निशीथे यथा सप्तमी ४२ अष्टमी ४६ अत्रापि परैवाष्टमी ग्राह्या दिनद्वये निशीथव्याप्यभावो यथा सप्तमी ४७ अष्टमी ४२ अत्रापि परैवाष्टमी ग्राह्या अत्र सर्वत्र सप्तमी युक्तायां रात्रिपूर्वार्धवासने कलयाप्यष्टम्याः सत्वे एव निशीथव्यापित्वं नवमी युक्तायां रात्र्युत्तरार्धादिभागे सत्वे एवोत्तरत्र निशीथव्यापित्वं सप्तमी दिने उत्तरभागे एव सत्त्वे नवमी युतदिने पूर्वभागे एव सत्त्वे च निशीथा व्यापित्वपक्ष एव मन्तव्यः एवं वक्ष्यमाणरोहिणी युक्तभेदेऽपि ज्ञेयम् रोहिणी युताष्टम्यामपि पूर्वदिन एव निशीथेऽष्टमी रोहिण्यो योगः परदिन एव निशीथे योगः दिनद्वये

निशीथेयोगइतिपक्षत्रयम् पूर्वतुरेवनिशीथेयोगोयथा सप्तमी ४० तद्दिनेकृत्तिका ३५
 रोहिणीयुक्ता- अष्टमी ४६ तद्दिनेरोहिणी ३६ अत्रपूर्वविद्धैवाष्टम्युपोष्या परदिने
 ष्टमीभेदाः एवनिशीथयोगो यथा सप्तमी ४२ तद्दिनेकृत्तिका ५० अष्टमी ४७
 रोहिणी ४६ अत्रपरैवाष्टमीग्राह्या दिनद्वयेनिशीथेऽष्टमीरोहिण्योर्योगोयथा सप्तमी
 ४२ कृत्तिका ४३ अष्टमी ४७ रोहिणी ४८ अत्रपरैवाष्टमीग्राह्या अथरोहिणीयु-
 ताष्टम्यामेवदिनद्वयेपिनिशीथेरोहिणीयोगाभावोबहुधासंभवति परेतुरेवनिशीथव्या-
 पिनीअष्टमीपरेतुरेवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुक्ताचेत्येकःपक्षः यथासप्तमी ४७ अष्टमी
 ५० अष्टमीदिनेकृत्तिका ४६ अत्रपक्षेपरैवाष्टमीग्राह्याएतत्तुल्ययुक्त्यापूर्वतुरेवनिशी-
 थव्यापिनीपूर्वतुरेवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतेतिपक्षेपिपूर्वैवग्राह्या दिनद्वयेपिनिशी-
 थादन्यत्ररोहिणीयुतापरेतुरेवनिशीथव्यापिनीर्तातद्वीयःपक्षः सप्तमी ४८ तद्दिने
 कृत्तिका ३० अष्टमी ४८ रोहिणी २५ अत्रापिपरैवग्राह्या दिनद्वयेनिशीथादन्य-
 त्ररोहिणीयुक्तापूर्वतुरेवनिशीथव्यापिनीतितृतीयोयथा सप्तमी २५ कृत्तिका ४८
 अष्टमी २० रोहिणी ४३ अत्रापिपरैव रोहिणीयोगसाम्येपिपूर्वत्रसप्तमीविद्धत्वात्
 यथावाष्टमी ६०।४ कृत्तिका ५० अत्रपूर्वैवग्राह्या अहोरात्रद्वयेरोहिणीयोगसाम्येपि
 पूर्वस्याःशुद्धत्वात्पूर्णव्याप्तेश्च दिनद्वयेपिनिशीथव्यापिनीपरेतुरेवनिशीथादन्यत्ररो-
 हिणीयुतेतिचतुर्थः यथासप्तमी ४३ अष्टमी ४९ कृत्तिका ४६ अत्रपरैवाष्टमी एवं
 दिनद्वयेपिनिशीथव्यापिनीपूर्वत्रैवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतेतिपंचमोयथा सप्तमी
 ४१ तद्दिनेरोहिणी ४३ अष्टमी ४७ अत्रपूर्वैवाष्टम्युपोष्या दिनद्वयेपिनिशीथव्या-
 पिनीदिनद्वयेनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतेतिषष्ठोयथा सप्तमी ४२ कृत्तिका ४८ अष्टमी
 ४८ रोहिणी ४२ अत्रपरैव दिनद्वयेपिनिशीथाव्यापिनीपूर्वतुरेवनिशीथादन्यत्ररो-
 हिणीयुतेतिसप्तमोयथा सप्तमी ४८ तद्दिनेरोहिणी ५८ अष्टमी ४२ अत्रपरैवाष्टमी
 ग्राह्या अत्रैवपक्षेपरेतुरेवउभयत्रैवानिशीथादन्यत्ररोहिणीयोगेपिपरैवेतिकैमुत्सेनसि-
 द्धम् पूर्वतुरेवनिशीथव्यापिनीपरेतुरेवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुतेतिचरमःपक्षः यथा
 सप्तमी ३० अष्टमी २५ तद्दिनेकृत्तिका ५ यथावाष्टमी ६०।४ अष्टमीशेषदिनेकृ-
 त्तिका १ अत्रोदाहरणद्वयेपिपरैवाष्टमीग्राह्या स्वल्पस्यापिरोहिणीयोगस्यप्राशस्त्येन
 मुहूर्तमात्रायाअपिपरस्याग्राह्यतयापूर्वत्रविद्यमानायानिशीथव्याप्तेरनादरात् सर्वपक्षे-
 षुयदिपरदिनेमुहूर्तन्यूनावर्ततेतदासानग्राह्या किंतुपूर्वैवेतितुपुरुषार्थचिन्तामणावुक्तम्
 परेतुरेवनिशीथव्यापिनीपूर्वतुरेवनिशीथादन्यत्ररोहिणीयुता यथासप्तमी ४८ रो-
 हिणी ५५ अष्टमी ४८ अत्रपरैव विद्धायांनिशीथोत्तरंरोहिणीयोगस्याप्रयोजकत्वात्

अत्रविस्तरेणोक्तानां बहुपक्षाणां संक्षेपेण निर्णयसंग्रहः पुरुषार्थचिन्तामणौ शुद्धसमायां शुद्धन्यूनायां वा विद्धसमायां विद्धन्यूनायां वा केवलाष्टम्यां संदेह एव नास्ति शुद्धाधिका-
जन्माष्टमीनिर्णयः ऽपिकेवलाष्टमीपूर्वैव विद्धाधिका तु पूर्वदिने एव निशीथव्याप्तौ पूर्वा दि-
संग्रहः न द्वये निशीथव्याप्ताव व्याप्तौ वा परैवेति अथ रोहिणीयोगे यदि शुद्धस-
मायां शुद्धन्यूनायां वा ईषदपि रोहिणीयोगस्तदानसंदेहः शुद्धाधिकायां पूर्वादिने दिनद्व-
येपि वारोहिणीयोगे पूर्वैव शुद्धाधिकायामुत्तरदिने एव रोहिणीयोगे मुहूर्तमात्राप्युत्तरैव
विद्धाधिकायां पूर्वदिने एव निशीथात् पूर्वनिशीथे वारोहिणीयोगे पूर्वा दिनद्वयेपि परत्रै-
व निशीथे निशीथं विहाय वारोहिणीयोगे परैवेति संक्षेपेण निर्णयसंग्रहः एवं कौस्तुभा-
दिनवीनग्रन्थानुसृतमाधवमतानुसारेण जन्माष्टमी निर्णीता अत्र केचित् केवलाष्टमी ज-
न्माष्टमी सैव रोहिणीयुता जयन्ती संज्ञकेति जयन्त्याष्टम्योर्ब्रतैक्यमाहुः अन्येतु जन्माष्टमी ब्र-
मतभेदाः तं जयन्ती ब्रतं च भिन्नं रोहिणीयोगाभावे जयन्ती ब्रतलोपाज्जन्माष्टमी
ब्रतमेव कार्यम् यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्ययोगो जन्माष्टमी तदा अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादिति
जयन्तीदिने निशीथाख्यकर्मकाले ऽष्टम्याद्यभावेपि साकल्यवचनापादितकर्मकालव्या-
प्तिमादाय ब्रतद्वयमपि जयन्तीदिने एव तन्त्रेणानुष्ठेयम् ब्रतद्वयस्याप्यकरणे महादोषश्र-
वणेन फलश्रवणेन च नित्यकाम्योभयरूपत्वात् नतु निशीथव्याप्तायां पूर्वाष्टम्यां जन्माष्ट-
मी ब्रतं कृत्वा जयन्तीदिने पारणमनुष्ठेयम् नित्यब्रतलोपे प्रसवायापातादित्याहुः निर्ण-
यसिन्धौ तु उक्तरीत्या माधवमतमुपपाद्य हेमाद्रिमतेन जन्माष्टमी ब्रतमेव नित्यं जयन्ती ब्रतं
तु नित्यमपि कलियुगे लुप्तमिति केचिन्नानुतिष्ठन्ति इत्युक्त्वा स्वमतेन यस्मिन् वर्षे पूर्वदिने ए-
व निशीथेष्टमी परदिने एव निशीथादन्यत्र जयन्त्याख्ययोगस्तत्रोपोषणद्वयं कार्यम् ब्रत-
द्वयस्यापि नित्यत्वेनाकरणे दोषात् जयन्त्यामष्टम्यन्तर्भावोक्तिस्तु मूर्खप्रतारणामात्रमि-
ति प्रतिपादितम् ममतु कौस्तुभादिनवीनपरिगृहीतमाधवमतरि सा जयन्त्यन्तर्भावेनाष्ट-
मी ब्रतानुष्ठानमेव युक्तं प्रतिभाति अत्र ब्रते बुधसोमवारयोगः प्राशस्त्यविधायको नतु रो-
हिणीवन्निर्णायकः अथ द्वितीयादिने भोजनरूपं पारणं ब्रतं विहितं तत्कालो निर्णयते
केवलतिथ्युपवासेति थ्यन्तेन क्षत्रयुक्ततिथ्युपवासे उभयान्ते पारणं कार्यम् यादतिथिन-

१ ब्रतार्कः—अथ कृष्णादिमासेन भाद्रकृष्णाष्टम्यां जन्माष्टमी ब्रतम् तच्चाधरात्रव्यापिन्यां कार्यम् ॥ रोहिण्यास-
हिता कृष्णमासि भाद्रपदेष्टमी ॥ अधरात्रेतु योगोयं तारापत्युदये तथा ॥ नियतात्मा शुचिः सम्यक् पूजां तत्र प्रवर्तयेत्
इत्यादि दिनद्वये अधरात्रव्याप्ताव व्याप्तौ वा परा प्रातः सकल्पकालसत्त्वाद् द्विवारत्रियोगात् वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीस-
युताष्टमी तिसप्तमी युक्ताया निषेधाच्च यदा पूर्वैर्युनिशीथे केवलाष्टमी उत्तरेर्युनिशीथास्पर्शिन्यष्टमी रोहिणीयुक्ता तदा
पूर्वैव प्राद्याकर्मकाले सत्त्वात् रोहिणीयोगस्तु केवलं फलार्थातिशयार्थो न वमी बुधादियोगवत् नतु निर्णयोपयोगी उ-
दये चाष्टमी किंचिन्नवमी सकला यदि ॥ भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता इत्यादौ उदयशब्दश्चन्द्रोदयपरः सूर्योद-
यपरत्वे तु निशीथास्पर्शिन्यष्टमी यदा बुधरोहिणीयुक्ता तदैव प्राद्यास्यात् नतु रोहिणीमात्रयुक्ता यावद्वाचनिकमिति
न्यायादित्यादि विस्तरः ॥

क्षत्रयोरेकतरान्तोदिनेलभ्यतेउभयान्तस्तुरात्रौतदादिवैवान्यतरान्तेपारणम् यदा
 पारणाकालः दिवानैकस्याप्यन्तस्तदानिशीथादर्वागन्यतरान्तेउभयान्तेवापारणम्
 यदातुनिशीथाव्यवहितपूर्वक्षणेएकतरान्तउभयान्तोवातदानिशीथेपिपारणंकार्यम्
 भोजनासंभवेपारणासंपत्त्यर्थफलाद्याहारोविधेयः केचिन्नूक्तविषयेनिशीथेपारणंनका-
 र्यंकितूपवासानृतीयेद्विदिवाकार्यमित्याहुस्तन्नयुक्तम् अशक्तस्तुएकतरान्ताभावेपि उ-
 त्सवान्तेप्रातरेवदेवपूजाविसर्जनादिकृत्वापारणंकुर्यात् अथसंक्षेपेणव्रतविधिः प्रातः
 कृतनित्यक्रियःप्राङ्मुखोदेशादिसंकीर्त्यतत्तत्कालेसप्तम्यादिसत्त्वेपिप्रधानभूतामष्टमी
 व्रतविधिः मेवसंकीर्त्यश्रीकृष्णप्रीत्यर्थजन्माष्टमीव्रतंकरिष्येजयन्तीयोगसत्त्वेज-
 न्माष्टमीव्रतंजयन्तीव्रतंचतन्त्रेणकरिष्येइतिसंकल्पयेत् ताम्रपात्रेजलंगृहीत्वा वासुदे-
 वंसमुद्दिश्यसर्वपापप्रशान्तये । उपवासंकरिष्यामिकृष्णाष्टम्यांनभस्यहम् १ अशक्तौ
 फलानिभक्षयिष्यामीत्याद्यूहः आजन्ममरणंयावद्यन्मयादुष्कृतंकृतम् । तत्प्रणाशय
 गोविन्दप्रसीदपुरुषोत्तम १ इतिपात्रस्थंजलंक्षिपेत् ततःसुवर्णरजतादिमय्योमृन्मय्यो-
 वाभित्तिलिखितावाप्रतिमायथाकुलाचारंकार्याः तायथा पर्यङ्केप्रसुप्तदेवक्याःस्तनपि-
 बन्तींश्रीकृष्णप्रतिमांनिधायजयन्तीसत्त्वेत्वन्यदेवक्याउत्सङ्गेद्वितीयांश्रीकृष्णमूर्तिनि-
 धायपर्यङ्कस्थदेवकीचरणसंवाहनपरांलक्ष्मींनिधायभित्त्यादौखड्गधरंवसुदेवंनन्दगोपी-
 गोपान्लिखित्वाप्रदेशान्तरेमञ्चकेप्रसूतकन्ययासहयशोदाप्रतिमांपीठान्तरेवसुदेवदेव-
 कीनन्दयशोदाश्रीकृष्णरामचण्डिकाइतिसप्तप्रतिमाःस्थापयेत् एतावत्प्रतिमाकरणाश-
 क्तौवसुदेवादिचण्डिकान्ताःसप्तवा यथाचारंयथाशक्तिवाकृत्वा अन्याःसर्वायथायथं
 ध्यायेदितिभाति निशीथासन्नप्राक्कालेस्नात्वाश्रीकृष्णप्रीत्यर्थसपरिवारश्रीकृष्णपूजांक-
 रिष्यइतिसंकल्प्यन्यासान्शङ्खादिपूजान्तंनित्यवत्कृत्वा पर्यङ्कस्थांकिन्नराद्यैर्युतांध्याये-
 त्तुदेवकीम् । श्रीकृष्णंवालकंध्यायेत्पर्यङ्केस्तनपायिनम् १ श्रीवत्सवक्षसंशान्तंनीलोत्पल-
 दलच्छविम् । संवाहयन्तीदेवक्याःपादौध्यायेच्चतांश्रियम् २ एवंध्यात्वादेवक्यैर्नमःइति
 देवकीमावाह्यमूलमन्त्रेणपुरुषसूक्तऋचावाश्रीकृष्णायनमः श्रीकृष्णमावाहयामीतिआ-
 वाह्यलक्ष्मींचावाह्यदेवक्यैवसुदेवाययशोदायैर्नन्दायकृष्णायरामायचण्डिकायैइतिना-
 म्नावाह्यलिखितादिदेवताःसकलपरिवारदेवताभ्योनमइत्यावाह्यमूलमन्त्रेणसूक्तऋचा
 वाअत्रावाहितदेवक्यादिपरिवारदेवतासहितश्रीकृष्णायनमइत्यासनपाद्याध्याचमनी-
 याभ्यङ्गस्नानानिदत्त्वापञ्चामृतस्नानान्तेचन्दनेनानुलेपयेत् शुद्धोदकाभिषेकान्तेवस्त्र-
 यज्ञोपवीतगन्धपुष्पाणिधूपदीपौच विश्वेश्वरायविश्वायतथाविश्वोद्भवायच । वि-
 श्वस्यपतयेतुभ्यंगोविन्दायनमोनमः १ यज्ञेश्वरायदेवायतथायशोद्भवायच । यज्ञा-
 नांपतयेनाथगोविन्दायनमोनमः २ इतिमन्त्राभ्यामूलमन्त्रादिसमुच्चिताभ्यांदद्यात्
 जगन्नाथनमस्तुभ्यंसंसारभयनाशन । जगदीश्वरायदेवायभूतानांपतयेनमः १ इतिनै-

वेद्यं मूलमन्त्रादिकंसर्वत्रयोज्यम् ताम्बूलादिनमस्कारप्रदक्षिणापुष्पाञ्जल्यन्तर्कार्यम्
अथवोद्यापनप्रकरणोक्तविधिनापूजा सायथा उक्तप्रकारेणध्यानावाहनेकृत्वा दे-
वाब्रह्मादयोयेनस्वरूपंनविदुस्तव । अतस्त्वांपूजयिष्यामिमातुरुत्सङ्गवासिनम् १ पु-
रुषवेदमासनम् । अवतारसहस्राणिकरोषिमधुसूदन । नतेसंख्यावताराणांक-
श्चिज्जानातितत्त्वतः २ एतावानस्येतिपाद्यम् । जातःकंसवधार्थायभूभारोत्तारणा-
यच । देवानांचहितार्थायधर्मसंस्थापनायच । कौरवाणांविनाशायपाण्डवानांहि-
तायच । गृहाणार्घ्यमयादत्तंदेवक्यासहितोहरे ३ त्रिपादू० अर्घ्यम् । सुरासुरनरे-
शायक्षीराब्धिशयनायच । कृणायवासुदेवायददाम्याचमनंशुभम् ४ तस्मा० आ-
चमनीयम् । नारायणनमस्तेस्तुनरकार्णवतारक । गङ्गोदकंसमानीतंस्नानार्थप्रतिगृ-
ह्यताम् ५ यत्पुरुषे० स्नानम् । पयोदधिघृतक्षौद्रशर्करास्नानमुत्तमम् । तृप्त्यर्थंदेवदेवे-
शगृह्यतांदेवकीसुत ६ इतिपञ्चामृतम् । शुद्धोदकस्नानमाचमनम् । क्षौमंचपट्टसूत्राढ्यं
मयानीतांशुकंशुभम् । गृह्यतांदेवदेवेशमयादत्तंसुरोत्तम ७ तंयज्ञं० वस्त्रम् । नमः
कृणायदेवायशङ्खचक्रधरायच । ब्रह्मसूत्रंजगन्नाथगृहाणपरमेश्वर ८ तस्माद्यज्ञा०
यज्ञोपवीतम् । नानागन्धसमायुक्तंचन्दनंचारुचर्चितम् । कुङ्कुमाक्ताक्षतैर्युक्तंगृह्यतांप-
रमेश्वर ९ तस्माद्यज्ञा० गन्धम् । पुष्पाणियानिदिव्यानिपारिजातोद्भवानिच ।
मालतीकेसरादीनिपूजार्थप्रतिगृह्यताम् १० तस्माद० पुष्पाणि । अथाङ्गपूजा श्रीकृणाय
नमःपादौपूजयामि । संकर्षणायनमःगुल्फौ० । कालात्मनेन० जानुनीपू० । विश्व-
कर्मणेन० जङ्घेपू० । विश्वनेत्राय०कटीपू० । विश्वकर्त्रेन०मेढ्रपू० । पद्मनाभायनमः
नाभिपू० । परमात्मनेन०हृदयंपू० । श्रीकण्ठायन०कण्ठपू० । सर्वास्त्रधारिणेन०
बाहूपू० । वाचस्पतयेन०मुखंपू० । केशवायन०ललाटपू० । सर्वात्मनेन०शिरःपू० ।
विश्वरूपिणेनारायणायनमःसर्वाङ्गपूजयामि । वनस्पर्तिरसो० ११ यत्पुरुषं०धूपं० ।
त्वंज्योतिःसर्वदेवानांतेजस्त्वंतेजसांपरम् । आत्मज्योतिर्नमस्तुभ्यंदीपोयंप्रतिगृह्य-
ताम् १२ ब्राह्मणो० दीपं० । नानागन्धसमायुक्तंभक्ष्यभोज्यंचतुर्विधम् । नैवेद्यार्थं
मयादत्तंगृहाणपरमेश्वर १३ चंद्रमामनसो० नैवेद्यं० । आचमनंकरोद्वर्तनं० । ताम्बूलंच
सकर्पूरंपूगीफलसमन्वितम् । मुखवासकरंरम्यंप्रीतिदंप्रतिगृह्यताम् १४ सौवर्णराजतं
ताम्रंनानारत्नसमन्वितम् । कर्मसाहुष्यसिद्ध्यर्थंदक्षिणांप्रतिगृह्यताम् १५ रम्भाफलं
नारिकेलंतथैवाभ्रफलानिच । पूजितोसिसुरश्रेष्ठगृह्यतांकंससूदन १६ नाभ्याआ०
नीराजनं० । यानिका० १७ सप्तास्या० प्रदक्षिणाम् यज्ञेनेत्यादिवेदमन्त्रैःपुष्पाञ्जलिं
नमस्कृत्वा १८ अपराधस० पूजांनिवेदयेत् । सर्वोपचारपूजनसमाप्तौद्वादशाङ्गुल-
विस्तारंरौप्यमयंशृण्डिलादिलिखितंवारोहिणीयुतंचन्द्रं सोमेश्वरायसोमायतथासो-
मोद्भवायच । सोमस्यपतयेनित्यंतुभ्यंसोमायवैनमः १ इतिसंपूज्यसपुष्पकुशचन्दनंतो-

यंशङ्केनादाय क्षीरोदार्णवसंभूतअत्रिगोत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्यंशशाङ्केशरोहिणीस-
 हितोमम १ ज्योत्स्नापतेनमस्तुभ्यंज्योतिषांपतयेनमः । नमस्तेरोहिणीकान्तअर्घ्यनः
 प्रतिगृह्यताम् २ इतिमन्त्राभ्यांचन्द्रायार्घ्यं दद्यात् ततःश्रीकृष्णायार्घ्यं दद्यात् तत्रमन्त्रः
 जातःकंसवधार्थायभूभारोत्तारणायच । पाण्डवानांहितार्थायधर्मसंस्थापनायच १
 कौरवाणांविनाशायदैसानांनिधनायच । गृहाणार्घ्यमयादत्तंदेवक्यासहितोहरे २
 इति ततःप्रार्थयेत् त्राहिमांसर्वलोकेशहरेसंसारसागरात् । त्राहिमांसर्वपापघ्नदुःखशो-
 कार्णवात्प्रभो १ सर्वलोकेश्वरत्राहिपतितंमांभवार्णवे । त्राहिमांसर्वदुःखघ्नरोगशो-
 कार्णवाद्धरे २ दुर्गतांस्त्रायसेविष्णोयेस्मरन्तिसकृत्सकृत् । त्राहिमांदेवदेवेशत्वत्तोना-
 न्योस्तिरक्षिता ३ यद्वाक्चनकौमारेयौवनेयच्चवार्धके । तत्पुण्यं वृद्धिमायातुपापंदह
 हलायुध ४ इति अथपूजानन्तरंकृत्यंअग्निपुराणे इत्येवंपूजयित्वातुपुरुषसूक्तैःसवैष्णवैः।
 स्तुत्वावादित्रनिर्घोषैर्गीतवादित्रमङ्गलैः १ सुकथाभिर्विचित्राभिस्तथाप्रेक्षणकैरपि ।
 पूर्वेतिहासैःपौराणैःक्षिपेत्तांशर्वरींनृप २ इति अत्रकथामुवैचित्र्यंदेशभाषाकाव्यकृतं
 सूक्तानांप्रागुक्तेःपुराणकथानामन्तेभिधानात् प्रेक्षणकानिनृत्यादीनि तथाचवैदिक-
 सूक्तकरणकस्तुतिविशिष्टःपौराणेतिहासमिश्रितोगीतनृत्ययुतदेशभाषाकाव्यप्रमुखक-
 थाकरणकोजागरोविप्रादिवर्णत्रयस्यविधीयते शूद्रादीन्प्रति एतादृशजागरस्यविधातु-
 मयोग्यत्वात् वचनान्तरेणतुसूक्तादिरहितगीतादिविशिष्टोवर्णचतुष्टयसाधारणोवि-
 धीयते गोकुलस्थजन्मलीलादिश्रवणोत्तरंवैष्णवैःपरस्परंदध्यादिभिःसेचनकार्यम् ।
 दधिक्षीरघृताम्बुभिः । आसिञ्चन्तोविलिम्पन्तइत्यादिभागवतवचनेनतथाविधिकल्प-
 नात् अयमुत्सवोधुनामहाराष्ट्रदेशेगोपालकालेतिव्यर्वाह्यतइतिमेभाति एतत्सर्वं कौ-
 स्तुभेश्रीमदनन्तदेवैःस्पष्टीकृतमस्तीतिनमह्यमसूयाकार्या एतादृशकथायुतोजागरोन्य-
 त्ररामनवम्येकादश्यायुत्सवेष्वप्युह्यः पूजाजागरादिविशिष्टव्रतोत्सवसाम्यात् महारा-
 ष्ट्रीयेषुतथाचाराच्च भगवत्प्रेमादिभाग्यशालिनस्तु पर्वणिस्थुरुत्तान्वहमितिन्यायेनप्रत्यहं
 मेवोक्तविधिकथोत्सवंकुर्वन्तीतिभाति ततो नवम्यांब्राह्मणान्भोजनदक्षिणादिभिः
 सन्तोष्योक्तपारणानिर्णतिकालेभोजनंकुर्यात् अस्यैवजयन्तीचतस्यसंवत्सरसाध्यःप्र-
 योगःश्रावणकृष्णाष्टमीमारभ्यप्रतिमासंकृष्णाष्टम्यामुक्तविधिनापूजादिरूपःपुराणा-
 न्तरेउक्तः अत्रोद्यापनविधिर्ग्रन्थान्तरेज्ञेयः इतिजन्माष्टमीनिर्णयः ॥ नभोमासस्थ
 दर्शेतुथुचिर्दर्भान्समाहरेत् । अयातयामास्तेदर्भाविनियोज्याः पुनःपुनः १ केचिद्वा-
 दर्भाहरणम् द्रामायांदर्भग्रहणमाहुः कुशाःकाशायवादूर्वाजशीराश्चसकुन्दकाः ।
 गोधूमाव्रीहयोमौआदशदर्भाःसबल्वजाः १ विरिञ्चिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज ।
 जुदसर्वाणिपापानिदर्भस्वस्तिकरोभव २ एवमन्त्रंसमुच्चार्यततःपूर्वोत्तरामुखः । हुंफट्-
 कारेणमन्त्रेणसकुञ्चित्वासमुद्धरेत् ३ चतुर्भिर्दर्भैर्विप्रस्यपवित्रं क्षत्रियादेरेकैकन्यूनम्

सर्वेषां बामवेद्वाभ्यां प्रवित्रं ग्रन्थितं न वा ॥ इति श्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथो-
पाध्यायविरचिते धर्मसिन्धुसारे श्रावणमासनिर्णयोद्देशः ।

६ अथ भाद्रपदमासः तत्र कन्यासंक्रान्तौ पराः षोडशनाड्यः पुण्यकालः भाद्रपदमा-
से एकान्नाहारव्रताद्धनारोग्यादिफलम् अत्र मासे हृषीकेशप्रीत्यर्थं पायसगुडौदनलवणा-
देर्दानम् भाद्रपदशुक्लतृतीयायां हरितालिकाव्रतम् तत्र मुहूर्तमात्राततो न्यूनापि परा ग्रा-
हरितालिका. ह्या यदाक्षयवशात्परदिनेनास्ति तदा द्वितीयायुतापि ग्राह्या यदा शुद्धा-
धिका तदा पूर्वदिनेषष्टिघटीमितामपित्यक्त्वा परदिने स्वल्पापि चतुर्थीयुतैव ग्राह्या गणयो-
गप्राशस्स्यात् अत्र व्रते भवानीशिवयोः पूजनमुपवासश्च स्त्रीणां नित्यः तत्र मन्दारमालां-
कुलितालकायै कपालमालाङ्कितशेखराय । दिव्याम्बरायै च दिगम्बराय नमः शिवायै च
नमः शिवाय ? इत्यादयः पूजामन्त्राज्ञेयाः शुक्लचतुर्थ्यां सिद्धिविनायकव्रतम् सामध्याह्न-
व्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये सा कल्येन मध्याह्ने व्याप्ता व्याप्तौ वा पूर्वा दिनद्वये साम्येन वैषम्ये-
गणेशचतुर्थी. णवैकदेशव्याप्ता अपि पूर्वैव वैषम्येण व्याप्ता अधिकव्यापिनी चेत्परेतिके-
चित् पूर्वदिने सर्वथामध्याह्नस्पर्शो नास्त्येव परदिने एव मध्याह्नस्पर्शेनीतदैव परा पूर्व-
दिने एकदेशेन मध्याह्नव्यापिनी परदिने संपूर्णमध्याह्नव्यापिनी तदापि परैव एवं मासा-
न्तरेपि निर्णयः इयं रविभौमवारयोगे प्रशस्ता अत्र चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शने मिथ्याभिदूषण-
दोषस्तेन चतुर्थ्यामुदितस्य पञ्चम्यां दर्शनं विनायकव्रतदिनेपि न दोषाय पूर्वदिने सायाह्न-
मारभ्य प्रवृत्तायां चतुर्थ्यां विनायकव्रताभावेपि पूर्वगुरेव चन्द्रदर्शने दोष इति सिध्यति च-
तुर्थ्यामुदितस्य न दर्शनमिति पक्षे तु अवशिष्टपञ्चम्यमुहूर्तमात्रचतुर्थीदिनेपि निषेधापत्तिः
इदानीं लोकास्तु एकतरपक्षाश्रयेण विनायकव्रतदिने एव चन्द्रं न पश्यन्ति न तूदयकाले दर्श-
नकाले वा चतुर्थीसत्त्वासत्त्वेन नियमेनाश्रयन्ति दर्शने जाते तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेनमव-
धीत्सिंहोजाम्बवताहतः । सुकुमारकमारो दीप्तवह्नेषस्य मन्तकः ? इति श्लोकजपः
कार्यः तत्र मृन्मयादिमूर्तौ प्राणप्रतिष्ठापूर्वकं विनायकं षोडशोपचारैः संपूज्यैकमोदकेन नै-
वेद्यं दत्त्वा सगन्धा एकविंशतिर्दूर्वागृहीत्वा गणाधिपायो मापुत्राया घनाशनाय विनायका-
येशपुत्राय सर्वसिद्धिप्रदायैकदन्ताये भवक्ताय मूषकवाहनाय कुमारगुरवे इति दशनाम-
भिर्दूर्वयोर्द्वयं द्वयं समर्प्या विशिष्टामेकां दूर्वां उक्तदशनामभिः समर्पयेत् दशमोदकान् विप्रा-
यदत्त्वा दशस्वयं भुञ्जीतेति संक्षेपः भाद्रशुक्लपञ्चमी ऋषिपञ्चमी सामध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या
दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदव्याप्तौ च पूर्वैव अत्र ऋषीन् पूजयित्वा कर्षणरहितभूमिजन्यशा-
काहारं कुर्यात् शुक्ले भाद्रपदेषष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् । प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधफ-
लाधिकम् ? इयं सूर्यषष्ठी सप्तमी युता ग्राह्या अस्यामेव स्वाभिकार्तिकेयदर्शनाद्ब्रह्महत्यादि-
पापनाशः भाद्रपदशुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी सा पूर्वा ग्राह्या इयं ज्येष्ठा मूलर्क्षयुता सा ज्या अ-

दूर्वाष्टमी.

लाभेत्युक्तापिग्राह्या इदं दूर्वापूजनव्रतंकन्याकैंगस्त्योदयेचवर्ज्यम् इ-
दं स्त्रीणां नित्यम् अत्र ज्येष्ठादेवीपूजनव्रतं केवलं दूर्वापूजायाः केवलज्येष्ठानक्षत्रप्राधा-
न्येन चोक्तम् । तत्र दाक्षिणात्याः केवलज्येष्ठानक्षत्र एव कुर्वन्ति तच्चानुराधायामावा-
हनं ज्येष्ठायां पूजनं मूले विसर्जनमिति त्रिदिनं ज्ञेयम् आवाहनविसर्जनदिनयोः पूजनदि-
नानुरोधेन निर्णयः तत्र यदा पूर्वमध्याह्नमारभ्य प्रवृत्ता ज्येष्ठा द्वितीयदिने मध्याह्ने मध्याह्ना-
त्पूर्ववा समाप्यते तदा पूर्वदिने एव पूजनम् यदा पूर्वदिने मध्याह्ने उत्तरं प्रवृत्ता परदिने मध्या-
ह्ने समाप्ता तदा षष्ठीयोगवशेन पूर्वापरावाग्राह्या उभयत्रा षष्ठीयोगे पूर्वैव यदा पूर्वत्र मध्या-
ह्नमारभ्य मध्याह्ने उत्तरं वा प्रवृत्ता परदिने मध्याह्ने उत्तरमपराह्णं स्पृशति तदा षष्ठीयोगाभा-
वेऽपि परैव भाद्रपदशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां वा पारणोत्तरं विष्णुपरिवर्तनोत्सवः तत्र श्रुते-
विष्णुपरिवर्त- श्रमध्वे परिवर्तमेतीति वचनात्त्रेधा विभक्तश्रवणमध्यभागयोगस्यैकाद-
नोत्सवः श्यां सत्त्वे तत्रैव द्वादश्यां सत्त्वे द्वादश्यामेवोभयत्र नक्षत्रयोगाभावे द्वाद-
श्यामेवेत्यादिव्यवस्था ज्ञेया तत्र संध्यायां विष्णुं संपूज्य वासुदेवजगन्नाथप्राप्तेयं द्वादशी-
तव । पार्श्वेन परिवर्तस्वमुखं स्वपिहिमाधव १ इति मन्त्रेण प्रार्थयेत् अथ श्रवणद्वाद-
शीव्रतम् तत्र यत्र दिने मुहूर्तमात्रादिः स्वल्पोऽपि द्वादश्याः श्रवणयोगस्तत्रोपोषणम् उत्त-
श्रवणद्वादशीव्रतं राषाढा विद्धश्रवणनिषेधवाक्या नितुनिर्मूलानि यदा पूर्वदिने एका-
दशी विद्धा द्वादशी परदिनेऽनुवर्तते दिनद्वयेऽपि च श्रवणयोगस्तदा पूर्वदिने एकादशी द्वाद-
शी श्रवणेति त्रितययोगरूपविष्णुशृङ्खलयोगात् पूर्वोपोष्या तत्रोदाहरणं एकादशी १८
उत्तराषाढा ६ द्वादशी २० श्रवणं १२ यथावा एकादशी १८ उत्तराषाढा
२५ द्वादशी २० श्रवणं १८ अत्र द्वितीयोदाहरणे एकादश्याः श्रवणयोगाभावे-
पि श्रवणयुक्तद्वादशी स्पर्शमात्रेण विष्णुशृङ्खलयोगः द्विविधोऽप्ययं योगो दिवैव ग्राह्यो न रा-
त्रौ इति पुरुषार्थचिन्तामणौ रात्रावपि निशीथोत्तरमपि योगोग्राह्य इति निर्णयसिन्धुः रा-
त्रेः प्रथमप्रहरपर्यन्तं तिथ्योः श्रवणयोगोग्राह्यो न द्वितीयप्रहरादावित्यपरे अत्र चरमपक्ष-
वयुक्तो भाति अत्र विष्णुशृङ्खलयोगे व्रतद्वयोपोषणं तन्त्रेणैकादश्यामेव कृत्वा द्वादश्यां व-
क्ष्यमाणपारणानिर्णयानुसारेण पारणकार्यम् यदोक्तविष्णुशृङ्खलयोगो नास्ति तदा य-
दि शुद्धाधिका द्वादशी दिनद्वयेऽपि श्रवणयोगः पूर्वदिने चोदये श्रवणाभावस्तदोत्तरैव ग्रा-

१ भाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्योदये भाविनिसति पूर्वकृष्णाष्टम्यामेव कुर्यादिति हेमाद्रिदीपिके । अधिमासे तु संप्रा-
प्तेन भस्मउदये मुनेः ॥ अर्वाग्दूर्वाव्रतं कार्यपरतो नैव कुत्रचित् इति वचनात् सिंहस्थे सोत्तमासूर्ये इति वचनाच्चाधिके
एव कर्तव्यम् तद्विधिः शुचौ देशे प्रजातायां दूर्वायां लिंगं संस्थाप्य दूर्वासहितशिवगन्धपुष्पादिभिः पूजयेत् दध्यक्षतैस्त्रि-
लोचने अर्घ्यं दद्यात् ॥ मन्त्रस्तु त्वंदूर्वे मृतजन्मासि वदितासि सुरासुरैः ॥ सौभाग्यं सततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥
यथाशाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासि महीतले ॥ तथाममापि संतानं देहित्वमजरामरम् ॥ इति अत्रानभिपक्षं भक्षयेत्
अक्षारलवणंचेति सिन्ध्वादी ॥ २ मैत्रशाकभमूलेषु ज्येष्ठावहार्चा विसर्जनम् ॥ न कालमियमस्तत्र न च पातादिलक्षणम् ॥
३ एकादशी श्रवणद्वादशीव्रतद्वयम् ॥

ह्या यदोभयदिनेसूर्योदयेद्वादश्यांश्रवणयोगस्तदापूर्वैव विद्धाधिकायामपिपरत्रैवो-
दयेउदयोत्तरंवाश्रवणयोगेपरैवेतिनिर्विवादम् उभयत्रश्रवणयोगेउक्तविधविष्णुशृङ्ग-
लयोगेपूर्वाअन्यथापरैवेतिविज्ञेयम् एवंयत्रैकादशीश्रवणद्वादश्यांनैरन्तर्येणोपवासप्रा-
प्तिस्तत्रशक्तेनोपवासद्वयकार्यम् व्रतद्वयस्यापिनिसत्त्वात् व्रतद्वयस्यैकदैवतत्वात्प्रपार-
णलोपदोषः यस्तूपवासद्वयासमर्थैकादशीव्रतसंकल्पात्पूर्वचनिजासामर्थ्यनिश्चिनो-
तितेनैकादश्यांफलाद्याहारंकृत्वाद्वादश्यांनिरशनंकार्यम् नचैकादशीव्रतलोपः उ-
पोष्यद्वादशींपुण्यांविष्णुऋक्षेणसंयुताम् । एकादश्युद्भवंपुण्यंनरःप्राप्नोत्यसंशयम् १ इ-
तिनारदोक्तेः श्रवणेनयुताचेत्स्याद्वादशीसाहिवैष्णवैः । स्मार्तैश्चोपोषणीयास्याच्यजेदे-
कादशीतदा १ इतिमाधवोक्तेश्च अत्रैकादशीसागपदेनफलाहारोबोध्यतेनतुभोजनम्
यस्तूपवासद्वयशक्तिभ्रमेणकृतैकादशीव्रतसंकल्पःसंकल्पोत्तरंचद्वितीयोपवासासामर्थ्य-
मनुभवतितदातेनैकादश्यामुपोष्यद्वादश्यांविष्णुपूजनंकृत्वापारणंकार्यम् अत्रव्रताङ्गपू-
जनंकृत्वोपवासासमर्थोपवासप्रतिनिधिरूपंविष्णुपूजनंकरिष्यइतिसंकल्प्य पुनःपूजनं
कुर्यात् अत्रद्वादश्यांश्रवणयोगाभावेएकादश्यांश्रवणयोगेतत्रैवश्रवणद्वादशीव्रतंकार्यम्
विद्धैकादश्यांश्रवणयोगेतुयेषांतत्रैकादशीव्रतप्राप्तिस्तेषांतन्त्रेणोपवासद्वयसिद्धिः अ-
न्येषांगृहीतश्रवणद्वादशीव्रतानामुपवासद्वयम् तत्राशक्तानांतुपूर्वेह्निफलाहारःपरेह्नि
निरशनमितिभाति अथपारणा उभयान्तेपारणंमुख्यःपक्षः अन्यतरान्तेगौणःपक्षः
तत्रविष्णुशृङ्गलाभावेत्रयोदश्यामुभयान्तेपारणम् विष्णुशृङ्गलयोगेतुपूर्वदिनेतन्त्रेणकृ-
पारणा. तोपवासद्वयस्य परदिनेश्रवणक्षार्त्तद्वादश्याधिक्ये श्रवणमतिक्रम्यद्वाद-
श्यांपारणम् यदिचद्वादश्यपेक्षयाश्रवणाधिक्यंपारणादिनेभवतितदाएकादशीव्रतपा-
रणायांद्वादश्युल्लंघनेदोषोक्तेर्द्वादश्यामेवपारणं नत्वन्यतरान्तापेक्षा तत्रसतिसंभवेश्रव-
णमध्यभागविंशत्यादिघटिकात्मकंसक्त्वापारणम् यथैकादशी २० उत्तराषाढा २९
द्वादशी २५ श्रवणं २९ अत्रपूर्वेद्युस्तन्त्रेणोपवासद्वयंकृत्वापरेह्निश्रवणमध्यभागमवशि-
ष्टंनवघटिकात्मकंसक्त्वाद्वादश्यांचरमेविंशतिघटिकारूपेश्रवणभागेपारणम् एवमुक्तो-
दाहरणेएवएकादश्याःदशनाडिकात्वे द्वादश्याःअष्टनाडिकात्वे द्वादशीश्रवणयोःपञ्च-
दशचत्वारिंशन्नाडीत्वेवाश्रवणमध्यभागसागेद्वादश्युल्लंघनापत्तौसङ्गवकालंसक्त्वामु-
हूर्तत्रयपर्यन्तंसप्तमुहूर्तादौवाऋक्षमध्यभागेएवभोक्तव्यम् अयंमध्यभागसागोभाद्रगंत-
श्रवणद्वादशीव्रतएव नतुमाघफाल्गुनमासकृष्णपक्षगतश्रवणद्वादशीव्रतपारणायाम् मा-
सान्तरगतश्रवणभागेविष्णुपरिवर्तनाभावात् येतुभाद्रेश्रवणमध्यवर्जनमात्रेणनिषेध-
चारितार्थ्यमन्यमानाविष्णुशृङ्गलयोगाभावेपिश्रवणमध्यमात्रंसक्त्वाभ्युज्जन्तेतेनिसश्र-
वणद्वादशीव्रतमाहात्म्यानभिज्ञाभ्रान्ताएव अयंसर्वोपिनिर्णयोमासान्तरगतश्रवणद्वा-
दशीव्रतेषूपूयः श्रवणद्वादशीव्रतेनदीसंगमेस्नात्वाकलशेस्वर्णमयंजनार्दननामानंविष्णुं

संपूज्य वस्त्रयज्ञोपवीतोपानच्छत्रादिसमर्प्योपोष्य पारणदिनेदध्योदनयुतंवस्त्रवेष्टितंज-
लपूर्णघटंछत्रादियुतांपूजितांसपरिवारांतांप्रतिमांचदद्यात् तत्रमन्त्रः नमोनमस्तेगोवि-
न्दबुधश्रवणसंज्ञक । अघौघसंक्षयंकृत्वासर्वसौख्यप्रदोभव १ इति अथवामनजयन्ती भा-
द्रशुक्लद्वादश्यांश्रवणयुतायांमध्याह्नवामनोत्पत्तिः अतोमध्याह्नव्यापिनीद्वादशीमध्याह्ने
वामनजयन्ती. ततोऽन्यत्रकालेवाश्रवणयुताग्राह्या उभयदिनेश्रवणयोगेपूर्वैव सर्वथा

द्वादश्याःश्रवणयोगाभावेएकादश्यामेवश्रवणसत्त्वेमध्याह्नव्यापिनीमपिद्वादशींविहायै-
कादश्यामेवव्रतंकार्यम् शुद्धैकादश्यांश्रवणाभावेदशमीविद्धैकादश्यामपिश्रवणयुता-
यांव्रतम् पूर्वदिनएवमध्याह्नव्यापिनीद्वादशीपरदिनेमध्याह्नादन्यत्रकालेश्रवणयुतात-
दापूर्वैव तिथिद्वयेपिश्रवणयोगाभावेद्वादश्यामेवमध्याह्नव्यापिन्यांव्रतम् दिनद्वयेमध्या-
ह्नव्याप्तौतदव्याप्तौचैकादशीयुक्तैवग्राह्या पारणातुपूर्वोक्तरीत्योभयान्तेऽन्यतरान्तेवा-
कार्या अत्रमध्याह्नेनदीसंगमेस्नात्वासौवर्णवामनंसंपूज्यार्घ्यसौवर्णपात्रेणदद्यात् तत्रपू-
जामन्त्रः देवेश्वरायदेवायदेवसंभूतिकारिणे । प्रभवेसर्वदेवानांवामनायनमोनमः १
अथार्घ्यमन्त्रः नमस्तेपद्मनाभायनमस्तेजलशायिने । तुभ्यमर्घ्यप्रयच्छामिबालवामन-
रूपिणे १ नमःशार्ङ्गधनुर्बाणपाणयेवामनायच । यज्ञभुक्फलदात्रेचवामनायनमोनमः
२ ततःपरदिनेसपरिवारंवामनंद्विजायदद्यात् वामनःप्रतिगृह्णातिवामनोहंददामिते ।
वामनंसर्वतोभद्रंद्विजायप्रतिपादये १ इतिदानमन्त्रः अस्यामेवद्वादश्यांरात्रौदेवपूजां
पयोव्रतम्. कृत्वातत्रासंभवेदिवैववादधिव्रतंनिवेद्यदधिदानंकृत्वादुग्धव्रतसंक-

ल्पंकुर्यात् अत्रपयोव्रतेपयोविकारस्यपायसादेःदुग्धपाचितान्नस्यचवर्जनम् दध्यादेःप-
योविकारस्यापिनवर्जनम् एवंदधिव्रतेतक्रादेर्नवर्जनम् यत्रप्रसूतायागोर्दशदिनेषुसंधि-
न्यादेश्चक्षीरनिषेधस्तत्रक्षीरविकारस्यदधितक्रादेःसर्वस्यैववर्जनम् अथभाद्रपदशुक्लच-
तुर्दश्यामनन्तव्रतम् तत्रोदयेत्रिमुहूर्तव्यापिनीचतुर्दशीग्राह्येतिमुख्यःपक्षः तदभावेद्वि-

अनन्तव्रतम्. मुहूर्ताग्राह्येत्यनुकल्पः द्विमुहूर्तन्यूनातुपूर्वैवग्राह्या दिनद्वयेसूर्योदय-
व्यापित्वेसंपूर्णत्वात्पूर्वैव अत्रपूर्वाह्णोमुख्यःकर्मकालः तदभावेमध्याह्णोपि अत्रव्रतेसुव-
र्णप्रतिमायांचतुर्दशग्रन्थियुतदोरकेचानन्तपूजनादिविधिस्तुद्यापनविधिश्चकौस्तुभा-
दौज्ञेयः पूजितदोरकनाशेतुगुरुवृत्वातदनुज्ञयायथाशक्तिकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तविधया-
ष्टोत्तरशतमाज्येनद्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रेणहुत्वाकेशवादिचतुर्विंशतिनामभिःसकृत्स-
कृद्हुत्वाहोमशेषंसमाप्यनूतनदोरकेपूर्ववत्पूजनादिचरेत् सूर्यस्यवृषसंक्रमोत्तरंसप्तमदि-
नेऽगस्त्योऽस्तंप्रयाति सिंहसंक्रान्त्युत्तरमेकविंशतितमेदिनेउदयमेति तत्रकन्यासंक्रा-
न्तेःपूर्वसप्तदिनमध्येऽगस्त्यपूजनंतदध्यादिकंकार्यम् भाद्रपदपौर्णमास्यांप्रपितामहात्
परान्पित्रादींस्त्रींसपत्नीकान्वसुरुद्रादिरूपान्मातामहादित्रयंचसपत्नीकमुद्दिश्यश्रा-
द्धंकार्यम् इदंपार्वणत्वादपराह्णेपुरुषवार्द्रवदेवयुक्तंसपिण्डकंकार्यम् केचित्तुप्रपितामह-

प्रोष्ठपदीश्राद्धं स्यपित्रादित्रयमात्रमुद्दिश्यनान्दीश्राद्धधर्मेणसत्यवसुदेवयुक्तंश्राद्धंकार्यंनान्नात्रमातामहाद्युद्देशइत्याहुः इदंप्रोष्ठपदीश्राद्धंसकृन्महालयपक्षेसकलकृष्णपक्षव्यापिमहालयपक्षेचावश्यकम् पञ्चम्यादिमहालयपक्षेषुकृताकृतम्.

७ अथमहालयः तत्रशक्तेनभाद्रपदापरपक्षेप्रतिपदमारभ्यदर्शान्तंतिथिवृद्धौषोडशमहालयाःकर्तव्याः वृद्धिक्षयाभावेपञ्चदशैवमहालयाः तिथिक्षयेचतुर्दशैव अशक्तेमहालयकालः. नतुपञ्चम्यादिषुषष्ठ्यादिष्वष्टम्यादिषुदशम्यादिष्वेकादश्यादिषुदर्शान्तंतिथिषुकार्याः अत्राप्यशक्तेनानिषिद्धेकस्मिंश्चिदेकस्मिन्दिनेसकृन्महालयःकर्तव्यः प्रतिपदादिदर्शान्तपक्षेचतुर्दशीनवज्यापञ्चम्यादिदर्शान्तादिपञ्चपक्षेषुचतुर्दशीवर्जयित्वान्यतिथिषुमहालयाः सकृन्महालयेपिचतुर्दशीवर्जनीया सकृन्महालयेप्रतिपदाषष्ठीएकादशीचतुर्दशीशुक्रवारोजन्मनक्षत्रंजन्मनक्षत्राद्वशममेकोनविंशंनक्षत्रंचरोहिणीमघारेवतीचेतिवर्ज्यानि कचित्त्रयोदशीसप्तमीरविवारोभौमवारोपिवर्ज्युक्तः पितृमृततिथौसकृन्महालयकरणेनन्दादिनिषेधोनास्ति अशक्तःपितृपक्षेतुकरोत्येकदिनेयतः । निषिद्धेपिदिनेकुर्यात्पिण्डदानंयथाविधि १. इत्यादिवचनात् मृततिथौश्राद्धासंभवेनिषिद्धतिथ्यादिदिनंवर्जयित्वामहालयः तत्रापिद्वादश्यामावास्याष्टमीभरणीव्यतीपातेषुमृततिथ्यभावेपिसकृन्महालयेकोपितिथ्यादिनिषेधोनास्ति संन्यासिनामहालयस्तुअपराह्व्यापिन्याद्वादश्यामेवसपिण्डकःकार्योनान्यतिथौ चतुर्दश्यामृतस्यापिमहालयश्चतुर्दश्यांनभवति श्राद्धंशस्त्रहतसैवचतुर्दश्यांप्रकीर्तितमितिनिर्णयमेनसर्वतोबलिष्ठेनप्रतिवार्षिकश्राद्धातिरिक्तश्राद्धस्यचतुर्दश्यानिषेधात् एवंपौर्णमासीमृतस्यापिमहालयःपौर्णमास्यांनकार्यः अपरपक्षत्वाभावेनतस्यामहालयाप्राप्तेः तेनचतुर्दशीमृतस्यपौर्णमासीमृतस्यवामहालयोद्वादश्यामावास्यादितिथिषुकार्यः अत्रकन्यार्कःप्राशस्त्यसंपादकोनतुनिमित्तम् आदौमध्येवसानेवायत्रकन्यांत्रजेद्रविः । सपक्षःसकलःपूज्यःश्राद्धोडशकंप्रति १ इत्यादिस्मृतेः अमावास्यापर्यन्ततिथावसंभवेआश्विनशुक्लपञ्चमीपर्यन्तंयस्मिन्कस्मिंश्चित्तिथौमहालयः तत्रासंभवेयावद्वृश्चिकदर्शनंव्यतीपात्द्वादश्यादिपर्वणिकार्यः मृताहेमहालयेचश्राद्धंपक्वान्नेनैवकार्यंनत्वामान्नादिना महालयेगयाश्राद्धेमातापित्रोर्मृतेऽहनि । कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिण्डदानंयथाविधि १. पक्षश्राद्धेपित्रादिपार्वणत्रयपत्न्याग्रेकोद्विष्टपितृगणसहितसर्वपितृद्देशेनसपत्नीकपित्रादित्रयसपत्नीकमातामहादित्रयेतिषड्दैवतमात्रोद्देशेनवापड्दैवतैकोद्विष्टगणोद्देशेनवाप्रत्यहंमहालयइतिपक्षत्रयम् एवंपञ्चम्यादिपक्षेष्वपि सकृन्महालयेतुसर्वपितृद्देशेनैव तत्रदेवमहालयेदेवताः. तासंकल्पः पितृपितामहप्रपितामहानांमातृतत्सपत्नीपितामहीतत्स-

१ एतच्चश्राद्धं मलमासेनकार्यं । तदाहभृगुः । वृद्धिश्राद्धंतथासोममध्याधेयमहालयम् ॥ राजाभिषेकंकाभ्यचनकुर्याद्भानुलंघिते इति सिन्धौ ।

पत्नीप्रपितामहीतत्सपत्नीनां यद्वाऽस्मत्सापत्नमातुरित्तिपृथगुद्देशः मातामहमातृ-
 पितामहमातृप्रपितामहानांसपत्नीकानांयथानामगोत्राणां वस्वादि रूपाणां पार्वणविधि-
 नापत्न्याः पुत्रस्य कन्यकायाः पितृव्यस्य मातुलस्य भ्रातुः पितृष्वसुर्मातृष्वसुरात्मभगिन्याः
 पितृव्यपुत्रस्य जामातुर्भागिनेयस्य श्वशुरस्य श्वश्र्वा आचार्यस्योपाध्यायस्य गुरोः सख्युः शि-
 ष्यस्य एतेषां यथानामगोत्ररूपाणां पुरुषविषये सपत्नीकानां स्त्रीविषये सभर्तृकसापत्या-
 नामेको हिष्टविधिना महालयापरपक्षश्राद्धमथवासकृन्महालयापरपक्षश्राद्धं सदैवं सद्यः
 करिष्यइति एतेषां मध्ये ये केचिज्जीवन्तितान्विहाय इतरेषामुद्देशः मातामहादिषु पत्न्या
 जीवने सपत्नीकेत्यस्य स्त्रीषु च भर्त्रादेरनुच्चारः महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।
 नवदैवतमन्त्रेष्टशेषादपौरुषं विदुः १ अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरे तथा । महालये गया-
 यांच सपिण्डीकरणात्पुरा २ मातुः श्राद्धं पृथक् कार्यमन्यत्र पतिना सह । इत्यादि स्मृत्यनु-
 सारात् पार्वणत्रयमेवोक्तम् केचित्तु मातामह्यादित्रयं पृथगुच्चार्यद्वादशदेवताकं पार्वणचतु-
 ष्टयमाहुः एता एव देवता गयायां तीर्थश्राद्धे नित्यतर्पणे च ज्ञेयाः महालये धूरिलोचनसंज्ञ-
 का विश्वेदेवाः अत्र सतिसंभवे देवार्थद्वौ विप्रौ पार्वणत्रयार्थप्रतिपार्वणं त्रीनित्येवं नवप-
 त्न्याद्येको हिष्टगणे प्रतिदैवतमेकैकमेवं विप्रान्निमन्त्रयेत् अशक्तौ देवार्थमेकं प्रतिपार्वणमे-
 विप्रनिमन्त्रणादि । कमिति पार्वणत्रये त्रीन्सर्वैको हिष्टगणार्थमेकमिति निमन्त्रयेत् देवार्थं वि-
 प्रद्वयपक्षे प्रतिपार्वणत्रय एव कार्याः न तु देवार्थद्वौ प्रतिपार्वणमेक इति वा प्रतिपार्वणं त्रीन्दे-
 वार्थमेक इति वा वैषम्यं कार्यम् एवं सर्वत्र अमावास्यादिश्राद्धेष्वपि ज्ञेयम् अत्यशक्तौ पार्वण-
 द्वयार्थमेकोपि कार्यः महालये अन्ते महाविष्ण्वर्थं विप्रो वश्यं निमन्त्रयितव्य इति विशेषः कौ-
 स्तुभे जीवन्मातृकः सापत्नमातुरेको हिष्टं कुर्यान्न पार्वणम् अनेकाः सापत्नमातरो यस्य ते-
 न सर्वमातृद्देशेनैक एव विप्रः पिण्डश्च कार्योऽर्घ्यपात्रं पृथक् स्वजनन्यासहानेकमातृत्वे स्वजन-
 न्यासहसर्वमात्रार्थमेको विप्रः पिण्डोऽर्घ्यश्चेति पार्वणमेव न पृथक् सापत्नमात्रैको हिष्टमिति
 वा सर्वसापत्नमातृणां पृथगेवैको हिष्टमिति वा पक्षः महालये पार्वणार्थे अग्नौ करणमेको हि-
 ष्टगणार्थं त्वग्नौ करणं कृताकृतम् करणपक्षे एको हिष्टगणार्थं मग्नौ करणं पृथक् पात्रे ग्राह्यम्
 महालये सर्वपावणार्थमेको हिष्टार्थं च सकृदाच्छिन्नं बहिरेकमेव दर्शादौ तु प्रतिपार्वणं बहि-
 र्भिन्नमेव अवशिष्टः श्राद्धप्रयोगो नेकमातृत्वेभ्यज्जनादिमन्त्रोहश्च श्राद्धसागरे स्वस्वशा-
 खोक्तप्रयोगग्रन्थेषु च ज्ञेयः सकृन्महालये श्राद्धाङ्गतिलतर्पणं परेहन्येव सर्वपितृद्देशेन प्रा-
 तः संध्यायाः पूर्वमेव प्रातः संध्योत्तरं वा ब्रह्मयज्ञाङ्गतर्पणाद्विन्नमेव कार्यम् प्रतिपदादिप-
 ञ्चम्यादिपक्षेषु विप्रविसर्जनान्ते एव श्राद्धपूजितपितृद्देशेन तर्पणं कार्यम् पत्न्यां रजस्वला-
 यांसकृन्महालयो न कार्यः कालान्तराणां सत्वात् अमायां रजोदोषे आश्विनशुक्लपञ्चमी-
 पर्यन्तं गौणकाले महालयः प्रतिपदादिष्वन्येषु पक्षेषु प्रारंभदिने पाकात् पूर्वपत्नीरजस्व-

लाचेदुत्तरोत्तरपक्षस्वीकारःपाकारम्भोत्तरंचेत्तांगृहान्तरेऽपरुध्यमहालयःकर्तव्यः एवं विधवाकर्तृकश्राद्धेपिज्ञेयम् अत्रापुत्राविधवा ममभर्तृतत्पितृपितामहानांभर्तुर्मातृपि-
विधवाकर्तृक- तामहीप्रपितामहीनांममपितृपितामहप्रपितामहानांमममातृपितामही-
महालयः. प्रपितामहीनांमममातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानांमममाताम-
हीमातृपितामहीमातृप्रपितामहीनांतुस्यर्थसकृन्महालयापरपक्षश्राद्धंकरिष्यइतिस्वयंसं-
कल्प्यब्राह्मणद्वाराअग्नौकरणादिसहितंसर्वमविकृतंप्रयोगंकारयेत् ब्राह्मणस्त्वमुकना-
भ्यायजमानायाभर्तृतत्पितृपितामहेत्याहुर्नृणांप्रयोगंकुर्यात् अशक्तौभर्त्रादित्रयंस्वपि-
त्रादित्रयंस्वमात्रादित्रयंस्वमातामहादित्रयंसपत्नीकमितिपार्वणचतुष्टयोद्देशेनमहालयः
अत्यशक्तौस्वभर्त्रादित्रयंस्वपित्रादित्रयंचेतिपार्वणद्वयमेवकार्यम् महालयःपितरिसंन्य-
स्तेपातित्यादियुतेवाजीवत्पितृकेणापिपुत्रेणपितुःपित्रादिसर्वपितृद्देशेनपिण्डदानरहि-

जीवत्पितृकादेः तःसांकल्पविधिनाकार्यः वृद्धौतीर्थेचसंन्यस्तेतातेचपतितेसति । ये-

सांकल्पविधिः भ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतः १ मुण्डनंपिण्डदानंचप्रेतक-

र्मचसर्वशः । नजीवत्पितृकःकुर्याद्दुर्विणीपतिरेवच २ इत्यादिवचनात् पिण्डदानादि-
विस्तरंकर्तुमशक्तेनापिसांकल्पविधिःकार्यः सांकल्पिकविधावर्घ्यदानंसमन्त्रकावाहन-
मग्नौकरणंपिण्डदानंविकिरदानंस्वधांवाचयिष्येॐस्वधोच्यतामित्यादिस्वधावाचन-
प्रयोगंचवर्जयेत् अनेकब्राह्मणालाभेदेवस्थानेशालग्रामादिदेवमूर्तिसंस्थाप्यश्राद्धंका-
र्यम् सर्वथाविप्रालाभेदर्भवदुविधिनाश्राद्धम् पित्रोर्मरणेप्रथमाब्देमहालयःकृताकृतः
महालयोमलमासेनकार्यः अपरपक्षेप्रतिवार्षिकप्राप्तौमृततिथौवार्षिकंकृत्वातिथ्यन्तरेस-

प्रतिवार्षिका- कृन्महालयःकार्यः प्रतिपदादिदर्शान्तादिपक्षेषुमृततिथौवार्षिकंकृ-

दिप्राप्तौ. लापाकान्तरेणमहालयः अमायांप्रतिवार्षिकसकृन्महालयप्राप्तौपूर्ववा-

र्षिकंततोमहालयःततोदर्शश्राद्धमितित्रयंपाकभेदेन महालयमात्रप्राप्तावपिपूर्वमहाल-
यःततोदर्शः मृततिथौसकृन्महालयपक्षेतत्तत्तिथेर्ग्राह्यत्वात्निर्णयोपराह्व्यास्यादर्शवदि-
तिभाति अत्रापरपक्षेभरणीश्राद्धाद्गयाश्राद्धफलप्राप्तः भरणीश्राद्धमपिण्डकंपण्डदैवतं

भरणीश्राद्ध. सांकल्पविधिनाकार्यम् देवाधूरिलोचनौपुरुषरवाद्रवौवा भरणीश्रा-

द्धंकाभ्यंगयाश्राद्धफलकामेनप्रतिवर्षकार्यम् केचित्पित्रादिमरणोत्तरंप्रथमवर्षेएवकुर्व-
न्तिद्वितीयादिवर्षेनकुर्वन्तितत्रमूलंचिन्त्यम् ममतु नदैवंनापिवापिज्यंयावत्पूर्णोनेव-
त्सरः । इत्यादिवचनेनसर्वस्यापिदर्शादिश्राद्धस्यप्रथमाब्देनिषेधाद्वर्षान्तेएवपितृत्वप्रा-
प्तेश्चद्वितीयादिवर्षेएवकर्तुंयुक्तमितिभाति यत्पितृभिन्नोपियोयोन्नियतेतस्यतस्यप्रथमा-
ब्देभरणीश्राद्धंक्रियतेतत्रापिमूलंनपश्यामः गयाश्राद्धफलार्थमाचारमनुस्मृत्यक्रियते
चेन्मृताद्येकमेवपार्वणमुद्दिश्यसदैवंकार्यम् अत्रसपिण्डत्वाचारोपिचिन्त्यः अत्रापरप-
क्षेसप्तम्यादिदिनत्रयेमाध्यावर्षश्राद्धंकर्तुंपूर्वेतुःश्राद्धंकरिष्ये माध्यावर्षश्राद्धंकरिष्ये-

ऽन्वष्टक्यश्राद्धंकरिष्येइतिक्रमेणसंकल्पंकृत्वासर्वोप्यष्टकाविधिराश्वलायनैःकार्यः इद-
माश्वलायनानामष्टकाविकृतिरूपमेकाष्टकाकरणपक्षेपिकार्यम् इतरशाखिनात्वष्टकारू-
पमेवेतिपञ्चाष्टकाकरणपक्षेऽष्टकाश्राद्धंकरिष्येइतिसंकल्प्यकार्यमेकाष्टकापक्षेतुनकार्यम्

अन्वष्टक्यादि-

नवम्यामन्वष्टक्यश्राद्धंनवदैवतंसर्वशाखिभिरष्टम्यामष्टकाश्राद्धाकर-
श्राद्धम्.

नेपिगृह्याग्नौयथोक्तविधिनाकार्यम् अस्यामन्वष्टक्यस्यमुख्यत्वात् गृ-
ह्याग्निरहितैस्तुयेषांपूर्वमातामृतापश्चात्पितामृतस्तैर्मृतमातापितृकैःपाणिहोमादिविधि-
नानवदैवत्यंकार्यम् जीवत्पितृकेणमृतमातृकेणानुपनीतेनापिमात्रादित्रितयमात्रोद्देशे-
नैकपार्वणकंपुरुरवार्द्रवदेवसहितंसपिण्डकंश्राद्धंकार्यम् स्वमातरिजीवन्त्यांमृतसापत्न-
मात्रादित्रयोद्देशेनकार्यम् स्वमातृसापत्नमात्रोर्मृतौद्विवचनप्रयोगेणसापत्नमात्रनेकत्वे
चमात्रासहबहुवचनप्रयोगेणएकस्मिन्विप्रेएकएवक्षणोर्घ्यःपिण्डश्चैकएवदेयः पिताम-
हीप्रपितामहोर्द्वौविप्रौपिण्डौचेत्येवंपार्वणमावश्यकम् केचिन्मातृबहुत्वेविप्रपिण्डादि-
भेदमाहुः स्वमातृसापत्नमातृजीवनेतुगृह्याग्निरहितेनमृतपितृकेणापिकार्यम् अन्वष्टक्ये
मातृयजनस्यमुख्यत्वादतएवात्रकैश्चिन्मातृपार्वणस्यैवप्राथम्यमुक्तमितिभाति पूर्वपितृ-
मृतौपश्चान्मातृमृतावपिगृह्याग्निमतामस्यांनवम्यामन्वष्टक्यमावश्यकंनित्यत्वात् अन्ये-
षापश्चान्मातृमृतौनावश्यकम् केचिन्नवम्यांपूर्वमृतमातृश्राद्धंमृतेभर्तरिलुप्यतइतिवचन-
प्रामाण्यमाश्रित्यपितृमरणोत्तरंनकुर्वन्ति भर्तुरग्रेसहदाहेनवामृतानांमातामहीभगिनी-

अविधवानवमी.

दुहितृमातृष्वसृपितृष्वस्रादीनामपुत्राणांपितृमात्रादिकुलोत्पन्नानां
सर्वासामेवसौभाग्यवतीनामस्यांनवम्यांश्राद्धंकार्यम् भर्तुरग्रेमृतानांतत्तद्भर्तृमरणोत्तरं
चनकार्यम् अतएवास्याअविधवानवमीत्वप्रसिद्धिः अतःपत्न्याअपिनवमीश्राद्धंकार्य-
म् अस्याविधवानवमीश्राद्धस्यमहालयवद्यावदृश्चिकदर्शनंगौणकालः एवंदौहित्रप्रतिप-
च्छाद्धस्यापीतिकालतत्त्वविवेचने अत्राविधवानवमीश्राद्धेसुवासिनीनांप्रतिसांवत्स-
रिकश्राद्धादौचसुवासिनीभोजनमपिकार्यम् भर्तुरग्रेमृतानारीसहदाहेनवामृता । त-
स्याःस्थानेनियुज्जीतविप्रैःसहसुवासिनीम् १ इत्यादिमार्कंडेयवचनात् अस्यांनवम्यांपि-
ण्डदानंजीवत्पितृकेणापिगर्भिणीपतिनाचापिकार्यम् नवमीश्राद्धासंभवे ममान्वष्टक्या-
करणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं शतवारमेभिर्दुभिःसुमनाइतिमन्त्रजपंकरिष्येइतिसंक-
ल्प्यतज्जपंकुर्यात् अन्वष्टक्येसामवेदिभिःपितृपार्वणमेवकार्यं मातृमातामहपार्वणेनकार्यं
इतिसिन्धुः अत्रद्वादश्यांसंन्यासिनामहालयः सचापराह्व्यापिन्यामित्युक्तम् तत्रवैष्ण-
वाअपराह्व्यापिन्याद्वादश्याएकादशीव्रतदिनेसत्वेस्वल्पायामपिद्वादश्यांशुद्धत्रयोद-
श्यांवैकादशीपारणादिनेएवसंन्यासिदैवत्यंश्राद्धंकुर्वन्ति ममत्वीदृशेविषयेवैष्णवैःसं-
न्यासिमहालयोदर्शकार्यइतिभाति अत्रत्रयोदश्यामघायुतायांकेवलायांवाश्राद्धंनित्य-
म् केवलमघायामपिश्राद्धंकार्यम् अत्रश्राद्धविधौबहुग्रन्थेषुबहवःपक्षाः अपुत्रेणपुत्रिणा

मघात्रयोदशी- वागृहिणासपत्नीकपितृपार्वणमातामहपार्वणाभ्यांपितृव्यभ्रातृमातु-
 श्राद्धम्. लपितृष्वसृमातृष्वसृभगिनीश्वशुरादिपार्वणैश्चसहितंअपिण्डकंसांक-
 ल्पविधिनाश्राद्धंकार्यम् अथवापित्रादिपार्वणद्वयंमहालयवत्पितृव्याद्येकोहिष्टगणांश्चो-
 द्विश्यसांकल्पविधिनाश्राद्धंकार्यम् यद्वादशवत्षड्दैवतंश्राद्धमपिण्डकंकार्यम् अथवा
 निष्कामेणपुत्रिणाश्राद्धविधिनाश्राद्धंनानुष्ठेयंकिंतुपित्रादिपार्वणद्वयंकेवलंपितृव्यादि-
 सहितंवोद्विश्यैतेषांतृप्त्यर्थंब्राह्मणभोजनंकरिष्यइतिसंकल्प्यपितृरूपिणेत्राह्मणायगन्धं
 समर्पयामीत्येवंपञ्चोपचारान्समर्प्यब्रह्मार्पणमित्यादिपठित्वानेनब्राह्मणभोजनेनपित्रा-
 दिरूपीश्वरःप्रीयतामित्यन्नमुत्सृज्यपायसादिमधुरान्नेनविप्रान्भोजयित्वादक्षिणाभिः
 संतोष्यस्वयंभुजीतेत्येतावदेवकर्तव्यम् अपुत्रिणःसकामस्यचपिण्डदानरहितश्राद्धविधि-
 नाश्राद्धंनदोषाय कचिदपुत्रिणःपिण्डदानमप्युक्तम् एवमुक्तपक्षेष्वन्यतमपक्षेणमघा-
 त्रयोदशीश्राद्धमवश्यानुष्ठेयम् अकरणेदोषोक्तेर्नित्यत्वात् हस्तनक्षत्रस्थेसूर्येमघायुता
 त्रयोदशीगजच्छायासंज्ञिता अस्यांश्राद्धेनफलभूयस्त्वम् अत्रमहालयस्ययुगादेश्वप्राप्तौ
 मघात्रयोदशीमहालययुगादिश्राद्धानितन्त्रेणकरिष्यइतिसंकल्प्यतन्त्रेणकुर्यात् नतुद-
 र्शेननित्यश्राद्धस्येवकस्यचित्प्रसङ्गसिद्धिः अत्रैवंभाति अज्ञानामैक्यंप्रधानमात्रभेदस्त-
 न्त्रम् तेनविश्वेदेवपाकाद्यज्ञानामैक्यंविप्रार्घ्यपिण्डादेर्भेदएव प्रसङ्गसिद्धिस्थलेतुप्रधा-
 नमपिनभिद्यतइति त्रयोदशीश्राद्धेऽपरपक्षत्वादूरिलोचनाविश्वेदेवाःश्राद्धसागरेउ-
 क्ताः अविभक्तैरपिभ्रातृभिर्मघात्रयोदशीश्राद्धंपृथक्कार्यमिति सिन्धुकौस्तुभादौ विभ-
 क्तैरपिसहैवेतिश्राद्धसागरे अथात्रचतुर्दश्यांपित्रादित्रयमध्येएकस्यापिशस्त्रविषाग्निज-
 लादिंशृङ्गिव्याघ्रसर्पादिनिमित्तेनदुर्मरणेनमृतस्यैकोहिष्टविधिनाश्राद्धंकार्यम् पित्रादि-
 चतुर्दश्यांशस्त्रा- द्वयोःशस्त्रादिहतत्वेद्वेएकोहिष्टेकार्ये पित्रादीनांत्रयाणांशस्त्रादिहतत्वे
 दिहतश्राद्धम्. पार्वणमेवकार्यम् केचिदेकोहिष्टत्रयंकार्यमित्याहुः सहगमनेप्रयागादौ
 चविधिप्राप्तेऽग्निजलादिमरणेचतुर्दशीश्राद्धंनकार्यम् युद्धप्रायोपवेशनयोर्वैधत्वेपी-
 दंकार्यम् अत्रशस्त्रादिहतपितृव्यभ्रात्रादेरप्यपुत्रस्यैकोहिष्टंकार्यम् इदंभूरिलोचनसंज्ञक-
 देवसहितंकार्यम् अत्रसंबंधगोत्रनामाद्युच्चार्यामुकनिमित्तेनमृतस्यचतुर्दशीनिमित्तमेको-
 हिष्टंश्राद्धंसदैवंसपिण्डंकरिष्यइतिसंकल्प्य प्रत्येकोहिष्टमेकार्घ्यैकपवित्रैकपिण्डयुतं श्रा-
 द्धंकार्यम् पित्रादेर्भ्रात्रादेश्वशस्त्रहतत्वेपृथक्पाकादिनामहालयवत्सहतन्त्रेणवैकोहिष्टं-
 द्रयादि एवंचतुर्दश्यामेकोहिष्टंकृत्वापित्रादिसर्वपितृगणोद्देशेनसकृन्महालयस्तिथ्यन्त-
 रेऽवश्यंकार्यः अस्यांचतुर्दश्यांयदिशस्त्रादिमृतयोर्मातापित्रोर्मृताहस्तदाचतुर्दशीनिमि-

१ असंतानस्तुयस्तस्यश्राद्धेप्रोक्तात्रयोदशी ॥ संतानयुक्तोयःकुर्यात्तस्यवंशक्षयोभवेदिति हेमाद्रौनागरखंडो-
 क्तेरितिसिन्धुः. २ आदिपदेन वृक्षारोहणवियुल्लोहादीनांप्रहणम्. ३ स्त्रीणामपिशस्त्रादिहतानामेकोहिष्टंकार्य-
 नपार्वणमितिश्रीदत्तोपाध्यायः इतिसिन्धुः.

समेकोहिष्टंकृत्वा पुनस्तदैवमृतादित्रयोद्देशेन सांवत्सरिकं पार्वणविधिना कार्यमिति श्राद्धसागरे कौस्तुभादौ तु सांवत्सरिकपार्वणे नैव चतुर्दशी श्राद्धसिद्धिर्न पृथकार्यमित्युक्तम् दिनान्तरे च सकृन्महालयः कार्यः अत्र चतुर्दशी श्राद्धस्य कथंचिद्विघ्ने तु अत्रैव पक्षेऽग्रिमपक्षे वा दिनान्तरे तत्पार्वणविधिनैव कार्यं न त्वेकोहिष्टम् अत्रैकोहिष्टे पराह व्यापिन्येव चतुर्दशी ग्राह्या न त्वितरैकोहिष्टतिथि वन्मध्याह्न्यापि नीतिकौस्तुभे हस्तनक्षत्रे सूर्ये सति चान्द्रहस्तनक्षत्रयुतामावास्या गजच्छाया तस्यां श्राद्धदानादिकार्यम् इत्यमायां गजच्छाया आश्विनशुक्लप्रतिपदि दौहित्रेणानुपनीतेनापि सपत्नीकमातामहस्य पार्वणमातुले सत्य-

दौहित्रश्राद्धम्. पिअवश्यं कार्यम् मातामही सत्त्वे केवलमातामहपार्वणम् इदं जीवत्पितृकेणैव कार्यम् इदं सपिण्डकमपिण्डकं वा अत्र पुरुरवारद्रवसंज्ञका विश्वे देवाः धूरिलोचना ईतके चित् इयं प्रतिपद पराह व्यापिनी ग्राह्येति बहवः संगव्यापिनीतिके चित् अस्य श्राद्धस्यावर्द्धाश्चिकदर्शनं गौणकाल इति कालतत्त्वविवेचने इति महालयादि निर्णयोद्देशः

८ अथ कपिलाषष्ठी निर्णयः भाद्रपदकृष्णपक्षे भौमवारव्यतीपातरोहिणीयुताषष्ठीकपिलाषष्ठी अत्र हस्तस्थे सूर्ये फलातिशयः अयं योगो दिवैव ग्राह्यो न रात्रौ सूर्यपर्वत्वादिति भाति अस्यां हुतं च दत्तं च सर्वकोटिगुणं भवेत् । अत्र श्राद्धं कार्यमिति विशेषवचनं नोपलभ्यते तथापि अलभ्ययोगे श्राद्धविधानाद्दर्शवत्षड्दैवतं श्राद्धं कार्यम् अथात्र संक्षेपतो व्रतविधिः सूर्योद्देशेनोपवासं संकल्प्य देवदारुशरीरकुंकुमैलामनःशिलापद्मकाष्ठतण्डुलान्मधुगव्रतविधिः.

व्याभ्यां पेषयित्वा क्षीरालोडितेन कल्केनाङ्गविलिप्य स्नायात् तत्र मन्त्रः आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च । पापं नाशय मे देव वाङ्मनः कायकर्मजम् १ ततः पञ्चगव्येन स्नात्वा पञ्चपल्लवैर्मार्जयित्वा मृत्तिकास्नानं कुर्यात् तर्पणादिनित्वविधिकृत्वा वरुणं पूजयित्वा सर्वतोभद्रमध्ये कलशोपरितण्डुलादौ पद्मं लिखित्वा तस्याष्टसु पत्रेषु पूर्वादौ मूर्त्यं तपनं स्वर्णरेतसं रविमादित्यं दिवाकरं प्रभाकरं सूर्यमित्यावाह्यमध्ये सौवर्णरथे सूर्यमग्रेऽरुणं चावाह्यकरवीरार्कादिपुष्पैर्धूपादिभिः संपूजयेत् दिक्पालादिदेवताः संपूज्य द्वादशार्घ्यान् सूर्याय दद्यात् सविस्तरः पूजाविधिर्द्वादशार्घ्यमन्त्राश्च कौस्तुभे ज्ञेयाः सूर्याग्रे प्रभाकरनमस्तुभ्यं संसारान्मांसमुद्धर । भुक्तिमुक्तिप्रदोऽस्मात्तस्माच्छान्तिप्रयच्छ मे १ नमोनमस्तेवरदक्रवसामयजुषां पते । नमोस्तु विश्वरूपाय विश्वधात्रे नमोस्तु ते २ इति प्रार्थ्य उदुत्यमित्यादि सौरसूक्तानि जपित्वा रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातराकृष्णेनेति मन्त्रेणार्कसमिच्चर्वाज्यतिलैः प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतं हुत्वा घण्टादिसर्वालंकारयुतां कपिलां गामन्त्रैः संपूज्य विप्राय दद्यात् गोपूजामन्त्राः कौस्तुभे दानमन्त्रस्तु नमस्ते कपिले देवि सर्वपापप्रणाशिनि । संसारार्णवमग्नं मां गोमातस्त्रातुमर्हसि १ वस्त्रयुगच्छन्नांसघण्टामित्यादिविशेषणान्युक्त्वा इमां गांतुभ्यमहं संप्रददे इति दत्त्वा सुवर्णदक्षिणां दद्यात् ततस्तस्मै विप्राय रथं सूर्यं प्रतिमां च दद्यात् तत्र मन्त्रः दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकरः । कपि-

लासहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु १ यथा त्वं कपिले पुण्या सर्वलोकस्य पावनी । प्रदत्ता सह सूर्येण मम मुक्तिप्रदा भव २ इत्यादि ततः कपिला प्रार्थनादिविस्तारः कौस्तुभे अथ वोषोष-
णजागरहोमादिविधिमकृत्वा षष्ठ्या मेव स्नानरथादिपूजनकपिलादानादिकार्यम् इति संक्षेपतः कपिला षष्ठीव्रतविधिः इति श्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविर-
चिते धर्मसिन्धुसारे भाद्रपदमासकृत्यनिर्णयोद्देशः

९ अथाश्विनमासः तुलामेषसंक्रांतिर्विषुवसंज्ञा तस्याः पूर्वाः पराश्च पञ्चदश पञ्चदश
नाड्यः पुण्यकालः विशेषः प्रागुक्त एव आश्विनशुक्लप्रतिपदि देवीनवरात्रारम्भः नवरा-
त्रशब्दः आश्विनशुक्लप्रतिपदमारभ्य महानवमीपर्यन्तं क्रियमाणकर्मणामधेयम् तत्र क-
र्मणि पूजैव प्रधानं उपवासादिकं स्तोत्रजपादिकं चांगम् तथा च यथा कुलाचारमुपवासै-
कभक्तनक्तायाचितान्यतमव्रतयुक्तं यथा कुलाचारं सप्तशतीलक्ष्मीहृदयादिस्तोत्रजपस-
हितं प्रतिपदादिनवम्यन्तनवतिथ्यधिकरणकपूजाख्यं कर्म नवरात्रशब्दवाच्यम् पूजा-
प्राधान्योक्तेरेव क्वचित्कुले जपोपवासादिनियमस्य व्यतिरेक उपलभ्यते पूजायास्तु नक्ता-
पिकुले नवरात्रकर्मण्यभावो दृश्यते यत्कुले नवरात्रमेव नानुष्ठीयते तत्र नवरात्रपूजादेरप्य-
भाव आस्तां नाम सच नवरात्रारम्भः सूर्योदयोत्तरं त्रिमुहूर्तव्यापिन्यां प्रतिपदिकार्यः त-
दभावे द्विमुहूर्तव्यापिन्यामपि क्वचिन्मुहूर्तमात्रव्यापिन्यामप्युक्तः सर्वथा दर्शयुक्तप्रतिप-

नवरात्रारम्भः दिनकार्य इति बहुग्रन्थसंमतम् मुहूर्तन्यूनव्याप्तौ सूर्योदयास्पर्शे वा दर्श-
युतापि ग्राह्या प्रथमदिने षष्ठिघटिका प्रतिपद्वितीयदिने मुहूर्तद्वयादिपरिमिता वर्धते तदा
पूर्णत्वात् पूर्ववग्राह्या द्वितीयावेधनिषेधोपि एतत्पक्षद्वये एव योज्यः पुरुषार्थचिन्तामणौ
तु पूर्वादिने मुहूर्तचतुष्टयोत्तरं मुहूर्तपञ्चकोत्तरं वा प्रवृत्ता द्वितीयदिने मुहूर्तद्वयादिपरिमिता
प्रतिपत्तदापरस्याः क्षयगामितयानिषिद्धत्वादमायुक्तापि पूर्ववग्राह्येत्युक्तम् तत्र सूर्यो-
दयोत्तरं दशघटीमध्ये तत्रासंभवे मध्याह्नेऽभिजिन्मुहूर्ते प्रारम्भः कार्यो न त्वपराह्णे एवं च
प्रतिपद आद्यषोडशनाडीनिषेधाश्चत्रावैधृतियोगनिषेधश्चोक्तकालानुरोधेन सतिसंभवे
पालनीयोनतु निषेधानुरोधेन पूर्वाह्णः प्रारम्भकालः प्रतिपत्तिथिर्वातिक्रमणीयः अत्र क-
र्मणि ब्राह्मणादिचतुर्वर्णस्य म्लेच्छादेश्चाधिकारः तत्राविप्रेण जपहोमान्नर्बालनैवेद्यैः सा-
त्विकी पूजाकार्या नैवेद्यैश्च निरामिषैः । मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते । मद्य-

• पूजाधिकारः मपेयमदेयमित्यादिनिषेधान्मांसमद्यादियुतराजसपूजायां ब्राह्मणस्य
नाधिकारः मद्यपाने मरणान्तप्रायश्चित्तोक्तेः स्पर्शे तदङ्गच्छेदोक्तेश्चाल्पप्रायश्चित्तेन दो-
षानपगमेन पातित्यापातात् इत्थमेव सर्वे प्राचीनानवनीनाश्च निबन्धकारानिबन्धेन लिख-
न्ति नवीनतराभास्कररायप्रभृतयोपि सप्तशतीटीकादौ प्राचीनग्रन्थाननुसृतैव मेव परि-
ष्कुर्वन्ति सभायांचैतन्मतमेव श्लाघन्ते च आचरणं त्वन्यथा कुर्वन्ति तस्मिन् स्वयं दुर्दैववशेन

ब्राह्मण्यभ्रष्टोभूवमन्येप्येवंमाभूवन्नितिभूतदययावास्वपातिसगोपनायवान्येषांकलि-
युगस्थविप्राणामधिकाराभावालोचनयावेतिनवयंतत्त्वंजानीमः क्षत्रियवैश्ययोर्मासा-
दियुतजपहोमसहितराजसपूजायामप्यधिकारः सचकेवलंकाम्यएवनतुनित्यः निष्का-
मक्षत्रियादेःसात्विकपूजाकरणेमोक्षादिफलातिशयः एवंशूद्रादेरपि शूद्रादेर्मन्त्रहीना
जपादिरहितामांसादिद्रव्यकातामसपूजापिविहिता शूद्रेणसप्तशत्यादिजपहोमसहिता
सात्विकीपूजाब्राह्मणद्वाराकार्या स्त्रीशूद्रादेःस्वतःपौराणमन्त्रपाठेपिनाधिकारः अत-
एवशूद्रःसुखमवाप्नुयादित्यत्रभाष्येस्त्रीशूद्रयोःश्रवणादेवफलंनतुपाठादित्युक्तम् एतेन
स्त्रीशूद्रयोर्गीताविष्णुसहस्रनामपाठोदोषायैवेतिज्ञेयम् क्वचित्पौराणमन्त्रयुक्तपूजायां
स्त्रीशूद्रयोःस्वतोप्यधिकारउक्तः जपहोमादौविप्रद्वारैव म्लेच्छादीनांतुब्राह्मणद्वारापि
जपहोमेसमन्त्रंकपूजायांचनाधिकारः किंतुतैस्तत्तदुपचाराणांदेवीमुद्दिश्यमनसोत्सर्ग-
मात्रंकर्तव्यम् अथनवरात्रेऽनुकल्पाः तृतीयादिनवम्यन्तं सप्तरात्रंवाकर्तव्यम् पञ्च-

अनुकल्पाः

म्यादिपञ्चरात्रंवासप्तम्यादित्रिरात्रंवा अष्टम्यादिद्विरात्रंवा एकाहप-
क्षेकेवलपञ्चम्यांकेवलनवम्यांवा एषांपक्षाणांस्वस्वकुलाचारानुसारेण प्रतिबन्धादिना
पूर्वपूर्वपक्षासंभवानुसारेणवाव्यवस्था तत्रतृतीयापञ्चम्योर्निर्णयःप्रतिपदादिवत् सप्त-
म्यादेस्तुनिर्णयोवक्ष्यते नवरात्रादिपक्षेषुक्षयवृद्धिवशेनदिनाधिक्यन्यूनत्वेपूजाद्यावृ-
त्तिःकार्या केचित्तुदिनक्षयेष्टावेवपूजाश्चण्डीपाठांश्चकुर्वन्ति इदंदेवीपूजनात्मकंनवरा-
त्रकर्मनित्यंअकरणेदोषश्रवणात् फलश्रवणात्काम्यंच । अत्रनवरात्रेघटस्थापनंप्रातर्म-
ध्याह्नेप्रदोषकालेचेतित्रिकालंद्विकालमेककालंवास्वस्वकुलदेवतापूजनंसप्तशत्यादिज-
पोऽखण्डदीपःआचारप्राप्तमालाबन्धनंउपवासनक्तैकभक्तादिनियमःसुवासिनीभोज-

नवरात्रेकर्त-

व्यानि.

नंकुमारीभोजनपूजनादिअन्तेसप्तशत्यादिस्तोत्रमन्त्रहोमादिइत्येतानि
विहितानि एतेषांमध्येक्वचित्कुलेघटस्थापनादीनिद्वित्रादीन्येवानुष्ठीय-
न्तेनसर्वाणि क्वचित्घटस्थापनादिरहितानिकानिचित्क्वचित्सर्वाण्येवेत्येतेषांसमुच्चयवि-
कल्पौकुलाचारानुसारेणव्यवस्थितौज्ञेयौ कुलपरंपराभासादधिकंशक्तिसत्त्वेपिनानुष्ठेय-
मितिशिष्टाचारः फलकामनयाप्रार्थितमुपवासादिकंकुलाचाराभावेपिकुर्वन्ति इदंकल-
शस्थापनंरात्रौनकार्यम् तत्रकलशस्थापनार्थंशुद्धमृदावेदिकांकृत्वापञ्चपल्लवदूर्वाफल-
ताम्बूलकुङ्कुमधूपादिसंभारान्संपादयेत् । अथसंक्षेपतो नवरात्रारम्भप्रयोगः प्रतिपदि
प्रातःकृताभ्यङ्गस्नानःकुङ्कुमचन्दनादिकृतपुण्ड्रोद्धृतपवित्रःसपत्नीकोदशघटिकामध्ये-

प्रयोगः

ऽभिजिन्मुहूर्तेवादेशकालौसंकीर्त्यममसकुटुम्बस्यामुकदेवताप्रीतिद्वारा
सर्वापच्छान्तिपूर्वकदीर्घायुर्धनपुत्रादिवृद्धिशत्रुजयकीर्तिलाभप्रमुखचतुर्विधपुरुषार्थसि-

१ तिथिचूडौएकस्यास्तित्थेरुभयदिनेसत्त्वात्तत्तिथिप्रयुक्तपूजाद्युभयदिनेभवतीति पूजाद्यावृत्तिः । क्षयेतु ति-
थिद्वयप्रयुक्तपूजाद्येकदिनेद्विवारजितिपूजाद्यावृत्तिरित्यर्थः ।

द्वयर्थमद्यप्रभृतिमहानवमीपर्यन्तप्रत्यहं त्रिकालमेककालं वा मुकुदेवतापूजासुपवासनैक-
भक्तान्यतमनियमसहितामखण्डदीपप्रज्वालनकुमारीपूजनचण्डीसप्तशतीपाठसुवासि-
न्यादिभोजनमित्यादियावत्कुलाचारप्राप्तमनूयएवमादिरूपं शारदनवरात्रोत्सवाख्यं
कर्मकरिष्ये देवतापूजाङ्गत्वेन घटस्थापनचकरिष्ये तदादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपू-
जनं पुण्याहवाचनचण्डीसप्तशतीजपाद्यर्थं ब्राह्मणवरणचकरिष्ये एतानि कृत्वा घटस्था-
पनसत्वेमहीद्यौरिति भूमिस्पृष्टातस्यां भुवि अङ्कुरारोपणार्थं शुद्धमृदं प्रक्षिप्य ओषधयः समि-
तितस्यां मृदियवादीन् प्रक्षिप्य आकलशेष्वितिकुम्भं निधाय इमं मे गंगे इति जलेनापूर्य गन्ध-
द्वारामिति गन्धया ओषधीरिति सर्वा ओषधीः काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः अश्वत्थे वइति प-
ञ्चपल्लवान्स्योनापृथिवीति मृदः याः फलिनीरिति फलं सहिरत्नानीति हिरण्यरूप इति रत्न-
हिरण्ये प्रक्षिप्य युवासुवासा इति सूत्रेणावेष्ट्य पूर्णादर्वीति पूर्णपात्रं निधाय तच्चायामीति व-
रुणं संपूज्य तत्कलशोपरिकुलदेवताप्रतिमां संस्थाप्य पूजयेत् स्वस्थाने एव वा संस्थाप्य पू-
जयेत् तद्यथा जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी । दुर्गाक्षमा शिवा धात्री स्वाहा
स्वधानमोस्तुते १ आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिषूदिनि । पूजां गृहाण सुमुखिनमस्ते शं-
करप्रिये २ अनेन पुरुषसूक्तश्रीसूक्तप्रथमऋग्भ्यां चावाह्यजयन्ती मङ्गला कालीति मन्त्रेण
सूक्तऋग्भिश्चासनादिषोडशोपचारैः संपूजयेत् सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये इत्यादिभिः संप्रार्थ्य प्र-
त्यहं बलिदानपक्षे माषभक्तेन कूष्माण्डेन वा बलिं दद्यात् अन्ते एव वा बलिदानं न वा बलि-
दानम् ततः अखण्डदीपकंदेव्याः प्रीतये न वरात्रकम् । उज्ज्वालये अहोरात्रमेकचित्तो
धृतव्रतः १ इत्यखण्डदीपं प्रतिष्ठापयेत् अथ चण्डीपाठप्रकारः यजमानेन वृत्तो हं चण्डी स-
प्तशतीपाठं नारायणहृदयलक्ष्मीहृदयपाठं वा करिष्ये इत्यादिसंकल्प्य आसनादिविधाय
आधारे अन्यहस्तलिखितं पुस्तकं स्थापयित्वा नारायणं नमस्कृत्येति वचनात् ॐ नाराय-
चण्डीपाठविधिः. णायनमः नारायनरोत्तमायनमः देव्यै सरस्वत्यै नमः व्यासाय नमः इ-
ति नमस्कृत्य प्रणवमुच्चार्य सर्वपाठान्ते प्रणवंपठेत् पुस्तकवाचने नियमाः हस्ते पुस्तकं न-
धारयेत् स्वयं ब्राह्मणभिन्नेन च लिखितं विफलम् अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदा-
चन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिपठेत् पुनः १ ग्रन्थार्थं बुध्यमानः स्पष्टाक्षरं ना-
तिशीघ्रं नातिमन्दं रसभावस्वरयुतं वाचयेत् त्रिवर्गफलकामेन चण्डीपाठः सदैव कर्त-
व्यः तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः । श्रोतव्यं च सदा भक्तये सादिवचनात्
नैमित्तिकपाठोप्युक्तः शान्तिकर्मणिसर्वत्र तथा दुःस्वप्नदर्शने । ग्रहपीडासुचोग्रासु
माहात्म्यं शृणुयान्मम १ इत्यादि तथा अरण्ये प्रान्तरे वापि दावाग्निपरिवारितः ।
दस्युभिर्वा वृतः शून्ये गृहीतो वापिशत्रुभिः १ इत्यादिसंकटान्युद्दिश्य सर्वबाधासुचो-
ग्रासु वेदनाभ्यर्द्धितोऽपि वा । स्मरन्ममैतन्माहात्म्यं नरो मुच्येत संकटात् १ इत्युक्तम्

उपसर्गोपशान्त्यर्थत्रयः पाठाः कार्याः ग्रहपीडाशान्तयेपञ्च महाभयेसप्त शान्त्यर्थवाजपे-
यफलार्थचनव राजवश्यार्थमेकादश वैरनाशार्थद्वादश स्त्रीपुंसवश्यतार्थचतुर्दश सौ-
ख्यायलक्ष्म्यार्थचपञ्चदश पुत्रपौत्रधनधान्यार्थषोडश राजभयनाशायसप्तदश उच्चाट-
नायाष्टादश वनभयेविंशतिः बन्धमोचनायपञ्चविंशतिः दुश्चिकित्सरोगकुलोच्छेदा-
युर्नाशवैरिवृद्धिव्याधिर्वाद्धिर्विविधोत्पातादिमहासंकटनाशोराज्यवृद्धिश्चशतावृत्तिभिः
सहस्रावर्तनैः शताश्वमेधफलं सर्वमनोरथावाप्तिर्मोक्षश्चेतिवाराहीतन्त्रे उक्तम् सर्वत्रका-
म्यपाठे आदौ संकल्पपूर्वकं पूजनमन्तेवलिदानं च कार्यम् अत्राचाराद्वेदपारायणमपिका-
र्यम् तद्विधिर्बोधायनोक्तः कौस्तुभेज्ञेयः अथकुमारीपूजा एकवर्षातुयाकन्यापूजार्थं
तां विवर्जयेत् । द्विवर्षकन्यामारभ्य दशवर्षावधिकुमारीणां क्रमेण कुमारिकात्रिमूर्तिः क-

कुमारीपूजा.

ल्याणीरोहिणीकालीचण्डिकाशाम्भवीदुर्गाभद्रेतिनामानि आसांकु-
मारीणां प्रत्येकं पूजामन्त्राः फलविशेषाः लक्षणानि चान्यत्रज्ञेयानि ब्राह्मणेन ब्राह्मणीसे-
वंसवर्णाप्रशस्ता विजातीयापि क्वचित् कामनाविशेषेणोक्ता एकैकवृद्ध्या प्रसहमेकावा
कुमारीपूज्या मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणारूपधारिणीम् । नवदुर्गात्मिकां साक्षात्क-
न्यामावाहयाम्यहम् ? जगत्पूज्ये जगद्वन्द्ये सर्वशक्तिस्वरूपिणि । पूजां गृहाण कौमारिजग-
न्मातर्नमोस्तुते ? इति मन्त्रेण पादक्षालनपूर्वकं वस्त्रकुङ्कुमगन्धधूपदीपभोजनैः पूजयेदि-
तिसंक्षेपः कुमारीपूजावद्देवीपूजाचण्डीपाठश्चैकोत्तरवृद्ध्यापि विहितः भवानीसहस्रना-
मपाठोपि क्वचिदुक्तः अयं शारदनवरात्रोत्सवो मलमासे निषिद्धः शुक्रास्तादौ तु भवति
प्रथमारम्भस्तुनकार्यः शावाशौचजननाशौचयोस्तु सर्वोपि घटस्थापनादिविधिर्ब्राह्म-
णद्वारा कार्यः केचिदारम्भोत्तरं मध्ये आशौचपाते स्वयमेवारब्धं पूजादिकं कार्यमित्याहुः

आशौचादौ विधिः.

शिष्टास्त्वाशौचे पूजादेवतास्पर्शादेर्लोकविद्विष्टत्वादन्येनैव कारयन्ति
अपरे तृतीयादिपञ्चम्यादिसप्तम्याद्यनुकल्पेन नवरात्रविधीनां सत्त्वात्प्रतिपद्याशौचेतृ-
तीयाद्यनुकल्पाश्रयणं कुर्वन्ति सर्वथा लोपप्रसक्तावेव ब्राह्मणद्वारा कुर्वन्ति उपवासादि-
शारीरनियमः स्वयं कार्यः एव रजस्वलापि उपवासादिकं स्वयंकृत्वा पूजादिकमन्येन कार-
येत् अत्र सभर्तृकस्त्रीणां उपवासे गन्धताम्बूलादिग्रहणं न दोषायेत्याहुः । अथ पञ्चम्या-

मुपाङ्गललिताव्रतम् अत्र पञ्चमी अपराह्णव्यापिनी ग्राह्या अपराह्णस्यैव तत्पूजाकालत्वौ-
उपाङ्गललि- पपत्तेः दिनद्वयेकात्स्न्येनापराह्णव्याप्तौ साम्येन वैषम्येण वा पराह्णैकदे-
ताव्रतम्. शव्याप्तौ च पूर्वैव युग्मवाक्यात् परत्रैवापराह्णव्याप्तौ परैव केचित्तुरा-

त्रिव्यापिनि गृह्णन्ति पूजादिकं च रात्रावेव कुर्वन्ति तत्र मूलं चिन्त्यम् अत्र पूजादिविधिर्ग्र-
न्थान्तरे प्रसिद्ध इति न लिख्यते आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे पुस्तकेषु सरस्वतीमावाह्य पू-
जयेत् मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्वाषाढासु पूजनम् । उत्तरासु बलिं दद्याच्छ्रवणेन विसर्जयेत्

सरस्वत्या-
वाहनादि-

१ इतिवचनात् अत्रपूजयेत्प्रत्यहमितिरुद्रयामलवचनात् मूलेआवा-
हनंतदङ्गभूतंपूजनंचकरिष्येइत्यादिसंकल्प्यावाहनपूजनेकार्ये पूर्वाषा-
ढासुपूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्यावाहनरहितपूजैवकेवलम् उत्तराषाढासुबलिदानंतदङ्ग-
भूतांपूजांचकरिष्येइत्येवंतेकार्ये श्रवणेविसर्जनंकर्तुंतदङ्गभूतांपूजांकरिष्येइतिसंकल्प्य
संपूज्यविसर्जयेदितिक्रमः तत्रमूलस्यप्रथमपादेसूर्यास्तात्प्राक्त्रिमुहूर्तव्यापिनि सरस्व-
त्यावाहनम् त्रिमुहूर्तन्यूनत्वेरात्रौवाप्रथमपादसत्वेतस्यविशेषवचनंविनाग्राह्यत्वाभावा-
द्वितीयादिपादेपरदिनएवावाहनम् एवंपूर्वाषाढादिनक्षत्रंपूजादौदिनव्याप्येवग्राह्यम्
विसर्जनंतुश्रवणप्रथमपादेरात्रिभागगतेपिकार्यम् विशेषवचनात् तच्चरात्रेःप्रथमप्रहरपर्य-
न्तमेवेतिभाति अथसप्तम्यादिदिनत्रयेपत्रिकापूजनंविहितंतत्रसप्तम्यादितिथित्रयंसूर्यो-
दयेमुहूर्तमात्रमपिग्राह्यम् तत्राधिवासनादिप्रयोगविस्तारःकौस्तुभादौज्ञेयः यत्तुसप्तमी-
प्रभृतित्रिरात्रंनवरात्रकर्मकुर्वन्तितत्रसप्तमीसूर्योदयोत्तरंमुहूर्ताधिकव्यापिनीग्राह्या मुह-
र्तन्यूनत्वेपूर्वा अथमहाष्टमीघटिकामात्राप्यौदयिकीनवमीयुताग्राह्या सप्तमीस्वल्पयु-
तासर्वथासाज्या यदातुपूर्वत्रसप्तमीयुतापरत्रोदयेनास्तिघटिकान्यूनावावर्ततेतदापूर्वा
महाष्टम्यादि. सप्तमीविद्धापिग्राह्या इयंभौमवारेऽतिप्रशस्ता यदाचपूर्वदिनेषष्टिघ-
टिकाष्टमीपरदिनेमुहूर्तादिव्यापिनीतदानवमीयुतामप्युत्तरांखक्त्वासंपूर्णत्वात्पूर्वैवग्रा-
ह्या एवंनवम्याःक्षयवशेनदशमीदिनेसूर्योदयोत्तरमनुवृत्त्यभावेऽष्टमीनवमीयुतामौद-
यकीमपित्यक्त्वासप्तमीयुतैवाष्टमीग्राह्या अष्टम्यांपुत्रवतोपवासोनकार्यः कुलाचारप्रा-
प्तौकिंचिद्भक्ष्यंप्रकल्प्यकार्यः महानवमीतुबलिदानव्यतिरिक्तविषयेपूजोपोषणादावष्ट-
मीविंद्वाग्राह्या साचर्यादौष्टमीदिनेसायंत्रिमुहूर्तास्यात्तदैवग्राह्या त्रिमुहूर्तन्यूनत्वेपरैव
ग्राह्या नवमीप्रयुक्तमहाबलिदानेतुदशमीविद्धा यदाशुद्धाधिकानवमीतदाबलिदान-
मपिपूर्णत्वात्पूर्वत्रैवकार्यम् अष्टमीनवम्योःसंधौपूजोक्तासाष्टमीनवम्योःपृथक्त्वेदिवा
रात्रौवाष्टम्यन्तनाडीनवम्याद्यनाड्योःकार्या यदितुअष्टमीनवम्योर्मध्याह्नेऽपराह्णेवा
योगस्तदाष्टमीनवमीपूजयोरप्येकदिनेएवप्राप्तेरष्टमीनवमीपूजांतत्संधिपूजांचतन्त्रेणक-
रिष्येइतिसंकल्प्यतन्त्रेणपूजाकार्या यदिशुद्धाधिकाष्टमीतदापूर्वेदुरष्टमीपूजापरेदुःसं-
धिपूजानवमीपूजयोस्तन्त्रम् अत्रनवरात्रेस्वयंपूजादिकंकर्तुमशक्तावन्येनकारयेत् षोड-
शोपचारपूजाविस्तारंकर्तुमशक्तोगन्धादिपञ्चोपचारपूजांकुर्यात् नवम्यांपूजांविधाय
होमःकार्यः केचिदष्टम्यामेवहोमइत्याहुः अन्येतुअष्टम्यामुपक्रम्यनवम्यांहोमःसमाप-
नवम्यांहोमादि. नीयः सचारुणोदयमारभ्यसायंकालपर्यन्तमष्टमीनवम्योःसंधौसंभ-
वति निशायांतत्संधौतुरात्रौहोमादेरयोग्यत्वान्नवम्यामेवहोमोपक्रमसमाप्तीकार्येइत्याहुः
अत्रयथाकुलाचारंव्यवस्था सचहोमोनवार्णवमन्त्रेणकार्यः अथवाजयन्तीमङ्गलाकाली-
तिश्लोकेन अथवानमोदेव्यैमहादेव्यैइतिश्लोकेन अथवासप्तशतीश्लोकैः अथवासप्तश-

तीस्तोत्रस्य सप्तशतमन्त्रैः कवचार्गलाकीलकरहस्यत्रयश्लोकसहितैर्होमः सप्तशतमन्त्रवि-
भागोन्यत्रज्ञेयः अत्रापिविकल्पेषु यथाकुलाचारं व्यवस्था होमद्रव्यंच सर्पिर्मिश्रितं शुक्ल-
तिलमिश्रंच पायसम् केवलतिलैर्वा होमः कचिन्किंशुकपुष्पपूर्वासर्षपलाजपूगयवश्रीफल-
रक्तचन्दनखण्डनानाविधफलानामपि पायसे मिश्रणं कार्यमित्युक्तम् होमश्च जपदशांशे-
न कार्यः कुलाचारप्राप्तश्चेन्नृसिंहभैरवादिदैवत्यमन्त्रहोमोपिकार्यः अत्र सविस्तरः सग्रह-
मुखो होमप्रयोगः कौस्तुभेज्ञेयः अथ बलिदानं ब्राह्मणेन माषादिमिश्राग्नेन कूष्माण्डेन वा
कार्यम् यद्वा घृतमयं यवपिष्टादिमयं वा सिंहव्याघ्रनरमेषादिकं कृत्वा खड्गेन घातयेत् ब्राह्म-
णेन पशुमांसमद्यादिवलिदाने ब्राह्मण्यभ्रष्टता सकामेन क्षत्रियादिनां सिंहव्याघ्रनरमहि-
षछागसूकरमृगपक्षिमत्स्यनकुलगोधादिप्राणिस्वगात्ररुधिरादिमयो बलिर्देयः कृष्णसार-
मृगः क्षत्रियादिभिरपि न देयः अत्र बलिदानमन्त्रादिप्रकारः सिन्धौज्ञेयः अत्र शतचण्डी-
सहस्रचण्डीप्रयोगः कौस्तुभादौज्ञेयः द्विविधा शौचेऽपि नवम्यां होमं घटादिदेवतोत्थापनं च
ब्राह्मणद्वारा कारयित्वा स्वयंपारणं कृत्वा शौचान्ते ब्राह्मणभोजनं दक्षिणादिदानं च कार्य-
म् एवं रजस्वलापि पारणाकाले पारणं कृत्वा शुद्धौ दानादिकं कुर्यात् विधवायास्तुरजोदोषे
भोजननिषेधात् पारणापिशुद्धयुत्तरमेव एवं त्रतान्तरेऽप्युह्यम् प्रतिपदादियावदष्टमीलोहा-
भिसारिकं कर्म राज्ञां विहितम् तत्र छत्रचामरादिराजचिह्नानां गजाश्वादीनां चापादिश-
शस्त्राश्वादिपूजा. स्त्राणां दुन्दुभ्यादीनां च पूजा होमादिकं कार्यम् ये हयान्पालयन्ति ते रा-
जभिन्ना अपि स्वातीयुता माश्विनप्रतिपदं द्वितीयां वारभ्य नवमीपर्यन्तं वाजिनीराजना-
ख्यं कर्म कुर्युः तत्रोच्चैश्रवः पूजारैव तपूजा च प्रतिमायां कार्या प्रत्यक्षमश्वपूजानीराजनं च का-
र्यम् कर्मद्वयेऽपि तपूजामन्त्राहोमादिमन्त्राः सविस्तरप्रयोगश्च कौस्तुभे इदानीमश्ववन्तः
प्राकृतजनास्तु विजयादशम्यामश्वान्तोऽवेगगाह्यपुष्पमालाभिर्विभूष्याश्च शालायां प्र-
वेशयन्ति तत्र गन्धर्वकुलजातस्त्वं माभूयाः कुलदूषकः । ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरु-
णस्य च १ प्रभावाच्च हुताशस्य वर्धय त्वं तुरंगमान् । रिपून् विजित्य समरे सहभर्त्रा सुखी भव २
इति मन्त्रेण केवलाश्वपूजापिकर्तुमुचिता अथ पारणाविसर्जनयोः कालः तत्र विसर्जनं द-
शम्यां कार्यम् दिनद्वये दशमीसत्वे पूर्वदशम्यां श्रवणान्त्यपादयोगं तत्रैव विसर्जनम् तत्र त-
थोगाभावे तु परदशम्यामेव परत्र दशम्यभावे पूर्वदशम्यां नक्षत्रयोगे सत्य-
सति वा कार्यम् नक्षत्रयोगानुरोधेन क्रियमाणं विसर्जनमपराह्णेऽपि भवति

पारणाविसर्ज-
नयोः कालः

१ ब्राह्मणः पारणादिने कूष्माण्डबलिदानं कुर्यात् ॥ कूष्माण्डो बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः ॥ प्रणमामि
ततः सर्वरूपिणं बलिरूपिणम् ॥ चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापद्विनाशनम् ॥ चामुण्डा बलिरूपा यबले तुभ्यं नमो-
स्तुते ॥ इति प्रार्थ्य यज्ञार्थं बलयः सृष्टाः स्वयमेव स्वयं भुवा ॥ अतस्त्वां घातयाम्यद्यतस्माद्यज्ञेऽवधोऽवधः ॥ ॐ
ह्रीं ऐं ह्रीं कौशिकी कूष्माण्डसेनाप्यायताम् दापौ प्रक्षाल्या चम्य शान्ता पृथिवीति शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति
क्वचित्पुस्तकेऽधिकम्.

अन्यथाप्रातरेव तत्रमृदादिप्रतिमायाविसर्जनपूर्वकंजलादौखागः परंपरयापूजिताया
धातुप्रतिमायास्तु घटादिस्थानादुत्तिष्ठेत्तादिमञ्चैस्तथापनमात्रंकार्यम् नतुविसर्जनम् य-
द्दिनेविसर्जनंतत्रैवनियमत्यागस्यौचिस्तात् विसर्जनोत्तरंतद्दिनेएवपारणंकार्यम् अन्येतु
सत्यपिदशम्यांविसर्जनविधौनवम्यामेवपारणंकार्यम् नवम्यांपारणंकुर्यात् दशम्याम-
भिषेकंचकृत्वामूर्तिविसर्जयेदित्यादिवचनादित्याहुः अत्रैवंव्यवस्था प्रथमदिनेस्वल्पाष्ट-
म्यायुक्तानवमीद्वितीयदिनेपारणपर्याप्तनवम्यायुक्तादशमीतत्परदिनेश्रवणयुक्ताविस-
र्जनार्हादशमी तत्राष्टमीनवम्युपवासयोःप्रथमदिनेसिद्धत्वादवशिष्टनवम्यांपारणमवशि-
ष्टदशम्यांविसर्जनम् यदातुअवशिष्टनवमीदिनेएवदशमीश्रवणयुक्ताविसर्जनार्हातदा
विसर्जनोत्तरंपारणम् यदापूर्वदिनेषष्टिदण्डाष्टमीपरदिनेष्टमीशेषयुतानवमीतत्परदिने-
नवमीशेषयुतादशमीतदानवम्यायुक्तदशम्यामेवविसर्जनोत्तरंपारणा अथनवमीषष्टिद-
ण्डा द्वितीयदिनेनवमीशेषयुक्तादशमीतत्रापिनवम्यायुक्तदशम्यामेवविसर्जनपारणे य-
दातु अष्टमीनवमीदशम्यस्तिस्रोपितिथयःसूर्योदयमारभ्यास्तमयपर्यन्तमखण्डास्तत्त-
त्कृत्यपर्याप्तास्तदा दाक्षिणात्यानांनवम्यामेवपारणाचारान्नवम्यामेवपारणविसर्जने
यषांदशम्यामेवाचारस्तेषांतदुभयंदशम्यामेव अथविजयादशमीसापरदिनेएवापराह्ण-
व्याप्तौपरा दिनद्वयेपराह्णव्याप्तौदिनद्वयेपिश्रवणयोगेसत्यसतिवापूर्वा एवंदिनद्वयेऽपरा-
विजयादशमी. ह्णव्याप्त्यभावेपि श्रवणयोगसत्त्वासत्त्वयोःपूर्वैव दिनद्वयेपराह्णव्याप्त्य-
व्याप्त्योरेकतरदिनेश्रवणयोगेयद्दिनेश्रवणयोगःसैवग्राह्या एवमपराह्णैकदेशव्याप्तावूह्यम्
यदापूर्वदिनेएवापराह्णव्याप्तापरदिनेचश्रवणयोगाभावःतदापिपूर्वैव यदातुपूर्वदिनेए-
वापराह्णव्यापिनीपरदिनेचमुहूर्तत्रयादिव्यापिनीअपराह्णात्पूर्वमेवसमाप्तापरत्रैवश्रवण-
योगवतीतदापरैव अपराह्णेदशम्यभावेपि यांतिथिसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करइत्या-
दिसाकल्यवचनैःश्रवणयुक्तायाग्राह्यायाऔदयिकस्वल्पदशम्याःकर्मकालेसत्त्वापादना-
त् सिन्धौतुइदं परदिनेपराह्णकालेश्रवणसत्त्वेएव श्रवणस्याप्यपराह्णात्पूर्वमेवसमाप्तौतुपू-
र्वैवेत्युक्तम् युक्तंचैतत् यदापरदिनेएवापराह्णव्याप्तिःपूर्वदिनेएवापराह्णात्परत्रसायाहा-
दौश्रवणयोगस्तदातुपरैवग्राह्येतिममप्रतिभाति अत्रापराजितापूजनंसीमोल्लङ्घनंशमीपू-
अपराजिताश- जनदेशान्तरयात्रार्थिनांप्रस्थानंचविहितम् तत्पूजाप्रकारस्तु अपराह्णे-
मौपूजनादि. ग्रामादीशान्यांदिशिगत्वाशुचिदेशेभुवमुपलिप्यचन्दनादिनाष्टदल-
मालिख्यममसकुटुम्बस्यक्षेमसिद्ध्यर्थंअपराजितापूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्य मध्येअपरा-
जितायै नमइत्यपराजितामावाह्यतद्वक्षिणोक्रियाशक्त्यैनमइतिजयां वामतःउमायैनमइ-
तिविजयांचावाह्यअपराजितायैनमःजयायैनमः विजयायैनमःइतिनाममन्त्रैःषोडशोप-
चारपूजांकृत्वामार्थयेत् इमांपूजांमयादेवियथाशक्तिनिवेदिताम् । रक्षार्थंतुसमादायत्र-
जस्वस्थानमुत्तमम् १ इति अथराज्ञःसंकल्पेयात्रायांविजयसिद्ध्यर्थमितिविशेषः पूजान-

मस्कृरान्ते हारेणतुविचित्रेणभास्वत्कनकमेखला । अपराजिताभद्ररताकरोतुविजयंमम
 १ इत्यादिमन्त्रैर्विजयंप्राथर्यपूर्ववद्विसृजेदितिसंक्षेपः ततःसर्वेजनाःग्रामाद्वहिराशानदि-
 गवस्थितांशमींगत्वापूजयेयुः सीमोल्लङ्घनंतुशमीपूजनात्पूर्वपश्चाद्वाकार्यम् राजातुअश्वमा-
 रुह्यसहपुरोहितःसामात्यःशमीमूलंगत्वावाहनादवरुह्यस्वस्तिवाचनपूर्वकंशमींसंपूज्यका-
 र्योद्देशानमासैःसहसंवदन्प्रदक्षिणांकुर्यात् पूजाप्रकारस्तु ममदुष्कृतमङ्गलादिनिरासा-
 र्थक्षेमार्थयात्रायांविजयार्थचशमीपूजांकरिष्ये शम्यलाभेअश्मन्तकवृक्षपूजांकरिष्येइति-
 संकल्पः राजातुशमीमूलेदिक्पालपूजांवास्तुदेवतापूजांचकुर्यात् अमङ्गलानांशमर्नीशम-
 र्नीदुष्कृतस्यच । दुःखप्रणाशिर्नीधन्यांप्रपद्येहंशमींशुभाम् १ इतिपूजामन्त्रः पूजान्ते शमी-
 शमयतेपापंशमीलोहितकण्टका । धरित्र्यर्जुनबाणानांरामस्यप्रियवादिनी १ करिष्य-
 माणयात्रायांयथाकालंसुखंमया । तत्रनिर्विघ्नकर्त्रांत्वंभवश्रीरामपूजिते २ इतिप्रार्थयेत्
 अश्मन्तकपूजने अश्मन्तकमहावृक्षमहादोषनिवारण । इष्टानांदर्शनंदेहिशत्रूणांचवि-
 नाशनम् १ इतिप्रार्थयेत् राजाशत्रोर्मूर्तिंकृत्वाशस्त्रेणविध्येत् प्राकृताःशमीशाखाश्छि-
 न्त्वाआनयन्तितन्निर्मूलम् गृहीत्वासाक्षतामार्द्रांशमीमूलगतामृदम् । गीतवादित्रनि-
 र्घोषैरानयेत्स्वगृहंप्रति १ ततोभूषणवस्त्रादिधारयेत्स्वजनैःसह । नीराज्यमानःपुण्याभि-
 र्युवतीभिःसुमङ्गलम् २ इति अत्रदेशान्तरंजिगमिषुभिर्विजयमुहूर्तेचन्द्राद्यानुकूल्याभावे-
 विजयमुहूर्तः. पिप्रयाणंकार्यम् तत्रविजयमुहूर्तोद्विविधः ईषत्संध्यामतिक्लम्यकिं-
 चिदुद्भिन्नतारकः । विजयोनामकालोयंसर्वकार्यार्थसाधकः १ इत्येकः एकादशोमुहू-
 र्तोपिविजयःपरिकीर्तितः । तस्मिन्सर्वविधातव्यायात्राविजयकार्षिभिः १ इत्यपरः
 उक्तद्वयान्यतरमुहूर्तेदशमीयुक्तेप्रस्थानंकार्यंनत्वेकादशीयुक्ते आश्वयुक्शुक्लदशमीवि-
 जयाख्याखिलेशुभा । प्रयाणेतुविशेषेणकिंपुनःश्रवणान्विता १ इतिज्योतिर्ग्रन्थोक्ते-
 रन्यान्यपिकर्माणिमासविशेषानिरपेक्षाण्यत्रचन्द्राद्यनुकूल्याभावेप्यनुष्ठेयानि मासवि-
 शेषेविहितानितुचूडाकर्मविष्ण्वादिदेवताप्रतिष्ठादीनिनकुर्यात् राज्ञापट्टाभिषेकेनवमी-
 विद्धादशमीश्रवणयुतार्पणग्राह्याकितौर्दयिक्येवग्राह्या आश्विनस्यशुक्लादशमीमेकाद-
 शीपूर्णमासींवारभ्यमुहूर्तावशिष्टायांरात्रौतीर्थादौगत्वाप्रत्यहंमासपर्यन्तंकार्तिकस्नानं
 कार्यम् तत्प्रकारः विष्णुंस्मृत्वादेशकालौसंकीर्त्य नमःकमलनाभायनमस्तेजलशायिने ।

"कार्तिकस्नानम्. नमस्तेस्तुहृषीकेशगृहाणार्घ्यंनमोस्तुते १ इत्यर्घ्यदत्त्वा कार्तिकेऽहंक-
 रिष्यामिप्रातःस्नानंजनार्दन । प्रीत्यर्थं तवदेवेशदामोदरमयासह १ ध्यात्वाहंत्वांचदे-
 वेशजलेस्मिन्स्नातुमुद्यतः । तवप्रसादात्पापंमेदामोदरविनश्यतु २ इतिमन्त्राभ्यांस्ना-
 त्वापुनरर्घ्यंद्विर्दद्यात् तत्रमन्त्रौ नित्येनैमित्तिकेकृष्णकार्तिकेपापनाशने । गृहाणार्घ्यंम-
 यादत्तंराधयासहितोहरे १ व्रतिनःकार्तिकेमासिस्नातस्यविधिवन्मम । गृहाणार्घ्यंम-
 यादत्तंराधयासहितोहरे २ कुरुक्षेत्रगङ्गापुष्करादितीर्थविशेषेणफलविशेषः अथान्यो-

पिविशेषः कार्तिकसकलमासंनित्यस्नायीजितेन्द्रियः । जपन्हविष्यभुग्दान्तःसर्वपा-
पैःप्रमुच्यते १ स्मृत्वाभागीरथीविष्णुंशिवंसूर्यजलेविशेत् । नाभिमात्रेजलेतिष्ठन्व्रती
स्नायाद्यथाविधि २ इदंकार्तिकस्नानंप्रातःस्नानंप्रातःसंध्यांचकृत्वाकार्यम् ताभ्यांवि-
नेतरकर्मानधिकारात् यद्यपिप्रातःसंध्यायाःसूर्योदयेसमाप्तिस्तथाप्यत्रवचनबलादुद-
यात्पूर्वसंध्यांसमाप्यकार्तिकस्नानंकार्यमितिनिर्णयसिन्धौउक्तम् नैवग्रन्थान्तरेदृश्यते
एवमासस्नानाशक्तौत्र्यहंस्नायात् । अन्येषामपिकार्तिकमासव्रतानामत्रैवारम्भः ता-
नियथा तुलसीदललक्षेणकार्तिकेयोर्चयेद्भरिम् । पत्रेपत्रेमुनिश्रेष्ठमौक्तिकंलभतेफ-
कार्तिकव्रतानि. लम् १ तुलसीमञ्जरीभिर्हरिहरार्चनेमुक्तिःफलम् रोपणपालनस्प-
र्शःपापक्षयः तुलसीछायायांश्राद्धात्पितृभूतिः तुलसीशोभितगृहेतीर्थरूपेयमकिंकरा
नायान्तिइत्यादितुलसीमाहात्म्यम् एवंधात्रीमाहात्म्यमपि कार्तिकेधात्रिवृक्षाधश्चि-
त्रात्रैस्तोषयेद्भरिम् । ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्यास्वयंभुञ्जीतवन्धुभिः १ धात्रीछायासु
श्राद्धंधात्रीपत्रैःफलैश्चहरिपूजनंचमहाफलम् देवर्षिसर्वयज्ञतीर्थानांधात्रीवृक्षेनिवासो-
क्तेः अत्रैवहरिजागरविधिः जागरंकार्तिकेमासियःकुर्यादरुणोदये । दामोदराग्रेसे-
नानीर्गोसहस्रफलंलभेत् १ शिवविष्णुगृहाभावेसर्वदेवालयेष्वपि । कुर्यादश्वत्थमूले-
षुतुलसीनांवनेष्वपि २ विष्णुनामप्रबन्धानियोगायाद्विष्णुसन्निधौ । गोसहस्रप्रदान-
स्यफलमाप्नोतिमानवः ३ वाद्यकृत्पुरुषश्चापिवाजपेयफलंलभेत् । सर्वतीर्थावगाहोत्थं
नर्तकःफलमाप्नुयात् ४ सर्वमेतल्लभेत्पुण्यंतेषांतुद्रव्यदःपुमान् । अर्चनादर्शनाद्वापित-
त्पडंशमवाप्नुयात् ५ इतिकौस्तुभे सर्वाभावेब्राह्मणानांविष्णुभक्तानांवाश्वत्थवटयो-
र्वासर्वनंकुर्यादितितत्रैव सरोरुहाणितुलसीमालतीमुनिपुष्पकम् । कार्तिकेविहितान्येवं
दीपदानंचपञ्चमम् १ कार्तिकेमासोपवासोवानप्रस्थयतिविधवाभिःकार्यः गृहस्थैर्नकार्यः
कृच्छ्रंवाप्यतिकृच्छ्रंवाप्राजापत्यमथापिवा । एकरात्रंरतंकुर्यात्त्रिरात्रव्रतमेववा १ शा-
कहारंपयोहारंफलाहारमथापिवा । चरेद्यवान्नाहारंवासंप्राप्तेकार्तिकेव्रती २ अथका-
र्तिकेवर्ज्यानि पलाण्डुलशुनहिङ्गुलत्राकगृञ्जनमूलकालाबुशिशुवृन्ताककूष्माण्डबृहती-
फलकलिङ्गकपित्थतैललवणशाकद्विपाचितान्नपर्युपितान्नदग्धान्नानिमाषमुद्गमसूरचण-
कार्तिकेवर्ज्यानि. ककुलित्थनिष्पावाढक्यादिद्विदलानिचवर्जयेत् सप्तम्यांधात्रीफलं
तिलांश्चाष्टम्यां नारिकेरंरविवारे धात्रीफलंसर्वदावर्ज्यम् कांस्यपात्रभोजनवर्जनव्रतेकां-
स्यपात्रंघृतपूर्णंदद्यात् मधुत्यागेघृतपायसशर्करादानंसमाप्तौकार्यम् तैलत्यागेतिलदा-
नम् कार्तिकेमौनभोजीसतिलांघण्टांदद्यात् स्वर्णयुतानिमाषयुतानित्रिंशत्कूष्माण्डा-
न्यत्रमासेदद्यात् कार्तिकेकांस्यभोजीकृमिभुक् फलवर्जनेफलंरसत्यागेरसोधान्यत्या-
गेधान्यानिदेयानि सर्वत्रगोदानंवा एकतःसर्वदानानिदीपदानंतथैकतः । कार्तिकेदीप-
दानस्यकलानांरहन्तिषोडशीम् १ एतावद्भूतासंभवेचातुर्मास्यव्रतासंभवेवाकार्तिकेकिं-

चिद्व्रतमवश्यंकार्यम् अव्रतःकार्तिकोयेषांगतोमूढधियामिह । तेषांपुण्यस्यलेशोऽपिन-
 भवेत्सूकरात्मनाम् १ इत्युक्तेः शालग्रामादिदेवताग्रेस्वस्तिकमण्डलादिकंरङ्गवह्न्यादि-
 नाकरोतिसास्वर्गादिफलंभुक्त्वासप्तजन्मसुवैधव्यंनाप्नोति कार्तिकेपुराणेतिहासश्रव-
 णारम्भसमाप्तीविहिते तत्प्रकारः ब्राह्मणंवाचकंकुर्यान्नान्यवर्णजमादरात् । श्रावये-
 पुराणादिश्रवणम्. चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः १ विस्पष्टमद्रुतंशान्तंस्पष्टाक्षरपदं
 तथा । कलास्वरसमायुक्तंरसभावसमन्वितम् २ ब्राह्मणादिषुसर्वेषुग्रन्थार्थंचार्पयेन्नृप ।
 यएवंवाचयेद्राजन्सविप्रोव्यासउच्यते ३ समाप्तेषुपुराणेषुशक्त्यातंतर्पयेन्नृप । वाचकः
 पूजितोयेनप्रसन्नास्तस्यदेवताः ४ श्राद्धेयस्यद्विजोभुङ्क्तेवाचकःश्रद्धयान्वितः । भवन्ति
 पितरस्तस्यतृप्तावर्षशतंनृप ५ इति कार्तिकस्नानकालेऽभिलाषाष्टकंकाशीखण्डोक्तंपु-
 त्रकामेनपठितव्यम् अत्रैवदुग्धव्रतंसमर्प्यदुग्धदानंकृत्वाद्विदलव्रतंसंकल्पयेत् अत्रोत्प-
 त्तौयेषांदलद्वयंहृश्यतेतेवर्जनीयाइत्येके अन्येत्वेवलक्षणायांवचनाभावात्स्वरूपतोयेषां
 द्विदलंहृश्यतेतेवर्ज्यान्तुअन्येनापिपत्रपुष्पादिकमित्याहुः एवमन्यान्यपिताम्बूलकेश-
 कर्तनादिवर्जनरूपाणिव्रतानिज्ञेयानि अत्राकाशदीपउक्तः सूर्यास्तेगृहाददूरेपुरुषप्रमा-
 णयज्ञियकाष्ठंभूमौनिखन्यतस्यमूर्ध्निअष्टदलाद्याकृतिनिर्मितेदीपयन्त्रेमध्येमुख्यदीपंस-
 आकाशदीपः. मंततोष्टावितिसंस्थाप्यनिवेदयेत् दामोदरायनभसितुलायांदोलयासह ।
 प्रदीपंतेप्रयच्छामिनमोऽनन्तायवेधसे १ इतिमन्त्रः एवंमासमाकाशदीपदानान्महा-
 श्रीप्राप्तिः आश्विनपौर्णमास्यांकोजागरव्रतम् सापूर्वत्रैवनिशीथव्याप्तौपूर्वाउत्तरदिनेएव
 दिनद्वयेपिवानिशीथव्याप्तौदिनद्वयेनिशीथास्पर्शेवाउत्तरैव केचित्पूर्वदिनेनिशीथव्या-
 कोजागरी. शिरेवपरदिनेप्रदोषव्याप्तिरेवतदापरेत्याहुः अत्रलक्ष्मीन्द्रयोःपूजनंजा-
 गरणमक्षक्रीडाचविहिता तत्रपद्मासनस्थालक्ष्मींध्यात्वाक्षतपुञ्जंलक्ष्म्यैनमइत्यावाह-
 नादिषोडशोपचारैःसंपूज्य नमस्तेसर्वदेवानांवरदासिहरिप्रिये । यागतिस्त्वत्प्रपन्ना-
 नांसामेभूयाच्चदर्चनात् १ इतिपुष्पांजलिंदत्त्वानमेत् चतुर्दन्तसमारूढोवज्रपाणिःपु-
 रन्दरः । शचीपतिश्चध्यातव्योनानाभरणभूषितः १ इतिध्यात्वाक्षतपुञ्जंआदाविन्द्रा-
 यनमइतिसंपूज्य विचित्रैरावतस्थायभास्वत्कुलिशपाणये । पौलोम्यालिङ्गिताङ्गायस-
 हस्राक्षायतेनमः १ इतिपुष्पांजलिंदत्त्वानमेत् नारिकेलोदकंपीत्वाअक्षक्रीडांसमार-
 भेत् । निशीथेवरदालक्ष्मीःकोजागर्तीतिभाषिणी १ तस्मैवित्तंप्रयच्छामिअक्षैःक्रीडां
 करोतियः । नारिकेलान्पृथुकांश्चेदेवभ्यःपितृभ्यःसमर्प्यवन्धुभिःसहस्वयंभक्षयेत् अ-
 स्यामेवाश्वयुजीकर्माश्वलायनैःकार्यम् तच्चपर्वद्वेधेपूर्वाह्नसंधौशेषपर्वणिप्रकृतीष्टिकृत्वा
 कार्यम् अपराह्नसंधौविकृतिमिमांकृत्वाप्रकृतेरन्वाधानम् तत्प्रयोगोऽन्यत्रज्ञेयः अथा-
 ग्रयणकालः आश्विनकार्तिकयोःपौर्णमास्याममावास्यायांवाथुरुपक्षगतकृत्तिकादिवि-
 आग्रयणम्. शास्त्रान्तनक्षत्रेषुशुरुपक्षस्थरेवत्यावात्रीह्याग्रयणम् एवंश्रावणभाद्रप-

दयोरुक्तेषु पूर्वसुनक्षत्रेषु श्यामाकाग्रयणम् चैत्रवैशाखयोः पर्वादिषु यवाग्रयणम् तत्र पौर्णमासीपर्वणिसंगवात्पूर्वसंधौ पूर्वदिने आग्रयणं कृत्वा प्रकृत्यन्वाधानम् मध्याह्नात्पर-
त्रसंधौ संधिदिने आग्रयणं कृत्वा प्रकृत्यन्वाधानम् मध्याह्ने संगवादूर्ध्वमध्याह्नात्पूर्वत्रवासं-
धौ संधिदिने आग्रयणेष्टिकृत्वा प्रकृतीष्टिः सद्यः परदिने वा कार्या दर्शेतु पूर्वाह्नेऽपराह्ने वा
संधौ यथा कालं दर्शेष्टिकृत्वा प्रतिपन्मध्ये आग्रयणेष्टिः कार्या एवं नक्षत्राग्रयणपक्षेऽपि पौ-
र्णमासेष्टेः प्राकदर्शेष्टेः परं यथा भवेत्तथा आग्रयणं कार्यम् तथा च दीपिका दर्शेष्ट्याः परमु-
क्तमाग्रयणं प्राक् पौर्णमासाच्च तदिति यद्यपि अथो पूर्वाह्णपर्वक्षयइत्युपक्रमात्पूर्वाह्णसंधावे-
वायं क्रमइति हेमाद्रिसिद्धान्तानुसारि दीपिकामतं तथापि सर्वावस्थे संधावित्थमेव क्रमइ-
तिकौस्तुभसिद्धान्तानुसार्यत्रत्यसिद्धान्तो ज्ञेयः अत्र पक्षे अथोपदं चार्थे योज्यम् पूर्वाह्णे
पर्वक्षये चेत्यर्थः इत्थं च कृष्णपक्षे न भवतीति सिद्धम् एतद्दीपिकाकारमतमवास्यापर्वण्या-
ग्रयणविधानस्याखण्डदर्शवैयर्थ्यापत्त्या न युक्तमिति शृङ्गाग्रिसागरोक्तिर्न समीचीना प्रति-
भाति विकृत्यन्तराणां खण्डपर्वणि प्रकृत्युत्तरं प्रतिपद्यनुष्ठानेऽपि पर्वाग्रहसंमतिवद-
खण्डदर्शेऽपि प्रतिपादिक्रियमाणाग्रयणस्य दर्शपर्वाग्रहसंमतिसंभवात् खण्डदर्शदर्शपर्व-
विधानसार्थक्यसंभवाच्चेति दिक् श्रावणादौ श्यामाकाग्रयणं न कृतं चेच्छरदित्रीत्याग्रयणे-
न समानतश्च कार्यम् तत्र स्मार्तेऽत्रिह्याग्रयणं श्यामाकाग्रयणं च तन्नेन करिष्यइति संकल्प्ये-
न्द्राग्रिविश्वेदेवार्थमष्टौ त्रीहिमुष्टीन्निरूप्य शूर्पान्तरे श्यामाकान्सोमायनाम्नानिरूप्य पुनः
प्रथमशूर्पेद्यावापृथिव्यर्थं त्रीहिनिर्वापः एवं होमेऽपि विश्वेदेव होमात्परं सौम्यश्यामाकचरुं
हुत्वाद्यावापृथिवीहोमः आश्विनपौर्णमास्यामपराह्णादिसंधावाग्रयणे क्रियमाणे आश्व-
युजीकर्मणापि समानतश्च ताकार्या तथा च जीर्णत्रीहिचरुर्न वत्रीहिचरुर्न वश्यामाक-
चरुश्चेति स्थालीत्रये चरुत्रयं पूर्वाह्णादिसंधौ तु संधिदिने प्रकृतिया गोत्तरमाश्वयुजीपूर्वदिने
संधिदिने वा प्रकृतिया गात्पूर्वमाग्रयणइति कालैक्याभावान्नैकतश्च ता श्यामाकचर्वसंभ-
वे श्यामाकतृणैः प्रस्तरं कृत्वा स्तुवादुत्तरत आस्तीर्य तत्र स्तुचो निधानं तावतैव श्यामाकाग्र-
यणसिद्धिरिति तृत्तिकृन्नारायणः यवाग्रयणं तु कृताकृतं त्रीह्याग्रयणस्य वसन्तपर्यन्तं गौ-
णकालः यवाग्रयणस्य वर्षर्तुपर्यन्तम् अनापदि गौणकाले कुर्वन्कालातिपत्तिप्रायश्चित्त-
पूर्वमाग्रयणं कुर्यात् आपदि गौणकाले कुर्वन्प्रायश्चित्तं न कुर्यात् गौणकालेऽप्यतिक्रान्ते वै-
श्वानरेष्टिप्रायश्चित्तं कृत्वा तिक्रान्ताग्रयणं कुर्यात् स्मार्ते तु वैश्वानरदेव ताकः स्थालीपां-
को ग्राह्यः यएवाहिताग्नेः पुरोडाशास्त एवौपासनाग्निमतश्चरवइत्युक्तेः प्रथमाग्रयणस्य श-
रदत्यये विभ्रष्टेष्टितद्देवताकस्थालीपाकं वा कृत्वाऽऽगामिमुख्यकाले प्रथमाग्रयणं कार्यम्
गौणकाले प्रथमाग्रयणं न भवति अनारब्धानां दर्शपूर्णमासाग्रयणादीनां प्रायश्चित्तवि-
कल्पाद्विभ्रष्टेष्टिरपि विकल्पिता ज्ञेया आग्रयणमकृत्वा किमपि न वोत्पन्नं संनभक्षणीयम्
अकृताग्रयणोऽभक्ष्यान्नवान्नं यदिवैनरः । वैश्वानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा १ यद्वा

समिन्द्ररायेतिशतवारंजपेन्मनुम् । अथाग्रयणानुकल्पाः पृथगाग्रयणप्रयोगाशक्तौप्रकृ-
 तीष्टिसमानतन्नाग्रयणप्रयोगः तत्रपौर्णमासेष्ट्यासमानतन्त्रत्वेआदावाग्रयणप्रधानं-
 आग्रयणानु- श्वात्प्राकृतप्रधानम् दर्शेष्ट्यैकतन्त्रत्वेपूर्वदर्शेष्टिप्रधानयागः पश्चादाग्रयणप्र-
 कल्पाः. धानयागः अन्यत्पूर्वोत्तराङ्गजातमाग्रयणंविकृतिसंबन्धेवकार्यम् विरोधे
 वैकृतंतन्त्रमितिसिद्धान्तात् एतदसंभवेनवश्यामाकत्रीहियवैःपुरोडाशंकृत्वादशपूर्णमा-
 सौकुर्यात् यद्दानवव्रीह्यादिभिराग्निहोत्रहोमंकुर्यात् अथवा नवान्नान्याग्निहोत्र्यागवाखा-
 दयित्वातस्याःपयसाग्निहोत्रंजुहुयात् यद्दानवान्नेनब्राह्मणान्भोजयेदितिसंक्षेपः इदं
 मलमासेनकार्यम् गुर्वाद्यस्तेपिनकार्यमितिकेचित् जीर्णधान्यालाभेतुमलमासादौका-
 र्यम् अस्यामेवपौर्णमास्यांज्येष्ठापत्यनीराजनादिकंपरविद्धायांकार्यम् आश्विनकृष्ण-
 चतुर्थीकरकचतुर्थीसाचन्द्रोदयव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेतद्व्याप्त्यादौसंकष्टचतुर्थीवन्नि-
 र्णयः कृष्णाष्टम्यांराधाकुण्डेस्नानंमथुरामण्डलवासिभिःकार्यम् सारुणोदयव्यापिनी
 तदभावेसूर्योदयव्यापिनीग्राह्या आश्विनकृष्णद्वादशीगोवत्सद्वादशीसाप्रदोषव्यापिनी
 गावेत्सद्वादशी. ग्राह्या दिनद्वयेतद्व्याप्तौपरा सायंकालाख्यगौणकालेसत्वात् उभय-
 त्रतव्याप्तौपूर्वेतिबहवः परेतिकेचित् अत्रवत्सतुल्यवर्णासवत्सांपयस्विनींगांसंपूज्यगोः
 पादेताम्रपात्रेणाघ्यंदद्यात् तत्रमन्त्रः क्षीरोदारणवसंभूतेसुरासुरनमस्कृते । सर्वदेवमये
 मातर्गृहाणाघ्यंनमोस्तुते १ ततोमाषादिवटकान्गोग्रासार्थदच्चाप्रार्थयेत् सर्वदेवमये
 देविसर्वदेवैरलंकृते । मातर्ममाभिलषितंसफलंकुरुनन्दिनि १ तद्दिनेतैलपकंस्थालीप-
 क्कंगोक्षीरंगोघृतंगोर्दधितक्रंचवर्जयेत् नक्तंमापान्नभोजनंभूशय्याब्रह्मचर्यंचकार्यम् इ-
 मामेवद्वादशीमारभ्यपञ्चसुदिनेषुपूर्वरान्नेनीराजनविधिर्नारदेनोक्तः नीराजयेयुर्देवां-
 श्वविप्रान्गाश्चतुरंगमान् । ज्येष्ठान्श्रेष्ठान्जघन्यांश्चमातृमुख्याश्चयोपितः १ इति
 त्रयोदश्यामपमृत्युनाशार्थयमायनिशामुखेवहिर्दोषोदेयः इमामेवत्रयोदशीमारभ्यगो-
 त्रिरात्रव्रतमुक्तम् तत्प्रयोगःकौस्तुभे आश्विनकृष्णचतुर्दश्यांचन्द्रोदयव्यापिन्यांनरक-
 नरकचतुर्दशी. भीरुभिस्तिलतैलेनाभ्यङ्गस्नानंकार्यम् अत्ररात्र्यन्त्ययाममारभ्या-
 रुणोदयावधिस्ततश्चन्द्रोदयावधिस्ततःसूर्योदयावधिरितिकालःत्रयेपूर्वपूर्वो जघन्यउत्त-
 रोत्तरःश्रेष्ठः अतश्चन्द्रोदयोत्तरोमुख्यःकालःप्रातःकालोगौणः तत्रपूर्वदिनेएवचन्द्रो-
 दयव्याप्तौपूर्वा परत्रैवतव्याप्तौपरा अस्मिन्पक्षेतद्दिनेऽस्तमयादिकालेविहितमुल्कादा-
 नदीपदानादिकंतत्कालेचतुर्दश्यभावेपिकार्यम् दिनद्वयेचन्द्रोदयव्याप्तौपूर्वा दिनद्वये
 चन्द्रोदयाव्याप्तौपक्षत्रयंसंभवति पूर्वत्रचन्द्रोदयोत्तरमुपःकालंसूर्योदयंचव्याप्यप्रवृत्ता
 चतुर्दशीपरत्रचन्द्रोदयात्पूर्वसमाप्ता यथात्रयोदशीघट्यः ५८ पलानि ५० चतुर्दशी
 ५७ अस्मिन्प्रथमपक्षेउषःकालैकदेशेचतुर्दशीयुक्तेऽभ्यङ्गस्नानंकार्यम् अथपूर्वत्रसूर्यो-
 दयमात्रंव्याप्यप्रवृत्तापरत्रचन्द्रोदयात्पूर्वसमाप्ता अथवासूर्योदयास्पर्शनक्षयएवचतु-

दर्श्याः यथात्रयोदशी ५९ पलानि ५९ चतुर्दशी ५७ यथावा त्रयोदशी २ तद्दिने
चतुर्दशी ५४ अत्रपक्षद्वयेपरत्रचन्द्रोदयेभ्यङ्गस्नानम् चतुर्थयामादिजघन्यकालेचतुर्द-
शीव्याप्तिसत्त्वात् एतत्पक्षद्वयेकेचिदरुणोदयात्पूर्वमपिचतुर्दशीमध्येएवस्नानंकार्यमि-
तिवदन्ति अपरेत्वरुणोदयोत्तरंचन्द्रोदयादिकालेऽमावास्यादियुक्तेपिस्नानमिति व-
दन्ति यत्तुचतुर्दशीक्षयेपूर्वत्रत्रयोदश्यांचन्द्रोदयेस्नानमित्याहुस्तदयुक्तम् अत्राभ्यङ्ग-
स्नानेविशेषः सीतालोष्ठसमायुक्तसकण्ठकदलान्वित । हरपापमपामार्गभ्राम्यमाणः
पुनःपुनः १ इतिमन्त्रेणलाङ्गलोदृतलोष्ठयुतापामार्गतुम्बीचक्रमर्दनशाखानांस्नानमध्ये
त्रिवारंभ्रामणंकार्यम् अभ्यङ्गस्नानोत्तरंतिलकादिकृत्वाकार्तिकस्नानंकार्यम् उक्तका-
लेषुस्नानासंभवेसूर्योदयोत्तरंगौणकालेपियत्यादिभिरप्यवश्यमभ्यङ्गस्नानंकार्यम् का-
र्तिकस्नानोत्तरंयमतर्पणंकार्यम् तद्यथा यमायनमः यमतर्पयामीत्युक्तातिलमिश्रान्
त्रीनञ्जलीन्सव्येनापसव्येनवादेवतीर्थेनपितृतीर्थेनवा दक्षिणामुखोदद्यात् एवमग्रेपि
यमतर्पणम्. धर्मराजाय० मृत्यवे० अन्तकाय० वैवस्वताय० कालाय० सर्वभू-
तक्षयाय० औदुम्बराय० दध्नाय० नीलाय० परमेष्ठिने० वृकोदराय० चित्राय०
चित्रगुप्ताय० जीवत्पितृकस्तुयवैदेवतीर्थेनसव्येनकुर्यात् ततःप्रदोषसमयेदीपान्द-
द्यान्मनोहरान् । देवालयमठेवापिप्राकारोद्यानवीथिषु १ गोवाजिह्मिस्तिशालायामे-
वंघस्रत्रयेपिच । तुलासंस्थेसहस्रांशौप्रदोषेभूतदर्शयोः २ उल्काहस्तानराःकुर्युःपितृ-
णांमार्गदर्शनम् । तत्रदानमन्त्रः अग्निदग्धाश्चयेजीवायेप्यदग्धाःकुलेमम । उज्ज्वल-
ज्ज्योतिषादग्धास्तेयान्तुपरमांगतिम् १ यमलोकंपरित्यज्यआगतायेमहालये । उज्ज्व-
लंज्ज्योतिषावर्त्मप्रपश्यन्तुव्रजन्तुते २ अस्यानक्तभोजनंमहाफलम् अथाश्विनामावा-
स्यायांप्रातरभ्यङ्गःप्रदोषेदीपदानलक्ष्मीपूजनादिविहितम् तत्रसूर्योदयंव्याप्यास्तोत्त-
रंघटिकाधिकरात्रिव्यापिनिदर्शेसतिनसंदेहः अत्रप्रातरभ्यङ्गदेवपूजादिकंकृत्वापरा-
ह्णेपार्वणश्राद्धंकृत्वाप्रदोषसमयेदीपदानोलकाप्रदर्शनलक्ष्मीपूजनानिकृत्वाभोजनंकार्य-
लक्ष्मीपूजनादि. म् अत्रदर्शेबालवृद्धादिभिन्नैर्दिवानभोक्तव्यं रात्रौभोक्तव्यमिति वि-
शेषोवाचनिकः तथाचपरदिनेएवदिनद्वयेवाप्रदोषव्याप्तौपरा पूर्वत्रैवप्रदोषव्याप्तौल-
क्ष्मीपूजादौपूर्वा अभ्यङ्गस्नानादौपरा एवमुभयत्रप्रदोषव्याप्त्यभावेपि पुरुषार्थाचन्ता-
भणौतुपूर्वत्रैवव्याप्तिरितिपक्षेपरत्रयामत्रयाधिकव्यापिदर्शेदर्शपेक्षयाप्रतिपदृद्धिसंत्वे-
लक्ष्मीपूजादिकमपिपरत्रैवेत्युक्तम् एतन्मतेउभयत्रप्रदोषाव्याप्तिपक्षेपिपरत्रदर्शस्यसा-
र्धयामत्रयाधिकव्यापित्वात्परैवयुक्तेतिभाति चतुर्दश्यादिदिनत्रयेपिदीपावलिसंज्ञके
यत्रयत्राह्निस्वातीनक्षत्रयोगस्तस्यतस्यप्राशस्त्यातिशयः अस्यामेवनिशीथोत्तरंनगरस्त्री-
भिःस्वगृहाङ्गणादलक्ष्मीनिःसारणंकार्यम् इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथो-
पाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेद्वितीयपरिच्छेदेआश्विनमासकृत्यनिर्णयोद्देशःसमाप्तः

१० अथकार्तिकमासः वृश्चिकसंक्रान्तौपूर्वाःषोडशनाड्यःपुण्याःशेषप्राग्वत् अथ-
 कार्तिकशुक्लप्रतिपत्कृत्यम् अत्राभङ्गआवश्यकः एवंचचतुर्दश्यादिदिनत्रयेभ्यङ्गाद्युत्सव-
 स्थाकरणेनरकादिदोषश्रवणात्करणेलक्ष्मीप्राप्त्यलक्ष्मीपरिहारादिफलश्रवणाच्चनित्य-
 काम्योभयरूपत्वम् अस्यांप्रतिपदिवलिपूजादीपोत्सवोगोक्तीडनंगोवर्धनपूजामार्गपा-
 लीबन्धनंवाष्टिकाकर्षणंनववस्त्रादिधारणाद्युत्सवोद्यूतनारीकर्तृकनीराजनंमङ्गलमालि-
 काचेत्येवमादीनिनकृत्यानि तत्रयदिउदयव्याप्यदशमुहूर्ताप्रतिपत्तदाचन्द्रदर्शनाभावा-
 च्चन्द्रदर्शनप्रयुक्तद्वितीयावेधनिषेधाप्रवृत्तेःसर्वकार्याणिपरंप्रतिपद्येवभवन्ति इष्टिनिर्णय-
 प्रतिपत्तिर्णयः. प्रकरणेत्रिमुहूर्ताद्वितीयाप्रवेशमात्रेणचन्द्रदर्शनमुक्तंतत्सूक्ष्मदर्शनाभिप्राय-
 म् अत्रतुस्थूलदर्शनमेवानिषेधप्रयोजकंतच्चपण्मुहूर्ताद्वितीयाप्रवेशएवेतिनविरोधइतिभाति
 यदिनवमुहूर्तानास्तितदार्वालपूजागोक्तीडागोवर्धनपूजामार्गपालीबन्धनवाष्टिकाकर्ष-
 णानिपूर्वाविद्धप्रतिपदिकार्याणि अभ्यङ्गनववस्त्रादिधारणद्यूतनारीकर्तृकनीराजनमङ्ग-
 लमालिकादीनिऔदयिकमुहूर्तव्यापिन्यामपिकार्याणि बलिपूजादेःकेनचिन्निमित्तेन
 पूर्वविद्धायामनुष्ठानासंभवेपरविद्धायामनुष्ठानंकार्यंनतुकर्मत्यागस्तिथ्यन्तरपरिग्रहोवा
 यथाबौधायनीयाद्यैःस्वस्वसूत्रोक्तानुष्ठानासंभवेआपस्तम्बीयादिसूत्रोक्तानुष्ठानंकार्यम्
 नतुकर्मलोपःशाखान्तरपरिग्रहोवातद्वदितिमाधवीयेस्पष्टम् तत्रराजापञ्चवर्णरंगैर्बलिं
 द्विभुजमालिरुयअन्यजनाःशुक्लतण्डुलैर्विरच्यपूजयेयुः तत्रमन्त्रः बलिराजनमस्तुभ्यं
 बलिपूजादी- विरोचनसुतप्रभो । भविष्येन्द्रसुरारातेपूजेयंप्रतिगृह्यताम् १ बलिमु-
 पोत्सवादि. द्विश्ययत्किंचिद्दानकरणेऽक्षय्यंविष्णुप्रीतिकरंतत् योयादृशेनभावेन
 तिष्ठत्यस्यांमुनीश्वर । हर्षदैर्न्यादिरूपेणतस्यवर्षंप्रयातिहि १ अस्यांद्यूतंप्रकर्तव्यंप्रभाते
 सर्वमानवैः । तस्मिन्द्यूतेजयोयस्यतस्यसंवत्सरंजयः २ विशेषवच्चभोक्तव्यंप्रशस्तैर्ब्रा-
 ह्मणैःसह । बलिराज्येदीपदानात्सदालक्ष्मीःस्थिराभवेत् ३ दीपैर्नीराजनादत्रसैषा
 दीपावलीस्मृता । बलिराज्यंसमासाद्ययैर्नदीपावलीकृता ४ तेषांगृहेकथंदीपाःप्रज्व-
 लिष्यन्तिकेशव । इत्यादि अत्रलक्ष्मीपूजाकुबेरपूजाचोक्ता लक्ष्मीर्यालोकपालानांधे-
 नुरूपेणसंस्थिता । घृतंवहतियज्ञार्थममपापंव्यपोहतु १ अग्रतःसन्तुमेगावोगावोमेस-
 न्तुपृष्ठतः । गावोमेहृदयेसन्तुगवांमध्येवसाम्यहम् २ इतिमन्त्राभ्यांगवांसवत्सानांब-
 गोगोवर्धनपूजा. लीवर्दानांचपूजनंविभूषणंचकृत्वादोहनभारवहनादिकंवर्जयेत् अथ
 गोवर्धनपूजा मुख्यगोवर्धनसान्निध्येतस्यैवपूजा तदसान्निध्येगोमयेनान्नकूटेनवागोव-
 र्धनंकृत्वातत्सहितगोपालपूजाकार्या तत्रश्रीकृष्णप्रीत्यर्थगोवर्धनपूजनगोपालपूजना-
 त्मकंमहोत्सवंकरिष्यइतिसंकल्प्य बलिराज्ञोद्धारपालोभवानद्यभवप्रभो । निजवाक्या-
 र्थनार्थायसगोवर्धनगोपते १ इतिमन्त्रेणसगोवर्धनगोपालमावाह्यस्थापयेत् ततो गोपा-
 लमूर्तेर्विश्वेशशक्रोत्सवविभेदक । गोवर्धनकुतञ्छत्रपूजामेहरगोपते १ गोवर्धनधराधा-

रगोकुलप्राणकारक । विष्णुबाहुकृतच्छायगवांकोटिप्रदोभव २ इतिमन्त्राभ्यांश्री-
गोपालगोवर्धनौषोडशोपचारैः पूजयेत् तत्रयथावैभवंमहानैवेद्योदेयः ततःतदङ्गत्वेनप्रत्य-
क्षधेनौमृद्धेनौवागोपूजापूर्वोक्तमन्त्राभ्यांकृत्वाआगावोअग्मन्प्रैतेवदन्त्वितिक्रग्भ्यांगृ-
हसिद्धचरुहोमःकार्यः ब्राह्मणेभ्योन्नगवादिदानंगोभ्यस्तृणदानंगिरयेवलिदानंच त-
तोगोविप्रहोमाग्निगिरिप्रदक्षिणासहचरीभिर्गोभिर्युतैःकार्या अथापराह्णमार्गपालीबन्ध-
नम् तत्रपूर्वस्यांदिशिकुशकाशमयरज्जुविशेषयथाचारंकृतोच्चस्तम्भेवृक्षेचबध्वा मार्ग-

मार्गपाली- पालिनमस्तेस्तुसर्वलोकसुखप्रदे । विधेयैःपुत्रदाराद्यैःपुनरेहिब्रतस्यमे
बन्धनादि.

१ इतिनमस्कृत्यप्रार्थ्यतदधोमार्गेणगोगजादिसहिताःविप्रराजादयः
सर्वेगच्छेयुः एवंकाशादिमयींवष्टिकांदृढांकृत्वाएकतोरजपुत्राअन्यत्रहीनजातयोजय-
ज्ञानार्थंकर्षयेयुः अत्रहीनजातिजयेराजजयः प्रातर्द्यूतंकार्यमित्युक्तम् एवंनारीभिर्नी-
राजनमपिप्रातरेवकार्यम् रात्रौगीतवाद्याद्युत्सवःकार्यः नवैर्वस्त्रैश्चसंपूज्याद्विजसंबन्धि-
वान्धवाइति अथद्वितीया यमोयमुनयापूर्वभोजितःस्वगृहेस्वयम् । अतोयमद्वितीया

यमद्वितीया.

साप्रोक्तालोकेयुधिष्ठिर १ अस्यांनिजगृहेनभोक्तव्यंयत्नेनभगिनीहस्ता-
द्रोक्तव्यम् तेनधनधान्यसुखलाभः वस्त्रालंकरणैःसर्वाभगिन्यःपूज्याः स्वभगिन्यभा-
वेमित्रादिभगिन्यःपूज्याः भगिन्याअपिभ्रातृपूजनेअवैधव्यंभ्रातुश्चिरजीवनंतदकरणे
सप्तजन्मसुभ्रातृनाशः इयंपूर्वेद्युरेवापराह्णव्याप्तौपूर्वा उभयत्रव्याप्त्यव्याप्त्यादिपक्षान्त-
रेपुपरैव अस्यांयमुनास्नानमपराह्णेचित्रगुप्तयमदृतसहितयमपूजनंयमायार्घ्यदानंचवि-
हितम् कार्तिकशुक्लपष्ठ्यांभौमयुतायांवह्निमभ्यर्च्यतत्प्रीत्यर्थंविप्रभोजनंकार्यम् का-
र्तिकशुक्लाष्टमीगोपाष्टमी अत्रगोपूजनगोप्रदक्षिणगवानुगमनैरिष्टकामावाप्तिः कार्तिक-
शुक्लनवम्यामथुराप्रदक्षिणोक्ता इयंयुगादिरपि अस्यांपूर्वाह्णव्यापिन्यामपिण्डकंश्राद्ध-
मुक्तम् अत्रविशेषोवैशाखप्रकरणेउक्तः एकादश्यादिदिनपञ्चकेभीष्मपञ्चकव्रतमुक्तम्

भीष्मपञ्चकव्रतं.

तच्चशुद्धैकादश्यामारभ्यचतुर्दश्यविद्धौदयिकपौर्णमास्यांसमापनी-
यम् यदिशुद्धैकादश्यामारम्भेक्षयवशेनपौर्णमास्यांपञ्चदिनात्मकव्रतसमाप्तिर्नघटतेत-
दाविद्धैकादश्यामप्यारम्भः शुद्धैकादश्यामारम्भेपिदिनवृद्धिवशेनपरविद्धपौर्णमा-
स्यांसमापनेयदिषडादिनापत्तिस्तदाचतुर्दशीविद्धपूर्णिमायामपिसमाप्तिःकार्या व्रतप्र-
योगःकौस्तुभादौज्ञेयः कार्तिकमासेएकादश्यादिपर्वणिचन्द्रतारादिवलान्वितेशिव-
विष्णुमन्त्रग्रहणादिरूपादीक्षाकर्तव्या कार्तिकेतुकृतादीक्षानृणांजन्मावमोचनीतिना-
रदोक्तेः तथात्रतुलसीकाष्ठमालाधारणमुक्तम् स्कान्दद्वारकामाहात्म्येविष्णुधर्मच नि-

तुलसीकाष्ठ-

वेद्यकेशवेमालांतुलसीकाष्ठसंभवाम् । वहतेयोनरोभक्तयातस्यनैवास्ति
मालाधारणं. पातकम् १ तुलसीकाष्ठसंभूतेमालेकृष्णजनाप्रिये । विभर्मित्वामहंकण्ठे

कुरुमांकृष्णवल्लभम् २ एवंसंप्रार्थ्यविधिवन्मालांकृष्णगलेर्पिताम् । धारयेत्कार्तिकेयोवै

सगच्छेद्वैष्णवंपदम् ३ इतिनिर्णयसिन्धौस्पष्टम् यत्तुतत्रैवमालाधारणप्रकरणान्तेसर्वपु-
स्तकेष्वदृश्यमानमपि अत्रमूलचिन्त्यमितिवाक्यं कचिन्निर्णयसिन्धुपुस्तकेदृश्यते त-
स्यमालाधारणविधिवाक्यानांनाप्रामाणिकत्वेतात्पर्यम् स्वयमेवस्कन्दपुराणस्थविष्णु-
धर्मस्थत्वेनोक्तानांस्वयमेवाप्रामाणिकत्वोक्तौव्याघातप्रसंगात् तुलसीकाष्ठघटितैरुद्रा-
क्षाकारकारितैः । निर्मितांमालिकांकण्ठेनधायार्चनमारभेत् १ तुलसीकाष्ठमालाया
भूषितःकर्मआचरन् । पितृणांदेवतानांचकृतंकोटिगुणंभवेत् २ इतिपद्मपुराणेपाता-
लखण्डेनवसप्ततितमाध्यायेप्रत्यक्षोपलभ्यमानवचनविरोधाच्च किंत्वाषाढमासप्रकरणे
आषाढशुद्धद्वादश्यामनुराधायोगरहितायांपारणंकार्यमित्युक्त्वातत्रप्रमाणत्वेनाभा-
कासितपक्षेषुमैत्राग्रपादेस्वपितीहविष्णुरित्यादीनिभविष्यस्थविष्णुधर्मस्थानिवाक्या-
निलिखित्वायथान्तेइदंनिर्मूलमित्युक्तंएवंप्रकरणान्तरेपि तस्यचमाधवादिमूलग्रन्थेषु
नोपलभ्यतेइत्येवतत्परिभाषातात्पर्यम् नत्वप्रामाणिकत्वे तथात्वेभाद्रकार्तिकयोस्त-
द्वाक्यानुसारेणपारणनिर्णयलेखनासाङ्गत्यप्रसंगात् कौस्तुभादिसर्वनवीनग्रन्थेषुतद्वा-
क्यानुसारेणैवनिर्णयस्यासंगत्यापाताच्च सर्वशिष्टानांतदनुसारेणैवपारणाचरणस्याप्य-
प्रमाणत्वापत्तेश्च तद्वदत्रापिज्ञेयम् एतेनमाधवादिष्वनुपलम्भादेवाप्रामाण्यापत्तिरिति
निरस्तम् बहूनांमाधवाद्यलिखितानांवाक्यानामाचाराणांचाप्रामाण्यापत्तेः यत्रतु
यानियत्तुइत्येवमादिरूपेणयत्पदोपक्रममनूयतानिनिर्मूलानीत्येवमादिरीत्यादूष्यन्ते
यथाश्रवणद्वादशीप्रकरणेश्रवणस्योत्तराषाढावेधनिषेधकवाक्यानितत्रतेषामप्रमाणत्वे
एवसर्वथातात्पर्यमितिसूक्ष्मबुद्धयोविदांकुर्वन्तु ननुमाधवादिग्रन्थेष्वनुपलम्भान्निर्मू-
लत्वमुच्यतेकिंतुकाष्ठमालाधारणनिषेधवाक्यानांबाधकानामुपलम्भादितिचेत् किंतां-
निवाक्यानिसामान्यतःकाष्ठमालाधारणनिषेधकानिदृश्यन्ते विशेषतस्तुलसीकाष्ठमा-
लानिषेधकानिवा आद्येसामान्यतःकाष्ठमालानिषेधकवाक्यानांविशेषरूपैस्तुलसीधा-
त्रीकाष्ठमालाधारणविधिवाक्यैर्बाधःस्पष्टः द्वितीयेषोडशीग्रहणाग्रहणवद्विहितप्रतिषि-
द्धत्वेनविकल्पमवगच्छ सचविकल्पोवैष्णवावैष्णवाविषयतयाव्यवस्थितोभविष्यति मूल-
वाक्येषुविष्णवादिपदश्रवणादितननिर्मूलत्वसंभवः अतएवैतद्वाक्यानांमाधवाद्यनु-
ल्लेखस्याशयोहरिवासरलक्षणवाक्येषुरूपार्थचिन्तामणौवैष्णवानामेवावश्यकत्वादेतद-
नुपन्यासेपिमाधवादीनांनन्यूनतेत्युक्तयारीत्योहितुंशक्यः एवंधात्रीकाष्ठमालाधारण-
विधिर्ज्ञेयः रामार्चनचन्द्रिकादौतुलसीकाष्ठमालयाजपविधिवाक्यानि तुलसीकाष्ठघ-
टितैर्मणिभिर्जपमालिकेत्यादीनिस्पष्टानि एवंग्रन्थान्तरेषुबहूनिवाक्यान्युपलभ्यन्ते त-
थाचप्रयोगपारिजाताह्निकेपूजाप्रकरणेउक्तम् आदौदेवपूजासाधनमग्रीदकगन्धपुष्पा-
क्षतादिकंसंभृत्यपादौपाणीप्रक्षाल्ययथाशक्तिधृतदुकूलादिशुद्धवस्त्रोभूषणभूषितोमु-
क्ताफलप्रवालपद्माक्षतुलसीमार्णानिर्मितमालाःकण्ठेधृत्वाइतिसर्वदेशीयवैष्णवेषुतुलसी-

काष्ठमालाधारणजपाचारश्चोपलभ्यतेभस्मादिधारणद्वेषिवैष्णवस्पर्धयाशैवागमाग्राहि-
भिः केवलं द्विष्यत इत्यलंबहुनेतिदिक् अथधात्रीमूलेदेवपूजाविधिः सर्वपापक्षयद्वारा
धात्रीमूलेपूजा. श्रीदामोदरप्रीत्यर्थधात्रीमूलेश्रीदामोदरपूजांकरिष्ये पुरुषसूक्तेनषो-
डशोपचारैःसंपूज्यगन्धपुष्पफलयुतमर्घ्यदद्यात् अर्घ्यगृहाणभगवन्सर्वकामप्रदोभव ।
अक्षयासंततिर्मेस्तुदामोदरनमोस्तुते १ ततोपराधसहस्राणीतिप्रार्थ्यधात्रींकुंकुमगन्धा-
दिनाभ्यर्च्यपुष्पैःपूजयेत् धात्र्यैनमः शान्त्यैन० मेधायै० प्रकृत्यै० विष्णुपत्न्यै० म-
हालक्ष्म्यै० रमायै० कमलायै० इन्दिरायै० लोकमात्रे० कल्याण्यै० कमनीयायै०
सावित्र्यै० जगद्धात्र्यै० गायत्र्यै० सुधृत्यै० अव्यक्तायै० विश्वरूपायै० सुरूपायै०
अब्धिभवायै० ततोधात्रीमूलेसव्येनतर्पणंकार्यम् पितापितामहश्चान्येअपुत्रायेचगो-
त्रिणः । तेपिबन्तुमयादत्तंधात्रीमूलेऽक्षयंपयः १ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं० । दामोदरनि-
वासायैधात्र्यैदेव्यैनमोस्तुते । सूत्रेणानेनबध्नामिसर्वदेवनिवासिनीम् १ इतिमूत्रेण वे-
ष्टयेत् धात्र्यैनमइतिचतुर्दिक्षुबलीनदत्त्वाऽष्टदीपान्दद्यात् अष्टकृतःप्रदक्षिणीकृत्सनमेत्
धात्रीदेविनस्तुभ्यंसर्वपापक्षयंकरि । पुत्रान्देहिमहाप्राज्ञेयशोदेहिबलंचमे १ प्रज्ञामेधां
चसौभाग्यंविष्णुभक्तिंचशाश्वतीम् । नीरोगंकुरुमानिसंनिष्पापंकुरुसर्वदा २ ततोघृत-
पूर्णसहेमकांस्यपात्रंदद्यादितिसंक्षेपः कार्तिकशुक्लद्वादश्यांरेवतीयोगंरहितायांपारणम्
अपरिहार्ययोगेचतुर्थपादोवर्ज्यइत्यादिविशेषःश्रवणनिर्णयप्रकरणोक्तोद्रष्टव्यः अथप्र-
बोधोत्सवतुलसीविवाहौ तत्रप्रबोधोत्सवःकार्तिकशुक्लैकादश्यांकचिदुक्तः रामार्चनच-
प्रबोधोत्सवतु- न्द्रिकादौद्वादश्यामुक्तः उत्थापनमन्त्रेद्वादशीग्रहणात्द्वादश्यामेवयु-
लसीविवाहौ. क्तः तत्रापिद्वादश्यांरेवत्यन्त्यपादयोगोरात्रिप्रथमभागेप्रशस्तः तद-
भावेतत्रैवरात्रौरेवतीनक्षत्रमात्रयोगोपि तदभावेरात्रिप्रथमभागेकेवलद्वादश्यपि एवंके-
वलरेवत्यपि द्वादशीरेवत्योरुभयोरपिरात्रावभावेदिवैवद्वादशीमध्येकार्यइतिकौस्तुभे
स्थितम् तथापिपारणाहेपूर्वरात्रौइतिवचनात्पारणाहेरात्रिपूर्वभागेद्वादश्यभावेपित्रयो-
दश्यामेवपारणाहेप्रबोधोत्सवइतिदेशाचारः एवंतुलसीविवाहस्यनवम्यादिदिनत्रये
एकादश्यादिपूर्णिमान्तेयत्रकापिदिने कार्तिकशुक्लान्तर्गतविवाहनक्षत्रेषुवाविधानाद-
नेककालत्वंतथापिपारणाहेप्रबोधोत्सवकर्मणासहतत्रतयैवसर्वत्रानुष्ठीयतेइतिसोपिपा-
रणाहेपूर्वरात्रेकार्यः प्रबोधोत्सवात्पृथक्चिकीर्षायांकालान्तरेवाकार्यःतत्रपुण्याहवाच-
ननान्दीश्राद्धविवाहहोमाद्यङ्गसहितस्तुलसीविवाहप्रयोगःकौस्तुभादौज्ञेयः संक्षेपतस्तु
प्रबोधोत्सवेनैकतत्रतयाशिष्टाचारमनुष्ठत्यलिख्यते देशकालौसंकीर्त्यश्रीदामोदरप्री-

१ आभाकासितपक्षेपुमैत्रश्रवणरेवती ॥ संगमेनहिभोक्तव्यद्वादशद्वादशीर्हरेत् ॥ अस्यार्थः आपादभाद्रपद-
कार्तिकशुक्लद्वादशीषु अनुराधाश्रवणरेवतीयोगेपारणनकुर्यादिति ॥ विष्णुधर्म ॥ मैत्राद्यपादेस्त्रपितीहविष्णुःपी-
ष्णात्पदेप्रतिषोधमेति ॥ श्रुतेश्चमध्येपरिवर्तमेतिसुतिप्रबोधपरिवर्तनेमेववर्ज्यमिति सिद्धौ ॥

त्यर्थप्रबोधोत्सर्वसंक्षेपतस्तुलसीविवाहविधिंचतत्रेणकरिष्ये तदङ्गतयापुरुषसूक्तेनवि-
धिनाषोडशोपचारैस्तत्रेणश्रीमहाविष्णुपूजांतुलसीपूजांचकरिष्ये न्यासादिविधाय
श्रीविष्णुंतुलसींचध्यात्वासहस्रशीर्षेतिश्रीमहाविष्णुंतुलसींचावाह्य पुरुषएवेत्यादिभिः
श्रीमहाविष्णवेदामोदरायश्रीदेव्यैतुलस्यैचनमआसनमित्यादिस्नानान्ते मङ्गलवाद्यैः
सुगन्धितैलहरिद्राभ्यांनागवल्लीदलगृहीताभ्यांउष्णोदकेनचमङ्गलस्नानंविष्णवेतुलस्यैच
सुवासिनीभिःकारयित्वास्वयंवादच्चापञ्चामृतस्नानंसमर्प्यशुद्धोदकेनाभिषिच्यवस्त्रय-
ज्ञोपवीतचन्दनंदच्चातुलस्यैहरिद्राकुंकुमकण्ठसूत्रमङ्गलालंकारान्दच्चापुष्पान्तपूजां
समाप्यघण्टादिवाद्यघोषेणदेवंप्रबोधयेत् तत्रमन्त्राः इदंविष्णु० योजागारेतितुआचा-
रप्राप्तः ब्रह्मेन्द्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वन्दितवन्दनीय । बुध्यस्वदेवेशजगन्निवा-
समन्त्रप्रभावेनसुखेनदेव १ इयंचद्वादशीदेवप्रबोधार्थतुनिर्मिता । त्रयैवसर्वलोकानां
हितार्थशेषशायिना २ उत्तिष्ठोत्तिष्ठगोविन्दखजनिद्रांजगत्पते । त्रयिसुप्तेजगत्सुप्त-
मुत्थितेचोत्थितंजगत् ३ एवमुत्थाप्य चरणंपवित्रं० १ गतामेघावियच्चैवानिर्मलंनिर्म-
लादिशः । शारदानिचपुष्पाणिगृहाणममकेशव १ इत्यादिमन्त्राभ्यांपुष्पाञ्जलिंद-
द्यात् अथाचारात्तुलसीसंमुखांश्रीकृष्णप्रतिमांकृत्वामध्येन्तःपटंघृत्वामंगलाष्टकपद्या-
निपठित्वाअन्तःपटंविसृज्याक्षताप्रक्षेपंकृत्वादामोदरहस्तेतुलसीदानंकुर्यात् देवीक-
नकसंपन्नांकनकाभरणैर्युताम् । दास्यामिविष्णवेतुभ्यंब्रह्मलोकजिगीषया १ मयासं-
वर्धितांयथाशक्यलंकृतामिमांतुलसींदेवींदामोदरायश्रीधरायवरायतुभ्यमहंसंप्रददे दे-
वपुरतःसाक्षतजलंक्षिपेत् श्रीमहाविष्णुःप्रीयतामित्युक्ताइमांदेवींप्रतिगृह्णातुभवान्इ-
तिवदेत् ततोदेवहस्तस्पर्शंतुलस्याःकृत्वा कइदंकस्माअदात्कामःकामायादात्कामोदा-
ताकामःप्रतिग्रहीताकामंसमुद्रमाविशकामेनत्वाप्रतिगृह्णामिकामैतत्तेष्टिरसिद्यौस्त्वाद-
दातुपृथिवीप्र तिगृह्णातुइतिमन्त्रमन्येनवाचयेत् यजमानः त्वंदेविमेग्रतोभूयास्तुलसीदे-
विपाश्वतः । देवित्वंपृष्ठतोभूयास्त्वहानान्मोक्षमाप्नुयाम् १ दानस्यप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थ-
मिमांदक्षिणांसंप्रददेदेवपुरतोदक्षिणामर्पयेत् ततः स्वास्तनोमिमीतां शनइत्यादिस्वस्व-
शाखोक्तानिशान्तिसूक्तानिविष्णुसूक्तानिचपठेयुः तुलसीयुनायविष्णवेमहानीराजनं
कृत्वामन्त्रपुष्पंदच्चासपत्नीकःसगोत्रजःसामासोयजमानश्चतस्रःप्रदक्षिणाःकुर्वीत ब्रा-
ह्मणेभ्योदक्षिणांदच्चायथाशक्तिब्राह्मणभोजनंसंकल्प्यकर्मेश्वरार्पणंकुर्यात् एवंदेवं
प्रबोध्यकार्तिकेयद्यद्रव्यस्यवर्जनंकृतंतत्तद्रव्यमुक्तरीत्याद्रव्यान्तरंचब्राह्मणेभ्योदच्चाव्र-
तसंपूर्णतांप्रार्थयेत् इदंव्रतंमयादेवकृतंप्रीत्यैतवप्रभो । न्यूनंसंपूर्णतांयातुत्वत्प्रसादाज्ज-
नार्दन १ इति ततोव्रतंभगवदर्पणंकुर्यात् चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिरप्यत्रैवेतिकेचित् कार्ति
क्रमासव्रतोद्यापनंचातुर्मास्यव्रतोद्यापनंचचतुर्दश्यांपूर्णिमायांवेसपरे अथवैकुण्ठचतुर्द-
वैकुण्ठचतुर्दशी. शी पूर्वद्युरूपवासंकृत्वारुणोदयव्यापिन्यांचतुर्दश्यांशिवंसंपूज्यप्रातः

पारणंकार्यम् तथाचचतुर्दशीयुक्तारुणोदयवतिअहोरात्रेउपवासःफलितः उभयत्रारु-
णोदयव्याप्तौपरत्रारुणोदयेपूजापूर्वत्रोपवासः उभयत्राव्याप्तौचतुर्दशीयुक्ताहोरात्रेए-
वारुणोदयेपूजापूर्वत्रोपवासश्च केचित्तुविष्णुपूजायामियंनिशीथव्यापिनीग्राह्या दिन-
द्वयेतद्व्याप्तौनिशीथप्रदोषोभयव्यापिनीग्राह्येत्याहुः अस्यामेवचतुर्दश्यांपरविद्धायांका-
र्तिकमासत्रतोद्यापनाङ्गत्वेनोपवासंकृत्वाधिवासनंविधाय रात्रौजागरणंकुर्याद्गीतवा-
द्यादिमङ्गलैः । नराणांजागरेविष्णोर्गीतंनृत्यंचकुर्वताम् १ गोसहस्रंचददतांफलंसम-
मुदाहृतम् । इत्यादिवाक्यैर्विहितंगीतनृत्यवाद्यविष्णुचरितपठनस्वेच्छालापलीलानु-
कारैर्हरिजागरंकृत्वापरविद्धपौर्णमास्यांसपत्नीकाचार्यवृत्वाअतोदेवेतिद्वाभ्यांतिलपाय-
संहुत्वागोदानंकार्यमितिमासत्रतोद्यापनम् कार्तिकशुक्लद्वादशीपौर्णमासीचमन्वादिः
सापौर्वाहिकीग्राह्या अन्यत्पूर्वमुक्तम् अस्यांचातुर्मास्यव्रतसमाप्तिः तत्रचातुर्मास्यव्रता-

चातुर्मास्यव्रत- नांसमाप्तौदानानि नक्तव्रतेवस्त्रयुग्मम् एकान्तरोपवासेगौः भूशयने
दानानि.

शय्या षष्ठकालभोजनेगौः व्रीहिगोधूमादिधान्यत्यागेसौवर्णव्रीहि-
गोधूमादिदानम् कृच्छ्रव्रतेगोयुग्मम् शाकाहारेगौः पयोमात्रभक्षणेपयोवर्जनेचगौः
मधुदधिघृतवर्जनेवस्त्रंगौश्च ब्रह्मचर्येस्वर्णम् ताम्बूलवर्जनेवस्त्रयुग्मम् मौनेघण्टाघृतकु-
म्भोवस्त्रद्वयंच रङ्गवल्लीकरणेगौःसुवर्णपद्मंच दीपदानव्रतेदीपिकावस्त्रद्वयंच भूमिभो-
जनेकांस्यपात्रंगौश्च गोग्रासेगोवृषौ प्रदक्षिणाशतेवस्त्रम् अभ्यङ्गवर्जनेतैलपूर्णघटः न-
खकेशधारणेमधुसर्पिर्हेमदानम् यत्रविशेषतोदानंनोक्तंतत्रस्वर्णंगौश्च गुडवर्जनेगुडपू-
र्णसमुवर्णताम्रपात्रम् एवंलवणवर्जनेलवणपूर्णताम्रपात्रमितिक्वचित् अस्यामेवलक्षप्र-
दक्षिणालक्षनमस्काराणामापाढ्यादावारब्धानामुद्यापनंकार्यम् एवंतुलसीलक्षपूजां
कार्तिकमाधवारभ्यप्रत्यहंसहस्रतुलसीसमर्पणेनलक्षसमाप्यमाध्यावैशाख्यावोद्यापन

लक्षपूजाफलादि- कार्यम् एवंपुष्पादिलक्षपूजाअपि तत्रबिल्वपत्रलक्षेणलक्ष्मीप्राप्तिः
फलम् दूर्वालक्षेणारिष्टशान्तिः चम्पकलक्षेणायुष्यम् अतसीलक्षेणविद्या तुलसीलक्षे-
णविष्णुप्रसादः गोधूमतण्डुलादिप्रशस्तधान्यलक्षेणदुःखनाशः एवंसर्वपुष्पैःसर्वकामा-
वाप्तिः एवंलक्षवर्त्तिव्रतमपिमासत्रयकृत्वाकार्तिकेमाधेवैशाखेवाउत्तरोत्तरप्रशस्तेसमा-
पनीयम् एवंधारणपारणव्रतोद्यापनमपिपौर्णमास्यामेव कार्तिकमासव्रतानांमासोपवा-
सादीनांद्वादश्यामेवसमापनम् तत्रासंभवेपौर्णमास्याम् एवंगोपब्रतमापाढशुक्लैकाद-
श्यादावारभ्यप्रत्यहंत्रयस्त्रिंशद्गोपब्रानिविलिख्यगन्धपुष्पैःप्रपूज्यतावत्सख्याकार्घ्यन-
मस्कारप्रदक्षिणाःकृत्वाकार्तिकद्वादश्यांत्रयस्त्रिंशदपूपवायनंदद्यादेवंवत्सरपञ्चकमनु-
ष्ठायोद्यापनंकुर्यात् लक्षप्रदक्षिणादिगोपब्रपर्यन्तोद्यापनानामितिकर्तव्यताःकौस्तुभे

१ पृथ्वीचंद्रोदयेपादौ ॥ कार्तिकेनाचितोयैस्तुकमलैःकमलेक्षणः ॥ जन्मकोटिपुविप्रेन्द्रनतेषांकमलागृहे ॥
इतिनिर्गसिन्धायुक्तत्वाल्लक्ष्मीप्राप्तिकामेनकार्तिकेकमलैःकमलेक्षणस्यपूजाविधेया.

द्रष्टव्याः कार्तिकपौर्णमास्याः कृत्तिकानक्षत्रयोगेमहापुण्यत्वम् रोहिणीयोगेमहाकार्ति-
कीत्वम् कार्तिक्यांकृत्तिकायोगेयः कार्तिकेयदर्शनं करोतिसप्तसुजन्मसुधनाढ्योवेद-
पारगोविप्रोभवेत् विशाखास्थेसूर्येसतियद्दिनेचन्द्रनक्षत्रंकृत्तिकातत्रपञ्चकयोगः अयं
पुष्करतीर्थेऽतिप्रशस्तः अस्यामेवत्रिपुराख्यदीपदानमुक्तम् कार्तिकेपौर्णमास्यांका-
म्यवृषोत्सर्गोऽतिप्रशस्तः एवंगजाश्वरथघृतधेन्वादिमहादानमपिप्रशस्तम् वृषोत्सर्ग
स्याश्विनीपौर्णमासीग्रहणद्वयमयनद्वयंविषुवद्वयंचेतिकालान्तराणि अन्यत्रमाधीचैत्री
वैशाखीफाल्गुन्याषाढीचेतिपौर्णमास्योरेवतीनक्षत्रंवैधृतिव्यतीपातौयुगादिमन्वादिसू-
र्यसंक्रान्तिपितृक्षयाहाष्टकाअपिकालाउक्ताः अत्रवृषोत्सर्गप्रयोगोतिविस्तृतोनानाशा-
खाभेदभिन्नः कौस्तुभेद्रष्टव्यः कार्तिककृष्णाष्टमीकालाष्टमी इयंपूर्णिमान्तमासपक्षेमार्ग-
कालाष्टमी. शीर्षेकृष्णाष्टमीत्युच्यते सेयमध्याह्नव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेमध्याह्न-
व्याप्तौपूर्वेवेतिसिन्धौस्थितम् प्रदोषव्यापिनीतिकौस्तुभे उभयदिनेप्रदोषव्याप्तौतदे-
कदेशस्पर्शेवापरैव यदापूर्वत्रप्रदोषव्याप्तिरेवपरत्रमध्याह्नव्याप्तिरेवतदाबहुशिष्टाचारा-
नुरोधात्प्रदोषव्याप्त्यैवनिर्णयोनमध्याह्नव्याप्त्येतिभाति अत्रकालभैरवपूजांकृत्वात्रयो-
ऽध्यादेयाः उपवासोजागरश्चकार्यः इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्याय-
विरचितेधर्मसिन्धुसारेकार्तिकमासकृत्यनिर्णयोद्देशः समाप्तः ॥

११ अथमार्गशीर्षमासः धनुःसंक्रान्तौपराः षोडशनाड्यः पुण्याः अन्यत्प्रागुक्तम्
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यानागपूजादाक्षिणात्यानांप्रसिद्धा इयंषष्ठीयुताग्राह्येयादिविशेषः प्र-
थमपरिच्छेदेउक्तः मार्गशीर्षशुक्लषष्ठीचम्पाषष्ठीमहाराष्ट्रेषुप्रसिद्धा अत्रतिथिद्वयेयस्मि-
न्दिनेरविवारभौमवारशततारकावैधृतीनामध्याधिकैर्योगः सापूर्वापरावागुहूर्तत्रयञ्चा-
पिनीग्राह्या दिनद्वयेपियोगाभावेपरैवत्रिमुहूर्ताग्राह्या इयमेवस्कन्दषष्ठीसापूर्वाग्राह्या
अथसप्तम्यांसूर्यव्रतंतद्विधिः कौस्तुभे मृगयुतायांपौर्णमास्यांलवणदानेसुन्दररूपता मार्ग-
शीर्षपौर्णमास्यांदत्तात्रेयोत्पत्तिः इयंप्रदोषव्यापिनीग्राह्या मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यांपौर्ण-
मास्यांवाप्रदोषेआश्वलायनैः प्रसवरोहणंकार्यम् तत्रकर्मकालव्यापिनीतिथिः तत्प्र-
योगः प्रयोगरत्नकौस्तुभादौज्ञेयः मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयस्यकृष्णाष्टमीष्वष्टकाश्राद्धा-
अष्टकादिश्राद्धानि. नि तत्पूर्वसप्तमीषुपूर्वेद्युःश्राद्धानि तदुत्तरनवमीषुचान्वष्टक्यश्राद्धानि
कर्तव्यानि एवंभाद्रकृष्णपक्षेपिअष्टकादिश्राद्धानिकार्याणीतिपञ्चाष्टकापक्षआश्वल-
यनभिन्नशाखिनाम् आश्वलायनानांतुमार्गादिचतुरष्टकापक्षएव भाद्रपदकृष्णाष्टम्यां
तुमाध्यावर्षश्राद्धंकरिष्ये इतिसंकल्प्यसर्वमष्टकाश्राद्धवत्कार्यम् सप्तम्यांतुमाध्यावर्ष-
श्राद्धंकर्तुंपूर्वेद्युःश्राद्धंकरिष्येइतिसंकल्पः नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धंकरिष्येइतिसंकल्प-

१ पौर्णमास्यांतुसंध्यायांकर्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः ॥ दद्यादनेनमंत्रेणप्रदीपांश्चसुरालये ॥ कीटाः पतंगामशकाश्च
वृक्षाजलेस्थलेयेविवरतिजोवाः ॥ दद्यात्प्रदीपंनचजन्मभागिनोभवतिनित्यंश्वपचाहिविप्राः इतिसिन्धुः ॥

इतिविशेषः एवंभाद्रकृष्णाष्टमीश्राद्धस्यमाध्यावर्षसंज्ञकत्वादाश्वलायनानांचतुरष्टका पक्षः अन्यशाखिनांपौषादित्र्यष्टकापक्षोपि एवंसर्वाअष्टकाःकर्तुमशक्तेनएकैवाष्टका कार्या साचमाघपौर्णमास्यनन्तरकृष्णपक्षस्यसप्तम्यामष्टम्यांनवम्यामितिदिनत्रयेकार्या दिनत्रयेश्राद्धत्रयंकर्तुमशक्तेनमाघकृष्णेष्टमीश्राद्धमेवकार्यम् तत्राष्टकाश्राद्धेऽपराह्व्या पिन्यष्टमीग्राह्या दिनद्वयेव्याप्त्यव्याप्सादौदर्शवन्निर्णयः अष्टम्यनुरोधेनपूर्वपरदिन-योःपूर्वेष्टुःश्राद्धान्वष्टक्यश्राद्धेकार्यं नतुसप्तम्यादेरपराह्व्याप्तिरपेक्षणीया एकदिने-प्यशक्तस्यप्रसाम्नायाः अनडुहोयवसमाहरेत् अग्निनावाकक्षंदहेदपिवानूचानेभ्यउद-कुम्भमाहरेदपिवाश्राद्धमन्त्रानधीयीतेति कचिदुपवासोप्युक्तः एवंश्रवणाकर्मादिपाक-संस्थालोपेप्रतिपाकयज्ञंप्राजापत्यकृच्छ्रंप्रायश्चित्तमुक्तम् मलमासेष्टकाश्राद्धानिनका-र्याणीतिनारायणवृत्तः अष्टकादिश्राद्धत्रयप्रयोगःकौस्तुभप्रयोगरत्नादौ अत्राष्टमी-श्राद्धेकामकालसंज्ञकौविश्वेदेवौ सप्तमीनवम्योस्तुपुष्करवार्द्रवाविति आहिताग्नेःपूर्वेष्टुः श्राद्धाङ्गहोमोष्टकाङ्गहोमोन्वष्टकाग्रौकरणहोमोदिनत्रयेहविःश्रपणंचदक्षिणाग्रौभवती-तिविशेषः शेषमनाहिताग्नवत् अष्टकालोपेप्राजापत्यमुपवासोवाप्रायश्चित्तम् अन्वष्ट-क्यलोपेतद्दिनेशतवारमेभिर्गुभिःसुमनाइतिमन्त्रजपः मार्गशीर्षादिरविवारेषुकाभ्यंसौ रविवारेषुसौरव्रतम् रव्रतमुक्तम् तत्रभक्ष्याणि मार्गंतुलसीपत्रत्रयम् पौषेत्रिपलंघृतम् माघेतिलानांमुष्टित्रयम् फाल्गुनेत्रिपलंदधि चैत्रेत्रिपलंदुग्धम् वैशाखेगोमयम् ज्येष्ठे तोयाञ्जलित्रयम् आषाढेमरीचकत्रयम् श्रावणेत्रिपलाःसक्तवः भाद्रेगोमूत्रम् आश्वि-नेशर्करा कार्तिकेसद्भविरिति इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविर-चित्तेधर्मसिन्धुसारेमार्गशीर्षमासकृत्यनिर्णयोद्देशःसमाप्तः ॥

१२ अथपौषः दिवामकरसंक्रमेसंक्रान्त्यनन्तरंचत्वारिंशन्नाड्यःपुण्याः घटिकाद्य-ल्पदिनशेषेमकरसंक्रान्तौसंक्रान्त्यासन्नपूर्वकालेदिवैवस्तानश्राद्धदानभोजनानिकार्या-णि रात्रौश्राद्धदानादेर्निषेधात्स्वल्पदिनभागेस्तानश्राद्धस्वभोजनादेःकर्तुमशक्यत्वा-द्रात्रौभोजननिषेधात्पुत्रवद्दृहिणउपवासनिषेधाच्च तस्मादीदृशेविषयेपरपुण्यकालत्वं मकरसंक्रान्ति- बाधित्वामकरसंक्रान्तेःपूर्वभागएवपुण्यत्वंज्ञेयम् रात्रौपूर्वभागेपरभा- निर्णयः. गेनिशीथेवामकरसंक्रमेउत्तरदिनंपुण्यम् तत्राप्युत्तरदिनपूर्वार्धपुण्य-तरम् तत्रापिसूर्योदयोत्तरपञ्चनाड्यःपुण्यतमाः एवंरात्रिसंक्रान्तिविषयेऽन्यत्रापि यत्रपूर्वदिनोत्तरार्धस्यपुण्यत्वंतत्रदिनान्तेपञ्चनाडीनांपुण्यतमत्वम् यत्रोत्तरदिनपूर्वा-र्धस्यपुण्यत्वंतत्रोदयोत्तरपञ्चनाडीनांपुण्यतमत्वम् एवंदिवासंक्रमेपिसंक्रान्तिसन्निहि-तनाडीनांमकरादिषूत्तरासांकर्कादिषुपूर्वासांपुण्यतमत्वंज्ञेयम् यायाःसन्निहिताना-ड्यस्तास्ताःपुण्यतमाःस्मृताइत्युक्तेः सुहूर्तचिन्तामण्यादौतुसूर्यास्तादूर्ध्वघटीत्रयसंध्या-

कालस्तत्रमकरसंक्रमेपरदिनेपुण्यत्वंबाधिलापूर्वदिनेपुण्यत्वमुक्तंनेदं सर्वत्रधर्मशास्त्रग्र-
न्थेषुदृश्यते शुक्लपक्षेतुसप्तम्यांसंक्रान्तिग्रहणाधिका अत्रकृत्यम् रविसंक्रमणेप्राप्तेनस्नाया-
द्यस्तुमानवः । सप्तजन्मनिरोगीस्यान्निर्धनश्चैवजायते १ इतिवचनान्मनुष्यमात्रस्यस्ना-

अत्रकृत्यम्.

ननित्यम् एवंश्राद्धमप्यधिकारिणोनित्यम् तच्चापिण्डकम् संक्रा-
न्तौयानिदत्तानिहव्यकव्यानिदातृभिः । तानिनित्यंददात्यर्कःपुनर्जन्मनिजन्मनि १
अयनसंक्रान्तौत्रिदिनमुपवासः यद्वासंक्रान्तिमयहोरात्रेपुण्यकालवसहोरात्रेवोपवा-
संकृत्योक्तपुण्यकालेस्नानदानादिकार्यम् अयमुपवासःसापसगृहस्थेननकार्यः धेनुं
तिलमयींराजन्दद्याच्चैवोत्तरायणे । तिलतैलेनदीपाश्चदेयाःशिवगृहेशुभाः १ सतिलै-
स्तण्डुलैश्चैवपूजयेद्द्विधिर्वाच्छिवम् । तस्यांकृष्णतिलैःस्नानंकार्यंचोद्वर्तनंतिलैः २ तिलादे-
याश्चहोतव्याभक्ष्याश्चैवोत्तरायणे । शुक्लतिलैर्देवादितर्पणंकृष्णतिलैःपितृतर्पणंचकार्यम्
अत्रशम्भौघृतार्ताभषेकोमहाफलः अत्रसुवर्णयुततिलताम्रपात्रंदेयंतत्प्रयोगोवक्ष्यते अ-
त्रैवंशिवपूजाव्रतम् पूर्वदिनेउपोष्यसंक्रान्तिदिनेतिलोद्वर्तनतिलस्नानतिलतर्पणानिकृ-
त्वाशिवंगव्येनाज्येनमर्दयित्वाशुद्धोदकेनप्रक्षाल्यवस्त्रानुपचारैःपूजयित्वा सुवर्णहीर-
कनीलपद्मरागमौक्तिकमितिपञ्चरत्नानिकर्षार्धसुवर्णवासमर्प्यतिलदीपैःससुवर्णैःसाक्ष-
तैस्तिलैःसंपूज्यघृतकम्बलंदच्चावितानचामरेसमर्प्यविप्रेभ्यःससुवर्णतिलान्दच्चातिला-
नहुत्वाविप्रान्यतींश्चसंभोज्यदक्षिणांदच्चासतिलंपञ्चगव्यंपीत्वापारणंकुर्यादिति अत्र
वस्त्रदानंमहाफलम् तिलपूर्वमनङ्गाहंदच्चारोगैःप्रमुच्यते । अत्रक्षीरेणभास्करंस्नापये-
त्सूर्यलोकप्राप्तिः दिवाविषुवायनसंक्रान्तौतस्मिन्दिनेपूर्वरात्रौआगामिरात्रौचान-
ध्यायः रात्रौतत्संक्रमेतस्यांरात्रौपूर्वदिवसेआगामिदिवसेचेतिपक्षिणीअनध्यायः अत्र
रात्रौसंक्रमेग्रहणवद्रात्रावेवस्नानदानादीतिपक्षःकैश्चांलिखितोनसर्वशिष्टसंमतः अयन-
दिनंतत्परंकरिसंज्ञकंचदिनंशुभेषुवर्ज्यमित्युक्तम् तत्रार्धरात्रादर्वागयनसंक्रान्तौतद्विनं
तत्परदिनंचवर्ज्यम् निशीथात्परत्रनिशीथेवासंक्रान्तौपरंतत्परंचवर्ज्यमितिभाति एवं
ग्रहणेप्यूहम् पौषशुक्लाष्टम्यांबुधवासरयुतायांस्नानजपहोमतर्पणविप्रभोजनानिकार्या-
णि अस्यांभरणीयोगेमहापुण्यत्वमित्येके रोहिण्यार्द्रायोगेइतिपरे पौषशुक्लैकादशीम-
न्वादिः निर्णयःप्रागुक्तः अथमाघस्नानम् तत्रपौषस्यशुक्लैकादश्यांपौर्णमास्याममावा-
स्यायांवामाघस्नानारम्भः माघेद्वादशीपूर्णिमादौसमापनम् यद्दामकरसंक्रमणप्रभृतिकु-

माघस्नानम्.

म्भसंक्रमणपर्यन्तंस्नानंकार्यम् अथस्नानकालः अरुणोदयमारभ्य
प्रातःकालावाधिः उत्तमंतुसनक्षत्रंलुप्ततारंचमध्यमम् । सवितर्युदितेभूपततोहीनंप्रकीर्ति-
तम् १ माघमासेरटन्त्यापःकिंचिदभ्युदितेरवौ । ब्रह्मघ्नंवासुरापंवाकंपतन्तंपुनीमहे २
अत्राधिकारिणः ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थोऽथभिक्षुकः । बालवृद्धयुवानश्चनरना-

रीनपुंसकाः १ इति अथजलतारतम्येनफलम् तप्तेनवारिणास्नानंयद्दृहेक्रियतेनरैः ।
षडब्दफलदंतद्धिमकरस्थेदिवाकरे १ वाप्यादौद्वादशाब्दफलम् तडागेतद्विगुणम्
नद्यांतचतुर्गुणम् महानद्यांशतगुणम् महानदीसंगमेतच्चतुर्गुणम् गङ्गायांसहस्रगुणम्
गङ्गायमुनासंगमेतच्छतगुणमिति यत्रकुत्रापिस्नानेप्रयागस्मरणंकार्यम् इदंसमुद्रेप्य-
तिप्रशस्तम् अथविधिः माघमासमिमंपूर्णस्नात्वेहंदेवमाधव । तीर्थस्यास्यजलेनिसमि
स्नानविधिः. तिसंकल्प्यचेतसि १ इत्येकतीर्थपरिगृह्य दुःखदारिद्र्यनाशायश्री-
विष्णोस्तोषणायच । प्रातःस्नानंकरोम्यद्यमाघेपापविनाशनम् १ मकरस्थेरवौमाघे
गोविन्दाच्युतमाधव । स्नानेनानेनमेदेवयथोक्तफलदोभव २ इमौमन्त्रौसमुच्चार्यस्ना-
यान्मौनसमन्वितः । प्रसहंसूर्यार्घ्यमन्त्रः सर्वत्रेप्रसवित्रेचपरंधामजलेमम । त्वत्तेजसा
परिभ्रष्टृणांपंयातुसहस्रधा १ इति पितृतर्पणादिनिसंविधायमाधवंपूजयेत् भूमौशयी-
तहोतव्यमाज्यंतिलसमन्वितम् । हविष्यंब्रह्मचर्यचमाघमासेमहाफलम् १ अत्रेन्धनक-
तन्त्रियमाः. म्वलवस्त्रोपान्तैलघृततूलपूर्णपटीसुवर्णान्नदानानिमहाफलानि नव-
ह्रिंसेवयेत्स्नातोह्यस्नातोपिवरानने । होमार्थंसेवयेद्ब्रह्मिणीतार्थेनकदाचन १ अहन्यह-
निदातव्यास्तिलाःशर्करयान्विताः । त्रयोभागास्तिलानांचतुर्थःशर्करायाः अत्रा-
भ्यङ्गोवर्ज्यः माघेमास्युषसिस्नानंकृत्वादांपलमर्चयेत् । माघेयत्नेनसंखाज्यंमूलकंमदि-
रोपमम् १ पितृणांदेवतानांचमूलकंनैवदापयेत् । यदामाघोमलमासोभवतितदाका-
म्यानांतत्रसमाप्तिनिषेधान्मासद्वयंस्नानंतन्त्रियमाश्चकर्तव्याः मासोपवासचान्द्रायणा-
दिकंतुमलमासएवसमापयेदित्युक्तम् इदंमाघस्नानंनिसकाम्योभयरूपम् मासपर्यन्त-
स्नानेप्यशक्नुयहमेकाहंवास्नायात् तत्राद्यंदिनत्रयमितिकेचित् त्रयोदश्यादिदिनत्रय-
मितिवहुसंमतम् पौषपूर्णिमानन्तरासुअष्टमीसप्तमीनवमीष्वष्टकादिश्राद्धानिप्रागुक्तानि
पौषामावास्यायामर्धोदययोगः अमार्कपातश्रवणैर्युक्ताचेत्पौषमाघयोः । अर्धोदयःस-
अर्धोदययोगः. विज्ञेयःकोर्मेटिसूर्यग्रहैःसमः १ किंचिन्न्यूनंमहोदयइतिचतुर्थपादंके-
चित्पठन्ति पौषमाघयोर्मध्यवर्तिनीत्यर्थइत्येके अमान्तमासेपौषस्यपूर्णिमान्तमासेमाघ-
स्यचेत्यर्थइत्यपरे सर्वथापौषपौर्णमास्युत्तरामावासेत्यर्थः दिवैवयोगःशस्तोयंनतुरा-
त्रौकदाचन । अर्धोदयेतुसंप्राप्तेसर्वगङ्गासमंजलम् १ शुद्धात्मानोद्विजाःसर्वेभवेयुर्व-
ह्यसन्निभाः । यत्किंचिदीयतेदानंतद्दानंमेरुसन्निभम् २ अथामत्रदानप्रयोगः देश-
कांस्यामत्रदानं. कालौसंकीर्त्यसमुद्रमेखलायाःपृथ्व्याःसम्यग्दानफलकामोहमर्धोदय-
विहितामत्रदानंकरिष्येइतिसंकल्प्योपलिप्तेदेशेधौततण्डुलैरष्टदलंकृत्वातत्रचतुःपाष्टप-
लंचत्वारिंशत्पलंचापञ्चविंशतिपलंचाकांस्यपात्रंकृताशुत्तारणंस्थापयेत् तत्राष्टगुआत्म-
कोमाषः चत्वारिंशन्माषाःकर्षः पलंकर्षचतुष्टयम् अमरासिंहमतेतु अशीतिगुआत्म-
कःकर्षः पलंकर्षचतुष्टयम् कांस्यपात्रेपायसंनिक्षिप्यपायसेष्टदलंकृत्वातत्कर्णिकायांक-

पतदर्थतदर्थान्यतमपरिमाणहेमलिङ्गनिधायकांस्यपात्रेब्रह्माणंपायसेविष्णुंलिङ्गेशिवंय-
थाधिकारंवैदिकैर्मन्त्रैर्नामभिर्वावाहनाशुपचारैःसंपूजयेत् ततोविप्रंवस्त्रादिभिःपूजयेत्
सुवर्णपायसामंत्रयस्मादेतत्त्रयीमयम् । आवयोस्तारकंयस्मात्तद्गृहाणद्विजोत्तम १ अ-
मुकगोत्रायामुकशर्मणेतुभ्यंदंसुवर्णलिङ्गपायसयुक्तममंत्रंसमुद्रमेखलापृथ्वीदानफल-
कामोहंसंप्रददेनमर्मेतविप्रहस्तेजलंदद्यात् विप्रःदेवस्यत्वेतिप्रतिगृहीयात् दातादान-
स्यसंपूर्णतार्थमिमांदक्षिणांसंप्रददइतियथाशक्तिहिरण्यंदद्यात् हेमाद्यायुक्तःप्रकारा-
न्तरेणार्थोदयव्रतप्रयोगोब्रह्मादियुततिलपर्वतत्रयशय्यात्रयगोत्रयदानहोमादिसहितः
कौस्तुभेद्रष्टव्यः इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धु-
सारेपौषमासकृत्यनिर्णयोद्देशःसमाप्तः

१३ अथमाघमासः कुम्भसंक्रान्तौपूर्वषोडशनाड्यःपुण्याः माघेवेणीस्तानमहिमा
सितासितेतुयत्स्नानंमाघमासेयुधिष्ठिर । नतेपांपुनरावृत्तिःकल्पकोटिशतैरपि १ कुरु-
क्षेत्रसमागङ्गायत्रकुत्रावगाहिता । तस्माद्दशगुणाविन्ध्येकाश्यांशतगुणाततः २ का-
श्याःशतगुणाप्रोक्तागंगायमुनयान्विता । सहस्रगुणितासापिमाघेपश्चिमवाहिनी ३
अथमाघेतिलपात्रदानंप्रशस्तम् तत्प्रयोगः ताम्रपात्रेतिलान्कृत्वापलषोडशनिर्मिते ।
सहिरण्यंस्वशक्त्यावाविप्रायप्रतिपादयेत् १ वाङ्मनःकायजत्रिविधपापनाशपूर्वकं
तिलपात्रदानं । ब्रह्मलोकप्राप्तिकामस्तिलपात्रदानंकरिष्ये उक्तपरिमाणेताम्रपात्रे
प्रस्थतिलान्कर्षसुवर्णयुतान्यथाशक्तिसुवर्णयुतान्वाकृत्वाविप्रंसंपूज्य देवदेवजगन्नाथ
वाञ्छितार्थफलप्रद । तिलपात्रंप्रदास्यामितवाङ्मेसंस्थितोह्वहम् १ इतिमन्त्रेणदद्यात् धा-
न्यमानेतुकुडवोमुष्ट्रीनांस्याच्चतुष्टये । चत्वारःकुडवाःप्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् १ अष्टा-
ढकोभवेद्रोणोद्विद्रोणःशूर्पउच्यते । सार्धशूर्पोभवेत्खारीत्युक्तरीत्या पलंसुवर्णाश्च-
त्वारःकुडवंप्रस्थमाढकम् । द्रोणंचखारिकाचेतिपूर्वपूर्वाच्चतुर्गुणम् १ इत्युक्तरीत्यावा
प्रस्थमानस्वरूपंज्ञेयम् यद्वाहिरण्यरहितान्तिलांस्ताम्रपात्रेनिधाय तिलाःपुण्याःपवित्रा-
श्चसर्वपापहराःस्मृताः । शुक्लाश्चैवतथाकृष्णाविष्णुगात्रसमुद्रवाः १ यानिकानिच
पापानिब्रह्महत्यासमानिच । तिलपात्रप्रदानेनतानिनश्यन्तुमेसदा १ इदंतिलपात्रं
यथाशक्तिदक्षिणासहितंयमदैवतंब्रह्मलोकप्राप्तिकामस्तुभ्यमहंसंप्रददइतिदद्यात् अथ
हिरण्यतुलसीपत्रदानमन्त्रः सुवर्णतुलसीदानाद्ब्रह्मणःकार्यसंभवात् । पापंप्रशममा-
तुलसीपत्रशा- यातुसर्वेसन्तुमनोरथाः १ अथशालग्रामदानमन्त्रः शालग्रामशिला
लग्नमदानं । पुण्याभुक्तिमुक्तिप्रदायिनी । शालग्रामप्रदानेनममसन्तुमनोरथाः १
चक्राङ्कितसमायुक्ताशालग्रामशिलाशुभा । दानेनैवभवेत्तस्याउभयोर्वाञ्छितंफलम् १
अथप्रयागेवेणीदानम् तत्रसर्वेषांपनविधिः ऊर्ध्वमब्दाहिमासोनाद्यदातीर्थव्रजेन्नरः ।
वेणीदानम् । तदातद्वपनंशस्तंप्रायश्चित्तमृतेद्विज १ प्रयागेतुयोजनत्रयादागतस्यद-

शमासादवर्गपि प्रथमयात्रायांतुजीवत्पितृकर्तुर्विणीपतिकृतचूडबालानामपिसमर्तुक-
स्त्रीणामपिवपनमिति विशेषः केचित्तुसमर्तुकस्त्रीणां सर्वान्केशान्समुद्धृत्यछेदयेदङ्गुलद्व-
यमित्याहुः तत्प्रयोगः वेणीभूतकेशाकृतमाङ्गलिकवेषास्त्रीभर्तारंनत्नातदाज्ञयासर्ववप-
नंयंगुलकेशच्छेदंवाकृत्वास्नात्वात्रिवेणीपूजांकुर्यात् भर्त्रावाकारयेत् पूजान्तेपत्नी
छिन्नवेणीयुक्तंवेणवपात्रमञ्जलौघृत्वातस्यांहमवेणीमौक्तिकादिकंचनिधाय वेण्यांवेणी-
प्रदानेनममपापंव्यपोहतु । जन्मान्तरेष्वपिसदासौभाग्यंममवर्धताम् १ इतित्रिवेण्यां
क्षिपेत् विप्राःसुमङ्गलीरियंवधूरितिपठेयुः ततोविप्रान्सुवासिनीश्वस्त्रादिनातोषयेत्
अथत्रिवेण्यांदेहत्यागविधिः येवैतन्वंविसृजन्तिधीरास्तेजनासोअमृतत्वंभजन्तेइतिश्रु-

त्रिवेण्यांदेह- तिर्माघमासविषया तनुंत्यजतिवैमाघेतस्यमुक्तिर्नसंशयइतिब्रह्मोक्तेः
त्यागः. अन्यमासेतनुत्यागात्सर्वप्राप्तिः तत्रयथाशक्तिसर्वप्रायश्चित्तंकृत्वा

श्राद्धाधिकार्यभावेस्वीयजीवच्छ्राद्धंसपिण्डनान्तंकृत्वागोदानादिकृत्वाकृतोपवासः
पारणाहेफलोलेखपूर्वकंसंकल्प्यविष्णुंध्यात्वावेणींप्राविशेदिति जीवच्छ्राद्धप्रयोगःकौ-
स्तुभेद्रष्टव्यः माघंप्रकृत्य तिलस्नायीतिलोद्वर्तीतिलहोमीतिलोदकी । तिलभुक्तिलदा-
तिलस्नानादि. ताचषट्तिलाःपापनाशनाः १ इत्युक्तेवाक्येतिलस्नायीपदेनतिलयु-

क्तोदकेनस्नानंतिलहोमपदेनायुतलक्षतिलहोमाद्यात्मकस्यग्रहमखस्यापिसंग्रहः तिलोद-
कीतितिलयुक्तोदकेनदेवपूजातर्पणसंध्यादिकंपानंचकार्यमित्यर्थः सचहोमस्त्रिधा प्रथ-
मोयुतहोमःस्याल्लक्षहोमस्ततःपरः । कोटिहोमस्तृतीयस्तुसर्वकामफलप्रदः १इति लक्षहो-
मादिप्रयोगःकुण्डमण्डपनिर्माणादिसहितःकौस्तुभमयूखादौज्ञेयः माघशुक्लचतुर्थ्याहु-
ण्डिरांजोद्देशेननक्तव्रतंतत्पूजातिललङ्घुकादिनैवेद्यंतिलभक्षणंचोक्तम् अत्रप्रदोषव्या-
पिनीग्राह्या अस्यामेवप्रदोषव्यापिन्यांकुन्दपुष्पैःशिवंसंपूज्योपवासंनक्तभोजनंवाकुर्यात्
श्रियंप्राप्नुयात् अत्रविनायकव्रतस्यतुभाद्रशुक्लचतुर्थीवन्निर्णयः माघशुक्लपञ्चमीवसन्त-
पञ्चमीतस्यांवसन्तोत्सवारम्भः अस्यांरतिकामयोःपूजोक्ता इयंपरत्रैवपूर्वाह्णव्याप्तौपरा
अन्यथापूर्वैव माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी सारुणोदयव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेरुणोदय-
व्याप्तौपूर्वा यदाघटिकादिमात्रापष्टीसप्तमीचक्षयवशादरुणोदयात्पूर्वसमाप्यतेतदाप-
रथसप्तमी.

ष्टीयुक्ताग्राह्या तत्रषष्ठ्यांसप्तमीक्षयघटीःप्रवेश्यारुणोदयेस्नानंकार्यम्
अत्रव्रतेषष्ठ्यामेकभक्तंकृत्वासप्तम्यामरुणोदयेस्नानंकार्यम् तत्रमन्त्रः यदाजन्मकृतं
पापंमयाजन्मसुजन्मसु । तन्मेरोगंचशोकंचमाकरीहंतुसप्तमी १ एतज्जन्मकृतंपापंयच्च
जन्मान्तरार्जितम् । मनोवाकायजंयच्चज्ञाताज्ञातेचयेपुनः २ इतिसप्तविधंपापंस्नाना-
न्मेसप्तसप्तिके । सप्तव्याधिसमायुक्तंहरमाकरिसप्तमि ३ अथार्घ्यमन्त्रः सप्तसप्तिवह-
प्रीतसप्तलोकप्रदीपन । सप्तमीसहितोदेवगृहाणार्घ्यंदिवाकर १ इति इयंचमन्वादि-
रपि शुक्लपक्षमन्वादित्वात्पूर्वाह्णिकीग्राह्येत्युक्तम् माघशुक्लाष्टमीभीष्माष्टमी अस्यांभी-

प्मोद्देशेनयेश्चाद्धं कुर्वन्तिते सन्ततिमन्तो भवन्ति तत्र श्राद्धं काम्यं तर्पणं तु नित्यम् तर्पणे
भीष्माष्टमी. कृते संवत्सरोपात्तदुरितनाशः अकृते पुण्यनाश इत्युक्तेः तत्र तर्पणमन्त्रः

वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च । गङ्गापुत्राय भीष्माय आजन्म ब्रह्मचारिणे १ अ-
पुत्राय जलदंघ्रिनामो भीष्माय वर्मणे । भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः २
आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् । इति एवमपसव्येन तर्पणं कृत्वा चाम्यस-
व्येनार्घ्यं दद्यात् वसूनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च । अर्घ्यं ददामि भीष्माय आ-
बाल्य ब्रह्मचारिणे १ इति अत्र जीवत्पितृकस्य नाधिकार इति कौस्तुभः जीवत्पितृक-
स्याप्यधिकार इति बहवः अत्र मध्याह्नव्यापिनी अष्टमी ग्राह्या श्राद्धादेरेको द्विष्ट्वादिति
माघशुक्लद्वादश्यां तिलोत्पत्तिरतोऽस्यामुपोष्य तिलस्नानं तिलैर्विष्णुपूजनं तिलनैवेद्यं ति-

माघपूर्णिमाकृ- म् एवं माघावसाने तु देयं भोज्यमवारितम् । भोजयेद्विजदां पत्यं भूषये-
त्यम्. द्बल्लभूषणैः १ कम्बलाजिनरक्तवस्त्राणितूलगर्भचोलकानि उपानहौ

प्रच्छादनपटाश्चैतानि माधवः प्रीयतामि त्युक्त्वा देयानि अथ कृतस्य माघस्नानस्य साङ्गता-
र्थमुद्यापनं करिष्ये इति संकल्प्य सवित्रे प्रसवित्रे च परंधामजले मम । त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पा-
पं यातु सहस्रधा १ दिवाकरजगन्नाथप्रभाकरनमोस्तुते । परिपूर्णं करिष्ये हं माघस्नानं
तवाज्ञया २ इति मन्त्राभ्यामपि संकल्पः कार्यः एवं चतुर्दश्यां संकल्पोपवासाधिवासनमा-
धवपूजनानि कृत्वा पूर्णिमायां तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा तिलशर्करागर्भं त्रिंश-
न्मोदकात्मकं वायनं देयम् तत्र मन्त्रौ सवितः प्रसवस्त्वं हि परंधामजले मम । त्वत्तेजसा प-
रिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा १ दिवाकरजगन्नाथप्रभाकरनमोस्तुते । परिपूर्णं कुरुष्वेह
माघस्नानमुषःपते २ इति ततो दम्पत्योः सूक्ष्मवाससीसप्तधान्यानि च दत्त्वा ब्राह्मणे-
भ्यो दाम्पत्याय च षड्संभोजनं देयम् तत्र मन्त्रः सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः ।
इति एवं माघपुत्रीयातिभिच्चा देवं दिवाकरम् । परिव्राड्योगयुक्तश्वरणे चाभिमुखे हतः
१ इति माघकृष्णाष्टम्यां चतुरष्टकाकरणाशक्त एकाष्टकां पूर्वदुःश्राद्धान्वष्टक्य श्राद्धस-
हितां कुर्यात् दिनत्रये कर्तुमशक्तोष्टम्यामेवैकामष्टकां कुर्यात् अथ शिवरात्रिः सानिशी-

शिवरात्रिः. थव्यापिनी ग्राह्या निशीथस्तुरात्रेष्टमो मुहूर्त इत्युक्तम् तत्र परदिन ए-
वार्धरात्रौ परा पूर्वत्रैव तद्व्याप्तौ पूर्वा दिनद्वयेऽप्यर्धरात्रव्याप्त्यभावेऽपि परैव दिनद्व-
येकात्स्न्येनैकदेशेन वार्धरात्रव्याप्तौ पूर्वेति हेमाद्र्याशयानुसारी कौस्तुभः परैवेति माधव-
निर्णयसिन्धुपुरुषार्थचिन्तामण्यादयो बहवः परे तु निशीथैकदेशव्याप्तौ पूर्वदुःसंपूर्णत-
द्व्याप्तौ पूर्वैव पूर्वदिने निशीथैकदेशव्याप्तौ परदिने संपूर्णतद्व्याप्तौ परैव इदं ब्रतं रविवा-
रभौमवारयोगेशिवयोगयोगे चातिप्रशस्तम् अथ पारणानिर्णयः यामत्रयादर्वा-
क्चतुर्दशी समाप्तौ चतुर्दश्यन्ते पारणम् यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां चतुर्दश्यां प्रातश्चतुर्दशी-

पारणा. मध्येएवपारणमितिमाधवादयः निर्णयसिन्धौतुयामत्रयादवाक्च-
तुर्दशीसमाप्तावपिचतुर्दशीमध्येएवपारणंनतुकदाचिदपिचतुर्दश्यन्ते उपोषणंचतुर्द-
श्यांचतुर्दश्यांचपारणम् । कृतैःसुकृतलक्षैस्तुलभ्यतेयदिवानवा १ सिक्थेसिक्थेफलं
तस्यशक्तोवक्तुंनपार्वति । इत्यादिनाचतुर्दशीमध्येपारणेपुण्यातिशयोक्तेरित्युक्तम् अ-
त्रैवंव्यवस्थाबोध्या यदानित्यंकृत्यपूर्वकपारणपर्याप्ताचतुर्दशीनास्तितदावायेपांचतु-
र्दशीशेषदिनेदर्शादिश्राद्धप्रसक्तिस्तैर्वातिथ्यन्तेपारणम् द्वादश्यामिवात्रनित्यकृत्या-
पकर्षकवाक्याभावात् तिथ्यन्तपारणविधायकवाक्यसत्वेनसंकटाविषयकजलपारण-
विधिवाक्यानामत्राप्रवृत्तेश्च कर्मपर्याप्तचतुर्दशीसत्वेश्राद्धप्रसक्त्यभावेचतिथिमध्यए-
वपारणमिति अथव्रतप्रयोगः त्रयोदश्यांकृतैकभक्तश्चतुर्दश्यांकृतनित्यक्रियःप्रात-
र्मन्त्रेणसंकल्पंकुर्यात् शिवरात्रिव्रतंहेतत्करिष्येहमहाफलम् । निर्विघ्नमस्तुमेवात्रत्वत्प्र-
व्रतप्रयोगः. सादाज्जगत्पते १ चतुर्दश्यांनिराहारोभूत्वाशंभोपरेऽहनि । भोक्ष्ये-
हंभुक्तिमुक्त्यर्थंशरणंमेभवेश्वर २ इति द्विजस्तु रात्रींप्रपद्येजननीमित्यूचावपिप-
ठित्वाजलमुत्सृजेत् ततःसायाह्नेकृष्णतिलैःस्नानंकृत्वाधृतभस्मत्रिपुंड्ररुद्राक्षोनिशामु-
खेशिवायतनंगत्वाक्षालितपादःस्वाचान्तउदङ्मुखोदेशकालौसंकीर्त्यशिवरात्रौप्रथम-
यामपूजांकरिष्येइतियामचतुष्टयेपूजाचतुष्टयचिकीर्षायांसंकल्पः सकृत्पूजाचिकी-
र्षायांश्रीशिवप्रीत्यर्थंशिवरात्रौश्रीशिवपूजांकरिष्येइतिसंकल्पः तत्रादौसामान्यतः
पूजाविधिरुच्यते यामभेदेनविशेषस्तुवक्ष्यते अस्यश्रीशिवपञ्चाक्षरमन्त्रस्यवामदेवऋ-
षिः अनुष्टुप्छंदः श्रीसदाशिवदेवता न्यासेपूजनेजपेचविनियोगः वामदेवऋषयेन-
मःशिरंसि अनुष्टुप्छन्दसेनमोमुखे श्रीसदाशिवदेवतायैनमोहृदि ॐनंतत्पुरुषायनमः
हृदये ॐमंअघोरायनमःपादयोः ॐशंसद्योजातायनमःगुह्ये ॐवांवामदेवाय०मूर्ध्नि
ॐयंईशानाय०मुखे ॐहृदयायनमः ॐनंशिरसेस्वाहा ॐमंशिखायैवषट् ॐशि-
कवचायहुं ॐवानेत्रत्रयायवौषट् ॐयंअस्त्रायफट् कुंभपूजांविधाय ध्यायेन्नित्यंमहेशं
रजतगिरिनिभंचारुचन्द्रावतंसंरत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गपरशुमृगवराभीतिहस्तंप्रसन्नम् ।
पद्मासीनंसमंतात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिवसानंविश्वाद्यंविश्ववन्द्यंनिखिलभयहरंपञ्च-
वक्त्रंत्रिनेत्रम् १ इतिध्यात्वाप्राणप्रतिष्ठांकृत्वा स्थाप्यलिङ्गंस्पृशन् ॐभूःपुरुषं
सर्वसदाशिवमावाहयामि ॐभुवःपुरुषंसांव० ॐस्वःपुरुषंसांव० ॐभूर्भुवःस्वः-
पुरुषंसां० इत्यावाहयेत् स्वामिन्सर्वजगन्नाथयावत्पूजावसानकम् । तावच्चंप्रीति-
भावेनलिङ्गेस्मिन्सन्निधौभव १ इतिपुष्पाञ्जलिंदद्यात् स्थावरलिङ्गेपूर्वसंस्कृतचरलि-
ङ्गेचप्राणप्रतिष्ठाद्यावाहनान्तंनकार्यम् ॐसद्योजातंप्रपद्यामिसद्योजातायैनमोनमः
ॐनमःशिवायश्रीसाम्बसदाशिवायनमः आसनंसमर्पयामि । स्त्रीशुद्रश्चेत् ॐनमः-
शिवायेतिपञ्चाक्षरीस्थानेश्रीशिवायनमइतिनमोन्तमन्त्रेणपूजयेत् ॐभवेभवेनातिभ-

वेभवस्वमां ॐ नमः शिवाय श्रीसाम्बसदा शिवाय नमः पाद्यं समर्पयामि । ॐ भवोद्भवा-
यनमः ॐ नमः शिवाय साम्बस० अर्घ्यं० । ॐ वामदेवाय नमः ॐ नमः शिवाय श्रीसा-
म्ब० आचमनं० । ॐ ज्येष्ठाय नमः ॐ नमः शिवाय० स्नानं० । ततो मूलमन्त्रेण आ-
प्यायस्वेत्यादिभिश्च पञ्चामृतैः संस्त्राप्य आपो हिष्ठेति तिसृभिः शुद्धोदकेन प्रक्षाल्य एकाद-
शावृत्त्यैकावृत्त्यावारुद्रेण पुरुषसूक्तेन च चन्दनकुङ्कुमकर्पूरवासितजलेनाभिषेकं कृत्वा ॐ
नमः शिवायेति स्नानान्ते आचमनं दत्त्वा साक्षतजलेन तर्पणं कार्यम् ॐ भवं देवं तर्पयामि १
शर्वदेवं तर्पयामि २ ईशानं देवं तर्पयामि ३ पशुपतिं देवं तर्पयामि ४ उग्रं देवं त० ५
रुद्रं देवं त० ६ भीमं देवं त० ७ महान्तं देवं त० ८ भवस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि शर्वस्य
देवस्य पत्नीं तर्पयामि ईशानस्य देवस्य पत्नीं त० पशुपते देवस्य प० उग्रस्य देवस्य प० रुद्र-
स्य देवस्य प० भीमस्य देवस्य प० महतो देवस्य प० ८ ॐ ज्येष्ठाय नमः ॐ नमः शिवाय श्री-
साम्ब० वस्त्रं० मूलेनाचमनम् । ॐ रुद्राय नमः ॐ नमः शिवाय० यज्ञोपवीतं० मूलेनाच-
मनम् । ॐ कालाय नमः ॐ नमः शिवाय साम्बसदा शिवाय नमः चन्दनं० । ॐ कल-
विकरणाय नमः ॐ नमः शिवाय साम्बसदा शिवाय नमः अक्षतान्० । ॐ बलविकरणा-
य नमः ॐ नमः शिवाय श्रीसाम्बसदा शिवाय नमः पुष्पाणि । सहस्रमष्टोत्तरशतं वास-
हस्तादिनामभिर्मूलमन्त्रेण वा बिल्वपत्राणि दद्यात् । ॐ बलाय नमः ॐ नमः शिवाय श्री-
साम्बसदा शिवाय नमः धूपं० । ॐ बलप्रमथनाय नमः ॐ नमः शिवाय सा० दीपं० ।
ॐ सर्वभूतदमनाय नमः ॐ नमः शिवाय० नैवेद्यं । मूलेनाचमनं फलं च । ॐ मनोन्मना-
य नमः ॐ नमः शिवाय० ताम्बूलं० । मूलेन वैदिकैर्मन्त्रैश्च नीराजनं० । ईशानः सर्व-
विद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्माशिवो मे अस्तु सदा शिवो मे
ॐ नमः शिवाय० मन्त्रपुष्पं० । भवाय देवाय नमः शर्वाय देवायेत्याद्यष्टौ भवस्य देवस्य पत्न्यै
इत्याद्यष्टौ च नमस्कारान्कृत्वा शिवाय० रुद्राय० पशुपतये० नीलकण्ठाय० महेश्वराय० ह-
रिकेशाय० विरूपाक्षाय० पिनाकिने० त्रिपुरान्तकाय० शम्भवे० शूलिने० महादेवाय नमः
इति द्वादशनामभिर्द्वादशपुष्पाञ्जलीं दत्त्वा मूलेन प्रदक्षिणानमस्कारान्कृत्वा मूलमन्त्रम-
ष्टोत्तरशतं जप्त्वा क्षमापयित्वा ऽनेन पूजनेन साम्बसदा शिवः प्रीयतामिति निवेदयेत् अथ
चतुर्थयामेषु पूजाचतुष्टये विशेषः तत्र प्रथमयामे मूलमन्त्रान्ते श्रीशिवायासनं समर्पयामी-
चतुर्थयामेषु पू- ति शिवनाम्ना सर्वोपचारसमर्पणम् द्वितीययामेशिवरात्रौ द्वितीययाम-
जाचतुष्टयम्, पूजां करिष्ये इति संकल्प्य श्रीशङ्करायासनमिति शङ्करनाम्ना । ततो-
महानिशि पूजां करिष्ये इति संकल्प्य पूर्ववत् पूजा ततस्तृतीययामपूजां करिष्ये इत्युक्त्वा
श्रीमहेश्वरायासनमित्यादि । एवमेव चतुर्थयामेश्रीरुद्रायेति रुद्रनाम्ना । प्रतियामं
तैलाभ्यङ्गपञ्चामृतोष्णोदकशुद्धोदकगन्धोदकाभिषेकाः कार्याः यज्ञोपवीतान्ते गौरोच-
नकस्तूरीकुङ्कुमकर्पूरागरुचन्दनमिश्रितानुलेपेन लिङ्गं लेपयेत् पञ्चविंशतिपलमितः सार्वे-

नुलेपइतिअनुलेपपरिमाणम् यथाशक्तिवा धत्तूरकरवीरकुसुमैर्विल्वपत्रैश्चपूजनमति-
प्रशस्तम् पुष्पाभावेशालितण्डुलगोधूमयवैःपूजा नैवेद्योत्तरंताम्बूलमुखवासौउक्तौ
नागवल्लीपत्रक्रमुकफलशुक्तयादिचूर्णेतित्रयंताम्बूलसंज्ञं एतदेवनारिकेलकर्पूरैलाकङ्को-
लैःसहितंमुखवाससंज्ञं एतेषामन्यतमद्रव्यालाभेतत्तद्व्यस्मरेद्बुधः सर्वपूजान्तेप्रार्थना
नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंयत्कृतंतुमयाशिव । तत्सर्वपरमेशानमयातुभ्यंसमर्पितम् १ इति
शिवरात्रिव्रतंदेवपूजाजपपरायणः । करोमिविधिवदत्तंगृहाणार्घ्यंनमोस्तुते १ इत्य-
र्घ्यः एवंयामचतुष्टयेर्घ्यभेदःकौस्तुभे ततःप्रभातेस्नात्वापुनःशिवंसंपूज्यपूर्वोक्तद्वादश-
नामभिर्द्वादशब्राह्मणानशक्तावेकंवासंपूज्यतिलपक्वान्नपूर्णान्द्वादशकुम्भानेकंवादत्त्वा
व्रतमर्पयेत् यन्मयाद्यकृतंपुण्यंतद्द्रव्यनिवेदितम् । त्वत्प्रसादान्महादेवव्रतमद्यसमर्पितम्
१ प्रसन्नोभवमेश्रीमन्सद्गतिःप्रतिपाद्यताम् । त्वदालोकनमात्रेणपवित्रोस्मिनसंशयः २
इति ततोब्राह्मणान्भोजयित्वापूर्वनिर्णीतेकालेस्वजनैःसहपारणंकुर्यात् तत्रमन्त्रः सं-
सारकेशदग्धस्यव्रतेनानेनशङ्कर । प्रसीदसुमुखोनाथज्ञानदृष्टिप्रदोभव १ इति इति
शिवरात्रिव्रतविधिः अथमृन्मयलिङ्गेशिवपूजाचिकीर्षायांतद्विधिः ॐहरायनमइति

पार्थिवलिङ्गपूजा. मृदमाहृत्यशोधितायांतस्यांजलप्रक्षेपेणसंपीड्यतेनपिण्डेन ॐमहेश्वरा-
यनमइतिलिङ्गंकुर्यात् । तच्चलिङ्गमशीतिगुआत्मककर्पादधिकपरिमाणमङ्गुष्ठमात्रंततो-
धिकंवाकार्येनन्यूनम् । मृन्मयलिङ्गेष्वसूत्रसंपादनाभावेपिनदोषः अतएव सप्तकृत्व-
स्तुलारूढंवृद्धिमेतिनहीयते । बाणलिङ्गमितिप्रोक्तंशेषंनार्मदमुच्यते १ इत्युक्तलक्षणा-
द्बाणलिङ्गादतिदुर्लभाहुःसंपाद्यपञ्चसूत्रसंपादानात्सुवर्णादिलिङ्गाचमृन्मयलिङ्गंश्रेष्ठम्
द्वापरेपारदंश्रेष्ठपार्थिवंतुकलौयुगे । इतिवचनाच्च ततः ॐशूलपाणयेनमः शिवइ-
हप्रतिष्ठितोभवेतिसविल्वपत्रेपूजापीठेप्रतिष्ठाप्य ध्यायेन्नित्यंमहेशमतिध्यात्वा ॐ-
पिनाकधृषेनमःश्रीसाम्बसदाशिवइहागच्छइहप्रतिष्ठेहसन्निहितोभवेत्यावाहयेत् इहादि-
जानांसर्वत्रमूलमन्त्रोपिज्ञेयः ततः ॐनमःशिवायेतिमूलमन्त्रेणपाद्यमर्घ्यमाचमनंद-
त्त्वापशुपतयेनमइतिमूलेनचस्नानंवस्त्रमुपवीतंगन्धंपुष्पंधूपदीपनैवेद्यफलताम्बूलनीरा-
जनमन्त्रपुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा शर्वायक्षितिमूर्तयेनमइतिप्राच्यांपूजयेत् भवायजलमूर्तये
नमःईशान्यां रुद्रायाग्निमूर्तये० उदीच्यां उग्रायवायुमूर्तयेनमःवायव्यां भीमायाकाश-
मूर्० प्रतीच्यां पशुपतयेयजमानमूर्तयेनमइतिनैर्ऋत्यां महादेवायसोममूर्तयेनमइतिदक्षि-
णस्यां ईशानायसूर्यमूर्तयेनमइत्याग्नेय्यां ततःस्तुत्वानमस्कृत्यमहादेवायनमइतिविसर्ज-
येदितिसंक्षेपः विस्तरस्तुपुरुषार्थचिन्तामणौज्ञेयः शिवरात्रिश्चेत्पूर्वोक्तपूजाविधिःपा-
र्थिवलिङ्गेपिकार्यः पार्थिवलिङ्गोद्यापनविधिःकौस्तुभादौज्ञेयःलिङ्गविशेषेणफलविशेषः

लिङ्गविशेषफलम्. आयुष्यंहीरजेलिङ्गे मौक्तिकेरोगनाशः वैडूर्येशत्रुनाशः पद्मरागेलक्ष्मीः
पुष्परागजेसुखम् ऐन्द्रनीलेयशः मारकतेपुष्टिः स्फाटिकेसर्वकामाः राजतेराज्यंपि-

तृमुक्तिः हैमेसत्यलोकः ताम्रेपुष्टिरायुश्च पैत्तलेतुष्टिः कांसेकीर्तिः लौहेशत्रुनाशः सी-
सजेआयुष्यम् मतान्तरे सौवर्णेब्रह्मस्वपरिहारः स्थिरलक्ष्मीश्च एवंगन्धमयेसौभाग्य-
म् हस्तिदन्तजेसेनापत्यम् व्रीह्यादिधान्यपिष्टजेपुष्टिसुखरोगनाशादि माषजेस्त्रीः ना-
वनीतेसुखम् गोमयजेरोगनाशः गौडेन्नादि वंशाङ्कुरजेवंशष्टादिरित्यन्यत्रविस्तरः एवं
लिङ्गसंख्याविशेषात्फलविशेषः कौस्तुभे शिवनिर्माल्यग्रहणाग्रहणविचारस्तृतीयपरिच्छे-
देज्ञेयः मासशिवरात्रिनिर्णयः प्रथमपरिच्छेदेउक्तः शिवरात्रिब्रतोद्यापनंकौस्तुभादौज्ञे-
यम् मासशिवरात्रिब्रतोद्यापनमपिकौस्तुभेस्पष्टम् माघामावास्यायामपराह्णव्यापि-
न्यायुगादित्वादपिण्डकंश्राद्धंकार्यम् तच्चदर्शश्राद्धेनसहतत्रंकार्यम् माघामावास्यायांश-
ततारकायोगेपरमः पुण्यकालस्तत्रश्राद्धात्परमापितृतृप्तिः धनिष्ठायोगेतुतिलाब्जेनश्रा-
द्धंकार्यम् तेनवर्षायुतकालंपितृतृप्तिः इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्या-
यविरचितेधर्मसिन्धुसारेमाघमासकृत्यनिर्णयोद्देशः

१४ अथफाल्गुनमासः मीनसंक्रान्तौपराः षोडशनाड्यः पुण्याः रात्रौतुप्रागुक्तम्
फाल्गुनेगोव्रीहिवस्त्रदानंगोविन्दप्रीतयेकार्यम् अथफाल्गुनशुक्लप्रतिपदमारभ्यद्वादश-
दिनपर्यन्तंपयोव्रतंश्रीभागवतेउक्तम् तत्प्रयोगोमूलानुसारेणोह्यः फाल्गुनीपौर्णमासी
मन्वादिः सापौर्वाहिकी इयमेवहोलिका साप्रदोषव्यापिनीभद्रारहिताग्राह्या दिनद्वये
प्रदोषव्याप्तौपरदिनेप्रदोषैकदेशव्याप्तौवापरैव पूर्वदिनेभद्रादोषात् परदिनेप्रदोषस्प-
र्शाभावेपूर्वदिनेप्रदोषेभद्रासत्वेयदिपूर्णिमापरदिनेसार्धत्रियामाततो-
होलिकानिर्णयः. शाभावेपूर्वदिनेप्रदोषेभद्रासत्वेयदिपूर्णिमापरदिनेसार्धत्रियामाततो-
धिकावातत्परदिनेचप्रतिपदवृद्धिगामिनीतदापरदिनेप्रतिपदिप्रदोषव्यापिन्यांहोलिका
उक्तविषयेयदिप्रतिपदोह्रासस्तदापूर्वदिनेभद्रापुच्छेवाभद्रामुखमात्रं त्यक्त्वाभद्रायामे-
ववाहोलिकादीपनम् परदिनेप्रदोषस्पर्शाभावेपूर्वदिनेयदिनिशीथात्प्राक्भद्रासमाप्ति-
स्तदाभद्रावसानोत्तरमेवहोलिकादीपनम् निशीथोत्तरंभद्रासमाप्तौभद्रामुखं त्यक्त्वाभ-
द्रायामेव प्रदोषेभद्रामुखव्याप्तेभद्रोत्तरं प्रदोषोत्तरं वा दिनद्वयेपिपूर्णिमायाः प्रदोषस्पर्शा-
भावेपूर्वदिनएवभद्रापुच्छेतदलाभेभद्रायामेवप्रदोषोत्तरमेवहोलिका रात्रौपूर्वार्धभद्रा-
याग्राह्यत्वोक्तेः नतुपूर्वप्रदोषादौचतुर्दश्यांनवापरत्रसायाह्लादौ दिवाहोलिकादीपनं
तुसर्वग्रन्थविरुद्धम् इदंहोलिकापूजनंश्रवणाकर्मादिवद्भुक्त्वापि कुर्वन्ति युक्तंचैतत् के-
चिद्धोलिकापूजनंकृत्वाभुञ्जतेतेषांभोजनस्यपूजनस्यवाननियमेनशास्त्रविहितकाललाभः
इदंचन्द्रग्रहणसत्वेवेधमध्येकार्यम् ग्रस्तोदयेपरदिनेप्रदोषेपूर्णिमासत्वेग्रहणमध्यएवका-
र्यम् अन्यथापूर्वदिने अथभद्रामुखपुच्छलक्षणम् पूर्णिमायांभद्रायास्तृतीयपादान्तेघ-
भद्रामुखपुच्छ- टीत्रयंपुच्छम् चतुर्थपादाद्यघटीपञ्चकंमुखम् तथाचमध्यममानेनषष्टि-
लक्षणम्. घटीमितायांपूर्णिमायांपूर्णिमाप्रवृत्त्युत्तरंसार्धैकोनविंशतिघटिकोत्त-
रंघटीत्रयंपुच्छम् सार्धद्वाविंशतिघटिकोत्तरंघटीपञ्चकंमुखम् तिथेश्चतुःषष्टिघटीमितत्वे

पूर्णिमायाएकविंशतिघटिकोत्तरं पुच्छम् चतुर्विंशतिघटिकोत्तरं मुखम् एवं तिथेर्मानान्तरेप्युक्तम् पूजाविधिः देशकालौसंकीर्त्यसकुटुम्बस्यममदुण्डाराक्षसीप्रीत्यर्थं तत्पीडापरिहोलिकापूजा. हारार्थं होलिकापूजनमहंकरिष्ये इति संकल्प्य शुष्कानां काष्ठानां गो-

मयपिण्डानां च राशिं कृत्वा वह्निना प्रदीप्यतत्र अस्माभिर्भयसंत्रस्तैः कृतात्वं होलिके यतः । अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव १ इति पूजामन्त्रेण श्रीहोलिका-यैनमो होलिकामावाहयामीत्यावाह्य होलिकायैनम इति मन्त्रेणासनपाद्यादिषोडशोपचारान्दत्त्वा तमग्निं त्रिः परिक्रम्य गायन्तु च हसन्तु च । जल्पन्तु स्वेच्छया लोकानिःशङ्कायस्य यन्मतम् १ ज्योतिर्निबन्धे पञ्चमी प्रमुखास्तासु तिथयो नन्तपुण्यदाः । दशस्युः शोभनास्तासु काष्ठस्तेयं विधीयते १ चाण्डालमूर्तिकागेहाच्छिथुहारितवन्दिना । प्रासायां पूर्णिमायां तु कुर्यात्तत्काष्ठदीपनम् २ ग्रामाद्वह्निश्च मध्ये वातूर्यनादसमन्वितः । स्नात्वा राजा शुचिर्भूत्वा स्वस्तिवाचनतत्परः ३ दत्त्वा दानानि भूरीणि दीपयेद्धोलिकाचितिम् । ततो भ्युक्ष्य चित्तिं सर्वासाज्येन पयसा सुधीः ४ नारिकेलानि देयानि बीजपूरफलानि च । गीतवाद्यैस्तथानृत्यैरात्रिः सानीयते जनैः ५ तमग्निं त्रिः परिक्रम्य शब्दैर्लिङ्गभगाङ्कितैः । तेन शब्देन सा पापाराक्षसी तृप्तिमाप्नुयात् ६ एवं रात्रौ होलिकोत्सवं कृत्वा प्रातः प्रतिपदियः श्वपचंष्टृष्ठास्नानं कुर्यात् न तस्य दुष्कृतं किञ्चिन्नाथो व्याधयोऽपि च । कृत्वा चावश्यकार्याणि संतर्प्य पितृदेवताः १ वन्दयेद्धोलिकाभूतिं सर्वदुष्टोपशान्तये । वन्दने मन्त्रः वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शंकरेण च । अतस्त्वं पाहिनो देवि भूते भूतिप्रदा भव १ इति होलिकादिनं करि संज्ञकतदुत्तरादिनं च शुभे वर्ज्यम् होलिकाग्रहणभावुकाय न प्रेतदाहदिवसोत्रपञ्चमः । तत्परं च करि संज्ञकं दिनं वर्जितं सकलकर्मसूभयम् १ इत्युक्तेः ग्रहणाय न प्रेतदाहेषु निशीथविभागेन पूर्वदिनकरिदिनयोर्निर्णयो ज्ञेयः नरोदोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् । फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् १ फाल्गुनकृष्णप्रतिपदिवसन्तारम्भोत्सवः सा चौदयिकी ग्राह्या दिनद्वये सत्वे पूर्वा अत्र तैलाभ्यङ्ग

वसन्तारम्भचू-

तपुष्पाशनादि.

उक्तः अत्र प्रतिपदि चूतपुष्पप्राशनमुक्तम् तत्प्रकारः गोमयोर्पालसे नीराजनः सचन्दनमात्रकुसुमं प्राशनीयात् तत्र मन्त्रः चूतमग्र्यं वसन्तस्य माकन्दकुसुमं तव । सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये १ इति कृष्णद्वितीयायां देशग्रामाधिपतिर्वितते वितानादिशोभिते देशे रम्यासने उपविश्य पौरजानपदान् लोकान् सिन्दूरादिक्षौदैः चन्दनादिभिः पट्टवासैश्च विकीर्यते भ्यस्ताम्बूलादिदत्त्वा नृत्यगीतविनोदैर्महोत्सवं कुर्यात् इदानीं प्राकृतजनास्तु कृष्णपञ्चमीपर्यन्तमेतमुत्सवं कुर्वन्ति इति होलिकोत्सवः फाल्गुना-

मावास्यामन्वादिः सापराह्व्यापिनीग्राह्या इति श्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथो-
पाध्यायविरचिते धर्मसिन्धुसारे फाल्गुनमासकृत्यनिर्णयोद्देशः समाप्तः

१५ अथपरिच्छेदद्वयशेषाख्यप्रकीर्णप्रकरणमुच्यते द्वादशस्वपिमासेषु श्राद्धे व्यती-
पातादियोगस्य भरण्यादिनक्षत्रस्य चापराह्व्याप्त्या दर्शवन्निर्णयोद्देशः उपवासादौ प्र-
चुराचाराभावान्नोक्तः अथ चान्द्रसांवत्सरभेदाः प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजाप-
तिः । अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवाधाता तथैव च १ ईश्वरो बहुधान्यश्च प्रमाथी विक्रमो वृ-

चान्द्रवत्सरभेदाः

पः । चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवो व्ययः २ सर्वजित्सर्वधारी
च विरोधी विकृतिः खरः । नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखौ ३ हेमलम्बो विलम्बो-
थ विकारी शार्वरीप्लवः । शुभकृच्छो भकृत् क्रोधी विश्वावसु पराभवौ ४ प्लवङ्गः कीलकः
सौम्यः साधारणविरोधकृत् । परिधावी प्रमादी च आनन्दो राक्षसो नलः ५ पिङ्गलः का-
लयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती । दुन्दुभीरुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः ६ इति रवेः
राशिसंक्रमवन्नक्षत्रसंक्रमेऽपि षोडशनाड्यः पूर्वत्र परत्र च पुण्यकालः अथ चन्द्रादीनां संक्रा-
न्तौ पुण्यकालः चन्द्रस्य संक्रान्तौ प्राक् परत्र च त्रयोदशपलाधिका एकाघटी पुण्यकालः भौ-

चन्द्रादिसंक्रा-

मस्यैकपलाधिकाश्च तस्रो नाड्यः बुधस्य चतुर्दशपलाधिकास्तिस्रः गु-
न्तिपर्वकालः । रोः सप्तत्रिंशत्पलाधिकाश्च तस्रः शुक्रस्यैकपलाधिकाश्च तस्रः शनेः स-
प्तपलाधिकाः षोडश एताः सर्वाः प्राक् परत्र च बोद्धव्याः रात्रौ ग्रहान्तराणां संक्रमे रात्रा-
वेव पुण्यकालः सूर्यसंक्रान्तिर्वाद्वा पुण्यत्वविधायकाभावात् चन्द्रादिसंक्रान्तिपुस्तानं
काम्यं न तु नित्यम् आदिसादिसूचितपीडानिरासार्थं स्नानानि मञ्जिष्ठागजमदकुङ्कुमर-
क्तचन्दनानि जलपूर्णताम्रपात्रे प्रक्षिप्य स्नानं सूर्यपीडाहरम् उशीरशिरीषकुङ्कुमरं क्तच-
नवग्रहस्नानानि । नन्दनयुतशंखतोयेन स्नानं चन्द्रदोषहरम् खदिरदेवदारुतिलामलकयुत-

नवग्रहस्नानानि

रौप्यपात्रजलेन स्नानं भौमे गजमदयुतसङ्गमजलेन मृत्पात्रस्थेन स्नानं बुधे औदुम्बरविल्व-
वटामलकानां फलैर्युतसौवर्णपात्रजलेन स्नानं गुरौ गोरोचनगजमदशतपुष्पाशतावरी-
युतराजतपात्रजलेन स्नानं शुके तिलमाषप्रियङ्गुगन्धपुष्पयुतलोहपात्रस्थजलेन स्नानं श-
नौ गुग्गुलुहिङ्गुहरितालमनःशिलायुतमहिषशृङ्गपात्रजलेन स्नानं राहौ वराहोत्खातप-
र्वताग्रमृच्छागक्षीरयुतखड्गपात्रजलेन स्नानं केतौ अथ ग्रहप्रीत्यर्थं दानानि माणिक्यगो-

ग्रहदानानि

धूमधेनुरक्तवस्त्रगुडहेमताम्ररक्तचन्दनकमलानिरवेः प्रीत्यर्थं दानानि
वंशपात्रस्थतण्डुलकपूरमौक्तिकश्वेतवस्त्रघृतपूर्णकुम्भवृषभाश्चन्द्रस्य प्रवालगोधूममसू-
रिकारक्तवृषगुडसुवर्णरक्तवस्त्रताम्राणि भौमस्य नीलवस्त्रसुवर्णकांस्यमुद्गरारुतमतदा-
सीहस्तिदन्तपुष्पाणि बुधस्य पुष्परागमणिहरिद्राशर्कराश्वपीतधान्यपीतवस्त्रलवणसु-
वर्णानि सुरगुरोः चित्रवस्त्रश्वेताश्वधेनुवज्रमणिसुवर्णरजतगन्धतण्डुलाः शुक्रस्य इन्द्र-
नीलमाषतैलतिलकुलित्थमहिषीलोहकृष्णधेनवः शनेः गोमेदाश्वनीलवस्त्रकम्बलतैल-

तिललोहानिराहोः वैडूर्यतैलतिलकम्बलकस्तूरीच्छागवस्त्राणिकेतोर्दानानि शनिपी-
डापरिहारार्थशनिवारैतैलाभ्यङ्गस्तैलदानंच अथशनिव्रतम् लोहमयंशनिं तैलकुम्भे
शनिव्रतम्. लौहेमृन्मयेवानिक्षिप्यकृष्णवस्त्राभ्यांकम्बलेनवायुतंकृष्णैःसुगन्धपुष्पै-
श्चकृसरान्नैस्तिलोदनैःपूजयित्वाकृष्णायद्विजायतदभावेऽन्यस्मैसशनिर्देयः तत्रशशो-
देवीरितिमन्त्रः शुद्रादेस्तु यःपुनर्नष्टराज्यायनलायपरितोषितः । स्वप्नेददौनिजंरा-
ज्यंसमेसौरिःप्रसीदतु १ नमोर्केपुत्रायशनैश्चरायनीहारवर्णाञ्जनमेचकाय । श्रुत्वार-
हस्यं भवकामदस्त्वंफलप्रदोमेभवसूर्यपुत्र २ इत्यादयः एवंव्रतंप्रतिशनिवारंसंवत्सरं
कार्यम् कोणस्थःपिङ्गलोवभृःकृष्णोरौद्रोन्तकोयमः । सौरिः शनैश्चरोमन्दः पिप्पलादेन
संस्तुतः।इतिदशनामानिवानित्यंपठनीयानि अथशनिस्तोत्रम् पिप्पलादउवाच नमस्ते
शनिस्तोत्रम्. कोणसंस्थायपिङ्गलायनमोस्तुते। नमस्तेवभृरूपायकृष्णायचनमोस्तुते
१ नमस्तेरौद्रदेहायनमस्तेचान्तकायच । नमस्तेयमसंज्ञायनमस्तेसौरयेविभो २ नम-
स्तेमन्दसंज्ञायशनैश्चरनमोस्तुते। प्रसादंकुरुदेवेशदीनस्यप्रणतस्यच ३ अनेनस्तोत्रेणप्र-
त्यहंप्रातःशनिस्तवनेनसार्धसप्तवार्षिकशनिपीडानाशः रविवारेसूर्यपूजोपवाससूर्यम-
न्त्रजपैः सर्वरोगनाशः ँहींःसूर्यायेतिषडक्षरःसूर्यमन्त्रः इतिश्रीमत्काश्युपाध्याय-
सूरिसूनुयज्ञेश्वरोपाध्यायानुजानन्तोपाध्यायसूरिसुतकाशीनाथोपाध्यायविरचितेध-
र्मसिन्धुसारेप्रकीर्णनिर्णयः

१६ ग्रन्थप्रयोजनसमूलत्वादिकं । उक्त आद्यपरिच्छेदेसामान्येनविनिर्णयः । द्वि-
तीयेस्मिन्परिच्छेदेविशेषेणविनिर्णयः । मीमांसाधर्मशास्त्रज्ञाःसुधियोनलसानराः ।

१. श्रावण्यामुपाकर्मणिसभादीपदानम् ॥ आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थमेह-
जन्मनिजन्मान्तरेचअखण्डितसौभाग्यावाप्तयेपुत्रपौत्रधनधान्यादिसमृद्धयेवांछितसर्वमनोरथप्राप्तयेचसभादीपो-
क्तानेकफलावाप्तिकामोहं ब्रह्मविष्णुरुद्रप्रीत्यर्थंब्राह्मणसभायांब्राह्मणायसभादीपदानमहकरिष्ये ॥ तत्रादौगणपति-
पूजनंपंचशब्दैः पुण्याहवाचनंब्राह्मणपूजनंदीपपूजनचकरिष्ये ॥ दीपपूजनंकृत्वाब्राह्मणंसंपूज्य भोदीपब्रह्मरूपस्त्वं
ज्योतिषांप्रभुरव्ययः ॥ आरोग्यदेहिपुत्रांश्चअवैधव्यप्रयच्छमे ॥ श्रावणेमास्युपाकर्मण्यारब्धेविप्रसंसदि ॥ ब्री-
हितंडुलपिष्टस्यकिंचित्पंचकनिर्मितम् ॥ घृतवर्त्यमिसयुक्तंविमलेकांस्यभाजने ॥ सपादतण्डुलप्रस्थंपूरितंसुप्र-
तिष्ठितम् ॥ अवैधव्यंसुपुत्रत्वंदीर्घायुःश्रोसुखाप्तये ॥ सभादीपप्रदानेनतुभ्यंविप्रसदक्षिणम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहे-
शाश्चप्रीयंतांदीपदानतः ॥ ममाभीष्टप्रदाःसंतुभवेस्मिन्वाभवान्तरे ॥ सर्वकामपदानृणांदीपदानप्रतोषिताः ॥
श्रावण्यांश्रावणेऋक्षेसभायामग्निसंनिधौ ॥ सभादीपप्रदानेनततः शांतिप्रयच्छमे ॥ स्वस्त्यस्तुदीर्घमायुःश्रेयःशा-
न्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु ॥ इदंसभादीपदानंदक्षिणातांबूलसहितं अमुकशर्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहंसंप्रददे ॥ तेन
श्रीब्रह्मविष्णुरुद्राःप्रीयन्ताम् ॥ इतिसभादीपदानविधिः ॥

कृतकार्याः प्राङ्निबन्धैस्तदर्थनायमुद्यमः २ येषु नर्मन्दमतयो लसा अज्ञाश्च निर्णयम् ।
 धर्मे वेदितुमिच्छन्ति रचितस्तदपेक्षया ३ निबन्धोऽयं धर्मसिन्धुसारनामा सुबोधनः । अ-
 मुना प्रीयतां श्रीमद्विठलोभक्तवत्सलः ४ सर्वत्र मूलवचनानीह ज्ञेयानितद्विचारश्च । कौ-
 स्तुभनिर्णयसिन्धुश्रीमाधवकृतनिबन्धेभ्यः ५ प्रेम्णा सद्भिर्ग्रन्थः सेव्यः शब्दार्थतः सदो-
 षोपि । संशोध्य वापि हरिणा सुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव ६ इति श्रीमत्काश्युपा-
 ध्यायसूरिसूनुयज्ञेश्वरोपाध्यायानुजानन्तोपाध्यायसूरिसुतकाशीनाथोपाध्यायविर-
 चिते धर्मसिन्धुसारे प्रकीर्णनिर्णयोद्देशः समाप्तः ॥

॥ इति द्वितीयपरिच्छेदः समाप्तः ॥

श्रीगणेशायनमः । श्रीपाण्डुरङ्गमकलङ्ककलानिधानकान्ताननं यदबुधानमनं मुधा न । श्रीवत्सकौस्तुभरमोल्लसितोरसं तं वन्दे पदाब्जभृतनन्ददुदारसन्तम् १ भीमा-
प्रियं सुकरुणार्णवमाशुतोषं दीनेष्टपोषमघसंहतिसिन्धुशोषम् । श्रीरुक्मिणीमतिमुषं
पुरुषं परं तं वन्दे दुरन्तचरितं हृदि संचरन्तम् २ वन्दे प्रतिघ्नन्तमघानि शङ्करं धत्तां
स मे मूर्ध्नि दिवानिशं करम् । शिवां च विघ्नेशमथो पितामहं सरस्वतीमाशु भजे-
ऽपि तामहम् ३ श्रीलक्ष्मीं गरुडं सहस्रशिरसं प्रद्युम्नमीशं कपिं श्रीसूर्यं विधुभौमवि-
दगुरुकविच्छायासुतान्धमुखम् । इन्द्राद्यान्विबुधान् गुरुंश्च जननीं तातं त्वन-
न्ताभिधं नत्वार्यान्वितनोमि माधवमुखान् धर्माब्धिसारं मितम् ४ दृष्ट्वा पूर्वनिब-
न्धान् प्राच्यांश्च नवांश्च तेषु सिद्धार्थान् । प्रायेण मूलवचनान्युज्झित्य लिखामि
वालबोधाय ५ उक्त्वा धर्माब्धिसारेस्मिन्निर्णयं कालगोचरम् । परिच्छेदे प्रथमजे
द्वितीये च यथाक्रमम् ६ अथ गर्भादिसंस्कारान्धर्मान्गृह्यादिसंमतान् । वक्ष्ये संक्षे-
पतः संतोऽनुगृह्णन्तु दयालवः ७ काशीनाथाभिधेनात्रानन्तोपाध्यायसूनुना । नि-
र्णीयते यदेतत्तु शोधनीयं मनीषिभिः ८

१ तत्रादौगर्भाधानसंस्कारउच्यते तदुपयोगितयाप्रथमरजोदर्शनेदुष्टमासादिनि-
दुष्टमासादयः. णीयते तत्रचैत्रज्येष्ठाषाढभाद्रपदकार्तिकपौषमासादुष्टाः प्रतिर्पद्भि-
क्ताष्टमीषष्ठीद्वादशीपञ्चदश्योऽनिष्टफलास्तिथयः तथा रविभौममन्दवारेषुभरणीकृ-
त्तिकाऽऽर्द्राश्लेषामघापूर्वात्रयविशाखाज्येष्ठानक्षत्रेषुविष्कम्भगण्डातिगण्डशूलव्याघा-
तवज्रपरिघपूर्वार्धव्यतीपातवैधृतियोगेषुविश्याग्रहणैरात्रिसंध्यापराह्णकालेषुनिद्रायां
जीर्णरंक्तनीलचित्रवस्त्रेषुनग्नत्वेपरगृहपरग्रामेषुअल्पाधिकनीलादिरक्तत्वेचानिष्टफलम्
समार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान्हस्तेदधानाकुलटास्यात् वस्त्रेविषमारक्तबिन्दवःपुत्रफलाः
समाःकन्याफलाः अथप्रथमतो अक्षतैरासनंकृत्वातत्रतामुपवेश्यपतिपुत्रवत्यःस्त्रियो

प्रथमतोविशेषः. हरिद्राकुङ्कुमगन्धपुष्पसक्ताम्बूलादितस्यैदत्त्वादीपैर्नीराज्यसदीपा-
लंकृतैर्गृहेतांवासयेयुः सुवासिनीभ्योगन्धादिकलवणमुद्गादिचदद्यात् अथसर्वर्तुसा-
धारणनियमाः त्रिरात्रमस्पृश्याभूत्वाअभ्यङ्गाञ्जनस्नानदिवास्वापाग्निस्पर्शदन्तधाव-
सर्वर्तुसाधारणानि. नमांसाशनसूर्याद्यवलोकान्भूमौरेखाकरणंचवर्जयेदधःशयीत अञ्ज-
लिनाताम्रलोहपात्रेणवाजलंनपिवेत् याखर्वपात्रेणपिवतितस्याःखर्वःपुत्रः नखनि-
कृन्तनेकुनखीपुत्रः पर्णेनपानेउन्मत्तइति द्वितीयादिषुऋतुषुप्रवासगन्धमाल्यादिधा-
रणताम्बूलगोरसभक्षणपीठाद्यारोहणंवर्जयेत् मृन्मयेआयसेभूमौवाभुजीत ग्रहणादि-
निमित्तकस्नानप्राप्तौनोदकमज्जनरूपंस्नानंकिन्तुपात्रान्तरितजलेनस्नात्वा नवस्त्रपी-

१. मार्तण्डटीकायां । आद्यतौसुभगानारीप्रतिपत्सुरजस्वला । पौर्णमास्यांसुपुत्रिणीत्युक्तम् निर्णयमिन्धा-
वपिमदनरत्नेप्रतिपद्युशुभम् । ज्योतिर्निबन्धे रिक्तामार्काष्टप्रथः अशुभाः इत्युक्तम् ।

डनंकुर्यान्नान्यद्वासश्चधारयेत् । एवंमृताशौचादिनिमित्तस्नानप्राप्तावपि संगोत्रयोर्योनि-
सम्बन्धिन्योर्वाब्राह्मणयोरजस्वलयोः परस्परंस्पर्शोऽुक्तरीत्यातदैवस्नानमात्रेणशुद्धिः

रजस्वलायाः अ- बुद्ध्यास्पर्शेऽकरात्रमुपवासः गोत्रादिसम्बन्धाभावेऽबुद्ध्यास्पर्शे
शुचिस्पर्शादौनिर्णयः. तस्मिन्दिनेस्नात्वाभुञ्जीत मत्यास्पर्शेतुआशुद्धेर्नभुञ्जीत भोजने
तुशुद्ध्यनन्तरंतावद्दिनसंख्ययोपवसेत् उपवासाशक्तौतुतत्प्रत्याम्नायब्राह्मणभोजना-
दिकुर्यात् सर्वत्रशुद्ध्युत्तरं पञ्चगव्याशनंज्ञेयम् शूद्रीब्राह्मणयोरजस्वलयोःस्पर्शे
आशुद्धेरभोजनंशुद्धौकृच्छ्रप्रायश्चित्तब्राह्मण्याःशूद्रास्तुपादकृच्छ्रमात्रम् रजस्वलायाः
सूतिकायावाचाण्डालस्पर्शेऽआशुद्धेर्नभोजनमतिकृच्छ्रं च अमत्यास्पर्शेप्राजापत्यम्
दण्डादिपरंपरयाचाण्डालादिस्पर्शेस्नानमात्रम् भुजानायाःस्पर्शेप्राजापत्यंद्वादशब्रा-
ह्मणभोजनं च मिताक्षरायांतु पतितान्यजचाण्डालैःकामतःस्पर्शेऽआशुद्धेरभुक्त्वाशु-
द्ध्युत्तरं प्रथमेहिस्पर्शेऽन्यहमुपवासः द्वितीयेद्वयहं तृतीयेएकाहः अकामतस्तुआशु-
द्धेरभोजनमात्रम् एवंग्रामकुटसूकरश्ववायसरजकादिस्पर्शेऽपि अशक्तौतुस्नात्वा
यावन्नक्षत्रदर्शनमभोजनम् भुजानायाःश्वचाण्डालादिस्पर्शेऽआशुद्धेरभोजनंषड्रात्रं
गोमूत्रयावकाहारः अशक्तौसुवर्णदानंविप्रभोजनंवा उच्छिष्टयोरजस्वलयोःस्पर्शे
उच्छिष्टचाण्डालेनस्पर्शेऽवाकृच्छ्रेणशुद्धिः उच्छिष्टद्विजस्पर्शेरजस्वलायाख्यहमूर्ध्वो-
च्छिष्टे अधरोच्छिष्टेत्वेकाहमुपवासः इत्युक्तम् उच्छिष्टशूद्रस्पर्शेऽधिकंकल्प्यम् पु-
ष्पिण्याःसूतक्याद्यशुद्धनरस्पर्शेऽआशुद्धेरभोजनं भोजनेतुकृच्छ्रम् पञ्चनखद्विशफैकश-
फपशुस्पर्शेऽअण्डजस्पर्शेऽवाशुद्धेरभोजनम् रजस्वलायाःश्वजम्बुकगर्दभदंशेऽआशुद्धेरभो-
जनम् शुद्धौपञ्चरात्रमुपवासः नाभेरूर्ध्वदंशेदशरात्रंमूर्ध्निदंशेविंशतिरात्रम् भुजानारज-
स्वलारजस्वलांपश्यतिचेदाशुद्धेरभोजनम् चण्डालंपश्यतिचेदुपवासत्रयमपि कामत-
श्चाण्डालंपश्यतिचेत्प्राजापत्यम् रजस्वलायाःश्वसूतिकाभ्यांस्पर्शेऽशुद्ध्यन्तेत्रिरात्रमु-
पवासः आशुद्धेरभोजनं च भोजनेतुकृच्छ्रम् सर्वत्रब्रह्मकूर्त्तविधिनापञ्चगव्याशनमु-
क्तमेव आशौचिभिःस्पर्शेऽस्नानात्प्राग्रजोदर्शनेचतुर्थदिनपर्यन्तमभोजनम् अशक्तौतुस-
द्यःस्नात्वाभुञ्जीत एवंबन्धुमरणश्रवणेस्नानात्प्राग्रजोदर्शनेपि तथारजोदर्शनोत्तरंब-
न्धुमरणश्रवणेपिशक्तायाःआशुद्धेरभोजनमशक्तायाःसद्यःस्नानेनभोजनम् सर्वत्रास्पृ-
श्यस्पर्शेऽअशक्तायाःस्नानेकृतेभोजनम् शुद्ध्यन्तेऽनशनप्रत्याम्नायइतिकेचित् रज-
स्वलायाःप्रथमदिननिर्णयस्तुरात्रेःपूर्वभागद्वयेपूर्वदिनंप्रथमम् तृतीयेभागेरजोदर्शने
रजस्वलायाः अ- उत्तरदिनंप्रथमम् यद्वार्धरात्रात्पूर्वपूर्वदिनंप्रथमम् अर्धरात्रादूर्ध्व
शुचित्वदिननिर्णयः उत्तरदिनंप्रथमम् एवंजननमरणाशौचेपिज्ञेयम् यस्याःप्रायेणमा-

१ स्पृष्टेरजस्वलेन्योन्यसवर्णत्वेकभर्तृके ॥ कामादकामतोवापिसद्यः स्नानेनशुध्यतइतिमिताक्षरायाम् ।

२ मूत्राद्युत्सर्गोत्तरमकृतशौचःअधरोच्छिष्टः । भोजनाद्युत्तरमनाचांतऊर्ध्वोच्छिष्टः ।

सेरजोदर्शनंतस्याः सप्तदशदिनपर्यन्तं पुनारजोदर्शने स्नानाच्छुद्धिः अष्टादशाहे एकरात्र-
मशुचित्वं एकोनविंशे द्विरात्रं विंशतिप्रभृतित्रिरात्रम् यस्याः प्रायः पक्षे पक्षेरजोदर्शनंतस्याः
दशदिनपर्यन्तं स्नानाच्छुद्धिः एकादशाहे रजोदृष्टौ एकाहः द्वादशे द्विरात्रं ऊर्ध्वत्रिरात्रम्
रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं प्रतिवर्तते तत्र नास्पृश्यत्वं किंतुरजोनिवृत्तिपर्यन्तं पाकदैवपि-
त्र्यकर्मानधिकारमात्रम् रोगजे वर्तमानेऽपि मासजं रजो निर्यासे वतत्र सावधानासती त्रि-
रात्रमशुचिर्भवेत् यत्तु गर्भिण्याः प्राक्प्रसवात् रोगजं रजोदर्शनंतत्र त्रिदिनमेवाऽऽशौचम्
प्रसूतिकायाः किंचिदूनमासात् पूर्वैरजोनिवृत्तौ स्नानमात्रम् पूर्णमासे त्रिरात्रम्
उच्छिष्टास्त्रीयादिरजस्वला भवति तदा शुद्ध्यन्ते त्र्यहमधरोच्छिष्टे त्वेकाहमुपवासः अ-
विज्ञातरजोदोषादिग्रहे व्यवहरति तदा तया स्पृष्टं गोरसमृद्राण्डादिकं जलादिकं च न स्या-
ज्यम् सूतकवज्ज्ञानकालमारभ्यैव दोषात् अशुचित्वं तु ज्ञानदिनमारभ्य त्रिदि-
नमितिकेचित् अन्येतु द्वितीयादिदिने रजसि ज्ञाते सूतकवच्छेषदिनैरेव शुद्धिरित्या-
हुः एवं त्रिदिनं स्थित्वा चतुर्थे हनिषष्टिवारं मृत्तिकाशौचेन मलं प्रक्षाल्य दन्तधावनपूर्व-
रजस्वला शुद्धिः कंसंगवकाले स्नायात् सूर्योदयात् प्राक् स्नानं त्वनाचारः चतुर्थेऽर्हनि
रजोनिवृत्तौ भर्तृशुश्रूषणादौ शुद्धिः पञ्चमे हनिदैवपित्र्यकर्मणि शुद्धिः कानिचिद्दिना-
निरजो यद्यनुवर्तते तदा तन्निवृत्तिपर्यन्तं दैवपित्र्ययोर्न शुद्धिः रोगेण त्वनुवृत्तौ प्रागुक्तम्
केचित्तु चतुर्थदिवसे दर्शेष्ट्यादिश्रौतकर्माणिकर्तव्यानीत्याहुः अपरे तु इतरदिनापेक्ष-
या चतुर्थदिनस्यैवानुकूलत्वे तत्रैव गर्भाधानं दुष्टरजोदर्शनशान्तिश्च कर्तव्या महासंकटे
श्रीसूक्तहोमपूर्वकाभिषेकेणोपनयनादिकमपि चतुर्थे हनि कर्तव्यमित्याहुः अयं चतुर्थे हन्य-
धिकारनिर्णयः सर्वथारजोनिवृत्तावेव ज्ञातव्यः यदि ज्वरादिभिरातुरा चतुर्थे हनि स्ना-
तुं न शक्ता तदा तामन्या नारी नरो वा दशवारं स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा स्नायादाचामेच्च प्रतिस्नानमातुर-
स्य वस्त्रमन्यदन्यत्परिधापनीयम् अन्ते स्पृष्टानां सर्ववस्त्राणां त्यागः आर्द्रवस्त्रादिव्यव-
धानेन शुद्धवस्त्रग्रहणान्ते ब्राह्मणभोजनात् पुण्याहवाचनाच्च शुद्धिः सर्वेषामप्यातुराणामे-
वं शुद्धिर्विधीयते । एवं शुद्ध्यन्तेशु भेदिने दुष्टरजोदर्शनप्रयुक्तां शौनकोक्तां भुवनेश्वरीशा-
न्तिग्रन्थान्तरोक्तां वा शान्तिविधाय गर्भाधानं कार्यम् सूर्यग्रहे रजोदर्शने हैमं सूर्यबिम्बं त-
गर्भाधाननिर्णयः नक्षत्ररूपं च सीसेन राहुं च कृत्वा संपूज्यार्कसमिद्धिः सूर्यं नक्षत्रेशं पुष्करा-
हुंदूर्वाभिर्हुत्वा ज्यचरुतिलैश्च जुहुयात् चन्द्रग्रहे राजतं चन्द्रबिम्बं पालाशश्च समिध इति विं-
शेषः ग्रहणव्यतीपातादिबहुतरदोषेरजोदर्शनतु द्वितीयादिरजोदर्शने शान्तिपूर्वकं गर्भा-
धानं कार्यम् गर्भाधाने गुरुशुक्रास्ताधिकमासादिदोषो नास्ति यदितु प्रथमरजोदर्शने
शान्तिर्न कृता द्वितीयादिरजोदर्शने शुक्रास्तादिदोषप्रसक्तिस्तदा निमित्तानन्तरमेव य-
त्र नैमित्तिकानुष्ठानंतत्रास्तादिदोषाभावो मुख्यकालातिक्रमे तु अस्तादिदोषोऽस्त्येवेति
सामान्यनिर्णयानुसारेण ऋतुशान्तिरस्तादौ न कार्या तदनुरोधेन गर्भाधानं च न कार्य-

मितिभाति शान्तिश्चसग्रहमसैवकार्या शान्तौभुवनेश्वरीप्रधानदेवता इन्द्रेन्द्राण्यौपा-
 भुवनेश्वरीशान्तिः श्वदेवते एवंकलशत्रयोपप्रतिमात्रयस्थापनम् ग्रहाणामर्कादिसमि-
 धश्चरुराज्यंचद्रव्यम् प्रधानदेवतायादूर्वास्तिलमिश्रगोधूमाःपायसमाज्यंचेतिहविश्च-
 तुष्टयम् एवंपार्श्वदेवतयोरपि पायसस्यस्थण्डिलाग्रौश्रपणमेवकार्यम् नतुगृहसिद्धस्य
 ग्रहणम् ग्रहहोमार्थंगृहसिद्धचरुः पात्रासादनकालेपायसश्रपणार्थमेकास्थालीगृहसि-
 द्धान्नसंस्कारार्थमपरेतिस्थालीद्वयम् अनेककर्तृकाज्यहोमप्रसक्तावनेकसुवासादनम्
 आज्येनसहहविस्त्रयस्यगृहसिद्धान्नस्यचपर्यग्निकरणम् सुवादिसंमार्गान्तेगृहसिद्धान्न-
 मासादितचरुस्थाल्यामादायाग्रावधिश्रियाभिधारणादिवर्हिंसादानान्तंकुर्यात् ततः
 पायसाभिधारणाद्यासादनान्तम् अन्वाधानेहविस्त्रागेचप्रधानदेवतायाभुवनेश्वरीपदे-
 नसवितृपदेनवोच्चारः गायत्र्याहोमोक्तेः आज्यभागान्तेयजमानोन्वाधानानुसारेण
 प्रतिदैवतमष्टाविंशत्याहुतिपर्याप्तमर्कादिजातीयसमिच्चर्वाज्यात्मकंहविस्त्रयंसूर्यायसोमा-
 यभौमायबुधायबृहस्पतयेशुक्रायशनयेराहवेकेतवेनमम अष्टाष्टसंख्यापर्याप्तंहविस्त्रयंत-
 त्तदधिदेवताप्रसधिदेवताभ्योनमम चतुश्चतुःसंख्यापर्याप्तंतद्विस्त्रयंविनायकादि-
 भ्यःक्रतुसंरक्षणक्रतुसाहुण्यदेवताभ्योनमम अष्टोत्तरशतसंख्याकाहुतिपर्याप्तंदूर्वाति-
 लगोधूमपायसाज्येतिहविश्चतुष्टयंभुवनेश्वर्येनमम यद्वा सवित्रेनमम एवमष्टाविंशति-
 संख्यापर्याप्तंचतुष्टयमिन्द्रेन्द्राणीभ्यांनममेतित्यागंकुर्यात् बहुतरदोषेऽष्टोत्तरमहस-
 संख्याकोहोमोभुवनेश्वर्याइन्द्रेन्द्राण्योरष्टोत्तरशतसंख्याकः इन्द्रेन्द्राण्योर्होमःकृताकृतः
 होमान्तेग्रहादिवलयःभुवनेश्वर्यादिवलयोऽभिषेकश्चेतिसंक्षेपः समन्त्रकःसविस्तरःप्रयो-
 गःस्वस्वशाखीयानुसारेणज्ञेयः संकल्पःस्वास्तिवाग्विप्रवरणंभूतनिःसृतिः । पञ्चंगव्यै-
 र्भूमिशुद्धिर्मुख्यदैवतपूजनम् १ अग्निप्रतिष्ठासूर्यादिग्रहस्थापनपूजनम् । देवतान्वाहि-
 तिःपात्रासादनंहविषांकृतिः २ यथाक्रमंसागहोमार्वातपौर्वाङ्गकःक्रमः । पूजास्विष्टं
 नवाहुत्याबलिःपूर्णाहुतिस्तथा ३ पूर्णपात्रविमोकाद्यग्न्यर्चनान्तेभिषेचनम् । मानस्तोके-
 तिभूतिश्चदेवपूजाविसर्जने ४ श्रेयोग्रहोदक्षिणादिदानंकर्मेश्वरार्पणम् । क्रमोयमुत्तराङ्गा-
 नांप्रायःस्मार्तेष्वितिस्थितिः ५ एवमदनरत्नोक्तावौधायनोक्ताचशान्तिःकौस्तुभेद्रष्ट-
 व्या प्राग्रजोदर्शनात्पत्नीगमनेब्रह्महत्यादोषोक्तेःकिंचित्प्रायश्चित्तंविधेयमितिभाति
 ऋतौतुगमनमावश्यकंअन्यथाभ्रूणहत्यादोषः अयंचमनसिकामेसतिद्वेषादिनास्त्रिय-
 पत्नीगमनविचारः मनुपगच्छतोज्ञेयः विरक्तस्यनकोपिदोषइतिश्रीभागवतेलोकेव्यवाये-
 तिपद्येटीकायांचस्पष्टम् ऋतुकालस्तुरजोदर्शनमारभ्यषोडशदिनपर्यन्तंज्ञेयः तत्रप्रथ-
 मदिनचतुष्टयैकादशत्रयोदशदिनेषुगमनंवर्ज्यम् अवशिष्टदशदिनेषुपुत्रार्थिनासमदि-
 नेकन्यार्थिनाविषमदिनेगमनंकार्यम् तत्राप्युत्तरोत्तररात्रीणांप्राशस्त्यम् एकस्यांरात्रौ
 सकृदेवगमनंकार्यम् सकृद्गमनंचयुग्मासुसर्वासुआवश्यकमिति केचित् अन्यकालेप्रति-

बन्धादिनागमनासंभवेश्राद्धैकादश्यादिदिनेपेऋतुगमनंकार्यमितिकेचित् स्त्रीणांवर-
मनुस्मरन्पत्नीच्छयानृतावपिगच्छन्नदोषभाक्किंतुब्रह्मचर्यहानिमात्रम् ऋतौगच्छति
योभार्यामनृतौनैवगच्छति । यावज्जीवंब्रह्मचारीमुनिभिःपारकीर्तितः १ अष्टमीचतु-
र्दशीपौर्णिमाऽमावास्यासूर्यसंक्रान्तिवैधृतिव्यतीपातपरिघपूर्वदलविष्टिसंध्यासुमाता-
पित्रोर्मृतदिनेश्राद्धतत्प्राग्दिनेजन्मनक्षत्रेदिवाचस्त्रीगमनंवर्ज्यम् अथगर्भाधानकालः

गर्भाधानकालः चतुर्थीपष्टीचतुर्दश्यष्टमीपञ्चदशीरहिताःतिथयःप्रशस्ताः चन्द्रबुधगु-
रुशुक्रवाराः शुभाः मूलमघारेवतीज्येष्ठानक्षत्राणिवर्ज्यानि भरणीकृत्तिकाद्राश्लेषा-
पूर्वात्रयविशाखामध्यमानि शेषाणिशुभानि सर्वकार्येषुगोचरेचन्द्रबलमावश्यकम्
तद्यथा चन्द्रोन्नमधनंसौख्यंरोगंकार्यक्षतिंश्रयम् । स्त्रियंमृत्युंनृपभयंसुखमायंव्ययं
क्रमात् १ स्थानेषुद्वादशस्वेतज्जन्मराशेःप्रयच्छति । शुक्रपक्षेशशीश्रेष्ठोद्विपञ्चनवमे-
र्ष्वपि २ अनेकभार्यस्यऋतुयौगपद्येविवाहक्रमेणऋतुप्राप्तिक्रमेणवागर्भाधानम् ऋता-
वप्यगमनदोषापवादः व्याधितोबन्धनस्थोवाप्रवासेष्वथपर्वसु । वृद्धांविध्यामसदृत्तां
मृतापत्यामपुष्पिणीम् १ कन्यासूत्रहुपुत्रांचअगच्छन्नैवदोषभाक् । तत्रप्रथमर्तुगमनं
गर्भाधानहोमंगृह्याग्नौकृत्वाकार्यम् द्वितीयादिकऋतुगमनेचनहोमादिकम् येषांसूत्रेहो-
मोनोक्तस्तैर्होमवर्ज्यमन्त्रपाठादिरूपोगर्भाधानसंस्कारःप्रथमगमनेकार्यः आहिताग्ने-
रर्धाधानिनोऽनाहिताग्नेश्चौपासनाग्निसिद्धिसत्वेतत्रैवहोमः औपासनाग्निविच्छेदेद्वा-
दशदिनपर्यन्तमयाश्वेसाज्याहुसातत ऊर्ध्वंप्रायश्चित्तपूर्वकंपुनःसंधानविधिनाग्निमुत्पा-

होमार्थगृह्याग्नु द्यतत्रकार्यः तत्रप्रत्यब्दंप्राजापत्यकृच्छ्रप्रायश्चित्तम् तत्रेत्यसंकल्पः
त्पादनम् ।

ममगृह्याग्निविच्छेददिनादारभ्यैतावन्तंकालंगृह्याग्निविच्छेदजनितदो-
षपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थगृह्याग्निविच्छेददिनादारभ्यैतावदब्दपर्यन्तंप्रत्यब्द-
मेकैककृच्छ्रान्यथाशक्तितत्प्रत्याम्नायगोनिष्कयीभूतरजतनिष्कनिष्कार्धनिष्कपाद-
निष्कपादार्धान्यतमद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये तथाएतावद्दिनेषुगृह्याग्निविच्छेदेनलुप्तसा-
यंप्रातरौपासनहोमद्रव्यंलुप्तदर्शपौर्णिमासस्थालीपाकादिकर्मपर्याप्तगृह्याज्यद्रव्यंचत-
न्निष्कयंवादातुमहमुत्सृजेकृच्छ्रप्रत्याम्नायान्तरचिकीर्षायांतथोहःकार्यः अशीतिगु आ-
त्मकोनिष्कपादः अयंचतुर्गुणितोनिष्कः एवंसंकल्प्यविच्छिन्नस्यगृह्याग्नेःपुनःसंधा-
नंकरिष्येइतिसंकल्पपूर्वकंस्वस्वसूत्रानुसारेणगृह्याग्निसंसाधयेत् सर्वाधानिनापि एवमेवं
पुनःसंधानेनगृह्याग्निमुत्पाद्यगर्भाधानपुंसवनादिहोमःकार्यः तत्रकृच्छ्रसंकल्पोहोमा-
दिद्रव्यदानसंकल्पश्चनकार्यः गर्भाधानहोमंकर्तुंगृह्यपुनःसंधानंकरिष्येइत्येवसंकल्पः
गर्भाधानान्तेऽग्नित्यागः अर्धाधानिनामपिपक्षद्वयम् गृह्याग्नौसायंप्रातर्होमस्थालीपा-
काःकार्याइत्येकः गृह्याग्निःकेवलंसंरक्ष्योनतुतत्रहोमादिकार्यमित्यपरः आद्यपक्षेपूर्वो-
क्तहोमादिद्रव्यदानंकार्यम् होमाद्यकरणपक्षेप्रायश्चित्तमात्रंकार्यंनतुद्रव्यदानम् द्विभा-

र्यस्याग्निद्वयसंसर्गात्पूर्वमुभयाभ्यनुगतौ उभयविच्छेददिनादब्दगणनया पृथक्पृथक्कृ-
च्छ्रप्रायश्चित्तं पृथक्पृथक् होमद्रव्यदानं स्थालीपाकद्रव्यदानं च कृत्वा पुनः संधानद्वयेनाग्नि-
द्वयमुत्पाद्याग्निद्वयसंसर्गविधाय तत्र गर्भाधानं होमः अग्निद्वयसंसर्गात्पूर्वैकाभ्यनुगतौ
तन्मात्रप्रायश्चित्तं तद्धोमद्रव्यमात्रदानं च कार्यं न तु स्थालीपाकद्रव्यदानम् भार्यान्तर-
स्यासन्निधानेयस्यांगर्भाधानं तदग्निविच्छेदप्रायश्चित्तादिना गृह्यमुत्पाद्य तत्र होमः सर्वत्र
पुनः संधाने स्थालीपाकानारम्भे स्थालीपाकादिद्रव्यदानं कृताकृतम् एवं यथायथं गृह्यसि-
द्धिं कृत्वा ममास्यां भार्यायां संस्कारातिशयद्वाराऽस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भ-
गर्भाधानसंक- समुद्रवैनोनिर्बह्णद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानाख्यं कर्म करिष्ये
ल्पादि. तदङ्गत्वेन स्वस्तिवाचनेत्यादिसंकल्प्य पुण्याहवाचनमातृकापूजनना-
न्दीश्राद्धादिकृत्वा यथा गृह्यं गर्भाधानसंस्कारः कार्यः अत्र गर्भाधानकर्मणो ब्रह्मदेवताक-
त्वात् पुण्याहवाचनान्ते कर्माङ्गदेवता ब्रह्मा प्रीयतामिति वदेत् औपासनाङ्गे स्वस्तिवाचने
अग्निसूर्यप्रजापतयः प्रीयन्तां स्थालीपाकारम्भे अग्निः प्रीयतामिति एवमन्यत्र ग्रन्थान्त-
रादूह्यम् अथ नान्दीश्राद्धविचारः गौर्यादिमातृकापूजनं नान्दीश्राद्धाङ्गम् यत्र ना-
नान्दीश्राद्ध- न्दीश्राद्धं न क्रियते तत्र मातृकापूजनमपि न कार्यम् तत्र पूर्वमातृपार्वणं
विचारः ततः पितृपार्वणं ततः सपत्नीकमातामहपार्वणमिति पार्वणत्रयात्मकं ना-
न्दीश्राद्धं मातृजीवने सपत्नमातृमरणेऽपि न मातृपार्वणम् एवं मातामहजीवने माताम-
ही सपत्न्यामरणेऽपि न मातामहादेः सपत्नीकत्वम् एवं दर्शदावपि मातृजीवने सपत्नमातृ-
मरणेऽपि न सपत्नीकत्वं पित्रादेः अत्र स्वधाशब्दस्थाने स्वाहाशब्दः सव्येनैव सर्वाः क्रियाः
प्रतिपार्वणं दैवे च युग्मा ब्राह्मणाः कुशस्थाने दूर्वाः विवाहादिमङ्गलकर्माङ्गे वृद्धिश्चाद्धे य-
ज्ञादिकर्माङ्गे तु अमूलादर्भा ग्राह्याः दूर्वादर्भाश्च युग्मा एव उदङ्मुखः कर्ता प्राङ्मुखः प्राविप्राः
प्राङ्मुखो वा कर्ता उदङ्मुखः प्राविप्राः पूर्वाह्नकालः प्रदक्षिणं कर्म आधानाङ्गं त्वपराह्णेका-
र्यम् पुत्रजन्मनिमित्तकं रात्रावपि एवं च विश्वेदेवार्थं विप्रसहिता अष्टौ विप्रा अत्यशक्तौ च-
त्वारो वा वृद्धिश्चाद्धे विश्वेदेवाः सत्यवसुसंज्ञकाः सोमयागगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्न-
यनाधानादिकर्माङ्गभूतवृद्धिश्चाद्धे क्रतुदक्षसंज्ञकाः गर्भाधानादिसंस्कारेषु वापीदेवप्र-
ष्टादिपूर्तकर्मसु अपूर्वाधानादिषु संन्यासस्वीकारे काम्यवृषोत्सर्गे गृहप्रवेशे तीर्थयात्रायां
श्रवणाकर्मसर्पबल्याश्वयुज्याग्रयणादिपाकसंस्थानां प्रथमारम्भे नान्दीश्राद्धमावश्यक-
म् पुनराधाने सोमयागादिभिन्ने असकृत्क्रियमाणे कर्मणि अष्टकादिश्राद्धकर्मसु च ना-
न्दीश्राद्धं न कार्यम् गर्भाधानपुंसवनसीमन्तचौलमौ जीविवाहातिरिक्तसंस्कारेषु श्रव-
णाकर्मादिषु च नान्दीश्राद्धं वैकल्पिकम् जातकर्माङ्गं पुत्रजन्मनिमित्तकं च नान्दीश्राद्धं पृ-
थगेव जन्मकाले एव जातकर्मणि क्रियमाणे पुत्रजन्मनिमित्तकं जातकर्माङ्गं च वृद्धिश्चाद्धं
तन्नेण करिष्ये इति संकल्प्य सकृदेव कार्यम् नामकर्मणा सह जातकर्मचिकीर्षायां पुत्रजन्म-

निमित्तजन्मकाले एव हेन्ना कृत्वा कर्माङ्गनाम कर्मकाले कार्यम् तदा तदकरणेनाम कर्मकाले
 एव पुत्रजन्मनिमित्तकं जातकर्मनाम कर्माङ्गचनान्दीश्राद्धं तन्नेण करिष्यइतिसंकल्प्यैकमे-
 व कार्यम् एवं चौलादिकर्मणा सह जातकर्मादिषु क्रियमाणेषु पुत्रजन्मनिमित्तकं चौलान्त-
 संस्काराङ्गचनान्दीश्राद्धं तन्नेण करिष्यइतिसंकल्पः तथा च सहैव क्रियमाणेषु चौलादिष्व-
 न्येषु च कर्मसु नान्दीश्राद्धस्य सकृदेवानुष्ठानं न तु प्रतिकर्मपृथगनुष्ठानम् एवं यमलयोर्युगप-
 देकसंस्कारकरणेपि ज्ञेयम् ऋक्शाखिभिः कात्यायनैश्च पितृपितामहप्रपितामहा इति पितृ-
 पूर्वक उच्चारः कार्यः अन्यशाखिभिस्तु प्रपितामहपितामहपितरो नान्दीमुखा इति प्रपिता-
 महपूर्वक उच्चारः मातृपार्वणे नान्दीमुखशब्दे ङीष् विकल्पान्नान्दीमुख्यइति नान्दीमुखा-
 इति पक्षद्वयमुच्चार्य अनादिसंज्ञात्वेन न खमुखात्संज्ञायामिति निषेधानवतारादिति पुरुषा-
 र्थचिन्तामणिकारः अथ वृद्धिश्राद्धकर्तृजीवत्पितृकत्वे निर्णयः जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं
 वर्गं तु परित्यजेदिति न्यायेन जीवत्पितृकः स्वापत्यसंस्कारेषु मातृमातामहपार्वणयुतं नान्दी-
 पित्रादौ जीवने- श्राद्धं कुर्यात् मातरि जीवत्यां मातामहपार्वणकमेव मातामहे जीवति मा-
 तृश्राद्धनिर्णयः. तृपार्वणकमेव केवलमातृपार्वणे विश्वे देवान् कार्याः वर्गत्रयाद्येषु मा-
 तृपितृमातामहेषु जीवत्सु नान्दीश्राद्धलोप एव सुतसंस्कारेषु चितः द्वितीयविवाहाधान-
 पुत्रेष्टिसोमयागादिषु स्वसंस्कारकर्मसु येभ्य एव पितादद्यात्तेभ्यो दद्यात् तथा मृतमातृमा-
 तामहकोपि जीवत्पितृकः स्वसंस्कारेपि तु मातृपितामहीप्रपितामहः पितुः पितृपितामहप्र-
 पितामहाः पितुर्मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहाः इत्येव पार्वणत्रयमुद्दिश्य श्राद्धं कु-
 र्यात् न तु स्वमातृमातामहपार्वणोद्देशः पितरि पितामहे च जीवति स्वसंस्कारेपि तामहस्य
 मातृपितामहीप्रपितामह इत्याद्युद्देशः एवं प्रपितामहेऽपि योज्यम् पितुर्मात्रादि जीवने त-
 त्पार्वणलोप एव तथा च येभ्य एव पितादद्यादिति पक्षस्य वर्गाद्यजीवने तत्पार्वणलोप इति
 द्वारलोपपक्षस्य च स्वसंस्कारस्वापत्यसंस्कारभेदेन व्यवस्था सिद्धान्तिरिति ज्ञेयम् केचित्तु
 पक्षद्वयस्यैच्छिको विकल्पो न तु व्यवस्थित इत्याहुः एवं मृतपितृकस्य जीवन्मातृमातामहस्य
 पितृपार्वणे नैव नान्दीश्राद्धसिद्धिर्ज्ञेया समावर्तनस्यमाणवककर्तृत्वेऽपि तदङ्गभूत नान्दी-
 श्राद्धेऽपि तुस्तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादेरधिकार इति केचित् तत्र पिता पुत्रसमावर्तनेऽपि पितृ-
 भ्यो नान्दीश्राद्धं कुर्यात् पिता जीवत्पितृकश्चेत्सुतसंस्कारत्वात् द्वारलोपपक्षो युक्त इति भा-
 ति माणवकपितुः प्रवासादिना असन्निधाने भ्रात्रादिर्माणवकस्यापि तु मातृपितामहीप्रपि-
 तामह इत्याद्युच्चार्य श्राद्धं कुर्यात् मृतपितृकमाणवकसमावर्तनेऽपि तु व्यभ्रात्रादिरस्यमाण-
 वकस्य मातृपितामहीत्याद्युच्चारयेत् भ्रात्रादेरभावेऽपि तु पितृभ्यः स्वयमेव नान्दीमुखं कुर्यात् उप-
 नयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वात् एवं विवाहेऽपि द्रष्टव्यम् मृतपितृकस्य चौलोपनयनादि-
 कं पितृव्यमातुलादिः कुर्वन् अस्य संस्कार्यस्य पितृपितामहेऽपि तदुच्चार्य श्राद्धं कुर्यात् जीवतः

पितुरसन्निधानेनकुर्वन्मातुलादिरस्यसंस्कार्यस्यपितुर्जनकादीनुद्दिश्यकुर्यान्नतुसंस्कार्य-
स्यमृतानपिमात्रादीनितिसंक्षेपः नान्दीश्राद्धेपिण्डदानंकुलधर्मानुसारेणवैकल्पिक-

वृद्धिश्राद्धेकर्त- म् पिण्डेषुदधिमधुबदरद्राक्षामलकमिश्रणम् दक्षिणायांद्राक्षामल-
व्यनिर्णयः. कानि प्रथमान्तेनसंकल्पः सर्वत्रोच्चारसंबन्धनामगोत्रंवर्जयेत् माल-

तीमल्लिकाकेतकीकमलानामालादेयानतुरक्तपुष्पाणाम् कुङ्कुमचन्दनाद्यलंकृताःसर्वे
नान्दीश्राद्धारम्भेपाकान्तरेणवैश्वदेवःसाग्निकानाग्निकैःसर्वशाखिभिःकार्यः द्वयोर्द्वयो-
र्विप्रयोर्युगपन्निमग्नणम् भवद्भ्यांक्षणःक्रियतामौतथाप्राप्नुतांभवन्तौप्राप्नुवावेत्युक्तिः
शंनोदेवीत्यनुमन्त्ययवानेवक्षिपेत् यवासिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः
प्रत्तःपुष्ट्यानान्दीमुखान्पितृनिमांल्लोकान्प्रीणयाहिनःस्वाहानमइतिपिञ्चेमन्त्रः द्विद्वि-
र्गन्धादिदानम् पाणिहोमोग्रयेकव्यवाहनायस्वाहासोमायपितृमतेस्वाहेति अत्रश्राद्धे
नापसव्यंनतिलाःनचपितृतीर्थेनदानम् पावमानीःशंवतीःशकुनिसूक्तंस्वस्तिसूक्तंच
श्रावयेत् मधुवाताइतितृचस्थानेउपास्मैगायेतिपञ्चर्चः अक्षंनमीमदंतेतिच तृप्तिप्रश्न-
स्थानेसंपन्नमिति दैवेरुचितमितिप्रश्नः पूर्वाग्रेषुकुशेषुदूर्वासुवाएकस्यद्वौद्वौपिण्डौ अक्ष-
व्यस्थानेनान्दीमुखाः पितरःप्रीयन्तां स्वधावाचनस्थानेनान्दीमुखान्पितृन्वाचयि-
ष्येइत्यादि नस्वधांप्रयुञ्जीत त्यमूषुवाजिनेतिविप्रविसर्जनम् केचिन्नान्दीश्राद्धान्तेवै-
श्वदेवोबवृचानामित्याहुः नात्रश्राद्धाङ्गतर्पणम् अत्राहिताग्निनापिण्डदानंकार्यम् पि-
तुर्मात्रादिवर्गत्रयोद्देशेनश्राद्धेपितुर्मातापितामहीचैवतथैवप्रपितामहीत्यादि श्लोकपाठः
द्वारलोपपक्षेयत्पार्वणलोपस्तत्पार्वणविषयकश्लोकैकदेशलोपः केवलमातृपार्वणेदेवा
नकार्याः एताभवन्तुमुप्रीताइत्यूहःकार्यः सांकल्पविधिनासंक्षिप्तनान्दीश्राद्धप्रयोगः
प्रयोगरत्नादौद्रष्टव्यः इतिनान्दीश्राद्धविचारः एवंस्वस्तिवाचनंक्रतुदक्षसंज्ञकविश्वेदे-
वयुतंचनान्दीश्राद्धंगर्भाधानाङ्गकृत्वायथाशाखंगर्भाधानसंस्कारःकार्यः आश्वलायनैः
गृह्याग्रौप्राजापासंचरुहुत्वाविष्णुंषट्कारंसकृत्प्रजापतिंचाज्येनहुत्वाजपोपस्थाननस्तः-

गर्भाधानेक-

तव्यम्.

करणादिकंकार्यम् विष्णुर्योनिंजपेत्सूक्तंयोनिंस्पृष्ट्वात्रिभिर्व्रती । गर्भा-
धानंततःकुर्यात्सुपुत्रोजायतेध्रुवम् १ एवंनेजमेषेत्यादिजपौपि सर्वथा
होमासंभवेअश्वगन्धारसंडदीर्घातिइतिमन्त्रेणदक्षिणनासायामासिच्योपगमनंकार्यम्
एवंगर्भाधानसंस्कारमकृत्वास्त्रीगमनेगर्भोत्पत्तौतत्प्रायश्चित्तंगोदानंकृत्वापुंसवनंकार्यम्
अथमैथुनान्ते ऋतौतुर्गर्भशङ्कित्वात्स्नानंमैथुनिनःस्मृतम् । अनृतौतुयदागच्छेच्छौचंमूत्र-
पुरीषवत् १ इत्युक्तरीत्याशौचंकृत्वाचामेत् आचमनंविनामूत्रपुरीषोत्सर्गेतु तैलाभ्य-
क्तस्त्वनाचान्तःश्मश्रुकर्मणिमैथुने । मूत्रोच्चारयदाकुर्यादहोरात्रेणशुध्यति १ इत्ये-
काहोपवासः स्त्रीणांतुनस्नानम् शयनादुत्थितानारीशुचिःस्यादशुचिःपुमान् । इ-
त्युक्तेः इतिगर्भाधानानुपयोगिनिर्णयः

२ अथनारायणबलिः एवंकृतेगर्भाधानेयदिगर्भोत्पत्त्यभावोमृतापत्यतावातदाप्र-
तिबन्धकप्रेतोपद्रवनिवृत्त्यर्थंनारायणबलिर्नागबलिश्चकार्यः तन्नारायणबलिःशुक्लैका-
दश्यापञ्चम्यांश्रवणेवा कालान्तरानुपलब्धेः तत्प्रयोगःपरिशिष्टस्मृत्यर्थसारानुसा-
रीकौस्तुभे शुक्लैकादश्यांनदीतीरेदेवालयदौतिथ्यादिकीर्तनान्तेमदीयकुलाभिष्टुद्धि-
प्रतिबन्धकप्रेतस्यप्रेतत्वाविनवृत्त्यर्थंनारायणबलिकरिष्ये विधिनास्थापितकुम्भद्वयेहेमा-
दिप्रतिमयोर्विष्णुवैवस्वतयमंचावाह्यपुरुषसूक्तेन यमायसोममितिचषोडशोपचारैःसंपू-
जयेत् अत्रकेचित्कुम्भपञ्चकेब्रह्मविष्णुशिवयमप्रेतान्पूजयन्ति तत्पूर्वभागेरेखायांद-
क्षिणाग्रकुशेषुशुन्धन्तांविष्णुरूपीप्रेतइतिदशस्थानेषुर्दाक्षिणसंस्थमपोनिनीयमधुघृत-
तिलयुतान्दशपिण्डान्काश्यपगोत्रदेवदत्तप्रेतांविष्णुदैवतअयंतेपिण्डइतिर्दाक्षिणमुखः
प्राचीनावीतीवामंजान्वाच्यपितृतीर्थेनदद्यात् गन्धादिभिरभ्यर्च्यप्रवाहणान्तंकृत्वा
विसृजेत् तस्यामेवरात्रौश्वःकरिष्यमाणश्राद्धेक्षणःक्रियतामिति एकंत्रीन्पञ्चवाविप्रा-
न्निमन्त्र्योपोपितोजागरंकुर्यात् श्वोभूतेमध्याह्नेविष्णुंसंपूज्यविष्णुरूपंप्रेतंविष्णुब्रह्मशि-
वयमप्रेतान्वोद्विश्यैकोद्विष्टविधिनापादक्षालनादितृप्तिप्रश्नान्तंकृत्वा रेखाकरणाद्यवने-
जनान्तंतूष्णींकृत्वाविष्णवेब्रह्मणेशिवायसपरिवारयमायेतिचतुरःपिण्डान्नाममन्त्रैर्द-
त्त्वाविष्णुरूपंप्रेतंऽयायन्काश्यपगोत्रदेवदत्तविष्णुरूपप्रेतअयंतेपिण्डइतिपञ्चमंपिण्डंद-
त्त्वाअर्चनादिप्रवाहणान्तेआचान्तान्दर्क्षिणादिभिःसंतोष्यतेष्वेकस्मैगुणवतेप्रेतबु-
द्ध्यावस्त्राभरणैर्दत्त्वाविप्रान्ब्रूते भवन्तःप्रेतायतिलोदकाञ्जलिदानंकुर्वन्त्विति
तेचपवित्रपाणयःकुशतिलतुलसीयुततिलाञ्जलिंप्रेतायकाश्यपगोत्रायविष्णुरूपिणेअयं
तिलाञ्जलिरितिदद्युः विप्रान्वाचयेत् अनेननारायणबलिकर्मणाभगवानविष्णुरिमंदे-
वदत्तंप्रेतंशुद्धमपापमहंकरोत्विति विसृज्यस्नात्वाभुञ्जीतेति सिन्धौतुकुम्भपञ्चकेविष्णु-
ब्रह्मशिवयमप्रेतेतिपञ्चकंपूजयेत् स्वर्णरूप्यताम्रलोहमयाश्चत्वारः प्रेतोदर्भमयः अग्निप्र-
तिष्ठाप्यश्रपितचरुंनारायणायपुरुषसूक्तेनषोडशाहुतिभिर्हुत्वादशपिण्डान्तेपुरुषसू-
क्ताभिमन्त्रितशंखोदकेनप्रेतंप्रत्यृचंतर्पयेत् विष्ण्वादचतुर्भ्योर्बलिंदद्यात् श्वोभूतेऽ-
कोद्विष्टविधिनाश्राद्धपञ्चकंकरिष्यइतिसंकल्प्यविप्रपञ्चकेपाद्यादिपिण्डदानान्तेतर्प-
णादीतिविशेषउक्तः शेषंपूर्ववत्

• ३ अथनागबलिः सचदर्शेपौर्णमास्यांपञ्चम्यामाश्लेषायुतनवम्यांवाकार्यः तत्रपर्व-
दंप्रदाक्षिणीकृत्यनत्वातदग्रेगोवृषनिष्क्रयंनिधायसभार्यस्यमेहजन्मानजन्मान्तरेवाजा-
तसर्पवधदोषपरिहारार्थंप्रायश्चित्तमुपदिशन्तुभवन्तः । सर्वेधर्मविवेक्तारइत्यादि० वि-
प्रैश्चतुर्दशकृच्छ्रप्रायश्चित्तेनअमुकप्रत्याज्ञायद्वारापूर्वोत्तराङ्गसहितेनाचरितेनतवशुद्धि-
र्भविष्यतीत्युपदिष्टोदेशकालौसंकीर्त्यपर्वदुपदिष्टचतुर्दशकृच्छ्रप्रायश्चित्तममुकप्रत्याज्ञा-
येनाहमाचरिष्येइतिसंकल्प्यवपनादिविधिनातदाचरेत् वपनासंभवेद्विगुणःकृच्छ्रप्र-

त्याम्नायः सर्पवधदोषपरिहारार्थमिमंलोहदण्डंसदक्षिणंतुभ्यमहंसंप्रददइतिदत्त्वागुर्व-
 नुज्ञालब्ध्वागोधूमव्रीहितिलान्यतमपिष्टेनसर्पाकृतिंकृत्वाशूर्पेनिधायसर्पप्रार्थयेत् एहि
 पूर्वमृतःसर्पअस्मिन्पिष्टेसमाविश । संस्कारार्थमहंभक्त्याप्रार्थयामिसमाहितः १ आवाह-
 नादिषोडशोपचारैःसंपूज्यनत्वाभोसर्पइमंबलिगृहाणममाभ्युदयंकुरुइतिबलिंदत्त्वापा-
 दौप्रक्षाल्याचामेत् देशकालौसंकीर्त्तयसभार्यस्यमेहजन्मनिजन्मान्तरेवाज्ञानादज्ञानाद्वा
 जातसर्पवधोत्थदोषपरिहारार्थसर्पसंस्कारकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्यस्थण्डिलेऽग्निप्रतिष्ठा-
 प्यध्यात्वाअस्मिन्सर्पसंस्कारहोमकर्मणिदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये चक्षुषीआ-
 ज्येनेत्यन्तेअग्नौअग्निवायुंसूर्यंआज्येनसर्पमुखेप्रजापतिमाज्येनआज्यशेषेणसर्पसद्योय-
 क्ष्येइतिसमिधावाधायअग्नेराग्नेयदिशिप्रोक्षितभूमौचितिकृत्वाअग्निचितिंचपरिसमुष्णा-
 ग्रेयाग्रदभैःपरिस्तीर्यपरिषिच्यषटपात्रासादनादिचक्षुषीहुत्वासर्पंचित्यामारोप्यजलं
 श्रोत्रंचस्पृष्ट्वा अग्नौभूःस्वाहाअग्नयइदमित्यादिव्याहृतित्रयेणाज्याहुतीर्हुत्वासमस्तव्या-
 हृतिभिश्चतुर्थीसर्पमुखेजुहुयात् आज्यशेषंस्रुवेणैवसर्पदेहेनिषिञ्चेत् नात्रस्विष्टकृतादि-
 शेषम् चमसजलैःसमस्तव्याहृत्यासर्पपाणिनाप्रोक्ष्य अग्नेरक्षाणोवसिष्ठोर्गर्गायत्री
 सर्पायाग्निदानेवि० अग्नेरक्षाणोअंहसऋक् अथोपस्थानम् नमोअस्तुसर्पेभ्योयेकेच
 पृथिवीमनु । येअंतरिक्षेयेर्दिवतेभ्यःसर्पेभ्योनमः । येदोरोचनेदिवोयेवासूर्यस्वर-
 श्मिभिः । येषामप्सुसदस्कृतंतेभ्यः० । याइषवोयातुधानानांयेवावनस्पतीरनु ।
 येवावटेषुशेरतेतेभ्यः० । त्राहित्राहिमहाभोगिन्सर्पोपद्रवदुःखतः । संततिर्देहिमेपु-
 ण्यानिर्दुष्टादीर्घजीविनीम् १ प्रपन्नंपाहिमांभक्त्याकृपालोदीनवत्सल । ज्ञानतोज्ञान-
 तोवापिकृतःसर्पवधोमया २ जन्मांतरेतथैतस्मिन्मत्पूर्वैरथवाविभो । तत्पापंनाशयक्षि-
 प्रमपराधंक्षमस्वमे ३ इतिसंप्रार्थ्यनागेन्द्रंस्नात्वागत्यततःपुनः । व्याहृतिभिःक्षीरा-
 ज्येनाग्निसंप्रोक्ष्यहुतेसर्पजलेनाग्निसिञ्चेत् यज्ञोपवीतिनासर्वसर्पसंस्कारकर्मतु । ना-
 स्थिसंचयनंकुर्यात्स्नात्वाचम्यगृहंरजेत् १ सभार्यस्यकर्तुस्त्रिरात्रमाशौचंब्रह्मचर्यंचका-
 र्यम् चतुर्थेऽह्निसचैलंस्नात्वाघृतपायसभक्ष्यैरष्टौविप्रान्भोजयेत् तद्यथा सर्पस्वरूपिणे
 ब्राह्मणायइदंतेपाद्यम् अनन्तस्वरूपिणे० शेषस्वरूपि० कपिलस्व० नागस्व० का-
 लिकस्व० शंखपालस्व० भूधरस्व० इत्यष्टमुदत्त्वास्वपादौप्रक्षाल्याचम्य सर्पस्वरू-
 पिणेब्रा० इदमासनंआस्यताम् एवमनन्तादिषु ततः सर्पस्थानेक्षणःक्रियतामित्यादि
 ओंतथाप्राप्नोतुभवान्प्राप्नुवानि भोसर्परूपइदंतेगन्धं एवमनन्तादिषु एवंपुष्पधूपदीप-
 वस्त्रादिदत्त्वाअन्नंपरिविष्यप्रोक्ष्य सर्पायइदमन्नंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचदत्तंदास्यमा-
 नंचातृप्तेरमृतरूपेणस्वाहासंपद्यन्तानमम एवमनन्तादिभ्योपि आचान्तेषुभोसर्पअयं
 तेबलिरित्यादिनाममन्त्रैर्बलिदानम् तेषुपिण्डेषुवस्त्रादिपूजाचकार्या इदमपिसर्वसव्ये-
 नैव विप्रेभ्यस्ताम्बूलदक्षिणादिदत्त्वाआचार्यंसंपूज्य कलशेशुवर्णनागमावाहनादि-

षोडशोपचारैःसंपूज्यप्रार्थयेत् ब्रह्मलोकेचयेसर्पाःशेषनागपुरोगमाः । नमोस्तुतेभ्यः
सुप्रीताःप्रसन्नाःसन्तुमेसदा १ विष्णुलोकेचयेसर्पावासुकिप्रमुखाश्चये । नमोस्तु०२
रुद्रलोकेचयेसर्पास्तक्षकप्रमुखास्तथा । नमोस्तु०३ खाण्डवस्यतथादाहेस्वर्गयेचसमा-
श्रिताः । नमोस्तु०४ सर्पसत्रेचयेसर्पाआस्तिकेनचरक्षिताः । नमोस्तु०५ मलयेचैव
येसर्पाः कर्कोटप्रमुखाश्चये । नमोस्तु०६ धर्मलोकेचयेसर्पावैतरण्यांसमाश्रिताः ।
नमो०७ येसर्पाःपार्वतीयेषुदरीसंधिषुसंस्थिताः । नमोस्तु०८ ग्रामेवायदिवारण्येये
सर्पाःप्रचरन्तिहि । नमो० ९ पृथिव्यांचैवयेसर्पायेसर्पाबिलसंस्थिताः । नमो० १०
रसातलेचयेसर्पाअनन्ताग्रामहाबलाः । नमो० ११ एवंस्तुत्वादेशकालौसंकीर्णकृतस-
र्पसंस्कारकर्मणःसांगतार्थमिमंहैमनागंसकलशंसवस्त्रंसदक्षिणंतुभ्यमहंसंप्रददेनमम अने
नस्वर्णनागदानेनानन्तादयोनागदेवताः प्रीयन्ताम् आचार्यायगोदानम् यस्यस्मृ-
त्याच० मयाकृतंसर्पसंस्काराख्यकर्मतद्भवतांविप्राणांवचनात्परमेश्वरप्रसादात्सर्वं प-
रिपूर्णमस्तु तथास्त्वितितेब्रूयुः ब्राह्मणांस्तोषयेत् सांगतार्थंब्राह्मणान्भोजयेत् कृत्वा
सर्पस्यसंस्कारमनेनविधिनानरः । विरोगोजायतेक्षिप्रंसंततिलभतेशुभाम् १

४ अथहरिवंशश्रवणविधिः एवमपिपुत्रोत्पत्त्यसिद्धौकर्मविपाकग्रन्थोक्तहरिवंशश्र-
वणादिविधानंकुर्यात् तच्चषडब्दंचतुरब्दंच्यब्दंसार्धाब्दमब्दंवाप्रायश्चित्तंकृत्वाकार्यम्
तत्रत्रिंशत्कृच्छ्रात्मकोऽब्दः कच्छ्रस्तुद्वादशदिनसाध्यः तथाहि प्रथमदिनेमध्याह्नेह-
कृच्छ्रादीनांस्व- विष्यस्यैकभक्तस्यषड्विंशतिर्ग्रासाभोक्तव्याः द्वितीयेऽहनिनक्तंद्वाविं-
रूपाणि. शतिर्ग्रासाः तृतीयेअयाचितस्यचतुर्विंशतिर्ग्रासाः चतुर्थेनिरशनम्
अर्यषादकृच्छ्रः कथंचित्त्रिगुणीकृतोयंप्राजापत्यःकृच्छ्रः एकभक्तनक्तायाचितद्वयो-
पवासद्वयैरर्थकृच्छ्रः यद्वा त्र्यहमयाचितंत्र्यहमुपवासइत्यर्थकृच्छ्रः एकभक्तायाचितोप-
वासैःकथंचित्त्रिगुणैःपादोनकृच्छ्रः येषुनवदिनेषुभोजनप्राप्तिस्तत्रग्रासनियमंत्यक्त्वा
पाणिपूरान्नभोजनेअतिकृच्छ्रः एकग्रासपर्याप्तस्यप्राणधारणपर्याप्तस्यवादुग्धस्यएकविं-
शतिदिनेषुभक्षणेकृच्छ्रातिकृच्छ्रः एकदिनेसकुशोदकमिश्रपञ्चगव्याशनंएकउपवासइति
द्वैरात्रिकःसान्तपनकृच्छ्रः पञ्चगव्यकुशोदकानाममिश्राणामेकैकस्यैकैकदिनेऽशनमेक-
उपवासइतिसप्ताहसाध्योमहासान्तपनः त्र्यहंमिश्रितपञ्चगव्याशनेयतिसान्तपनम् त-
प्तानांदुग्धघृतजलानामेकैकस्यत्रिदिनेपानमुपवासत्रयंचेतितप्तकृच्छ्रः शीतानांपानेशी-
तकृच्छ्रः यद्वा तप्तानांघृतादीनामेकैकदिनेऽशनंचतुर्थदिनेउपवासइतिदिनचतुष्टयसा-

१ दंडकलितवदावृत्त्यास्वस्थानविवृद्धयावातत्राप्यानुलोम्येनप्रातिलोम्येनवा कथंचित्रिरभ्यस्तः प्राजापत्यो-
ऽभिधीयते ॥ तत्र दंडकलितवदावृत्तिपक्षोयथा ॥ अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ॥ अहः पराकंतत्रै-
कमेवंचतुरहौमरौ ॥ अनुग्रहार्थंविप्राणामित्याद्युक्तः ॥ आनुलोम्येनस्वस्थानविवृद्धिपक्षोयथा त्र्यहंप्रातत्र्यहंसायं
त्र्यहमध्याह्नमयाचितम् ॥ परं त्र्यहंच नाश्रीयत्प्राजापत्यंचरेद्विजः इति ॥ एवमेवप्रा तिलोम्येनेत्यादिमिताक्षरायाम् ॥
२ एकस्मिन् एकभक्तं द्वितीये नक्तं दिनद्वयमयाचित दिनद्वयमुपवासश्चेतिषड्विंशदिनसाध्यः.

ध्यस्तप्तकृच्छ्रः द्वादशाहोपवासेन पराकृच्छ्रः शुक्लपक्षे प्रतिपदादितिथिषु मयूराण्डसमानैकैकग्रासान्वर्धयन् पूर्णिमायां पञ्चदशग्रासाः क्षये चतुर्दश वृद्धौ षोडशसंपद्यन्ते कृष्णपक्षे एकैकग्रास-हासेनामायामुपवासइति माससाध्यं यवमध्यसंज्ञं चान्द्रायणम् कृष्णपक्षे प्रतिपदि चतुर्दशग्रासान् भुक्त्वा एकैकग्रास-हासेन दर्शे अनशनं शुक्ले एकैकग्रासवृद्धिरिति कृष्णादिशुक्लान्तं पिपीलिकामध्यचान्द्रायणम् कच्छ्रचान्द्रायणादेः त्रिकालस्तान् ग्रासाभि-मन्त्रणादिविधियुतः प्रयोगः प्रायश्चित्तप्रकरणे ज्ञेयः अतिकृच्छ्रादिलक्षणं प्रसगादत्रोक्तम् अब्दगणना तु प्राजापत्यकृच्छ्रेरेव अथ प्रत्याम्नायाः तत्र प्राजापत्यप्रत्याम्नायाः दशसहस्रगायत्रीजपः गायत्र्या सहस्रं तिलहोमः क्वचित्सहस्रं व्याहृत्या तिलहोम उक्तः शतद्वयं

कृच्छ्रादिप्र- प्राणायामाः द्वादशब्राह्मणभोजनम् यावत्केशशोषणं विरम्यतीर्थे द्वा-
त्याम्नायाः दशस्तानानि वेदसंहितापारायणम् योजनयात्रा द्वादशसहस्रं नम-
स्काराः द्वात्रिंशदुत्तरशतं प्राणायामान् कृत्वा अहोरात्रमुपोषितः प्राञ्जल्युखस्तिष्ठेत् गोमू-
त्रेण यावत्कभक्षणे ऐकाहिककृच्छ्रम् कश्चित् रुद्रैकादशिनीजपात्कृच्छ्रमाह पावकेष्टिः पाव-
मानेष्टिः षडुपवासाः प्राजापत्यप्रत्याम्नायाः एकविप्रभोजनमुपवासस्य अत्यशक्तौ सहस्र-
गायत्रीजपो द्वादशप्राणायामावेति स्मृत्यर्थसारे प्राजापत्येष्वशक्तस्तु धेनुं दद्यात्पयस्वि-
नीम् । धेनोरभावे निष्कं स्यात्तदर्थपादमेव वा १ अशीतिगु आत्मकः कर्षः चत्वारः
कर्षा निष्कम् निष्कनिष्कार्धनिष्कपादान्यतमप्रमाणं हेमरूप्यं वा धेनुमूल्यं देयम् अत्य-
शक्तेन निष्कपादार्धरजतं तत्समं धान्यादिवा देयम् अतिकृच्छ्रे गोद्वयम् सातपने गोद्वयम्
पराकेतप्तकृच्छ्रे च गोत्रयम् कच्छ्रातिकृच्छ्रे गोचतुष्टयं गोत्रयं वा चान्द्रायणे अष्टौ पञ्चतस्र-
स्तिस्त्रोवागावः मासं पयोत्रते यावत्त्रते मासोपवासे च पञ्चगावः मासं गोमूत्रयावत्त्रते
षट्गावः अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः सचैलं स्नात्वा शक्तौ क्लिन्नवासाः पर्षदग्रे गोवृषप्रत्याम्नायं
प्रायश्चित्तप्रयोगः निष्कादिप्रमाणं ब्रह्मदण्डं निधाय साष्टाङ्गं प्रणम्य पर्षदं प्रदक्षिणीकुर्यात्
सर्वधर्मविवेक्तारोगोप्सारः सकला द्विजाः । मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वन्तु द्विजसत्तमाः १ मया
कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषम् । प्रसादः क्रियतां महां शुभानुज्ञां प्रयच्छथ २ पूज्यैः
कृतपवित्रो हं भवेयं द्विजसत्तमाः । मामनुगृह्णन्तु भवन्त इति वदेत् विप्रैः किंते कार्यमि-
थ्यामावादीः सत्यमेव वदेति पृष्ठः स्वपापं ख्यापयेत् मयाममपत्न्या वा इह जन्मनि जन्मा-
न्तरे वा अनपत्यत्वमृतापत्यत्वादिनिदानभूतबालघातविप्ररत्नापहारादिदुरितं कृतं तस्य
नाशाय करिष्यमाणे हरिर्वंशश्रवणादौ कर्मविपाकोक्तेविधानेऽधिकारार्थं दीर्घायुष्मत्पु-
त्रादिसंततिप्राप्तये प्रायश्चित्तमुपदिशन्तु भवन्त इति प्रार्थयेत् ते च पापिना पूजितानुवाद-
काग्रे षडब्दत्र्यब्दसार्धाब्दान्यतमप्रायश्चित्तेन पूर्वोत्तराङ्गसहितेनाचरितेन तव शुद्धिर्भवि-
ष्यति तेन त्वं कृतार्थो भविष्यसीति वदेयुः अनुवादकः पापिनं वदेत् ततः कर्ता ओमित्य-
ङ्गीकृत्य पर्षदं विसृज्य देशकालौ संकीर्य सभार्यस्य समैतज्जन्मजन्मान्तरार्जितानपत्यत्वमृ-

तापसत्वादिनिदानभूतबालघातविप्ररत्नापहारादिजन्यदुरितसमूलनाशकर्मविपा-
 कोक्तविधानाधिकारसिद्धिद्वारादीर्घायुष्मद्बहुपुत्रादिसंततिप्राप्तयेषडब्दं=यब्दं=सार्धा-
 ब्दंवाप्रायश्चित्तपूर्वोत्तराङ्गसहितममुकप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्यइतिसंकल्प्य दिनान्तेके-
 शरोमनखादिवापयित्वास्नात्वा आयुर्बलंयशोवर्चःप्रजाःपशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञांचमे-
 धांचत्वंनोदेहिवनस्पते १ इतिविहितकाष्ठेनदन्तधावनंकुर्यात् ततोदशस्नानानि
 तत्रभस्मस्नानम् ईशानायनमःशिरसि तत्पुरुषायनमो मुखे अघोरायनमो हृदये
 वामदेवायनमोगुह्ये सद्योजातायनमःपादयोः प्रणवेनसर्वाङ्गेषुभस्मविलिम्पेत् ईशा-
 नादिपदोपेतैर्मन्त्रैर्वाभस्मलेपः अथगोमयस्नानम् गोमयमादाय प्रणवेनदिक्षुद-
 क्षिणभागं तीर्थेचोत्तरभागंप्रक्षिप्य शेषमानस्तोकेत्यभिमन्त्र्यगन्धद्वारामितिसर्वा-
 ङ्गमालिप्य हिरण्यशृङ्गमितिद्वाभ्यांप्राथर्य याःप्रवतइतितीर्थमभिमृश्यस्नात्वाद्विरा-
 चामेत् अथमृत्तिकास्नानम् अश्वक्रान्तेरथक्रान्तेविष्णुक्रान्तेवसुन्धरे । शिरसाधा-
 रयिष्यामिरक्षस्वमांपदेपदे १ इतिमृत्तिकामभिमन्त्र्य उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशत-
 बाहुना । मृत्तिकेहरमेपापंयन्मयादुष्कृतंकृतम् १ इतितामादाय नमोमित्रस्ये-
 तिसूर्यायप्रदश्यगन्धद्वारामितिमन्त्रेणस्योनापृथिवीतिमन्त्रेणवाइदंविष्णुरितिवाशिरः-
 प्रभृत्सङ्गानिविलिम्पेत् द्विराचामेत् अथवारिस्नानम् आपोअस्मानित्युक्त्वाभास्करा-
 भिमुखःस्थितः । इदंविष्णुर्जपित्वाचप्रतिस्रोतोनिमज्जति १ ततःपञ्चगव्यकुशोदकैःस-
 मन्त्रकैःपृथक्पृथक्स्नात्वास्नानाङ्गतर्पणादिकुर्यात् विष्णुश्राद्धपूर्वाङ्गगोप्रदानंचकृत्वाअ-
 ग्निंप्रतिष्ठाप्यपञ्चगव्यहोमंव्याहृतिभिरष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिंवाऽऽज्यहोमंचकृत्वाव्रतं
 ग्रहीष्यइतिविप्रान्प्राथर्यहुतशेषंपञ्चगव्यंप्रणवेनपिवेत् मुख्यप्रायश्चित्तकृद्भानसंक-
 ल्पानुसारेणानुष्ठायव्याहृत्याज्यहोमविष्णुश्राद्धगोदानानिपूर्ववत्कुर्यात् आज्यहोमे
 पञ्चगव्यहोमेचइध्माधानादिस्थालीपाकेतिकर्तव्यतांकेचिन्नेच्छन्ति व्याहृत्याज्यहोमे
 पापापहमहाविष्णुर्देवतेतिकेचित् पञ्चगव्यविधिस्तुताम्रेपालाशेवापात्रेताम्रायागो-
 र्भूत्रमष्टमाषप्रमाणंगायत्र्यादाय गन्धद्वारामितिश्चेतगोशकृत्पोडशमाषमादाय आ-
 प्यायस्वेतिपीतगोक्षीरंद्वादशमाषंदधिक्राव्णइतिनीलगोदधिदशमाषंतजोसिशुक्रमसी-
 तिकृष्णगोघृतमष्टमाषमादायतत्रदेवस्यत्वेतिकुशोदकंचतुर्माषंप्रक्षिप्यप्रणवेनालोडयेत्
 अत्रमाषःपञ्चगुआत्मकः तत्सप्तपत्रैःसाग्रैःकुशैर्जुहुयात् इरावतीतिपृथ्वी इदंविष्णु-
 रितिविष्णुं मानस्तोकेतिरुद्रं शन्नोदेवीत्यपःब्रह्मज्ञानमितिब्रह्माणंवा अग्निसोमं
 चनाम्ना गायत्र्यासूर्यं प्रजापतेनत्वेतिसमस्तव्याहृतिभिर्वाप्रजापतिं प्रणवेनप्रजापतिं
 अग्निंस्विष्टकृतंचनाम्नेसेताःपञ्चगव्येनाग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचेतिवामहाविष्णुंवाज्येना-
 ष्ठाविंशतिसंख्याहुतिभिरित्यन्वाधानम् स्त्रीशूद्राणांहोमोनकार्यः केचिद्ब्राह्मणद्वारा
 होमःकार्यइत्याहुः स्त्रीशूद्राणांपञ्चगव्यपानेविकल्पइतिमहार्णवः स्त्रीशूद्रौविभैःपञ्चग-

व्यंकारयित्वातूष्णींपिबतइतिस्मृत्यर्थसारः अयंप्रायश्चित्तविधिःकृच्छ्रन्यूनप्रायश्चित्तेषुन
कार्यः कृच्छ्रप्रभृतिषुसर्वत्रप्रायश्चित्तेष्वनुष्ठेयः एवंकृच्छ्राद्यनुष्ठायसूर्यारुणसंवादमहार्ण-
वादिकर्मविपाकग्रन्थोक्तंहरिवंशादिश्रवणादिकर्मकुर्यात् तत्रशुभेदिनेदेशकालौसंकी-
र्त्यअनेकजन्मार्जितानपस्यत्वमृतापस्यत्वादिनिदानभूतबालघातनिक्षेपाहरणविप्ररत्ना-

हरिवंशश्रवण- पहरणादिजन्यदुरितसमूलनाशद्वारादीर्घायुष्मद्बहुपुत्रादिसंततिप्रा-
प्रयोगः सिकामोहरिवंशं श्रोष्यामीत्येकस्यकर्तृत्वे दंपत्योःकर्तृत्वेश्रोष्यावइ-
तिसंकल्प्यगणेशपूजनस्वास्तवाचननान्दीश्राद्धानिविनायकशान्तिचकृत्वाहरिवंशश्र-
वणार्थंश्रावयितारंत्वावृणोइति विप्रं वृत्वावस्त्रालंकारैःपूजयेत् वाचकंप्रत्यहंपायसादिना
भोजयेत् दंपतीप्रतिदिनंत्रायन्तामित्यादिवैदिकैःसुरास्त्वामितिपौराणैश्चमन्त्रैःसुस्ता-
तावलंकृतौतदेकचित्तौशृण्वन्तौतैलताम्बूलक्षौरमैथुनखट्वाशयनानियावत्समाप्तिवर्ज-
यन्तौहविष्यंभुञ्जीयाताम् अन्तेवाचकायगांसुवर्णत्रयमेकंवासुवर्णदक्षिणांदत्त्वाप्रत्य-
वरोहमन्त्रेणसहस्रंतिलाज्यंहुत्वाशतंविप्रान्चतुर्विंशतिमिथुनानिवापायसेनभोजयेदि-
तिहरिवंशश्रवणप्रयोगः

५ अथविधानान्तराणि सौवर्णवालकंकृत्वादद्याद्वोलासमन्वितम् । अथवावृषभं
दद्याद्विप्रोद्वाहनमेववा १ महारुद्रजपोवापिलक्षपत्रैःशिवार्चनम् । स्वर्णधेनुःप्रदात-
व्यासवत्सावायथाविधि २ घृतकुम्भप्रदानंवासंक्षेपादिदमीरितम् । अथवाप्रत्यहं
पार्थिवलिङ्गपूजांकृत्वाअभिलाषाष्टकजपंसंवत्सरंकुर्यात् अभिलाषाष्टकस्तोत्रंकौस्तुभे
ज्ञेयम् एवमपिफलाप्राप्तौदत्तपुत्रोग्राह्यः

१. तद्यथा ॥ विश्वानरउवाच ॥ एकं ब्रह्मैवा द्वितीयं समस्तं सत्यसत्यनेह नानास्ति किंचित् ॥ एकोऽद्वेन
द्वितीयो वतस्थेतस्मादेकत्वांप्रपद्ये महेशम् ॥ १ ॥ एकः कर्ता त्वंहि विश्वस्य शंभो नानारूपेष्वेकरूपोऽस्य रूपः ॥ यद्वत्त-
पत्यर्के एकोऽप्यनेकस्तस्मान्नान्यत्वां विनेश प्रपद्ये ॥ २ ॥ रज्जौ सर्पः शुक्तिकायां च रौप्यं नैः पूरस्तन्मृगाख्ये मरी-
चौ ॥ यद्वत्तद्विष्वगेऽप्यप्रपद्ये चोयस्मिन् ज्ञाते तं प्रपद्ये महेशम् ॥ ३ ॥ तोये शैत्यं दाहकत्वं च वह्नीतापो भानौ शीतमानौ
प्रसादः ॥ पुष्पे गन्धो दुग्धमध्ये च सर्पिर्यत्तच्छभो त्वंत तस्त्वांप्रपद्ये ॥ ४ ॥ शब्दगृह्णास्य श्रवास्त्वांहि जिघ्रेरघ्राण-
स्त्वं व्यघ्रिरायासि दूरात् ॥ व्यक्षः पश्येस्त्वरसज्ञोऽप्यजिह्वः कस्त्वांसम्यग्वेत्य तस्त्वांप्रपद्ये ॥ ५ ॥ नो वेदस्त्वा-
मोशसाक्षाद्विवेदनो वा विष्णुर्नो विधाता खिलस्य ॥ नो योगीन्द्रानेन्द्रमुख्याश्च देवा भक्तो वेदत्वा मतस्त्वांप्रपद्ये ॥ ६ ॥
नो ते गोत्रं नापि जन्मापि नाख्या नो वारूपं नैव शीलं न देशः ॥ इत्थं भूतोऽपीश्वरस्त्वं त्रिलोक्याः सर्वान्कामान् पूरयेन्तद्ब्र-
जेत्वाम् ॥ ७ ॥ त्वत्तः सर्वं त्वंहि सर्वस्मरारे त्वंगौरीशस्त्वं च नमोऽतिशान्तः ॥ त्ववैवृद्धस्त्वं युवा त्वंच बालस्तत्किं य-
स्त्वं नास्य तस्त्वां न तोस्मि ॥ ८ ॥ स्तुत्वेति भूमौ निपपातविप्रः स दण्डवद्वावदती व हृष्टः ॥ तावत्स बालो खिलवृद्धवृद्धः
प्रोवाच भूदेव वरं वृणीहे ॥ ९ ॥ तत उत्थाय हृष्टात्मा मुनिर्विश्वानरः कृती ॥ प्रत्यब्रवीत्किमज्ञातं सर्वज्ञस्य तव प्रभो
॥ १० ॥ सर्वान्तरात्मा भगवान् शर्वः सर्वप्रदो भवान् ॥ याच्चां प्रतिनियुक्ते मां किमीशो दैन्यकारिणीम् ॥ ११ ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्य देवो विश्वानरस्य ह ॥ शुचेः शुचि व्रतस्याथ शुचिस्मिन् त्वा ब्रवीच्छुः ॥ १२ ॥ बालउवाच ॥
त्वया शुचेः शुचिष्मत्यां यो भिलाषः कृतो हृदि ॥ अचिरेणैव कालेन स भविष्यत्यसंशयः ॥ १३ ॥ तव पुत्रत्वमेष्ट्या-
मिशुचिष्मत्यां महामते ॥ ख्यातो गृहपतिर्नाम्ना शुचिः सर्वो मरप्रियः ॥ १४ ॥ अभिलाषाष्टकं पुण्यं स्तोत्रमे-
तत्त्वये रितम् ॥ अब्दं त्रिकालपठनात्कामदशिवसंनिधौ ॥ १५ ॥ इत्यादिफलश्रुतिः कौस्तुभे ॥ इति श्रीस्क-
न्दपुराणे काशीखण्डे विश्वेश्वरस्तोत्रं संपूर्णम्.

६ अथदत्तकेग्राह्याग्राह्यविचारः ब्राह्मणानांसोदरभ्रातृपुत्रोमुख्यत्वात्प्रथमंग्राह्यः तदभावेसगोत्रसपिण्डोयःकश्चित्सापन्नभ्रातृपुत्रोवा तदभावेसगोत्रसपिण्डोमातुलकुलजपितृष्वस्त्रादिकुलजः तदभावेसपिण्डःसमानगोत्रः तदभावेत्वसपिण्डःपृथक्गोत्रोपि असगोत्रसपिण्डेषुभागिनेयदौहित्रौवज्यौ एवंविरुद्धसंबन्धापत्त्यापुत्रबुद्ध्यनर्होमातुलोपिनग्राह्यः अतएवसगोत्रसपिण्डेषुभ्रातापितृव्योवानग्राह्यः विप्रादीनावर्णानांसमानवर्णएव तत्रापिदेशभेदप्रयुक्तगुर्जरत्वान्ध्रत्वादिनासमानजातीयएव सर्वोपिसभ्रातृकएवग्राह्यः तत्रापिज्येष्ठपुत्रोनग्राह्योनदेयः शूद्रस्यदौहित्रभागिनेयावपि ग्राह्यौ अत्रमूलं भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वेतेतेनपुत्रेणपुत्रिणोमनुरब्रवीत् १ अनेनवचनेन नापुत्रस्यलोकोस्ति जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायतइत्यादिशास्त्रबोधितस्याप्रजत्वप्रयुक्तदोषस्यनिवृत्तिर्विधिनाअस्वीकृतेनापिभ्रातृपुत्रेणपितृव्यस्यभवतीतिबोध्यते अतःपुत्रसदृशत्वात्ग्राह्येषुमुख्यइतिज्ञाप्यते मुख्याभावेतत्सदृशःप्रतिनिधिरितिन्यायात् नचास्मादेववाक्याद्विधिवत्प्रतिग्रहंविनैवतस्यपुत्रत्वमितिशङ्क्यम् तथासतिऔरसदत्तकादिद्वादशविधपुत्रवदेतस्यपत्नीतःपूर्वमेवधनहारित्वपिण्डदत्त्वौचित्येन पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथा । तत्सुतागोत्रजाबन्धुरितितत्क्रमवाक्येभ्रात्रनन्तरंभ्रातृसुतनिवेशानुपपत्तेः तस्मात्पत्नीतःपूर्वमदीयपिण्डदानधनग्रहणेधिकारीकश्चिद्भवत्वितिकामनायांविधिवत्स्वीकृतएवतथाधिकारीभवति नान्यथा तादृशकामनायाअभावेतुपितृऋणापाकरणादिपारलौकिकमात्रार्थदत्तपुत्रोनग्राह्यः भ्रातृपुत्रेणैवतत्सिद्धेरित्येवंवचनतात्पर्यम् कचिद्देशेवैदिकविधिंविनापिदातृग्रहीतृसंमतिराजपुरुषाद्यनुमत्यादिलौकिकव्यापारमात्रेणोपनयनादिसंस्कारकरणमात्रेणचसगोत्रसपिण्डेषुपुत्रत्वसिद्धिव्यवहारोदृश्यते तत्रमूलंनोपलभ्यते सर्वासामेकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणीभवेत् । सर्वास्तास्तेनपुत्रेणपुत्रिण्योमनुरब्रवीत् १ इतिवचनंतुसापत्नपुत्रस्यागृहीतस्यापिपुत्रत्वपिण्डदानाद्यधिकारित्वविधायकम् तेनैकसपत्न्याःसपुत्रत्वेन्यसपत्न्यापुत्रोनग्राह्यः दौहित्रोभागिनेयश्चशूद्राणांविहितःसुतः । ब्राह्मणादित्रये नास्तिभागिनेयःसुतःकचित् १ नत्वेवैकंपुत्रंदद्यात्प्रतिगृहीयाद्वेतिनज्येष्ठंपुत्रंदद्यादितिच अत्रौरसानेकपुत्रेणपुत्रदानंकार्यमिति विधीयते तेनपूर्वदत्तकोगृहीतस्तत औरसोजातस्तादृशानेकपुत्रेणदत्तकएकलऔरसोवानदेयः सधवयास्त्रियापत्यनुज्ञयापुत्रोग्रहीतव्योदातव्यश्च भर्त्रनुज्ञाभावेतुनग्राह्योनदेयः एवं विधवयापिस्त्रियात्वयापुत्रः स्वीकार्यइतिउक्त्वाभर्तरिमृतेग्राह्यः स्पष्टमीदृशानुज्ञाभावेभर्तृजीवनदशायांतन्मरणो-

१ सापत्नभ्रातृपुत्रस्य विशेषतः ग्राह्याग्राह्यत्वसूचकवचनानुपलब्धेः सगोत्रसपिण्डसाधारणत्वम् २ सहोदराणामित्यर्थः तेनसापत्नभ्रातृपुत्रस्यसत्त्वेपि विधिनाअस्वीकृतेन तेन पितृव्यस्याप्रजत्वप्रयुक्तदोषनिवृत्तिर्नजायते इतिसूच्यते । एकः एकोपीत्यर्थः ३ भागिनेयपदं दौहित्रोपलक्षणार्थं पुत्रत्वबुद्ध्यनर्हभ्रात्राद्युपलक्षणार्थं च ।

त्तरमाप्तमुखाद्वापुत्रस्वीकारविषयकभर्त्रभिप्रायंज्ञातवत्यापिग्राह्यइतिसर्वसंमतम् एतदु-
भयविधभर्त्रनुज्ञाभावेपितत्तच्छास्त्रान्निसकाम्यव्रतादिधर्माचरणइवपुत्रप्रतिग्रहेपिनापु-
त्रस्यलोकोस्तीत्यादिसामान्यशास्त्रादेवविधवायाअधिकारः नस्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृही-
याद्वा अन्यत्रभर्त्रनुज्ञानादितिवसिष्ठवाक्यंतुभर्त्रनुज्ञारहितांप्रतिपुत्राप्रतिग्रहाभ्यनुज्ञापरं
नतुपुत्रप्रतिग्रहनिषेधपरम् शास्त्रप्राप्तिनिषेधायोगात् अतस्तादृशस्त्रियाःपुत्रप्रतिग्रहप्र-
तिवन्धेनवृत्तिलोपपिण्डविच्छेदादिकुर्वन्नरकभागभवति योब्राह्मणस्यवृत्तौतुप्रतिकूलं
समाचरेत् । विद्भुजांतुकृमीणांस्यादितिशास्त्रादितिकौस्तुभेविस्तरः स्त्रीभिः
पुत्रस्वीकारेव्रतादिवद्विप्रद्वाराहोमादिकंकार्यम् एवंशूद्रेणापि विप्रःशूद्रदक्षि-
णामादायवैदिकमन्त्रैस्तदीयहोमादिकरोतितत्रशूद्रःपुण्यफलभागभवति किंतुविप्रस्यैव
प्रसवायः पुत्रंप्रतिगृह्यग्रहीत्राजातकर्माद्याश्वडाद्यावासंस्काराःकार्याइतिमुख्यःपक्षः
असंभवेसगोत्रसपिण्डेषुकृतोपनयनोपिविवाहितोपिवादत्तकोभवति असंजातपुत्रएव
विवाहितोग्राह्यइतिमेभाति असपिण्डसगोत्रेषुकृतोपनयनएवेत्यपिभाति भिन्नगोत्र-
स्तुअकृतोपनयनएवग्राह्यः केचित्तुकृतोपनयनोपिभिन्नगोत्रोग्राह्यइत्याहुः इतिग्राह्या-
ग्राह्यविवेकः

७ अथऋग्वेदिनांपुत्रप्रतिग्रहप्रयोगः पूर्वेषुःकृतोपवासःपवित्रपाणिःप्राणानाय-
म्यदेशकालौसंकीर्त्यममाप्रजत्वप्रयुक्तपैतृकऋणापाकरणपुत्रामनरकत्राणद्वाराश्रीपर-
मेश्वरप्रीत्यर्थंशौनकोक्तविधिनापुत्रप्रतिग्रहंकरिष्ये तदङ्गत्वेनस्वस्तिवाचनमाचार्यवर-
णंविष्णुपूजनमन्नदानंचकरिष्ये आचार्यमधुपर्कान्तेविष्णुसंपूज्यब्राह्मणादिभोजनंसं-
कल्पयेत् आचार्यःयजमानानुज्ञयापुत्रप्रतिग्रहाङ्गत्वेनविहितंहोमंकरिष्ये इतिसंकल्प्य
अग्निंप्रतिष्ठाप्य चक्षुषीआज्येनेत्यन्तेसकृदग्निंसूर्यासावित्रींपद्वारंचरुणाअग्निंवायुंसं-
र्यंप्रजापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिअन्वाधायअष्टाविंशतिमुष्टीस्तूष्णींनिरूप्यत-
थैवप्रोक्ष्याज्योत्पवनान्तंकुर्यात् दातारंगत्वाएतस्मैपुत्रंदेहीतिर्याचयेत् दातादेशका-
लौसंकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुत्रदानंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणपतिपूजनान्तेप्रतिग्र-
हीतारंयथाशक्तिसंपूज्य येयज्ञेनेतिपञ्चानानाभानेदिष्टोमानवोनिश्चेदेवास्त्रिष्टुप् पञ्च-
म्यनुष्टुप् पुत्रदानेर्विनियोगः येयज्ञेनेतिऋक्पञ्चकान्तेइमंपुत्रंतवपैतृकऋणापाकरणपु-
त्रामनरकत्राणसिद्ध्यर्थंआत्मनःश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंतुभ्यमहंसंप्रददेनमम प्रतिगृह्णातु
पुत्रंभवान् इतिप्रतिग्रहीतृहस्तेजलंक्षिपेत् ग्रहीतादेवस्यत्वेतिहस्तद्वयेनप्रतिगृह्यस्वाङ्केउप-
वेश्यअङ्गादङ्गात्संभवसीतिमन्त्रेणमूर्धनिजिघ्रेत् वस्त्रंकुण्डलाद्यलंकृतंगीतवाद्यैःस्वस्तिम
न्त्रैश्चस्वगृहमानीयपादौप्रक्षाल्याचम्याचार्यदक्षिणतःस्वयंस्वदक्षिणेभार्योत्सङ्गेपुत्रइत्यु-

१ ब्राह्मणद्वाराइतिशेषः । २ तत्र युवंवस्त्राणीतिवस्त्रं तूष्णीमुष्णीषंभवा कुंकुमादिनातिलकं कृत्वा हिरण्य-
स्तूपइत्यादिनाकुण्डलाभ्यामलकृत्य छत्रेणाच्छादितमिति कौस्तुभे ।

पविशेत् आचार्योर्बाहिरासादनाद्याज्यभागान्तेचरुमवदाय यस्त्वाहदेतिद्वयोरात्रयो-
वसुश्रुतोभिस्त्रिष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहाङ्गहोमेविनियोगः यस्त्वाहदेतिऋक्द्रव्येनैकमेवावदानं
जुहुयात् यजमानोग्रयइदंनमम तुभ्यमग्रेपर्यवहन्सूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीअनुष्टुभौ जग-
तीत्रिष्टुबनुष्टुप् । पंचस्वपिसूर्यासावित्र्याइदं० एवंसप्तचर्वाहुतीर्हुत्वाज्यंव्यस्तसमस्त-
व्याहृतिभिर्हुत्वास्विष्टकृदादिसमाप्याचार्यायधेनुंदत्त्वाविप्रान्भोजयेत्

८ अथयजुर्वेदिनांबौधायनोक्तरीत्याप्रयोगः तत्रराज्ञःशिष्टानांबन्धूनांचानुमर्तिल-
ब्धासंकल्पादिआचार्यपूजान्तंप्राग्वत्कुर्यात् ब्राह्मणभोजनसंकल्पान्तेआचार्योदेवय-
जनोल्लेखनादिआप्रणीताभ्यःकुर्यात् ग्रहीतादातुःसमक्षंगत्वापुत्रमेदेहीतिस्वयमेवभि-
क्षेत् दाताददामीत्याह ततोदातुःसंकल्पादिपुत्रदानान्तंपूर्ववत् ग्रहीताधर्मायत्वागृ-
ह्णामिसंतत्यैत्वागृह्णामीतिपरिगृह्यैनंपुत्रंवस्त्रकुण्डलाङ्गुलीयकैरलंकुर्यात् आचार्यःकुश-
मयंबर्हिःपालाशमयमिध्मंचसंपाद्यपरिधानप्रभृतिअग्निमुखंकृत्वाचरुश्रपणासादनान्ते
पूर्वाङ्गहोमंकृत्वा यस्त्वाहदाकीरिणेतिपुरोनुवाक्यामुक्त्वा यस्मैत्वंसुकृतेइतियाज्यया
हुत्वाव्यस्तसमस्तव्याहृतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिकुर्यात् आचार्यायदक्षिणावस्त्रकुण्डला
ङ्गुलीयकं दद्यादिति

९ दत्तकस्यगोत्रसापिण्ड्यादिनिर्णयः परगोत्रोत्पन्नदत्तकस्योपनयनमात्रेपालक-
गोत्रेणकृतेउपनयनोत्तरंप्रतिग्रहेवादत्तकेनाभिवादनश्राद्धादिकर्मसुगोत्रद्वयोच्चारःका-
र्यः चूडादिसंस्कारेपालकेनकृतेपालकैकगोत्रएव विवाहेतुसर्वदत्तकेनजनकपालकयोरु-
भयोरपिपित्रोर्गोत्रप्रवरसंबन्धिनीकन्यावर्जनीयानात्रसाप्तपुरुषंपाञ्चपुरुषमित्येवंपुरुष-
नियमउपलभ्यते सापिण्ड्यंतुजनकगोत्रेणोपनयनेजनकपितृमात्रोःकुलेसाप्तपुरुषंपा-
ञ्चपुरुषं ग्रहीतृमातृपितृकुलेत्रिपुरुषं ग्रहीतृगोत्रेणोपनयनमात्रेकृते उभयत्रपाञ्चपुरुषंपि-
तृकुले मातृकुलेतु त्रिपुरुषम् जातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारेग्रहीत्राकृतेग्रहीतृकुलेसाप्तपु-
रुषं मातृतःपाञ्चपुरुषम् अतोन्यूनंजनककुलेकल्प्यम् केचित्तुदत्तकप्रवेशेकुलद्वयेपिसर्व-
थान्यूनमेवसापिण्ड्यमिसाहुः एवंदत्तकसंततेरपिसापिण्ड्यंज्ञेयम् दत्तकस्यमरणेपूर्वाप-
रपित्रोस्त्रिरात्रं सपिण्डानामेकाहमाशौचम् उपनीतदत्तकमरणादौपालकसपिण्डानां
दशाहादीतिनीलकण्ठीयेदत्तकनिर्णये एवंदत्तकेनापिपूर्वापरपित्रोर्मृतौत्रिरात्रं पूर्वापरं-
सपिण्डानामरणेएकाहम् पित्रोरौर्ध्वदैहिककरणेतुकर्माङ्गदशाहमेव दत्तकस्यपुत्रपौत्रा-
देर्जन्ममरणयोः सपिण्डानामेकाहः सगोत्रसपिण्डेदत्तीकृतेतुसर्वेषांदशरात्रमेव पत्नी-
दुहित्रादिसत्त्वेपिदत्तकएवपितृधनभागीभवात् दत्तकग्रहणोत्तरमौरसेजातेदत्तकश्चतु-
र्थांशभागी नसमभागी केचित्तुप्रतिग्रहीत्राजाताद्युपनयनान्तसंस्कारेविधानेचकृते औ-
रससमानांशभागित्वम् संस्कारमात्रकरणेविधानाभावेविवाहमात्रलाभोनान्यधनलाभः

कतिपयसंस्कारकरणेचतुर्थांशलाभइत्याहुः दत्तकसत्त्वेप्यौरसस्यैवपित्रोःपिण्डदानेधि-
कारः जनकस्यपिण्डदाभावेदत्तकएवजनकपालकयोरुभयोरपिश्राद्धं कुर्यात्तदनंचो-
भयोर्युक्तीयादितिनीलकण्ठीये एवंदत्तकन्यायाअपिस्वीकारउक्तविधिनाकार्यः तत्र
परगोत्रोत्पन्नायाग्रहणेविवाहेगोत्रद्वयवर्जनंप्राग्वत् पुत्रपत्न्योरभावेदत्तकन्यैवपितृधन-
भागिनी इतिदत्तोपयोगिसर्वनिर्णयः

१० अथकन्यानामेवोत्पत्तौपुत्रार्थपुत्रकामेष्टिः ऋतुकालात्पष्टेदिनेसभार्यः कृता-
भ्यङ्गः प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यपुत्रकामःपुत्रकामेष्टिकरिष्यइतिसंकल्प्यस्वस्ति-
वाचनादिनान्दीश्राद्धान्तेऽग्निप्रतिष्ठाप्य चक्षुषीआज्येनात्रप्रधानं अग्निपञ्चवारंवरु-
णंपञ्चवारंविष्णुंपृथ्वींविष्णुंसोमंसूर्यासावित्रींपायसेनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि निर्वाप-
कालेतूष्णींषष्टिमुष्टीभिरूप्यतथैवप्रोक्ष्य श्वेतवत्सश्वेतगोःक्षीरेणचरुंपक्त्वाज्यभागान्ते
आतेगर्भइतिअग्निरैतुइतिसूक्तद्वयस्यहिरण्यगर्भऋषिः क्रमेणाग्नीवरुणौदेवते अनुष्टुपज-
गसौछन्दसी पायसचरुहोमेविनि० ॥ ॐ आतेगर्भोयोनिमैतुपुमान्बाणइवेषुधिम् ।
आवीरोजायतांपुत्रस्तेदशमास्यःस्वाहा । अग्रयइदं० १ करोमितेप्राजापत्यमागर्भो-
योनिमैतुते । अनूनःपुत्रोजायतामश्लोणोपिशाचधीतःस्वाहा । अग्रय० २ पुमांस्ते
पुत्रोनारीतंपुमाननुजायताम् । तानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयन्तुनौस्वाहा । अग्र०
३ यानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयन्तिनः । तैस्त्वंपुत्रान्विन्दस्वसाप्रसूधेनुकाभव
स्वाहा । अग्र० ४ कामःसमृद्धयतांमह्यमपराजितमेवमे । यंकामंकामयेदेवतंमेवायो
समर्धयस्वाहा । अग्र० ५ अग्निरैतुप्रथमोदेवतानांसोस्यैप्रजांसुश्चतुमृत्युपाशात् । तद-
यंराजावरुणोनुमन्यतांयथेयंस्त्रीपौत्रमघन्नरोदात्स्वाहा । वरुणायेदं० १ इमामोंस्त्रा-
यतांगार्हपत्यःप्रजामस्यैनयतुदीर्घमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमातापौत्रमानन्दं-
मभिप्रबुध्यतामियंस्वाहा । वरु० २ मातेगृहेनशिघोषउत्थादन्यत्रत्वद्बुदन्त्यःसंविश-
न्तु । मात्वंविकेश्युरआवधिष्ठाजीवपत्नीपतिलोकेविराजयश्यन्तीप्रजांसुमनस्यमाना
स्वाहा । वरु० ३ अप्रजस्तांपौत्रमृत्युंपापमानमुतवाघम् । शीर्ष्णःस्रजमिवोन्मुच्य
द्विषद्भयःप्रतिमुञ्चामिपाशंस्वाहा । वरुणा० ४ देवकृतं ब्राह्मणंकल्पमानंतेनहन्मियो-
निषदःपिशाचान् । क्रव्यादोमृत्यूनधरान्पातयामिदीर्घमायुस्तवजीवन्तुपुत्राःस्वाहा ।
वरु० ५ नेजमेषेतितिसृणांविष्णुस्त्वष्टागर्भकर्ताविष्णुपृथ्वीविष्णवोनुष्टुप् । नेजमेष०
विष्णव० १ यथेयंपृथिवी० पृथिव्याइ० २ विष्णोःश्रेष्ठेन० विष्णव० ३ सोमोधेनुं
राहूगणोगौतमःसोमस्त्रिष्टुप् । सोमोधेनुं० सोमायेदं० १ तांपूषन्सूर्यासावित्रीसूर्या-
सावित्रीत्रिष्टुप् पायसचरुहोमेवि० तांपूषञ्छिव० सूर्यासावित्र्याइदं० १ इतिपञ्चद-
शाहुतीर्हुत्वास्विष्टकृद्धोमंकृत्वा दंपती अपश्यंतेतिद्वयोःप्रजावान्प्राजापत्यःप्रजापति-
स्त्रिष्टुप् हुतशेषचरुप्राशनेविनियोगः अपश्यंतेतिद्वाभ्यांप्राश्य पिशंगभृष्टिमिस्यदै-

वोदासिः पारुच्छेपइंद्रोगायत्री नाभ्यालंभनेवि० पिशंगभृष्टि० इतिदंपतीनाभ्यालं-
भनंकुर्यातां यजमानः प्रायश्चित्तादिहोमशेषंसमाप्यविप्रेभ्यो गांसुवर्णादिदक्षिणांचद-
त्त्वारान्नौदंपतीदर्भास्तरणेशयीयातां इतिपुत्रकामेष्टिप्रयोगः

११ अथपुंसवनादिसंस्काराः तत्रपुंसवनंव्यक्तेगर्भेद्वितीयेचतुर्थेष्टेष्टमेवामासे
सीमन्तेनसहवाकार्यम् शुक्लपञ्चमीमारभ्यकृष्णपञ्चमीपर्यन्तेचतुर्थीनवमीचतुर्दशीपञ्च-
दशीवर्जितेतिथौसूर्यभौमगुरुवारेषुप्रशस्तम् कचिच्चन्द्रबुधशुक्रवाराउक्ताः नक्षत्राणितु
पुत्रामकानिप्रशस्तानि तानिचपुष्यश्रवणहस्तपुनर्वसुमृगाभिजित्मूलानुराधाऽश्विनी-
सेतानि अत्रपुष्योमुख्यः तदभावेश्रवणस्तदभावेहस्तादीनि अयमेवानवलोभनस्या-
पिकालः पुंसवनेनसहकरणीयत्वविधानात् पुंसवनानवलोभनेप्रतिगर्भकार्ये गर्भसं-
स्कारत्वात् गर्भाधानसीमन्तोन्नयनेतुस्त्रीसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भनावर्तते किंतुप्रथमगर्भे
एवकार्ये प्रथमगर्भेलोपेतुप्रतिगर्भतयोर्लोपप्रायश्चित्तमावश्यकम् नचप्रथमापत्येतयोः
प्रायश्चित्तेनद्वितीयादिगर्भाणांसंस्कारसिद्धिर्भवति प्रायश्चित्तेनहिप्रत्यवायपरिहारमात्रं
नत्वपूर्वाख्यातिशयोत्पादनम् तत्तुसंस्कारविधिनैवेतियुक्तंप्रतिगर्भप्रायश्चित्तम् पुंस-
वनानवलोभनयोस्तुप्रथमगर्भेऽनुष्ठानेपिप्रतिगर्भतयोर्लोपेप्रायश्चित्तम् तच्चपादकृच्छ्रं
प्रतिसंस्कारंकार्यम् बुद्धिकृतलोपेद्विगुणम् पुंसवनेपतिःकर्तातदभावेदेवरादिः अथ
सीमन्तकालः तच्चतुर्थेऽष्टमेषष्टेपञ्चमेमासिवाहितम् । नवमेमासिवाकुर्याद्यावद्गर्भ-
विमोचनम् १ स्त्रीयद्यकृतसीमन्ताप्रसूयेतकदाचन । गृहीतपुत्राविधिवत्सातंसंस्कारम-

सीमन्तोन्नय- हति २ पक्षतिथिवारनक्षत्राणिपुंसवनोक्तान्येवप्रशस्तानि कचिद्व-
नकालः १ शमीपर्यन्तंकृष्णोपिग्राह्यः षष्ठ्यष्टमीद्वादश्योरिक्ताः पञ्चदशीचवज्याः

तासुसंकटेचतुर्थीचतुर्दशीपौर्णमासोग्राह्याः क्रमेणाष्टचतुर्दशदशनाडिकाआद्यास्स-
क्त्वाषष्ठ्यष्टमीद्वादश्योपिग्राह्याः पुन्रक्षत्राणामलाभेरोहिणीरेवत्युत्तरात्रयाणिग्राह्याणि
उक्तनक्षत्राणांप्रथमान्त्यपादौत्यक्त्वामध्यमपादद्वयंग्राह्यमित्युक्तम् इदंकर्मसकृदेवका-
र्यमित्युक्तम् कात्यायनानांतुगर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्तनीयम् सीमन्तोन्नयनेप-
तिरेवकर्ता गर्भाधानलोपेतत्प्रायश्चित्तार्थविप्रायगांदत्त्वापुंसवनादिकार्यम् तत्राश्वला-
यनानांदेशकालसंकीर्तनान्ते ममास्यांभार्यायामुत्पत्स्यमानगर्भस्यगाभिकबैजिकदोषप-

पुंसवनादिप्र- रिहारपुंरूपतासिद्धिज्ञानोदयप्रतिरोधपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्य-
योगनिर्णयः र्थपुंसवनमनवलोभनं ममास्यांभार्यायांगर्भाभिष्टुद्धिपरिपन्थिपिशित-

रुधिरप्रियालक्ष्मीभूतराक्षसीगणदूरनिरसनक्षेमसकलसौभाग्यनिदानमहालक्ष्मीसमा-
वेशनद्वाराप्रतिगर्भबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराचश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थस्त्रीसंस्काररू-
पंसीमन्तोन्नयनाख्यंकर्मचतस्त्रेणकरिष्यइतिसंकल्पःसीमन्तेनसहत्रयाणांकरणेज्ञेयः

नान्दीश्राद्धेऋतुदक्षसंज्ञकाविश्वेदेवाः पुंसर्वनस्यपृथक्त्वेपवमानसंज्ञकमौपासनाभिप्रतिष्ठापयेत् त्रयाणांसंहत्वेमङ्गलनामानंप्रतिष्ठापयेत् गृह्णाग्निविच्छेदेसर्वाधानिनश्चाग्न्युत्पत्तिःपूर्ववत् पुंसवनेप्रजापतिचरुणा सीमन्तेधातारंद्विःराकांद्विःविष्णुंत्रिःप्रजापतिं सकृदाज्येनजुहुयात् अवशिष्टःप्रयोगोन्यत्रज्ञेयः शाखान्तरेषुचतुर्द्व्येभ्योज्ञेयः अत्रप्रतिसंस्कारंदशदशत्रींस्त्रीन्वाब्राह्मणान्भोजयेत् शक्तेनशतंशतम् सीमन्ताङ्गभोजनेप्रायश्चित्तंपारिजाते ब्रह्मौदनेचसोमेचसीमन्तोन्नयनेतथा । जातश्राद्धेतथाभुक्त्वा भोक्ताचान्द्रायणंचरेत् १ यद्वाअराइवेतिमन्त्रस्यशतवारंजपः एतच्चआधानाङ्गब्रह्मौदनाङ्गभोजनइवसीमन्ताङ्गभोजनेज्ञेयम् नतुतद्दिनेतद्दृहेभोक्तृमात्रस्येतिपारिजातोक्तमयुक्तम्

१२ अथगर्भिणीधर्माः गर्भिणीकुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् । व्यायामंशीघ्रगमनंशकटारोहणंयजेत् १ नभस्मादावुपविशेन्मुसलोलूखलादिषु । सजेज्जलावगाहंचशून्यंसन्नतरोस्तलम् २ कलहंगात्रभङ्गंचतीक्ष्णात्युष्णादिभक्षणम् । संध्यायामतिशीताम्लंगुर्वाहारंपरिसजेत् ३ व्यवायशोकासृज्जोक्षंदिवास्वापंनिशिक्षितिम् । भस्माङ्गारनखैर्भूमिलेखनंशयनंसदा ४ सजेदमङ्गलंवाक्यंनचहास्याधिकाभवेत् । नमुक्तकेशानोद्विग्राकुकुटासनगानच ५ गर्भरक्षासदाकार्यानिखंशौचनिषेवणात् । प्रशस्तमञ्जलिखनाच्छस्तमाल्यानुलेपनात् ६ विशुद्धगेहवसनादानैःश्वश्वादिपूजनैः । हरिद्राकुङ्कुमंचैवसिन्दूरंकज्जलंतथा ७ केशसंस्कारताम्बूलंमाङ्गल्याभरणंशुभम् । चतुर्थेमासिषष्ठेवाप्यष्टमेगर्भिणीवधूः ८ यात्रांविवर्जयेन्निशमाषाढेतुविशेषतः ।

१३ अथपतिधर्माः गर्भिणीवाञ्छितद्रव्यंतस्यैदद्याद्यथोचितम् । सूतेचिरायुषंपुत्रमन्यथादोषमर्हति १ सिन्धुस्तानंद्रुमच्छेदंवपनंप्रेतवाहनम् । विदेशगमनंचैवनकुर्याद्गर्भिणीपतिः २ वपनंमैथुनंतीर्थश्राद्धभोजनमेवच । वर्जयेत्सप्तमान्मासान्नावआरोहणंतथा ३ युद्धादिवास्तुकरणंनखकेशविकर्तनम् । चौलंशवानुगमनंविवाहंचविवर्जयेत् ४ मुण्डनंपिण्डदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः । नजीवत्पितृकःकुर्याद्गुर्विणीपतिरेवच ५ अत्रकर्तनमपिनिषिध्यते वपनस्यनिषेधेपिकर्तनंतुविधीयतइतिवाक्यंतुजीवत्पितृकादीनांयोवपननिषेधस्तत्रकर्तनविधिपरम् एतदपवादः क्षौरंनैमित्तिकंकुर्यान्निषेधेसत्यपि ध्रुवम् । पित्रोःप्रेतविधानंचगर्भिणीपतिराचरेत् १ अन्वष्टक्याष्टकयोर्गर्भिणीपतिः पिण्डदानंकुर्यात् केचित्पित्रोःप्रतिसांवत्सरिकेपिण्डदानंकुर्वन्ति दर्शमहालयादिषु नैवकार्यम्

१४ अथगर्भस्त्रावहरं काञ्चनयज्ञोपवीतदानंमहार्णवे इदंस्त्रीकर्तृकम् शुभदिनेस्त्री आचम्यदेशकालौसंकीर्त्यमगर्भस्त्रावनिदानसकलदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्य-

र्थवायुपुराणोक्तं सुवर्णयज्ञोपवीतदानविधिं करिष्ये इति संकल्प्य पलेन तदर्धेन तदर्धेन यथाशक्ति वाहैर्मयज्ञोपवीतं ग्रन्थिप्रदेशे मौक्तिकयुतं कृत्वा तथैव वज्रमणियुतं राजतमुत्तरीयं च कृत्वोभयं पञ्चगव्येन गायत्र्या प्रक्षाल्य ताम्रपात्रे द्रोणमितं दधि निक्षिप्य तन्मध्ये द्रोणमितमाज्यं निक्षिप्याज्योपरितदुभयं संस्थाप्य भर्ता ब्राह्मणो वा गायत्रीमन्त्रेण गन्धादिभिः पूजयेत् अष्टगु आत्मको माषः दशमाषाः सुवर्णम् पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणाः सुवर्णादिपूर्वपूर्वचतुर्गुणाः दध्याज्ययोर्द्रोणपरिमाणाभावेशकृत्यनुसारिप्रमाणं ब्राह्मणद्वारा आज्यमधुमिश्रैस्तिलैरष्टोत्तरशतं गायत्र्या व्याहृतिभिर्वा होमं कारयेत् सागं भर्ता वा स्त्री वा कुर्यात् होमकर्तारं विप्रं वस्त्राद्यैः संपूज्य प्राञ्जु स्वायत्तस्यै उदञ्जु स्वास्त्रीदानं कुर्यात् तद्यथा उपवीतं परिमितं ब्रह्मणा विधृतं पुरा । भवनौकां सदानेन गर्भसंधारयेद्ब्रह्मम् १ इति मन्त्रेण विप्रस्य नाम गोत्रे उच्चार्य ताम्रपात्रस्थं दध्याज्यसंस्थं सुपूजितं सोत्तरीयकमिदं यज्ञोपवीतं गर्भस्त्रावनिदानदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं तुभ्यमहं संप्रददेन मम प्रतिगृह्यताम् विप्रः प्रतिगृह्णामीत्यादि यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा न्येभ्योऽपि यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा प्रतिग्रहीतुरनुव्रज्य नमस्कारक्षमापनादिकृत्वा विप्रभोजनं संकल्प्य कर्मेश्वरायार्पयेत् एतच्च स्रवद्गर्भाभवेत्सातु बालकं हन्ति या विषैरित्युक्तेर्बालहत्याप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम् अन्यत्र तु स्वर्णधेनुदानहरिवंशश्रवणादीन्युक्त्वा घृतपूर्णताम्रकलशदानादिविधानान्युक्तानि

१५ अथ सूतिकागृहप्रवेशः गृहनैर्ऋत्यां सूतिको गृहं कृत्वा तत्राश्विनीरोहिणीमृगश्रुण्वसुपुष्यव्युत्तराहस्तचित्रा स्वात्यनुराधा धनिष्ठा शततारकानक्षत्रेषुरिक्तादिवर्ज्यतिथौ चन्द्रानुकूल्येशु भलग्ने सूतिकाप्रवेशो गोविप्रदेवपूजनं कृत्वा मन्त्रवाद्यघोषेण सापत्यस्त्रीभिः सह कार्यः असंभवे सद्यो वा

१६ अथ सुखप्रसवकरम् प्रसवप्रतिबन्धे ऋग्विधाने प्रमंदिने इत्यृचं विजिहीर्ष्वेति सूक्तं वाजपेत् एताभ्यामभिमन्त्रितजलं वापाययेत् तेन सुखप्रसवः शीघ्रप्रसवमन्त्रस्तु हिमवत्युत्तरेषां र्वेसुरथानामयक्षिणी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्यागर्भिणी भवेत् १ ॐ क्षीं ॐ स्वाहेति मन्त्रेण दूर्वाङ्कुरेण तिलतैलं शतं सहस्रं वाऽभिमन्त्र्य किंचित्पाययेत् किंचिन्मात्रस्य गर्भेलेपश्च सम्यग्लेपे शीघ्रं सुखप्रसवः अस्थिमात्रावशिष्टगोमस्तकस्य सूतिकागृहोपरिनिधाने सुखप्रसवः वंशनिम्बयोस्त्वक्कुलसीमूलं कपित्थपत्रं करवीरवीजं च सर्पभागं महिषीदुग्धेन पेषयित्वा तेन सतैलेन योनिलेपे सद्यः प्रसवः

१७ अथ जातकर्म मूलज्येष्ठाव्यतीपातादावनुत्पन्नस्य जातमौत्रस्य पुत्रस्य पिता सुखं कुलदेवता वृद्धप्रणामपूर्वकमवलोक्य नद्यादावुदञ्जु स्वः स्नायात् तदसंभवे गृहे आनीताभिः शीताभिः स्वर्णयुताभिरद्भिः स्नायात् एतच्च रात्रावपि नद्यादौ कार्यम् अशक्तो रात्रावग्नि-

१ नौकादुःखतारणोपायभूता भवेत्यर्थः । २ चन्द्रसूर्यग्रहणे इति शेषः । ३ आदिपदेन शतपत्रादिकमलैः शिवपूजनादि । ४ प्राग्द्वारमुत्तरद्वारं वा । ५ मात्रपदेन पुत्रमुखदर्शने व्यवधानं निषिध्यते ।

सन्निधौस्वर्णयुतशीतोदकैः मूलादिषुजननेतुमुखमदृष्ट्वैवस्नानम् देशान्तरगतेजनकेपु-
त्रजन्मश्रवणोत्तरंस्नानम् सर्वत्रस्नानात्प्रागस्पृश्यत्वम् एवंकन्योत्पत्तावपिस्नानंतत्प्रा-
क्अस्पृश्यत्वंचज्ञेयम् अन्यसपिण्डाशौचमध्येजननेपिपितुस्तात्कालिकीस्नानदानादौ
जातकर्मणिचशुद्धिः केचिन्मृताशौचेपुत्रजननेजातकर्माशौचान्तेकार्यमित्याहुः ना-
लच्छेदनात्पूर्वसंपूर्णसंध्यावन्दनादिकर्मणिनाशौचम् प्रथमदिनेपञ्चमषष्ठदशमदिनेच
दानप्रतिग्रहयोर्नदोषः शृतमन्नंग्राह्यम् ज्योतिष्टोमादिदीक्षावतास्वयमन्येनवाजात-
कर्मनकार्यम् किंतुअवभृथस्नानान्तेदीक्षांविस्मृत्यस्वयंकार्यम् श्रेष्ठःकनिष्ठेनपुंसवनादि-
कंनकारयेत् जातकर्मतुकारयेत् अतिक्रान्तंतुस्वयमेवकुर्यात् महारोगार्तोजातकर्मस्वयंन
कुर्यात् अच्छिन्ननाभिकर्तव्यंश्राद्धंवैपुत्रजन्मनि। पुत्रपदेनकन्यापिगृह्यते तथाचसंस्का-
राङ्गभिन्नंकन्यापुत्रयोर्जन्मनिमित्तकंनान्दीश्राद्धंविधीयते एतच्चरात्रावपिकार्यम् तच्च
हेतुवैकार्यनत्वन्नादिना तथाचस्नातोऽलंकृतःपिताअकृतनालच्छेदमपीतस्तन्यमन्यैर-
स्पृष्टंप्रक्षालितंकुमारंमातुरुत्सङ्गेकारयित्वाचमनादिदेशकालादिकीर्तनान्ते अस्यकुमा-
रस्यगर्भाम्बुपानजनितदोषनिवर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिवीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वाराश्री-
परमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्मकरिष्ये तदादौस्वस्तिपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंचकरिष्ये हि-
रण्येनपुत्रजन्मनिमित्तकंजातकर्माङ्गचनान्दीश्राद्धंतन्त्रेणकरिष्ये इतिसंकल्प्ययथागृह्यं
कुर्यात् ततोदद्यात्सुवर्णंचभूमिगांतुरंगंरथम्। छत्रंछागंचमाल्यंचशयनंचासनंगृहम् १ ति-
लपूर्णानिपात्राणिसाहरण्यानिचैवहि। भक्षयित्वातुपक्वान्नंद्विजश्चान्द्रायणंचरेत् १ सूतके
तुसकुल्यानानंदोपोमनुरब्रवीत् । अथारिक्तपाणिज्योतिर्विदंसंपूज्यतस्माज्जन्मलग्न-
गतशुभाशुभग्रहनिर्णयंज्ञात्वाप्रतिकूलग्रहानुकूल्यार्थंतत्तद्ग्रहप्रीत्यर्थंदानानिकुर्यात् ग्र-
हमन्त्रजपादिशान्तिसूक्तजपादिकर्मणि विप्रान्त्वानियोजयेत् ततोनालच्छेदंकारयि-
त्वाहिरण्योदकेनमातुर्दक्षिणस्तनंप्रक्षाल्यमात्राकुमारंपाययेत् तत्रइमांकुमारइसादिम-
न्त्रंविप्रादिःपठेत् जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तसंस्कारेषु आश्वलायनानांहोमःकृताकृतः
होमपक्षेनान्दीश्राद्धान्तेजातकर्माङ्गहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्यलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वा-
धानाद्याज्यभागान्ते अग्निमिद्रंप्रजापतिंविश्वान्देवान्ब्रह्माणमाज्येनजुहुयात् मधुसर्पिः
प्राशनादिमूर्धावघ्राणान्तेस्विष्टकृदादिकुर्यादितिक्रमः अन्येषांगथागृह्यंहोमादिज्ञेयम्
कुमार्याअपिजातकर्मादिसंस्काराश्चौलान्ताःसर्वेअमन्त्रकंकार्याः विवाहस्तुसमन्त्रकः
अतःकन्यायाजातकर्मादिसंस्कारलोपेतत्तत्कालेविवाहकालेवाप्रायश्चित्तंकृत्वाविवाहः
कार्यः अत्रसर्वत्रजातकर्मनामकर्मादौमुख्यकालातिक्रमेगुर्वाद्यस्तरहितेशुभनक्षत्रादौ
जातकर्मादिकंकार्यम् तत्रजातकर्मणिनक्षत्राणि रोहिणीज्युत्तराश्विनीहस्तपुष्यानुरा-
धारेवतीमृगशिराश्रवणादित्रयस्वातीपुनर्वसवः रिक्तापर्वरहितास्तिथयः भौमशनि-
भिन्नवाराः भद्रावैधृत्यादिशून्येसुकेन्द्रलग्नेशुभम्

१८ अथपञ्चमषष्ठादनयोजनमदानांपूजनम् रात्रेःप्रथमयामेपित्रादिःस्नात्वाचम्य देशकालौसंकीर्त्य अस्यशिशोःसमातृकस्यायुरारोग्यप्राप्तिसकलानिष्टशान्तिद्वाराश्रीप-
रमेश्वरप्रीत्यर्थं विघ्नेशस्य जन्मदानां जीवन्यपरनाश्रयाःषष्ठीदेव्याः शस्त्रगर्भाभग-
वत्याश्च पूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्यतण्डुलपुञ्जेषुविघ्नेशंजन्मदाश्चनाममन्त्रेणावाह्य आया-
हिवरदेदेविमहाषष्ठीतिविश्रुते । शक्तिभिःसहबालमेरक्षजागरवासरे १ इतिषष्ठीदे-
वीमावाह्य नाम्नाभगवतीमावाह्य नामभिः शक्तिस्त्वंसर्वदेवानांलोकानांहितकारि-
णी । मातर्बालमिमंरक्षमहाषष्ठिनमोस्तुते १ इतिमन्त्रेणच षोडशोपचारैःसंपूज्यप्रार्थ-
येत् लम्बोदरमहाभागसर्वोपद्रवनाशन । त्वत्प्रसादादविघ्नेशचिरंजीवतुबालकः १
जननीसर्वभूतानांबालानांचविशेषतः । नारायणीस्वरूपेणबालंमेरक्षसर्वदा २ प्रे-
तभूतपिशाचेभ्योर्शाकिनीडाकिनीषुच । मातेवरक्षबालंमेश्वापदेपन्नगेषुच ३ गौरी-
पुत्रोयथास्कन्दःशिशुत्वेरक्षितःपुरा । तथाममाप्ययंबालःषष्ठिकेरक्ष्यतांनमः ४ इति
विघ्नेभ्यस्तांबूलदक्षिणादिदद्यात् रात्रौजागरणंकुर्यात् पञ्चमषष्ठदिनयोर्दानप्रतिग्रह-
योर्नदोषैः दशमादिनेबलिदानंस्वीयेभ्योन्नदानंचकार्यम् ॥

१९ अथाशौचेकर्तव्यनिर्णयः सूतकेमृतकेकुर्यात्प्राणायामममन्त्रकम् । तथामा-
र्जनमन्त्राश्चमनसोच्चार्यमार्जयेत् १ गायत्रीसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यंनिवेदयेत् । उपस्था-
नंनैवकार्यमार्जनंतुकृताकृतम् २ सूर्यध्यायन्नमस्कुर्यात् गायत्रीजपोनकार्यः अर्घ्यान्ता
मानसीसंध्येत्युक्तेः केचिन्मनसादशगायत्रीजपःकार्यइत्याहुः वैश्वदेवब्रह्मयज्ञादयःप-
ञ्चमहायज्ञानकार्याः वेदाभ्यासोनकार्यः औपासनहोमपिण्डपितृत्यज्ञावसगोत्रेणकार-
येत् केचिच्छ्रौतकर्मणिसद्यःशुद्ध्युक्तेरग्निहोत्रहोमःस्नात्वाचम्यस्वयंकार्यइत्याहुः अपरे
तुंसर्वस्याप्याशौचापवादस्यानन्यगतिकत्वात्सतिब्राह्मणेब्राह्मणद्वारैवकार्यः ब्राह्मणा-
भावेस्वयंकार्यइत्याहुः स्थालीपाकोनकार्यः आशौचान्तेकार्यः सर्वथालोपप्रसक्तौस्था-
लीपाकोपिब्राह्मणद्वाराकार्यः अन्वाधानोत्तरंसूतकप्राप्तौब्राह्मणद्वाराश्रौतेष्टिस्थाली-
पाकौ होमादौत्यागःस्नात्वास्वयंकार्यः दर्शादिश्राद्धस्यलोपएव प्रतिसांवत्सरिकंश्राद्ध-
माशौचान्तेएकादशाहेकार्यम् तत्रासंभवेदर्शव्यतीपातादिपर्वणि एवंपत्न्यामृतुमसाम-
पिपिण्डयज्ञदर्शश्राद्धेकार्ये अन्वाधानोत्तरंरजोदोषेइष्टिस्थालीपाकौकार्यौ अन्यथा
कालान्तरे दानप्रतिग्रहाध्ययनानिवर्ज्यानि आशौचेन्यस्यान्नंनाश्नीयात् पितृत्यज्ञ-
स्थालीपाकश्रवणाकर्मादिसंस्थानांप्रथमारम्भोब्राह्मणद्वाराप्याशौचयोर्नभवति प्रथमा-
रम्भोत्तरंश्रवणाकर्मादिकंविप्रद्वाराऽऽशौचेपिपत्न्यार्तवेपिकार्यम् आग्रयणंतुनभवति
अग्निसमारोपप्रत्यवरोहौआशौचेनभवतः तेनसमारोपोत्तरमाशौचेतैत्तिरीयाणांत्रिदि-

१ डाकिनीयोगिनीषुचेतिपाठान्तरम् । २ पक्वान्नभिन्नदानप्रतिग्रहयोर्नदोषइतिकौस्तुभे । ३ माशौचेद-
र्शादिपर्वप्रासावभिनाशादिति पाठान्तरम् ॥

नहोमलोपेबहुचादीनांद्वादशदिनंहोमलोपेग्निनाशादाशौचान्तेश्रौतस्मार्तयोः पुनरा-
धानमेव समारोपप्रत्यवरोहयोरन्यकर्तृकत्वाभावात् अग्न्यनुगमेप्रायश्चित्तपूर्वकपुनरु-
त्पत्तिरन्यद्वाराभवति भोजनकालेआशौचप्राप्तौमुखस्थं ग्रासं संक्त्वा स्नायात् तद्वासभ-
क्षणेऽकोपवासः सर्वान्नभक्षणे त्रिरात्रोपवासः सूतकेमृतके चैव न दोषो राहुदर्शन इत्यु-
क्तेर्ग्रहणे स्नात्वा श्राद्धदानजपादिकमाशौचेऽपि कार्यम् एवं संक्रान्तिस्नानदानादिकमपि
संकटे नान्दीश्राद्धोत्तरं मौञ्जीविवाहयोर्नाशौचम् संकटे मधुपर्कोत्तरमृत्विजां नाशौचम्
यजमानस्य दीक्षणीयोत्तरं प्रागवभृथान्नाशौचम् अवभृथमाशौचोत्तरं कार्यम् व्रतेषु ना-
शौचमित्युक्तेरनन्तव्रतादिकमन्यैः कारयेत् प्रारब्धान्नसत्रस्यान्नदानादिषु नाशौचम्
पूर्वसंकल्पितान्नेषु न दोषः परिकीर्तितः । उदकदुग्धदधिघृतलवणफलमूलभर्जिताद्यन्ना-
नां सूतकिगृहस्थितानां स्वयं ग्रहणे दोषाभावः सूतकिहस्तात्तु न ग्राह्यम् केचित्तण्डुलादि-
कमपकमन्नं ग्राह्यमाहुः इति संक्षेपेण निर्णयो विशेषस्तु वक्ष्यते ॥

२० अथ सूतिकाशुद्धिः दशाहान्ते सूतिकाया अस्पृश्यत्वं निवृत्तिर्नाम कर्मजातकर्मा-
दिप्राप्तकर्माधिकारश्च जातेष्टिविवाहोपनयनादिकर्मसु तु पुत्रप्रसूनां विंशतिरात्रान्तेऽधि-
कारः कन्याप्रसूनां मासान्तेऽधिकारः ॥

२१ अथ जन्मनि दुष्टकालास्तच्छान्तयश्च निर्णीयन्ते तत्रादौ गोप्रसवः यत्र जन्मका-
गोप्रसवशान्तिः. लेपितुर्मातुः सुतस्य चारिष्टमुक्तं तत्र गोप्रसवशान्तिस्तत्तन्नक्षत्रादिशा-
न्तिश्च कार्या धनार्थारिष्टेषु न कार्या मूलाश्लेषाज्येष्ठामघानक्षत्रेषु जनने चतुर्थपादादिषु
पित्रार्थारिष्टाभावेऽपि गोप्रसवः अश्विनीरेवतीपुष्यचित्रासु नक्षत्रशान्त्यभावेऽपि गोप्रसव-
शान्तिरेव कार्या तत्र अस्य शिशोरष्टदुष्टकालोत्पत्तिस्तूचितारिष्टनिवृत्त्यर्थं गोमुखप्रसव-
शान्तिकरिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनमात्रं कृत्वा अङ्गादङ्गादिति मन्त्रेण शिशुमूर्धावघ्रा-
णान्ते प्रयोगमध्य एव पुण्याहवाचनमिति कौस्तुभमयूखौ पुण्याहवाचनं शाखोक्तं कृत्वा
मूर्धावघ्राणान्ते अस्य गोमुखप्रसवस्य पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्ति त्वेकवाक्यमेव त्रिर्वदेत् ऋ-
त्विजश्च प्रतिब्रूयुर्न तु शाखोक्तमिति कमलाकरः नान्दीश्राद्धं न कार्यम् अग्निप्रतिष्ठान्ते क-
स्मिंश्चित्पीठेन वग्रहान् अधिदेवतादिरहितान् प्रतिष्ठाप्यान्वाधानं कुर्यात् आज्यभागा-
न्ते अपः आपो हिष्ठेति तृचेन अप्सु मे सोम इति गायत्र्या ऋचा च मिलितदधिमध्वाज्येन प्रत्यृ-
चमष्टाष्टसंख्याहुतिभिर्विष्णुं तद्विष्णोरित्यृचामिलितदधिमध्वाज्येनाष्टाहुतिभिः यक्ष्म-
हणं अक्षीभ्यामिति सूक्तेन प्रत्यृचमष्टाष्टमिलितदधिमध्वाज्याहुतिभिर्न वग्रहान्दधिमध्वा-
ज्येनाष्टाष्टसंख्याहुतिभिः शेषेणेत्यादि मयूखादयः कमलाकरस्तु दधिमध्वाज्येनापश्चतु-
र्वारं विष्णुं सकृत् यक्ष्महणमक्षीभ्यामिति सूक्तेन प्रत्यृचमष्टाष्टसंख्याहुतिभिर्न वग्रहानेकैक-
याहुत्याशेषेणैवैष्टकृतमित्याह आज्यभागहोमान्ते एकस्मिन्कुम्भे विष्णुवरुणौ प्रतिम-

योःसंपूज्यौ प्रतिमासुविष्णुवरुणयक्ष्महणःपूज्याइतिमयूखे ततोयथान्वाधानहोमइ-
तिसंक्षेपः अवशिष्टःप्रयोगःशान्तिग्रन्थेषु एवमग्रेपिदेवताद्रव्याहुतिसंख्यानिमित्तफ-
लमात्रंलिख्यते विस्तरोन्यत्रज्ञेयः ॥

२२ अथकृष्णचतुर्दशीजननशान्तिः कृष्णपक्षेचतुर्दश्यांप्रसूतेःषड्विधंफलम् । चतु-
र्दशीचषड्भागांकुर्यादादौशुभंस्मृतम् १ द्वितीयेपितरंहन्तिचतुर्दशीमातरंतथा । चतुर्थे
मातुलंहन्तिपञ्चमेवंशनाशनम् २ षष्ठेतुधनहानिःस्यादात्मनोवंशनाशनम् । तत्रचतुर्द-
श्याःषडंशानांमध्येद्वितीयतृतीयषष्ठांशेषुजननेगोमुखप्रसवपूर्वकंचतुर्दशीशान्तिः अ-
न्यभागेकेवलचतुर्दशीशान्तिः अस्यशिशोःकृष्णचतुर्दश्याअमुकांशजननसूचितसर्वा-
रिष्टनिरासद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमित्यादिसंकल्पः आग्नेयादिचतुर्दिक्षुचत्वारःकु-
म्भामध्येशतच्छिद्रकुम्भेप्रतिमायारुद्रावाहनम् मयूखेतुपीठादौरुद्रप्रतिमांसंपूज्यतत्पा-
च्यामुदीच्यांवाशतच्छिद्रादिपञ्चकलशस्थापनपूजनम् अन्वाधानेग्रहानष्टाष्टसंख्यस-
मिदाज्यचरुभिरधिदेवतादीन्एकैकसंख्यसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः रुद्रंअश्वत्थप्लक्षपलाश-
खदिरसमिद्धिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिर्माषैस्तिलैःसर्षपैश्चप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशताष्टाविं-
शत्यन्यतरसंख्यया त्र्यंबकमितिमन्त्रेण अग्निवायुंसूर्यप्रजापतिंचतिलाहुतिभिरमुकसं-
ख्याभिःसकृद्वाव्यस्तसमंस्तव्याहृतिभिः यद्वाप्रजापतिमेवसमस्तव्याहृतिभिस्तिलैःशेषे-
णेत्यादि ॥

२३ अथसिनीवालीकुहूजननशान्तिः तत्रामावास्यायाःप्रथमोयामःसिनीवाली अ-
न्त्योपान्त्ययामौकुहूः मध्यवर्तिपञ्चयामादर्शइतिकेचित् अपरेतुचतुर्दशीमात्रयुतेऽहो-
रात्रेवर्तमानाअमावास्यासिनीवाली प्रतिपन्मात्रयुतेऽहोरात्रेवर्तमानाकुहूः तेनामाया
वासरत्रयस्पर्शित्वलक्षणदिनवृद्ध्यभावेसूर्योदयस्पर्शत्वाभावलक्षणक्षयाभावेचदर्शो-
नास्त्येव उदयात्पूर्वाहोरात्रेवर्तमानायाःसिनीवालीत्वात् उदयोत्तरवर्तमानायाःकुहू-
त्वात् दिनक्षयेसर्वाप्यमादर्शसंज्ञा नतत्रसिनीवालीकुहूभागौ केवलचतुर्दशीकेवलप्र-
तिपद्युक्तत्वाभावात् एवंदिनवृद्धौत्रिदिनस्पर्शेमध्यदिनस्थाषष्टिनाडीमितामावास्या
दर्शसंज्ञा चतुर्दश्यादियोगाभावात् पूर्वोत्तरदिनस्थौभागौसिनीवालीकुहूसंज्ञाविसा-
हुः इदंमयूखेस्पष्टम् सिनीवाल्यांप्रसूतास्याद्यस्यभार्यापशुस्तथा । गजाश्वामहिषीचैवश-
क्रस्यापिश्रियंहरेत १ गोपक्षिमृगदासीनांप्रसूतिरपिवित्तहत् । कुहूप्रसूतिरत्यर्थंसर्वदो-
षकरीस्मृता २ यस्यप्रसूतिरेतेषांतस्यायुर्धननाशनम् । शान्त्यभावेर्हतित्यागमत्रजातो न
संशयः ३ अत्यागेनाशयेत्किंचित्स्वयंवानाशमाप्नुयात् । सिनीवालीजननसूचितेत्या-
दिःकुहूजननसूचितारिष्टनाशेत्यादिश्चसंकल्पः कुहूजननेगोप्रसवोपीतिकेचित् अत्रो-

१ इतिकौस्तुभभावितिशेषः । २ सिनीवालीकुहूलक्षणयोर्मात्रपदनिवेशस्य विद्यमानत्वादितिभावः ।
३ यस्य एतेषां भार्यापश्वादीनां प्रसूतिस्तस्यायुर्धननाशनं भवतीत्यर्थः ।

भयत्रापिचतुर्दशीशान्तिवच्छतच्छिद्रकलशसहिताः पञ्चकलशाः मध्येरुद्रः प्रधानदेवता
इन्द्रः पितरश्च पार्श्वदेवते इति प्रतिमात्रयम् इन्द्रस्य पितॄणां च प्रधानरुद्रन्यूनसंख्यया प्रधा-
नोक्तसर्वद्रव्यैर्होमः अवशिष्टान्वाधानदेवतो हश्चतुर्दशीशान्तिवत् प्रधानदेवता पूजोत्त-
रंगो वस्त्रस्वर्णदानानि कृत्वा गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यंगुडानि च । रौप्यं लवण-
मित्येतद्दशदानानि दापयेत् १ क्षीराज्यगुडदानं च कृत्वा होमं समाभेत् । एतानि दा-
नानि ऋत्विग्भ्यो देयानि तेनान्ते पृथक् दक्षिणादानं नकार्यम् अतएवात्र गवादेर्दक्षिणा-
रूपत्वात् सदक्षिणं दानं न भवति अन्यत्र दशदानादीनां सदक्षिणं दानं कार्यम् अथैतेषां
मानम् भुवो मानं गोचर्म सप्तहस्तोदण्डः त्रिंशद्दण्डावर्त्तनम् दशवर्त्तनानि गोचर्म तिला-
नां द्रोणः सुवर्णरजतयोर्दशमाषतदर्धतदर्धान्यतमम् आज्यस्य चत्वारिंशत्पलानि वा-
ससस्त्रिहस्तत्वम् धान्यस्य पञ्चद्रोणाः एवं गुडलवणयोः एतावत्प्रमाणां शक्तौ नित्यनैमि-
त्तिके यथाशक्ति देयानि यथाशक्ति हिरण्यं वा तत्तत्प्रतिनिधित्वेन हिरण्यगर्भेति मन्त्रेण
देयम् नैमित्तिकादेरकरणे प्रत्यवायात् अभ्युदयादिफलार्थं तु दशदानानि शक्तिं विना
नकार्याणीति भाति होमान्ते बलिदानाभिषेकादि इति सिनीवालीकुहशान्तिः ॥

२४ अथ दर्शशान्तिः अथातो दर्शजातानां मातापित्रोर्दरिद्रता । तद्दोषपरिहारार्थं शा-
न्तिवक्ष्यामि ते सदा १ अस्य ० दर्शजननसूचितारिष्टनिरासार्थं शान्तिकरिष्ये इति संकल्पः
स्थण्डिलात् पूर्वदेशे कलशं प्रतिष्ठाप्य कलशाग्न्योर्मध्ये सर्वतो भद्रपीठे ब्रह्मादिमण्डलदेवता-
आवाह्यतन्मध्ये स्वर्णप्रतिमायां ये चेहेति मन्त्रेण पितृनावाहयेत् तद्दक्षिणे रजतप्रतिमाया-
माप्यायस्वेति सोममुत्तरतस्ताम्रप्रतिमायां सविता पश्चात्तादिति सूर्यं चावाह्यसंपूज्याग्निप्र-
तिष्ठाप्य सर्वतो भद्रैः शान्त्यां ग्रहस्थापनादि अन्वाधाने आदित्यादिग्रहान् अमुकं संख्या-
भिः समिच्चर्वाज्याहुतिभिः पितॄन् अष्टाविंशतिसंख्याकाभिः समिच्चरुभ्यां सोमं सूर्यं च
प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्यसमिच्चर्वाहुतिभिः शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि अत्र स्विष्टकृतः पूर्व
मातापितृशिशूनां कलशोदकेनाभिषेकस्ततः स्विष्टकृद्बलिदानादीति विशेषः इति दर्श-
शान्तिः ॥

२५ अथ नक्षत्रशान्तिः तत्र मूलनक्षत्रफलम् पिताम्रियेत मूलाद्येपादे पुत्रजनिर्यदि ।
मूलनक्षत्रफलादि । द्वितीये जननीनां शोधननाशस्तृतीयके २ चतुर्थे कुलनाशोतः शान्तिः
कार्याप्रयत्नतः । क्वचिच्चतुर्थचरणः शुभउक्तो मनीषिभिः ३ एवं च दुहितुर्ज्ञेयं मूलजात-
फलं बुधैः । केचित्तु न कन्याहन्ति मूलक्षेपितरं मातरं तथा । मूलजाश्च शूरहन्ति श्वश्रूमा-
श्लेषजासुता १ ज्येष्ठायां तु पतिज्येष्ठं विशाखोत्थातु देवरम् । शान्तिर्वापुष्कलास्याच्चैत-
र्हि दोषो न विद्यते २ इत्याहुः अभुक्तमूलसंभवं परित्यजेत्तु बालकं । समाष्टकं पिताथवानत-

१ द्रव्याणि तु अश्वत्थप्लक्षपालाशखदिरसमिधः आज्यचरुशेषपतिलमाषाश्चेति कौस्तुभे । २ अत्र भूमिदा-
नमधिकं कौस्तुभे । ३ चतुःप्रस्थमाढक अष्टाढको द्रोणः प्रस्थो नाम प्राकृतभाषया शेर इति प्रसिद्धः ।

न्मुखविलोकयेत् । ज्येष्ठान्तेघटिकाचैकामूलादौघटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमथवासंधि-
नाडीचतुष्टयम् १ वृषालिसिंहेषुघटेचमूलंदिविस्थितंयुग्मतुलाङ्गनान्त्ये । पातालगंमे-
षधनुःकुलीरनक्रेषुमर्त्येष्वितिसंस्मरन्ति २ एतल्लग्नफलम् । स्वर्गेमूलेभवेद्राज्यंपाताले
चधनागमः । मृत्युलोकेयदामूलंतदाशून्यंसमादिशेत् ३ नवमासंसर्पदोषोमूलदोषो-
ऽष्टवर्षकम् । ज्येष्ठोमासान्पञ्चदशतावदर्शनवर्जनम् २ व्यतीपातेङ्गहानिःस्यात्परिघेमृ-
त्युमादिशेत् । वैधृतौपितृहानिःस्यान्नष्टेन्दावन्धतांत्रजेत् ३ मूलेसमूलनाशःस्यात्कुलना-
शोधृतौभवेत् । विकृताङ्गशहीनश्चसंध्ययोरुभयोरपि ४ तद्वत्सदन्तजातस्तुपादजातस्त-
थैवच । तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीतग्रहाणांकूरचेतसाम् ५ व्यतीपातादौग्रहमखसंहितातत्त-
च्छान्तिरवश्यंकार्या इतरशान्तिषुग्रहमखोनावश्यकइत्यर्थः मुख्यकालंप्रवक्ष्यामिशा-
न्तिहोमस्ययत्नतः । जातस्यद्वादशाहेतुजन्मर्क्षेवाशुभेदिने १ जननाद्वादशाहेशान्तिक-
रणेशान्त्युक्तनक्षत्राहुतिवह्निचक्रावलोकनादिकंनावश्यकम् कालान्तरेआवश्यकम्
एवमन्यशान्तिष्वपिज्ञेयम् तद्यथा शुक्लादितस्तिथिःसैकावारयुक्ताब्धिशेषिता । खे

सर्वशान्तिषुशु- गुणेभुविवासोद्रेद्येकयोःस्यादधोदिवि १ भूमावग्निःशुभः होमाहु-
भदिनम् तितःसूर्यभतस्त्रिभंत्रिभगण्यंमुहुस्तत्रचचन्द्रभावधि । सूर्यज्ञशुक्रार्कज-

चन्द्रभूमिजाजीवस्तमःकेतुरसत्यमन्मुखे १ संस्कारनित्यकर्मसुनिमित्ताव्यवहितनैमि-
त्तिकेषुरोगातुरेचवह्निचक्रादिकंनापेक्षितम् अग्नेःस्थापनवेलायांपूर्णाहुत्यामथापिवा ।
आहुतिर्वह्निवासश्चविलोक्यौशान्तिकर्मणि १ व्युत्तरारोहिणीश्रवणधनिष्ठाशततार-
कापुनर्वसुस्वातीमघाश्विनीहस्तपुष्यानुराधारेवतीनक्षत्रेषुगुरुशुक्रास्तमलमासराहतेशु-
भवारंतिथ्यादौशान्तिःकार्या निमित्ताव्यवहितनैमित्तिकेरोगशान्तौचअस्तादिविचा-
रणानास्ति इतिप्रसङ्गात्सर्वशान्त्युपयोगिशुभादिननिर्णयः अभुक्तमूलोत्पत्तौवर्षाष्टकं
शिथुत्यागः ततःशान्तिः तदन्यमूलोत्पत्तौद्वादशाहेअव्यवहितागामिमूलयुतेशुभादिने

मूलशान्तिप्रयोगः. वान्यत्रशुभादिनेवागोप्रसवशान्तिकृत्वास्याशिशोर्मूलप्रथमचरणोत्प-
त्तिसूचितारिष्टनिरासार्थसग्रहमखांशान्तिकरिष्यइतिसंकल्पयेत् द्वितीयादिपादोत्प-
त्तौसंकल्पेतथोहः ब्रह्मसदस्यौकृताकृतौ ऋत्विजोष्टौचत्वारोवा मध्यकलशेस्वर्णप्रति-
मायारुद्रावाहनादि तस्यचतुर्दिक्षुकुम्भचतुष्टयेऽक्षतपुञ्जेषुवरुणपूजा यद्वामध्येकुम्भे
प्रतिमायारुद्रस्तदुत्तरकुम्भेवरुणःपूज्यइतिकुम्भद्वयम् रुद्रकुम्भोत्तरतःकुम्भेप्रतिमासु नि-
र्ऋतिमिन्द्रमपश्चावाह्यपद्मस्यचतुर्विंशान्तिदलेषुउत्तराषाढाद्यनुराधान्तचतुर्विंशान्तिनक्ष-
त्राणांविश्वेदेवादिचतुर्विंशतिदेवतास्तण्डुलपुआदिष्वावाह्यदिक्षुलोकपालांश्चावाह्य पू-
जयेत् अग्निग्रहस्थापनाद्यन्तेऽन्वाधानेऽर्कादिग्रहान्समिचर्वाज्याहुतिभिःनिर्ऋतिंप्राति-

१ सूर्यर्क्षान्नक्षत्रपर्यंतं त्रिभंत्रिभगण्यं तत्र सूर्यनक्षत्राद्यत्रक्षत्रत्रयं तत्सूर्यस्य ततः नक्षत्रत्रयं बुधस्य
एवं गणिते सति शुभग्रहस्य नक्षत्रं चेत् होमाहुतिचक्रं विद्यत । अशुभग्रहस्यचन्नास्तीत्यर्थः ॥

द्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिर्घृतमिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः यद्वापायसेनाष्टोत्तर-
 शतसंख्ययासमिदाज्यचरुभिरष्टाविंशतिसंख्ययाइन्द्रमपश्चप्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्य-
 पायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिर्विश्वेदेवादिचतुर्विंशतिदेवताअष्टाष्टपायसाहुतिभिः रक्षो-
 हणमग्निं कृणुष्वपाजेति पञ्चदशऋग्भिः प्रत्यूचमष्टाष्टसंख्यकृसरानुतिभिः १२० सविता-
 रंदुर्गाव्यवकंकवीन्दुर्गावास्तोष्पतिं अग्निं क्षेत्रपालं मित्रावरुणावग्निं चाष्टाष्टकृमरानुति-
 भिः श्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशऋग्भिः प्रत्यूचमष्टाष्टसमिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमं
 त्रयोदशपायसाहुतिभिः रुद्रं स्वराजं चतुर्गृहीताज्येनाग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चाज्येन शेषेण
 स्विष्टकृतमित्यादि कवीनित्यत्र ऋत्विक्स्तुतिमित्युद्देशो मयूखादौ शूर्पत्रयेनिर्वापः
 तत्र प्रथमेशूर्पे पायसार्थं तूष्णीं द्वादशमुष्टीन् निर्ऋतिमिन्द्रमपश्चोद्दिश्य निरूप्य द्वितीये चर्वथ
 तदेव त्रयमुद्दिश्य द्वादशमुष्टीन् पुनः प्रथमेषणवतिमुष्टीन् पायसार्थं तृतीये शूर्पे कृसरार्थं च-
 तुश्चत्वारिंशन्मुष्टीन् द्वितीये पुनश्चतुरोमुष्टीन् प्रथमे पुनः सोमार्थं चतुर्मुष्टीन् निरूप्य ततः शूर्प-
 त्रये आहुतिपर्याप्ततण्डुलान् गृहीत्वानिर्वापसंख्यया प्रोक्ष्य पात्रत्रये हविस्त्रयं श्रपयेत् ति-
 लमिश्रतण्डुलपाकेन कृसरो भवति ग्रहार्थं गृहसिद्धान्नं ग्राह्यम् सर्वग्रन्थेषु निर्ऋत्याद्यर्थनि-
 र्वापादिक्रमेण श्रपणमेवोक्तम् अतो गृहसिद्धान्न एव तिलदुग्धमिश्रणेन कृसरादिसंपादनं
 प्रमादालस्यादिकृतकर्मभ्रंश एव ततो होमकाले यजमानस्यागंकुर्यात् तत्र एतावत्संख्या-
 हुतिपर्याप्तसमिदाज्यचरुद्रव्यमादित्यादिनवग्रहेभ्यो नमम एवमधिदेवतादिभ्यः त-
 तोष्टोत्तरशतसंख्याहुतिपर्याप्तं घृतमिश्रपायसं अष्टोत्तरशताहुतीनामष्टाविंशत्याहुतीनां
 वापर्याप्तसमिदाज्यचर्वात्मकद्रव्यत्रयमिदं निर्ऋतये नमम अष्टाविंशत्याहुतिपर्याप्तपाय-
 ससमिच्चर्वाज्यमिन्द्राय नमम एवमद्भ्यः अष्टाष्टाहुतिपर्याप्तपायसं विश्वेभ्यो देवेभ्यो ० १
 विष्णवे २ वसुभ्यो ३ वरुणाय ४ अजैकपदे ५ अहये बुध्न्याय ६ पूष्णे ७ अश्वि-
 भ्यां ८ यमाय ९ अग्नये १० प्रजापतये ११ सोमाय १२ रुद्राय १३ अदित्यै १४
 बृहस्पतये १५ सपेभ्यः १६ पितृभ्यः १७ भगाय १८ अर्यम्णे १९ सवित्रे २०
 त्वष्ट्रे २१ वायवे २२ इन्द्राग्निभ्यां २३ मित्राय २४ नमम विंशत्यधिकशताहुतिप-
 र्याप्तं कृसरं रक्षोग्रेऽग्नये नमम अष्टाष्टाहुतिपर्याप्तं कृसरं सवित्रे दुर्गायै व्यम्बकाय कविभ्यो दु-
 र्गायै वास्तोष्पतयेऽग्नये क्षेत्रपालाय मित्रावरुणाभ्यामग्नये च नमम प्रतिद्रव्यं विंशत्यधिक-
 शताहुतिपर्याप्तानि समिच्चर्वाज्यानि श्रयै नमम त्रयोदशाहुतिपर्याप्तपायसं सोमाय चतु-
 र्गृहीताज्यं रुद्राय स्वराजे एकैकाहुतिपर्याप्तमाज्यं अग्नये वायवे सूर्याय प्रजापतये च नमम ए-
 वं सविस्तरं तत्तद्रव्यसंख्यादेव तोच्चारणेत्यागः सर्वत्र ज्ञेयः केचित्तु इदमुपकल्पितमन्वाधा-
 नोक्तद्रव्यजातमन्वाधानोक्ताहुतिसंख्यापर्याप्तमन्वाधानोक्ताभ्यो यक्ष्यमाणाभ्यो दे-
 वताभ्यो नममेतिसंक्षेपेण त्यागंकुर्वन्ति ततो ग्रहमन्त्रैर्निर्ऋत्यादिमन्त्रैश्च यथायथं होमान्ते
 ग्रहपूजास्विष्टकृन्वाहुतिबलिदानपूर्णाहुतिपूर्णपात्रविमोकादिवह्निपूजान्ते यजमानाद्य-

भिषेकेकृतेधृतशुक्लवस्त्रगन्धोयजमानोमानस्तोकेतिविभूतिधृतस्नामुख्यदेवतापूजनविस-
र्जनश्रेयोग्रहणदक्षिणादानानिकुर्यात् शततदर्धदशवाब्राह्मणान्भोजयेदितिसंक्षेपः

२६ अथाश्लेषाशान्तिः तत्राश्लेषाफलम् आश्लेषायाःक्रमेणपञ्चसप्तद्वित्रिचतुर-
ष्टैकादशषट्पनवपञ्चेतिदशधाविभक्तनाडीषु क्रमेण राज्यंपितृनाशोमातृनाशःकाम-
भोगःपितृभक्तिर्बलंहिसकत्वंत्यागोभोगोधनमितिफलानि अथपादविभागेनफलम्
तत्राद्यपादःशुभः द्वितीयेपादेधनस्यनाशः तृतीयेमातुः चतुर्थेपितुः आश्लेषान्त्यपा-
दत्रयजाताकन्याश्वश्रूहन्ति एवंवरोपिअन्त्यपादत्रयजःस्वश्वश्रूहन्ति आश्लेषासर्व
पादेषुशान्तिःकार्याप्रयत्नतः । जातस्यद्वादशाहेतुशान्तिकर्मसमाचरेत् १ असंभवेतु
जन्मर्क्षेअन्यस्मिन्वाशुभेदिने । अथोक्तकालेगोमुखप्रसवंकृत्वाअस्यशिशोराश्लेषाजन-
नसूचितसर्वारिष्टपरिहारेत्यादिसंकल्पंकृत्वामूलशान्तिवत्कुम्भद्वयेरुद्रवरुणौद्वौसंपूज्य
चतुर्विंशतिदलपद्मस्थकुम्भेप्रतिमायामाश्लेषाधिपतीन्सर्पानावाह्यतदक्षिणेपुण्यदेवतां
बृहस्पतिमुत्तरतोमघादेवतांपितृंश्चावाह्यदलेषुपूर्वदलमारभ्यप्रादक्षिण्येनपूर्वाधिपतिभ-
गादिपुनर्वसुदेवतादितिपर्यन्तचतुर्विंशतिदेवतावाहनादिकुर्यात् कौस्तुभेतुतैत्तिरीय-
कमन्त्रैःपुण्यमघापूर्वादिनक्षत्राणामेवावाहनमुक्तंनतुनक्षत्रदेवतानाम् ततो लोकपा-
लानावाह्यावाहितसर्वदेवताःसंपूज्याग्निग्रहांश्चप्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात् आदित्यादिग्र-
हाद्युद्देशान्ते प्रधानदेवताःसर्पान्प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्यमष्टाविंशतिसंख्यंवाधृत-
मिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः बृहस्पतिंपितृंश्चाष्टाविंशतिसंख्यमष्टसंख्यंवातैरेव
द्रव्यैर्भगादिचतुर्विंशतिदेवताःअष्टाष्टपायसाहुतिभिः रक्षोहणमित्यादिशेषदेवतानिर्दे-
शोमूलशान्तिवत् तद्वदेवपायसकृसरचरूणांश्रपणंहविस्त्यागश्चकार्यः कौस्तुभोक्तप्र-
धानदेवतामन्त्रैस्तत्तद्धोमः शेषमूलशान्तिवत् ॥

२७ अथज्येष्ठानक्षत्रफलम् ज्येष्ठयादशभागेषुआद्येमातामहीमृतिः । मातामहं
द्वितीयेचतृतीयेहन्तिमातुलम् १ तुर्येजातोमातरंचहन्त्यात्मानंतुपञ्चमे । गोत्रजान्षष्ठ-
भागेचसप्तमेतूभयंकुलम् २ अष्टमेस्वाग्रजंहन्तिनवमेश्वशुरंतथा । दशमांशकजातस्तु
सर्वहन्तिशिशुर्ध्रुवम् ३ ज्येष्ठर्क्षेतुपुमान्जातो ज्येष्ठभ्रातुर्विनाशकः । ज्येष्ठर्क्षेकन्यका
जाताहन्तिशीघ्रंधवाग्रजम् ४ पादत्रयेजातनरोज्येष्ठोप्यत्रप्रजायते । ज्येष्ठान्त्यपाद-
जातस्तुपितुःस्वस्यचनाशकः ५ द्वादशाहेशान्त्युक्तशुभदिनेवागोप्रसवशान्तिकृत्वा-
ऽस्यशिशोर्ज्येष्ठर्क्षजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वारेत्यादिसंकल्प्यमध्यकलशेसुवर्णप्रति-
मायांशचीसहितमैरावतारूढमिन्द्रलोकपालांश्चावाह्यरक्तवस्त्रद्वयशङ्कुलीनैवेद्यसहित-

ज्येष्ठाशान्तिः. षोडशोपचारैःपूजयेत् तस्यचतुर्दिक्षुकुम्भचतुष्टयंतत्पूर्वमध्यभागेशत-
च्छिद्रंचनिधायपूर्णपात्रयुतेषुफलादौवरुणावाहनपूजनानि अन्वाधानेग्रहान्वाधानान्ते

इन्द्रपलाशसमिदाज्यचरुद्रव्यैः प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याया इन्द्रायेन्दोमरुत्वतइतिम-
न्त्रेणप्रजापतिमष्टोत्तरशततिलाहुतिभिः समस्तव्याहृतिमन्त्रेणशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि
अष्टोत्तरशतंब्राह्मणान्भोजयेत् इतिज्येष्ठाशान्तिसंक्षेपः चित्राद्येधेपुष्यमध्येद्विपादेपू-
र्वाषाढाधिष्यपादेतृतीये । जातःपुत्रश्चोत्तराद्येविधत्तेपित्रोभ्रातुःस्वस्यचापिप्रणाशम्
१ उत्तराफलगुन्याद्यपादेइत्यर्थः अत्रेत्यंभाति चित्रापूर्वार्धेजातस्यगोप्रसवंकृत्वानक्ष-

चित्रादिपूतपत्ने- त्राधिपतिप्रतिमांसंपूज्यअजादानंकार्यम् एवंपुष्यद्वितीयतृतीयपाद-
पूजादानादिकं. योर्जननेगोप्रसवनक्षत्राधिपपूजागोदानानिकार्याणि उत्तराफलगु-
नीप्रथमपादेजनने नक्षत्राधिपपूजांतिलपात्रदानंचकुर्यात् एवंपूर्वाषाढातृतीयपादेजन-
नेनक्षत्रेशपूजाकाञ्चनदानम् मघाप्रथमपादजननेमूलवत्फलम् तत्रगोप्रसवनक्षत्रेशपूज-
नग्रहमखाःकार्याः मघायाआद्यघटीद्वयजननेनक्षत्रगण्डान्तशान्तिरपि रेवत्यन्त्यघटि-
द्वयेश्विन्याद्यद्वयेजननेनक्षत्रगण्डान्तशान्तिगोप्रसवग्रहमखाःकार्याः रेवत्यश्विन्योरि-
तरभागेषुमघान्तिमपादत्रयेचदोषविशेषानुक्तेर्नशान्त्यादिकम् एवंविशाखाचतुर्थपा-
दजननेशालकदेवरनाशादिदुष्टफलोक्तेर्ग्रहमखःकार्यः यत्रकालेदुष्टफलमात्रमुक्तंशा-
न्तिर्नोक्तातत्रग्रहमखइतिकमलाकरोक्तेः एवमितरत्राप्युह्यम् इतिनक्षत्रशान्तयः ॥

२८ अथव्यतीपातवैधृतिसंक्रान्तिशान्तिः कुमारजन्मकालेतुव्यतीपातश्चवैधृतिः ।
संक्रमश्चरेवस्तत्रजातोदारिद्र्यकारकः १ अश्रियंमृत्युमाप्नोतिनात्रकार्याविचारणा ।
स्त्रीणांचशोकदुःखंचसर्वनाशकरोभवेत् २ गोमुखप्रसवंकुर्याच्छान्तिसनवग्रहाम् ।
उक्तकालेसंकल्पादिकंकृत्वापञ्चद्रोणपरिमितव्रीहिराशिकृत्वातदुपरिसार्धद्रोणद्वयमित-
तण्डुलराशितदुपरिसपादद्रोणपरिमिततिलराशिंचकृत्वातिलराशौविधिनास्थापितकु-
म्भेसौवर्णप्रतिमायांसूर्यमावाह्यतदक्षिणोत्तरयोरग्निरुद्रावावाह्यतिसोदेवताःव्यतीपात-
शान्तौसंक्रान्तिशान्तौचपूजयेत् व्यतीपातसंक्रान्तयोर्जननेव्यतीपातसंक्रान्तिशान्ति
तन्त्रेणसंकल्प्यैकैवशान्तिःकार्या अत्रपूजाहोमादेःप्रसङ्गसिद्धिःद्विगुणोवाप्रधानहोमइ-
तिभाति ग्रहपीठदेवतान्वाधानान्तेसूर्यउत्सूर्योबृहदिदितिमन्त्रेणसमिदाज्यचर्वाहुतिभिः
प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिःअग्निरुद्रंचतैरेवद्रव्यैःप्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्याहुतिभिर-
ग्निदूतमितित्र्यम्बकमितिमन्त्राभ्यामृत्युंजयमष्टोत्तरशततिलाहुतिभिः शेषेणेत्यादि अ-
भिषेकान्तेगोवस्त्रस्वर्णादिदत्त्वाशतंब्राह्मणान्भोजयेत् इतिव्यतीपातसंक्रान्तिशान्तिः

२९ अथवैधृतिशान्तौविशेषः पूर्ववत्व्रीहितण्डुलतिलराशौस्थापितकुम्भेमध्येत्र्य-
म्बकमितिमन्त्रेणरुद्रंदक्षिणतःउत्सूर्यइतिसूर्यउत्तरतश्चाप्यायस्वेतिसोममावाह्यपूजयेत्
अन्वाधानेरुद्रंसमिच्चर्वाज्यैःप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याहुतिभिःसूर्यसोमौप्रत्येकमष्टा-
विंशतिसंख्यैस्तैरेवद्रव्यैर्मृत्युंजयमष्टोत्तरसहस्रशतान्यतरसंख्यतिलाहुतिभिःशेषेणेत्या-

दि अन्यत्पूर्ववत् संक्रान्तिदिनेवैष्टितिसच्चेदेवताभेदाच्छान्तिद्वयपृथक्कार्यम् इतिवैष्टितिशान्तिः ॥

३० अथैकनक्षत्रजननशान्तिः एकस्मिन्नेवनक्षत्रेभ्रात्रोर्वापितृपुत्रयोः । प्रसूति-
श्चेत्तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्यनिश्चितः १ पितृनक्षत्रेमातृनक्षत्रेवा कन्यायाःपुत्रस्यवोत्पत्तौ
गोमुखप्रसवंकृत्वाशान्तिःकार्या सोदरभ्रातृभगिन्योर्नक्षत्रेभ्रातुर्भगिन्यावोत्पत्तौगो-
प्रसवमकृत्वैवशान्तिमात्रंकार्यम् संकल्पे पित्रेकनक्षत्रोत्पत्तिसूचितसर्वारिष्टेत्याद्यूहः क-
लशेरक्तवस्त्रेयस्मिन्नक्षत्रेजन्मतन्नक्षत्रप्रतिमांतन्नक्षत्रदेवताप्रतिमांवा अग्निर्नःपातुकृत्ति-
काइत्यादितैत्तिरीयमन्त्रैःपूजयेत् अन्वाधानेइदंनक्षत्रंअमुकानक्षत्रदेवतांवासमिच्चर्वा-
ज्यैःप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्यंशेषेणेत्यादि अन्तेययोरेकनक्षत्रेजन्मतयोरभिषेकः अ-
त्रग्रहमखोनावश्यकः क्वचित्संपूजितहरिहरप्रतिमादानमप्युक्तम् ॥

३१ अथग्रहणशान्तिः ग्रहणेचन्द्रसूर्यस्यप्रसूतिर्यदिजायते । इत्थंसंजायतेयस्तु
तस्यमृत्युर्नसंशयः १ व्याधिः पीडाचदारिद्र्यंशोकश्चकलहोभवेत् । अत्रगोमुखप्रसवः
कार्यइतिभाति ग्रहमखःकृताकृतः संकल्पेसूर्यग्रहणकालिकप्रसूतिसूचितेत्याद्यूहः ग्रह-
णकालिकनक्षत्रस्यनक्षत्रदेवतायावा हेमप्रतिमां सूर्यग्रहेसूर्यस्यहेमप्रतिमां चन्द्रग्रहेराज-
तंचन्द्रबिम्बंकृत्वोभयत्रसीमेनराहोर्नागाकृत्तिकृत्वागोमयोपलिप्तेर्थाचदेशेश्वेतवस्त्रोपरि
देवतात्रयपूजनम् नात्रकलशस्थापनादि तत्रमध्येआकृष्णेनेतिसूर्यं दक्षिणतःस्वर्भानो-
रधइतिराहुं उत्तरतो नक्षत्रदेवतांपूजयेत् चन्द्रग्रहेतुआप्यायस्वेतिमध्येचन्द्रःपूज्यः पा-
र्श्वयोराहुनक्षत्रदेवतेपूर्ववत् अन्वाधानेसूर्यग्रहेसूर्यंअर्कसमिदाज्यचरुतिलैःप्रत्येकमष्टो-
त्तरशतसंख्यया राहुंदूर्वाज्यचरुतिलैस्तावत्संख्यैर्नक्षत्रदेवतांजलवृक्षसमिदाज्यचरु-
तिलैस्तावत्संख्ययाशेषेणेत्यादि चन्द्रग्रहेच चन्द्रंपालाशसमिदाज्यचरुतिलैः शेषंपूर्ववत्
अन्तेग्रहकलशोदकेनपञ्चगव्यपञ्चत्वक्पञ्चपल्लवादियुतलौकिकोदकेनचलौकिकेनैववा-
भिषेकः वेधकालेजन्मनिनैवशान्तिः किंतुदुष्टकालत्वादुद्राभिषेकःकार्यइतिभाति ॥

३२ अथनक्षत्रगण्डान्तशान्तिः रेवत्याश्लेषाज्येष्ठानक्षत्राणामन्यघटीद्वयमश्विनी-
मघामूलानामाद्यघटीद्वयमितिघटिकाचतुष्टयमितंत्रिविधंनक्षत्रगण्डान्तम् अश्विनीमघा-
मूलानांपूर्वार्धेवाध्यतेपिता । पूषाहिशक्रपश्चार्धेजननीवाध्यतेशिशोः १ सर्वेषांगण्ड-
जात्मनांपरित्यागोविधीयते । वर्जयेद्दर्शनंयावत्तस्यषण्मासिकंभवेत् २ शान्तिर्वापुष्क-
लाकार्यासोममन्त्रेणभक्तिमान् । अस्यशिशोरेवसश्विनीसंध्यात्मकगण्डान्तजननसूचि-
तारिष्टिनिरासार्थंनक्षत्रगण्डान्तशान्तिकरिष्यइत्यादिसंकल्पः गोमुखप्रसवंकृत्वाषोडशप-
लमष्टपलंवाचतुःपलंवाकांस्यपात्रंविधायतस्मिन्पायसंपयोवानिक्षिप्यतत्रनवनीतपूर्णश-
ङ्खंनिधायतस्मिन्नराजतंचन्द्रबिम्बंसंस्थाप्यसोमोहमितिध्यानपूर्वकंचन्द्रमाप्यायस्वेति
पूजयेत् पूजान्तेआप्यायस्वेतिमन्त्रस्यसहस्रंजपः ग्रहमखहोमःकार्यः नात्रप्रधानदेवता-

होमः ग्रन्थान्तरेतुताम्रकलशेराजतप्रतिमायांबृहस्पतिमन्त्रेणवागीश्वरसंपूज्यतदुत्तरे
कुम्भचतुष्टयेपञ्चपल्लवादिकंकुङ्कुमचन्दनकुष्ठगोरोचनानिक्षिप्त्वावरुणपूजयेदित्युक्तम्
आचार्यायसशङ्खसमौक्तिकचन्द्रदानम् ग्रन्थान्तरपक्षेताम्रपात्रसहितवागीश्वरदानं
आयुर्वृद्ध्यर्थसहस्राक्षेणेतिमन्त्रजपः दशावरब्राह्मणभोजनंचेति ॥

३३ अथतिथिगण्डान्तलग्नगण्डान्तशान्तिः पञ्चमीषष्ठयोर्दशम्येकादश्योःपञ्च-
दशीप्रतिपदोःसंधिभूतघटीद्वयंतिथिगण्डान्तम् कर्कसिंहयोर्दृष्टिकधनुषोर्मीनमेषयो-
श्चलग्नयोःसंधिभूतैकाघटिकाललग्नगण्डान्तम् तत्रतिथिगण्डान्तेपूर्वार्धेजन्मनितत्कालं
स्नात्वावृषभदानंतन्मूल्यदानंवाकृत्वासूतकान्तेशान्तिःकार्या उत्तरार्धेजन्मनिशान्ति-
मात्रम् लग्नगण्डान्तपूर्वार्धेजन्मनिकाञ्चनदानम् उत्तरार्धेशान्तिमात्रम् कुम्भेहेमप्रति-
मायांवरुणसंपूज्यवरुणोद्देशेनप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्ययासमिच्चर्वाज्यतिलयवानांहो-
मःकार्यः यवव्रीहिमाषतिलमुद्गानांदक्षिणात्वेनदानमिति ॥

३४ अथदिनक्षयादिशान्तिः दिनक्षयेचभद्रायांप्रसूतिर्यदिजायते । यमघण्टे
दग्धयोगेमृत्युयोगेचदारुणे १ दुष्टयोगतिथीनांचानिषिद्धांशेषुचेत्तदा । अतिदोष-
करीप्रोक्तातस्मिन्पापयुतेसति २ यमघण्टादयोज्योतिर्ग्रन्थेप्रसिद्धाः दुर्योगतिथीनां
निषिद्धभागास्तु विष्कंभवज्जयोस्तिस्त्रःषट्चगण्डातिगण्डयोः । परिघार्धपञ्चशूलेव्या-
घातेऽङ्कघटीस्त्यजेत् १ चतुःषडंष्टनिध्यर्कभूततिथ्याद्यनाडिकाः । अष्टा ८ इ ९ मनु-
१४ तत्त्वा २५ शा १० बाण ५ संख्याविवर्जयेत् १ इत्युक्ताज्ञेयाः दिनक्षयादिदोषेष्वे-
कैकदोषदूषितकालेजननेशिवेरुद्रैकादशिन्यभिषेकःकार्यः द्वित्रादिदोषसमुच्चयेग्रहय-
ज्ञाश्वत्थप्रदक्षिणादिसमुच्चयः दीपंशिवालयेभक्त्याघृतेनपरिदापयेत् । गाणपत्यंपुरु-
षसूक्तंसौरंमृत्युंजयंशुभम् १ शान्तिजाप्यंरुद्रजाप्यंकृत्वामृत्युंजयीभवेत् । इतिवाक्यांश्च-
हुदोषेउक्तजपादिसमुच्चयोपि ॥

३५ अथविषघटीशान्तिः तत्रकौस्तुभेतिथिवारनक्षत्राणांविषनाड्यउक्तास्तथा-
पिज्योतिर्ग्रन्थेषुनक्षत्रविषघटीनामेवमहादोषत्वेनोक्तेर्नक्षत्रविषघटीष्वेवजननेउक्तशा-
न्तिःकार्या तिथ्यादिविषघटीनामुपदोषत्वाद्बुद्धाभिषेकादिलंकार्यम् विषघटीलक्षणं
कौस्तुभादौज्ञेयम् विषनाडीषुसंजातःपितृमातृधनात्मनाम् । नाशकृद्विषशस्त्रास्त्रैःक्रूरे
लग्नेऽशकेपिच १ एतद्विषनाडीषुशिशुजननसूचितारिष्टेत्यादिसंकल्पः एककुम्भेप्रति-
माचतुष्टयेरुद्रयमाग्निमृत्युदेवताः कहुद्राययमायसोममग्निर्मूर्धापरंमृत्सोरितिमन्त्रैःसंपू-

१ मघा विशाखा आर्द्रा च मूलमृक्षं च कृत्तिका ॥ रोहिणी हस्तइत्येते यमघंटाःक्रमाद्वेरिति ॥ रविवार-
मारभ्येत्यर्थः । तथा कालदंडोपि सच भानुवासरभरणीयोगः । एवं कंटकः अर्कारतमसौम्यार्धमन्दायद्येकराशि-
गाः ॥ कंटकाख्योमहादोषः सर्वकर्मविनाशकृत्इति । तमोराहुः । आयौबृहस्पतिः । मन्दः शनिः । इत्यादि-
कौस्तुभे । २ चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीनवमीद्वादशीचतुर्दशीनांक्रमादाद्यघटिकाउत्तरार्धोक्तावर्जयेदित्यर्थः ।

जयेत् ग्रहान्वाधानान्तेरुद्रयमाग्निमृत्युन्समिच्चरुघृतातलाहुतिभिःप्रतिदैवतंप्रतिद्रव्य-
मष्टोत्तरशतसंख्याभिःशेषेणेत्यादि गृहसिद्धान्तस्यहोमः ॥

३६ अथयमलजननशान्तिः तत्रश्रौताग्निमतःसोमयेमरुत्वतेत्रयोदशकपालंपुरोडा-
शंनिर्वपेदितिऋग्वेदब्राह्मणोक्तेष्टिः यद्वा आश्वलायनसूत्रोक्तःकेवलमारुतयागः गृह्या-
ग्निमतआश्वलायनस्यगृह्याग्नौमारुतश्चरुः अथयस्यवधूर्गोर्वाजनयेच्चेद्यमौततः । समरु-
द्रयश्चरुंकुर्यात्पूर्णाहुतिमथापिवा १ इतिकारिकोक्तेः गृह्याग्निशून्यबहुचःकात्यायनो-
क्तशान्तिलौकिकाग्नौकुर्यात् ममभार्यायमलजननसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमे-
श्वरप्रीत्यर्थमारुतेष्ट्यायक्ष्यइतिसंकल्पःश्रौताग्निमतः स्मार्ताग्निमतस्तुमारुतस्थालीपा-
केनयक्ष्ये इतिसंकल्पः निरग्निस्तुसग्रहमखांकात्यायनोक्तांशान्तिकरिष्येइतिसंकल्प्य
स्वस्तिवाचनादिआचार्यवरणान्तंकुर्यात् अष्टदिक्षुअष्टकलशान्विधिनासंस्थाप्यउद-
कपूरणादिसर्वौषधीप्रक्षेपान्तेवरुणंपूजयेत् अष्टकलशोदकैर्दम्पत्योरभिषेकः आपो
तितिसृभिः कयानइतिद्वेआनःस्तुतइतिपञ्चेतिसप्तभिरेन्द्रीभिमाषुवरुणइतिपञ्चभिरिद-
मापइत्येकयाअपनइत्यष्टाभिराग्नेयीभिर्ऋग्भिःकार्यः अभिषिक्तौदम्पतीधृतश्चेतवस्त्रच-
न्दनौउदञ्चुखौतिष्ठेताम् प्राञ्जुखआचार्योग्निग्रहस्थापनान्तेअपस्तिष्ठभिराज्याहुतिभि-
रिन्द्रंसप्तभिर्वरुणंपञ्चभिरपएकयाग्निमष्टाभिराज्याहुतिभिःपूर्वत्राभिषेकार्थमुक्तैश्चतुर्विं-
शतिमन्त्रैरग्निंसोमंपवमानंपावकंमारुतंमरुतःयमंअन्तकंमृत्युंचैकैकयाचर्वाहुत्यानामम-
न्त्रैः शेषेणेत्यादिअन्वादध्यात् षट्त्रिंशद्वारंतूष्णींनिर्वापप्रोक्षणे . अन्तेग्रहकलशोदका-
दिनाभिषेकः दासीमहिषीवडवागोहस्तिनीनांयमलजननेपीयंशान्तिःकार्या इयं शा-
उत्पातर्तदशान्तिः. न्तिर्ग्रहोत्पातेषुउलूककपोतगृध्रश्येनानांगृहप्रवेशेस्तम्भप्ररोहेवल्मीक-
प्ररोहेमधुजननेआसनशयनयानभङ्गेपल्लीपतनेसरठारोहणे छत्रध्वजविनाशेषुअन्येषू-
त्पातेषुचकार्येतिचकात्यायनमतम् साचसाग्निकैःकात्यायनैःस्वगृह्याग्नौकार्या निरग्नि-
कैस्तैरन्यैश्चलौकिकाग्नौ इतियमलजननादिशान्तिः ॥

३७ अथत्रिकप्रसवशान्तिः सुतत्रयेसुताचेत्स्यात्तत्रयेवासुतोयदि । मातापित्रोः
कुलस्यापितदानिष्टमहद्भवेत् १ ज्येष्ठनाशोवित्तहानिर्दुःखंवासुमहद्भवेत् । गोप्रसवंकृ-
त्वा ममसुतत्रयजन्मानन्तरंकन्याजननसूचितसर्वारिष्टेतिवा कन्यात्रयजन्मानन्तरंपुत्र-
जननसूचितेतिवानिमित्तानुसारेणसंकल्पः स्थण्डिलपूर्वभागेग्रहस्थापनान्तेतदुत्तरतः
कलशपञ्चकेस्वर्णप्रतिमासुब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्ररुद्रानावाह्यपूजयेत् तत्रमन्त्राः ब्रह्मजज्ञा-
नं० इदंविष्णु० त्र्यंबकं० यतइंद्र० कद्रुद्रायेति ग्रहपीठदेवतान्वाधानान्ते ब्रह्माणंवि-
ष्णुं महेशंइन्द्रंरुद्रंचप्रत्येकंसमिदाज्यचरुतिलैःप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरसहस्राष्टोत्तरत्रिशताष्टो-
त्तरशतान्यतमसंख्याहुतिभिः शेषेणेत्यादि ॥

३८ अथदन्तजननशान्तिः उपरिप्रथमंयस्यजायन्तेथशिशोर्द्विजाः । दन्तैर्वासह

यस्यस्याज्जन्मभार्गवस्तमः १ द्वितीयेचतृतीयेचचतुर्थेपञ्चमेतथा । यदादन्ताश्चजाय-
न्तेमासेचैवमहद्भयम् २ मातरंपितरंवाथखादेदात्मानमेवच । बालानामष्टमेमासिषष्ठे
मासिततःपुनः ३ दन्तायस्यचजायन्तेमातावाभ्रियतेपिता । बालकःपीड्यतेवात्रस्व-
यमेवनसंशयः ४ केचित्तुअष्टमेमासिदन्तजन्मशुभमाहुः तत्रास्यशिशोःप्रथममूर्ध्वदन्त-
जननसूचितसर्वारिष्टेसादिसदन्तजननसूचितेसादिवा द्वितीयमासेदन्तजननसूचिते-
सादिवासंकल्पंयथानिमित्तंयोजयेत् स्थण्डिलोत्तरभागेनौकायांस्वर्णपीठेवास्वस्तिक-
युतेबालमुपवेश्यसर्वौषध्यादियुक्तजलैःस्नापयित्वास्थण्डिलपूर्वतःकलशेप्रतिमासुधा-
तारंवह्निसोमंवायुंपर्वतान्केशवंचेतिषट्देवताःसंपूज्य ग्रहान्वाधानान्ते धातारंसकृच्चरु-
णावन्त्यादिपञ्चदेवताएकैकयाज्याहुसाशेषेणेत्यादिअन्वादध्यात् धात्रेत्वानुष्ठानिर्व-
पामीत्यादिनिर्वापप्रोक्षणे नाम्नाचरुहोमः सुवेणवन्त्यादिभ्यःपञ्चाज्याहुतयोपिनाम्नैव
होमान्तेदक्षिणांदत्त्वासप्ताहंयथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयेत् अष्टमदिनेकाञ्चनादिदत्त्वा
कर्मेश्वरार्पणंकुर्यात् षष्ठाष्टममासयोर्दन्तजननेतुएकस्याबृहस्पतिदेवतायाःपूजनम् द-
धिमधुघृताक्तानामश्वत्थसमिधामष्टोत्तरशतंबृहस्पतिमन्त्रेणहोमः आज्येनस्विष्टकृदादि
इतिदन्तजननशान्तिः ॥

३९ अथप्रसववैकृतशान्तिः यत्रगर्भेविपर्यासोमानुषाणांगदामपि । अद्रुतानिप्र-
सूयन्तेतत्रदेशस्यविद्रवः १ मानुषामानुषाणांचगोजाश्वमृगपक्षिणाम् । जायन्तेजातिभे-
दाश्चसदन्ताविकृतास्तथा २ बहुशीर्षाअशीर्षावाबहुकर्णाअकर्णकाः । एकशृङ्गाद्वि-
त्रिशृङ्गास्तथैवत्रिचतुर्भुजाः ३ दीर्घकर्णमहाकर्णागजकर्णाश्चमानवाः । राजश्रेष्ठकुले
नाशोधनस्यचकुलस्यच ४ अष्टोत्तरसहस्राणिचरुवैजुहुयादृतम् । समिधांतुपलाशानांत-
र्पयेत्पूर्ववह्निजान् ५ अशिराजायतेजन्तुस्तथाद्वित्रिशिरास्तथा । अत्रसूर्याद्रुतेसूर्यपूज-
येज्जुहुयादपि ६ दध्याज्यमधुसंयुक्ताःसमिधस्त्वर्कसंभवाः । मृगीजनयतेसर्पान्मण्डू-
कांश्चैवमानुषान् ७ अत्राद्रुतेगीष्पतयेपूजांहोमंचकारयेत् । औदुम्बरस्यसमिधोदधि-
सर्पिःसमन्विताः ८ स्त्रीगर्भपातोयमलंप्रसूयन्तेऽथवास्त्रियः । सदन्ताश्चैवजायन्तेजात-
मात्राहसन्तिच ९ बुधाद्रुतेबुधायात्रपूजाहोमौसमाचरेत् । संक्षेपेणयथाप्रज्ञमित्थंज-
ननशान्तयः १० उक्ताजपाभिषेकार्थसूक्तादिबहुविस्तृताः । प्रयोगाःकौस्तुभादौ
चंप्रसिद्धाबहुशःपराः ११ अनेनप्रीयतांदेवोभगवान्विष्टलः प्रभुः ॥

४० अथनामकरणम् तत्रजन्मदिनेजातकर्मानन्तरंतत्कालः क्वचित्एकादशाहे
नामकरणकालः द्वादशाहेवाविप्रस्यनामकर्म दशमदिनेआशौचसत्त्वेपिवचनाम्नामक-
र्मकार्यमितिकेचित् क्षत्रियाणांत्रयोदशेषोडशेवादिने वैश्यानांषोडशेविंशतितमेवादिने
द्वाविंशेमासान्तेवाशूद्राणाम् मासान्तेशततमेदिनेवत्सरान्तेवेतिविप्रादीनांगौणकालः
मुख्यकालेकुर्वन्विप्रादिःपुण्यतिथिनक्षत्रचन्द्रानुकूल्यादिगुणादरंनकुर्यात् उक्तमु-

ख्यकालातिक्रमेशुभनक्षत्रादिकमावश्यकम् वैधृतिव्यतीपातसंक्रान्तिग्रहणदिनामा-
 वास्याभद्रासुप्राप्तकालेपिनामकर्मादिशुभकर्मनकार्यम् अत्रमलमासगुरुशुक्रास्तादिदो-
 षोनास्तीत्युक्तम् अपराह्णेरात्रौचनामकर्मवर्ज्यम् अथोक्तकालातिक्रमेऽपेक्षितशुभति-
 थ्यादि चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीनवमीद्वादशीचतुर्दशीपञ्चदशीरहितास्तिथयःप्रशस्ताः चन्द्र-
 बुधगुरुशुक्रावासराः अश्विनीत्र्युत्तरारोहिणीमृगपुनर्वसुपुष्यहस्तस्वाखनुराधाश्रवण-
 धनिष्ठाशततारकरेवतीनक्षत्राणि वृषभसिंहवृश्चिकलग्नानिप्रशस्तानि तानिनामानि
 चतुर्विधानि देवतानाममासनामनक्षत्रनामव्यावहारिकनामेति तत्रामुकदेवताभक्तइ-
 नामचतुष्टयनिर्णयः. त्याकारकं देवतानामप्रथमम् चैत्रादिमासनामानिवैकुण्ठोत्थजनार्दनः।
 उपेन्द्रोयज्ञपुरुषोवासुदेवस्तथाहरिः १ योगीशःपुण्डरीकाक्षःकृष्णोनन्तोऽच्युतस्तथा ।
 चक्रीतिद्वादशैतानिक्रमादाहुर्मनीषिणः २ इत्यनुसारेणमासनामद्वितीयकम् मासाश्चा-
 त्रचान्द्राः तेचशुक्रादिकृष्णान्ताएव यस्मिन्नक्षत्रेजन्मतन्नक्षत्रवाचकशब्दात्तत्रजातइ-
 सधिकारविहिततद्धितप्रत्ययेकृतेनिष्पन्ननाक्षत्रनामतृतीयम् तद्यथा अश्वयुक् आपभ-
 रणः कार्तिकः रौहिणः मार्गशीर्षः आर्द्रकः पुनर्वसुः पुष्यः आश्लेषः माघः पूर्वा-
 फल्गुनः उत्तराफल्गुनः हस्तः चैत्रः स्वातिः विशाखः अनुराधः ज्यैष्ठः मूलकः
 पूर्वाषाढः उत्तराषाढः आभिजितः श्रावणः श्रविष्ठः शतभिषक् पूर्वाप्रोष्ठपादः उत्त-
 राप्रोष्ठपादः रैवतः इति केचित्तु चूचेचोलाश्विनीप्रोक्तेत्यादिज्योतिर्ग्रन्थोक्तावकहडा-
 चक्रानुसारेणाश्विन्यादेश्वतुर्षुचरणेषु चूडामणिश्चेदीशश्चोलेशोलक्ष्मणइत्यादिकानि
 नाक्षत्रनामानिकुर्वन्ति तन्नश्रौतग्रन्थादिबहुसंमतम् शाङ्खायनास्तुकृत्तिकोत्पन्नस्याग्नि-
 शर्मेतिनक्षत्रदेवतासंबद्धनाक्षत्रनामकुर्वन्ति एवंकातीयाअपि नाक्षत्रनामैवाभिवाद-
 नीयंगुप्तंचामौजीबन्धनात् मातापितरावेवजानीयाताम् व्यावहारिकं नामचतुर्थम् त-
 च्चकवर्गादिषुतृतीयचतुर्थपञ्चमवर्णहकारान्यतमवर्णाद्यावयवकंयरलवान्यतममध्यवर्ण-
 युतंरुलृवर्णरहितंविसर्गान्तंपित्रादिपुरुषत्रयान्यतमवाचकंशत्रुवाचकभिन्नंतद्धितप्रत्य-
 यरहितंकृत्प्रत्ययान्तंयुग्माक्षरंपुंसामयुग्माक्षरंस्त्रीणांकार्यम् यथादेवइतिहरिरिति उक्त-
 सर्वलक्षणाभावेसमाक्षरंपुंसामयुग्माक्षरंस्त्रीणामिस्वेकलक्षणयुतमेव यथारुद्रइतिराजेशा-
 दि अक्षरमत्रस्वरः व्यञ्जनेषुनसंख्यानियमः अत्रविशेषः द्व्यक्षरंप्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरंब्र-
 ह्मवर्चसकामः अन्त्यलकाररेफवर्जयेदिति आपस्तंबहिरण्यकेशिसूत्रे तु प्रातिपदिकादि
 धात्वन्तंयथाहिरण्यदाइति उपसर्गयुतंवा सुश्रीरित्यादीतिविशेषोक्तः तच्चव्यावहारिकं
 नामशर्मपदान्तं देवपदान्तंवाब्राह्मणस्य वर्मेतिराजेतिवापदयुतंक्षत्रियस्य गुप्तदत्तान्य-
 तरान्तंवैश्यस्य दासान्तंशूद्रस्यकार्यम् व्यावहारिकं नामप्रासादादीनामपिकार्यम्
 देवालयगजांश्चानां वृक्षाणांवापिकूपयोः । सर्वापणानांपण्यानांचिह्नानांयोषितानृ-
 णाम् १ काव्यादीनांकवीनांचपश्चादीनांविशेषतः। राजप्रासादयज्ञानां नामकर्मयथो-

दितम् २ इत्युक्तेः अथप्रयोगेविशेषः गर्भाधानादिसंस्कारलोपेप्रत्येकपादकृच्छ्रं बुद्धि-
पूर्वमकरणेप्रत्येकमर्धकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं जातकर्मणः कालातिपत्तिनिमित्तकाज्यहोमपूर्वकं
अथप्रयोगः. कार्यम् तद्यथा जातकर्मणः कालातिपत्तिनिमित्तकदोषपरिहारद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रायश्चित्तहोमं करिष्यइतिसंकल्प्याग्निस्थापनेध्माधानादिपाकयज्ञ-
तन्त्रसहितं वद्विस्थापनाज्यसंस्कारपात्रसंस्कारमात्रसहितं वा भूर्भुवःस्वःस्वाहेतिसमस्त-
व्याहृत्याज्यहोमं कुर्यात् होमं समाप्य गर्भाधानपुंसवनानवलोभनसीमन्तोन्नयनलोपज-
नितदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं एतावतः पादकृच्छ्रान्बुद्धिपूर्वकलोपेर्धकृच्छ्रा-
नूतत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रीय भूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्यइतिसंकल्प्य द्र-
व्यं दद्यात् जातकर्मनाम्नोः सहचिकीर्षायां पूर्वोक्तजातकर्मसंकल्पवाक्यमुच्चार्य अस्य कु-
मारस्यायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिबीजगर्भसमुद्रवैनोनिवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
नामकर्मचतश्चेण करिष्यइतिसंकल्प्य स्वस्तिवाचनादिकुर्यात् तत्र जातकर्मनामकर्मणोः
पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्ति त्वयुक्त्वा अस्य कुमारस्य जातकर्मणे एतन्नाम्ने अस्मै च स्वस्ति भव-
न्तो ब्रुवन्ति त्वतिस्वस्ति पर्यायेव देत् तदनुसारेणैव विप्रप्रतिवचनम् केवलनामचिकी-
र्षायां नामकर्मणः पुण्याहमित्युक्त्वा स्वस्ति पर्याये अमुकनाम्ने अस्मै स्वस्ति भवन्तो ब्रुव-
न्ति त्वतिवदेत् विप्राश्चामुकनाम्ने अस्मै स्वस्तीति प्रतिब्रूयुः लेखनादौ नामत्रयं शर्मा-
दिपदरहितं कृत्वा व्यावहारिकं नाम शर्माद्यन्तं कुर्यात् अभिवादानेनाक्षत्रनामापिशर्माद्य-
न्तं सर्वत्रोच्चारणीयम् अवशिष्टः प्रयोगः प्रयोगग्रन्थेषु अथ स्त्रीणां नामकर्म संक-
ल्पे अस्याः कुमार्या इति विशेषः स्वस्तिवाचने एतन्नाम्नै अस्मै स्वस्तीत्यादि भक्तेत्याब-
न्तं देवतानाम मासनामसुचक्रिणीवैकुण्ठीवासुदेवीति त्रीणि ङीबन्तानि हरिरित्यं वि-
कृतं अवशिष्टानि अष्टावाबन्तानि रौहिणीकृत्तिकेत्येवं यथायथं नाक्षत्रनामेति मातृद-
त्तमते आश्वलायनैर्नाक्षत्रनामस्त्रीणां नकार्यम् व्यावहारिकं यज्ञदाशर्मेति पुंवत् पूजा-
दिकं वैदिकमन्त्ररहितं पुंवत्कार्यम् पितुरसन्निधौ स्त्रीपुंसयोर्नामपितामहादिः कुर्यात् इति
नामकरणम् ॥

४१ अथान्दोलारोहणदुग्धपानजलपूजनानि आन्दोलाशयने पुंसोद्वादशोदिवसः
शुभः । त्रयोदशस्तुकन्यायाननक्षत्रविचारणा १ अन्यस्मिन्दिवसे चेत्स्याच्छुभकालं वि-
चारयेत् । उत्तरात्रयरोहिणीहस्ताश्विनीपुष्यरेवत्यनुराधामृगचित्रापुनर्वसुश्रवणस्वा-
तिनक्षत्रेषु शुभवारे रित्तातिरिक्ततथौ चन्द्रताराबले कुलयोषिद्विरान्दोलाशयनं कार्यम्
एकत्रिंशे दिने द्वितीयजन्मर्क्षे वा दोलारोहोक्तनक्षत्रैर्वा पूर्वाह्णमध्याह्नयोः कुलदेवताविप्र-
योः पूजाविधाय शङ्खेन गोदुग्धं पीययेत् इति दुग्धपानम् सूत्यामासोत्तरं बुधसोमगुरुवा-

१ राहुवर्जितदिबुधशिशुमिति शेषः । राहुलक्षणं । इद्रे वायौ यमे रौद्रे तोयामिशशिराक्षते ॥ यामार्धमुद-
याद्वाहुर्ध्रमत्येवंदिगष्टके इति कौस्तुभे ।

रेषुरिक्तान्यतिथौश्रवणपुण्यपुनर्वसुमृगहस्तमूलानुराधानक्षत्रेषुजलस्थानंगत्वाजलपू-
जाकार्या अत्रगुरुशुक्रास्तचैत्रपौषमासाधिमासावर्ज्याः इतिजलपूजनम् ॥

४२ सूर्यावलोकननिष्क्रमणभूम्युपवेशनान्नप्राशनानि तृतीयेमासिसूर्यावलोकनं
चतुर्थेमासिअन्नप्राशनकालेवानिष्क्रमणम् तत्रकालः शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चान्त्य-
त्रिकंविना । रिक्ताषष्ठ्यष्टमीदर्शद्वादशीचविर्जिता १ गुरुशुक्रबुधवाराः अश्विनी-
रोहिणीमृगपुण्योत्तरात्रयहस्तधनिष्ठाश्रवणरेवतीपुनर्वस्वनुराधानक्षत्राणिचशस्तानि
इदंनिष्क्रमणंनित्यंकाम्यम् सूर्यावलोकननिष्क्रमणयोर्नान्दीश्राद्धंकृताकृतम् अथ
भूम्युपवेशनकालः पञ्चममासेनिष्क्रमोक्ततिथ्यादौभौमबलेसतिभूम्युपवेशनंकार्यम्
अथान्नप्राशनकालः षष्ठेऽष्टमेदशमेद्वादशेवामासेपूर्णेवत्सरेवापुंसोन्नप्राशनम् पञ्चम-
सप्तमनवममासेषुस्त्रीणाम् द्वितीयाचतृतीयाचपञ्चमीसप्तमीतथा । त्रयोदशीचदशमी
प्राशनेतिथयःशुभाः १ बुधशुक्रगुरुवाराःशुभाः रविचन्द्रवारौर्काचित् अश्विनीरो-
हिणीमृगपुनर्वसुपुण्योत्तरात्रयहस्ताचित्रास्वात्यनुराधाश्रवणधनिष्ठाशततारकारेवत्यः
शुभाः जन्मनक्षत्रमशुभमतिकेचित् भद्रावैधृत्यतीपातगण्डातिगण्डवज्रशूलपरिघा
वर्ज्याः विष्णुशिवचन्द्रार्कदिकपालभूमिदिशाब्राह्मणान्संपूज्यमात्रुत्सङ्गतस्यशिशोः
काञ्चनेकांसेवापात्रेस्थितंदाधिमधुघृतमिश्रपायसंसुवर्णयुतहस्तेनसमन्त्रंप्राशयेत् सूर्या-
वलोकनादीन्यन्नप्राशनान्तानिअन्नप्राशनकालेशिष्टाःसहैवानुतिष्ठन्ति एतेपांसहप्रयो-
गसंकल्पादिकंकौस्तुभादौज्ञातव्यम् अथान्नप्राशनान्तेकर्तव्यम् अग्रतोऽथपरिन्यस्यशि-
ल्पवस्तूनि सर्वशः । शस्त्राणिचैववस्त्राणिततः पश्येत्तुलक्षणम् १ प्रथमंयत्स्पृशेद्बालः
पुस्तंकादिस्वयंतदा । जीविकातस्यबालस्यतेनैवतुभविष्यति २ अन्नप्राशनान्तसं-
स्कारेषुमलमासगुरुशुक्रास्तादिदोषोनास्तिइत्युक्तंतच्छुद्धकालेष्वसंभवेज्ञेयम् तेनषष्ठा-
दिमासेअस्तादिदोषसत्वेऽष्टमादिमासेकार्यम् इतिसूर्यावलोकननिष्क्रमणभूम्युपवेश-
नान्नप्राशनानि ॥

४३ अथकर्णवेधः दशमेद्वादशेवाक्षिषोडशेकर्णवेधनम् । मासेषष्ठेसप्तमेवाअष्टमे
दशमेपिवा १ द्वादशेवाततोऽब्देचप्रथमेवातृतीयके । नकर्तव्यंसमेवर्षेस्त्रीपुंसःश्रुति-
वेधनम् २ तृतीयादिवत्सरेमासाः कार्तिकेपौषमासेवाचैत्रेवाफाल्गुनेपिवा । शुक्लपक्षः
शुभःप्रोक्तोजन्ममासोनिषेधितः १ भद्रायांविष्णुशयनेकर्णवेधंविजयेत् । तेनकां-
तिकमासविधिःशुक्लद्वादश्युत्तरंज्ञेयः केचिन्मीनस्थसूर्येचैत्रंधनुस्थेपौषमासंवर्जयन्ति
द्वितीयादशमीषष्ठीसप्तमीचत्रयोदशी । द्वादशीपञ्चमीशस्तातृतीयाकर्णवेधने १ चन्द्र-
बुधगुरुशुक्रवाराःपुण्यपुनर्वसुमृगोत्तरात्रयहस्तचित्राश्विनीश्रवणरेवतीधनिष्ठाःशुभाः
विष्णुरुद्रब्रह्मसूर्यचन्द्रदिकपालनासत्यसरस्वतीगोब्राह्मणगुरुपूजांकृत्वालक्तकरसाङ्कि-
तंकर्णपुंसःपूर्वदक्षिणंविध्येत्पश्चाद्वामम् स्त्रीणांपूर्ववामं सौवर्णीराजपुत्रस्यराजतीवि-

प्रवैश्ययोः । शूद्रस्यचायसीसूचीबालकाष्टाङ्गुलामता १ कर्णरन्ध्रेरवेदछायाप्रविशे-
द्वर्धयेत्तथा । अन्यथादर्शनेतस्यपूर्वपुण्यविनाशनम् इतिकर्णवेधः ॥

४४ अथबालस्यदृष्टिदोषादौरक्षाविधिः वासुदेवोजगन्नाथःपूतनातर्जनोहरिः ।
रक्षतुत्वरितोबालंमुञ्चमुञ्चकुमारकम् १ कृष्णरक्षशिशुंशङ्खमधुकैटभमर्दन । प्रातःसङ्ग-
वमध्याह्नसायाह्नेषुचसंध्ययोः २ महानिशिसदारक्षकंसारिष्टनिषूदन । यद्गोरजःपि-
शाचांश्चग्रहान्मातृग्रहानपि ३ बालग्रहान्विशेषेणाच्छिन्धिच्छिन्धिमहाभयान् । त्रा-
हित्राहिहरेनित्यंत्वद्रक्षाभूषितंशिशुम् ४ इतिभस्माभिमन्त्र्यैवभूषयेत्तेनभस्मना । शि-
रोललाटाद्यङ्गेषु रक्षांकुर्याद्यथाविधि ५ इति प्रयोगसागरे रक्षरक्षमहादेवनीलग्रीवजटा-
धर । ग्रहैस्तुसहितोरक्षमुञ्चमुञ्चकुमारकम् १ अमुंमन्त्रंभूर्जपत्रेविलिख्यतत्पत्रंभुजेबध्नी-
यात् बालरोदनपरिहारार्थयन्मुक्तंमयूखे षडस्रमध्येह्रींकारस्तन्मध्येशिशोर्नामवि-
लिख्यषट्कोणेषु ॐलुलुवस्वाहेतिमन्त्रषडक्षराणिविलिख्यतद्वहिर्नेमिवदृत्तद्वयंविलि-
ख्यतद्वहिरधोमुखैरर्धचन्द्रैरावेष्ट्यपञ्चोपचारैःसंपूज्यबालहस्तेबध्नीयादिति बालग्रह-
शान्त्यादिकंबालग्रहस्तवश्चशान्तिकमलाकरशान्तिमयूखयोर्द्रष्टव्यम् ॥

४५ अथवर्धापनविधिः सचवर्षपर्यन्तंप्रतिमासंजन्मतिथौकार्यः वर्षोत्तरंप्रत्यब्दं
जन्मतिथौकार्यः तिथिद्वैधेयत्रजन्मर्क्षयोगः साग्राह्या दिनद्वयेजन्मनक्षत्रयोगसत्त्वास-
त्त्वयोरौदयिकीद्विमुहूर्ताधिकाग्राह्या द्विमुहूर्तन्यूनत्वेपूर्वा जन्ममासस्यअधिमासत्वेशुद्ध-
मासेप्रत्याब्दिकवर्धापनविधिर्नत्वधिके अथसंक्षेपतःप्रयोगः आयुरभिवृद्ध्यर्थं वर्षवृ-

संक्षिप्तप्रयोगः. द्विकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्यतिलोद्वर्तनपूर्वकंतिलोदकेनस्नात्वाकृतति-
लकादिविधिर्गुरुंसंपूज्याक्षतपुञ्जेषुदेवताःपूजयेत् तत्रादौकुलदेवतायैनमइतिकुलदेव-
तामावाह्यजन्मनक्षत्रंपितरौप्रजापतिंभानुंविघ्नेशंमार्कण्डेयंव्यासंजामदश्रयरामंअश्वत्था-
मानंकृपंबालिंप्रह्लादंहनुमन्तंविभीषणंपृष्ठीचनान्नैवावाह्यपूजयेत् षष्ठ्यैदाधिभक्तनैवेद्यः
पूजान्तेप्रार्थना चिरंजीवीयथात्वंभोभविष्यामितथामुने । रूपवान्वित्तवांश्चैवश्रिया
युक्तश्चसर्वदा १ मार्कण्डेयनमस्तेस्तुसप्तकल्पान्तजीवन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थप्रसी-
दभगवन्मुने २ चिरंजीवीयथात्वंतुमुनीनांप्रवरोद्विज । कुरुष्वमुनिशार्दूलतथामां
चिरजीविनम् ३ मार्कण्डेयमहाभागसप्तकल्पान्तजीवन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थम-
स्माकंवरदोभव ४ अथषष्ठीप्रार्थना जयदेविजगन्मातर्जगदानन्दकारिणि । प्रसीद
ममकल्याणिनमस्तेषांष्टिदेवते १ त्रैलोक्येयानिभूतानिस्थावराणिचराणिच । ब्रह्म-
विष्णुशिवैःसार्धरक्षांकुर्वन्तुतानिमे २ ततस्तिलगुडमिश्रंपयःपिबेत् तत्रमन्त्रः सतिलं
गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्धमितंपयः । मार्कण्डेयाद्वरंलब्ध्वापिबाम्यायुर्विवृद्धये १ क्वचित्पू-
जितषोडशदेवताभ्योनाम्नाप्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्यतिलहोमउक्तः ततोविप्रभोजनं
तद्दिनेनियमाः खण्डनंनखकेशानांमैथुनाध्वागमौतथा । आमिषंकलहंहिंसांवर्षवृद्धौ

विवर्जयेत् १ मृतेजन्मनिसंक्रान्तौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । अस्पृश्यस्पर्शनेवैषनस्नायादु-
ष्णवारिणा २ ॥

४६ अथचौलम् जन्मतोगर्भतोवाब्देप्रथमेऽथद्वितीयेके । तृतीयेपञ्चमेवापिचौल-
कर्मप्रशस्यते १ यद्वासहोपनीत्यात्रकुलाचाराद्व्यवस्थितिः । माघफाल्गुनवैशाखज्ये-
ष्ठेमासिशुभंस्मृतम् २ जन्ममासेऽधिमासेनज्येष्ठेज्येष्ठस्यनोभवेत् । शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तः
कृष्णश्चान्त्यत्रिकंविना २ द्वितीयाथतृतीयाचपञ्चमीसप्तमीशुभा । दशम्येकादशी
वापित्रयोदश्यपिशस्यते ३ रविभौमार्केशनयोवाराविप्रादिवर्णतः । गुरुशुक्रबुधाः
शुक्लसोमःसर्वशुभावहाः ४ अश्विनीमृगपुनर्वसुपुष्यहस्तचित्रास्वातीज्येष्ठाश्रवणध-
निष्ठाशततारकारेवत्यःशुभाः क्षौरप्रयाणभैषज्येजन्मर्क्षवर्जयेत्सदा । आयुःक्षयोनु-
राधाभिच्युत्तरारोहिणीमघे १ सिंहस्थेगुरौचौलादिशुभकर्मनकार्यम् सूनुर्मातरिग-
र्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् । पञ्चमाब्दात्प्रागूर्ध्वतुर्गर्भिण्यामपिकारयेत् १ सहोपनी-
त्याकुर्याच्चैत्तदादोषो न विद्यते । पृथक्चूडाकर्मपृथगुपनयनंचमातरिगर्भिण्यांनकार्यम्
उभयोःसहानुष्ठानेतुनदोषः गर्भिण्यामपिपञ्चममासपर्यन्तंनदोषः पञ्चममासादधः
कुर्यादतऊर्ध्वनकार्योदित्युक्तेः ज्वरितस्यचौलादिमङ्गलंनकार्यम् विवाहव्रतचूडासुमा-
तायदिरजस्वला । तस्माःशुद्धेःपरंकार्यमङ्गलंननुरब्रवीत् । नान्दीश्राद्धोत्तरंरजस्वला-
यांशान्तिकृत्वाकार्यम् केचिन्मुहूर्तान्तराभावेप्रारम्भात्प्रागपिरजोदोषेश्रीपूजनादि-
विधिनाशान्तिकृत्वाकार्यमित्याहुः मातुलपितृव्यादौकर्तरितत्पत्न्यारजस्वलायामपिम-
ङ्गलंनेतिसिन्धुः त्रिपुरुषात्मककुलेषण्मासमध्येमौजीविवाहरूपमङ्गलोत्तरंमुण्डनाख्यं
चूडाकर्मादिनकार्यम् संकटेतुअब्दभेदेकार्यम् चतुःपुरुषपर्यन्तंकुलेसपिण्डीकरणमा-
सिकश्राद्धान्तप्रेतकर्मसमाप्तेःप्राक्चूडाकर्मादिकमभ्युदयिकंकर्मनकार्यम् एकमातृज-
योरेकवत्सरेऽपत्ययोर्द्वयोः । नसंस्कारः समानःस्यान्मातृभेदेविधीयते १ प्रारम्भो-
त्तरंस्मृतकप्राप्तौकूष्माण्डीभिर्ऋग्भिर्घृतंहुत्वागांदत्त्वाचूडोपनयनोद्वाहादिकमाचरेत् अ-
त्रविशेषोविवाहप्रकरणेवक्ष्यते मध्येमुख्याएकाशिखाअन्याश्चपाश्वादिभागेष्विति
यथाकुलाचारंप्रवरसंख्ययाशिखाश्चूडासमयेकार्याः उपनयनकालेमध्येशिखेतरशि-
खानांवपनंकृत्वामध्येभागेएवोपनयनोत्तरंशिखाधार्या चौलकर्मणिजातकर्मणिचभो-
जनेसांतपनकृद्भ्रं प्रायश्चित्तम् अन्येषुसंस्कारेषुउपवासेनशुद्धिः चूडान्ताःसर्वेसंस्काराः
स्त्रीणाममन्त्रकाःकार्याः होमस्तुसमन्त्रकः होमोप्यमन्त्रकःकार्यो नवाकार्यइतिवृत्तिकृदा-
दिमतम् एवंशूद्रस्याप्यमन्त्रकंचौलम् इदानींशिष्टेषुस्त्रीणांचूडादिसंस्कारकरणंनदृश्यते

१ अग्निः कृत्तिका । एतेषु अनुराधादिनक्षत्रेषु क्षौरेकृते आयुःक्षयोभवतीत्यर्थः । मुहूर्तग्रंथे क्षौरकर्मन
कदाचिदाचरेद्वाटमित्रपितृभार्यमाग्निभिः ॥ नागरामशरवेदषण्मितावृत्तिभिस्तुमृतिरेकहायने ॥ १ ॥ अस्यार्थः ।
धाता रोहिणी । मित्रं अनुराधा । पितृभं मघा । अयमा उत्तरा । अग्निः कृत्तिका एषुनक्षत्रेषु क्षौरकर्मन-
कुर्यात् कुतः एतेषु रोहिण्यादिनक्षत्रेषु क्रमेणएकवर्षमध्ये अष्टत्रिपंचचतुःषडावृत्तिक्षौरेणमृतिर्भवतीतिविशेषः ॥

विवाहकालेचूडादिलोपप्रायश्चित्तमात्रं कुर्वन्ति चौलोत्तरं मासत्रयपर्यन्तं सपिण्डैः पिण्ड-
दानं तिलतर्पणं च न कार्यम् महालये गयायां पित्रोः प्रत्यब्दश्राद्धे च पिण्डदानादिकार्यं ॥

४७ अथ विद्यारम्भः पञ्चमे वर्षे अक्षरलेखनारम्भ उत्तरायणे कार्यः अत्र कुम्भस्थः
सूर्यो वज्र्यः शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना । द्वितीया तृतीया पञ्चमी दशम्ये-
कादशी द्वादशी त्रयोदश्यः श्रेष्ठाः अश्विनी मृगार्द्रा पुनर्वसु पुष्य हस्त चित्रा स्वात्य नुराधा-
श्रवण धनिष्ठा शततार कारेवत्यो भौमशनिभिन्नवाराश्च शुभाः विघ्नेशं लक्ष्मीनाराय-
णौ सरस्वतीं स्ववेदं मूत्रकारं च पूजयित्वा गुरुं ब्राह्मणान् धार्त्रीं च संपूज्य नत्वा सर्वास्त्रिः प्रद-
क्षिणी कृत्य प्रणवपूर्वकं मक्षरमारभेत् ततो गुरुं नत्वा देवता विसर्जयेत् ततो ब्रुवनमातः
सर्ववाङ्मयरूपेणागच्छागच्छेति सरस्वत्यावाहनमन्त्रः प्रणवेन षोडशोपचारार्पणम् ॥

४८ अथानुपनीतधर्माः प्राशुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः तेन मूत्रपु-
रीषोत्सर्गादावाचमनाद्याचारो नास्ति लघुपातकहेतुलशुनपर्युषितोच्छिष्टादिभक्षणे
दोषाभावः एवमपेयपाने अनृतावाच्यभाषणेपि महादोषहेतुमांसान्त्यजरजस्वला-
दिस्पृष्टान्नभक्षणे मद्यादिपाने च दोषोस्त्येव रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव कुमारके । शि-
शोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् । तत्र प्रागन्नप्राशनाच्छिशुसंज्ञा तत ऊर्ध्वप्रा-
क्चौलात् त्रिवर्षाद्वा बालसंज्ञा तत आमौ जीबन्धनात् कुमारसंज्ञा अत्राचमनमिति त्रिरुद-
कपानमेव न तु ओष्ठमार्जनादिकल्पइति ज्ञेयम् न चानुपनीतो वेदमुच्चारयेत् पित्रोरन्त्य-
क्रियायां त्वनुपनीतेनापि मन्त्रोच्चारः कार्यः स चाद्वित्रिवर्षयोः कृतचूडस्यैव त्रिवर्षोर्ध्वत्वं
कृतचूडस्यापि एतच्चौरसपुत्रविषयम् पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः । औ-
र्ध्वदेहिकमन्येतु संस्कृताः श्राद्धकारकाः १ इति स्कान्दात् बालानामपथ्यं पित्रादिभि-
र्निवारणीयम् तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानग्रे तु भोजयेत् । बालानां क्रीडनदाने स्वर्गसुखम्
तेषां भोज्यप्रदाने गोदानफलम् ॥

४९ अथोपनयनम् उपनयनं नाम आचार्यसमीपनयनाङ्गको गायत्र्युपदेशप्रधानकः
कर्मविशेषः उपनयनपदस्य योगरूढत्वात् तत्राधिकारिणः पितैवोपनयेत् पुत्रं तदभा-
वोपनयेनेधिकारिणः वेपितुः पिता । तदभावेऽपि तु भ्राता तदभावे तु सोदरः १ तदभावे सगो-
त्रसपिण्डाः तदभावे मातुलादयोऽसगोत्रसपिण्डाः तदभावे असपिण्डसगोत्रजाः एते
च कुमारापेक्षया वयोज्येष्ठा विवक्षिताः कनिष्ठकर्तृकोपनयनस्य निषिद्धत्वात् सर्वभावे
श्रोत्रिर्यः जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्वत्त्वाच्चापि विप्रत्वं त्रिभिः श्रो-
त्रिय उच्यते १ कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन् कृच्छ्रांश्च बटुश्चरेत् । गायत्र्या द्वादशाधिकसहस्र-
जपश्चोपनयनेऽत्राधिकारसिद्ध्यर्थं कार्यः केचिद्द्वादशसहस्रीं जपन्ति अथोपनयनकालः

उपनयनकालः गर्भतो जन्मतो वा पञ्चमेष्टमे वा वर्षे ब्राह्मणस्योपनयनम् एकादशे द्वादशे

वाक्षत्रियस्य द्वादशेषोडशेवावैश्यस्य धनकामस्यविद्याकामस्यसप्तमे । अष्टमेसर्व-
कामस्यनवमेकान्तिमिच्छतः १ केचिद्विप्रस्यषष्ठनमन्यन्ते आषोडशादाद्वाविंशादा-
चतुर्विंशाच्चवर्षात्ब्राह्मणादेर्गौणकालः अत्रगर्भादिःसंख्या तथाचजन्मतःपंचदशवर्ष-
पर्यंतविप्रस्यनविशेषतःप्रायश्चित्तम् षोडशेवर्षेसशिखवपनमेकविंशतिरात्रयावकाशन-
मन्तेसप्तब्राह्मणशोजनमितिप्रायश्चित्तम् सप्तदशादिवर्षेषुकृच्छ्रत्रयादिप्रायश्चित्तपूर्वक-
मुपनयनंबोध्यम् विप्रक्षत्रिययोरुत्तरायणेमौजीबन्धः वैश्यदक्षिणायनेपि वसन्ते
ब्राह्मणमुपनयीतग्रीष्मेराजन्यंशरदिवैश्यम् माघादिशुक्रान्तकपञ्चमासाःसाधारणा
वासकलद्विजानामितिगर्भोक्तेर्वसन्ताब्दाभेशिशिरग्रीष्मावपिग्राह्यौ वसन्तविधिनोत्त-
रायणादिविधेःसंक्रोचायोगात् एवंमाघादिमासपञ्चकनियमात्पौषाषाढयोःसत्यप्यु-
त्तरायणेउपनयनंनकार्यम् तत्रापिमीनार्कमारभ्ययावन्मिथुनप्रवेशंप्रशस्तःकालः मीन-
मेषयोस्तुप्रशस्ततरः मकरकुंभस्थेर्केमध्यमंमीनमेषस्थेउत्तमंवृषभमिथुनस्थेऽधममुपनयन-
मित्यभिधानात् मीनार्कविशिष्टश्चैत्रोऽनिष्टबृहस्पत्यादिवहुविधदोषापवादकतयाप्रश-
स्ततमः जीवभार्गवयोरस्तेसिंहस्थेदेवतागुरौ । चन्द्रसूर्येदुर्बलेपिगोचरेनिष्टदेगुरौ १ मे-
खलाबन्धनंकार्यंचैत्रेमीनगतेरवावित्यर्थकस्मृतेः अत्रगुरुशुक्रास्तदोषापवादोतिमहासं-
कटविषयत्वान्नकथनीयः मीनार्कचैत्रेजन्ममासनक्षत्रदोषोनास्ति जन्ममासजन्मनक्षत्र-
जन्मतिथिजन्मलग्नजन्मराशिलग्न्येषुविप्राणामुपनयनंनदोषाय क्षत्रियवैश्ययोरप्रथम-
गर्भेदोषोन ज्येष्ठापस्यज्येष्ठमासेमङ्गलंन शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चान्यत्रिकंविने-
तिगुरुक्तेःकृष्णपक्षेदशमीपर्यन्तंसंकटेकार्यम् शिष्टास्तुसंकटेपिकृष्णपक्षेपञ्चमीपर्यन्त-
मेवकुर्वन्ति अर्थातिथिविचारः द्वितीयातृतीयापञ्चमीषष्ठीदशम्येकादशीद्वादश्यःप्रश-
स्ताः कचित्सप्तमीत्रयोदशीकृष्णप्रतिपद्विधिःपुनरुपनयनमूकाद्युपनयनविषयः ति-

तिथिविचारः. थौसोपपदाख्यायामनध्यायेगलग्रहे । अपराह्णेचोपनीतःपुनःसं-

स्कारमर्हति १ सिताज्येष्ठेद्वितीयाचआश्विनेदशमीसिता । चतुर्थीद्वादशीमाघेऽताः
सोपपदाःस्मृताः २ अनध्यायाःपौर्णमासीचतुर्दश्यष्टमीअमा । प्रतिपत्सूर्यसंक्रान्ति-
मन्वाद्याश्चयुगादयः ३ कृष्णपक्षेद्वितीयाश्चकार्तिकाषाढफाल्गुने । विषुवायनसंक्रा-
न्त्योःपक्षिणीअनध्यायइतिपूर्वपरिच्छेदेउक्तम् सोपपदानामनध्यायतिथीनांचदिनद्व-
येसूर्योदयोत्तरंसूर्यास्तात्पूर्वचत्रिमुहूर्तसत्त्वेदिनद्वयमनध्यायः शिष्टास्तुप्रतिपच्छेषघ-
टिकादिमात्रेपित्रतबन्धेऽनध्यायंवदन्ति विषुवायनेतरसंक्रान्तिमन्वादियुगादिषुतुप्र-
थमद्वितीयपरिच्छेदोक्तरीत्या यत्रदिनेसंक्रान्तिपुण्यकालोयुगमन्वादिश्राद्धकालश्चत-
द्दिनेऽनध्यायः नतुतेषामस्तादौमुहूर्तत्रयेसत्त्वमनध्यायहेतुः त्रयोदश्यादिचत्वारिस-

सम्यादिदिनत्रयम् । चतुर्थीचैकतः प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः १ अत्र चतुर्थीनवमीचव्रत-
काले साज्येति भाति केचिच्चतुर्थीशेषयुतपञ्चम्याव्रतबन्धनकुर्वन्ति तत्र मूलं मृग्यम् नवमी-
शेषयुतदशम्यामौ जीनकार्येति मयूखे अपराह्णत्वे धाविभक्तदिनतृतीयांशो व्रतबन्धे वर्ज्यः
दिनमध्यमभागो मध्यमः प्रथमभागो मुख्यः मन्वाद्युगादयो द्वितीयपरिच्छेदे दर्शिताः
तत्रोपनयने चैत्रशुक्लतृतीयायाः मन्वादेर्वैशाखशुक्लतृतीयाया युगादेश्च प्रसक्तिः अन्येषां
युगादिमन्वादि तिथीनां प्रसक्तिर्नास्ति अनयोरपवादः सिन्धुकौस्तुभादौ स्मर्यते याचैत्र-
वैशाखसितातृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य । कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भ-
रद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः १ इति अत्र माघसप्तम्यामन्वादेरपवादः पुनरुपनयनादिविषयः
फाल्गुनकृष्णद्वितीयायाश्चातुर्मास्यद्वितीयात्वेनानध्यायत्वं प्राप्तं तस्यापवादोऽयं यत्तु अ-
नध्यायस्य पूर्वैश्चुरनध्यायात्परेहनि । व्रतारम्भं विसर्गं च विद्यारम्भं च वर्जयेत् १ इति स्मृत्य-
न्तरम् तद्वितीयाविध्यनुपपत्त्या गलग्रहत्वेन प्राप्तसप्तमीनवमीत्रयोदशीनिषेधानुवादक-
मिति भाति अप्राप्तनिषेधकत्वे मन्वाद्युगादिसंक्रान्त्यादिप्रयुक्तानध्यायेभ्योऽपि पूर्वपर-
दिनयोर्निषेधापत्त्या चैत्रशुक्लद्वितीयादेरपि निषिद्धत्वापातात् न चेष्टापत्तिः शिष्टाचार-
ग्रन्थेषु चानुपलम्भात् मुहूर्तमार्तण्डोक्त्या माघेशुक्लद्वितीया कृष्णद्वितीया वैशाखकृष्णद्विती-
याचेत्यनध्यायत्रयमुपनयने धिकं प्राप्नोति एतदपरेनाद्रियन्ते बहुग्रन्थेषु मूलानुपलम्भात्
मौ जी प्रकरणे मुहूर्तचिन्तामण्यादिग्रन्थेषु क्वाप्यनुक्तेष्व अतो मार्तण्डोक्तानामतिरिक्ता-
नध्यायानामुपनिषत्पाठादिविषयत्वं न तु मौ जी विषयत्वमिति युक्तं भाति तत्र तृतीयाष-
ष्ठीद्वादशीषु प्रदोषसत्त्वे मौ जीनकार्या रात्रेः प्रथमयामे चतुर्थीसार्धयामे सप्तमीयामद्वये त्र-
योदशीचेत्तदा प्रदोषः दिनद्वये प्रथमयामादेषु चतुर्थ्यादिव्याप्तौ पूर्वदिने प्रदोषो नोत्तर-
दिने इति कौस्तुभे प्रदोषदिने मन्दवारे कृष्णपक्षान्त्रिके चोपनयने पुनरुपनयनमिति म-
यूखे एते नित्यानध्यायाः अथ नैमित्तिकाः विवाहप्रतिष्ठोद्यापनादिष्वासमाप्तेः सगो-

नैमित्तिकान-

ब्राणामनध्याय इति स्मृत्यर्थं सारोक्तेस्त्रिपुरुषसंनिषेधेषु ब्रह्मयज्ञादिवर्ज-
ध्यायाः ।

नात् मौ जी विवाहादिनिमित्तकमण्डपप्रतिष्ठाद्युत्सवसमाप्तिपर्यन्तमुप-
नयनं नकार्यमिति भाति विवाहादिमङ्गलकरणे दोषो न शोभनादिने चानध्याय इत्युक्तेर्ग-
र्भाधानादिशुभकार्यदिने एककुले एकगृहे वा व्रतबन्धो न कार्य इति भाति भूकम्पे भूविदार-
णे वज्रपाते उल्कापाते धूमकेतूत्पत्तौ ग्रहणे च दशाहं सप्ताहं वा व्रतबन्धादिमङ्गलं नकार्यम् के-
चित्संकटे त्रिदिनमनध्यायमाहुः अकालवृष्टौ त्रिरात्रं पक्षिणी वाऽनध्यायः पौषादिचैत्रा-
न्तमकालवृष्टिः केचिदार्द्रादिज्येष्ठान्तसूर्यनक्षत्रादन्यत्राकालवृष्टिरित्याहुः यस्मिन् दे-
व्यो वर्षाकालस्ततो न्यत्राकालवृष्टिरिति सिद्धान्तः अतिवृष्टौ करकावृष्टौ रुधिरवृष्टौ च

अनध्यायगर्जने त्वहोरात्रम् गुरुशिष्यऋत्विक्करणेऽप्यहम् पशुमण्डूकनकुल-

कैरन्तरागमने होरात्रम् आरण्यमार्जारादिगमने त्रिरात्रम् सृगालवान-

रैर्द्वादशरात्रम् श्रवणद्वादशीयमद्वितीयमहाभरण्यादयोऽभ्येप्यनध्यायानित्यानैमित्तिकाश्रवणहवोग्रन्थेषूक्तास्तेषामुपनयनेप्रसक्त्यभावादत्रनोक्ताः व्रतबन्धेनान्दीश्राद्धोत्तरं पूर्वोक्तप्रातर्गर्जितादिनैमित्तिकानध्यायप्राप्तौज्योतीनिबन्धे नान्दीश्राद्धं कृतं चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं नकारयेत् ? इति वेदारम्भं नकारयेदिति निषेधो याजुषादिविषयः बहुचानामुपाकर्मण्येव वेदारं भोक्त्यामौ जीदिने वेदारम्भाप्रसक्तेः तदोपनयनं कार्यमिति बहुचादिसर्वसाधारणः याजुषादिभिर्मौ ज्युत्तरमपि अनध्यायप्राप्तौ वेदारम्भो वर्ज्यः नान्दीश्राद्धात्प्राक् नैमित्तिकानध्याये मुहूर्तान्तरे कार्यम् मौ ज्युत्तरमनुप्रवचनीयात्प्राक् गर्जने वक्ष्यते इति अनध्यायादिनिर्णयः इत्थं तथितत्प्रसङ्गप्राप्तमनध्यायादिकंच विचार्य वारादिचिन्त्यते गुरुशुक्रबुधवाराः श्रेष्ठा सूर्यवारो मध्यमः चन्द्रवारो धमः भौममन्दवारौ निषिद्धौ सामवेदिनां क्षत्रियाणां च भौमवारः प्रशस्तः शा-

वेदाधिपगुरुच- खाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलंतथा । शाखाधिपतिलग्नंच दुर्लभं त्रि-
द्रादिबलविचारः. तयंत्रते १ गुरुशुक्रौ भौमबुधाष्टग्वेदाद्याधिपाः स्मृताः । पतीसितेज्यौ
विप्राणां नृपाणां कुजभास्करो २ वैश्यानां शशभृत्सौम्यावितवर्णाधिपाः स्मृताः । पितुः
सूर्यबलं श्रेष्ठं शाखावर्णेशोर्वटोः ३ पितुर्वटोश्च सर्वेषां बलं वाक्पतिचन्द्रयोः । बटुतत्पि-
त्रोरुभयोर्गुरुचन्द्रबलालाभे बटोरुभयबलमावश्यकम् तत्र चन्द्रबलं गर्भाधानप्रसङ्गे उक्तम्
द्विपञ्चमस्तनवैकादशस्थो गुरुः शुभफलप्रदः जन्मतृतीयषष्ठदशस्थानेषु पूजाहोमात्मक-
शान्त्या शुभः चतुर्थाष्टमद्वादशस्थानेषु दुष्टफलः कर्कधनुर्मीनराशिषु चतुर्थादिस्थानेषु
नदोषः अतिसंकटे चतुर्थद्वादशस्थो द्विगुणपूजाहोमादिना शुभः अष्टमस्तुत्रिगुणपूजादि-
ना शुभः केचिदानष्टो वामवेधेन शुभ इत्याहुस्तन्नेति राजमार्तण्डः अष्टमवर्षादि मुख्यकाले
गुरुबलाभावेपि मीनगतरवियुतचैत्रे वा शान्त्या वा व्रतबन्धः कार्यो न तु मुख्यकालातिक्रमः
नित्यकालस्य बलीयस्त्वात् अथ नक्षत्राणि पूर्वात्रयहस्ताचित्रास्वातीमूलाश्लेषाद्राश्रवणे-

नक्षत्रविचारः पुनरुग्वेदिनां मौ जीशस्ता रोहिणी मृगपुष्यपुनर्वसु ज्युत्तराहस्तानुरा-
धाचित्रारेवतीषु याजुषाणाम् अश्विनीपुष्योत्तरात्रयाद्राहस्तधनिष्ठाश्रवणेषु सामगानाम्
अश्विनीमृगानुराधाहस्तधनिष्ठापुनर्वसुरेवतीषु अथर्ववेदिनाम् पूषानक्षत्राणामसंभवे
भरणीकृत्तिकामघाविशाखाज्येष्ठाशततारकावर्जयित्वासर्वाणिसर्वेषां ग्राह्याणि राज-
मार्तण्डेषु पुनर्वसुनिषेधो निर्मूल इति बहवः केचिद्वक्सामवेदविषयः पुनर्वसुनिषेध इत्याहुः
व्यतीपातवैधृतिपरिघार्थेषु विष्कम्भादीनां निषिद्धनाडीषु भद्रायां ग्रहणे च मौ जीवर्ज्या
अथ लग्ने ग्रहबलम् व्रते ग्राह्याद्वादशाष्टषट्वर्ज्याः शुभस्वेचराः । खलारुयायारिगाश्चन्द्रः शु-

लमशुद्धिः. ह्नेगोर्कगस्तनौ १ कचित्सूर्यस्तनौ श्रेष्ठोऽष्टमे वर्ज्योऽखिलो ग्रहः । ल-
ग्नेशः शुक्रचन्द्रौ च षष्ठे वर्ज्याः सितोन्त्यगः २ लग्ने चन्द्रखलाश्चैवेन्दुर्वर्ज्योद्वादशाष्टमे ।

पञ्चेष्टग्रहहीनंचलग्नं सर्वत्र वर्जयेत् ३ तुलामिथुनकन्याख्याधनुर्वृषभान्हयाः । नवमां-
शाः शुभाः प्रोक्ताः कर्कांश्च वर्जयेद्वते ४ षड्वर्गशुद्ध्यादिकमिष्टकालसाधनादिविचारश्च
ज्योतिर्ग्रन्थेभ्यो ज्ञातव्यः मातरिरजस्वलायां मातुलज्येष्ठभ्रात्रादीनां पित्रसां निध्यात्

उपनयनकर्तुः कर्तृणां पत्न्यां रजस्वलायां च मौजीविवाहादिनकार्यम् नान्दीश्रा-
पत्नीरजसिविचारः. द्योत्तरं मातृरजसि भ्रात्रादिकर्त्रन्तरसत्त्वेऽपि सन्निहितमुहूर्तान्तरालाभे
शान्तिं कृत्वा कार्यम् अन्यथामुहूर्तान्तरेण नान्दीश्राद्योत्तरं मातुलादिकर्तृणां पत्नी-
रजोदोषे आरब्धत्वाच्छान्तिं विनैव कार्यम् मौजीविवाहोत्तरं मण्डपोद्वासनात्प्राक्मा-
तृरजोदोषेऽपि शान्तिः कार्या मङ्गलस्यासमाप्तत्वादिति मुहूर्तचिन्ता मणिटीकायाम् प्रार-
म्भात्प्रागापरजोदोषे मुहूर्तान्तरालाभेशान्तिं कृत्वाऽतिसंकटेऽत्र तवन्धादिकं कार्यमिति-
कौस्तुभे शान्तिप्रकारश्च ममासु कमङ्गले संस्कार्य जननीरजोदोषजनिता शुभफलनि-
रासार्थं शुभफलावाप्त्यर्थं श्रीपूजनादि शान्तिकरिष्यद्वा तिसंकल्प्य माषसुवर्णनिर्मितां ल-
क्ष्मीं श्रीसूक्तेन षोडशोपचारैः संपूज्य स्वगृहोक्तविधिना श्रीसूक्तेन प्रत्यूचं पायसं हुत्वा कल-
शोदकेनाभिषिच्य विष्णुं स्मृत्वा कर्मेश्वरार्पणं कुर्यादिति प्रारम्भोत्तरं सूतकप्राप्तौ एकोद-
रयोः समानसंस्कारेऽप्रेतकर्मासमाप्तौ च चौलप्रकरणे उक्तम् विशेषस्तु वक्ष्यते अथ पदार्थसं-
पादनम् कौपीनं प्रावारश्च कार्पासजमहतं संपाद्य ईषद्वौतं नवं श्वेतं सदशं वस्त्रमहतसंज्ञं प्रा-

पदार्थसंपादनम्. वारार्थमजिनं वा तच्च त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा बहिलो माखण्डं त्रिखण्डं वा-
ष्टाचत्वारिंशदङ्गुलं धार्यम् त्रिखण्डपक्षे चतुर्विंशत्यङ्गुलाष्टाङ्गुलषोडशाङ्गुलाः क्रमेण त्र-
यः खण्डाः कार्पासं यज्ञोपवीतम् तन्निर्माणप्रकारः ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्त्रीभिर्विधवादिभि-
श्च निर्मितं सूत्रं ग्राह्यम् संहतचतुरङ्गुलिमूलेषु षण्णवत्यासूत्रमावेष्ट्य तत्त्रिगुणीकृत्य सौर्ध्ववृत्तं
यज्ञोपवीतनिर्णयः. वलितं कृत्वा पुनरधोवृत्तरीत्या त्रिगुणीकृतं तत्सूत्रं नवतन्तुकं संपद्यते त-
त्त्रिरावेष्ट्य दृढग्रन्थि कुर्यात् स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न धार्यतत्कथंचन । विच्छिन्नं वाप्यधो-
यातं भुक्तानिर्मितमुत्सृजेत् १ सिद्धे मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति न्यायेन सिद्धं यज्ञोपवीतं त्रिगु-
णीकरणादि मन्त्रैरभिमन्त्र्य यज्ञोपवीतं परममिति मन्त्रेण धारयेत् तद्यथा गायत्र्या त्रिगुणी-
कृत्या पोर्वाहोऽतिसृभिः प्रक्षाल्य पुनर्गायत्र्या त्रिगुणीकृत्य ग्रन्थौ विष्णुब्रह्मरुद्राक्षमेतु के-
चिन्नवतन्तुषु नवदेवतान्यासमाहुः ततो गायत्र्या दशवारमभिमन्त्रिताभिरद्रियं यज्ञोपवीतं
प्रक्षाल्योदुत्यामति तृचेन सूर्याय प्रदश्यं यज्ञोपवीतमिति मन्त्रेण प्रथमं दक्षिणं बाहुमुदृत्य ५-

१ मीनः । तुलादयो नवमाशाः शुभा इत्यर्थः । २ षड्वर्गशुद्धौ उपयुक्तः श्लोकः ॥ मेषेषष्ठधट्टैषे त्रिद्विगिनो-
द्वे द्वे द्विगोर्कर्मयः कीटेऽब्ध्यंगनवाद्रयोर्के भवने गाश्वाः स्त्रियाऽयर्के षट् ॥ जूकेर्काद्रिखगा अलौगवगषट् चापे त्रिष-
ट्गोद्रयो नर्केऽशास्त्र्यरुणा घटेऽष्टषट्पौ मीने द्विगोषट् शुभाः ॥ १ ॥ अस्यार्थः । मेषलमे कन्यातुलांशौ । वृषे मिथु-
नवृषमीनांशाः । मिथुने तुलाधनुर्मीनमिथुनांशाः । कर्के कर्ककन्याधनुस्तुलांशाः । सिंहकन्यातुलांशौ । क-
न्यालमे मिथुनमीनकन्यांशाः । तुलालमे मीनतुलाधनुंशाः । वृश्चिके धनुस्तुलाकन्यांशाः । धनुषि मिथुनकन्याध-
नुस्तुलांशाः । मकरे मिथुनमीनांशाः । कुम्भे मीनवृषभांशौ । मीने तुलाधनुःकन्यांशाः । एते नवमांशाः प्राच्याः ॥

श्चात्कण्ठधारयेदिति उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवी-
तं कण्ठलम्बितम् १ चितिकाष्ठचितिधूमचण्डालरजस्वलाश्वसूतिकास्पर्शस्नात्वा यज्ञो-
पवीतस्यागः कण्ठलम्बितत्वाद्यकृत्वामलमूत्रोत्सर्गे च तत्त्यागः मासचतुष्टयोत्तरंचय-
ज्ञोपवीतस्यागः केचिज्जननशावाशौचयोरन्ते पितृत्यागमाहुः समुद्रंगच्छस्वाहोतिमन्त्रे-
ण सप्रणवव्याहृतिभिर्वाजीर्णयज्ञोपवीतस्यागः यज्ञोपवीतं प्रमादाद्गतं चेत्तूष्णींलौकिकं धृ-
त्वा मनोज्योतिरिति अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामित्युक्तेयं तन्मेराध्यतां वायो व्रतपते ०

यज्ञोपवीताभा- आदिसव्रतपते इत्यादि मन्त्रचतुष्टयेन च तस्माज्ज्याहुतीर्हुत्वा विधिवन्मू-
वे प्रायश्चित्तादि. तनंधारयेत् अथ वा यज्ञोपवीतनाशजन्यदोषनिरासार्थं प्रायश्चित्तं क-
रिष्ये इति संकल्प्य आचार्यवरणाग्निप्रतिष्ठादि आज्यभागान्ते सवितारंगायत्र्या तिलैरा-
ज्येन चाष्टोत्तरं शतं सहस्रं वा जुहुयात् नूतनं धृत्वा तिक्रान्तं संध्याद्याचरेत् इति यज्ञोपवी-
तहीनः क्षणं तिष्ठेच्चैच्छतगायत्रीजपः यज्ञोपवीतं विना भोजने विष्मूत्रकरणे वा गायत्र्यष्ट-
सहस्रं जपः वामस्कन्धात्कूर्परे मणिबन्धान्ते वा पतिते यथास्थानं धृत्वा त्रीन् षट्वायथा क्र-
मं प्राणायामान्कृत्वानवंधारयेत् कोपादिना स्वयं यज्ञोपवीतत्यागे पूर्ववत् लौकिकं धृत्वा प्रा-
यश्चित्तान्तेन वंधारयेत् ब्रह्मचारिण एकं यज्ञोपवीतम् स्नातकस्य द्वे उत्तरीयाभावे तृतीय-
कम् जीवत्पितृकेण जीवज्ज्येष्ठभ्रातृकेण चोत्तरीयं तत्स्थाने तृतीयं यज्ञोपवीतं वानधार्यम्
आयुष्कामस्य त्र्यधिकानि बहूनि यज्ञोपवीतानि अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने मातापित्रोर्मृते हनि।
तैत्तिरीयाः कठाः कण्वाश्चरकावाजसनेयिनः १ कण्ठादुत्तार्यसूत्रं तु कुर्युर्वैशालनं द्विजाः ।
अन्यया जुषैर्बह्वृचैः सामगैश्च कण्ठादुत्तारणे तत्त्यक्तानवंधार्यम् अथ मेखला मौञ्जी त्रि-
वृत्समश्चक्षणाकार्या विप्रस्य मेखला । त्रिवृत्ताग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव च १ मुञ्जा-
भावे तु कर्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः । ब्राह्मणस्य भवेद्दण्डः पालाशः केशसंमितः २

मेखलादण्डादि सर्वेषां यज्ञियो वा स्यादूर्ध्वनासाग्रसंमितः । बटुहस्तेन चतुर्हस्ताहस्तो-
संपादनम्.

च्छिताचतुरस्रासोपानाङ्किता प्रागुदक्प्रवणा कदलीस्तम्भाद्यलंकृता
वेदिः संपाद्या अथोपनयनान्तर्गतपदार्थेषु विशेष उच्यते वासः परिधानोत्तरं लौकिक-
माचमनम् यज्ञोपवीतधारणोत्तरं तु यथाविधि आचमनविधिर्वक्ष्यते एवमाज्यपा-

उपनयनपदा- त्रादुत्तरभागे बटुमाचमय्य प्रणीतापश्चिमदेशरूपतीर्थेन प्रवेश्याचार्या-
र्थेषु विशेषः. ग्न्योर्मध्येन नीत्वाचार्यदक्षिणत उपवेशयेत् ततो बार्हिरास्तरणादिष्णु-

वसं मार्गान्ते यज्ञोपवीतदानाद्याचमनान्तं ततः शिष्या अलौजलावक्षारणादिसमिदा-
धानान्तं गायत्र्युपदेशाङ्गबटोः शुचित्वसिद्धये अग्नये समिधमिति मन्त्र एकश्रुत्या प्रयोक्त-
व्यः ततः परिदानाभिवादनान्ते आचारप्राप्तं गायत्रीपूजनं कृत्वा ऽग्रे रुत्तरदेशे गायत्र्यु-

१ अश्मन्तकः ' आपटा ' इति लोके । बल्वजः ' मोळ लवा ' इत्यादि लो० । २ अविज्ञातस्वरत्वाद्भिभाषाछं-
दसीत्येकश्रुत्यविधानाच्च एवं सर्वत्राप्यविज्ञातस्वरामन्त्रा एकश्रुत्या नैव प्रयोक्तव्या इति जयन्त इति कौस्तुभे ।

पदेशः कार्यः अवक्षारणमप्युत्तरदेशे उक्तम् प्राञ्च्यस्वआचार्यः प्रत्यञ्च्यस्वआचार्योपविष्टा-
यबटवेगायत्रीमुपदिशेत् अथोपसंग्रहणप्रकारः उपसंग्रहणं नामामुकप्रवरान्विता-
मुकगोत्रोमुकशर्माहंभोअभिवादयइत्युक्त्वादक्षिणोत्तरकर्णौवामदक्षिणपाणिभ्यांस्पृ-
ष्ट्वादक्षिणहस्तेनगुरोर्दक्षिणपादं वामेन वामं स्पृष्ट्वा शिरोवनमनमिति एवंगुरुषुमातापि-
त्रादिषुचअभिवादनपूर्वकपादस्पर्शात्मकमुपसंग्रहणम् वृद्धतरेषुत्वभिवादनमात्रम् वृद्धे-
षुनमस्कारः अशुचिवमन्तमभ्यक्तं स्नानं कुर्वन्तं जपादिरतं पुष्पजलभैक्षादिभारवाहंन
नमेत् तन्नमने उपवासः शूद्रनतौ त्रिरात्रम् अन्त्यजे कृच्छ्रम् देवतागुरुयतिनमनाकर-
णे उपवासः अथप्रत्यभिवादनम् तत्रान्त्यस्वरः श्रुतः कार्यः तद्यथा आयुष्मान्भवसौ-
म्यदेवदत्ता ३ एकारौकारान्तेनाग्निं हरा ३ इ शम्भा ३ उ इतिसंध्यक्षरविश्लेषेण
पूर्वभागाकारः श्रुत इति अनुप्रवचनीयार्थभिक्षायां भिक्षां भवान्ददातु भिक्षां भवतीददा-
त्विति वा भवच्छब्दमध्यकभिक्षावाक्यप्रयोगः अन्यभिक्षायामादावन्ते वा भवच्छब्द इति
अथोपनयनविवाहादौ निर्विघ्नफलप्राप्त्यर्थमुपसर्गानिरासायवासपिण्डमरणादिनिमित्त-

विनायकशां- कप्रतिकूलानवृत्त्यर्थं वा विनायकशान्तिः कार्या तत्रकालः शुक्लपक्षचतुर्थी
तिविचारः. गुरुवारः पुष्यश्रवणोत्तरारोहिणीहस्ताश्विनीमृगनक्षत्राणि शस्तानि उ-
पनयनादौ तु प्रधानकालानुरोधेन यथासंभवकालो ग्राह्यः तत्रामुककर्मणो निर्विघ्नफल-
सिद्ध्यर्थमिति वा उपसर्गानवृत्त्यर्थमिति वाऽमुकसपिण्डमरणानिमित्तकार्शुचित्वप्रातिकू-
ल्यानिरासार्थमिति वा संकल्पऊह्यः अवशिष्टप्रयोगोन्यत्रज्ञेयः विवाहोपनयनादिष्व-
भ्युदयकर्मस्वादौ ग्रहयज्ञं कुर्यात् श्राद्धातिरिक्तेष्वनाभ्युदयिकेष्वपशान्त्यादिकर्मसु
ग्रहानुकूल्यकामो ग्रहयज्ञं कुर्यात् अरिष्टनिरासार्थमुत्पातेषु शान्तिस्थानेष्वप्रधानोपिग्र-

ग्रहयज्ञविचारः. हमखउक्तः प्रधानकर्मणः पूर्वमव्यवहिते व्यवहिते वा काले कुर्यात् व्यव-
हितपक्षे सप्तदिनाधिकव्यवधानं न कार्यम् प्रतिग्रहं दशावरप्रधानाहुतिसंख्यायामेक एव
ऋत्विक् दशाधिकपञ्चाशत्पर्यन्तसंख्यायां चत्वारऋत्विजः ततः ऊर्ध्वं शतावरहोमे
ऽष्टौऋत्विजो नवम आचार्यः तत्राचार्य आचार्यकर्म कृत्वा आदित्याय जुहुयात् अष्टभ्यः
सोमादभ्योष्टौऋत्विजो जुहुयुः ऋत्विक् चतुष्टयपक्षे द्वाभ्यां ग्रहाभ्यां एकैको जुहुयात्
आचार्योर्काय ताम्रादिमयीषु प्रतिमासु सर्वासु सौवर्णीषु वा फलेष्वक्षतपुञ्जेषु वा आदि-
त्यादिपूजनम् होमसंख्यानुसारेण कुण्डस्य स्थण्डिलस्य वाग्रहवेदेश्वहस्तादिमानम् तत्र
प्रधानाङ्गाहुतीनां पञ्चाशदवरसंख्यत्वे रत्निमित्तं कुण्डम् शतावरत्वे अरत्निमित्तम् सहस्रा-

१ अभिवादाने पादग्रहणं नास्त्यपादस्पर्शनं कार्यं न वेत्युक्तमिति उपसंग्रहणे च दक्षिणेन पाणिना गुरोर्दक्षिणपादं स-
व्येन संव्यगृहीत्वेति च कौस्तुभे । २ अभिवादकप्रत्याशीर्वचनं प्रत्यभिवादनम् । यत्रास्माभिवादनं तत्रास्मैव प्रत्यभि-
वादनं तथापि प्रत्यभिवादवाक्येशर्मपदरहितनाम्नोन्ते प्रुतस्वीकारपक्ष एव श्रेयानिति कौस्तुभाशयः ३ सायंप्रात-
भिक्षायामित्यर्थः ॥

वरत्वेहस्तमितम् अयुतादिहोमेहस्तद्वयम् लक्षहोमेचतुर्हस्तम् तत्र कृतमुष्टिःकरोरत्रिः
मुक्तकनिष्ठिकःकरःअरत्निः चतुर्विंशत्यङ्गुलोहस्तः यवोनचतुस्त्रिंशदङ्गुलानिहस्तद्व-
यम् अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानिहस्तचतुष्टयम् कुण्डेमेखलायोनिनाभिखातादिमानंग्रन्था-
न्तरेभ्योज्ञेयम् इदं कुण्डादिमानं सर्वत्रज्ञेयम् समिच्चर्वाज्यद्रव्यम् अर्कःपलाशःखदिर-
श्चापामार्गोथपिप्पलः । औदुम्बरःशमीदूर्वाकुशोऽर्कादेःक्रमात्समित् १ केचित्तिलान-
पिआहुः अर्कादिप्रधानहोमसंख्यादशांशेनाधिदेवताप्रसधिदेवतानांहोमः अधिदेव-
ताद्यर्धसंख्ययाक्रतुसंरक्षकक्रतुसाहुण्यदेवतानां शान्त्यङ्गभूतेग्रहयज्ञेबलिदानं कुर्वन्ति
अन्यत्रग्रहमखेबलिदानंन कुर्वन्ति प्रधानभूतायाएकाहुतेरेकविप्रभोजनंश्रेष्ठम् शताहु-
तेरेकविप्रभोजनंमध्यमम् सहस्राहुतेरेकविप्रभोजनंजघन्यम् सुविस्तरप्रयोगादिकमन्य-
त्र इतिग्रहयज्ञः कुमारस्योपनयनकालेकन्यायाविवाहेवाबृहस्पत्यानुकूल्याभावेशौन-
काद्युक्ताशान्तिःकार्या अस्यकुमारस्योपनयनेअस्याःकन्यकायाविवाहेवाबृहस्पत्यानु-

बृहस्पतिशा- कूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंबृहस्पतिशान्तिकरिष्यइतिसंक-
न्तिविचारः लप्याचार्यवृणुयात् स्थण्डिलेईशान्यायथाविधिस्थापितेश्वेतकलशेप-

अगव्यकुशोदकविष्णुकान्ताशतावरीप्रमुखौषधिप्रक्षेपपूर्णपात्रनिधानान्तेहरिताक्षत-
निर्मितदीर्घचतुरस्रपीठेहैमींगुरुप्रतिमांप्रतिष्ठाप्यस्थण्डिलेभिस्थापनादि अन्वाधानेबृह-
स्पतिमश्वत्थसमिदाज्यसर्पिर्मिश्रपायसैः साज्येनमिश्रितयवव्रीहितिलेनच प्रतिद्रव्यम-
ष्टोत्तरशताहुतिभिःशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि आज्यभागान्तेप्रतिमायांषोडशोपचारैर्गु-
रूपूजा बत्रपीतवस्त्रयुग्मपीतयज्ञोपवीतपीतचन्दनपीताक्षतपीतपुष्पघृतदीपदध्योदननै-
वेद्यार्पणान्तेमाणिक्यं सुवर्णवादक्षिणांदच्चाग्रहमखोक्तरीत्याकुम्भानुमन्त्रणान्तेबृहस्प-
तिमन्त्रेणदधिमध्वक्तसमिदाज्यगृहसिद्धपायसमिश्रितयवाद्यैर्यथान्वाधानंहोमः होम-
शेषंसमाप्यगन्धादिभिर्बृहस्पतिसंपूज्यपीतगन्धाक्षतपुष्पयुतताम्रपात्रस्थजलेनार्घ्यं द-
द्यात् तत्रमन्त्रः गम्भीरदृढरूपाङ्गदेवेज्यसुमतेप्रभो । नमस्तेवाक्पतेशान्तगृहाणार्घ्यंन-
मोस्तुते १ प्रार्थयेत् भक्तयायत्तेसुराचार्यहोमपूजादिसत्कृतम् । तत्त्वंगृहाणशान्त्यर्थं
बृहस्पतेनमोनमः १ जीवोबृहस्पतिःसूरिराचार्योगुरुरङ्गिराः । वाचस्पतिर्देवमन्त्रीशुभं
कुर्यात्सदामम २ इति विसर्जनप्रतिमादानान्तेकुमारादियुतयजमानाभिषेकः तत्र
मन्त्राः आपोहिष्ठेतितिस्रः ३ । तच्चायामि० ३ । स्वादिष्ठया० ३ । समुद्रज्येष्ठाः० ४ ।
इदमापःप्रवह० १ । तामग्निवर्णां० १ । याओषधीः० १ । अश्वावतीर्गोमतीर्न० १ ।
यद्देवादेवहेडनमित्याद्याःकूष्माण्डमन्त्राःपुनर्मनःपुनरायुरित्यन्तास्तैत्तिरीयशाखायां
प्रसिद्धाः कौस्तुभादौलिखिताएतैरभिषिच्यविप्रान्भोजयेदिति इतिबृहस्पतिशान्तिः
अथोपनयनादौसंकल्पाः तत्रोपनयनात्पूर्वेद्युराचार्योममोपनेतृत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं

उपनयनादेः कृच्छ्रत्रयंतत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमा-
 संकल्पाः॥ चरिष्ये तथाद्वादशाधिकसहस्रगायत्रीजपमुपनेतृत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं
 करिष्येइतिसंकल्पयेत् यदिपूर्वसंस्काराअतीतास्तदाअस्यकुमारस्यपुंसवनादीनामथ-
 वा जातकर्मादीनांचौलान्तानांसंस्काराणांकालातिपत्तिजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा
 श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रतिसंस्कारमेकैकां भूर्भुवःस्वःस्वाहेतिसमस्तव्याहसाज्याहुतिहो-
 प्यामिइतिसंकल्प्याग्रिस्थापनेध्माधानादिपाकयज्ञतन्त्रसहितावह्निस्थापनाज्यसंस्का-
 रपात्रसंमार्गमात्रसहितावातीतसंस्कारसमसंख्यसमस्तव्याहसाज्याहुतीर्जुहुयात् ततो-
 स्यकुमारस्यपुंसवनानवलोभनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकर्मसूर्यावलोकननिष्क्रमणो-
 पवेशनान्नप्राशनचौलसंस्काराणांलोपनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थंप्रतिसंस्कारंपादकृ-
 च्छंप्रायश्चित्तंचौलस्यार्धकृच्छ्रं बुद्धिपूर्वकलोपेप्रतिसंस्कारमर्द्धकृच्छ्रंचूडायाःकृच्छ्रं तत्प्र-
 त्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये चौलस्योपनीत्यास-
 हकरणस्यकुलधर्मप्राप्तत्वेकालातिपत्तिहोमंचौललोपप्रायश्चित्तंचनकार्यम् केचित्संस्का-
 रलोपप्रायश्चित्तंबटुनाकारयन्ति ततोबटुर्ममकामचारकामवादकामभक्षादिदोषपरिहा-
 रद्वारोपनेयत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थंकृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तंतत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रयीभूतयथाश-
 क्तिरजतदानद्वाराआचरिष्येइतिसंकल्पयेत् निष्कंनिष्कार्धंनिष्कपादंनिष्कपादार्धंवा
 रजतंगोमूल्यंदेयंनतुन्यूनम् अष्टगुजमाषरीत्याचत्वारिंशन्माषोनिष्कइत्युक्तम् ततः प्रा-
 यश्चित्तेकृतेपश्चादतीतमपिकर्मवै। कार्यमित्येकआचार्यानेत्यन्येतुविपश्चितः १ इतिव-
 चनाज्जातकर्मादिसंस्काराःकार्यानकार्याइतिपक्षद्वयम् तत्रप्रायश्चित्तेनप्रत्यवायपरिहा-
 रेपिसंस्कारजन्यापूर्वोत्पत्त्यर्थंसंस्कारानुष्ठानपक्षेसंकल्पः पत्न्याकुमारेणचसहोपविश्य
 देशकालौसंकीर्त्तयस्यकुमारस्यगर्भाम्बुपानजनितदोषनिवर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भ-
 समुद्भवैनोनिवर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंअतिक्रांतंजातकर्म तथाबीजगर्भसमुद्भवैनो-
 निवर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंनामकर्म आयुरभिवृद्धिद्वा-
 राश्रीपर०सूर्यावलोकनं आयुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वाराश्रीपर०निष्क्र-
 मणं आयुरभिवृद्धिद्वारा०उपवेशनं मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रि-
 यायुरभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वाराश्रीप० अन्नप्राशनंचाद्यकरिष्ये बीजगर्भ-
 समुद्भवैनोनिवर्हणवलायुर्वर्चोभिवृद्धिद्वाराश्रीप० र्थंचूडाकर्म द्विजत्वसिद्ध्यावेदाध्य-
 यनाधिकारार्थंउपनयनंचश्वःकरिष्ये जातादिसर्वसंस्काराङ्गत्वेनपुण्याहवाचनंमातृका-
 पूजनंनान्दीश्राद्धंकरिष्ये उपनयनाङ्गत्वेनमण्डपदेवतास्थापनंकुलदेवतास्थापनंचक-
 रिष्ये इतिस्वस्वगृहग्रन्थानुसारेणसंकल्प्यनान्दीश्राद्धान्तंतन्त्रेणकृत्वा मण्डपदेवता-
 स्थापनादिकंबटुपितृभ्यांसुहृत्कृतवस्त्रदानान्तंकृत्वा न्नप्राशनान्ताःसंस्कारायथागृहपूर्व-

दिनेकार्याः चौलोपनयनेपरदिनेकार्ये सर्वेषांसद्यःकरणेपूर्वोक्तसर्वसंकल्पवाक्यान्तेउ-
पनयनं चाद्यकरिष्येइतिसंकल्पः संस्काराणामकरणपक्षेचूडाकर्मोपनयनेसंकल्पोभया-
ङ्गत्वेनपुण्याहवाचनंनान्दीश्राद्धंउपनयनाङ्गत्वेनमण्डपदेवतास्थापनंकुलदेवतास्थापनं
चकरिष्येइतिसंकल्पः नान्दीश्राद्धान्तेपूर्वपूजितमातृकासहितमण्डपदेवतास्थापनम्
ततःपूर्वोक्तरीत्यावेदिनिर्माणम् इतिपूर्वदिनकृतम् ततःपरदिनेतिक्रान्तंचौलंकृत्वापूर्वं
जातचौलंत्वभ्यङ्गस्तानेनस्नापयित्वामात्रासहभोजयेत् तदाब्रह्मचारिभ्योभोजनंदेय-

उपनयनदिने- मित्याचारः ततोदेशकालौसंकीर्त्यास्यकुमारस्याद्विजत्वसिद्धिद्वाराश्री-
कृतम्.

परमेश्वरप्रीत्यर्थंगायत्र्युपदेशंकर्तुं तत्प्राच्याङ्गभूतंवापनादिकरिष्येइति
संकल्प्यवापनादिकुर्यात् मुख्यशिखान्यशिखानांचौलेधृतानामत्रवापनम् ततःस्नातम-
हतवस्त्रंबद्धशिखंकृतमङ्गलतिलकंबटंकुर्युः मौहूर्तिकंसंपूज्यतदुक्तेसुमुहूर्तेआचार्योवेद्यां
प्राङ्मुखउपविष्टोन्तःपटमपसार्यबटुमुखमीक्षेत कृतनमस्कारान्तेस्वाङ्गेकुर्वीत ततोविप्रा
यथाचारमंत्रैरुभयोःशिरस्यक्षतानक्षिपेयुः एवंयथागृह्यमुपनयनप्रयोगंज्ञात्वानुष्ठेयम्
सर्वत्रबटुनागायत्र्यादिमन्त्रान्वाचयन्संधिकृतंवर्णविकारंनान्यथाकुर्यात् प्रयोगशेषंस-
माप्यद्वेशेतेशतंयथाशक्तिवाब्राह्मणभोजनंसंकल्प्यविप्रेभ्योभूयसीदक्षिणांदद्यात् ततो
ब्रह्मचारीनूतनभिक्षाभजनेमातरंमातृष्वस्त्रादिकांवाभिक्षांभवतीददात्वितिअनुप्रवच-
नीयार्थतण्डुलान्याचेत पितरंभिक्षांभवान्ददात्वितियाचेत भैक्ष्यमाचार्यायनिवेद्यम-
ध्याह्नसंध्यामुपास्यगुरुसन्निधावहःशेषंनयेत् तद्दिनेमध्याह्नसंध्याविकल्पितेत्यन्ये ब्रह्म-
यज्ञस्तुद्वितीयादनमारभ्यगायत्र्याकार्यः अनुप्रवचनीयहोमारम्भात्पूर्वगर्जितवृष्ट्यादि-
संभाविनायांदिवैवचरुश्रपणान्तंकृत्वाऽस्तमितेजुहुयात् पाकाभावेगर्जितादिनिमित्तेतु
शान्तिकृत्वापाकःकार्यः अथशान्तिप्रयोगः ब्रह्मौदनपाकात्पूर्वगर्जितेनसूचितस्यब्र-

गर्जितादि- ह्यचारिकर्तृकाध्ययनविघ्नस्यनिरासद्वाराश्रीपर० शान्तिकरिष्येइति
शान्तिः.

संकल्प्यस्वस्तिवाचनाचार्यवरणेकृतेआचार्योभिप्रतिष्ठाप्यचक्षुषीआ-
ज्येनेत्यन्तेसवितारमष्टोत्तरशतसंख्यसाज्यपायसाहुतिभिर्गायत्रीमन्त्रेणशेषेणस्विष्टकृत-
मित्यादिप्रायश्चित्तहोमोहान्तेगायत्र्यासवितारमाज्येनेत्यन्वाधायगृहसिद्धपायसहोमा-
न्तेबृहस्पतिसूक्तजपः अन्तेआचार्यायधेनुंदत्त्वाशतंयथाशक्तिवाविप्रान्भोजयिष्ये इ-
तिसंकल्पयेत् मेधाजननात्पूर्वकालिकाग्निकार्ययावत्उपनयनाग्निनाशे उपनयना-
हुतिभिःकटिसूत्रधारणादिमाणवकसंस्कारावक्षारणाग्निकार्यगायत्र्युपदेशरहिताभिः

अग्निनाशे- पूर्वोत्तरतत्रसहिताभिरग्निमुत्पाद्यतत्रानुप्रवचनीयपूर्वभाव्यग्निकार्यकृ-
निर्णयः.

त्वाऽनुप्रवचनीयहोमंकृत्वामेधाजननात्प्राक्तनान्यग्निकार्याणिकृत्वामे-
धाजननंकार्यमितिकौस्तुभेउपपादितम् नष्टस्योपनयनाग्नेःपुनरुत्पत्तिहोमेविनियोगइति
विशेषइतिचोक्तम् ममतुउपनयनाहुतिभिरग्निमुत्पाद्यतत्रमेधाजननपूर्वभाव्यग्निकार्या-

णिकृत्वामेधाजननकार्यम् अनुप्रवचनपूर्वभाव्यग्निकार्यमनुप्रवचनीयहोमश्चनकार्यइति भाति गायत्र्युपदेशानुप्रवचनीयमेधाजननानात्रयाणांसमप्रधानभावेनाध्ययनाङ्गत्वादग्नेस्त्रितयाङ्गत्वात्कौस्तुभोक्तरीत्यागायत्र्युपदेशतत्पूर्वाग्निकार्याद्विच्यभाववदनुप्रवचनीयतत्पूर्वाग्निकार्ययोरारुह्यभावौचित्यात् नह्यग्निष्टोमाङ्गपशुत्रयस्याङ्गेयूपेपशुद्रयानुष्ठानानन्तरंनष्टेत्तीयपश्वर्थयूपोत्पादनेद्वितीयपश्वनुष्ठानमप्यावर्तते अत्रसदसत्सद्भिर्विचार्यानुष्ठेयम् सायंसंध्याग्निकार्येकृतेनुप्रवचनीयहोमं ब्रह्मचारीकुर्यात् बटोरशक्तौचरुश्रपणान्तमन्यःकुर्यात् होममात्रंबटुःकुर्यात् हुतचरुशेषेणत्र्यवरब्राह्मणभोजनम् अथबटुव्रतम् क्षारादिवर्जमश्रीयाद्ब्रह्मचारीदिनत्रयम् । शयीताधश्चतुर्थेहिमेधाजननमाचरेत् १ यद्वाद्वादशरात्रंस्यादब्दव्रतमथापिवा । मेधाजननविधिरन्यत्र अथमण्डपदेवतोत्थापनम् तच्चस्थापनदिनात्सप्तमदिवसेपञ्चमसप्तमदिनयोश्चशुभम् षष्ठदिनेविषमदिनेचाशुभम् अथमण्डपोद्वासनपर्यन्तनिषेधाः नान्दीश्राद्धेकृतेपश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् । दर्शश्राद्धंक्षय-

मण्डपोद्वासनप- श्राद्धंस्नानंशीतोदकेनच १ अपसव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धंतथैवच । ब्रह्मयंतनिषिद्धानि. यज्ञंचाध्ययनंनदीसीमातिलङ्घनम् २ उपवासव्रतंचैवश्राद्धभोजनमेवच ।

नैवकुर्युःसपिण्डाश्चमण्डपोद्वासनावधि ३ अत्रस्वधाकारग्रहणं तत्सहचरितवैश्वदेवनिषेधार्थम् अत्रसपिण्डास्त्रिपुरुषपर्यन्ताइतिपुरुषार्थचिन्तामणौ अभ्यङ्गेसूतकेचैवविवाहेपुत्रजन्मनि । माङ्गल्येषुचसर्वेषुनधार्यगोपिचन्दनम् १ एतेषुभस्मधारणमपिनकुर्वन्ति जननाशौचेभस्मगोपीचन्दनेनिषिद्धे मृतकेभस्मधार्यम् षण्ढान्धवधिरमूकपङ्गुकुञ्जवामनादयःसंस्कार्याः मत्तोन्मत्तौनसंस्कार्यावित्येके पातित्यंतुनास्ति कर्मानधिकारात्

विकलांगोपनय- तदपत्यंसंस्कार्यम् ब्राह्मण्यांब्राह्मणादुत्पन्नोब्राह्मणएवेतिश्रुतेः अनादिविचारः. न्येतुमत्तोन्मत्तावपिसंस्कार्यावित्याहुः अत्रहोममाचार्यःकरोति उप-

नयनंचाचार्यसमीपनयनमग्निसमीपनयनंवागायत्रीवाचनंवाविकलाङ्गविषयेप्रधानम् एतत्रयान्यतममात्रंविकलाङ्गेसंपाद्यम् अन्यदङ्गंयथासंभवंकार्यम् मूकवधिरादेःसावित्रीवाचनासंभवेस्पृष्टासावित्रीजपःकार्यः संस्कारमन्त्रावासःपरिधानमन्त्राश्चाचार्येण वाच्याः केचित्तूष्णींवासःपरिधानादिकमित्याहुः एवंविवाहेपि कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वविप्रेणकारयेदित्यादिवचनात् इतिविकलाङ्गोपनयनादिविचारः अमृतेजारजःकु-

कुण्डगोलक- ण्डोमृतेभर्त्तरिगोलकः । एतयोःकुण्डगोलकयोःसंस्कार्यत्ववचनंयुनिष्ठसंस्कारनिषेधः. गान्तरविषयम् तस्यक्षेत्रजपुत्रविषयत्वात् कलियुगेदत्तौरसातिरिक्तपुत्राणानिषेधात् ज्येष्ठत्वकृतसंस्कारेगर्भाधानादिकर्मभिः । कनिष्ठो नैवसंस्कार्यइति शातातपोब्रवीत् १ इदंचौलोपनयनान्तसंस्कारविषयं विवाहविषयेतुविकलाङ्गेषुनायनियमः कन्यास्वपिज्येष्ठाविवाहानन्तरमेवकनिष्ठायाविवाहः ज्येष्ठपुत्रविवाहाभावेऽपिकनिष्ठाकन्यासंस्कार्या ज्येष्ठस्योपनयनाभावेकनिष्ठानविवाहा ॥

५० अथपुनरुपनयनम् तच्चत्रिविधम् प्रत्यवायनिमित्तकंप्रायश्चित्तभूतंपुनरुपनय-
नमाद्यम् तच्चजातकर्मादिसहिततद्रहितंप्रायश्चित्तान्तरसहितकेवलंचेत्यनेकविधम् कृ-
तस्योपनयनस्योक्तकालाद्यङ्गवैगुण्येनवैकल्यापत्तावपरम् वेदान्तराध्ययनार्थतृतीयम्
तत्रप्रथमंयथा अमत्याऔषधान्तरानाश्वरोगनाशार्थपैष्ट्याःसुरायाःपाने त्रिमासं

प्रायश्चित्तभूतं कृच्छ्राचरणंपुनरुपनयनंच मत्यापैष्ट्यन्यसुरायाऔषधार्थपानेकृच्छ्रा-
पुनरुपनयनं. तिकृच्छ्रापुनरुपनयनंच पैष्टीपानेद्वादशाब्दम् अज्ञानाद्वारुणी गौ-

डीमाध्वीसुरापीताचेत्पुनरुपनयनंतत्तकृच्छ्रंच अज्ञानाद्रेतोविष्मूत्राणामशनेसुरासंस्-
ष्टान्नजलादिभक्षणेच पुनःसंस्कारस्तत्तकृच्छ्रंच ज्ञात्वाविष्मूत्राद्यशनेचान्द्रायणपुनः-
संस्कारौ लशुनपलाण्डुगृजनविद्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेद्विजातीनांतत्तत्प्राय-
श्चित्तान्तेपुनरुपनयनम् अविखरोष्ट्रमानुषीक्षीरपानेहस्तिनीवडवाक्षीरपानेचतत्तकृच्छ्रं
पुनःसंस्कारश्च रासभोष्ट्राद्यारोहणेकृच्छ्रःपुनःसंस्कारश्च इदंहेमाद्रिमतमितिसिन्धौ
क्वचित् मिताक्षरास्मृत्यर्थसारादिमतेरासभोष्ट्राद्यारोहेउपवासत्रयादिमात्रंनतुपुनःसं-
स्कारः कौस्तुभाशयोप्येवम् वृषभारोहणेअमत्याकृच्छ्रंमत्याकृच्छ्रत्रयादि केचिद्वृ-
षारोहेपुनःसंस्कारंकुर्वन्तितत्रमूलंमृग्यम् एवमजवस्तर्माहषारोहेपि मांसभक्षकपशो-
र्विदभक्षणेपुनरुपनयनमात्रम् केचिन्मानुषमलभक्षणेपिपुनःसंस्कारमात्रमाहुः प्रेत-
शय्याप्रतिग्राहीपुनःसंस्कारमर्हति । जीवतोमृतवार्तांश्चुत्वान्त्यकर्मकरणे तंघृत-
कुम्भेनिमज्ज्योदृत्यस्नापयित्वाजातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारान्कृत्वात्रिरात्रव्रतान्तेपूर्व-
भार्ययातस्यामृतायामन्यभार्ययावाविवाहःकार्यः आहिताग्निश्चेत्पुनराधानायुष्मदि-
ष्ट्यादि तीर्थयात्रांविनाकलिङ्गाङ्गवद्भ्रान्द्रसिन्धुसौवीरप्रत्यन्तवैसिदेशगमने पु-
नःसंस्कारः चाण्डालान्नभक्षणेचान्द्रायणम् बुद्धिपूर्वभक्षणेकृच्छ्राब्दम् उभयत्रपु-
नःसंस्कारः अजिनंमेखलादण्डोभैक्ष्यचर्याव्रतानिच । निवर्तन्तेद्विजातीनांपुनःसं-
स्कारकर्मणि १ वपनंमेखलेतिस्मृत्यन्तरेपाठः ब्रह्मचारिणोमधुमांसाशनेपुनरुपनयनं
प्राजापत्यंत्रिरात्रोपवासोवा मत्याभक्षणेपराकः अभ्यासेद्विगुणंपुनःसंस्कारश्च पितृ-
मातृगुरुभ्योभिन्नस्प्रेतस्यान्त्यकर्मकरणेब्रह्मचारिणःपुनरुपनयनम् हस्तमथितदधि-
भक्षणेबहिर्वेदिपुरोडाशाशनेअभ्यासेकृच्छ्रःपुनःसंस्कारश्च यःसंन्यासंगृहीत्वाततोनि-
वृत्त्यगार्हस्थ्यंचिकीर्षतिसषण्मासंकृच्छ्रान्कृत्वाजातकर्मादिसंस्कारैःसंस्कृतःशुद्धोगा-
र्हस्थ्यंकुर्यात् एवमनशनंमरणार्थसंकल्प्यनिवृत्तोपिकुर्यात् कर्मनाशाजलस्पर्शात्कर-
तोयाविलंघनात् । गण्डकीबाहुतरणात्पुनःसंस्कारमर्हति १ अथद्वितीयंपुनरुपनयनम्
प्रदोषेनिश्चयनध्यायेमन्देकृष्णेगलग्रहे । अपराह्णेचोपनीतःपुनःसंस्कारमर्हति १ अत्रप्र-

मुहूर्तादिवैगुण्ये दोषःप्रदोषदिनं कृष्णःकृष्णपक्षएकादश्यादिरन्त्यत्रिकरूपः अपरा-
 पुनरुपनयनं. ह्यश्वदिनतृतीयभागरूपइत्युक्तम् अनध्यायाअपिनिसाएवपौर्णिमा-
 प्रतिपदादयःपुनरुपनयननिमित्तम् नतुनैमित्तिकाअकालवृष्ट्यादिनिमित्तकत्रिरात्रा-
 दयः नैमित्तिकेषुप्रातर्गर्जितनिमित्तानध्यायएवपुनःसंस्कारनिमित्तम् अत्रविस्तरः
 कौस्तुभे अंसाभिमर्शनपूर्वकंबटोःसमीपमानयनप्रधानकर्म तस्यविस्मरणेपुनरुपनयनम्
 एवंगायत्र्युपदेशविस्मरणेपि तृतीयःपुनरुपनयननिमित्तप्रकारः एकंवेदमधीत्यवेदा-
 न्तराध्ययनचिकीर्षायांप्रतिवेदंपुनरुपनयनमित्येके अन्यवेदिनामृगवेदाध्ययनार्थमुप-
 नयनमित्यपरे अन्येतुएकेनैवोपनयनेनवेदत्रयाध्ययनाधिकारः अथ-
 रुपनयनं. र्ववेदाध्ययनार्थद्वितीयमुपनयनमित्याहुः तेनऋगादिवेदत्रयाध्यायि-
 नोमुण्डमाण्डूक्याद्याथर्वणोपनिषदोविनापुनःसंस्कारंपठन्तितेचिन्त्याः युगपदनेक-
 वेदारम्भे नोपनयनावृत्त्यपेक्षेतिसकृदुपनीत्यायुगपत्सकलवेदारम्भःसिद्ध्यतीतिपरे त-
 त्रएकवेदाध्ययनानन्तरंयद्वेदाध्ययनचिकीर्षातद्वेदेतिकर्तव्यताकंपुनरुपनयनम् तत्रवप-
 नंब्रह्मौदनमेधाजननंदीक्षाचकृताकृता परिदानान्ताक्रियाभवति अनध्यायादिकेद्वि-
 तीयेपुनरुपनयननिमित्तेसर्वमविकृतंयथोक्तकालेउपनयनम् अथप्रायश्चित्तार्थेत्रतबन्धे
 विशेषः तत्रनिमित्तानन्तरमेवकरणेउदगयनपुण्यनक्षत्राद्युक्तकालोनापेक्ष्यते अन्यथातु-
 प्रायश्चित्तार्थेत्र- यथोक्तकालापेक्षा तत्रकर्तापितातदभावेपितृव्यादिःसपिण्डः तदभावे-
 तबंधेविशेषः. न्यःकश्चित् यत्रपुनरुपनयनंप्रायश्चित्तत्वेनोक्तंतत्रपर्षदुपदिष्टविधिनातदे-
 वकार्यम् यत्रतुप्रायश्चित्तान्तरसहितंतत्रोक्तर्वाधिनाप्रायश्चित्तंसंस्कार्येणकारयित्वाचार्ये-
 णतस्योपनयनंकार्यम् यत्रजातकर्मादिसंस्कारसहितमुपनयनंविहितंतत्रजातादिश्वौला-
 न्तसंस्कारान्कृत्वाकार्यम् पुनरुपनयनेगायत्रीस्थानेतत्सवितुर्वृणीमहइत्यस्याउपदेशादा-
 चार्येणास्याएवऋचोद्वादशोत्तरसहस्रजपः कृच्छ्रत्रयंचोपनेतृत्वाधिकारार्थकार्यम् तत्रा-
 स्यकृतौर्ध्वदैहिकस्यपुनःसंस्कारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारा-
 न्करिष्ये एवंनिमित्तान्तरेपिसंकल्पऊहः सर्वसंस्कारोद्देशेनतत्रेणनान्दीश्राद्धादिश्म-
 श्रुवपनानन्तरंचालकेशवपनम् मनुष्यादिक्षीरपानादिनिमित्तान्तरेतुसंस्कार्योमुकदो-
 षपरिहारार्थंपर्षदुपदिष्टममुकप्रायश्चित्तंकरिष्यइतिसंकल्प्यतत्कुर्यात् आचार्यस्तुअस्या-
 मुकदोषपरिहारार्थंपुनःसंस्कारसिद्धिद्वाराश्री० पुनरुपनयनंकरिष्यइतिसंकल्प्योपन-
 यनमात्रंकुर्यात् यत्रोपनयनमात्रोक्तिस्तत्रसंस्कार्यस्यनसंकल्पः किंत्वाचार्यस्यैव पुनरु-
 पनयनंग्रामाद्वाहःप्राच्यामुदोच्यांवागत्वाकार्यम् नान्दीश्राद्धान्तेमण्डपदेवतास्थाप-
 नम् कृतमङ्गलस्नानंसंस्कार्यंभोजयित्वावपनपक्षेवपनस्नानेकारयित्वाअस्यप्रायश्चित्तार्थ-
 पुनरुपनयनहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये अस्मिन्नन्वाहितेग्राविस्वादिनिस-

वत् ब्रह्मचारिणः पुनरुपनयने समग्रकंवासोधारणं नित्यम् अन्यस्यैकल्पिकम् ब्रह्म-
सूत्रधारणादिसूर्येक्षणान्तं नित्यवत् ततो युवासुवासा इत्येतन्मन्त्रकंप्रदक्षिणमावर्त-
नादिवासोबद्धा अलिग्रहणान्ते प्रणवव्याहृतीनां ऋष्यादिस्मृत्वा तत्सवितुर्वृणीमहइत्य-
स्य श्यावाश्वः सवितानुष्टुप् पुनरुपनयने उपदेशे विनियोगः पादशोर्ध्वशः सर्वा मिति
त्रिर्वाचयेत् ब्रह्मचारिणो मेखलादानादि नित्यवत् ब्रह्मचर्योपदेशान्तम् अन्यस्य मेख-
लाजिनदण्डधारणं पाक्षिकम् ब्रह्मचर्योपदेशो दिवामास्वाप्सीरित्यन्तः वेदमधीष्वे-
त्यादिकं ततः स्विष्टकृदादि मेधाजननपक्षे तत्पर्यन्ताग्निधारणम् भिक्षापूर्वकानुप्रव-
चनीयः गायत्र्याः स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहइति होमः त्रिरात्रत्रतान्ते यस्मिन्नाश्रमे पुनरु-
पनयनं तदाश्रमधर्मान्कुर्यात् यत्र पुनरुपनयनान्ते पुनर्विवाहः कृतौर्ध्वदैहिकादेः श्रूयते
तत्र मेखलादिधारणपूर्वकं कतिचिद्दिनानि ब्रह्मचर्यं कृत्वोचितकाले समाप्य पूर्वभार्यया
न्यया वा विवाहं कुर्यात् इति ऋग्वेदिनां पुनः संस्कारः अथ यजुर्वेदिनाम् तत्र बौधायनो ब्र-
ह्मचारिणः पितृज्येष्ठाभ्यामन्योच्छिष्टभक्षणे स्त्रिया सह भोजने मधुमांसश्राद्धसूतकान्नग-
यजुर्वेदिनां पु- णान्नगणिकान्नाशने पुनरुपनयनमित्यादि उक्त्वा आग्निमुखं कृत्वा ज्या-
नरुपनयनम्. क्तपालाशसमिधमादाय वाचयति पुनस्त्वादित्या० कामाः स्वाहेति
यन्म आत्मनो मिदा भूर्दाग्निः० पुनरग्निश्चक्षुरदा दिति द्वाभ्यां हुत्वा चरुं पक्त्वा जुहोति सप्तते
अग्ने० घृतेन स्वाहेति ततो येन देवाः पवित्रेणेति तिसृभिरुपहोमस्ततः स्विष्टकृत्प्रभृति स-
द्धमाधेनुवरप्रदानात् अथापरमापरिधानात् कृत्वा पालाशीं समिधमादाय त्रासप्रायाश्च-
त्तं जुहोति व्याहृतीर्जुहोति अथापरो ब्राह्मणवचनात् सावित्र्या शतकृत्वोभिमन्त्रितं घृ-
तं प्राश्य कृतप्रायश्चित्तो भवतीत्यादिकमवदत् अत्रोक्तपक्षाणां शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था
इदं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् एवं शाखान्तरेष्वपि वपनमेखलाजिनदण्डभैक्ष्यचर्याव्रतादिकं वैक-
ल्पिकं व्यवस्थयानुष्ठाय स्वस्वशाखोक्तोपनयनं कार्यम् ॥

५१ अथ ब्रह्मचारिधर्माः तत्र संध्यात्रयमग्निपरिचरणं भैक्षं च नित्यम् तत्राग्निकार्यं
प्रातः सायं च सायमेव सकृद्वा तत्र पलाशखदिराश्वत्थशमीसमिधः श्रेष्ठास्तदलाभेऽर्कवे-
तसाम् भवच्छब्दपूर्विकाभिक्षाविप्राणाम् साचविप्रगृहेष्वेव आपदि शूद्रगृहेषु आमन्त्रं
गृहीयात् हव्ये श्राद्धभिन्नकव्ये चाभ्यर्चितो भुञ्जीत अस्य ब्रह्मयज्ञोऽपि नित्यः सचोपाकर-
णत्पूर्वगायत्र्या कार्यः गुरुच्छिष्टं मध्वादिकं निषिद्धमपि तदन्यापरिहार्यरोगनिवृत्त्यर्थं
भक्षणीयम् निषिद्धान्यत् गुरुच्छिष्टं त्वनौषधमपि भक्ष्यम् एवं ज्येष्ठभ्रातुः पितुश्चोच्छि-
ष्टेषु ज्ञेयम् दिवा स्वापो नेत्रे कज्जलमुपानच्छत्रं च दौशयनं च वर्ज्यम् ताम्बूलाभ्यञ्जनं चै-
व कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् १ मधुसूतकान्नश्राद्धा-
न्नादेर्निषेधाः पुनः संस्कारप्रकरणोक्ता अनुसंधेयाः मेखलामाजिनदण्डमुपवीतं च नित्य-
शः । कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी विधारयेत् १ मेखलोपवीतादौ नुटिते जले प्रास्यान्य-

द्धारयेत् यज्ञोपवीतनाशेमनोज्योतिरित्यनेनव्रातपतिभिश्चेतिचतस्र आज्याहुतीर्जुहु-
यादित्युक्तम् अस्यगुरूपरिचर्याप्रकारोऽन्यत्रज्ञेयः अथब्रह्मचारिव्रतलोपे संध्याग्निका-
र्यलोपेऽष्टसहस्रगायत्रीजपः कचित्सकृल्लोपेमानस्तोकेतिमन्त्रस्यशतंजपउक्तः भिक्षालो-

ब्रह्मचारिव्र- पेऽष्टशतम् अभ्यासेद्विगुणंपुनःसंस्कारश्च मधुमांसाद्यशनेउक्तम् स्त्री-
तलोपे. संगेगर्दभपशुः एकानेकव्रतलोपसाधारणमृग्विधाने तंवोधियाजपे-

न्मन्त्रंलक्षं चैवशिवालये । ब्रह्मचारीस्वधर्मेपुन्यूनंचेतपूर्णमेतितत् १ उपाकर्मकृत्वाप्रागुक्त-
विद्यारम्भकालेऽक्षरारम्भोक्तविष्ण्वादिपूजाप्रकारेणवेदारम्भःकार्यः द्विजस्त्रीणांयुगा-
न्तरेमौजीबन्धोवेदाध्ययनंचासीत्कलियुगेतुनैतद्व्यम् अतःस्त्रीणांवेदोच्चारदौदोषः ॥

५२ अथानध्यायाः तेचनित्यानैमित्तिकाश्चप्रायेणमौजीप्रकरणेउक्ताः ततोन्येपि
उभयविधानध्यायाबहवोनिबन्धेषूक्तास्तेऽत्रनप्रपञ्चयन्ते कलिकालेस्मिस्तावदनध्या-
यपालनस्यदुर्मेधसामशक्यत्वात् तथाचहेमाद्रौस्मृतिः चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेवसर्व-
दा । दुर्मेधसामनध्यायास्त्वन्तरागमनेषुच १ इति अतःकलौप्रतिपद्व्यमष्टमीद्वयंचतुर्द-
शीद्वयंपूर्णिमादर्शोऽयनसंक्रान्तिरिसेतावतएवानध्यायांस्त्यक्त्वावेदशास्त्रादिकमध्ये-
तव्यम् पुंसांप्रायोल्पप्रज्ञत्वात् शिष्टाचारोप्येवमेव पूर्वदिनेसायंपरत्रप्रातश्चत्रिमुहूर्तान-
ध्यायतिथिसत्त्वेउदयेस्तमयेवापीत्यनेनदिनद्वयेऽनध्यायप्राप्तौवचनान्तरम् केचिदाहुः
क्वचिद्देशेयावर्त्ताह्नननाडिकाः । तावदेवत्वन्ध्यायोर्नर्तान्मश्रेदिनान्तरे १ इति इद-
मप्यल्पप्रज्ञविषयम् चतुर्थीसप्तम्यादौप्रदोषनिर्णयउक्तः प्रदोषेषुनस्मरेन्नचकीर्तयेदि-
त्युक्तेरितरानध्यायतोदोषाधिक्यम् अनध्यायस्तुनाङ्गेषुनेतिहासपुराणयोः । नधर्म-
शास्त्रेष्वन्येषुपर्वण्येतानिवर्जयेत् १ नित्येजपेचकाम्येचक्रतौपारायणेपिच । नान-
ध्यायोस्तिवेदानांग्रहणेग्राहणेस्मृतः २ ॥

५३ अथाध्ययनधर्माः वेदारम्भेवसानेगुरोःपादोपसंग्रहणम् आदौप्रणवमुच्चार्य
वेदमधीक्षान्तेप्रणवमुच्चार्यभूमिस्पृष्ट्वाविरमेत् रात्रेःप्रथमयामेचरमयामेचवेदाध्ययनम्
यामद्वयंशयानस्तुब्रह्मभूयायकल्पते । गुरुंपितरंमातरचमन्येतकदापिनद्रुह्येत अध्या-
पितायेगुरुंनार्द्रयन्तेशिष्यावाचामनसाकर्मणावा । यथैवतेनगुरोर्भोजनीयास्तथैवता-
न्नभुनक्तिश्रुतंतत् १ इत्यध्ययनधर्माः ॥

५४ अथव्रतानि तानिमहानास्त्रीव्रतमहाव्रतोपनिषद्ब्रतगोदानव्रताख्यानिचत्वा-
रिक्रमेणजन्मतस्त्रयोदशादिषुवर्षेषुत्तरायणेचौलोक्ततिथिनक्षत्रवारादिषुकार्याणि अ-
त्रविस्तृतप्रयोगाःकौस्तुभादौस्वस्वगृहेषुचद्रष्टव्याः एतेषालोपेप्रत्येकमेकैककृच्छ्रंचरि-
त्वागायत्र्याशताहुतीर्जुहुयात् त्रीन्षट्द्वादशवाकृच्छ्रान्कुर्यात्इत्यन्यत्र ॥

५५ अथसमावर्तनम् गुरवेक्षेत्राद्यन्यतमंदच्चातदनुज्ञयास्त्रायात् स्नानंनामसमाव-
र्तनम् तानिचक्षेत्रंहेमगौरश्चछत्रोपानहौधान्यंवस्त्रत्रयंशाकमित्येतानि एषुयहुरोः

समावर्तनवि- प्रियतद्वेयम् दानंविनैवगुरुभीतौतदनुष्ठायैवस्नायात् क्षेत्रादिनापि
चारः नविद्यानिष्क्रयः एकैकमक्षरंयस्तुगुरुःशिष्येनिवेदयेत् । पृथिव्याना-
स्ति तद्रव्यंयहस्वात्ववृणीभवेत् १ इत्युक्तेः सचस्नातकस्त्रिविधः विद्यास्नातकोव्रतस्नात-
कउभयस्नातकइति तत्रैकंद्वौत्रीनचतुरोवावेदान्वेदैकदेशवाधीत्यतदर्थंचज्ञात्वाद्वाद-
शवर्षादिब्रह्मचर्यकालावधेःप्रागेवस्नातिसविद्यास्नातकः उपनयनव्रतसावित्रीव्रतवे-
दव्रतान्यनुष्ठायवेदसमाप्तेःपूर्वमेवस्नातोव्रतस्नातकः द्वादशवर्षादिब्रह्मचर्यसमाप्त्यावे-
दसमाप्यस्नातोविद्याव्रतोभयस्नातकः तत्रोपनयनोत्तरंमेधाजननपर्यन्तंत्रिरात्रद्वाद-
शरात्रादिव्रतमुपनयनव्रतम् मेधाजननोत्तरमुपाकर्मान्तंब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानंसावित्री-
व्रतम् तदुत्तरंवेदाध्ययनार्थंद्वादशवर्षादिकालावच्छिन्नंव्रतंवेदव्रतम् स्वाध्यायोध्येत-
व्यइतिविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वाद्देदार्थज्ञानंविनावेदाध्ययनमात्रेणसमावर्तनेऽधिकारोने-
तिपूर्वमीमांसकाः वेदग्रहणमेवविधिफलपूर्वकाण्डार्थज्ञानंकर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् उत्तर-
काण्डार्थज्ञानंकाम्यश्रोतव्यविधिप्राप्तमित्युत्तरमीमांसकाः तत्रसंहिताब्राह्मणंचमिलि-
त्वैकोवेदः आरण्यकाण्डंब्राह्मणान्तर्गतमेव संपूर्णैकवेदाध्ययनेष्वशक्तोवेदैकदेशंप-
ठेत् अथशक्तेनसंहितायाःप्रथमचरमसूक्तेकतिपयसूक्तानांप्रथमाऋचःसर्वसूक्तानांप्र-
थमाऋचोवाध्येतव्याः एवंवेदैकदेशाध्ययनोत्तरंसमावृत्तोविवाहितोवाब्रह्मचर्योक्त-
नियमेनवेदाध्ययनंकुर्यात् तत्रऋतौभार्यागमनंकार्यम् ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तं
कृच्छ्रत्रयंकृत्वामहाव्याहृतिहोमंचकृत्वासमावर्तनंकार्यम् एतच्चसंध्याग्निकार्यभिक्षा-
लोपशूद्रादिस्पर्शकटिसूत्रमेखलाजिनत्यागादिवास्वापा अनपर्युषितभोजनादिव्रतभङ्गेषु
अल्पकौलमल्पव्रतभङ्गेष्वेयम् बहुधर्मलोपेतु तंवोधियानव्यस्याशविष्टमितिमन्त्रस्यल-
क्षजपःशिवालयेइत्युक्तम् एवंचमहानाम्न्यादिव्रतलोपस्यब्रह्मचर्यव्रतलोपस्यचप्राय-
श्चित्तोत्तरंसमावर्तनाधिकारः अथसमावर्तनकालः तत्रोपनयनोक्तकालेसमावर्तनमि-
तिबह्वोज्योतिर्ग्रन्थाः तेजानध्यायेप्रदोषादिनेभौमशनिवारयोःपौषाषाढयोर्दक्षिणा-
यनेचनभवति मार्गशीर्षेविवाहप्रसक्तौदक्षिणायनेऽपिभवति अन्यथा
समावर्तन- यनेचनभवति मार्गशीर्षेविवाहप्रसक्तौदक्षिणायनेऽपिभवति अन्यथा
कालः अनाश्रमीनतिष्ठेतदिनमेकमपिद्विजः । इतिनिषेधातिक्रमापत्तेः अन्येतु
मौ ऋक्तकालोपादानेमूलाभावात्त्रिक्तात्रयपूर्णमामावास्याष्टमीप्रतिपद्भिन्नतिथिषुशु-
क्लेत्यत्रिकभिन्नकृष्णेचगुरुशुक्रास्तादिदिनक्षयभद्राव्यतीपातादिदोषशून्येषुभवारेस-
मावर्तनंकार्यम् नात्रप्रदोषसोपपदादितिथिवर्जनमावश्यकमित्याहुः पुष्यपुनर्वसुमृगरे-
वतीहस्तानुराधोत्तरात्रयरोहिणीश्रवणविशाखाचित्राःश्रेष्ठाः एतदलाभेमौ ऋक्तभा-
नि कचिद्भौमशनिवारौसिन्धायुक्तौ अथमणिकुण्डलवस्त्रयुगच्छत्रोपानयुगदण्डस्रगु-
न्मदनाजुलेपाजनोष्णीषाणिआत्मनेआचार्यायचसंपाद्यालाभेआचार्यायैववासंपाद-
येत् देशकालौसर्गोर्ममब्रह्मचर्यनियमलोपजनितसंभावितदोषपरिहारेणसमावर्तना-

प्रायश्चित्तप्र-
योगः.

धिकारसंपादनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमाज्यहोमपूर्वकंकृच्छ्रत्रयमहा-
नाम्न्यादिब्रतचतुष्टयलोपजनितप्रत्यवायपरिहारार्थप्रतिसंस्कारमेकैकं

गायत्र्याज्यहोमपूर्वकंतन्त्रेणाहमाचरिष्यइतिसंकल्प्याग्निप्रतिष्ठादिचक्षुषीआ-
ज्येनात्रप्रधानं अग्निंवायुंसूर्यप्रजापतिंचतसृभिराज्याहुतिभिः अग्निं पृथिवीं महान्त-
मेकयाज्याहुत्या वायुमन्तरिक्षं महान्तमेकया० आदित्यं दिवं महान्तमेकया० चन्द्रमसं
नक्षत्राणिदिशो महान्तमेकया० अग्निं द्विः विभावसुं शतक्रतुं अग्निं अग्निं अग्निं वायुंसूर्यप्र-
जापतिंचेत्यष्टवैकयाज्याहुत्या शेषेणेत्यादि आज्यभागान्तेव्यस्तसमस्तव्याहृति-
भिर्हुत्वा भूरग्नयेच पृथिव्यैच महते च स्वाहा । अग्नये पृथिव्यै महते इदमित्यादियथान्वाधा-
नंत्यागः भ्रुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वा-
हा । भूर्भुवः सुवश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते० । चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यो महत-
इ० । पाहिनो अग्नये नसे स्वाहा । पाहिनो विश्वे देसे स्वाहा । यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा ।
सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा । पुनरूर्जानि वर्तस्व पुनरग्र इहायुषा । पुनर्नः पाहं हसः स्वाहा ।
सहरय्यानि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वस्मिन्त्या विश्वतस्परि स्वाहा । पुनर्व्य-
स्तसमस्तव्याहृतिचतुष्टयम् ततः ब्रतचतुष्टयार्थं गायत्र्याज्यहोमः कृच्छ्रत्रयगोनिष्क्र-
यंदस्वाहोमशेषं समापयेत् महानाम्न्यादिलोपे प्रत्येकमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौवागा-
यत्र्याज्याहुतीर्हुत्वा एकैकंकृच्छ्रंचरेत् इति प्रायश्चित्तप्रयोगः अथ समावर्तनसंकल्पादि

समावर्तनसं-
कल्पादि.

मम गृहस्थाश्रमार्हता सिद्धिद्वारा श्रीपर० समावर्तनं करिष्यइतिसंकल्प्य
नान्दीश्राद्धान्तं बटुरे वकुर्यात् ब्रह्मचारी जीर्वात्पितृकश्चेत्पितृर्मात्राद्युद्दे-
शः ब्रह्मचार्यशक्तश्चेत्पित्रादिस्तत्प्रतिनिधित्वेन नान्दीश्राद्धं कुर्यात् समावर्तनं उपनय-
नादाविव पित्रादिरेव नान्दीश्राद्धकर्तृत्वमन्तरेण प्रागुक्तम् अवशिष्टप्रयोगः स्वस्वगृ-
हानुसारेण दशत्रीन्वाविप्रान् भोजयेत् दास्यान्ति मधुपर्कयेत त्रैतां रजनीं वसेत् । ततो ब्र-
तानि संकल्पयेत् तानि च स्वसूत्रोक्तानि स्मृत्युक्तानि चेति द्विविधानि सर्वाण्यपि पुरुषा-
र्थान्येव न तु समावर्तनाङ्गानि तत्राशक्तः सूत्रोक्तान्येव ब्रतानि कुर्यात् शक्तस्तु स्मृत्युक्ता-

स्नातकब्रतानि. न्यापि तानियथा निमित्तं विना नक्तं स्नास्यामि न नग्नः स्नास्यामि न
नग्नः शयिष्ये न नग्नः स्त्रियमीक्षिष्ये न्यत्र मैथुनात् वर्षति न धाविष्ये न वृक्षमारोहिष्ये न कू-
पमवरोहिष्ये न बाहुभ्यां नदीं तरिष्यामि न प्राणसंशयमभ्यापत्स्ये इति सूत्रोक्तानि अथ
स्मृत्युक्तानि नित्यं यज्ञोपवीतद्वयंधारयिष्ये सोदककमण्डलं छत्रमुष्णीषं पादुके उपानही
सुवर्णकुण्डलेदर्भमुष्टिंच धारयिष्ये कर्तनेन हस्वीकृतकेशश्मश्रुनखः स्यान्निमित्तं विना मु-
ण्डनं न करिष्यइत्यर्थः न समावृत्तामुण्डेरभितिति निषेधात् नित्यमध्ययनरतः स्यात् स्वशरी-

१ ब्रह्मचर्यनियमलोपमहानाम्न्यादिब्रतलोपप्रायश्चित्ततन्त्रानुरोधेन पूर्वोक्तसंकल्पपक्षे अष्टवैकयाज्याहुत्येव-
न्तरं तथा सवितारं प्रतिब्रतमष्टोत्तरशतसंख्याभिरष्टाविंशतिभिरष्टाभिर्वाज्याहुतिभिरिति विशेषः ॥

रादुद्धृतस्वनिर्माल्यपुष्पचन्दनादिपुनर्नधारयिष्ये शुक्लाम्बरधरास्याम् सुगन्धीप्रिय-
दर्शनस्याम् विभवेसतिजीर्णवासामलवद्वासाश्चनस्याम् रक्तवासःशरीरपीडावहंवावर्त्त-
नधारयिष्ये गुरुविनान्यैर्धृतवस्त्रमलंकारंस्त्रजं चनधारयिष्ये अशक्तस्तु अन्यद्वृतमपि
वस्त्रादिप्रक्षाल्यधारयेत् अन्यधृतोपवीतमुपानहौचनधारये कन्धानधारयिष्ये नस्व-
रूपमुदकेनिरीक्षिष्ये नभार्ययासाकमेकपात्रे एककालेवाश्रीयाम् एतद्विवाहभिन्नविष-
यम् शूद्रायधर्मज्ञानं नीतिज्ञानं व्रतकल्पं च नोपदिशामि एतत्साक्षादुपदेशपरम् कृत्वा
ब्राह्मणमग्रत इति ब्राह्मणद्वारकोपदेशे दोषाभावात् गृहमेधिशूद्रायस्वोच्छिष्टं न दास्ये शू-
द्राय होमशेषं न दास्ये उद्धृतोदकेन तिष्ठन्नाचमनं न करिष्ये जानुमात्रे तदधिके वा जले ति-
ष्ठदाचमने दोषाभावात् अशुचिना एकहस्तेन वा आनीतजलैर्नाचमिष्ये पादेन पादधा-
वनं न करिष्ये अकल्पांस्त्रियं न गमिष्यामि न प्रावृतमस्तकोहनिपर्यटिष्यामि रात्रौ मलमू-
त्रोत्सर्गे च प्रावृतशिराःस्याम् सोपानत्कोशनाभिवादनं न मस्कारान्न करिष्ये पादेनास-
नं नापकर्षिष्यामि एवमन्यान्यपि स्मृत्युक्तानि ज्ञेयानि एतेषु व्रतेषु यानि कर्तुं शक्यासा-
वन्त्येव संकल्पयेत् अत्र संकल्पितव्रतो लुङ्घने मत्याकृतेऽप्यहमभोजनम् अमत्याकृते एक-
रात्रमभोजनं प्रायश्चित्तम् अशक्तस्त्रीनेकं वा विप्रं भोजयेत् इति स्नातकव्रतानि आतुरद-

समावर्तना- शायं यथोक्तसमावर्तनासंभवे संक्षेपतस्तत्कार्यम् तत्प्रयोगः संकल्प्य
नुकल्पः. ब्रह्मचारिलिङ्गानि मेखलादीनि त्यक्त्वा वपनं कृत्वा तीर्थे स्नात्वा वासः प-

रिधानाचमनतिलकधारणानि कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य तत्र प्रजापतिं मनसा ध्यायंस्तूर्णीं स-
मिधमादध्यात् अन्यदपि अविरोधितूष्णीमेव कर्तव्यमिति इति समावर्तनानुकल्पः ब्र-
ह्मचर्ये देशायां दशाहाशौचहेतुसपिण्डमरणे समावर्तनोत्तरमुदकदानपूर्वकं त्रिरात्रमति-

ब्रह्मचारिण- क्रान्ताशौचं कार्यम् अनुपनीतसपिण्डे मातुलादौ च मृतेऽतिक्रान्ता-
आशौचनिर्णयः. शौचंन एवं जननाशौचेऽप्यतिक्रान्ताशौचंन ततश्च दशाहाशौचापा-
दकसपिण्डमृतौ समावर्तनोत्तरं त्रिरात्रमध्ये विवाहो न कार्यः कस्यचिन्मरणाभावे तु न
विवाहे दोषः इत्थं व्रतान्तकर्माण्यनन्तोपाध्यायसूनुना । निर्णयश्रीविठ्ठलाङ्गथोर्वा-
ग्विलासः समर्पितः १ ॥

५६ अथ विवाहः । अथ श्रीभगवत्पादौ पुण्डरीकवरप्रदौ । श्रीगुरुन्पितरौ नत्वा
विवाहं वक्तुमुद्यतः १ उद्धेतुद्विजोभार्यासवर्णालक्षणैर्युताम् । अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यना-
ङ्गीं मृदुङ्गीं च मनोहराम् २ भाविशुभाशुभज्ञानहेतुलक्षणविचारोऽष्टौ मृत्पिण्डान् कृत्वा
द्विरुपआश्वलायनसूत्रे उक्तः ज्योतिःशास्त्रोक्तराशिनक्षत्रादिघटितविचारोपिशुभा-
दिज्ञानहेतुः सच संक्षेपेणोच्यते तत्र मेषादिराशिस्वामिनः भौमः शुक्रो बुधश्चन्द्रः सूर्यः
सौम्योऽथ गुरुः । गुरुः शनैश्चरो मन्दः सुरेज्यो राशिपाः स्मृताः १ अथ ग्रहाणां शत्रु-

१ पित्रादिभरणेपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनोत्तरं त्रिरात्रमित्युत्तरार्धे आशौचप्रकरणे उक्तम् ॥

राशिनक्षत्रादि- मित्रादि रवेर्गुरुभौमचन्द्रामित्राणि शनिशुक्रौशत्रू बुधःसमः
 घटितविचारः. इन्द्रोःसूर्यबुधौमित्रे भौमगुरुशुक्रशनयःसमाः अस्यशत्रुर्न कुजस्यबुधो
 रिपुः सूर्यगुरुचन्द्रामित्राणि शनिशुक्रौसमौ बुधस्यार्कशुक्रौमित्रे चन्द्रोऽरिः शनि-
 भौमगुरवःसमाः गुरोःसूर्यभौमचन्द्रामित्राणि शुक्रबुधौशत्रू शनिःसमः शुक्रस्यशनि-
 बुधौमित्रे सूर्यचन्द्रावरी भौमगुरुसमौ शनेःशुक्रबुधौमित्रे कुजसूर्यचन्द्राअरयः गुरुः
 समः अत्रगुणविचारः राश्योरेकाधिपत्वेराशिपत्योर्मित्रत्वेचपञ्चगुणाः राशिपयोः
 समत्वशत्रुत्वेऽर्धोगुणः समत्वमित्रत्वेचत्वारः शत्रुत्वमित्रत्वेएकः द्वयोःसमत्वेत्रयः
 द्वयोःशत्रुत्वेगुणाभावः अथगणाः पूर्वात्रयोत्तरात्रयभरणीरोहिण्यार्द्रामनुष्यगणः
 हस्तरेवतीपुनर्वसुपुष्यस्वातीमृगश्रवणाश्विन्यनुराधादेवगणः कृत्तिकाश्लेषामघाचि-
 त्राविशाखाज्येष्ठामूलधनिष्ठाशततारकाराक्षसगणः गणैक्येशुभम् देवमनुष्ययोर्म-
 ध्यमम् देवरक्षसोर्वैरम् राक्षसमनुष्ययोर्मरणम् अतोमनुष्यराक्षसयोर्विवाहोनकार्यः
 अत्रगुणाः गणक्येपङ्गुणाः वरोदेवोऽनृगणाकन्यात्रापिषट् वैपरीत्येपञ्च वरोराक्षसः
 कन्यादेवगणाअत्रैकः वैपरीत्येगुणाभावः मनुष्यराक्षसत्वेपिगुणाभावः अथराशि-
 कूटम् द्विर्द्वादशकेनिर्धनत्वम् नवपञ्चमत्वेनिःपुत्रता षट्काष्टकेमरणंविपत्तिर्वा उभय-
 सप्तमेतृतीयैकादशेचतुर्थदशमेचशुभम् नक्षत्रैक्येचरणभेदेशुभम् अत्रराश्यैक्येतिशुभम्
 राशिभेदेपिकूटदोषोन नक्षत्रभेदेराश्यैक्येचशुभम् अत्रनाडीगणादिदोषोन चरणै-
 क्यंषट्काष्टकंचवर्ज्यम् द्विर्द्वादशकेनवपञ्चमेचमध्यमम् शेषेशुभम् अत्रगुणाः सत्कूटे
 सप्त दुःकूटेग्रहमैत्रीसत्त्वेचत्वारः अन्यथाएकः चरणैक्येगुणाभावः अथनाडी अ-
 श्विन्यार्द्रापुनर्वसूत्तराफलुनीहस्तज्येष्ठामूलशततारापूर्वाभाद्रपदेतिप्रथमनाडी भर-
 णीमृगपुष्यपूर्वाफलुनीचित्रानुराधापूर्वाषाढाधनिष्ठोत्तराभाद्रपदेतिमध्यमनाडी कृ-
 त्तिकारोहिण्याश्लेषामघास्वातीविशाखोत्तराषाढाश्रवणरेवतीतिचरमनाडी अत्रना-
 ड्यैक्येमृत्युः नाडीभेदेष्टौगुणाः नाड्यैकंसर्वथावर्ज्यम् शूद्रादौपाश्वैकनाडीद्वयंसंकटे
 शुभम् अत्रवर्णवश्यभकूटयोनिःकूटानामल्पगुणत्वात्विवाहविघटकत्वाभावाच्चस्वरूपं
 नोक्तम् अत्रसर्वगुणमेलनेनविंशतिगुणसंभवेमध्यमम् विंशत्यधिकगुणत्वेऽतिशुभम्
 विंशत्यूनत्वेत्वशुभम् इतिनक्षत्रादिघटितविचारः अनन्यपूर्विकांकान्तामसपिण्डाय-
 वीयसीम् । अरोगिणीभ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् १ इतिपाञ्चवल्क्याद्युक्तकन्या-
 विशेषणेषुकान्तत्वनीरोगत्वभातृमत्वभिन्नविशेषणानामभावेइहपरत्रपातित्यात्तानि

१ वधूवरयोः परस्परराश्योर्द्विर्द्वादशके वधूराशेःसकाशाद्वितीयोवरराशिः वरराशेर्द्वादशोवधूराशिः अथवा
 वरराशेर्द्वितीयोवधूराशिः वधूराशेर्द्वादशोवरराशिरित्यर्थः एवमेवनवपञ्चमत्वेइत्यादौज्ञेयम् । २ नक्षत्रैक्येचरणभे-
 दजन्यम् । ३ अस्यापवादः मूहूर्तमार्तडे षट्काष्टेसमभं चषष्ठसहितंवेच्छोभनंस्यादिति तद्विचारः यथा यथा
 समभं तस्मात्सकाशात्षष्ठेन तुलाधरेणसहितंयदिभवति तदाप्राशस्त्यादित्यर्थ इति एवमेवकन्यादीनि

कन्यायाऽसमन्य- प्रपञ्चयन्ते तत्रान्यपूर्विकाः पुरुषान्तरपूर्विकाः मनोदत्तावाचादत्ता-

ग्निपरिगतासप्तमंपदं नीताशुक्तागृहीतगर्भाप्रसूतेतिसप्तविधपुनर्भवा-

स्तद्भिन्नामनन्यपूर्विकाम् सप्तपदीविधेः पूर्वमाद्यानां तिसृणां संकटेन्येन विवाहो भवति
सप्तपदीविधौ जाते बलाद्विवाहितापि नान्यत्र देया असपिण्डां समानः एकः पिण्डः पि-
ण्डदानक्रियामूलपुरुषशरीरं वायस्याः सा सपिण्डातद्भिन्नाम् तत्र लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पि-

विवाहोपयोगि- त्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् १
सापिण्ड्यनिर्णयः.. इति मात्स्योक्तेरेकस्यां पिण्डदानक्रियायां दातृत्वपिण्डभाक्त्वलेपभा-

क्तान्यतमसंबन्धेन प्रवेशो निर्वाप्य सापिण्ड्यमिति केषां चिन्मतम् अत्र स्त्रीणामपि पति-
भिः सह कर्तृत्वात् सापिण्ड्यसिद्धिः मूलपुरुषैकशरीरावयवान्वयेनावयवसापिण्ड्यमि-
त्यपरं मतम् यद्यपि भ्रातृपत्नीनां परस्परं नैतत्संभवात् तथाप्याधारत्वेनैकशरीरान्वयः ए-
कमूलपुरुषावयवानां पुत्रद्वारा तास्वाधानादिति ज्ञेयम् उभयत्रापि गयादौ मित्रादेरपि
पिण्डभाक्त्वादेकशरीरान्वयस्य सप्तमात्परेषु परश्शतेष्वपि सत्त्वाच्चातिप्रसङ्गप्राप्तेः बद्धा
वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यर्दसप्तमः । पञ्चमीचेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्त्तते १ इत्या-
दिवचनैर्निरासः मातृत्वपितृत्वादिसंबन्धे सत्येव पञ्चमसप्तमपर्यन्तमेवेत्युभयनियमस्त्री-
कारात् तथाच पितृद्वारकसापिण्ड्यविचारे सप्तमादूर्ध्वसापिण्ड्यनिवृत्तिः मातृद्वारक-
सापिण्ड्यविचारे तु पञ्चमादूर्ध्वतन्निवृत्तिरिति निर्णयः

अत्रोदाहरणानि

विष्णुर्मूलभूतः

कान्तिः २ गौरी २

१ ३ हरः ३

४ मैत्रः ४

५ शिवः ५

६

७ अच्युतः ७

८ कामः ८

विष्णुर्मूलभूतः

दत्तः २ चैत्रः २

सोमः ३ मैत्रः ३

सुधीः ४ बुधः ४

श्यामा ५ नर्मदा ५

शिवः ६ कामः ६

रमा ७ कविः ७

अत्र रमाकव्योर्न विवाहः मण्डूकहस्ता

तमयोरष्टमयोर्विवाहः पितृ-

सापिण्ड्यानुवृत्तेः

द्वारकत्वात्

विष्णुर्मूलभूतः

दत्तः २ चैत्रः २

सोमः ३ मैत्रः ३

सुधीः ४ बुधः ४

श्यामा ५ रतिः ५

शिवः ६ गौरी ६

विष्णुर्मूलभूतः

दत्तः २ चैत्रः २

सोमः ३ मैत्रः ३

४ बुधः ४

श्यामा ५ शिवः ५

कान्तिः ६ हरः ६

अत्रगौरीशिवयोःषष्ठयोर्विवाहः मातृ-
द्वारकत्वात्अत्रकान्तिहरयोर्नविवाहः एकतोनिवृ-
त्तावपिअन्यतोऽनुवृत्तेः

विष्णोर्मूलात्कान्तिगौर्यौजातौताभ्यांसुधीहरौ । बुधमैत्रौचैत्रशिवौगणभूपौमृडा-
च्युतौ १ तज्जातयोरष्टमयोर्विवाहोरतिकामयोः । विष्णोर्मूलादत्तचैत्रौसोममैत्रौसुधी-
बुधौ २ ताभ्यांश्यामारतीतज्जशिवगौर्योःकरग्रहः । विष्णोर्मूलादत्तचैत्रौसोममै-
त्रौसुधीबुधौ ३ ताभ्यांश्यामानर्मदाचशिवकामौरमाकवी । मण्डूकभृतिसापिण्ड्यर-
माकव्योर्विवाहहत् ४ विष्णोर्मूलादत्तचैत्रौसोममैत्रौसुधीबुधौ । श्यामाशिवौकान्ति-
हरौहरकान्तीनदंपती ५ निवृत्तमप्येकतस्तदन्यतस्त्वनुवर्तते । दिव्यात्रेणोदाहृतात्र
सेयंसापिण्ड्यपद्धतिः ६ कूटस्थात्पञ्चम्योःकन्ययोःसंततौमातृद्वारकत्वात्सापिण्ड्य-
निवृत्तिः पञ्चम्योःकन्ययोःपुत्रौतयोःसंततौपितृद्वारकत्वात्सापिण्ड्यमनुवर्ततइती-
दंमण्डूकभृतिसापिण्ड्यम् पञ्चम्याःकन्यायाःपुत्रस्यषष्ठस्यकूटस्थात्पञ्चमादिःसपिण्डो-
नभवतितथापिद्वितीयसंततिपञ्चमषष्ठादेःपितृद्वारकत्वादिनासापिण्ड्यसत्त्वादेक-
तोनिवृत्तावप्यन्यतोऽनुवृत्त्यापञ्चमषष्ठादिनापञ्चम्याःकन्यायाःसंततिर्नविवाहा एव
कूटस्थमारभ्याष्टमादेःकूटस्थमारभ्यद्वितीयादेश्चैकतोनिवृत्तिपरतोऽनुवृत्त्योःसत्त्वमूहम्
एवमाशौचविषयकसापिण्ड्येपि एकतोऽनुवृत्त्यादिकंयथासंभवंसर्वमूहम् एवंपितृद्वारक-
सापिण्ड्यसप्तमादूर्ध्वनिवर्ततेमातृद्वारकंतुपञ्चमादूर्ध्वमितिमुख्यकल्पेनवर्जनीयानांक-
न्यानांसंख्याचेत्थंसंपद्यते पितृकुलेषोडशाधिकद्विसाहस्री २०१६ मातृकुलेपञ्चोत्त-
रशतम् १०५ कुलद्वयेमेलनेनैकविंशत्युत्तरशताधिकसहस्रद्वयसंख्या २१२१ कन्या-
वर्ज्याःसंपद्यन्ते अत्रगणनाप्रकारस्तत्रमूलश्लोकास्तद्व्याख्याचक्रौस्तुभेस्पष्टाः बाला-
नांदुर्बोधतयानेहोच्यते तथाचमुख्यकल्पेनकुलद्वयेऽतावत्यः वर्जनीयाएव नस्वनु-
ल्पानुसरणेनसप्तमात्पञ्चमादर्वाग्विवाहःकार्यः पञ्चमेसप्तमेचैवयेषांवैवाहिकीक्रिया ।
क्रियापराअपिहितेपतिताःशूद्रतांगताः १ सप्तमात्पञ्चमाद्धीमान्यःकन्यामुद्रहेहिजः ।
गुरुतल्पीसविज्ञेयःसगोत्रांचैवमुद्रहन् २ इत्यादिस्मृतिभ्यः यानितु चतुर्थीमुद्रहेत्क-
न्यांचतुर्थःपञ्चमोवरः । तृतीयांचतुर्थीवापक्षयोरुभयोरपि १

तैश्चकानिचिन्निर्मूलानिकानिचि

दिषुसापिण्ड्यविषयतयावानेयानिइतिनिर्णयसिन्धुमतम् कौस्तुभेत् उद्गहेत्सप्तमादूर्ध्वतदभावेतुसप्तमीम् । पञ्चमीतदभावेतुपितृपक्षेप्ययंविधिः १ सप्तमीचतुष्ठाप-
 सापिण्ड्यसंको- श्चमीचतुर्थैवच । एवमुद्गहयेत्कन्यानांदोषःशाकटायनः २ तृतीयां
 चविचारः । वाचतुर्थीवापक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुःप्राहपाराशर्योयमो-
 ऽङ्गिराः ३ यस्तुदेशानुरूप्येणकुलमार्गेणचोद्गहेत् । निसंसव्यवहार्यःस्याद्वेदाच्चैतत्प्रती-
 यते ४ इत्यादिवचनानांचतुर्विंशतिमतपदत्रिंशन्मतादिषूपलभ्यमानत्वात्सापिण्ड्यसं-
 कोचेनविवाहस्यबहुदेशेषुदर्शनाच्चयेषांकुलेदेशेचानुकल्पत्वेनसापिण्ड्यसंकोचःपरंपर-
 यासमागतस्तेषांसापिण्ड्यसंकोचेनविवाहोनदोषाय स्वकुलदेशविरुद्धेनसापिण्ड्यसं-
 कोचेनविवाहेदोषोभवत्येव जनपदधर्माग्रामधर्माश्चतान्विवाहेप्रतीयात् येनास्यपितरो-
 यातायेनयाताःपितामहाः । तेनयायात्सतांमार्गतेनगच्छन्नदुष्यति १ इत्यादिवाक्यैः
 स्वकुलदेशाचाराविरुद्धस्यैवशास्त्रस्यविवाहेनुसर्तव्यत्वात् एवंमातुलकन्यापरिणयनेपि
 तृप्तांजहुर्मातुलस्येवयोषाभागस्तेपैतृत्वसेयीवपामिवेतिमन्त्रलिङ्गैर्मातुलस्यसुतामूढामातृ-
 गोत्रांतथैवच । समानप्रवरांचैवत्यक्त्वाचान्द्रायणंचरेत् १ इत्यादिस्मृतीनांवाधात्ये-
 षांकुलेमातुलकन्यापरिणयःपरंपराप्राप्तस्तैःसकार्यः गोत्रान्मातुःसपिण्डाच्चविवाहोगो-
 वधस्तथाइतिमातुलकन्याविवाहस्यकलिवर्ज्यत्ववचनमपियेषांकुलेदेशेमातुलकन्यावि-
 वाहोनास्तितत्परम् मातुलकन्यापरिणयनस्यानेकश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् अतएवमा-
 तुलकन्योद्वाहिनांश्राद्धेनिमन्त्रणनिषेधोपिस्वकुलाचारादिविरोधेनतदुद्वाहिपरः उक्त-
 विधसापिण्ड्यसंकोचेनविवाहंकुर्वतांशिष्टैःश्राद्धादौभोजनाद्याचारादित्यादिबहूपपा-
 दितम् परंतुसापिण्ड्यसंकोचस्वीकारेपिकतिथीकन्याकतिथेनपुरुषेणविवाहाकतिथेन
 नविवाहेतिव्यवस्थानोपपादिता सापिण्ड्यदीपिकाकारादयोर्वाचीनास्तु चतुर्थीमुद्गहे-
 त्कन्यांचतुर्थःपञ्चमोवरः । पाराशरमतेषष्ठीपञ्चमोनतुपञ्चमीम् १ इत्यादिवचनानांस-
 मूलसंनिश्चित्यअशक्तैःसंकटेसमाश्रयणीयस्यसापिण्ड्यसंकोचस्यन्यवस्थामूचुः तथाहि
 चतुर्थीकन्यापितृपक्षेमातृपक्षेचचतुर्थेनपञ्चमेनवापुंसाविवाहा द्वितीयतृतीयषष्ठाद्यैश्चतु-
 र्थापिण्ड्यसं- र्थीनोद्वाहा पाराशरमतेपञ्चमःषष्ठीमुद्गहेत् द्वितीयतृतीयचतुर्थादिःषष्ठीं
 कोचस्यवस्था- नोद्गहेत् पञ्चमःपञ्चमीनोद्गहेत् मातृतःपितृतश्चापिषष्ठःषष्ठींसमुद्गहेत् ।
 इतिवचनान्तरात्षष्ठेनापिषष्ठीविवाहा पञ्चमषष्ठभिन्नैःषष्ठीनविवाहेतिपर्यवसन्नम् त-
 थापितृपक्षेसप्तमीमातृपक्षेपञ्चमीचतृतीयाद्यैःसर्वैःपरिणेया पितृपक्षाच्चसप्तमीमातृपक्षा-
 न्तुपञ्चमीमितिब्यासवचनात् उद्गहेत्सप्तमादूर्ध्वतदभावेतुसप्तमीम् । पञ्चमीतदभावेतुपि-

१ अस्वयंभूतानभूतवचनं महाभारतटीकायां । योषापत्यंमातुलीयंयथाभागःपितृवसुः ॥ पुत्रस्यैववपंतं-
 मातुलस्यैवपितृवसुः ॥ १ ॥ इति अस्वार्थः मातुलस्य इदं कन्यारूपमपत्यं यथा पितृवसुःपुत्रस्वभागः एवं
 तदुद्गहेत्सप्तमादूर्ध्वतदभावेतुसप्तमीम् ॥

तृपक्षेय्यविधिः । इतिचतुर्विंशतिमतोक्तेऽपितृपक्षेपिपञ्चमीतृतीयाद्यैःपरिणेया तत्रापिमातृपक्षेपितृपक्षेपिपञ्चमेनपञ्चमीनोद्वाद्या पञ्चमोनतुपञ्चमीमीतिसर्वत्रनिषेधात् तृतीयावाचतुर्थीवापक्षयोरुभयोरपीतिवचनाच्चतृतीयाविवाहाप्राप्नोतितत्रव्यवस्थोच्यते मातृपक्षेतावतृतीयामातुलकन्यामातृष्वसुकन्यावासंभवति पितृपक्षेतुतृतीयापितृव्यकन्यापितृष्वसुकन्यावा तत्रपितृव्यकन्यासगोत्रत्वाज्या पैतृष्वसेयींभगिनींस्वस्त्रीयांमातुरेवच १ एतास्तिस्सस्तुभार्यार्थेनोपयच्छेत्तबुद्धिमान् १ इतिमनूक्तेः पितृष्वसुमातृष्वसुकन्येअपित्याज्ये पितृष्वसुकन्यांमातुर्भगिनींमातृष्वसारंमातुःस्वस्त्रीयांमातृष्वसुकन्यामेतास्तिस्सोनोद्देदितितदथात् मातुलकन्यैवतृतीयापूर्वोक्तरीत्याकुलपरंपरागतत्वेपरिणेया एवंचतृतीयापितृतीयेनैवमातुलकन्यैवपरिणयानचतुर्थादिना केनापि केचित्संकटेपितृष्वसुकन्यापरिणयनमाहुः तत्रदेशकुलाचाराद्व्यवस्थाज्ञातव्या अत्रायंसापिण्ड्यदीपिकादिसिद्धार्थसंग्रहः तृतीयामातुलकन्यैवोद्वाद्या चतुर्थी

सापिण्ड्यसं- चतुर्थपञ्चमाभ्यामेव पञ्चमीपञ्चमभिन्नैस्तृतीयाद्यैःसप्तमान्तैः षष्ठीपञ्चमषष्ठाभ्यामेव सप्तमीतृतीयाद्यैःसप्तमान्तैरिति अयंसापिण्ड्यसंकोचसंग्रहः. कोचेनविवाहःसंकटेष्वशक्तेनकार्यः कन्यान्तरलाभेशक्तैर्नकार्यः गुरुतल्पादिदोषस्मृतेः सापिण्ड्यसंकोचवाक्यानामशक्तविषयत्वस्यस्पष्टत्वात् प्रभुःप्रथमकल्पस्योनुकल्पेनवर्तते । सनाप्नोतिफलंचेहेतिशक्तैरनुकल्पस्वीकारेदोषोक्तेः दत्तकसापिण्ड्यं दत्तकनिर्णयेप्रागेवोक्तम् अथसापन्नमातृकुलेसापिण्ड्यप्रकारंसुमंतुराह पितृपत्न्यःसर्वामातरः तद्भातरोमातुलाः तद्भगिन्योमातृष्वसारः तद्दुहितरश्चभगिन्यः तदपत्या-

सापत्नमातृ- निभागिनेयानि अन्यथासंकरकारिणःस्युरिति अत्रलक्षणयासायसापिण्ड्यविचारः. त्रमातृकुलेचतुःपुरुषसापिण्ड्यंविवाहनिषेधायविधीयतइतिकेचित् अपरेतुविवाहमात्रविषयत्वेमानाभावादाशौचादिविषयकत्वस्यापिसंभवात् यावद्वाचनिकंप्रमाणमितिन्यायेनपरिगणितेष्वेवसापिण्ड्यमिति वदन्ति तथाचसुमन्तुवाक्ये वाक्यभेदाश्रयणेनैववाक्यार्थाः पर्यवस्यन्ति पितृपत्न्यःसर्वामातरइतिप्रथमंवाक्येसापन्नमातरिमुख्यमातृवत्समाननंतद्वधेमातृवधप्रार्थाश्चतंतद्गमनेमःतृगमनप्रार्थाश्चित्तादिकंचातिदिश्यते नात्रातिक्रान्तविषयेदशाहाशौचातिदेशः त्रिरात्रविधिनाबाधत् तद्भातरोमातुलाइत्यत्रमातुलत्वप्रयुक्तमाशौचादिकंमातुलस्यस्वभगिनीसपत्न्याःकन्योद्वाहनिषेधश्च अत्रमातुलत्वातिदेशेपिनतत्पुत्रादिषुमातुलपुत्रत्वाद्यतिदेशः तेनबन्धुत्रयत्वप्रयुक्तमाशौचंन मातुलकन्यादौविवाहविधिनिषेधावपिन एवमातुलकन्यादौपितुर्भगिनीत्वातिदेशाभावेनतत्पुत्रप्रत्यपिपितृष्वसुत्वाद्यतिदेशोनभवति तद्भगिन्योमातृष्वसारइत्यत्राशौचंविवाहनिषेधश्च मातृष्वसुपुत्रेबन्धुत्रयत्वंचन सापत्नमातृष्व-

सूक्तन्याविवाहनिषेधस्तु विरुद्धसंबन्धत्वादेव वक्ष्यते तदपत्यानि भगिन्य इत्यत्राशौचं
समाननादिकंच नात्र विवाहप्रसक्तिः सगोत्रत्वात् अत्र सापन्नमातुलसापन्नभ्रातृसा-
पन्नमातृष्वसृसापन्नभगिनीनां स्वमातुलसोदरभ्रात्राद्यनन्तरं तर्पणं महालयादावुद्देशो-
प्यतएव वचनादावश्यक इति भाति तदपत्यानि भगिनेयानि इत्यत्राशौचं विवाहनिषेधश्च
भगिनेयीत्वातिदेशे पितृकन्यासु भगिनेयीकन्यात्वातिदेशे न यावदुक्तं प्रमाणमिति-
न्यायादिति दिक् क्वचित्सापिण्ड्याभावेऽपि वचनादविवाहः अविरुद्धसंबन्धामुपय-

विरुद्धसंबन्ध- च्छेत दंपत्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसंबन्धः यथा भार्या स्वसुर्दुहि-
निषेधः तापितृव्यपत्नी स्वसाचेति परिशिष्टोक्तेः बौधायनः मातुः सपत्न्या-

भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत् । पितृव्यपत्नी भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत् १ केचिज्ज्ये-
ष्ठभ्रातापितुः सम इत्युक्तेर्ज्येष्ठभ्रातृपत्न्या भगिनीमातृष्वसृतुल्यत्वान्न विवाहेत्याहुः य-
वीयसीं स्वापेक्षया वयसावपुषा च न्यूनामुद्वहेत् असमानार्षगोत्रजां आर्षप्रवरः स्वसमा-
ने आर्षगोत्रेयस्य तज्जान भवतियातां असमानगोत्रामसमानप्रवरां चोद्वहेदित्यर्थः ॥

५७ अथ संक्षेपतोगोत्रप्रवरनिर्णयः तत्र गोत्रलक्षणम् विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वा-
जोऽथ गौतमः । अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः १ सप्तानामृषीणामागस्त्याष्ट-
मानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते यद्यपि केवलभार्गवेष्वार्ष्टिषेणादिषु केवलाङ्गिरसेषु हा-
रितादिषु च नैतल्लक्षणं भृग्वङ्गिरसोरष्टऋषिष्वनन्तर्गतत्वात् तथाप्यत्र प्रवरैक्यादेवा वि-
वाहः यद्यपि गोत्राणि अनन्तानि गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । इत्युक्ते-
स्तथापि ऊनपञ्चाशदेव गोत्रभेदाः व्यावर्तकप्रवरभेदानां तावतामेव दर्शनात् प्रवरलक्ष-
णं तु गोत्रवंशप्रवर्तकऋषीणां व्यावर्तकाऋषिविशेषाः प्रवरा इत्येव संक्षेपतो ज्ञेयम् समान-
गोत्रत्वं समानप्रवरत्वं च पृथक् पृथक् विवाहप्रतिबन्धकम् तत्र प्रवरसाम्यं द्विविधम् एकप्रव-
रसाम्यं द्वित्रिप्रवरसाम्यं च तत्र भृग्वङ्गिरोगणेषु एकप्रवरसाम्यमपि विवाहप्रतिबन्धकं
केवलभृगुगणेषु केवलाङ्गिरोगणेषु चैकप्रवरसाम्यं न विवाहबाधकम् किंतु त्रिप्रवरेषु द्विप्रव-
रसाम्यमेव पञ्चप्रवरेषु त्रिप्रवरसाम्यमेव च विवाहबाधकम् पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवा-
हस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् १ इत्यादिवचनात् जामदग्न्यभृगु-
गणेषु गौतमाङ्गिरसेषु भारद्वाजाङ्गिरसेषु चैकप्रवरसाम्येऽपि क्वचित् प्रवरसाम्याभावेऽपि च स-
गोत्रत्वादेवा विवाहः गोत्राणां प्रवराणां च गणना प्रोच्यते धुना । संक्षेपात् सुखबोधाय
भगवत्प्रीतयेऽपि च १ सप्तभृगवः । सप्तदशाङ्गिरसः । चत्वारोऽत्रयः । दश विश्वामि-
त्राः । त्रयः कश्यपाः । चत्वारो वसिष्ठाः । चत्वारो गस्तयः । इत्येकोनपञ्चाशद्गणास्तथा-
पि सर्वग्रन्थमतसंग्रहेणाधिकास्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते तत्र सप्तभृगुगणाः । वत्साः विदाः एतौ
जामदग्न्यौ आर्ष्टिषेणाः यस्काः मित्रयुवः वैन्याः शुनकाः एते च पञ्च केवलभृगवः एवं स-

१ तदुद्दिष्टम् ॥ २ गोत्रप्रवर्तकानां विश्वामित्रादीनां वंशप्रवर्तकानां भृगवादीनां च ऋषीणामित्यर्थः ॥

भृगुगणाः. स। तत्र वत्साः मार्कण्डेयाः माण्डूकेयाः इत्यादयः शतद्वयाधिकावत्सगो-
त्रभेदाः एतेषांपञ्चप्रवराः भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजामदस्येति भार्गवौर्वजामदस्येति
त्रयोवा भार्गवच्यावनाप्रवानेतित्रयोवा । विदाः शैलाः अवटाः इत्यादयोविंशत्य-
धिकाविदाः तेषांपञ्चप्रवराः भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वबैदेति । भार्गवौर्वजामदस्येतिवा ।
आर्ष्टिषेणाः नैर्ऋतयः याम्यायणाः इत्यादयोविंशत्यधिकाआर्ष्टिषेणाः एषांभार्ग-
वच्यावनाप्रवानार्ष्टिषेणानूपेतिपञ्च भार्गवार्ष्टिषेणानूपेतित्रयोवा एतेषांत्रयाणांवत्स-
विदार्ष्टिषेणानांपरस्परमविवाहः द्वित्रिप्रवरसाम्यात् आद्ययोर्जामदस्यत्वेनसगोत्र-
त्वाच्च यद्यपित्रिप्रवरार्ष्टिषेणानांवत्सविदैः सहनद्विप्रवरसाम्यंनापिसगोत्रत्वं जामद-
स्यत्वाभावात् तथापिपञ्चप्रवरपक्षगतमपित्रिप्रवरसाम्यंविवाहबाधकम् एवमग्रेपिज्ञे-
यम् वात्स्यानांभार्गवच्यावनाप्रवानेतित्रयः । वत्सपुरोधसोभार्गवच्यावनाप्रवानवत्स-
पौरोधसेतिपञ्च । वैजमथितयोभार्गवच्यावनाप्रवानवैजमथितेतिपञ्च । एतेत्रयः क्वचित्
एतेषांपरस्परंपूर्वोक्तैश्चत्रिभिर्नविवाहः त्रिप्रवरसाम्यात् यस्काः मौनाः मूकाः इत्या-
दयस्त्रिपञ्चाशदधिकायस्काः एषांभार्गववैतहव्यसावेतसेतित्रयः । मित्रयुवः रौष्ट्या-
यनाः सापिण्डिनाः इत्यादयस्त्रिंशदधिकामित्रयुवः तेषांभार्गववाध्यश्वदैवोदा-
सेतित्रयः भार्गवच्यावनदैवोदासेतिवा वाध्यश्वेत्येकोवा । वैन्याः पार्थाः बाष्कलाः
श्येताइत्येतेवैन्याः एषांभार्गववैन्यपार्थेतित्रयः । शुनकाः गार्त्समदाः यज्ञपतयः इत्या-
दयः सप्तदशाधिकाः शुनकाः एषांशौनकेत्येकः । गार्त्समदेतिवा । भार्गवगार्त्समदेति
द्वौवा । भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेतित्रयोवा । यस्कादीनांचतुर्णांस्वस्वगणंहित्वापरस्प-
रंपूर्वैर्जामदस्यवत्सादिभिश्चसहविवाहोभवति एकप्रवरसाम्येपिद्वित्रिप्रवरसाम्याभा-
वात् भृगुगणेषुएकप्रवरसाम्यस्यदूषकत्वाभावात् अजामदस्यत्वेनासगोत्रत्वात् मि-
त्रयुवापाक्षिकद्विप्रवरसाम्यात्त्रिप्रवरैर्वत्सादिभिः सहनविवाहइतिकेचित् तत्प्रवरप-
क्षग्राहिणामविवाहः पक्षान्तरग्राहिणामित्रयूनांविवाहएवेत्यन्ये क्वचिदधिकंगणद्व-
यमुक्तम् वेदविश्वज्योतिषांभार्गववेदवैश्वज्योतिषेतित्रयः शाठरमाठराणांभार्गव-
शाठरमाठरेतित्रयः अनयोः परस्परं पूर्वैश्चसर्वैर्विवाहः इतिभृगुगणाः अथाङ्गिरसः
तेत्रिविधाः गौतमाः भरद्वाजाः केवलाश्चेति तत्रगौतमाङ्गिरसोदश आयास्याः १
गौतमाङ्गिरसः. शारद्वताः २ कौमण्डाः ३ दीर्घतमसः ४ करेणुपालयः ५ वामदेवः ६
औशनसाः ७ राहूगणाः ८ सोमराजकाः ९ बृहदुक्थाश्चेति १० तत्र आयास्याः श्रो-
णिवेधाः मूढरथाइत्यादयोष्टादशाधिकाआयास्याः तेषामाङ्गिरसायास्यगौतमेतित्रयः
शारद्वताः अभिजिताः रौहिण्याइत्यादयः सप्तत्यधिकाः शारद्वतास्तेषामाङ्गिरसगौत-
मशारद्वतेतित्रयः कौमण्डाः मामन्धरेषणाः मासुराक्षाइत्यादयोदशाधिकाः कौमण्डा-
स्तेषामाङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमकौमण्डेतिपञ्च आङ्गिरसौतथ्यगौतमौतथ्यकाक्षी-

क्षीवतेतिवा आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेतिवा आङ्गिरसौशजकाक्षीवते-
तित्रयोवा आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतेतिवा औतथ्यगौतमकौमण्डेतिवा अथदीर्घतम-
सोगौतमास्तेषामाङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेतिपञ्च आङ्गिरसौतथ्यदैर्घ-
तमसेतित्रयोवा करेणुपालयः वास्तव्याः श्वेतीयाइत्यादयःसप्ताधिकाःकरेणुपाल-
यस्तेषामाङ्गिरसगौतमकारेणुपालेतित्रयः वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेतित्रयः
आङ्गिरसवामदेव्यबार्हदुक्थेतिवा औशनसाः दिश्याः प्रशस्ताः इत्यादिकानवाधि-
काऔशनसास्तेषामाङ्गिरसगौतमौशनसेतित्रयः रहूगणानामाङ्गिरसराहूगणगौ-
तमेतित्रयः सोमराजकानामाङ्गिरससौमराज्यगौतमेतित्रयः बृहदुक्थानामाङ्गिरस-
बार्हदुक्थगौतमेतित्रयः १० कचिद्रणद्वयमधिकम् उत्थ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति

राघुवानामाङ्गिरसराघुवगौतमेति गोतमानांसर्वेषामविवाहः सगोत्रत्वात्प्रायेणद्वित्रि-
प्रवरसाम्याच्च अथभरद्वाजाः तेचत्वारः भरद्वाजाः गर्गाः ऋक्षाः कपयश्चेति भरद्वाजाः

भारद्वाजाङ्गिरसः क्षाम्यायणाः देवाश्वइत्यादयः षष्ठ्युत्तरशताधिकाभरद्वाजास्तेषा-
माङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेतित्रयः गर्गाः सांभरायणाः सखीनयःइत्यादयः पञ्चाश-
दधिकागर्गास्तेषामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येतिपञ्च आङ्गिरसशैन्यगार्ग्ये-
तित्रयोवा अन्ययोर्व्यत्ययोवा भारद्वाजगार्ग्यशैन्येतिवा गर्गभेदानामाङ्गिरसतैत्तिरि-
कापिभुवेति ऋक्षाः रौक्षायणाः कपिलाः इत्यादयोनवाधिकाऋक्षास्तेषामाङ्गिरसबा-
र्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेतिपञ्च आङ्गिरसवान्दनमातवचसेतित्रयोवा कपयः
स्वस्तितरयःदण्डिनःइत्यादयः पञ्चविंशत्यधिकाःकपयस्तेषामाङ्गिरसामहयौरुक्षय्ये-
तित्रयः आङ्गिरसामहीयवौरुक्षयसेत्याश्वलायनपाठः आत्मभुवामाङ्गिरसभारद्वाजबा-
र्हस्पत्यवरात्मभुवेतिपञ्च अयंगणःकचित् भरद्वाजानांसर्वेषांपरस्परमविवाहः सगोत्र-
त्वात् प्रायेणद्वित्रिप्रवरसाम्याच्च ऋक्षान्तर्गतानांकपिलानांविश्वामित्रैरप्यविवाहः
इति भारद्वाजाङ्गिरसः अथकेवलाङ्गिरसः तेचषट् हरिताः कुत्साः कण्वाः रथीत-

केवलाङ्गिरसः राः विष्णुवृद्धाः मुद्गलाश्चेति हरिताः सौभगाः नैय्यगवाइत्यादयो
द्वारिंशदधिकाहरितौस्तेषामाङ्गिरसांबरीषयौवनाश्वेति आद्योमान्धातावा कुत्साना-
माङ्गिरससांधात्रकौत्सेतित्रयः कण्वाः औपमर्कटाः बाष्कलायनाः इत्यादयएकविं-
शत्यधिकाःकण्वास्तेषामाङ्गिरसाजमीढकण्वेतित्रयः आङ्गिरसघौरकाण्वेतिवा रथी-
तराःहस्तिदाःनैतिरक्षयः इत्यादयश्चतुर्दशाधिकारथीतरास्तेषामाङ्गिरसवैरूपरथीतरे-
तित्रयः आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्चेतिवा अष्टादंष्ट्रवैरूपपार्षदश्चेतिवा अन्ययोर्व्यत्ययोवा
विष्णुवृद्धाः शठाः मरणाइत्यादयःपञ्चविंशत्यधिकाविष्णुवृद्धास्तेषामाङ्गिरसपौरुकु-
त्सयासदस्येतित्रयः मुद्गलाः सात्यमुग्रियःहिरण्यस्तम्बयः इत्यादिकाअष्टादशाधि-
कास्तेषामाङ्गिरसभार्ग्याश्वमौद्गल्येतित्रयः आद्यस्ताक्षर्योवा आङ्गिरसताक्षर्यमौद्गल्ये-

तिवा एषांषण्णाकेवलान्निरसानांस्वस्वगणंहितापरस्परपूर्वैश्चसर्वैर्विवाहोभवति अन्निर-
सोगस्याष्टमसप्तर्षिभिन्नत्वेनतदपसानांसगोत्रत्वाभावात् द्वित्रिप्रवरसाम्याभावाच्च ह-
रितकुत्सयोस्तुनविवाहः पाक्षिकद्विप्रवरसाम्यात् अथअत्रयः तेचत्वारः अत्रयः गवि-
अत्रयः. ष्टिराः वाहुतकाः मुद्गलाश्चेति अत्रयो भूरयःछान्दयइत्यादयश्चतुर्नव-
त्यधिकाअत्रयस्तेषामात्रेयार्चनानसंख्यावाश्वेतित्रयः १ गविष्टिराः दक्षयः भलन्द-
नाइत्यादयश्चतुर्विंशत्यधिकागविष्टिरास्तेषामात्रेयार्चनानसगाविष्टिरेतित्रयः आत्रे-
यगाविष्टिरपौर्वातिथेतिवा २ वाहुतकानामात्रेयार्चनानसवाहुतकेतित्रयः ३ मुद्ग-
लाः शालिसंधयः अर्णवाः इत्यादयोदशावराःमुद्गलास्तेषामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथे-
तित्रयः ४ कचित्अतिथयोवामरथ्याःसुमङ्गलाबीजवापाधनअयाश्चेतिपञ्चगणाअधि-
काः तत्राद्यचतुर्णामात्रेयार्चनानसातिथेतित्रयः आत्रेयार्चनानसगाविष्टिरेतिवा सुम-
ङ्गलानामत्रिसुमङ्गलस्यावाश्वेतिवा धनअयानामात्रेयार्चनानसधानअयेति वालेयाः
कौन्द्रेयाः शौभ्रेयाः वामरथ्याःइत्यादयःअत्रेःपुत्रिकापुत्रास्तेषामात्रेयवामरथ्यपौ-
त्रिकेतित्रयः अत्रीणांसर्वेषामविवाहः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च अत्रेःपुत्रिकापुत्राणां
वामरथ्यादीनांचवसिष्ठविश्वामित्राभ्यामप्यविवाहः इत्यत्रयः अथविश्वामित्राः
तेदश कुशिकाः लोहिताः रौक्षकाः कामकायनाः अजाः कर्ताः धनअयाः अघमर्ष-
विश्वामित्राः. णाः पूरणाः इन्द्रकौशिकाश्चेति कुशिकाः पर्णजंघाः वारक्याइत्या-
दयःसप्तत्यधिकाःकुशिकास्तेषांवैश्वामित्रदेवदातौदलेतित्रयः १ लोहिताःकुडक्या-
श्चाक्रवर्णायनाइत्यादयःपञ्चाधिकालोहिताः रोहिताइतिकेचित् तेषांवैश्वामित्राष्ट-
कलौहितेतित्रयः अन्त्ययोर्व्यत्ययोवा वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेतिवा विश्वामि-
त्राष्टकेतिद्वौवा २ रौक्षकाणांवैश्वामित्रगाथिनरैवणेतित्रयः वैश्वामित्ररौक्षकरैवणे-
तिवा एतेरेवणावा ३ कामकायनाः देवश्रवसः देवतरसाइत्यादयःपञ्चावराःकाम-
कायनाः श्रौमतावा तेषांवैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेतित्रयः ४ अजानांवैश्वामित्र-
माधुच्छन्दसाजेतित्रयः ५ कताः औदुम्बरयः शैशिरयःइत्यादयोर्विंशत्यधिकाः
कतास्तेषांवैश्वामित्रकात्यात्कीलेतित्रयः ६ धनअयाः पार्थिवाः बन्धुलाःइत्यादयः
सप्तावराधनअयास्तेषांवैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानअय्येतित्रयः वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
साघमर्षणेतिवा ७ अघमर्षणानांवैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेतित्रयः ८ पूरणानांवै-
श्वामित्रपूरणेतिद्वौ वैश्वामित्रदेवरातपौरणेतिवा ९ इन्द्रकौशिकानांवैश्वामित्रेन्द्रकौ-
शिकेतिद्वौ १० कचिदन्येऽप्येकादशोक्ताः आश्मरथ्याः १ साहुलाः २ गाथिनाः ३
वैणवाः ४ हिरण्यरेतसः ५ सुवर्णरेतसः ६ कपोतरेतसः ७ शालङ्कायनाः ८ घृतकौशिकाः
९ कथकाः १० रौहिणाइति ११ आश्मरथ्यानांवैश्वामित्राश्मरथ्यमाधुलेतित्रयः १
साहुलानांवैश्वामित्रसाहुलमाहुलेतित्रयः २ गाथिनानांवैश्वामित्रगाथिनरैवणेतित्रयः ३

वैष्णवेतिकचित्पाठः एतेएवरेणवइतिउदवेणवइतिचोच्यन्ते ३ वैष्णवानांवैश्वामित्र-
गाधिनवैणवेति ४ हिरण्यरेतसांवैश्वामित्रहैरण्यरेतसेतिद्वौ ५ सुवर्णरेतसांवैश्वामित्र-
सौवर्णरेतसेतिद्वौ ६ कपोतरेतसांवैश्वामित्रकपोतरेतसेतिद्वौ ७ शालङ्कायनानां
वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेतित्रयः एतेएवकौशिकाइतिजहुवइतिचोच्यन्ते ८ घृत-
कौशिकानांवैश्वामित्रघृतकौशिकेतिद्वौ ९ कथकानांवैश्वामित्रकाथकेति १० रौहि-
णानांवैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरोहिणेतित्रयः ११ वैश्वामित्रगणानांसर्वेषांपरस्परमवि-
वाहः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च कुशिकानांदेवरातप्रवरसाम्येनदेवराताद्रेदानिर्णया-
द्वक्ष्यमाणदेवरातवदेवजामदभ्यैरप्यविवाहइतिभाति धनञ्जयानांविश्वामित्रैरत्रिभिश्चा-
विवाहः कतानांभरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः द्विगोत्रत्वात् इतिविश्वामित्राः अथ
कश्यपाः तेत्रयः निधुवाः रेभाः शण्डिलाश्चेति तत्र निधुवाः कश्यपाः अष्टाङ्गिरसः
कश्यपाः.

इत्यादयश्चत्वारिंशदधिकशतावरानिधुवास्तेषांकाश्यपावत्सारनैधु-
वेतित्रयः निर्णयसिन्धौतुनिधुवगणोत्तरंकश्यपगणमुक्त्वाकश्यपानांकाश्यपावत्सा-
रासितेतिहिप्रवरत्रयमुक्तम् अत्रशिष्टाचारोपिदृश्यते १ रेभाणांकाश्यपावत्सारै-
भ्येतित्रयः २ शण्डिलाः कोहलाः उदमेधाइत्यादयः पञ्चवराः शण्डिलास्तेषांका-
श्यपावत्सारशण्डिल्येतित्रयः अन्त्यस्थानेदेवलोवाअसितोवा काश्यपासितदैवलेतिवा
अन्त्ययोर्व्यत्ययोवा देवलासितेतिद्वौवा एषांकश्यपानांपरस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्स-
प्रवरत्वाच्च अथवसिष्ठाः तेचत्वारः वसिष्ठाः १ कुण्डिनाः २ उपमन्यवः ३ पराशराश्च
४ वसिष्ठा वैतालकवयः रकयइत्यादयःषष्ठ्यधिकाःवसिष्ठास्तेषांवासिष्ठेन्द्रप्रमदाभर-
वसिष्ठाः.

द्वस्वितित्रयः वासिष्ठेत्येकोवा १ कुण्डिनाः लोहितायनाः गुग्गुलयः
इत्यादयःपञ्चविंशत्यवराःकुण्डिनास्तेषांवासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येतित्रयः २ उपम-
न्यवः औदलयः माण्डलेखयइत्यादयःसप्तत्यवराःउपमन्यवस्तेषांवासिष्ठेन्द्रप्रमदाभ-
रद्वस्वितित्रयः आभरद्वसप्तयेतिपाठान्तरम् वासिष्ठाभरद्वस्विन्द्रप्रमदेतिवा आद्ययोर्व्य-
त्ययोवा ३ पराशराः काण्डूशयाः वाजयइत्यादयःसप्तचत्वारिंशदवराःपराशरास्ते-
षांवासिष्ठशाक्यपाराशर्येतित्रयः ४ एषांवासिष्ठानांपरस्परमविवाहः इतिवसिष्ठाः अ-
थागस्त्याः तेदश इध्मवाहाः १ साम्भवाहाः २ सोमवाहाः ३ यज्ञवाहाः ४ दर्भवाहाः
५ सारवाहाः ६ अगस्त्यः ७ पूर्णमासाः ८ हिमोदकाः ९ पाणिकाश्चेति १० इध्म-
वाहाः.

वाहाः विशालाद्याः स्फालायनाःइत्यादयःपञ्चाशदधिकाइध्मवाहा-
स्तेषामागस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेतित्रयः आगस्त्येत्येकोवा १ साम्भवाहानामाग-
स्त्यदार्ढ्यच्युतसाम्भवाहेतित्रयः २ सोमवाहानांसोमवाहोन्त्यः आद्यौपूर्वोक्तावेव ३
एवंयज्ञवाहानायज्ञवाहोन्त्यः ४ दर्भवाहानांदर्भवाहोन्त्यः ५ सारवाहानांसारवाहो-

१ त्रिंश आश्रलायनाचार्यस्तेषामाचारः उक्तिरूपः आश्रलायनसूत्रेपि एतत्प्रवरत्रयमुक्तमित्यर्थः ।

न्त्यः ६ अगस्तीनामागस्त्यमाहेन्द्रमायोभवेति ७ पूर्णमासानामागस्त्यपौर्णमासपा-
रणोत्तित्रयः ८ हिमोदकानामागस्त्यहैमवर्चिहैमोदकेतित्रयः ९ पाणिकानामागस्त्य-
पैनायकपाणिकेतित्रयः १० अगस्तीनांसर्वेषामविवाहः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च इ-
त्यगस्तयः अथाद्विगोत्राः तत्रभारद्वाजाच्छुजातवैश्वामित्रस्यशैशिरेःक्षेत्रेजातःशौङ्गशै-
द्विगोत्राः। शरिर्नामऋषिः तस्यगोत्रलक्षणाक्रान्तत्वाद्वोत्रत्वम् तद्वोत्राणामा-
ङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशौङ्गशैशिरेतिपञ्च आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीले-
तिवा आङ्गिरसकात्यात्कीले। तत्रयोवा आद्योभारद्वाजोवा एषांसर्वभरद्वाजैःसर्वैर्विश्वामि-
त्रैश्चाविवाहः १ संकृतयः पूर्तिमाषाः तण्डयइत्यादयोष्टाविंशत्यवराःसंकृतयस्तेषा-
माङ्गिरसगौरिवीतिसांकृत्योत्तित्रयः शाक्यगौरिवीतिसांकृत्येतिवा अन्त्ययोर्ध्यत्य-
योवा एषांस्वगणस्थैःपूर्तिमाषादिभिःसर्वैर्वसिष्ठगणैश्चाहर्वसिष्ठसंज्ञकवक्ष्यमाणलौगा-
क्षिभिश्चाविवाहः केवलाम्ङ्गिरोगणैस्तुविवाहोभवत्येव आङ्गिरसत्वेपिसगोत्रत्वाभावा-
त्तद्विप्रवरसाम्याभावाच्च केचिद्भारद्वाजाङ्गिरसत्वमाश्रित्यभारद्वाजशौङ्गशैशिरैःस-
हाविवाहमाहुः तन्न भारद्वाजत्वेदृशप्रमाणाभावात् प्रयोगपारिजातेकाश्यपैःसहैषाम-
विवाहइत्युक्तंतत्रहेतुश्चन्त्यइतिकौस्तुभे २ लौगाक्षयः दार्भायणाः इत्यादयोष्टत्रिंशद-
धिकालौगाक्षयस्तेषांकाश्यपावत्सारवासिष्ठेतित्रयः काश्यपावत्सारवासितेतिवा एते
अहर्वसिष्ठाःनक्तंकश्यपाः दिनकर्मणिवासिष्ठत्वप्रयुक्तकार्यभाजः रात्रिकर्मणिका-
श्यपत्वप्रयुक्तकार्यभाजइत्यर्थः एतेषांसर्वैःकाश्यपैःसर्वैश्चवसिष्ठैःसंकृतिभिश्चाविवाहः ३
अथस्मृत्यर्थसाराद्युक्ताद्विगोत्राः देवरातानांवैश्वामित्रदेवरातौदलेतित्रयः एतेषां
सर्वैर्जामदश्र्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः १ धनञ्जयानांवैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जये-
तित्रयः एषांसर्वैर्विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः अयंविश्वामित्रगणेप्रागुक्तः २ जातू-
कर्णानांवासिष्ठात्रेयजातूकर्ण्येति एषांवसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः अयंवसिष्ठगणोसिन्धा-
वुक्तः ३ पूर्वमत्रिगणेषूक्तानांवामरथ्यादीनामत्रिपुत्रिकापुत्राणांचवासिष्ठात्रिभ्या-
मविवाहः अत्रिविश्वामित्राभ्यामितिकेचित् ४ पूर्वभरद्वाजगणस्थऋक्षान्तर्गणत्वेनो-
क्तानांकपिलानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेतिपञ्चप्रवराणांविश्वा-
मित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः ५ पूर्वविश्वामित्रेषूक्तानांकतानांवैश्वामित्रकात्यात्कीले-
तित्रिप्रवराणांविश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः ६ अनेनैवन्यायेनपरगोत्रोत्पन्नदक्ष-
कादीनामिदानींतनानामपिद्विगोत्रत्वात्जनकप्रतिग्रहीतृपित्रोर्द्वयोरपिसगोत्रैःसहअ-
विवाहोद्भेयः नात्रपुरुषसंख्या तेनशतपुरुषोत्तरमपिद्विगोत्रत्वंनापैति क्षत्रियवैश्यौ
आचार्यगोत्रस्य तुपुरोहितगोत्रप्रवरावितिसर्वसिद्धान्तः अथस्वगोत्राज्ञानेचप्रवयने
विष्णुः। यथाचार्यस्तद्वोत्रप्रवरैरेवकर्माणिविवाहाविवाहौचेति आचार्यगो-
त्राज्ञानेतु दत्त्वात्मानंतुक्त्वसौचित्तद्वोत्रप्रवरोभवेत् ॥

“५८ गोत्रप्रवरकोष्टकम्

सर्वेषां सुखबोधायास्मिन्नेवग्रन्थे प्रोक्तानां गोत्रसहितप्रवराणां कोष्टकमदर्शयेत् ॥ तत्र एककोष्टकस्थितानां परस्परं विवाहो निषिद्धः सगोत्रत्वसंप्रवरत्वाभ्याम् कचिदेकैकस्मादपि ॥ भिन्नकोष्टकस्थितानां विवाहो भवति । कचिदन्यकोष्टकस्थितानामपि विवाहो निषिद्धः तत्सूचनाद्विषयं यथामत्युक्ता ॥ अत्र प्रदर्शितानां वत्सादीनामन्तर्गतागणावहवः संति तेषां प्रदर्शितातिरिक्ताः प्रवरानभवन्तीति बोध्यम् ॥

भृगुगणाः

गोत्राणि ।

प्रवराः ।

वत्साः.....	.....	.....	एषां भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजामदश्येति । भार्गवौर्वजामदश्येतिवा । भार्गवच्यावनाप्रवानेतिवा
विदाः.....	.....	.....	एषां भार्गवच्यावनाप्रवानौर्ववैदेति । भार्गवौर्वजामदश्येतिवा
आष्टिषेणाः.....	.....	.....	एषां भार्गवच्यावनाप्रवानाष्टिषेणानूपेति । भार्गवानानूपेतिवा
वात्स्याः*	.....	.....	एषां भार्गवच्यावनाप्रवानेति त्रयः
वत्सपुरोधसौ*	.....	.....	अनयोः भार्गवच्यावनाप्रवानवात्स्यपौरोधसेति पंच
वैजमथितौ*	.....	.....	अनयोः भार्गवच्यावनाप्रवानवैजमथितेति पंच
यस्काः	.....	.....	एषां भार्गववैतहव्यसावेतसेति त्रयः
मित्रयुवः.....	.....	.....	एषां भार्गववाध्यश्वदैवोदासेति त्रयः । भार्गवच्यावनदैवोदासेतिवा । वाध्यश्वेत्येकोवा
वैन्याः.....	.....	.....	एषां भार्गववैन्यपार्थेति त्रयः
शुनकाः.....	.....	.....	एषां शौनकेत्येकः । गार्त्समदेतिवा । भार्गवगार्त्समदेति द्वौवा । भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रयोवा
वेदविश्वज्योतिषः*	.....	.....	एषां भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति त्रयः
शाठरमाठराः*	.....	.....	एषां भार्गवशाठरमाठरेति त्रयः

१. एतेषां पाक्षिकद्विप्रवरसाम्यात् त्रिप्रवरैर्वत्सादिभिः सह न विवाह इति केचित् तत्प्रवरपक्षमाहिणामविवाहः पक्षांतरमाहिणां मित्रयुवां विवाह एवेत्यन्ये ॥

अथ गौतमाङ्गिरसः ।

आयास्याः.....	.....	एषां आंगिरसायास्यगौतमेतित्रयः
शारद्वताः.....	.....	एषां आंगिरसगौतमशारद्वतेतित्रयः
कौमण्डाः.....	.....	एषां आंगिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमकौमण्डेति । आंगिरसौ- तथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेतिवा । आंगिरसायास्यौशिजगौ- तमकाक्षीवतेतिवा । आंगिरसौशिजकाक्षीवतेतिवा । आं- गिरसौतथ्यकाक्षीवतेतिवा । औतथ्यगौतमकौमण्डेतिवा
दीर्घतमसः.....	.....	एषां आंगिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदीर्घतमसेतिपञ्च । आं- गिरसौतथ्यदीर्घतमसेतित्रयो वा
करेणुपालयः.....	.....	एषां आंगिरसगौतमकरेणुपालेतित्रयः
वामदेवाः.....	.....	एषां आंगिरसवामदेव्यगौतमेतित्रयः । आंगिरसवामदेव्य- बार्हदुक्थेतिवा
औशनसाः.....	.....	एषां आंगिरसगौतमौशनसेतित्रयः
रहूगणाः.....	.....	एषां आंगिरसराहूगण्यगौतमेतित्रयः
सोमराजकाः.....	.....	एषां आंगिरससोमराज्यगौतमेतित्रयः
बृहदुक्थाः.....	.....	एषां आंगिरसबार्हदुक्थगौतमेतित्रयः
उनध्याः*	.....	एषां आंगिरसौतथ्यगौतमेति
राघुवाः*	.....	एषां आंगिरसराघुवगौतमेति

अथ भारद्वाजाङ्गिरसः

भरद्वाजाः.....	.....	एषां आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेतित्रयः
गर्गाः.....	.....	एषां आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येति । आंगिर- सशैन्यगार्ग्येतिवा । अंत्ययोर्व्यत्यंयोवा । भारद्वाजगार्ग्य- शैन्येतिवा
ऋक्षाः...	...	एषां आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवांदनमातवचसेति । आं- गिरसवांदनमातवचसेति वा
कपयः.....	.....	एषां आंगिरसामह्ययौरुक्ष्येति । आंगिरसामहीयवौरुक्ष- यसेत्याश्वलायनपाठः
आत्मभुवः*	.....	एषां आंगिरसभारद्वाजबार्हस्पत्यवरात्मभुवेतिपञ्च

* क्वचित्.

१ गर्गभेदानां आंगिरसैतिरिकापिभुवेति ॥ २ ऋक्षांतर्गतानांकपिलानांविश्वामित्रैरप्यविवाहः ॥

अथ केवलाङ्गिरसः		
हरिताः....	....	एषां आंगिरसांबरीषयौवनाश्वेति । आद्योमांधातावा
कुत्साः....	....	एषां आंगिरसमांधात्रकौत्सेतित्रयः
कण्वाः....	....	एषां आंगिरसाजमीढकाण्वेति त्रयः । आंगिरसघौरकाण्वे- तिवा
रथीतराः....	....	एषां आंगिरसवैरूपरथीतरेति त्रयः । आंगिरसवैरूपपार्ष- दश्वेतिवा । अष्टादंष्ट्रवैरूपपार्षदश्वेतिवा । अंशयोर्व्यत्ययो वा
विष्णुवृद्धाः.....		एषां आंगिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेतित्रयः
मुद्गलाः....	....	एषां आंगिरसभार्म्याश्वमौद्गल्येतित्रयः । आद्यस्ताक्षर्यो वा । आंगिरसताक्षर्यमौद्गल्येति वा
अथ अत्रयः		
अत्रयः....	....	एषां आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेतित्रयः
गविष्टिराः.....		एषां आत्रेयार्चनानसगाविष्टिरेतित्रयः । आत्रेयगाविष्टिरपौ- र्वातिथेति वा
वाङ्मुतकाः.....		एषां आत्रेयार्चनानसवाङ्मुतकेतित्रयः
मुद्गलाः.....		एषां आत्रेयार्चनानसपौर्वातिथेतित्रयः
अतिथयः*	.....	एषां आत्रेयार्चनानसातिथेतित्रयः । आत्रेयार्चनानसगावि- ष्टिरेति वा
वामरथ्याः*....		एषां उपर्युक्ताः प्रवराः
सुमंगलाः*.....		एषां उपर्युक्ताः । अत्रिसुमंगलश्यावाश्वेति वा
बीजवापाः*....		एषां आत्रेयार्चनानसातिथेतित्रयः । आत्रेयार्चनानसगा- विष्टिरेतिवा
धनंजयाः*.....		एषां आत्रेयार्चनानसधानंजयेति
बालेयादीनां....		अत्रेःपुत्रिकापुत्राणां आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति त्रयः

* कथितं

१ हरितकुत्सयोस्तुनविवाहः पाक्षिकद्विप्रवरसाम्यात् आश्वलायनसूत्रे तु हरितगोत्रप्रवराएवकुत्सस्यापो-
त्युक्तम् ॥ २ एतदादीनां वसिष्ठविश्वामित्राभ्यामप्यविवाहः ॥

अथ विश्वामित्राः

कुशिकाः....	.....	एषां वैश्वामित्रदेवरातौदलेतित्रयः
लोहिताः....	.....	एषां वैश्वामित्राष्टकलौहितेतित्रयः । अंसयोर्व्यसयोवा । वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाष्टकेतिवा । विश्वामित्राष्टकेतिद्वौवा
रौक्षकाः....	.....	एषां वैश्वामित्रगाथिनरैवणेतित्रयः । वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेतिवा
कामकायनाः....	.....	एषां वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेतित्रयः
अजाः....	.....	एषां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाजेतित्रयः
कर्ताः....	.....	एषां वैश्वामित्रकात्यात्कीर्त्तेतित्रयः
धनंजयाः....	.....	एषां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसधानंजयेतित्रयः । वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाघमर्षणेतिवा
अघमर्षणाः.....	.....	एषां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेतित्रयः
पूरणाः....	.....	एषां वैश्वामित्रपूरणेतिद्वौ । वैश्वामित्रदेवरातपौरणेतिवा
इंद्रकौशिकाः....	.....	एषां वैश्वामित्रेन्द्रकौशिकेतिद्वौ
आश्मरथ्याः*	.....	एषां वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधुलेतित्रयः
साहुलाः*	.....	एषां वैश्वामित्रसाहुलमाहुलेतित्रयः
गाथिनाः*	.....	एषां वैश्वामित्रगाथिनरैवणेतित्रयः । वेणुवेतिकचित्पाठः एतेएवरेणवइतिउदवेणवइति चोच्यंते
वैणवाः*	.....	एषां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति
हिरण्यरेतसः*	.....	एषां वैश्वामित्रहैरण्यरेतसेतिद्वौ
सुवर्णरेतसः*	.....	एषां वैश्वामित्रसौवर्णरेतसेतिद्वौ
कपोतरेतसः*	.....	एषां वैश्वामित्रकापोतरेतसेतिद्वौ
शालंकायनाः*	.....	एषां वैश्वामित्रशालंकायनकौशिकेतित्रयः । एतेएवकौशिकाइतिजहुव इति चोच्यन्ते
घृतकौशिकाः*	.....	एषां वैश्वामित्रघृतकौशिकेतिद्वौ
कथकाः*	.....	एषां वैश्वामित्रकाथकेति
रौहिणाः*	.....	एषां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसरौहिणेतित्रयः

* कश्चित्.

१ कुशिकानां देवरातप्रवरसाम्येन देवराताद्भेदानिर्णयाद्वक्ष्यमाणदेवरातवदेवजामदः पर्यविवाहः इति भाति ॥
 २ लोहिता इति कश्चित् ॥ ३ एते रेवणावा ॥ ४ श्रौमतावा ॥ ५ कतानां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । द्विगो-
 त्वात् ॥ ६ धनंजयानां विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः । द्विगोत्रत्वात् ॥

अथ काश्यपाः

काश्यपाः.....	काश्यपावत्सारासितेतित्रयः
निधुवाः.....	एषां काश्यपावत्सारनैधुवेतित्रयः
रेभाः.....	एषां काश्यपावत्साररैभ्येति
शंडिलाः.....	एषां काश्यपावत्सारशांडिल्येतित्रयः अंत्यस्थानेदेव- लोवा । असितोवा । काश्यपासितदेवलेतिवा । अंसयो- र्व्यत्ययोवा । देवलासितेतिद्वौवा

अथ वसिष्ठाः

वसिष्ठाः.....	एषां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्वितित्रयः । वासिष्ठेस्तेकोवा
कुंडिनाः.....	एषां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येतित्रयः
उपमन्यवः.....	एषां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्वितित्रयः । आभरद्वसव्येतिपाठा- न्तरम् वासिष्ठभरद्वस्विन्द्रप्रमदेतिवा आद्ययोर्व्यत्ययोवा
पराशराः.....	एषां वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येतित्रयः

अथागस्त्याः

इध्मवाहाः.....	एषां आगस्त्यदाढ्यच्युतेध्मवाहेतित्रयः आगस्त्येत्येकोवा
सांभवाहाः.....	एषां आगस्त्यदाढ्यच्युतसांभवार्हेतित्रयः
सोमवाहाः.....	एषां सोमवाहोन्त्यः आद्यौपूर्वोक्तावेव
यज्ञवाहाः.....	एषां यज्ञवाहोन्त्यः
दर्भवाहाः.....	एषां दर्भवाहोन्त्यः
सारवाहाः.....	एषां सारवाहोन्त्यः
अगस्तयः.....	एषां आगस्त्यमाहेन्द्रमायोभवेति
पूर्णिमासाः.....	एषां आगस्त्यपौर्णमासपारणेतित्रयः
हिमोदकाः.....	एषां आगस्त्यहैमवर्चिहैमोदकेतित्रयः
पाणिकाः.....	एषां आगस्त्यपैनायकपाणिकेतित्रयः

अथ द्विगोत्राः

शौंगशैशिरयः.... एषां आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशौंगशैशिरेतिपंच । आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेतिवा । आंगिरसकात्यात्कीलेतिवा । आद्योभारद्वाजोवा

संकृतयः.... एषां आंगिरसगौरिवीतिसांकृत्येतित्रयः । शाक्त्यगौरिवीतिसांकृत्येतिवा अन्त्ययोर्व्यत्ययोवा

लौगाक्षयः.... एषां काश्यपावत्सारवासिष्ठेतित्रयः काश्यपावत्सारासितेतिवा

अथ स्मृत्यर्थसाराशुक्ताद्विगोत्राः

देवराताः.... एषां वैश्वामित्रदेवरातौदलेतित्रयः

धनञ्जयाः.... एषां विश्वामित्रमाधुच्छंदसधानजयेतित्रयः

जातूकर्ण्याः.... एषां वासिष्ठात्रेयजातूकर्ण्याति

वामरय्यादयः पूर्वमुक्ताः

कपिलाः.... पूर्वोक्तऋक्षांतर्गताः एषां आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवादनमातवचसेति

कर्ताः.... विश्वामित्रान्तर्गताः एषां वैश्वामित्रकात्यात्कीलेतित्रयः

इति गात्रप्रवरकाष्टकम्

१ एषांसर्वभरद्वाजैः सर्वैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । आश्वलायनसूत्रे च तेषामुभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतः । द्वौवेतरतस्त्रीनितरतः न हि चतुर्णां प्रवरोस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणमित्युक्तम् तत्र शौंगोभारद्वाजः तस्यप्रवरत्रयं शैशिरः कतांतर्गतः तस्यप्रवरद्वयं च मिलित्वापंचप्रवराभवति । तदुभयोर्धेनौव आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेतीत्युक्तं चतु प्रवरनिषेधात् उभयतो द्वयोर्द्वयोर्ग्रहणं न भवति एवमेवपंचाधिकप्रवरनिषेधात् उभयतस्त्रयाणां ग्रहणं न भवतीति उदाहरणमेतदितितद्वृत्तौ ॥

२ एषांस्वगणस्यैः पूतिमाषादिभिः सर्ववसिष्ठगणैश्चाहर्वसिष्ठसंज्ञकलोगाक्षिगणैश्चाविवाहः ॥ केवलांगिरोगणैस्तुविवाहोभवत्येव । भारद्वाजशौंगशैशिरेः सहनिषेधस्तत्प्रतिषेधश्च काश्यपैः सहनिषेधस्तद्वेतुचिन्तनं चास्मिन्नेव ग्रन्थेऽभिहितम् ।

३ एते अहर्वसिष्ठाः नक्तंकाश्यपाः एतेषां सर्वैःकाश्यपैः सर्वैश्चवसिष्ठैः संकृतिभिश्चाविवाहः ।

४ एतेषांसर्वैर्जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः ।

५ एषांसर्वैर्विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः अयं विश्वामित्रगणे प्रागुक्तः । कचिदत्रिगणेऽप्युक्तः ।

६ एषांवसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः । अयंवसिष्ठगणे सिधावुक्तः ।

७ वसिष्ठात्रिभ्यामविवाहः । अत्रि विश्वामित्राभ्यामितिकेचित् ।

८ विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः । ९ विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः ।

६९ अथमातृगोत्रवर्जननिर्णयः तत्रमातृगोत्रपदेनमातामहगोत्रमेववर्ज्यम् तच्चगा-
न्धर्वादिविवाहोढापुत्राणांसर्वेषांवर्ज्यम् ब्राह्मविवाहोढापुत्राणांतुसर्वेषांमातामहगोत्रं
नवर्ज्यम् किंतुमाध्यन्दिनानामेव मातृगोत्रमाध्यन्दिनीयानामितिसत्त्वाषाढवचनात्
तथैवसर्वत्रशिष्टाचाराच्च ॥

६० अथसगोत्रादिविवाहादौप्रायश्चित्तम् तत्राज्ञानतःसगोत्रसप्रवरविवाहेकन्यां
त्यक्त्वाचान्द्रायणंप्रायश्चित्तंकार्यम् ज्ञानतोद्विगुणम् एवंकन्यायाएतदर्धम् एवंसपि-
ण्डायाविवाहेपि सागश्चब्राह्मण्याःसंभोगधर्मकार्ययोरेव मातृवत्परिपालयेदित्यन्ना-
दिनापालनोक्तेः यस्तुसगोत्रादिकांविवाहोपगच्छतितस्याज्ञानेविवाहप्रयुक्तचान्द्रायणं
सगोत्रागमनप्रयुक्तंचान्द्रायणद्वयाधिकं ज्ञानतस्तुअधिकंकल्प्यमितिकेचित् अन्येतुगु-
रुतल्पव्रताच्छुद्धेदितिगुरुतल्पसाम्योक्तेःषडब्दंप्रायश्चित्तम् अज्ञानतरुयब्दंचान्द्राय-
णत्रयंवैत्याहुः अज्ञानतःसगोत्रादिषूत्पन्नानांजनकप्रायश्चित्तोत्तरंकाश्यपगोत्रेणव्यव-
हारःकार्योनतुत्यागः ज्ञानतस्तुसगोत्राद्युत्पन्नानांचाण्डालत्वमेव आरूढपतितापत्यं
ब्राह्मण्यांयश्चशूद्रजः । सगोत्रोढासुतश्चैवचाण्डालास्त्रयईरिताः १ इतियमस्मृतेः ॥

६१ अथान्येपिविवाहेनिषेधाः प्रत्युद्वाहोनैवकार्योनैकसौदुहितृद्वयम् । नचैकजन्य-
योःपुंसोरेकजन्येतुकन्यके १ अत्रापवादः सोदरयोः सोदरकन्यकेवत्सरादिकालव्यव-
धानेमहानद्यादिव्यवधानेवादेये पूर्वकन्यायादत्तायाःमृतौतस्यैववरस्याद्वितीयाकन्यादे-
या प्रत्युद्वाहोदारिद्र्यादिसंकटेकार्यः सोदराणांतुल्यसंस्कारोवर्षमध्येनिषिद्धः गृहनि-
र्माणविवाहौवर्षान्तर्नकार्यौ गृहप्रवेशस्यनिषेधाभावाद्गृहप्रवेशोत्तरंविवाहःकार्यः सोदर-
योःपुत्रयोःकन्यापुत्रयोर्वाकन्ययोर्वाविवाहौषण्मासाभ्यन्तरेविशेषतोनिषिद्धौ पुरुष-
अथात्मककुलेविवाहान्मौज्जीबन्धःषण्मासेनिषिद्धः षण्मासेशुभका-
र्यत्रयंनकार्यम् अत्रशुभकार्यपदेनमौजीविवाहावेव तेनगर्भाधाननामकर्मादिसंस्का-
राणानत्रित्वनिषेधः नवागर्भाधानादिनाचतुष्ट्यादिसंपादनम् नाग्निकार्यत्रयंभवे-
दित्यनेनैकवाक्यतालाघवादितिभाति भिन्नोदराणामग्निकार्यत्रयंनदोषायेतिकश्चित्
केचिन्नकुल्यान्मङ्गलत्रयमित्यस्यभिन्नार्थत्वंस्वीकृत्ययत्किंचिच्छुभकार्याणामपित्रित्वंन
शुभमित्याहुः पुरुषोद्वाहात्तृयुद्वाहःषण्मासाभ्यन्तरेनिषिद्धः ज्येष्ठमङ्ग-

१ स्वगोत्राद्भयतेनारीविवाहात्सप्तमेपदे ॥ एकत्वं सागताभर्तुः पिण्डेगोत्रेचसूतके इति वचनात् विवा-
हात्पूर्वं पितृगोत्रस्यैवसत्त्वात्सगोत्रत्वादेवनिषेधेसिद्धे मातृगोत्रपदेनपितृगोत्रग्रहणमपार्थक्यस्यादत्ताह मातृगो-
त्रपदेनेति ॥ २ स्वकन्यायस्यपुत्रायदत्तात्कन्यकायाः स्वपुत्रेण परिणयनं प्रत्युद्वाहः ॥ ३ अश्रुत्यादकं
कार्यमग्निकार्यमौजीविवाहावेव तस्य त्रयं नभवेदित्यर्थः ॥ ४ प्रवेशान्निर्गमोनेष्टेनकुल्यान्मङ्गलत्रयमित्येतद्व्या-
ख्याप्रतिपादयता पुत्रोद्वाहःप्रवेशाख्यःकन्योद्वाहस्तुनिर्गमः ॥ मुंडनंचौलमित्युक्तंप्रतोद्वाहौतुमङ्गलमित्यनेन
मङ्गलशब्दस्य मुख्यार्थोप्रतोद्वाहादितिव्याख्यातः केचिदेतन्नाद्रियतेइत्यभिप्रेत्याह केचिदिति ॥

लालघुमङ्गलं नकार्यम् बहिर्मण्डपे विहितं ज्येष्ठमङ्गलम् तद्भिन्नं लघु गर्भाधानादि-
कस्य प्राप्तकालस्य न निषेधः एवं शान्सादेरपि नैमित्तिकस्य प्राप्तकालस्य न निषेधः अतिप-
न्नस्य त्वयं निषेधः एवं व्रतोद्यापनादीनां वास्तुप्रवेशादीनां चलघुत्वादेव विवाहाद्युत्तरं
निषेधः इदं निषेधचतुष्टयं त्रिपुरुषात्मककुलेषु मासाभ्यन्तर एव एवं मुण्डनद्वयनिषे-
धं व्रतबन्धाच्चौलनिषेधं च केचिदाहुः ॥

६२ अथैषामपवादाः सोदराणामपि समानसंस्कारौ विवाहौ च संकटे अब्दभेदा-
त्कार्यौ चतुर्दिनव्यवधानादेकदिनव्यवधानाद्वा कार्यौ अति संकटे एकदिने कर्तृभेदेन म-
ण्डपभेदेन वा कार्यौ द्वाभ्यां कर्तृभ्यां एकस्मिन्नपिलग्रे एकस्मिन्नपि गृहे भिन्नोदरयोर्विवा-
हः कार्यः एवं पूर्वोक्तनिषेधचतुष्टयेऽपि वर्षभेदे दोषाभावः यमलयोरेककाले एकमण्डपे-
वासमानसंस्काराणां न दोषः एवं मातृभेदेऽपि पण्मासाभ्यन्तरे समानसंस्कारे दोषो न मा-
तृभेदे एकजातकन्ययोरेकदिने एकमण्डपेऽपि वेदीभेदेन विवाहो न दोषायेति केचित् पुरु-
षत्रयात्मककुले मङ्गलकार्योत्तरं पण्मासाभ्यन्तरे मुण्डनयुक्तं कर्म न कार्यम् अत्र सर्वत्र पुरुष-
त्रयगणनाप्रकारः प्रतिकूलविचारे स्पष्टीकरिष्यते मुण्डनकर्म तु चौलनागसंस्कारादिक-

मण्डनमुण्डन- माधानादिकमभ्युदयार्थमैच्छिकसर्वप्रायश्चित्तादिकं क्षौरप्रापकतीर्थ-
निर्णयः.

यात्रादिकं चोद्यम् व्रतबन्धस्तु कात्यायनमते मङ्गलरूपत्वाद् विवाहाद्युत्त-
रं कार्यः अन्येषां मते मुण्डनरूपत्वात् न कार्यः पित्रोरन्त्यक्रियादिप्राप्तमुण्डनमाकस्मिक-
प्राप्तप्रायश्चित्तमुण्डनमासन्नमरणेन सर्वप्रायश्चित्तीयमुण्डनं च कर्तव्यमेव नित्यत्वाद्दर्श-
पूर्णमासचातुर्मास्यादिमुण्डनेऽपि न दोषः न च मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलमिति
वचसामण्डनमुण्डनयोः परिगणनादाधानादीनां न दोष इति वाच्यम् वाक्यस्योदाहर-
णार्थत्वात् अन्यथा व्रतोद्वाहान्न चौलकमित्येव वक्तव्यमण्डनान्न तु मुण्डनमिति सामान्येन
वचनरचनानर्थक्यापातात् तस्माद्गर्भाधानादिलघुमङ्गलादुद्वाहादिज्येष्ठमङ्गलाच्चाधा-
नादिमुण्डनमपि वर्ज्यमिति भाति एवं सति कुले बहु कर्मोपरोधः स्यादिति चेत् विवाह-
व्रतचूडोत्तरमङ्गलेषु पिण्डदानादौ मासाद्यल्पकालप्रतिबन्धवत्पित्राद्यन्यमरणेऽल्पकाल-
प्रतिकूलनिर्णयवच्च लघुमङ्गलोत्तरं मासाद्यल्पकालमुण्डननिषेधकल्पनं युक्तिबलादाश्रय-
णीयमिति भाति अत्र विषये प्राचीननिबन्धेषु विशेषो न दृश्यते तथापि धार्ष्ट्येन मयोक्तो
विशेषो युक्तश्चेद्ग्राह्यः इति मण्डनमुण्डननिर्णयः ॥

६३ अथ प्रतिकूलविचारः विवाहनिश्चयोत्तरं वरस्य कन्याया वा सगोत्रत्रिपुरुषात्म-
ककुले कस्यचिन्मरणे प्रतिकूलदोषः विवाहनिश्चयश्च वैदिको लौकिको वा ग्राह्यः तत्र वैदि-
को वाग्दानाख्यविधिना कृतो मुख्यः लौकिको लग्नतिथिनिश्चयादिर्वरवध्नोः शुल्कमा-
षाबन्धपूर्णाफलदानादिश्च सगोत्रत्रिपुरुषेत्युत्तयां मातामहकुलादिव्यावृत्तिः स्यात् वर-
स्तत्पूर्वपत्नीवरमातापितरौ वरपितामहपितामहावनूदापितृष्वसाचेति पूर्वत्रिपुरुषी वर-

स्वस्रभ्रातापत्नीपुत्रानूढकन्यासहितोवरस्यानूढाभगिनीवरस्यस्तुषापुत्रीअनूढाकन्या-
चपौत्रस्तद्भार्याचानूढापौत्रीचेतिपरत्रिपुरुषी पितृव्यतत्पत्न्यौपितृव्यपुत्रतत्पत्न्या-
वनूढापितृव्यकन्याचेतिसंतानभेदेत्रिपुरुषीचेतिसगोत्रत्रिपुरुषीपुरुषपरिगणना एते-
षामन्यतममरणेप्रतिकूलमितिपर्यवसितोर्थः अत्रभ्रातापुत्रपौत्रादिश्चानुपनीतोपित्रि-
वर्षाधिकवयाःग्राह्यः एवमनूढभगिन्यादेरपित्रिवर्षाधिकत्वयुक्तंभाति एवंवधूकुलेष्यु-
ह्यम् एवमेवमण्डनमुण्डनादावपित्रिपुरुषगणनोह्या अत्रविशेषः पितामातापितामहः
पितामहीपितृव्यःपूर्वपत्नीपूर्वस्त्रियाःपुत्रोभ्रातानूढाभगिनीचैतेषामरणेविशेषतःप्रति-
कूलदोषाभैवकर्तव्योविवाहः एतदन्यत्रिपुरुषसपिण्डमरणेशान्त्यादिनादोषपरिहृत्स
विवाहःकार्यः संकटेतुपित्रादिमरणेपिकालप्रतीक्षाशान्तिभ्यांदोषनिर्हृत्यविवाहः
कार्यः तत्रव्यवस्था निश्चयोत्तरंमातापित्रोर्द्वयोरपिमरणेकालप्रतीक्षाशान्तिभ्याम-
पिदोषशान्त्यभावान्नकार्योविवाहः मातापित्रोरेकैकमरणेतुशान्त्यादिनाविवाहः तत्र
पितुरब्दमिहाशौचंतदर्थमातुरेवच । मासत्रयंतुभार्यायास्तदर्थंभ्रातृपुत्रयोः १ अन्ये-
षांतुसपिण्डानामाशौचंमाससंमितम् । तदन्तेशान्तिकंकृत्वाततोलग्रंविधीयते २ प्रति-
कूलेनकर्तव्यलंग्रंयावदुत्तयम् । प्रतिकूलेसपिण्डस्यमासमेकंविवर्जयेत् ३ इत्यादिवा-
क्याश्रयेणव्यवस्थोच्यते अत्राशौचपदेनप्रतिकूलकृतंविवाहानधिकारमात्रंकालप्रती-
क्षार्थमुच्यते अतःपितृमरणेवर्षोत्तरंविनायकशान्तिंकृत्वासंकटेविवाहःकार्यः अति-
संकटेषण्मासोत्तरंविनायकशान्तिंश्रीपूजनादिशान्तिंचकृत्वाविवाहः ततोप्यतिसं-
कटेमासोत्तरंशान्तिद्वयान्तेविवाहइतिसंकटतारतम्येनपक्षत्रयम् मातुर्मरणेषण्मा-
सान्तेविनायकशान्त्याविवाहः अतिसंकटेमासान्तेशान्तिद्वयंकृत्वोद्वाहः यत्तु प्रमीतौ
पितरौयस्वदेहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नदैवंनापिवापित्र्यंयावत्पूर्णोनवत्सरः १ इतिपि-
त्रोर्मृतौवर्षपर्यन्तंसर्वशुभकर्मनिषेधवचनंतत्प्राङ्निश्चयात्पित्रोर्मृतौसंकटाभावेवाज्ञेयम्
भार्यामरणेमासत्रयान्तेमासान्तेवाश्रीपूजनादिशान्तिः भ्रातृमरणेसार्धमासान्तेमासा-
न्तेवाविनायकशान्तिः पुत्रमृतौसार्धमासंमासंवाप्रतीक्ष्यश्रीपूजनादिशान्तिः पितृव्य-
मरणेमासान्तेविनायकशान्तिः पितामह्याअनूढभगिन्याश्चमरणेमासान्तेश्रीपूजनादि-
शान्तिः एतदन्यत्रिपुरुषसपिण्डमरणेमासान्तेश्रीपूजनादिशान्तिः ततोविवाहः गु-
णवत्तरमातुर्मृतौषण्मासेनमनःस्वेदानपगमेवर्षप्रतीक्षा एवंगुणवत्तरभार्यायाःषण्मास-
पर्यन्तंप्रतीक्षा ज्योतिःप्रकाशेतु अतिसंकटवशेनमात्रादिमरणेमासाधिकप्रतीक्षाया
असंख्येमासमध्येपिदशाहोत्तरंकंचित्कालंप्रतीक्ष्योक्तव्यवस्थयाविनायकशान्तिंश्रीपू-
जनादिशान्तिंचकृत्वागांदस्वापुनर्वाग्दानादिचरेदित्युक्तम् सर्वोप्ययमपवादःसंकटे-
पुनरास्तम्येनपुनर्योज्यः अल्पसंकटविषयेमहासंकटविषयकविधिकथनेषक्तुःकर्तुश्चदो-

षण्व दुर्भिक्षराष्ट्रभङ्गादिभयेपित्रोर्मरणाशङ्कायांचनप्रतिकूलम् दीर्घरोगिदूरदेशस्थ-
विरक्तानांकन्यायाःप्रौढत्वेचप्रतिकूलदोषोनेत्यपवादः श्रीपूजनादिशान्तिश्चश्रियेजा-
तइतिश्रियंइदंविष्णुरितिविष्णुंगौरीर्मिमायेतिगौरींत्र्यम्बकमितिरुद्रंपरंमृत्योरितियमं
चसंपूज्याष्टोत्तरशततिलाज्यंजुहुयात् भूःस्वाहामृत्युर्नश्यतांस्तुषायैसुखंवर्धतांस्वाहे-
तिततोहोमंसमाप्याथगोद्वयंदक्षिणाभवेदितिकौस्तुभेद्रष्टव्या इतिप्रतिकूलविचारः ॥

६४ अथान्यकर्मभावप्रतिबन्धनिर्णयः प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यचरेन्नाभ्युदयक्रि-
याम् । आचतुर्थततःपुंसिपञ्चमेशुभदंभवेत् १ अत्रप्रेतकर्मपदेनसपिण्डीकरणात्पूर्व-
भाविकर्माणिसपिण्डीकरणंचसपिण्डीकरणोत्तरंपार्वणविधिनोक्तानिमासिकानिचो-
च्यन्ते सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्यकृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्तेवृद्धयुत्तरनिषेधनात्
१ इत्यनुमासिकानामप्यपकर्षोक्तेः अभ्युदयपदेननान्दीश्राद्धयुक्तंकर्ममात्रंग्राह्यम्
कैश्चिद्विवाहाद्येवग्राह्यमित्युक्तम् आचतुर्थमितिनान्दीश्राद्धकर्तारंपुरुषमारभ्यजनक-
चतुःपुरुषीजन्यचतुःपुरुषीसन्तानभेदेचचतुःपुरुषीसगोत्रागृह्यते तथाचनान्दीश्राद्ध-
कर्तुःपितृपितामहप्रपितामहाःपत्नीसहिताः कर्तुर्भार्यापुत्रपौत्रप्रपौत्रास्तद्भार्याश्चप्रा-
तातत्पुत्रपौत्रास्तद्भार्याःपितृव्यतत्पुत्रपौत्रास्तद्भार्याश्चप्रपितामहस्यपुत्रपौत्रप्रपौत्रास्त-
द्भार्याश्चैतेषामृतानामनुमासिकान्तप्रेतकर्माकरणेमङ्गलंनकार्यमित्यर्थः नान्दीश्राद्धकर्ता
ऽत्रमुख्यएवग्राह्योननुमातुलादिर्गौणः मृतापितृकस्योपनयनादौसंस्कार्यमारभ्यैवचतुः-
पुरुषीगणना मातामहादेर्भिन्नगोत्रत्वेपिनान्दीश्राद्धदेवतात्वात्प्रेतकर्माभावेमङ्गलंन
भवति मातामहादेःस्वातन्त्र्येणदेवतात्वाभावात्तदशाहान्यकर्मभावेपिमङ्गलप्रतिब-
न्धोनास्ति इत्यन्यकर्मभावनिमित्तकमङ्गलप्रतिबन्धनिर्णयः ॥

६५ अथचतुर्थीकर्ममध्येदर्शादिनिर्णयः मौञ्जीविवाहयोर्नान्दीश्राद्धमारभ्यम-
ण्डपोद्वासनपर्यन्तमध्येदर्शदिनंयथानपतेत्तथाकार्यम् दर्शान्यत्पित्रोःक्षयाहादिश्राद्ध-
दिनंयदिज्ञानादज्ञानाद्वापतितदात्रिपुरुषसपिण्डैर्विवाहादिमङ्गलसमाप्त्युत्तरंश्राद्धं
कार्यम् एवंचदर्शान्यश्राद्धस्यैवस्वरूपतोविवाहमध्येनिषेधः नतुदर्शवच्छ्राद्धरहितस्या-
पिश्राद्धतिथिमात्रस्य वृत्तेविवाहेपरतस्तुकुर्याच्छ्राद्धमित्याद्युक्तेः एतेनसंक्रान्तिमन्वा-
द्यष्टकादिदिनानांश्राद्धदिनत्वाद्दर्शवन्मध्येपातोनिषिद्धइतिशङ्कानिरस्ता तेनषण्णव-
तिश्राद्धकर्तृभिःसपिण्डैर्मध्यपतितमन्वादेःप्रायश्चित्तादिनासंपत्तिःसंपाद्या इतिचतु-
र्थीकर्ममध्येदर्शादिनिर्णयः ॥

६६ अथविवाहादौरजोदोषसूतकनिर्णयः प्रारम्भात्प्रागारम्भोत्तरंचामातुःपि-
तृव्यादेःकर्त्रन्तरस्यपत्न्यावारजोदोषेयद्वक्तव्यंतद्वतबन्धप्रकरणेविस्तरेणोक्तंतत्तत्पक्षे-
रजोदोषजननाशौचादिसंभावनायानान्दीश्रा

विवाहोत्तरं विवाहोदशवासराः । त्रिषट्चौलोपनयनेनान्दीश्राद्धं विधीयते १ दश-
 तिक्रमेपुनर्नान्दीश्राद्धमिदं तिस्रसुतकमृतकयोः प्राप्नोति
 विवाहादिप्रतिबन्धः विवाहव्रतयज्ञेषु श्राद्धे होमेर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्याद नार-
 ब्धे तु सूतकम् १ प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाक-
 परिक्रिया २ इत्युक्तेः इदं सन्निहितमुहूर्तान्तराभावादिसंकटे एव ज्ञेयम् संकटाभावे तु ना-
 न्दीश्राद्धे जातेऽपि सूतकान्ते मुहूर्तान्तरे एव मङ्गलम् सर्वोप्याशौचापवादोऽनन्यगतिकत्वे
 आर्तौ च ज्ञेय इति सिन्धुक्तेः तेन व्रते संकल्पोत्तरमाशौचेऽपि विप्रद्वारैव पूजादि यज्ञादौ मधु-
 पर्कविधिनावरणोत्तरमपि ऋत्विगन्तरालाभादिकेऽनन्यगतौ संकटे एव च मधुपर्कविधि-
 ना व्रतस्याशौचाभावः एवं जपहोमादावप्युह्यम् श्राद्धे पाकपरिक्रिया पाकप्रोक्षणम् एत-
 दप्यर्गति सत्त्वे महासंकटे प्रारम्भात्प्रागपि सूतकप्राप्तौ कूष्माण्डमन्त्रैर्घृतहोमं कृत्वा पयस्वि-
 नीगादत्त्वा पञ्चगव्यं प्राश्य शुद्धशूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् उपकल्पितबहुसं-
 भारस्य सन्निहितलग्नान्तराभावे नानाशाद्यापत्तावप्येवं शुद्धिः इदं जननाशौचमात्रविष-
 यमिति मार्तण्डादौ कूष्माण्डहोमादिना शुद्धिपूर्वकं सूतकमृतकयोर्मध्ये आरब्धे विवाहा-
 दौ विप्राणां पूर्वसंकल्पितान्नभोजने दोषो न पाकपरिवेषणादिकमपि सूतकिभिः कार्यं
 होमादिविधिना शुद्धिर्न संपादनादिति कौस्तुभे स्थितम् नैतद्युक्तं लोकविद्विष्टत्वादतः पर-
 गोत्रैरेवान्नदानं युक्तं भाति नान्दीश्राद्धोत्तरं सूतकमृतकयोः प्राप्नोति पूर्वमन्नसंकल्पाभावेऽपि
 विवाहोत्तरकालसंकल्पितान्नभोजनं विप्रैः कार्यम् अत्रापि परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च
 द्विजोत्तमैरिति सर्वसंमतम् परैरसगोत्रैरिति सिन्धुमयूखादौ व्याख्यानात् पूर्वसंकल्पि-
 तान्नस्यापि भोजनसमये सूतकप्राप्तौ भोक्तृभिर्भुक्तशेषं त्यक्त्वा परगृहोदकैराचान्ततादि
 विधेयम् पाकशेषः सूतकिभिर्भोक्तव्यः भुजानेषु च विप्रेषु त्वन्तरामृतसूतके । अन्यगृहो-
 दकाचान्ता इति स्मृतेः नान्दीश्राद्धोत्तरं भोजनादन्यकाले सूतकप्राप्तौ सूतकिगृहे भोक्त-
 व्यम् भुजानेषु सूतकप्राप्तौ भोक्तृभिः पात्रस्थमप्यन्नं त्याज्यमिति वाचनिक एव विशेषः
 न हि वचनस्यातिभार इति न्यायात् मम तु भुजानेष्विति वाक्यमारब्धानारब्धसर्वकर्मसु
 असंकल्पितान्नविषयमिति भाति इति विवाहादौ रजोदोषसूतकप्राप्तिर्निर्णयः ॥

६७ अथ कन्यारजोदोषनिर्णयः विवाहात्पूर्वकं न्यायारजोदर्शने मातृपितृभ्रातृ-
 पानिरकपातः कन्यायाः वृषलीत्वं तद्गर्भं वृषलीपतित्वम् अत्र शुद्धिप्रकारः कन्यादाता
 प्रतुसंख्यया गोदानानि एकं वा गोदानं यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं वा कृत्वा कन्यादाने यो-
 कन्यातृपवासत्रयान्ते गव्यपयः पानं कृत्वा विप्रकुमार्यैः सरत्नभूषणं दत्त्वा द्वाहयो-
 वरश्च कूष्माण्डहोमपूर्वकं तामुद्वाहन्नदोषी स्यादिति विवाहहोमकाले रजोदोषे
 तां प्राप्य तां भुजानेषु तैत्तिरीयमन्त्रेण प्रायश्चित्तं कृत्वा होमतं संप्रापयेत् यदा तु दा-

त्रभावाद्भजोदर्शनं तदाकन्यावर्षत्रयंप्रतीक्ष्यस्वयंवरंवृणुयात् नात्रवरस्यापिदोषः
इतिकन्यारजोदोषनिर्णयः ॥

६८ अथक्षयपक्षादिविचारः पक्षमध्येतिथिद्वयस्यक्षयेणयस्त्रयोदशदिनात्मकः प-
क्षः सक्षयपक्षः तदाबहुप्रजासंहारोराजसंहारोवा क्षयपक्षेचौलोपनयनोद्वाहादिवास्तु-
कर्मादिशुभंनकार्यम् क्षयमासाधिमासगुरुशुक्रास्तादौविवाहनिषेधः प्रथमपरिच्छेदे एवं
सिंहस्थगुरुनिषेधनिर्णयोपिप्रथमपरिच्छेदेद्रष्टव्यः क्षयसंवत्सरोपिनिषिद्धः शीघ्रग-
त्यापूर्वराशिशेषमतिक्रम्यराश्यन्तरसंचारोतिचारस्तंप्राप्तोगुरुः पुनः पूर्वराशिचक्रगत्या
यदिनायातितदासक्षयसंवत्सरः सर्वकर्मसुवर्ज्यः तत्रमेषवृषभवृश्चिककुम्भमीनराशिषु
नदोषः केचिद्गोदादक्षिणदेशेकोप्यतिचारादिगुरुदोषोनेत्याहुः इतिक्षयपक्षादि-
विचारः ॥

६९ अथवधूवरयोर्गुरुरविवलम् मुख्यंगुरुबलंवध्वावरस्येष्टंरवेर्बलम् । द्विपञ्चस-
प्तनवैकादशस्थोगुरुः कन्यायाः शुभः जन्मतृतीयषष्ठदशमस्थानेषुपूजाहोमात्मकशांत्या
शुभः चतुर्थाष्टमद्वादशस्थानेषुदुष्टफलः कर्कधनुर्मीनगश्चतुर्थादिस्थानेषुपिदुष्टः संकटे
चतुर्थद्वादशस्थोद्विवारमष्टमस्त्रिवारहोमादिरूपपूजयार्चितः शुभः वरराशेस्त्रिषदशै-
कादशस्थानेरविः शुभः अन्यत्रग्रहमखोक्तपूजयाशुभः गुरुपूजाप्रकारउपनयनप्रक-
रणेउक्तः ॥

७० कन्याविवाहकालः जन्मतोगर्भतोवापञ्चमवर्षप्रभृतिअष्टमवर्षपर्यन्तंकन्या-

१ मनुः ॥ (अ. ९ श्लो. ९४) त्रिशद्वर्षोवहेत्कन्यां हयाद्वादशवार्षिकीम् । ज्येष्ठवर्षोऽष्टवर्षावाधर्मेसीदतिसत्त्वरः ॥
निर्णयसिधौ भारते । अतोऽप्रवृत्तेरजसिकन्यादद्यात्पितासकृत् ॥ निर्णयसिधावेवयमः । तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां
यावन्नतुमतीभवेत् ॥ एवचयथा उपनयनमुपक्रम्य निर्णयसिधौ गौणकालमाह । मनुः ॥ (अ. २ श्लो. ३८) आ-
षोडशाष्टाह्मणस्यसावित्रीनातिवर्तते । आद्वाविशात्क्षत्रबधोराचतुर्विंशतेर्विंशः ॥ ज्योतिर्निबंधे । अप्रजा बाहुजा
वैश्याः स्वावधेरुर्ध्वमन्दतः । अकृतोपनयाः सर्वेवृषलाएवते स्मृताः ॥ इत्यादिवचनैर्ब्राह्मणादीनां स्वस्वोपनयना-
वधिभूतषोडशवर्षादिकालातिक्रमणंवृषलत्वप्रयोजकमितिबोधितं तथैव सर्वसंमतेउपनयनस्थानीयेकन्याद्वाह्येपि तद-
वधिभूतस्यपूर्वोक्तवचनैर्बोधितस्य रजःप्रवृत्तिकालस्यातिक्रमणमपितस्यावृषलीत्वप्रयोजकमितिप्रतीयते तस्मादुप-
नयनं यथाअष्टमवर्षमारभ्यषोडशवर्षपर्यंतं करणेविशेषतः प्रायश्चित्ताद्यभावस्तथैवकन्याया अपि अष्टमवर्षमारभ्य
आर्तवप्रवृत्तिमनतिक्रम्य विवाहकरणे विशेषतोदोषोनास्तीतिप्रतिभाति विवाहः पूर्वमातवप्रवृत्तौ तु भवेदेवदो-
षः । तथाच निर्णयसिधावपरांके संवर्तः ॥ माताचैवपिताचैवज्येष्ठभ्रातातथैवच । त्रयस्तेनरक्यांतिदृष्ट्वाकन्यां
रजस्वलाम् ॥ हारीतः ॥ पितुर्गहेतुयाकन्यारजःपश्यत्यसंस्कृता । साकन्यावृषलीज्ञेयातपतिवृषलीपतिः ॥ १ ॥
देवलात्रिकश्यपाः ॥ पूर्वार्धतदेव । भ्रूणहत्यापितुस्तस्याः साकन्यावृषलीस्मृता ॥ १ ॥ यस्तामुद्वाहयेत्कन्यां
ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः ॥ अश्राद्धेयमपांक्तेयंतंविद्यावृषलीपतिम् ॥ माधवीयेबौधायनः ॥ त्रीणिवर्षाण्युतुमती
कांक्षेतपितृशासनम् ॥ विष्णुः ॥ क्रतुत्रयमुपास्यैवकन्याकुर्यात्स्वयंवरम् ॥ अत्रवरस्यदोषामावमाह शम्भुः ॥
कन्याद्वादशवर्षाणिप्रदत्तावसेदृष्टे । भ्रूणहत्यापितुस्तस्याः साकन्यावरयेत्स्वयम् ॥ एवंचो-
न्येत्कथाचन । नतुतांबंधकीविद्यान्मनुःस्वायंभुवोब्रवीत् ॥ मनुः ॥ (अ. ९ । श्लो. ९२) ।
भ्रातृदत्तंस्वयंवरे । पितृदत्तमातृदत्तंस्तेयीस्याद्यदितंहरेत् ॥ वरंप्रत्याह । पित्रैनदद्यात्कन्यां कृतुं कन्यामुतुमतीं हरेत् ।

विवाहेऽचितःकालः षड्वर्षोत्तरं वर्षद्वयं प्रशस्ततरः षडब्दमध्येनोद्वाहाकन्यावर्षद्वययतः ।
सोमोभुक्तेतस्तद्वर्षेऽथततो नलः १ इत्युक्तेः नवमदशमयोर्मध्यमः एकादशवर्षे
ऽधमः द्वादशादौ प्रायश्चित्तावहः ॥

७१ अथविवाहभेदाः ब्राह्मोदैवआर्षःप्राजापत्यआसुरोगान्धर्वोराक्षसःपैशा-
चइत्यष्टौविवाहाः योग्यवरमाहूयालंकृत्यकन्यादानविधिनातस्मैदानंब्राह्मोविवाहः १
यज्ञेऋत्विक्कर्मकुर्वतेऽलंकृत्यकन्यार्पणंदैवः २ वरादेकंगोमिथुनंद्वेवागृहीत्वातस्मैक-
न्यार्पणमार्षः इदंगोमिथुनग्रहणंननिन्दितम् तस्यकुमारीपूजनार्थत्वेनकन्याविक्रया-
भावात् ३ त्वयैतयैवसहगृहधर्मआचरणीयएतस्याजीवनपर्यन्तंविवाहान्तरंचतुर्थाश्रमो-
चानकार्यइत्याभाष्यकन्यादानंप्राजापत्यः ४ ज्ञातिभ्योयथेच्छंधनंदत्त्वाविवाहआसु-
रः ५ वरवध्वोरिच्छयान्योन्यसंयोगोगान्धर्वः ६ युद्धादिनावलाद्धरणंराक्षसः ७
चौर्येणकन्याहरणंपैशाचः ८ पूर्वचतुर्षुपूर्वःपूर्वःश्रेष्ठः उत्तरेषुत्तरउत्तरोनिन्द्यः तत्रवि-
प्रस्यब्राह्मदैवौप्रशस्तौ क्षत्रियस्यगान्धर्वराक्षसौ आसुरोवैश्यस्य आर्षप्राजापत्यपैशा-
चाःसर्वेषाम् संकटेराक्षसभिन्नाःसप्तविप्रस्य ब्राह्मदैवतरेषदक्षत्रियस्य वैश्यशूद्रयोर्ब्रा-
ह्मदैवराक्षसभिन्नाःपञ्च सर्वेष्वपिविवाहेषुतत्तत्प्रकारैःकन्यापरिग्रहोत्तरंस्वस्वगृह्वरी-
त्याविवाहहोमादिविधिरावश्यकः दानविधिनादानंसर्वत्रनभवति पैशाचादौसप्तप-
दीविधेःपूर्वमन्यस्मैकन्यादेया ब्राह्मादिष्वपिकन्यादानोत्तरमपिसप्तपदीविधेःपूर्ववर-
स्यषण्ढत्वादिदोषज्ञानेवरमृतौवाकन्याऽन्यस्मैदेया ब्राह्मविवाहोढायांजातःपुत्रोद-
शपूर्वान्दशपरान्पितृंस्तारयते दैवोढापुत्रःसप्तसप्त प्राजापत्योढापुत्रःषट्षट् आ-
र्षोढापुत्रस्त्रीस्त्रीन् आश्वलायनसूत्रे तु ब्राह्मादिषुद्वादशदशाष्टौसप्तचपूर्वान्परांश्चपुत्र-
स्तारयतइत्युक्तम् अन्येषुदुर्विवाहेषुब्रह्मधर्मद्विषःसुताः । वाग्दानोत्तरंवरस्यदेशान्तरग-
मनेषण्मासंप्रतीक्ष्यान्यस्मैदेया कन्यायाःशुल्कंप्रदायगमनेवर्षप्रतीक्षा यत्तुबलाद्वि-

सद्विस्वाम्यादितिकामेहतूनांप्रतिबोधनात् ॥ अत्रप्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनेन ॥ कन्यामृतमतीशुद्धांकृतवानिष्कृ-
तिमात्मनः । शुद्धिचकारयित्वातामुद्रहेदनृशस्यधीः ॥ पिताऋतुन्स्वपुत्र्यास्तुगणयेदादितःसुधीः । दानावधि
गृह्येत्मात्पालयेच्चरजोवतीम् ॥ दद्यात्तदुत्सख्यागाःशक्तःकन्यापितायदि । दातव्यैकापिनिःस्वेनदानेतस्याय-
थाविधि ॥ दद्याद्ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वःसदक्षिणम् । तस्यातीतर्तुसख्येषुवरायप्रतिपादयेत् ॥ उपोष्यात्रि-
दिनंकन्यारात्रौपीत्वागवांपयः ॥ अदृष्टजसेदयात्कन्यायैरत्नभूषणम् ॥ तामुद्रहन्वरश्चापिकूष्माण्डैर्जुहुयाद्विज-
इति ॥ दात्रभावेतु । त्रीणिवर्षाण्यृतुमतीकांक्षेतपितृशसनमित्यादिनाऋतुप्राप्त्यनंतरमपिवर्षत्रयप्रतीक्षेत्यादितुद-
न्यत् ॥ एवंच आर्तवप्रवृत्तिकालात्पूर्वयथाविवाहस्यात्तथापित्रादिभिर्यतितव्यम् । ऋतुप्राप्त्यनंतरं प्रायश्चित्ता-
दिनाशुद्धिर्नपादनस्योक्तत्वादितिप्रतिभाति । ऋतुदर्शनकालश्च यमः ॥ अष्टवर्षाभवेद्गौरीनववर्षातुरोहिणी । दशव-
र्षाभवेत्कन्याभतउर्ध्वरजस्वलाइति । मनुः ॥ (अ. ९ श्लो. ९१) अदीयमानाभर्तारमधिगच्छेद्यदिव्यम् ।
पितृभिर्यथाप्राप्तेनचयसाधिगच्छतीतिश्लोके मेधातिथिना ऋतुदर्शनंचद्वादशवर्षाणामितिस्मर्यतेइत्युक्तं ॥ आ-
युर्वर्षाभवेत्तद्वर्षे वाग्भटः ॥ मासि मासिरजःत्रीणारसजंभवतिश्रद्धम् ॥ वत्सराद्वादशादूर्ध्वयातिर्पंचाशतः
श्रद्धमित्यादिपञ्चवर्षावितः एकादशवर्षादिद्वादशवर्षादिर्वाक्षेय इति ॥

वाहेसगोत्रत्वक्रीबलादिवरदोषेवाकन्यासप्तपदीविध्युत्तरमध्यन्यसौदेयेतितत्कालियुगे
निषिद्धम् वाग्दानोत्तरं पातिसादिदोषाभावेपिकन्यामदातुर्दण्डोक्तः एवंकन्याया
अपस्मारदोषमनुक्त्वादातापिदण्ड्यः अधर्म्योद्वाहेषुद्विजैर्भोजनादौकृतेआसुरेएकरात्रं
उपवासोगान्धर्वेत्रिरात्रंराक्षसपैशाचयोश्चान्द्रायणंप्रायश्चित्तम् इतिविवाहभेदाः ॥

७२ अथपरिवेत्रादिविचारः दाराग्निहोत्रसंयोगंकुरुतेयोऽग्रजेस्थिते । सकनिष्ठः प-
रिवेत्ताज्येष्ठःपरिवित्तिः एवंज्येष्ठायामनूढायांकनिष्ठकन्योद्वाहेज्येष्ठाकन्यादिधिषुः क-
निष्ठाग्रेदिधिषुः अत्रप्रायश्चित्तम् अज्ञानतःपित्रादिदत्तोद्वाहेभ्रात्रोःपरिवेत्तुपरिवित्ति-
संज्ञयोःकृच्छ्रद्वयंकन्यायाःकृच्छ्रंदातुरतिकृच्छ्रंयाजकस्यचांद्रायणम् ज्ञानतःपित्राद्यद-
त्तोद्वाहेसर्वेषांवत्सरंकृच्छ्राचरणम् कामतःपित्रादिदत्तोद्वाहेत्रैमासिकम् अज्ञानेनादत्तो-
द्वाहेचान्द्रायणादि दिधिष्वादिपतेरतिकृच्छ्रकृच्छ्रौ अत्रापवादः सापन्नेदत्तेकेवाज्येष्ठे
कनिष्ठस्यदाराग्निहोत्रग्रहणेदोषो न सोदरेपिक्रीबेभूकवधिरवामनभग्नपादत्वादिदोषयु-
तेदेशान्तरस्थेवेश्यासक्तेपतितेमहारोगिण्यतिवृद्धेकृषिसक्तेधनवृद्धिराजसेवादिव्यापा-
रासक्तेचौर्यासक्तेउन्मत्तेविवाहाग्निहोत्रेच्छानिवृत्तेचज्येष्ठेकनिष्ठस्यदाराग्निहोत्रग्रहणे
दोषो न देशान्तरगतंज्येष्ठमष्टौद्वादशवावर्षाणिकनिष्ठःप्रतीक्षेत् एवंकन्यायाअपिज्ये-
ष्ठयाभिन्नमातृजत्वेकनिष्ठायाविवाहेदोषो न एवमूकत्वादिदोषयुतायांज्येष्ठायामूकम्
इतिपरिवेत्रादिनिर्णयः ॥

७३ अथकन्यादातृक्रमः पितापितामहोभ्रातापितृकुलस्थःपितृव्यादिर्मातृकुलस्थो
मातामहमातुलादिःसर्वाभावेजननीत्येवंपूर्वाभावेपरःपरः भ्रातृणामुपनीतानामेवाधि-
कारःअनुपनीतभ्रातुर्मात्रादेशसत्त्वेमात्रादेरेवाधिकारो न त्वनुपनीतभ्रातुः सर्वाभावे
कन्यास्वयंवरंवृणुयात् कन्यास्वयंवरेमातुर्दातृत्वेचताभ्यामेवनान्दीश्राद्धंकार्यम् तत्रमा-
ताकन्यावास्वयंप्रधानसंकल्पमात्रंकृत्वान्यद्वाह्यणद्वाराकारयेत् वरस्तुसंस्कृतभ्रात्राद्य-
भावेस्वयमेवनान्दीश्राद्धंकुर्यान्नमाता उपनयनेनकर्माधिकारस्यजातत्वात् द्वितीयादि-
विवाहेवरःस्वयमेवनान्दीश्राद्धंकुर्यात् परकीयकन्यादानेविशेषः आत्मीकृत्यसुवर्णे-
नपरकीयांतुकन्यकाम् । धर्मेणविधिनादानमसगोत्रेपियुज्यते १ इतिदातृनिर्णयेवरव-
ध्वोरपिनान्दीकर्तृत्वनिर्णयः ॥

७४ अथवधूवरयोर्मूलजत्वादिगुणदोषाः मूलनक्षत्राद्यपादत्रयजातौवधूवरौ
स्वस्वश्वशुरंनाशयतः आश्लेषान्त्यपादत्रयजातौश्वश्रूम ज्येष्ठान्त्यपादजातौव-
न्योन्यज्येष्ठभ्रातरम् विशाखान्त्यपादजातावन्योन्यकनिष्ठभ्रातरम् मध्याम्यपादेमू-
लवत्फलंकेचिदाहुः केचिदुपनयनस्यद्वितीयजन्मरूपत्वात्तेनचद्वितीयजन्मनापूर्वजन्म-
समयमूलादिदोषस्वनिरस्तत्वाद्दरश्वशुरघातित्वादिदोषोनेत्यपवादसंकेतवदन्ति
श्वशुराद्यभावेवध्वाअपिनदोषः नक्षत्रक्षनदीनाम्नीनान्त्यपर्वतनामिकाम् । नपक्ष्यति

प्रेष्यनाम्नीनविभीषणनामिकामुद्रहेदिति वरायपुंस्त्वपरीक्ष्यकन्यादेया यस्याप्सु-
व्रतेषीजंहादिमूत्रचफेनिलमित्यादिपुंस्त्वपरीक्षा कुलंचशीलंचवपुर्व्यश्चविद्यांचवित्तं
चसनाथतांच । एतान्गुणान्सप्तपरीक्ष्यदेयाकन्याबुधैःशेषमचिन्तनीयम् १ इतिव-
धूवरयोर्मूलजातत्वादिगुणदोषनिर्णयः ॥

७५ अथविवाहेमासादिनिर्णयः माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाःशुभप्रदाः मार्ग-
शीर्षोमध्यमःस्यात्कचिदाषाढकार्तिकौ अत्रमिथुनेऽर्केआषाढोवृश्चिकेकार्तिकश्चदेशा-
चारानुरोधेनग्राह्यौनसर्वदेशे एवमकरस्थपौषोमेषस्थचैत्रोपि ज्येष्ठयोर्वधूवरयो-
ज्येष्ठमासिविवाहोनशुभः मासान्तरेमध्यमः नज्येष्ठयोर्विवाहःस्याज्येष्ठमासि
विशेषतः । द्वौज्येष्ठौमध्यमौप्रोक्तावेकज्येष्ठयंसुखावहम् १ ज्येष्ठत्रयंनकुर्वी-
तविवाहेसर्वसंमतम् । इत्युक्तेः तथाचज्येष्ठमासोज्येष्ठगर्भस्यमङ्गलेमध्यमः ज-
न्ममासजन्मनक्षत्रादिकंज्येष्ठापत्यस्यनिषिद्धम् सार्वकालमेकेविवाहमितित्वासुरा-
द्यधर्मविवाहविषयम् मयूखेआर्द्रादिदशनक्षत्रेषुसूर्याधिष्ठितेषुविवाहमौ ज्यादिकं
वसिष्ठादिभिर्निषिद्धमित्युक्तम् नैतत्कौस्तुभसिन्ध्वादिग्रन्थेमार्तण्डादिज्योतिर्ग्रन्थे
ऽपीतिबहवःशिष्टाःआर्द्रादिप्रवेशदोषनमन्यन्ते अमावास्यानिषिद्धा रिक्ताष्टमी-
षष्ठ्योल्पफलाः अन्यास्तिथयोबहुफलाः शुक्लपक्षःश्रेष्ठः कृष्णस्त्रयोदशीपर्यन्तो
मध्यमः सोमबुधगुरुशुक्रवाराःशुभाः अन्येमध्यमाः रोहिणीमृगमघास्तिस्त्रउत्त-
राहस्तस्वातीमूलानुराधारेवसःसर्वसंमतनक्षत्राणि हरदत्तमतेचित्राश्रवणधनिष्ठाश्वि-
न्यइत्यधिकानिचत्वारि तत्रापिखलग्रहयुतंनक्षत्रंवर्ज्यम् चन्द्रताराबलंकन्यावरयोरु-
भयोरपि । अन्यतरस्यचन्द्रबलाभावेरजतादिदानंकार्यम् मेषःकन्याघटःसिंहोनक्रंयु-
ग्मंधनुर्वृषः । मीनःसिंहोधनुःकुम्भोऽजादीनांघातचन्द्रमाः १ यात्रायांयुद्धकार्येषुघा-
तंचन्द्रंविबर्जयेत् । विवाहेसर्वमाङ्गल्येचौलादौव्रतबन्धने २ घातचन्द्रो नैवचिन्त्योय-
ज्ञेसीमन्तजातयोः । मृत्युयोगेपारिघार्धभद्रायांपातवैधृतौ ३ विष्कम्भादेर्दुष्टभागेति-
यिवृद्धिक्षयेपिच । यामार्धकुलिकादौचगण्डान्तेरविसंक्रमे ४ केतूद्रमेभूमिकम्पेविवा-
हाद्यंविबर्जयेत् । ग्रहणेपादादिग्रासेत्रिचतुःषडष्टदिवसाःप्रागर्धितावर्ज्याः भूकम्पेउ-
ल्कापातेचत्रिदिनंवज्रपातेचैकदिनंवर्ज्यम् यावत्केतूद्रमस्तावदशुभःसमयोभवेत् । अ-
स्यापवादः भूकम्पादेर्नदोषोस्तिवृद्धिश्राद्धेकृतेसति । दिवाविवाहःप्रशस्तः रात्राव-
धिकन्यादानेहमाद्यादिमतेप्रशस्तंभवति ॥

१ माघमाघे श्रीचदिवसान् अर्धग्रहणे चतुरोदिवसान् त्रिपादग्रहणे षट्दिवसान् सर्वग्रहणे अष्टदिवसान्
ग्रहणानन्तरं योऽधिक्यर्थः । प्रहणात्प्रथमतः अर्धिताः पूर्वोक्तदिवसा वर्ज्याः तद्यथा एकपादग्रहणे नवतिघटिकाः
२ रात्र्याः । अर्धग्रहणे द्वौदिवसौ । त्रिपादग्रहणे त्रयोदिवसाः । सर्वग्रहणे चत्वारोदिवसाः । प्रहणात्पूर्ववर्ज्या
इतिभावः ।

७६ अथमुहूर्तविचारः तत्रलग्नेग्रहबलम् त्रि ३ षष्ठा ६ ऽष्ट ८ सर्वकस्त्रि ३ जल
४ धन २ गोऽब्जः क्षितिसुतस्त्रि ३ षष्ठ ६ स्थो ज्ञेयौव्ययनिधन १२ । ८ वज्र्यौभृगु-
सुतः ॥ द्वितीयाब्धीष्वङ्काभ्रतनुषु २ । ४ । ५ । ९ । १० । १ रिपु ६ ज्य ३ षष्ठ ८
सुशनिस्तमः केतुश्चाये ११ भवतिसुखहेतुश्चसकलः ॥ १ ॥ अथलग्नेवर्ज्यग्रहाः रवि-
लग्ने १ चन्द्रस्तनुरिपुमृति १ । ६ । ८ स्थः क्षितिसुतोऽष्टलग्नाभ्रे ८ । १ । १० ज्ञेयौ

लग्नेवर्ज्यग्रहाः निधन ८ उशनाह्वय ३ षष्ठ ८ रिपु ६ षु ॥ शनिः शेषौलग्ने १ त-
नुपतिरथार्य ६ षष्ठ ८ गृहेविवाहेस्युः सर्वमदनसदने ७ नैवशुभदाः ॥ १ ॥ शेषौ
राहुकेतू ॥ अन्येद्वादशगं १२ चन्द्रं हृक्केशनवमांशपौ ॥ षष्ठाष्ट ६ । ८ गौबुधंचाभ्रे १०
वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ २ ॥ मेषान्नक्रौत्तुलात्कर्कात्रिगण्यानवमांशकाः ॥ शस्ता
वृषनृयुक्ककन्यातुलधनुर्गपाः ॥ १ ॥ अथैकविंशतिमहादोषाः दुःपञ्चाङ्गयष्टमोर्लक्ष-
विधुखलतनुः षण्मृतीन्दुः सितोरौसंक्रान्तिगण्डदोषः सखलभदिनजौचक्रचक्रार्धपातौ ॥

एकविंशति- रन्ध्रंलग्नकुवर्गोस्तगखलउदयास्ताशुचिः क्रूरवेधः कर्त्तर्येकार्गलाग्निर्ग-
महादोषाः हणभकुलवौदुःक्षणोत्पातभेच ॥ १ ॥ अथसंकटेगोधूलम् गोधूलं
पदजौतकेशुभकरंपञ्चाङ्गशुद्धौरवेरर्धास्तात्परपूर्वतोऽर्धघटिकं तत्रेन्दुमष्टारिगम् ॥ सो-

संकटेगोधू- ग्राङ्गकुजमष्टमंगुर्यमाहः पातमर्कक्रमंजह्याद्विप्रमुखेति संकटदं सद्यौव-
लादि नाद्येकचित् ॥ १ ॥ यथोक्तचन्द्रताराद्यभावेदानानि चन्द्रेचशंखं
लवणंचतारेतिथौविरुद्धेतथतण्डुलांश्च ॥ धान्यंचदद्यात्करणेचवारेयोगेविरुद्धेकनकं
चदेयम् ॥ १ ॥ षड्वर्गशुद्ध्यादिविचारः कालसाधनादिप्रकारः कुलिकादिस्वरूपा-
णिचज्योतिर्ग्रन्थेभ्योज्ञातव्यानि विस्तरभयान्नेहोच्यन्ते इतिमुहूर्तविचारसंक्षेपः ॥

७७ अथविवाहाङ्गमण्डपादिविचारः मण्डपनिर्माणाद्यङ्गजातमङ्गिनोविवाहादे-

१ हृक्केशः द्रेष्काणेशः । नवमांशपः नवमांशस्वामी । २ मेषलग्ने आद्योनवमांशो मेषस्य द्वितीयो वृषभस्य तृती-
यो मिथुनस्येत्येवं मेषेन वमोनवमांशः धनुषः । एवं मेषेन वनवमांशाः । ततः वृषभलग्ने आद्यो मकरस्य द्वितीयः
कुम्भस्येत्येवं कन्यापर्यन्तं ततः मिथुनलग्ने प्रथमतुलानवमांशमारभ्य पूर्वोक्तप्रकारेण मिथुनपर्यन्तं नवमांशाः एवं कर्कल-
ग्रे आद्यं कर्को शमारभ्य मीनपर्यन्तं भवति एवमेव सिद्धादिलग्नचतुष्टयगणना धनुरादिलग्नचतुष्टयगणना चेत्येवंप्रकारेण
त्रिवारंगणनीयानवमांशा भवन्तीत्यर्थः । ३ तिथिवारनक्षत्रयोगकरणानिदृष्टानि तत्रतिथेरल्पोदोषः । अष्टमो
मीमः । चन्द्रखलप्रहयुतलग्नः । षष्ठाष्टमेचन्द्रः । षष्ठेशुकः । सक्रांतित्याज्यघट्यः । गण्डदोषः आश्लेषाज्येष्ठारेवती-
नामत्यघटीद्वयंतदुत्तरनक्षत्राद्यघटीद्वयमेवंसंधिभूतघटीचतुष्कं । तथा पंचमीदशमी पूर्णिमातिथ्येत्येवंसंधिभूतघटीद्वयं ।
तथा कर्कशुक्लमीनलग्नोत्संधिभूत घटिकात्मकच । पापप्रहयुतं नक्षत्रं । दिनजः कुलिकार्धयामादिः । षष्ठ्य-
क्रार्धपातौ चंद्रार्कयोः क्रांतिसाम्यलक्षणौ । रन्ध्रअष्टमलग्नं । कुवर्गः षड्वर्गमध्ये पापवर्गाधिक्यं । अस्तगलः
सप्तमस्थाने पापग्रहः । उदयास्ताशुचिः लग्नसप्तमशुक्लभावः । क्रूरवेधः नक्षत्रे पापग्रहवेधः । कर्त्तर्ये लग्नचक्रो-
द्वितीयद्वादशस्थानस्थितपापग्रहाभ्यां भवति । एकार्गलाग्निः एकार्गलविज्ञोनक्षत्रचरणः । ग्रहणलक्षणः । कुलको
द्वयनमांशः । दुःक्षणः दुर्मुहूर्तः । उत्पातभंभूकपायुत्पातदिनेयचंद्रनक्षत्रंतत् । एतेमहादोषाः । ४ पापवर्ग-
द्वयमिपाठः शुद्धादावित्यर्थः ॥ ५ सोमांगं क्रूरप्रहलमं । ६ गुरुशनिवारौ पातव्यतीपातौ । अर्कवर्गं सक्रांति च
त्यजेदित्यर्थः ॥

रुक्मिणीसौकर्यम् कण्डनदलनयवारकमण्डपमृद्वदिवर्णकाद्यखिलम् । तत्संबन्धि-
गतागतमृत्सेवैवाहिकेकुर्यात् १ इत्युक्तेः यवारकंचिकसाइतिभाषायाम् एवंहरिद्रादिषुअ-
ङ्गेषुचन्द्रबलनापेक्ष्यम् विवाहाङ्गविवाहात्प्राकृतृतीयषष्ठनवमदिनेषुनकार्यम् तत्रमण्डपः
षोडशद्वादशदशाष्टान्यतमसंख्यहस्तश्चतुर्द्वारः कार्यः मण्डपेचतुर्वरकरांपञ्चवधूकरांवावे-
दींचतुरस्रांसोपानयुतांप्राक्प्रवणारम्भास्तंभादिभिः सर्वतः सुशोभितांगृहनिर्गमाद्वाम-
भागेकुर्यात् ॥

७८ अथकन्यायाजन्मकालीनग्रहादियोगसूचितवैधव्यपरिहारोपायः तत्रमूर्तिदा-
नम् । कन्यादेशकालौसंकीर्त्यवैधव्यहरंश्रीविष्णुप्रतिमादानंकरिष्य-
इतिसंकल्प्यपलतदर्धतदर्धान्यतमप्रमाणहेमनिर्मितांविष्णुप्रतिमांचतुर्भुजांसायुधावृते-
नाचार्येणाश्रुत्तारणादिपूर्वकंषोडशोपचारैः पूजयेत् वस्त्रार्पणकालेपीतवस्त्रेषुष्पार्पण-
कालेकुमुदोत्पलमालांचदद्यात् पूजान्तेकन्यादेवंप्रणम्यमन्त्रेणदद्यात् । यन्मयाप्राञ्चि
जनुषिघ्नन्त्यापतिसमागमम् । विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतोवापिविरक्तया १ प्राप्यमाणं
महाघोरंयशःसौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखौघंतन्नाशयसुखाप्तये २ बहुसौभा-
ग्यवृद्ध्यैचमहाविष्णोरिमांतनुम् । सौवर्णीनिर्मितांशक्त्यातुभ्यंसंप्रददेद्विज ३ इति ततो-
यथाशक्तिहेमदक्षिणांदत्त्वा अनघाद्याहमस्मीतित्रिर्वदेत् एवमस्त्वितिप्रोपित्रिः त-
तोविप्रभोजनम् ॥

७९ अथवैधव्यहरःकुम्भविवाहः विवाहकर्तापित्रादिःकन्यावैधव्यहरंकुम्भविवा-
हंकरिष्यइतिसंकल्प्यनान्दीश्राद्धान्तंकृत्वामहीद्यौरित्यादिनाकुम्भस्थापनान्तेतत्रवरु-
णप्रतिमायांवरुणंसंपूज्यतत्रकलशमध्येविष्णुप्रतिमायांविष्णुंषोडशोपचारैःसंपूज्यप्रा-
र्थयेत् वरुणाङ्गस्वरूपायजीवनानांसमाश्रय । पतिंजीवयकन्यायाश्चिरंपुत्रसुखंकुरु
१ देहिविष्णोवरंदेवकन्यांपालयदुःखतः । इति ततोविष्णुरूपिणेकुम्भायेमांकन्यां
श्रीरूपिणींसमर्पयामीतिसुमर्ष्यपरित्वेत्यादिमन्त्रैरधस्तादुपरिचकुम्भंकन्यांचमन्त्रावृ-
त्त्यापरिवेष्ट्यततःकुम्भंनिःसार्यजलाशयेप्रभज्यशुद्धजलेनसमुद्रज्येष्ठेत्यादिमन्त्रैःपञ्चपल्ल-
वैःकन्यामभिषिच्यविप्रान्भोजयेदिति इतिकुम्भविवाहः ॥

८० अथवरस्यमृतभार्यात्वपरिहारोपायः तत्रपरिवेत्तृत्वपापान्मृतभार्यात्वंतत्पापप-
रिहारायप्राजापत्यत्रयंचान्द्रायणत्रयंकृत्वाअसकृन्मृतभार्यात्वयोगेतदुभयत्रयमावृत्त्या-
कृत्वामृतभार्यात्वनिरासद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंअयुतसंख्यचर्वाज्यहोमंकरिष्यइति-
संकल्प्याग्निस्थापनान्तेऽन्वाधानम् दुर्गाग्निविष्णून्अष्टाधिकायुतसंख्याभिश्चर्वाज्या-
हुतिभिःशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि प्रतिदैवतंतूष्णींनिरूप्यप्रोक्ष्यचत्यागकालेअष्टोत्तरायु-
तसंख्याहुतिपर्याप्तंचर्वाज्यद्रव्यंयथामन्त्रलिङ्गदुर्गायैअग्नयेविष्णवेचनममेतिस्यजेत् जात-
वेदसोऽप्यसुवाकस्यउपनिषदऋषयः दुर्गाग्निविष्णोदेवताः त्रिष्टुप्छन्दः चर्वाज्यहोमे

अनुवाकानुवृत्त्याप्रत्यृचंहोमः तत्रप्रथमंचतुरधिकपञ्चसहस्रसंख्यभक्त्यो-
मस्ततश्चतुरधिकपञ्चसहस्राज्यहोमइत्येवमयुतहोमः होमशेषसमाप्यदशविमानभोज-
येदिति अथवाकस्यचिद्ब्राह्मणस्यविवाहंकुर्यात् ॥

८१ अथमृतपुत्रत्वदोषे ब्राह्मणोद्वाहनंहरिवंशश्रवणंमहारुद्रजपश्चेतित्रीणिव्यस्ता-
निसमस्तानिवाशक्त्यपेक्षयाकुर्यात् रुद्रजपेदशांशेनाज्याक्तदूर्वाहोमः हरिवंशश्रवण-
विधिरन्येपिविधयोविस्तरेणप्रागुक्ताः ॥

८२ अथकन्यादानप्रशंसातद्गृहेभोजननिषेधादिच यथाशक्तिभूषणालंकृतकन्या-
प्रदाताऽश्वमेधयाजीभयेषुप्राणदाताचेतित्रयःसमपुण्याः श्रुत्वाकन्याप्रदातारंपितरः
सपितामहाः । विमुक्ताःसर्वपापेभ्योब्रह्मलोकंत्रजन्ति ते १ इतिकन्यादानप्रशंसा वि-
ष्णुंजामातरंमत्वातस्यकोपंनकारयेत् । अप्रजायांतुकन्यायांनाश्रीयात्तस्यैगृहे १ इ-
तिकन्यागृहेपित्रोर्भोजननिषेधः विवाहमध्येस्त्रियासहभोजनेपिनदोषः अन्यदाप-
त्न्यासहभोजनेचान्द्रायणंप्रायश्चित्तम् ॥

८३ अथवाग्दानादिविचारः विवाहनक्षत्रादियुतेसुदिनेवरस्यपित्रादिःकन्यागृहंग-
त्वाकन्यापूजनंकरिष्ये तदङ्गत्वेनगणपतिपूजनंवरुणपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्पयेत् क-
न्यापितातुकरिष्यमाणकन्यादानाङ्गभूतंवाग्दानंकरिष्येतदङ्गगणपतिपूजनंवरुणपूजनं
चकरिष्येइतिसंकल्पयेत् अवशिष्टप्रयोगोन्यत्रज्ञेयः अथविवाहदिनेतत्पूर्वदिनेवावध्वा
हरिद्रातैलादिनामङ्गलस्नानंकारयित्वातच्छेषहरिद्रादिनावरस्यमङ्गलस्नानंकारणीयमि-
त्याचारः एवंवरस्यपित्रादिःपत्न्यासंस्कार्येणचसहकृताभ्यङ्गस्नानोऽहतवासाःप्राञ्ज्यख-

विवाहसंक-

उपविश्यस्वदक्षिणेपत्नींतदक्षिणेसंस्कार्यमुपवेश्यदेशकालौसंकीर्त्यम-
ल्पादि.

मास्यपुत्रस्यदैवपित्र्यऋणापाकरणहेतुधर्मप्रजोत्पादनसिद्धिद्वाराश्रीपर-
मेश्वरप्रीत्यर्थंविवाहाख्यंसंस्कारकर्मकरिष्ये तदङ्गत्वेनस्वस्तिवाचनंमातृकापूजनंनान्दी-
श्राद्धंनन्दिन्यादिमण्डपदेवतास्थापनंचकरिष्ये तदादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजां
करिष्येइतिपुत्रविवाहेसंकल्पः कन्याविवाहेतुजातकर्मादिलोपे ममास्याःकन्यायाःजा-
तकर्मनामकर्मसूर्यावलोकननिष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशनचौलसंस्काराणांबुद्धिपूर्वकलो-
पजन्यप्रसवायपरिहारार्थंप्रतिसंस्कारमर्धकृच्छ्रंचूडायाःकृच्छ्रंतत्पन्नाम्नायगोनिष्कयी-
भूतयथाशक्तिरजतदानेनाहमाचरिष्ये गर्भाधानसीमन्तयोर्लोपेतयोरप्युहः ततो ममा-
स्याःकन्यायाःभर्त्रासहधर्मप्रजोत्पादनद्रव्यपरिग्रहधर्माचरणेष्वधिकारसिद्धिद्वाराश्रीप-
रमेश्वरप्रीत्यर्थंविवाहाख्यंसंस्कारंकरिष्येइतिविशेषः शेषपूर्ववत् भ्राताममभ्रातृरिति
भगिन्याइतिवापितृव्यादिःकर्ताममभ्रातृसुतस्यभ्रातृकन्यायाइतिवासंकल्पोहंकुर्यात्
वरवध्वोःस्वयंकर्तृत्वेममदैवपित्र्यऋणेत्यादिममभर्त्रासहेत्यादिचसंकल्पः केचित्तत्पत्न्या-
वाचनकालेकन्यादानादिकालेवाप्रधानविवाहसंस्कारसंकल्पंनकुर्वन्तिसममादृशविष-

हवः अन्येतुकन्यादानविवाहहोमादिसंकल्पएवप्रधानसंकल्पस्तदतिरिक्तविवाहपदार्थाभावादित्याहुः मातृकापूजान्तेमृतपितृमातृमातामहोवरवध्वोःपितास्वपित्राद्युद्देश्य-
 नान्दीश्राद्ध- कपार्वणत्रययुतंनान्दीश्राद्धंकुर्यादित्यसंदिग्धम् मातर्येवजीवन्त्यांत-
 देवताविचारः. त्पार्वणलोपः मातामहमात्रजीवनेतत्पार्वणमात्रलोपः तथाचोभयत्र
 पार्वणद्वयेनैवनान्दीश्राद्धसिद्धिः मातृमातामहयोर्जीवनेपितृपार्वणेनैवतत्सिद्धिः पितृ-
 प्रपितामहमृतौपितामहजीवनेचपितृप्रपितामहतत्पितृनुद्दिश्यपितृपार्वणम् तथाचपितृ-
 प्रपितामहतत्पितरोनांदीमुखाइदं वःपाद्यमित्यादिप्रयोगः प्रपितामहमात्रजीवनेपितृ-
 पितामहतत्पितामहाइत्युद्देशः पितृमृतौपितामहप्रपितामहजीवने पितःपितामहस्यपि-
 त्तमहप्रपितामहौचनान्दीमुखाइत्युच्चारः एवंमातृमरणेपितामहीमात्रजीवनेमातःपि-
 तुःपितामहीप्रपितामहौचनान्दीमुखाइत्युच्चारः प्रपितामहीमात्रजीवनेमातृपितामहौ
 पितुःप्रपितामहीचनान्दीमुखाइत्युच्चारः पितामहीप्रपितामहोर्जीवनेमातःपितामह-
 स्यपितामहीप्रपितामहौचेत्युच्चारः मुख्यमातृजीवनेसपत्नमातृमरणेपिनमातृपार्वणम्
 एवंमुख्यपितामहीजीवनेपितामह्याःसपत्नीमृतावपितयासहनमातृपार्वणंकिंतुपूर्वोक्त-
 एवोच्चारः एवंप्रपितामहीसपत्नीविषयेपि एवंमुख्यमातामहीजीवनेतत्सपत्न्यादिमरणे
 पिनमातामहादीनांसपत्नीकत्वेनोच्चारःकिंतुकेवलानामेव दर्शादौमातृजीवनेसपत्न-
 मातृमृतौकेवलानामेवपित्रादीनामुद्देशइतिसिद्धान्तात् अथमातामहमृतौमातुःपितामह-
 जीवनेमातामहतत्पितामहप्रपितामहाइत्युच्चारः मातुःप्रपितामहमात्रजीवनेमातामहमा-
 तृपितामहौमातामहस्यप्रपितामहश्चनान्दीमुखाइत्युच्चारः द्वयोर्जीवनेमातामह मातुः
 पितामहस्यपितामहप्रपितामहौचनान्दीमुखाइत्युच्चारः अथजीवत्पितृकोमृतमातृ-
 मातामहश्चविवाहोपनयनजातकर्मादिषुपुत्रसंस्कारेषुमातृमातामहपार्वणद्वयमेवकुर्यात्
 जीवत्पितृकादि मातर्यपिजीवन्त्यामातामहपार्वणमेव मातामहजीवनेमातृमरणेजीव-
 देवताविचारः त्पितृकःसुतसंस्कारेमातृपार्वणमेवदेवरहितंकुर्यात् त्रिष्वपिजीवत्सु
 सुतसंस्कारेपितुःपित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात् त्रिष्वपिजीवत्सुसुतसंस्कारेनान्दी-
 श्राद्धलोपएवेतिपक्षान्तरंग्रन्थारम्भेउक्तम् द्वितीयविवाहसमावर्तनाधानादिषुस्वसं-
 स्कारेषुनान्दीश्राद्धंकुर्वन्जीवत्पितृकःपितुःपित्रादीनुद्दिश्यपार्वणत्रयंकुर्यात् पितुः
 मातृपितामहीप्रपितामह्यः पितुःपितृपितामहप्रपितामहाःपितृमातामहमातुःपितामहमा-
 तृःप्रपितामहानान्दीमुखाइतितत्रोच्चारः अत्रपितृमात्रादिजीवनेतत्पार्वणलोपः मृतपि-
 तृकस्तुस्वपित्रादीनुद्दिश्येतिस्वसंदिग्धम् पितृपितामहयोर्जीवनेपितामहस्यमात्रादि-
 पार्वणत्रयोद्देशः प्रयाणांजीवनेपितृपार्वणलोपः तत्रसुतसंस्कारेइवस्वसंस्कारेमातृमा-
 ताप्रयोःपार्वणाभ्यामेवनान्दीश्राद्धसिद्धिः पित्रादित्रयजीवनेमातृमातामहयोश्चजी-
 वनेप्रपितामहस्य इपार्वणत्रयोद्देशेनान्दीश्राद्धम् एवंप्रथमविवाहेपिकर्त्तव्यन्तरा-

भावात्वरणवनान्दीश्राद्धं कुर्वन्मृतपितृकः स्वपित्रादीनुद्दिश्य जीवत्पितृकस्तु पितुः पित्रादीनुद्दिश्य कुर्यात् जीवत्पितृपितामहस्तु पितामहस्य पित्रादिपार्वणत्रयोद्देशेन प्रपितामहस्यापि जीवने प्रपितामहस्य पित्रादिपार्वणत्रयोद्देशेन वा पितृपार्वणलोपेन वानादीश्राद्धम् अत्र सर्वत्र पितुः पितामहादेर्वापित्रादिपार्वणोद्देशपक्षे स्वमातृमातामहयोर्मरणेऽपि स्वमातृमातामहयोः पार्वणं किंतु पित्रादेर्मातृमातामहयोरेवेति ज्ञेयम् इति जीवत्पितृकनान्दीश्राद्धप्रयोगः यदा तु कन्याविवाहं पुत्रस्योपनयनं प्रथमविवाहं च पितृव्यमातुलादिः

पित्रन्यकर्तृकनादी- करोति तदा संस्कार्यस्य मृतपितृकत्वे अस्य संस्कार्यस्य पितृपितामहप्रश्राद्धः

पितामहा इत्यादिप्रयोगं कुर्यात् सोदरभ्रातुर्नोच्चारयेत् विशेषः भ्रातुः पित्रादीनां संस्कार्यपित्रादीनां चैक्यात् सापत्नभ्राता तु संस्कार्यस्य मातृपितामही प्रपितामह इत्यादुच्चारयेत् संस्कार्यमातृजीवने तत्पार्वणलोपः संस्कार्यस्य जीवत्पितृकत्वे मातुलादिः कर्ता संस्कार्यपितुः मातृपितामही प्रपितामहः संस्कार्यपितुः पितृपितामह प्रपितामहा इत्यादुच्चारयेत् पितुः पित्रादिपार्वणत्रयं कुर्यात् संस्कार्यस्य पितृपितामहयोर्जीवने मातुलादिः संस्कार्यस्य पितुर्मात्रादीन् मातामहादींश्चोद्दिश्य पार्वणद्वयं कुर्यात् पितुर्वर्गद्वयाद्यजीवने एकैकवर्गपार्वणम् पितुर्वर्गत्रयाद्यजीवने मातुलादिः पितामहस्य मात्रादिपार्वणत्रयोद्देशं कुर्यात् पितामहस्य मात्रादिजीवने तत्पार्वणलोपः पूर्ववत् पितृव्ये जीवत्पितृकसंस्कारकर्तरि नोच्चारयेत् विशेषः संस्कार्यपितुः पित्रादीनां पितृव्यस्य पित्रादीनां चैक्यात् पितामहस्य संस्कर्तृत्वे संस्कार्यपितृमरणे संस्कार्यस्य पितुः ममपितृपितामहौ च नान्दीमुखाः संस्कार्यस्य मात्रादयो मातामहादयश्चेत्यादुच्चारः संस्कार्यपितृजीवने पितामहः कर्ता स्वमातृपितृमातामहपार्वणानिममेति पदरहितानि तत्सहितानि वोच्चारयेत् एवं प्रपितामहे कर्तर्यपि योज्यम् दातुमशक्नुवता कन्यादानाधिकारिणा त्वंकन्यादानं कुर्विति प्रार्थितो यः परकीयकन्यां दातुमिच्छति यश्च सुवर्णेनात्मीयां कृत्वा अनाथां ज्ञात्वा वाऽन्यकन्यां दातुमिच्छति सोऽपि संस्कार्यायाः कन्यायाः पित्रादीनुच्चारयेत् तस्याः पितृजीवने तदीयमात्रादीन् तस्यावर्गत्रयाद्यजीवने पितुः पित्रादीनि तित्यथा संभवमूह्यम् इति पित्रन्यकर्तृकनान्दीश्राद्धप्रयोगः दत्तकन्यायाविवाहं कुर्वन् प्रतिग्रहीता पिता स्वपित्रादीनुद्दिश्यैव कुर्यात् दत्तकस्तु पुत्रो यदि अधिकार्यन्तराभावाल्लब्धजनकपितृधनस्तदा जनकपित्रादीन् प्रतिग्रहीतृपित्रादींश्च पितरौ पितामहौ प्रपितामहौ च नान्दीमुखा इत्येवमुच्चार्य श्राद्धं कुर्यात् एवं मातृपार्वणे मातामहपार्वणे च द्विवचनप्रयोग ऊह्यः यदि तु जनकधनग्रहणे अधिकार्यन्तरसत्त्वादलब्धजनकधनस्तदा प्रतिग्रहीतृपित्रादीने वोद्दिश्य कुर्यात् न पितृद्वयोद्देशेन अत्र सर्वत्र संभ्रमेण क्वचिन्क्वचिन्मातृपार्वणपितृपार्वणयोः क्रमवैपरीत्यपातेऽपि सक्रमो न विवक्षितः पार्वणक्रमादिकः सर्वत्र नान्दीश्राद्धेषु पूर्वमातृपार्वणं ततः पितुः पार्वणं ततो मातामहस्येति

क्रमस्यनिश्चितत्वात् बहुचकात्यायनैर्मातृपितामहीप्रपितामहइत्यादिनानुलोम्येन
 पार्वणत्रयेप्युच्चारः तैत्तिरीयादिभिस्तुप्रपितामहपितामहपितरइत्येवमादिनाव्युत्क्रमे-
 णोच्चारः कार्यः एकसंस्कार्यस्यानेकसंस्काराणांसहानुष्ठानेनान्दीश्राद्धंसकृदेव एवं
 यमलयोर्द्वयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वाविवाहोपनयनादिसंस्काराणांसहैवानुष्ठानेपिनान्दी-
 श्राद्धंसकृदेव यमलयोः संस्काराणामेकमण्डपे एककाले एकेनकर्त्रा सहकरणे दोषो नेत्यु-
 क्तम् नान्दीश्राद्धे अन्नाभावे आममामाभावे हिरण्यं दद्यात् हिरण्याभावे युग्मब्राह्मणभो-
 जनपर्याप्तान्ननिष्कयीभूतं तथा शक्ति किंचिद्व्यं स्वाहानममेति वदेत् अन्यः सर्वोपिवि-
 शेषोगर्भाधानप्रकरणे विस्तरेणोक्तस्ततएवानुसंधेयः इति नान्दीश्राद्धम् ततो मण्डपदे-
 वतास्थापनं ग्रहयज्ञश्च स्वस्तिवाचनात्पूर्वनान्दीश्राद्धोत्तरं वा कार्यः अथ कन्यादाता वर-
 गृहगतः करिष्यमाणकन्याविवाहाङ्गत्वेन वरस्यसीमान्तपूजां करिष्येति संकल्प्य गणे-
 सीमान्तपूजनं शवरुणौ संपूज्य वरं पादप्रक्षालनवस्त्रगन्धपुष्पनीराजनैः संपूज्य यथा-
 गौरीहरपूजा च. चारंदुग्धादिप्राशयेत् ततो वरो मङ्गलगोषैर्वाहिनारूढो वधूगृहं गच्छेत्
 वरपितावधूं वस्त्रादिना पूजयेदिति यथाचारम् लग्नदिने कन्यापिता कन्यावा अन्योन्या-
 लिङ्गितगौरीहरयोः प्रतिमां सुवर्णरौप्यादिनिर्मितां कात्यायनीमहालक्ष्मीशचीभिः सह
 पूजयेत् तत्र कोणचतुष्टयस्थापितकलशश्रेणीनां मध्ये उपलयुतदृषदिवस्त्रे वा तण्डुलपूर्णं
 गौरीहरौ मन्त्रेण पूजयेत् तत्र सिंहासनस्थां देवेशीं सर्वालंकारसंयुताम् । पीतांबरधरं दे-
 वं चन्द्रार्धकृतशेखरम् १ करेणाधः सुधापूर्णकलशं दक्षिणेन तु । वरदं चाभयं वामेनाश्लि-
 प्य चतनुप्रियाम् २ इति ध्यानमन्त्रः गौरीहरमहेशानसर्वमङ्गलदायक । पूजां गृहाण देवे-
 शसर्वदामङ्गलंकुरु ३ इति पूजामन्त्रः कन्यादेहप्रमाणेन सप्तविंशतितन्तुभिः कृतयाव-
 तिकया दीपं प्रज्वालय सुवासिनीब्राह्मणान् भोजयेत् इति गौरीहरपूजा पञ्चविंशतिदर्भा-
 णां वेण्यग्रग्रन्थिसंयुतो लम्बाग्रो विष्टरः संपाद्यः वरस्य याभवेच्छाखातच्छाखागृह्य चोदि-
 मधुपर्कविचारः. तः । मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्यशाखेपि दातरि १ दधि मधुमिश्रं मधुप-
 र्कः तत्र दध्यलाभे पयोजलं वा मध्वलाभे सर्पिर्गुडो वा प्रतिनिधिः गृहागतं स्नातकं वरं मधु-
 पर्केणार्हयिष्येति संकल्पः वरस्य द्वितीयोद्वाहे तु स्नातकमिति पदलोपः ततो यथागृह्यं म-
 धुपर्कप्रयोगो ज्ञातव्यः एवं गुरुः श्रेष्ठविप्राः राजा चेति गृहागता यज्ञे वृता ऋत्विजश्च मधुप-
 र्केण पूजनीयाः ऋत्विगादीनामपि अर्च्यशाखयैव मधुपर्को न तु दातृशाखया जयन्तस्तु
 सर्वत्र यजमानशाखयैव मधुपर्क इत्याह अत्र गन्धपुष्पधूपदीपपूजान्ते उपहारो मापविकार-
 सहितो भोजनार्थं देयः एवं मधुपर्कतत्पूर्ववा कृतभोजनायैव वरायोपोषितो दाता कन्यां द-
 द्यात् अथ लग्नघटीस्थापनम् दशपलमितताम्रघटितं षडङ्गुलं न तं द्वादशाङ्गुलं विस्तृतं घ-
 षटीस्थापनम्. टीयत्रं कुर्यादिति सिन्धुः द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । स्वर्ण
 माषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलप्लुतम् १ इति तु श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे उक्तम् अस्यार्थः अ-

शीतिगु आत्मकः कर्षः अस्यैवसुवर्णसंज्ञा कर्षचतुष्टयंपलम् तथाचषट्पलताम्रविरचितंपा-
त्रंविंशतिगु ओन्मितसुवर्णनिर्मितचतुरङ्गुलदीर्घशलाकयामूलेकृतच्छिद्रंकुर्यात् तेनछि-
द्रेणयावत्प्रस्थपरिमितंजलंप्रविशतितेनचप्रस्थजलपूरणेनतत्पात्रंजलेमग्नंभवतितत्पात्रं
घटीकालप्रमाणम् तत्रप्रस्थमानंतुषोडशपलात्मकम् पलंसुवर्णाश्चत्वारःकुडवःप्रस्थमा-
ढकम् । द्रोणंचखारिकाचेतिपूर्वपूर्वचतुर्गुणमित्युक्तेः ग्रन्थान्तरेचतुर्मुष्टिःकुडवश्चत्वारः
कुडवाःप्रस्थइति केचित्पष्टिसंख्याकगुरुवर्णोच्चारपलसंज्ञःकालःषष्टिपलकालानाडिके-
त्याहुः एवंप्रमाणीकृतंघटीयत्रंसूर्यमण्डलस्यार्धोदयेर्धास्तेवाजलपूर्णेताम्रपात्रेमृत्पात्रेवा
क्षिपेत् तत्रमन्त्रः मुख्यंत्वमसियन्त्राणां ब्रह्मणानिर्मितंपुरा । भवभावायदम्पत्योःकाल-
साधनकारणम् १. अनेनमन्त्रेणगणेशवरुणपूजनपूर्वकंघटीयत्रंस्थापयेत् एवंस्थापिताघ-
टी आग्नेययाम्यनैर्ऋतवायव्यदिग्गतानशुभा मध्यस्थितान्यदिग्गताचशुभा एवमाग्ने-
यादिपञ्चदिक्षुपूर्णानशुभा इतिघटीविचारः अथज्योतिर्विंदादिष्टेशुभकालेहस्तान्त-
रालेतन्दुलराशीपूर्वापरौकृत्वापूर्वराशौप्रत्यङ्मुखंवरमपरस्मिन्प्राङ्मुखीकन्यामवस्थाप्य
तयोर्मध्येकुङ्कुमादिकृतस्वस्तिकाङ्कितमन्तःपटमुदग्दशंधारयेयुः कन्यावरयोःपित्रादि-

अन्तःपटादिकम्.

ज्योतिर्विदंसंपूज्यतद्वत्ताक्षताःफलयुताःकन्यावरयोरञ्जलौदद्यात्
कन्यावरौसाक्षतहस्तौस्वस्तिकालोकनपरौअमुकदेवतायैनमइतस्वस्वकुलदेवतांध्याय-
न्तौतिष्ठतः ज्योतिर्विदामङ्गलपद्याष्टकपाठान्तेस्वोक्तकालेतदेवलग्नमितिपठित्वासुमुहू-
र्तमस्तु ॐप्रतिष्ठेत्युक्तेअन्तःपटमुत्तरतोपसारयेयुः ततःकन्यावरौपरस्परशिरसोरक्षत-
प्रक्षेपंपरस्परक्षेपंचकुर्याताम् वरोवध्वाभ्रमध्येदर्भाग्नेण ॐभूर्भुवःस्वारितिपरिमृज्यद-
र्भंनिरस्यापःस्पृशेत् वैदिकैःपठ्यमानब्राह्मणखण्डवाक्यान्तेकन्यापूर्वकंताभ्यामक्षता-
रोपणंप्रतिवाक्यंकार्यम् ततःप्राङ्मुखंवरंप्रत्यङ्मुखीकन्यांकृत्वादातादक्षिणेसपत्नीकउ-

कन्यादानप्रयोगः.

पविश्यवरदत्तालंकारादिरहितामहतवस्त्रस्वदेयालंकारमात्रयुतांक-
नकयुक्ता अलिवरपूजावाशिष्टगन्धालिप्तहस्तपादांकन्यामेवंदद्यात् कुशहस्तोदेशकालौ
संकीर्त्यअमुकप्रवरामुकगोत्रोमुकशर्माहंमसमस्तपितृणांनिरतिशयानन्दब्रह्मलोका-
वाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तयेअनेनवरेणास्यांकन्यायामुत्पादयिष्यमाणसं-
तत्याद्वादशावरान्द्वादशपरान्पुरुषांश्चर्पावत्रीकर्तुमात्मनश्चश्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतयेब्रा-
ह्मविवाहविधिनाकन्यादानंकरिष्यइतिकुशाक्षतजलेनसंकल्प्यउत्थायकन्यांसंप्रगृह्य
कन्यांकनकसंपन्नांकनकाभरणैर्युताम् । दास्यामिविष्णवेतुभ्यंब्रह्मलोकजिगीषया १
विश्वंभरःसर्वभूतःसाक्षिण्यःसर्वदेवताः । इमांकन्यांप्रदास्यामिपितृणांतारणायच २
इत्युक्त्वाकांस्यपात्रस्थकन्याञ्जलेरुपरिवराञ्जलिनिधायदक्षिणस्थितपत्न्यासंततांक्रि-
यमाणांशुद्धोदकधारांसहिरण्येवरहस्तेनिक्षिपेत् कन्यातारयतु पुण्यंवर्धयतु शान्तिः
ःश्वास्तु पुण्याहंभवन्तोब्रुवन्तुइसादिवाक्यचतुष्टयान्ते अमुकप्रवरामुकगोत्रो-

मुकशर्महंमसमस्तेखादिप्रीतयेइत्यतमुक्त्वा अमुकप्रवरोपेतामुकगोत्रायामुकशर्मणः
 प्रपौत्रायामुकशर्मणःपौत्रायामुकशर्मणःपुत्रायामुकशर्मणे श्रीधररूपिणेवराय अमुकप्रव-
 रामुकगोत्रामुकशर्मणःप्रपौत्रीं अमुकशर्मणःपौत्रीं अमुकशर्मणःममपुत्रीं अमुकनाम्नीक-
 न्यां श्रीरूपिणीं प्रजापतिदैवत्यां प्रजोत्पादनार्थं तुभ्यमहं संप्रददे इति सहिरण्यहस्ते साक्ष-
 तजलं क्षिपेत् प्रजापतिः प्रीयतां कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति वदेत् एवं त्रिवारं कन्यातार-
 यत्विद्यादिना कन्यादानं कार्यम् वरः ॐ स्वस्ति इत्युक्त्वा कन्यादक्षिणां संपृष्ट्वा कइदं
 कस्मा अदात् ० पृथिवी प्रतिगृह्णाति त्रिरुक्त्वा धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं प्रतिगृह्णामीति वदेत्
 दाता गौरीं कन्यामिमां विप्रयथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्रसमा-
 श्रय १ कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः । कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वहानान्मोक्षमा-
 मुयाम् २ ममवंशकुले जातापालितावत्सराष्टकम् । तुभ्यं विप्रमया दत्ता पुत्रपौत्रप्रवर्धी-
 नी ३ धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वये यम् वरो नातिचरामीति दाता उपविश्य
 कन्यादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं इदं सुवर्णमग्निदैवस्य दक्षिणात्वेन संप्रददे ॐ स्वस्तीति वरः
 ततो भोजनपात्रजलपात्रादिदानानि पितामहोदानकर्ता चेत् पौत्रीमित्यतः पूर्वमेति वदे-
 त् पुत्रीमित्यतः पूर्वेन वदेत् भ्रात्रादिः पुरुषत्रयकीर्तनमेव कुर्यात् कापि ममेति न वदेत् प्र-
 पितामहः प्रपौत्रीमित्यत्र ममेति वदेत् मातुलादिरन्यो वा दाता स्वगोत्रं स्वविशेषणत्वेनो-
 क्त्वा मुकशर्मणः समस्तपितृणामितिकन्यापितृनामषष्ठ्यन्तमुक्त्वा कन्याविशेषणत्वेन
 तद्गोत्रादिवदेत् ममवंशकुले जातेत्यत्र ममेति स्थाने कन्यापितृनामवदेत् दत्तककन्यादाने
 ममवंशकुले दत्तेति ऊहः अथ कन्यादानाङ्गत्वेन गवादिदाने मन्त्राः यज्ञसाधनभूताया वि-
 श्वस्याघौघनाशिनी । विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा १ इति गोः हिरण्यगर्भसंभूतं
 गवादिदान- सौवर्णं चाङ्गुलीयकम् । सर्वप्रदं प्रयच्छामि प्रीणा तु कमलार्पातः १ इत्य-
 मन्त्राः ॥ अङ्गुलीयस्य क्षीरोदमथने पूर्वमुद्धृतं कुण्डलद्वयम् । श्रिया सहसमुद्धृतं ददे
 श्रीः प्रीयतामिति १ कुण्डलयोः काञ्चनहस्तवलयं रूपकान्तिसुखप्रदम् । विभूषणं प्रदा-
 स्यामि विभूषयतु मे सदा १ इति वलययोः परापवादपैशून्यादभक्ष्यस्य च भक्षणात् । उ-
 त्पन्नपापदानेन ताम्रपात्रस्य नश्यतु १ इति ताम्रजलपात्रस्य यानि पापानि काम्यानि
 काम्योत्थानि कृतानि च । कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा १ इति भोजनार्थकां-
 स्यपात्रस्य अगम्यागमनं चैव परदाराभिर्मर्शनम् । रौप्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे स-
 दा १ इति जलार्थस्य भोजनार्थस्य च रौप्यपात्रस्य पूरितं पूगपूगेन नागवल्लीदलान्वितम् ।
 पूर्णेन चूर्णपात्रेण कर्पूरपिष्टकेन च । सपूगखण्डनं दिव्यगन्धर्वाप्सरसां प्रियम् १ ददे दे-
 वनिरातङ्गं त्वत्पसादात्कुरुष्व माम् । इति ताम्बूलस्य एवं दासीमहिषीगजाश्वभूमिस्वर्ण-
 पात्रपुस्तकं शय्यागृहरजतवृषभानां दानमन्त्राः कौस्तुभेन्द्रव्याः अन्तःपटधारणादि क-
 न्यादानान्तं केचिदग्निप्रतिष्ठापनोत्तरं कुर्वन्ति केचित् पूर्वाङ्गहोमोत्तरं केचिदाज्यसंस्कारो-

त्तरमित्यनेकेपक्षास्तत्रस्वस्वगृहानुसारेणाचारानुसारेणचव्यवस्था ततोवधूवराभिषेकः
 कंकणबन्धनम्- ततःकङ्कणबन्धनम् अथाक्षतारोपणम् वधूवराभ्यामन्योन्यतिलक-
 धनादिकम्- करणम् मालाबन्धनम् अष्टपुत्रीकञ्चुकीमाङ्गल्यतन्त्रादिदानम् ग-
 णेशपूजा लङ्कबन्धनम् उत्तरीयवस्त्रान्तग्रन्थियोजनम् लक्ष्म्यादिपूजादि इतिक-
 न्यादानानुक्रमःप्रायोबह्वृचानामन्येषांचयथागृह्यज्ञेयः ॥

८४ अथविवाहहोमः वधूवरौपूर्वोक्तलक्षणावेदीमन्त्रघोषेणारुह्यवरःस्वासनेउपवि-
 श्यवधूंक्षिणतउपवेश्यदेशकालौसंकीर्त्य प्रतिगृहीतायामस्यांवध्वांभार्यात्वसिद्धयेवि-
 वाहहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्ययथागृह्यविवाहहोमंकुर्यात् एतदादिविवाहाग्निरक्षेत् रक्षि-
 तोग्निश्चतुर्थीकर्मपर्यन्तंगृहप्रवेशनीयहोमात्पूर्वमनुगतश्चेद्विवाहहोमःपुनःकार्यः गृहप्रवेश-
 नीयोत्तरंगतौहोमद्वयमपिपुनःकार्यम् केचित्तुद्वादशरात्रपर्यन्तंवृत्त्युक्तायाश्चेत्याज्याहु-
 तेःसार्वत्रिकत्वमाश्रित्यात्रापिअयाश्चेत्याहुतिमेवाहुः ॥

८५ अथगृहप्रवेशनीयहोमः सचवध्वासहस्वगृहंगतस्यविहितस्तथापिशिष्टाःश्वशुर-
 गृहेएवकुर्वन्ति तत्रार्धरात्रोत्तरंविवाहहोमेपरेद्युःप्रातस्तिथ्यादिसंकीर्त्यममाग्नेर्गृह्याग्नित्व-
 सिद्धिद्वाराश्रीपरमे० र्थगृहप्रवेशनीयाख्यंहोमंकरिष्येइतिसंकल्पःकार्यः अर्धरात्रात्पूर्वं
 विवाहहोमेतदैवहोमोत्तरंपुनस्तिथ्यादिसंकीर्त्यसंकल्पपूर्वकरात्रोवपिगृहप्रवेशनीयहो-
 मकरणेदोपोन यत्तुविवाहहोमगृहप्रवेशनीयहोमयोरेकतन्त्रेणानुष्ठानंकुर्वन्ततन्नयुक्तम्
 विवाहाग्रेरेवगृहप्रवेशनीयहोमोत्तरंगृह्यत्वसिद्धिराश्वलायनतैत्तिरीयादीनांभवति तै-

औपासनहोम . त्तिरीयकात्यायनादीनांपुनराधानेप्रकारान्तरमस्ति यदिरात्रौष-
 द्घटीमध्येऽश्रुत्पत्तिस्तदागृहप्रवेशनीयाभावेपिष्यतीपातादिसंभवेपितदैवोपासनहो-
 मारम्भः तदुत्तरंचेतपरदिनेसायमौपासनारंभः सचेत्थम् सायंसंध्यामुपास्यविवाहा-
 ग्निप्रज्वालयप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यास्मिन्विवाहाग्नौयथोक्तकालेश्रीपरमेश्वर-
 प्रीत्यर्थयावज्जीवमुपासनंकरिष्येइतिसंकल्प्यपुनर्देशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्य-
 र्थसायंप्रातरुपासनहोमौकरिष्ये तत्रेदानींसायमौपासनहोमंकरिष्ये प्रातस्तुपूर्वसंक-
 ल्पितप्रातरौपासनहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्यहोमःकार्यः अथत्रिरात्रंवधूवरौब्रह्मचारि-
 णावलंकुर्वाणावधःशायिनावक्षारालवणाशिनौतिष्ठेताम् ॥

८६ अथचतुर्थदिवसेऐरिणीदानम् तच्चवधूपितृभ्यामुपोषिताभ्यामुपोषितायैव-
 रमात्रेकार्यम् वरमातूरजोदोषेतस्याःशुद्धिप्रतीक्षाकरणासंभवेमनसापात्रमुद्दिश्येति
 रीत्यातामनसोद्दिश्यैरिणीदानम् वधूवरमात्रोर्विवाहोत्तरंदेवकोत्थापनात्प्राक्वरजोदो-
 षेपूर्वोक्तांशान्तिकृत्वाशुद्ध्यन्तेसंकटेऽशुद्धेःप्रागपिदेवकोत्थापनंकार्यम् मातुलादेःकर्त्र-
 रजोदोषाशौ- न्तरस्यपत्न्यारजसिमौजीप्रकरणेउक्तम् एवंविवाहोत्तरमाशौचपाते
 चादिप्राप्तौनिर्णयः. चतुर्थीकर्मपर्यन्तंप्राप्तकर्मकरणेदातुर्वरस्यकन्यायाश्चनाशौचम् आ-

शौचान्तेदेवकोत्थापनम् असंभवेआशौचमध्येएवदेवकोत्थापनंकृत्वाआशौचकार्यम्
विवाहात्पूर्वमाशौचरजोदोषयोस्तुप्रागुक्तम् चतुर्थीकर्महोमःकौस्तुभेउक्तः एनंकेचि-
तश्रृङ्गशाखिनोनकुर्वन्ति मण्डपोद्वासनदिननिर्णयोमण्डपोद्वासनपर्यन्तकर्तव्याकर्तव्य-
निर्णयश्चोपनयनप्रकरणेउक्तस्तत्रैवद्रष्टव्यः ॥

८७ अथमण्डपोद्वासनोत्तरंकार्याकार्यविचारः नस्नायादुत्सवेऽतीतेमङ्गलंविनिव-
र्त्यच । अनुव्रज्यसुहृद्बन्धून्चयित्वेष्टदेवताम् १ स्नानंसचैलंतिलमिश्रकर्मप्रेतानुया-
नंकलशप्रदानम् । अपूर्वतीर्थामरदर्शनंचविवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम् २ मासषट्कं
विवाहादौव्रतप्रारम्भणेपिच । जीर्णभाण्डादिनखाज्यंगृहसंमार्जनंतथा ३ ऊर्ध्वविवा-
हरत्पुत्रस्यतथाचव्रतबन्धनात् । आत्मनोमुण्डनंचैववर्षवर्षार्धमेवच ४ मासमन्यत्रसंस्का-
रेत्रिमासंचौलकर्मणि । पिण्डदानंमृदास्नानंकुर्यात्तिलतर्पणम् ५ अयंविवाहव्रतब-
न्धचौलोत्तरंवर्षपण्मासत्रिमासेषुअन्यवृद्धिश्राद्धयुतमङ्गलोत्तरंचमासमेकंपिण्डदानति-
लतर्पणनिषेधस्त्रिपुरुषसपिण्डानामेव एवंमुण्डननिषेधोपि व्रतोद्वाहौतुमङ्गलमितिपक्षे
मौज्युत्तरंमुण्डननिषेधः व्रतबन्धस्यमुण्डनरूपत्वपक्षेतुननिषेधः आत्मनोमुण्डनमिति
कर्माङ्गतयाप्राप्तंराम्प्राप्तंचमुण्डनंनिषिध्यते अत्रापवादः गङ्गायांभास्करक्षेत्रेमातापि-
त्रोर्मृताहनि । आधानेसीमयागादौदर्शादौक्षौरमिष्यते १ महालयेगयाश्राद्धेपित्रोः
प्रत्याब्दिकेतथा । सपिण्ड्यन्तंप्रेतकर्मश्राद्धषोडशकेष्वपि २ कृतोद्वाहादिकःकुर्यात्
पिण्डदानंचतर्पणम् । केचिद्वातृपितृव्यादेराब्दिकेप्येवमूचिरे ३ एवंपिण्डपितृयज्ञेअष्ट-
कान्वष्टकापूर्वेणुःश्राद्धेषुनपिण्डदाननिषेधः दर्शश्राद्धंत्वपिण्डकमेव तेनबहुचानांव्य-
तिषङ्गोन इतिमण्डपोद्वासनोत्तरंकार्याकार्यनिर्णयः ॥

८८ अथवधूप्रवेशः विवाहात्षोडशदिनान्तःसमदिनेषुपञ्चमसप्तमनवमदिनेषुचरा-
श्रौस्थिरलग्नेनूतनभिन्नगृहेवधूप्रवेशःशुभः प्रथमादिनेपिक्वचित् षष्ठदिननिषेधःप्रयोगर-
त्नोक्तोनिर्मूलः षोडशदिनमध्येपूर्वोक्तदिनेषुप्रवेशोक्तनक्षत्रतिथिवारगोचरस्थचन्द्रब-
लाद्यभावेपिगुरुशुक्रास्तादावापनदोषः व्यतीपातेक्षयतिथौग्रहणेवैधृतौतथा । अमा-
संक्रान्तिविष्ट्यादौप्राप्तकालेपिनाचरेत् १ प्रथमनववधूप्रवेशेविवाहार्थगमनेचप्रतिशुक्र-
दोषोनास्ति द्विरागमनेएवसंमुखशुक्रदोषः षोडशदिनोत्तरंमासपर्यन्तंविषमदिनेषुमा-
सोत्तरंविषममासेषुवर्षोत्तरंविषमवर्षेषुवधूप्रवेशःशुभः समेष्वेतेषुवैधव्यादिदोषः पञ्चम-
वर्षोत्तरंसमविषमविचारोनास्ति षोडशदिनोत्तरंवधूप्रवेशेनक्षत्राणि अश्विनीरोहि-
णीमृगपुष्यमघोत्तरात्रयहस्तचित्रास्वात्यनुराधामूलश्रवणधनिष्ठारेवत्यःशुभाः मा-
सोत्तरंमार्गशीर्षमाघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाःशुभाः चतुर्थीनवमीचतुर्दशीपञ्चदशी-
भिन्नतिथयो रविभौमेतरवाराश्चशुभाः इतिनववधूप्रवेशः ॥

८९ अथद्विरागमनम् तत्रमाघफाल्गुनवैशाखाःशुक्लपक्षश्चशुभाः अश्विनीरोहि-

णीपुनर्वसुपुष्योत्तरात्रयानुराधाज्येष्ठाहस्तस्वातीचित्राश्रवणशततारकानक्षत्रेषुचन्द्र-
बुधगुरुशुक्रवारेगुरुशुक्रास्तादिरहितेस्थिरलग्नादिशुभकालेद्वितीयवधूपवेशःशुभः
द्विरागमनेऽधिमासविष्णुशयनमासाःसमवत्सराःप्रतिशुक्रादिदोषाश्चवर्ज्याः द्विरा-
गमोपियदिविवाहमारभ्यषोडशदिनमध्येक्रियतेतदाप्रतिशुक्रादिदोषोऽस्तादिदोषश्च
नास्ति द्विरागमेषोडशवासरान्तरेकादशाहेसमवासरेषु । नचात्रऋक्षंनतिथिर्नयो-
गोनवारशुद्ध्यादिविचारणीयम् १ केवलाङ्गिरसकेवलभृगुभरद्वाजवसिष्ठकश्यपात्रिव-
त्सगोत्राणांप्रतिशुक्रदोषोन रेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकाद्यचरणेषुचन्द्रेसतिशुक्रस्या-
न्धत्वात्प्रतिशुक्रदोषोन दुर्भिक्षेदेशविप्लवेविवाहेतीर्थगमनेएकनगरग्रामयोश्चप्रतिशुक्र-
दोषोन इतिद्विरागमः ॥

९० अथवध्वाःप्रथमाब्देनिवासः उद्वाहात्प्रथमेशुचौयदिवसेद्रुर्तुर्गृहेकन्यकाह्न्या-
त्तज्जननींक्षयेनिजतनुंज्येष्ठेपतिज्येष्ठकम् । पौषेचश्वशुरंपतिचमलिनेचैत्रेस्वपित्रालये
तिष्ठन्तीपितरंनिहान्तनभयंतेषामभावेभवेत् १ इतिवध्वाःप्रथमाब्देनिवासविचारः

९१ अथपुनर्विवाहः दुष्टलग्नेयथोक्तग्रहताराद्यभावेऽन्यत्रापिदुष्टयोगाद्यशुभकाले
कूष्माण्डीघृतहोमादियथोक्तविधिर्विनासूतकादौचविवाहेजातेतयोरेवदम्पत्योःसुमुहू-
र्तेपुनर्विवाहःकर्तव्यः सुरापीव्याधिताधूर्तावन्ध्यार्थप्रियंवदा । स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्त-
व्यापुरुषद्वेषिणीतथा १ अधिवेदनंभार्यान्तरकरणम् अप्रजादशमेवर्षेस्त्रीप्रजाद्विद-
शेत्यजेत् । मृतप्रजापञ्चदशेसद्यस्त्वप्रियवादिनीम् १ अत्राप्रियवादोव्याभिचारः प्र-
तिकूलभाषणरूपस्यतस्यप्रायःकलौसार्वत्रिकत्वात् आज्ञासंपादिनीदक्षावीरसुप्रिय-
वादिनीम् । पत्नीत्यक्त्वाभोगार्थमन्योद्वाहीपूर्वभार्यायैस्वधनस्यतृतीयांशं दद्यात् निर्ध-
नश्चेत्तापोषयेत् मनुः अधिविन्नातुयानारीनिर्गच्छेद्रोषितागृहात् । सासद्यःसन्निरोद्ध-
व्यात्याज्यावाकुलसन्निधौ १ अग्निशुश्रूषादिधर्माचरणंज्येष्ठयासहकार्यम् नतुकनिष्ठया
इदंज्येष्ठयाआज्ञासंपादिनीत्वेयदितुरोषादिशीलेनसमनन्तरोक्तमनुवाक्याज्ज्येष्ठाकु-
लसन्निधौत्यागार्हागृहान्तरेनिरोधार्हावातर्हिकानिष्ठयापिसहधर्मचरेदन्यथाधर्मभ्रंशा-
पातात् तथावीरसुतायास्यादाज्ञासंपादिनीचया । दक्षाप्रियंवदाशुद्धातामत्रविनियो-
जयेत् १ इतिमाधवीयेस्मृतेश्च द्वितीयविवाहहोमःपूर्वविवाहसंबन्धिगृह्याग्नावेवकार्यः
तदसंभवलौकिकाग्नौकार्यः लौकिकाग्नौकरणपक्षेद्वितीयविवाहहोमादिनोत्पन्नाग्नेर्गृ-

१ उद्वाहात् विवाहात् प्रथमे शुचौआषाढे कन्या भर्तुर्गृहे यदिवसेत्तर्हि तज्जननींभर्तजननीं हन्यात् । एवं सर्वत्रबोध्यम् । क्षये क्षयमासे । मलिने मलिम्लुचे अधिकेइत्यर्थः तेषामभावे भर्तजननीभर्तज्येष्ठश्चशुरपितृणा-
मभावे क्रमात् आषाढज्येष्ठपौषचैत्राणां दोषोनास्तीतिभावः ॥ २ अस्यार्थः मिताक्षरायाम् । सुरापिबतीतिसु-
रापी शूद्रापि । व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनो । वन्ध्या निष्फला । अर्यघ्नी अर्थनाशिनी ।
अप्रियंवदा निष्ठुरभाषिणी । स्त्रीप्रसूः स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वत्राहितकारिणी । अधिवेत्तव्येतिप्रत्येकम-
भिसंबध्यते । अग्निवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहइति ॥

ह्यग्निद्वयसंसर्गप्रयोगः देशकालौसंकीर्त्यमम
 अग्निद्वय- द्वाभ्यांभार्याभ्यांसहनिष्पन्नगृह्याभ्योस्ताभ्यांसहाधिकारसिद्धिद्वारा
 संसर्गप्रयोगः. श्री०र्थ संसर्गकरिष्यइतिसंकल्प्यस्वस्तिवाचनंकृत्वाउदगपवर्गस्थ-
 ण्डिलेकृत्वादक्षिणेस्थण्डिलेज्येष्ठायागृह्याग्निमुत्तरेकनिष्ठायागृह्याग्निप्रतिष्ठाप्यप्रथमाग्नौ
 ज्येष्ठपत्न्यान्वारब्धोऽन्वाधानंकुर्यात् अग्निद्वयसंसर्गार्थेप्रथमाग्निहोमकर्मणिदेवतापरि-
 ग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये चक्षुषीआज्येनेत्यन्तेअग्निनवभिराज्याहुतिभिःशेषेणेत्यादि
 अग्निमीळेइतिनवानांमधुच्छन्दोग्निर्गायत्री अग्निद्वयसंसर्गार्थप्रथमाग्नौप्रधानाज्यहोमे
 वि० अग्निमीळेइत्यादिनवभिर्ऋग्भिःप्रत्यृचंसुवेणनवाज्याहुतीर्जुहुयात् अग्नयइदमि-
 त्सर्वत्रत्यागः होमशेषंसमाप्य अयंतेयोनिरितिमन्त्रेणज्येष्ठाग्निसमिधिसमारोप्यप्रत्य-
 वरोहेतिमन्त्रेणतंद्वितीयाग्नौप्रत्यवरोह्यध्यात्वापत्नीद्वयान्वारब्धोऽन्वाधानंकुर्यात् अ-
 ग्निद्वयसंसर्गार्थेप्रथमसंसृष्टद्वितीयाग्नौविहितहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये आ-
 ज्यभागान्तेअग्निप्रधानंषड्वारमाज्येनशेषेणेत्यादि प्रोक्षणीकुशान्दर्वीसुवौप्रणीता-
 ज्यपात्रेइध्मावर्हिषीसष्टौपात्राणि स्रुचिचतुर्गृहीतमाज्यंगृहीत्वापत्नीद्वयान्वारब्धोजु-
 हुयात् अग्नावग्निस्त्यस्यहिरण्यगर्भोग्निरष्टी अग्निद्वयसंसर्गार्थेसंसृष्टाग्नौप्रधानाज्यहो-
 मेविनि० अग्नावग्निरतिप्रविष्टऋषीणांपुत्रोअधिराजएषः । तस्मैजुहोमिहविषाघृ-
 तेनमादेवानांमोमुहद्भागधेयंस्वाहा अग्नयइदं० । एवमग्रेपि आज्यस्यस्रुचिचतुर्ग्रह-
 णंविनियोगस्त्यागश्च अग्निनाग्निर्मेधातिथिःकाण्वोग्निर्गायत्री अग्निनाग्निःसमिध्यते० ।
 अस्तीदमितितिसृणांविश्वामित्रोग्निरनुष्टुप्अन्त्येत्रिष्टुभौ अस्तीदमधि० । अरण्यो० ।
 उत्तानायाम० । पाहिनोअग्नइत्यस्यभर्गःप्रगाथोग्निर्बृहती पाहिनो० भिर्वसोस्वाहा ।
 होमशेषंसमाप्याहिताग्नयेगोयुग्मंदत्त्वाविप्रान्भोजयेत् इत्यग्निद्वयसंसर्गप्रयोगः पत्न्यो-
 रंकायदिमृतादग्ध्वातेनैवतांपुनः । आदधीतान्ययासार्धमाधानविधिनागृही १ ॥

९२ द्वितीयादिविवाहकालः प्रमदामृतिवासरादितःपुनरुद्वाहविधिर्वरस्यच । वि-
 षमेपरिवत्सरेशुभोयुगलेचापिमृतिप्रदोभवेत् १ संकटेमहारुद्राभिषेकंमृत्युंजयमन्नजपं
 वाकृत्वाविवाहःकार्यइतिभाति तृतीयामानुषीकन्यानोद्वाह्याग्नियतेहिसा । विधवा
 वामवेत्तस्मात्तृतीयैर्कसमुद्गहेत् १ अथार्कविवाहः रविशन्योर्वारेहस्तर्क्षेवान्यत्रशुभदि-
 नेवापुष्पफलयुतमर्कगत्वाअर्ककन्यादातारमाचार्यंकृत्वारक्तगन्धादिभूषितोदेशका-
 अर्कविवाहः. लौस्मृत्वाममतृतीयमानुषीविवाहजन्यदोषपरिहारार्थतृतीयमर्कवि-
 वाहंकरिष्ये आचार्यंवृत्वानान्दीश्राद्धान्तंकुर्यात् दातामधुपर्कयज्ञोपवीतवस्त्रगन्धमा-
 ल्यादिभिर्वरंपूजयेत् अर्कस्यपुरतःस्थित्वा त्रिलोकवासिन्सप्ताश्वच्छायायासहितोर-
 वे । तृतीयोद्वाहजंदोषनिवारयसुखंकुरु १ इतिप्रार्थ्यछायायुतरविमर्केध्यात्वाऽब्जि-

त्रैरभिषिच्यवस्त्रादिभिराकृष्णेनेतिमन्त्रेणसंपूज्यध्वेतवस्त्रेणसूत्रेणचावेष्ट्यगुहौदनैनिवे-
द्यताम्बूलंदद्यात् ममप्रीतिकरायेयमयास्पृष्टापुरातनी । अर्कजात्रह्यणासृष्टाद्यास्मा-
म्संप्रतिरक्षतु १ इत्यर्कप्रदक्षिणीकृत्य नमस्तेमङ्गलेदेविनमःसवितुरात्मजे । त्राहिमांकुप-
यादेविपत्नीत्वंमइहागता १ अर्कत्वंब्रह्मणासृष्टःसर्वप्राणिहितायच । वृक्षाणामधिभू-
तस्त्वंदेवानांप्रीतिवर्धन २ तृतीयोद्वाहजंपापंमृत्युंचाशुविनाशय । इतिचप्रदक्षिणीकु-
र्यात् अन्तःपटधारणादिकन्यादानपर्यन्तंविधिकृत्वा कन्यादाताऽऽदित्यस्यप्रपौ-
त्रींसवितुःपौत्रीमर्कस्यपुत्रींकाश्यपगोत्रामर्ककन्याममुकगोत्रायवरायतुभ्यंसंप्रददे अ-
र्ककन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषिताम् । गोत्रायशर्मणेतुभ्यंदत्तांविप्रसमाश्रय १
दक्षिणांदत्त्वागायत्र्यावेष्टितसूत्रेणबृहत्सामेतिमन्त्रेणअर्कवरयोःकङ्कणंबध्वार्कस्यचतु-
र्दिक्षुकुम्भेषुविष्णुंनाममन्त्रेणषोडशोपचारैःसंपूज्यअर्कस्योत्तरेऽर्कपत्न्यान्वारब्धौवरः
अस्याःसम्यक्भार्यात्वसिद्ध्यर्थंपाणिग्रहहोमंकरिष्ये आधारदेवतेआज्येनेत्यन्तेबृहस्प-
तिंअग्निंअग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचाज्यद्रव्येणशेषेणस्विष्टकृतं आधारान्तंकृत्वा संगोभि-
रित्यस्याङ्गिरसोबृहस्पतिंस्त्रिष्टुप् आज्यहोमेविनियोगः संगोभिराङ्गिरसो०बृहस्पतय
इदं० । यस्मैत्वेतिवामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप् यस्मैत्वाकामकामायवयंसम्राड्यजामहे । तमस्म-
भ्यंकामंदत्वाथेदंत्वंघृतंपिबस्वाहा अग्नयइदं० । ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वाहो-
मशोषंसमाप्य मयाकृतमिदंकर्मस्थावरेषुजरायुणा । अर्कापसानिनोदेहितत्सर्वंक्षन्तुम-
र्हसि १ इतिप्रार्थ्यशांतिसूक्तपाठान्तेगोयुग्ममाचार्यायदत्त्वास्वधृतवस्त्राणिगुरवेद-
त्वाऽन्यानिधारयेत् दशत्रयोवाविप्राभोज्याः इत्यर्कविवाहः ॥

९३ अथाह्निकम् श्रीमन्नाथाह्निकमलंदीनानाथदयार्णवम् । स्मारंस्मारंकामपूर-
माह्निकाचरणंब्रुवे १ प्रथमोक्तोबहुचानांप्रकारःसतुयाजुषैः । ग्राह्योयत्रस्वसूत्रोक्तो
विशेषःस्यान्नबाधकः २ ब्राह्मेमुहूर्तेउत्थायश्रीविष्णुंस्मृत्वागजेन्द्रमोक्षादिपठित्वाइष्ट-
देवतादिस्मरेत् समुद्रवसनेदेविपर्वतस्तनमण्डिते । विष्णुपत्निनमस्तुभ्यंपादस्पर्शक्षम-
स्वमे १ इतिभूमिंप्रार्थ्यगवादिमङ्गलानिपश्येत् ॥

९४ अथमूत्रपुरीषोत्सर्गादिविधिः तृणाद्यन्तर्हितभूमौशिरःप्रावृत्ययज्ञोपवीतंनि-
वीतंपृष्ठतःकर्णेवाकृत्वाघ्राणपिधानंकृत्वादिवासंध्ययोरुदङ्मुखोरात्रौदक्षिणामुखोमौ-
नीअनुपानत्कआसीनोमूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यात् यज्ञोपवीतस्यनिवीतत्वंविनैवकर्णेधार-
णमनाचारः मार्गजलदेवालयनदीतीरादौमलोत्सर्गोनिषिद्धः हस्तान्द्वादशसंसृज्य
मूत्रंकुर्याज्जलाशयात् । अवकाशेषोडशवापुरीषेतुचतुर्गुणम् १ प्रसर्कादिमेहर्नैस्वश-

१ वृक्षाणामादिरूपस्त्वमितिपाठान्तरम् । २ बृहत्सामक्षत्रभृद्बृहस्पत्यङ्गिभोजःक्षुमितमुग्रवीरं ॥ इन्द्र-
स्तोमेनपंचदशेनमध्यमिदंवातेनसगरेणरक्ष । इति ३ आचारांकेतुअयंव्यवस्थितविकल्पः यथैकवस्त्रायज्ञोपवीतं
कर्णेकृत्वामूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यादितिसांख्यायनोक्तेरित्याद्युक्तम् ।

कुक्ष्येनेचसूर्यगांवापश्येत् ततो गृहीतशिश्रुज्ज्वायशौचं कुर्यात् सूत्रोत्सर्गे शुद्धमृदं सक्त-
दलिते त्रिवारं वामकरे द्विवारमुभयोः करयोर्दत्त्वा तावद्द्वारं जलेन क्षालयेत् सूत्राक्षुद्रिगुणं
शुक्रमैथुने त्रिगुणं स्मृतम् । पुरीषेतु एकालिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश । उभयोः करयोः
सप्तसप्तत्रिंवापि पादयोः १ द्विगुणं ब्रह्मचर्ये स्याद्यतीनां च चतुर्गुणम् । एवं मृद्विर्जलैः
शौचं तदर्धं निशिकीर्तितम् २ तदर्धमातुरे शुद्धस्त्रीवालानां तदर्धतः । उक्तसंख्यया ग-
न्धलेपक्षया भावे यावता तत्क्षयस्तावच्छौचम् मृदाद्रामलकमात्रा जलालाभेन शौचवि-
लम्बे सचैलं स्नानम् यथोक्तशौचाकरणे तु गायत्र्यष्टशतं जप्त्वा प्राणायामत्रयं चरेत् ।
अथ सूत्रे चत्वारो गण्डूषाः पुरीषे द्वादशाष्टौ वा भोजनान्ते षोडशकार्याः ॥

९५ अथाचमनविधिः अप्रावृतशिरः कंठ उपविष्टः उपवीती प्राञ्चु खड्गदञ्चु खोवा अ-
ङ्गुष्ठमूलेन मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठहस्तेनानुष्णं फेनादिरहितं जलं हृदयं गतं त्रिःपिवेत् केशवाद्यै-
स्त्रिभिः पीत्वैकेन दक्षकरं मृजेत् । द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य एकेनोन्मार्जयेच्चतौ १ जलमेके-
न संमृज्यैकेन वामकरं मृजेत् । एकेन दक्षिणं पादं वाममेकेन चैव हि २ संप्रोक्ष्यैकेन मूर्धा-
नमूर्ध्वोष्ठं नासिकाद्वयम् । नेत्रयुग्मं श्रोत्रयुग्मं दक्षिणोपक्रमं क्रमात् ३ नाभिं हृदयमूर्धा-
नौ दक्षवामभुजौ स्मृशेत् । केचित् केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ । गण्डो-
ष्ठौ मार्जयेद्विद्विरेकैकं पाणिपादयोः १ यद्वा ओष्ठं माज्योन्मृजेद्विद्विरेकैकं पाणिपादयोः ।
शेषं प्राग्वदित्याहुः तत्रोर्ध्वोष्ठस्यांगुल्यग्रैः स्पर्शः अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां नासिकयोः अङ्गुष्ठा-
नामिकाभ्यां नेत्रयोः अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां कर्णयोर्नाभेश्च तलेन हृदयस्य पाणिनामूर्धः
अङ्गुल्यग्रैर्भुजयोः एतावदाचमनविधावशक्तस्त्रिः पीत्वा करं प्रक्षाल्य दक्षिणकर्णं स्पृशेत्
कांस्यायः सीसत्रपुपित्तलपात्रैर्नाचामेत् श्रौताचमनं तु देव्यास्त्रयः पादा आपो हिष्ठेति नव
पादाः सप्तव्याहृतयो देवीपादत्रयं द्वेधा विभक्तं देवीशिरश्चेति चतुर्विंशति स्थानानि ॥

९६ अथाचमननिमित्तानि कर्मकुर्वन्नधोवायुनिःसरणेऽश्रुपाते क्रोधे मार्जारस्पश-
क्षुते वस्त्रपरिधानेरजकाद्यन्त्यजदर्शने आचामेत् स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा सुप्त्वा चाचामेत्
विष्णुमंत्ररेतः शौचान्ते आचामेत् सर्वत्राचमना संभवे दक्षिणकर्णस्पर्शः दन्तलग्नान्मृदूपा-
थेन निर्हरेत् रक्तनिर्गमे दोषोक्तेः दन्तलग्नं च दन्तवत् तस्यान्नस्य कालान्तरे निर्गमे आच-
मनम् वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणेन नचाचमेत् । करद्वयस्थिते दर्भे आचामेत् सोमपो भवेत् १
नचोच्छिष्टं पवित्रं तद्भुक्तेऽपि ज्येष्ठं च संसृजेत् । विष्णुमंत्रोत्सर्गं च संसृजेत् ॥

९७ अथ दन्तधावनम् कण्टकीक्षीरवृक्षापामार्गादिकाष्टैः कार्यम् काष्ठालाभे श्राद्धो-
पवासादिनिषिद्धदिने च पर्णादिना प्रदेशिनीवर्ज्याङ्गुल्या वा द्वादशगण्डूषैर्वा दन्तान् शौ-
चयेत् ॥

९८ अथ संक्षेपतः स्नानविधिः नद्यादौ गत्वा शिखां बध्वा जानूर्ध्वजलेतिष्ठन्नन्यथातूप-

विश्याचम्यममकायिकवाचिकमानसिकदोषनिरसनपूर्वकंसर्वकर्मसुशुद्धिसिद्ध्यर्थमा-
तःस्नानंकरिष्येइतिसंकल्प्यजलंनत्वाप्राङ्मुखःप्रवाहाभिमुखोवात्रिरवगाह्याङ्गानिनि-
मृज्यस्नात्वादिराचम्यापोहिष्ठेतिमार्जनंकृत्वाइमंमेगंगेइतित्रिजलमालोड्याधमर्षणंत्रि-

नित्यस्नानम्.

राष्ट्रेतेन ऋतंचेतिसूक्तेन कात्यायनैर्दुपदेतिऋचाजलनिमग्नतयाकु-
त्वाभुत्याचम्यजलतर्पणंकुर्यान्नवा तदित्थम् उपवीतीब्रह्मादयोयेदेवास्तान्देवांस्त-
भूदेवानित्यादि निवीतीकृष्णद्वैपायनादयोयेऋषयस्तानित्यादि प्राचीनावीतीसोमः-
पितृमान्यमोक्षिरस्वानग्निष्वात्तादयोयेपितरस्तानित्यादि एकनद्यांस्नानेअन्यांनदींन
स्मरेत् अत्रतैत्तिरीयादिभिस्तर्पणेऋष्यादीनांनामान्तराण्युक्तानितानिसंक्षेपविधौत-
स्यतर्पणस्यकृताकृतत्वान्नोक्तानि अथगृहेउष्णोदकेनस्नानंनतुशीतोदकेन तद्विधिश्च
पात्रेशीतोदकंप्रक्षिप्यतदुपरिउष्णोदकेनापूय शनोदेवी० । आपःपुनंतु० । द्रुपदादि-
वे० । ऋतंच० । आपोहिष्ठेतिपंचभिर्ऋग्भिरभिमन्त्र्यइमंमेइत्यादिनातीर्थानिस्मरन्स्ना-
यात् गृहेस्नानेसंकल्पआचमनमधमर्षणंतर्पणंचन अन्तेआचमनंमार्जनंचकार्यम् एवंस्ना-
त्वावस्त्रेणपाणिनावाजलापनयनमकृत्वाशुष्कंशुभ्रकार्पासवस्त्रंपरिधायस्तानाद्रवस्त्रमू-
र्ध्वतउत्तारयेत् विकच्छोनुत्तरीयश्चनग्रश्चावस्त्रएवच । श्रौतस्मार्तेनैवकुर्यात् द्विगुणव-
स्त्रोदग्धवस्त्रःस्यूतग्रथितवस्त्रःकापायवस्त्रादयोदिगम्बरश्चनग्राः निष्पीडितंवस्त्रंनस्क-
न्धेक्षिपेत् चतुर्गुणीकृत्यवस्त्रंगृहेऽधोदशनद्यामूर्ध्वदशस्थलेनिष्पीडयेत् नतुत्रिगुणम्
उत्तरीयंजीवत्पितृकजीवज्ज्येष्ठभ्रातृकैर्नधार्यम् प्रावारवस्त्रंतुसर्वैर्धार्यम् इतिप्रातर्नित्य-
स्नानम् चण्डालसूतकिंसूतिकोदक्याचितिकाष्ठशवचण्डालछायादिस्पर्शेस्नानम् चा-
ण्डालादिस्पर्शिनमारभ्यतत्स्पृष्टस्पृष्टेषुतृतीयपर्यन्तंसंचैलंस्नानम् चतुर्थस्याचमनमात्रम्
तदूर्ध्वप्रोक्षणम् द्वितीयादेर्दण्डतृणाद्यन्तरितस्पर्शेत्वाचमनमेव वस्त्रान्तरितःसाक्षात्स्प-

नैमित्तिकंका-

म्यंचस्नानम्.

शैवेतितत्रचतुर्थस्यैवाचमनम् नैमित्तिकस्नानंरात्रावपि मृतेजन्मनि
संक्रान्तौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । अस्पृश्यस्पर्शेनैवचनस्नायादुष्णवा-
रिणा १ नैमित्तिकेजलतर्पणादिविधिर्न नित्यस्नानमकृत्वाभुक्तौउपवासः ग्रहसंक्रा-
न्त्यादिनैमित्तिकस्नानमकृत्वाभोजनेपानेअष्टसहस्रजपः शूद्रादिस्पर्शनिमित्तेउपवासः
श्वकाकचण्डालादिस्पर्शेस्नानमकृत्वाभुक्तौपानेचत्रिरात्रम् रजकादिस्पर्शेतदर्थम् इ-
तिनैमित्तिकस्नानम् दर्शव्यतीपातरथसप्तम्यादौस्नानंकार्तिकस्नानमाघस्नानादिकंच
काम्यम् इतिजलावगाहादिरूपवारुणस्नानानि अथगौणस्नानानि आपोहिष्ठादिभि-
र्मन्त्रैःप्रोक्षणंमन्त्रस्नानम् गायत्र्यादशकृत्तोजलमभिमन्त्र्यतेनसर्वाङ्गप्रोक्षणंगायत्रम्

गौणस्नानानि.

भस्मस्नानमाश्रेयम् आर्द्रवस्त्रेणाङ्गमार्जनंकापिलम् विष्णुपादोदकवि-

प्रपादोदकप्रोक्षणविष्णुध्यानादिभिश्चस्नानान्तराणि गौणस्नानैर्जपसंध्यादौ शुद्धिर्न तु श्राद्धदेवार्चनादौ ब्रह्मयज्ञे विकल्पः ॥

९९ अथ तिलकविधिः प्रातः पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भुत्वा चैव तु भस्मना । मृदश्च गोपीचन्द-
नतुलसीमूलसिन्धुतीरजाह्नवीतीरवल्मीकादिस्थाः ललाटोदरहृदयकण्ठे दक्षिणपार्श्व-
बाहुकर्णदेशे वामपार्श्वबाहुकर्णदेशे पृष्ठे ककुदिचेति द्वादशस्थानेषु शुक्लेशवादिनामभिः
कृष्णपक्षे संकर्षणादिनामभिः शिरसि वासुदेवेति मृदा तिलको विधेयः अथ भस्मत्रिपुण्ड्रः
श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । भस्मत्रिपुण्ड्रैः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः १ भस्मगृ-
भस्मत्रिपुण्ड्रः.. हीत्वा अग्निरिति भस्मवार्युरिति भस्मजलमिति भस्मस्थलमिति भस्मव्यो-
मेति भस्मसर्वं ह्वा इदं भस्म मन एतानि चक्षुषि भस्मानीति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य जलमिश्रितेन
मध्यमाङ्गुलित्रयगृहीतेन ललाटहृदयनाभिगलांसबाहुसंधिपृष्ठशिरःस्थानेषु शिवमन्त्रेण
नारायणाष्टाक्षरेण वा गायत्र्या वा प्रणवेन वा त्रिपुण्ड्रान्कुर्यात् ॥

१०० अथ संध्याकालः उत्तमातारकोपेता मध्यमालुप्ततारका । अधमासूर्यसहिता
प्रातः संध्या त्रिधामता १ उत्तमासूर्यसहिता मध्यमालुप्तभास्करा । अधमातारकोपेता
सायं संध्या त्रिधामता २ अर्धयामादासायं संध्या माध्याह्निकीप्यते । सर्वेषां संध्यात्रयं
नद्यादौ बहिरेव प्रशस्तम् साग्निकस्य तु प्रादुष्करणाद्यनुरोधेन सायं प्रातः संध्ये गृहे कर्तव्ये ॥

१०१ अथ संक्षेपतः संध्याप्रयोगो बह्वृचानाम् दर्भद्वयकृते पवित्रे ग्रन्थियुते ग्रन्थिरहि-
ते वा हस्तयोर्धृत्वा द्विराचम्य प्राणायामं कुर्यात् प्रणवस्य परब्रह्म ऋषिः परमात्मा देवता देवी-
गायत्री च्छन्दः सप्तानां व्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपा
ऋषयः अग्निवाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेंद्रविश्वेदेवा देवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहती-
पङ्क्तित्रिष्टुपजगत्यश्छन्दांसि गायत्र्या विश्वामित्रऋषिः सविता देवता गायत्री च्छन्दः गा-
यत्री शिरसः प्रजापतिऋषिः ब्रह्माग्निवाय्वादित्या देवताः यजुश्छन्दः प्राणायामे विनि-
योगः सर्वाङ्गुलीभिस्तर्जनीमध्यमाभिर्नाभिवानासां धृत्वा दक्षिणेन वायुमाकृष्य रोधयेत्
ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं
यात् ॐ आपोज्योतीरसो मृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् इति सप्रणवसप्तव्याहृति गायत्री शिर-
स्त्रिः पठित्वा वामनासया वायुं विमृजेदिति प्राणायामः सर्वशाखासाधारणः ममोपात्तदु-
रितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातः संध्यामुपासिष्ये आपो हिष्ठेति तृचस्याम्बरीषः
सिन्धुद्वीप आपो गायत्री मार्जने विनि० आपो हिष्ठेति नवभिः पादैः सप्रणवैः कुशोदकेन मू-
र्ध्नि नवकुत्वो मार्जयेत् यस्य क्षयायेत्यधो मार्जयेत् नद्यादौ तीर्थस्थं तान्नमन्मयादिभूमिष्ठ-
पात्रस्थं वा वामकरस्थं वा जलं दर्भादिना दायमार्जनं सर्वत्र नतु धाराच्युतजलेन अथ मन्त्रा-
चमनम् सूर्यश्चेति मन्त्रस्य याज्ञवल्क्य उपनिषदऋषिः सूर्यमामन्युमन्युपतयोरान्निश्चदे-
वताः प्रकृतिश्छन्दः आचमने विनियोगः सूर्यश्चामन्युश्चमन्युपतयश्चमन्युकृतेभ्यः ।

पापेभ्योरक्षन्ताम् । यद्वाय्यापापमकार्षम् । मनसावाचाहस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुद-
रेणशिश्रा । रात्रिस्तदवलुम्पतु । यत्किंचदुरितंमयि । इदमहंमामृतयोनौ ।
सूर्येज्योतिषिजुहोमिस्वाहा । इतिजलंपिवेत् आचम्य आपोहिष्ठेतिनवऋचस्या-
म्बरीषःसिन्धुद्वीपआपोगायत्री पञ्चमीवर्धमाना सप्तमीप्रतिष्ठा । अन्त्येद्वेअनुष्टुभौ
मार्जनेविनियोगः प्रणवेनव्याहृतिभिर्गायत्र्याप्रणवान्तया । आपोहिष्ठेतिमुक्तेन मा-
र्जनंचचतुर्थकम् १ ऋगन्तेर्धृक्चान्तेवापादान्तेवापिमार्जयेत् । गायत्रीशिरसाचान्ते
मार्जयित्वाघमर्षणम् २ ऋतंचेतितृचस्यमाधुच्छन्दसोघमर्षणोभाववृत्तमनुष्टुप् अघमर्ष-
णेविनि० दक्षिणहस्तेजलंकृत्वाऋतंचेतिकृक्त्रयंद्रुपदेतिकृचंवाजप्लवादक्षिणनासया
पापपुरुषंनिरस्यतज्जलंनावलोक्यवामभागेक्षितौक्षिपेत् आचम्य गायत्र्याविश्वामित्रः
सवितागायत्री श्रीसूर्यायार्घ्यदानेवि० प्रणवव्याहृतिपूर्वयागायत्र्यातिष्ठन्सूर्योन्मुखः
जलाञ्जलिंत्रिःक्षिपेत् कालातिक्रमेप्रायश्चित्तार्थंचतुर्थम् असावादित्योब्रह्मेतिप्रदक्षि-
णंभ्रमन्जलंसिञ्चेत् अर्घ्याञ्जलौतर्जन्यङ्गुष्ठयोगेनकार्यः इदमर्घ्यदानंप्रधानमित्येके
अङ्गमितिपरे अथगायत्रीजपः प्राणायामंकृत्वा गायत्र्याविश्वामित्रःसवितागायत्री
जपेवि० तत्सवितुर्हृदयायनमः वरेण्यंशिरसेस्वाहा भर्गोदेवस्यशिखायैवषट् धीमहिक्-
वचायहुम् धियोयोनोनेत्रत्रयायवौषट् प्रचोदयात्अस्त्रायफट् इतिषडङ्गन्यासःकार्यः
नवाकार्योन्यासविधेरवैदिकत्वादितिगृह्यपरिशिष्टेस्पष्टम् एतेनाक्षरन्यासपादन्यासा-
दीनामुद्रादिविधेःशापमोचनादिविधेश्चतात्रिकत्वेनावैदिकत्वादनावश्यकत्वंवेदित-
व्यम् मन्त्रदेवतांध्यायेत् केचिद्गायत्र्यादिध्यानंवदन्ति आगच्छवरदेदेविजपेमेसन्निधौ
भव । गायन्तंत्रायसेयस्माद्गायत्रीत्वंततःस्मृता १ इतितामावाह्य योदेवःसवितास्मा-
कंधियोधर्मादिगोचरे । प्रेरयेत्तस्यतद्गर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे १ इतिमन्त्रार्थंचिन्तयन्मौ-
नीप्रातःसूर्याभिमुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात्सप्रणवव्याहृतिकायाःगायत्र्याअष्टशतम-
ष्टाविंशतिंदशकंवाजपेत् सायंवायव्याभिमुखआनक्षत्रदर्शनादितिविशेषः अनध्याये
ऽष्टाविंशतिंप्रदोषेदशैवजपेदितिकारिकायाम् रुद्राक्षविद्रुमादिमालाभिरङ्गुलीपर्वभि-
र्वाजपः अष्टशतंचतुःपञ्चाशत्सप्तविंशतिर्वामालामणयः उत्तरन्यासंकृत्वोपस्थानम्
जातवेदसे० । तच्छंयो० । नमोब्रह्मणइतिमन्त्रैःसायंप्रातश्चोपतिष्ठेदितिपरिशिष्टमतम्
स्मृत्यन्तरेमित्रस्यचर्षणीत्यादिमित्रदेवताकैःप्रातः इममेवरुणेत्यादिभिर्वरुणपदोपेतैः
सायंसूर्योपस्थानमुक्तम् प्राच्यैदिशेनमइन्द्रायनमःआग्नेय्यैदिशे०अग्नयेनमःइत्यादिना
दशदिग्वन्दनान्ते संध्यायैनमः गायत्र्यैनमः सावित्र्यै० सरस्वत्यै० सर्वाभ्योदेवता-
भ्योनमइतिनत्वा उत्तमेशिखरेजातेभूम्यांपर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातायस्वदे-
वियथासुखम् १ इतिविष्टज्य भद्रंनोअपिवातयमनःइतित्रिरुक्ताप्रदक्षिणांभ्रमन्आस-

त्यलोकादापातालादालोकालोकपर्वतात् । ये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो-
नमः १ इति भूम्युपसंग्रहं नमस्कृत्य द्विराचामेदिति ॥

१०२ अथ तैत्तिरीयाणां संकल्पान्तर्पूर्ववत् गायत्रीं ध्यात्वा आयातुवरदा देवी अक्ष-
रं ब्रह्म संमितम् । गायत्रीं छन्दसां मातरि दं ब्रह्म जुषस्व मे १ सर्ववर्णे महादेवि संध्याविद्ये
सरस्वति । अजरे अमरे देवि सर्वदेवि नमोस्तुते २ ओजोसि स होसि बलमसि भ्राजोसि
देवानां धामनामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरो मूगायत्री मावाहयामि
सावित्री मावाहयामि सरस्वती मावाहया ० छन्दऋषीनावाह ० श्रियं ० ह्रियमावाह-
यामि इत्यावाह्यमार्जनं पूर्ववत् आपो वा इदं सर्वं विश्वाभूतान्यापः प्राणावा आपः पशव-
आपो न्नमापो मृतमापः सम्राडापो विराडापः स्वराडापश्छन्दाः स्यापो ज्योतीः स्यापो य-
जूः स्यापः सत्यमापः सर्वा देवता आपो भूर्भुवः सुवराप आपः ॐ मि त जलमभि मन्त्र्यसूर्यश्चे-
ति पूर्ववन्मन्त्राचमनम् दधिक्राव्णो अकारिषमिति ऋचमुक्त्वा आपो हिष्ठेति तिसृभिः हि-
रण्यवर्णा इति पवमानः सुवर्चन इत्यनुवाकेन च ऋगन्ते मार्जनान्ते ऽधमर्षणं कृत्वा न कृत्वा
वा धर्मदानादि गायत्री जपान्तमावाहनमन्त्रवर्ज्यं पूर्ववत् न्यासविधेरवैदिकत्वमुक्तमेव
जपान्ते उपस्थानं मित्रस्य चर्षणी ० । मित्रोजनान् ० । प्रसमित्र ० । यच्चिद्धिते ० । य-
त्किंचेदं ० । कितवासो र्यद्रि ० । इति षडभिरुपस्थाय प्राच्यैदिशेयाश्च देवता एतस्यां प्र-
तिवसन्सेताभ्यश्च नमो नम इत्यादिना अधरान्ताः षट् नत्वा अवांतरायैदिशेयाश्च देवता इ-
ति च नत्वा नमोगङ्गायमुनयोर्मध्ये इत्यादिना मुनिदेवान् नत्वा सः स्रवंतु दिशो इति मन्त्रं पठि-
त्वा गोत्रा तु चार्यं पूर्ववद्भूम्युपसंग्रहं नत्वा पूर्ववत्संध्यां विसृजेदिति ॥

१०३ अथ कात्यायनानां संध्याप्रयोगः आचम्य भूः पुनातु भुवः पुनातु स्वः पुनातु भू-
र्भुवः स्वः पुनात्वित्यादिना पावनं कृत्वा अपवित्रः पवित्रो वेति विष्णुं स्मृत्वा आसनादिवि-
धिकृत्वा द्विराचम्य प्राणानायम्य पूर्ववत्संकल्प्य गायत्रीं त्र्यक्षरां बालां साक्षसूत्रकमण्ड-
लम् । रक्तवस्त्रां चतुर्वक्त्रां हंसवाहनं संस्थिताम् १ ब्रह्मणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासि-
नीम् । आवाहयाम्यहं देवी मायातीं सूर्यमण्डलात् २ आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे ब्रह्मवादि-
नि । गायत्री छन्दसां मातरं ब्रह्म योने नमोस्तुते ३ इत्यावाह्यपूर्ववत् आपो हिष्ठेति तृचेन मार्ज-
येत् सूर्यश्चेति मन्त्रस्य नारायणऋषिः सूर्यो देवता अनुष्टुप्छन्दः आचमने विनियोगः सूर्य-
श्चेति जलं प्राश्याचम्य आपो हिष्ठेति नवऋहमार्जनं कुर्यादिति केचिदाहुः बहवस्तु संक-
ल्पाद्यन्ते सूर्यश्चेति मन्त्राचमनं कृत्वा ऽऽपो हिष्ठेति तिसृभिः प्रतिपादं मार्जनान्ते ऽधमर्षणं का-
र्यं न तु मार्जनद्वयमित्याहुः सुमित्र्यादुर्मित्र्या इति द्वयोः प्रजापतिर्ऋषिः आपो देवता यजुश्छं-

दानं वि० सुमित्र्या न आपो षधयः सन्तु इति जलमादाय दुर्मित्र्यास्तस्मै सन्तु

इति ध्रियं च वयं द्विष्म इति वामभुवि क्षिपेत् ततः ऋतं चेति तृचेन द्रुपदेति त्रिरुक्तऋचा
वाधमर्षणं पूर्ववत् सायं प्रातश्च त्रिरर्घ्यदानं शुष्पयुतजलेन पूर्ववत् मध्याह्ने सकृत् गायत्र्या-

परितोक्षणम् अथोपस्थानम् उद्वयमुद्वयमितिद्वयोःप्रस्कण्वःसूर्योनुष्टुपगायत्र्यौ चि-
त्रं देवानामाङ्गिरसःकुत्सःसूर्यस्त्रिष्टुप् तच्चक्षुर्दध्यङ्काथर्वणःसूर्यःपुरउष्णिक् उपस्थाने०
उद्वयंतमस० १ उदुसंजा० १ चित्रंदे० १ तच्चक्षुर्देवहितं० इतिऊर्ध्वबाहुःसूर्यमुदीक्षमा-
णोयथाशाखंपठेत् प्राणायामादिविधायन्यासमुद्रातर्पणादिविधिःकृताकृतः तेजोसी-
तिपरमेष्ठीप्रजापतिराज्यंयजुःआवाहने० तेजोसिशुक्रमस्यमृतमसिधामनामासिप्रियंदे-
वानामनाधृष्टदेवयजनमसि परोरजसइतिविमलःपरमात्मानुष्टुप् गायत्र्युपस्था० गा-
यत्र्यस्येकपदीद्विपदीत्रिपदीचतुष्पद्यपदसिर्नाहपद्यसेनमस्तेतुरीयायदर्शनायपदायप-
रोरजसेसावदोम् ततोगायत्रीजपान्तंपूर्ववत् ततःशक्तेनविभ्राडित्यनुवाकेनपुरुषसू-
क्तेनवाशिवसंकल्पेनवामण्डलब्राह्मणेनवोपस्थानंकार्यम् अत्रऋक्शाखोक्तवत्दिग्व-
न्दनंकेचित्कुर्वन्ति ततउत्तमेशिखरे० देवागातुर्वदोगातुमितिमन्त्राभ्यांविसर्जनम् भू-
म्युपसंग्रहंनमस्कारादिपूर्ववत् इतिकासायनसंध्या संध्यामुपासतेयेतेनिष्पापाब्रह्मलो-
संध्याफलतल्लो- कगाः । अन्यकर्मफलंनान्ति संध्याहीनेऽशुचित्वतः । जीवमानोभ-
पप्रायश्चित्तादिच. वेच्छद्रोमृतःश्वाजायतेध्रुवम् । संध्यात्रयेकालातिक्रमेप्रायश्चित्तार्थमे-
कमर्घ्यमधिकंदच्चारात्रौप्रहरपर्यन्तंदिनोक्तकर्माणिकुर्यात् ब्रह्मयज्ञंस्मैरंचवर्जयेत् सर्व-
थासंध्यालोपेप्रतिसंध्यमेकोपवासोयुतमष्टोत्तरसहस्रंवागायत्रीजपः अथशक्तौप्रतिसं-
ध्यालोपंशतगायत्रीजपः ब्रह्मंयहंलोपेतदावृत्तिः ततःपरंकृच्छ्रादिकल्प्यम् ॥

१०४ अथोपासनहोमः स्वयंहोमोमुख्यः अशक्तौपत्नीपुत्रःकुमारीभ्राताशिष्यो
भागिनेयोजामाताऋत्विग्वा पुत्रादिर्दम्पत्योःसंनिधानेएकतरसंनिधानेवाजुहुयात्
होमाधिकारि- सागंयजमानःपत्नीवाकुर्यात् तस्याअसंनिधौतदाज्ञयाऋत्विगादिर-
कालादिनिर्णयः. पि पत्न्याऋतुप्रसवोन्मादादिदोषेतुतदाज्ञांविनापिऋत्विगादिस्त्या-
गंकुर्यात् स्वयंहोमेफलंयत्स्यादन्यैर्होमेतदर्थकम् । पर्वणितुस्वयमेवजुहुयात् तत्रप्रातःसूर्यो-
दयात्प्राक्सायंसूर्यास्तात्प्राक्अग्नीनांगृह्याग्नेर्वाग्नादुष्करणंकृत्वासूर्योदयास्तोत्तरंहोमः
कार्यः प्रादुष्करणकालातिक्रमेॐभूर्भुवःस्वःस्वाहेतिमन्त्रेणसुवाज्याहुतिरूपंसर्वप्राय-
श्चित्तमाज्यसंस्कारपूर्वकंकृत्वाहोमः सूर्योदयोत्तरंदशघटिकापर्यन्तंप्रातर्होमकालोमु-
ख्यः ततआसायंगौणः सायंनवनाडिकापर्यन्तंमुख्यः ततआप्रातर्गौणः मुख्यकाला-
तिक्रमेकालातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तपूर्वकममुकहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्याज्यंसंस्कृत्य
सुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वासायंकालेदोषावस्तर्नमःस्वाहेतिहुत्वाप्रातस्तुप्रातर्वस्तर्नमःस्वा-
हेतिहुत्वाहौम्यंसंस्कृत्यनित्यहोमः श्रौतहोमंकृत्वास्मार्तहोमः केचित्स्मार्तहोमंपूर्वमाहुः

१ प्रादुष्करणमग्निप्रज्वलनम् ॥ अस्यानुकल्पकर्तृनाह । दुहित्राक्षुषयावाम्निविहारो न विरुध्यते ॥ निर्लेपनंचपा-
प्राणामुपलेपनमर्चनमिति विहारोविहरणं प्रादुष्करणमिति यावत् इत्याचारार्कं । २ प्रायश्चित्तविशेषेणयत्रनोक्तो
भवेद्विधिः ॥ होतव्याज्याहुतिस्तत्रभूर्भुवःस्वरितीतिचेत्याचारार्कं ।

आधानेपुनराधानेसायमुपक्रमोहोमः सायंप्रातर्होमयोर्द्रव्यैक्यंकर्त्रैक्यंच प्रातर्यजमानः कर्ताचेत्कर्तृभेदोनदोषाय अथाश्वलायनस्मार्तहोमः आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौ संकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थसायमौपासनहोमंप्रातरौपासनहोमंवामुकद्रव्येणकरिष्ये चत्वा-

आश्वलाय- रिशृंगेतिध्यात्वासोदकहस्तेनत्रिःपरिसमुह्यपरिस्तीर्यत्रिःपर्युक्ष्य हो-
नस्मार्तहोमः. मद्रव्यंसमितुतमुत्तरतःस्थितंदर्भेणावज्वल्यप्रोक्ष्यत्रिःपर्यग्निकृत्वाऽग्नेः

पश्चिमतोदर्भेनिधायविश्वानिनइत्यभ्यर्च्यप्रजापतिमनसाध्यायन्समिधमग्नौप्रक्षिप्य तथैवत्यक्त्वासमिधिदीप्तायांशततण्डुलैरग्नयेस्वाहेतिसायंप्रथमाहुतिः सूर्यायस्वाहेतिप्रा-
तःप्रथमाहुतिः शताधिकतण्डुलैःप्रजापतयइतिमनसोच्चार्यहोमखागाभ्यांद्वितीयाहुति-
रुभयकाले परिस्तरणंविष्टज्यपरिसमूहनपर्युक्षणेकृत्वोपस्थानम् अग्नआयूंषीतितिसृ-
णां शतंवैखानसाअग्निःपवमानोगायत्री अग्न्युपस्थानेविनियोगः अग्नेत्नन्नइतिचतसृणां
गौपायनावन्धुःसुवन्धुःश्रुतवन्धुर्विप्रवन्धुश्चाग्निर्द्विपदाविराट् अग्न्युपस्थानेवि० प्रजाप-
तेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापत्युपस्थानेविनियोगः तंतुंतन्वन्देवाअग्निर्जगती
यद्वा देवाप्रजापतिर्जगती उपस्थानेविनियोगः हिरण्यगर्भोहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप्
प्रजापत्युप० इत्स्वायव्यदेशेतिष्ठन्नुपस्थायउपविश्यमानस्तोकइत्यादिनाविभूतिधा-
रणंक्वचिदुक्तम् विष्णुंस्मृत्वा अनेनहोमकर्मणापरमेश्वरःप्रीयतामित्यर्पयेत् प्रातस्तुसू-
र्योनोदिवःसूर्यश्चक्षुःसूर्योगायत्री सूर्योप० उदुत्यंकाण्वःप्रस्कण्वःसूर्योगायत्री सूर्योप०
चित्रंदेवानामाङ्गिरसःकुत्सःसूर्यस्त्रिष्टुप् सूर्योप० नमोमित्रस्यसूर्योभितपाःसूर्योजगती
सूर्यो० इतिचतुर्भिःपूर्वोक्तस्त्रिभिःप्राजापत्यैश्चोपस्थानम् केचित्प्रातस्तंतुंतन्वन्नितिन
पठन्ति पत्नीकुमारीकर्तृकहोमेध्यानोपस्थानादौमन्त्रावज्याः अथहिरण्यकेशीयानां
पूर्वोक्तसंकल्पाद्यन्ते यथाहत्तद्वसवइतिपरिसमुह्यपरिस्तीर्य अदितेनुमन्यस्वेतिदक्षिणतः

हिरण्यके- प्राचीनंपर्युक्षेत् अनुमतेनुमन्यस्वेतिपश्चादुदीचीनम् सरस्वतेनुमन्य-
शीयस्मार्तहोमः. स्वेतिउत्तरतःप्राचीनम् देवसवितःप्रसुवेतिसर्वतः तूष्णींसमिधमा-
धायहोमादिप्राग्वत् अदितेन्वम०स्थाः अनुमतेन्व० सरस्वतेन्व० देवसवितःप्रासा-
वीरितिपूर्ववत्परिषेचनम् उदुत्यंचित्रंदेवानार्मातिप्रातरुपस्थानम् अग्निर्मूर्धादिवइति
त्वामग्नेषुष्करादधीतिद्वाभ्यांसायमुपस्थानम् आपस्तम्बानां सायमग्नयेस्वाहाऽग्नये

आपस्तम्बानां. स्विष्टकृतेस्वाहेतिद्वेआहुती प्रातस्तुसूर्यायस्वाहाग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहे-
तिविशेषः शेषंहिरण्यकेशीयवत् अथकात्यायनानां सायमस्तमितेहोमः प्रातःसूर्ये-
कात्यायनानां. ऽनुदितेहोमः तत्रप्रातरुपस्थानान्तांसंध्यांकृत्वाहोमान्तेगायत्रीजपा-
संध्यासमापनम् तत्रपूर्ववत्संकल्पान्तेउपयमनात्कुशानादायसव्येकृत्वादक्षिणकरे-

१. श्रीहोमवायवानांवाशतमाहुतिरिष्यतइति । संग्रहे । इवंहविः सुवेणैवपाणिनाकठिनंहविः ॥
अंगुल्यैर्नहोतव्यंकृत्वांगुलिभेदनम् ॥ अंगुल्युत्तरपार्श्वेणहोतव्यमितितुष्टुतिरित्याचारार्कैः ॥
२६

णतिस्रःसमिधोग्रावाधायमणिकोदकेनपर्युक्ष्याग्निमर्चयित्वाग्रयेस्वाहाप्रजापतयेस्वाहे-
तिसायंदध्रातण्डुलैर्वाहुत्वाप्रातस्तथैवसूर्यायप्रजापतयेचजुहुयात् समास्त्वेत्यनुवाकेन
सायमुपस्थानंप्रातस्तुविभ्राडित्यनुवाकेन अत्रदधिहोमादौसंस्त्रावप्राशनमाहुः होम-
लोपेऽष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः मुख्यकालातिक्रमेअनादिष्टहोमः अथहोमद्रव्याणि

होमद्रव्याणि.

त्रीहिश्यामाकयवानांतण्डुलाःपयोदधिसर्पिर्यवत्रीहिगोधूमप्रियंगवः
स्वरूपेणापिहोम्याः तिलास्तुस्वरूपेणैव तण्डुलादयःशतसंख्याहस्तेनहोतव्याः द-
ध्यादिद्रवद्रव्यंसुवेण सर्वत्रोत्तराहुतिःपूर्वतोभूयसी समिधश्चार्कपलाशखदिरापामार्ग-
पिप्पलोदुम्बरशमीदूर्वादर्भमयादशद्वादशाङ्गुलाःसत्वचः वटप्लक्षबिल्वादिजाहेमाद्रौ
होमाहुत्योःसंसर्गे यत्रवेत्येतिमन्त्रेणाग्रयेसमिद्धोमः नित्यहोमेत्वतिक्रान्तेआज्यंसंस्कृ-
त्यचतुर्गृहीत्वामनोज्योतिर्जुषतामितिजुहुयात् द्वादशदिनपर्यन्तंहोमलोपेइदमेवप्राय-

होमलोपे

श्चित्तम् ततःपरमग्निनाशः एवंहोमलोपप्रायश्चित्तंकृत्वातिक्रान्तहोमा-
प्रायश्चित्तादि.

र्थद्रव्यंसंस्कृत्यसायंप्रातःक्रमेणद्वेद्वेआहुतीदिनगणनयाजुहुयात्अग्नि-
सूर्यप्रजापतीनुपतिष्ठेन्नवाजुहुयात्प्रायश्चित्तेनचारिताध्याम् सूतकादिनाहोमलोपेप्ये-
वम् हिरण्यकेशीयानामप्येवम् आपस्तम्बादीनांत्रिरात्रात्परमग्निनाशोभवतीतिसूत-
केपिस्वयंहोमः कार्यः समारोपोत्तरंसूतकपातेप्रत्यवरोहासंभवेनत्रिरात्रंहोमलोपेपुन-
समस्यहोमः.

राधानम् अथसमस्यहोमः सायंप्रातर्होमौसमस्यकरिष्ये पूर्ववत्सायं-
कालहोमान्तंकृत्वापर्युक्ष्यपुनर्द्रव्यंसंस्कृत्यसमिधंपक्षिप्यसूर्यप्रजापत्याहुतीदत्त्वाहवि-
ष्पांतमित्युपतिष्ठेत् हविष्पांतमितिपञ्चस्यवामदेवःसूर्यवैश्वानरौत्रिष्टुप् नित्यवत्प्रजा-
पत्युपस्थानम् अथपक्षहोमः प्रतिपदि अद्यसायमारभ्यचतुर्दशीसायमवधिकान्पक्ष-
पक्षहोमः.

होमान्तन्नेणकरिष्ये सायंतण्डुलान्पात्रद्वयेष्टद्विष्यानुसारेण चतुर्द-
शादिवारंगृहीत्वाहोमकालेऽग्रयेस्वाहेतिसर्वान्पूर्वपात्रस्थानेकदैवहुत्वाद्वितीयपात्र-
स्थानप्रजापतयेतथैवजुहुयात् एवंद्वितीयायांप्रातरद्यावधिपर्वप्रातरवधिकान्पक्षहोमा-
न्तन्नेणकरिष्यइत्यादिसायंवत् विशेषस्तुप्रथमपात्रस्थान्सूर्यायस्वाहेतिजुहुयात् द्विती-
यपात्रस्थानप्रजापतयेहुत्वोभयत्रसमिदेकोपस्थानादिसकृत् पक्षमध्येआपत्प्राप्तौ तत्सा-
यंकालाच्चतुर्दशीसायंपर्यतान्शेषहोमान्सायंपक्षहोमवहुत्वापर्वभातर्होमान्तान्प्रातर्जुहु-
यात् सर्वथापर्वसायंहोमःप्रतिपत्प्रातर्होमश्चपृथगेव इतिपक्षहोमशेषहोमौ पक्षमध्येआप-
त्त्रिवृत्तावपकृष्टाहोमाःपुनःकार्याः संततपक्षहोमत्रयेऽग्निनाशात्तृतीयेपक्षेप्रतिदिनंहो-
मः सर्वथापन्निवृत्त्यभावेयावज्जीवंपक्षहोमाः अथसमारोपः अयंतेयोनिरित्यस्यविश्वा-

समारोपः.

मित्रोभिरनुष्टुप् अग्निसमारोपेवि० अनेनमन्त्रेणहोमोत्तरमरणीमन्वत्स्थस-
मिधंवाप्रताप्याग्निसमारोहंतत्रभावयेत् होमादिकालेअरणींनिर्मध्यप्रत्यवरोहेतिमन्त्रेण
स्थण्डिलेभिप्रतिष्ठापयेत् समित्समारोपेश्रोत्रियागारादग्निप्रतिष्ठाप्यप्रत्यवरोहेतिमन्त्रे-

णतांसमिधमप्रावादध्यात् सूत्रान्तरे आजुह्वानउद्धृत्यस्वेतिमन्त्राभ्यां प्रत्यवरोहणम् प्रत्य-
हंसमारोपादिद्वादशदिनमेव पर्वणिसायं होमकालपर्यन्तं प्रत्यवरोहणाभावेऽग्निनाश इति
केचित् समारोपप्रत्यवरोहौ यजमानकर्तृकावेव तेन समारोपोत्तरं पर्वण्याशौचप्राप्तौ प्रत्य-
वरोहासंभवादग्निनाशः इदमापस्तम्बादिपरम् आश्वलायनानां तु द्वादशरात्रमध्ये पर्व-
णिप्रत्यवरोहाभावेऽपि नाग्निनाशः किंतु द्वादशरात्रोत्तरं होमलोप एवेत्यपरे राजक्रान्त्या-
दिसंकटे ऋत्विग्द्वारापि समारोपादि केचिद्वृत्तिग्राह्यभावेनानन्यगतिकत्वे आशौचपा-
तात्पूर्वपर्वहोमसहितानपि होमानपकृष्य कृत्वानकृत्वा वा समारोपं कृत्वा सूतकान्ते प्रत्यव-
रोहः कार्यो नात्र पूर्वोल्लङ्घनदोष इत्याहुः समारोपोत्तरं दंपत्योः प्रवासे सीमानद्योरुल्लङ्घ-
नकाले उभाभ्यामन्यतरेण वा समिदाद्यन्वारम्भः कार्यः अन्यथाग्निनाशः यजमा-
नस्यैव प्रवासे कृत्यम् अभयं वोभयं मेस्त्विति अग्निमुपस्थाय प्रवासंगच्छेत् तत आगत्य गृहा-
माविभीतोपवः स्वस्त्येवोस्मासु च प्रजायध्वं माचवोगोपतीरिषदिति मन्त्रेण स्वगृहं निरीक्ष्य

यजमानस्यै- गृहानहंसुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो वीरवतः सुवीरान् । इरां वहतो घृतमुक्षमा-
वप्रवासे कृत्यम् । णास्तेष्वहंसुमनाः संविशामीति गृहं प्रविश्य शिवं शम्भं शंयोः शंयोरिति पु-
नस्त्रिरनुवीक्ष्य नित्यं होमान्ते अभयं वोभयं मेस्त्विति अग्निमुपतिष्ठेत् ज्येष्ठपुत्रशिरः पाणि-
भ्यां परिगृह्य अङ्गादङ्गात् संभवसीति मन्त्रं जपित्वा मूर्धानं त्रिजिघ्रेत् एवमितरपुत्राणामप्रत्त-
कन्यानां तूष्णीं जिघ्रेत् प्रवासादागतं प्रतिज्ञातमपि अप्रियं तद्दिनेन वदेयुः प्रोषिते पत्यौ प-
त्नीस्मार्तहोमौ स्वयंकृत्वा दर्शपूर्णमासस्थालीपाकपिण्डपितृत्यज्ञान्विप्रेण कारयेत् अनुगत-
प्रायश्चित्तादिपत्न्यारजस्वलायामपि ऋत्विकुर्यात् पुनः संधानं तु पत्यौ प्रोषितेन भवेत् नै-
मित्तिकाजतेष्टिगृहदाहेष्टयोपिन भवन्ति प्रायश्चित्तेष्टेः पूर्णाहुतिः अथोपासनाभ्यनुगम-
ने गृह्याग्रेऽनुगमनप्रायश्चित्तं करिष्ये इति संकल्प्य आयतनस्थं भस्म दूरीकृत्योपलेपादिकृ-

उपासना- त्वाग्निं प्रतिष्ठाप्याज्यं संस्कृत्य अयाश्चेति मन्त्रेणैकामाज्याहुतिं सर्वप्राय-
भ्यनुगमने. श्चित्तं च हृत्वा दंपत्योरन्यतरेणापरहोमकालपर्यंतमुपोषितेन स्थातव्य-
म् एवं द्वादशरात्रपर्यन्तम् केचिदुपवासमयाश्चेति होमं वा कुर्यात् न द्वयमित्याहुः एतद्वृत्ति-
कारमतम् केचित्तु यद्यभ्यनुगमने होमकालद्वयातिक्रमस्तदानष्टाग्निसंधानम् तत्र त्रिरात्रम-
ग्निनाशे प्राणायामशतम् तत आविंशतिरात्रमेकदिनोपवासः तत आमामसद्वयं त्रिरात्रोप-
वासः तत ऊर्ध्वं संवत्सरपर्यन्तं प्राजापयकृद्गम् ततः प्रतिवर्षं कृच्छ्रावृत्तिः एवं प्रायश्चित्तं
कृत्वा आधानोक्तसंभारान्निधाय नष्ट्यगृह्याग्नेः प्रायश्चित्तं करिष्ये इति संकल्प्यायाश्चेत्या-
ज्येन सुवाहुतिपत्न्युपवासादिपूर्ववत् लाजाहोमादिकं वा एवं द्वादशरात्रपर्यन्तमभ्यनुत्प-

१. द्वादशदिनमेव एतदन्तरं “समारोपप्रत्यवरोहौ यजमानकर्तृकावेव तेन समारोपोत्तरमाशौचप्राप्तौ प्रत्यवरो-
हासंभवादग्निनाशः । एतत्रिदिनं होमलोपे विहितपुनराधानानामापस्तम्बादीनामेव आश्वलायनानां तु द्वादशदिनं
होमलोपेवाग्निनाशः । राजक्रान्त्यादिसंकटे” इति प्राचीनपुस्तकेषां ठान्तरम् ॥

त्तिरित्याहुः द्वादशदिनोत्तरंविच्छेदप्रायश्चित्तं होमादिद्रव्यदानं च कृत्वा विवाहहोमा-
दिविधिनायथास्वगृह्यपुनःसंधानम् अथान्वाहिताग्नेः प्राक्यागादनुगतौ आयाश्चेति-
पूर्ववदग्निमुत्पाद्य पुनरन्वाधानं कृत्वा भूर्भुवःस्वरित्युपस्थाय सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा स्थालीपा-
कं कुर्यात् अन्वाधानोत्तरं प्रयाणप्राप्तौ तु भ्यंता अंगिरस्तम इत्याज्याहुतिमग्नये हुत्वा सर्वप्रा-
यश्चित्तं हुत्वा अग्निसमारोप्य गच्छेत् समारूढे समिन्नाशे पुनराधेयमिष्यते । उपलेपादिकं
कृत्वा नष्टाग्निप्रायश्चित्तं पुनराधेयं संकल्प्य आधानोक्तसंभारान्निधाय अग्निं प्रतिष्ठाप्य अया-
पुनराधेयप्रा- श्वेतिसुवाज्याहुतिं सर्वप्रायश्चित्तं च जुहुयादिति पुनराधेयम् स्वाग्निभ्र-
यश्चित्तादिविचारः. मेणान्याग्नौ स्वयं यजने स्वाग्नावन्ययजने वापथिकृत्स्थाले पाकं करि-
ष्य इति संकल्प्य चरुः कार्योथ वापथिकृत्स्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामीति संकल्प्य सुचिद्वादश-
वारं चतुर्वारं वा ज्यंगृहीत्वा अग्नये पथिकृते स्वाहेति जुहुयात् विवाहोत्तरमाधानोत्तरं
वा पौर्णमास्यां स्थालीपाकारम्भः प्रतिपदियागोति क्रान्तश्चेदागामिपर्वपूर्वतिथिषु चतु-
र्थीनवमीचतुर्दशीद्वितीयापञ्चम्यष्टमीविंहाय कार्यः नात्र कालातिक्रमप्रायश्चित्तम् अ-
न्वाधानोत्तरं प्रतिपदीष्यकरणे तृतीयादिर्तिथिषु सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा पुनरन्वाधाय यागः
द्वितीयपर्वप्राप्तौ अतीतिष्ठः पथिकृच्चरुपूर्वकं पर्वणि कार्या तत्राप्यतिक्रमे द्वितीयप्रतिपदि
लुप्तेष्टेः पादकृच्छ्रं कृत्वा प्राप्तकालयागः द्वितीययागस्यापि आगामि तिथिषु लोपेत्तत्पर्वणि
पादकृच्छ्रपथिकृत्पूर्वकं द्वितीययागः तत्राप्यतिक्रमे तृतीयप्रतिपदि अर्धकृच्छ्रं यागद्वयस्य
कृत्वा प्राप्तयागः तृतीययागस्योक्ता तथावर्धकृच्छ्रपथिकृत्पूर्वकं चतुर्थपर्वणि वा अकरणे
अग्निनाशात् पुनराधेयम् अत्र पुनराधेयस्वरूपं संभारनिधानपूर्वकमया श्वेतिसुवाज्याहु-
तिरित्यन्वारूढसमिन्नाशस्थले उक्तमेव पुनराधानं तु विवाहहोमादिरूपं पुनराधेयाद्भि-
न्नम् आयतनाद्ब्रह्मिः शम्यापरासात्प्राक्वद्विपाते इदं त एकमित्युच्चातमायतने प्रक्षिप्य सर्व-
प्रायश्चित्तं जुहुयात् पर्वणि व्रतलोपेन यत्र तपतये चरुः पूर्णाहुतिर्वा पर्वणि दंपसोरन्यत-
राश्रुपातेन यत्र तभृते चरुः पूर्णाहुतिर्वा पवित्रनाशेऽग्नये पवित्रवते चरुः पूर्णाहुतिर्वा अ-
न्वाधानेष्टिमः ये चन्द्रग्रहणे अत्राहगो रितचन्द्रायाज्यं हुत्वा नवो नवो इत्युपस्थाये ध्माधा-
नादियागः सूर्योपरागेऽद्वयमिति सूर्यायाज्यं हुत्वा चित्रं देवानामित्युपस्थानम् अन्वा-
धानोत्तरं स्वप्नेरेतो विसर्गेऽमं मेवरुणतत्त्वायामीति वरुणाय द्वे आज्याहुती रविपूजापुनर्मा-
मैतिसौत्रमन्नयोजपश्च बुद्ध्यारेतो विसर्गेऽग्निव्रतपतिचरुः अन्यदा स्वप्नेरेतो विसर्गे सूर्यन-
मस्कारत्रयम् इध्माधानोत्तरं हविर्दोषेऽदुष्टस्थाने आज्यं प्रतिनिधिकृत्वा यागं समाप्य दुष्टं
जले त्यक्त्वा न्वाधानादिस्तद्देवताकः पुनर्यागः इध्माधानात्पूर्वं हविर्दोषे तद्देवताकं हविः
पुनरुत्पाद्य यागः स्विष्टकृदर्थं हविर्दोषे आज्येन स्विष्टकृतं कुर्यात् अङ्गहविर्दोषे तदाज्यं पु-
नरुत्पादयेत् हविर्दोषास्तु प्रच्युतनखकेशैः कीटैरक्तास्थिविष्मूत्रश्लेष्माद्यैर्बीभत्सितै-
श्च मार्जारनकुलकाकैर्मुखजलविन्दुधर्मनासिकामलाश्रुकर्णमलैः सूतिकारजस्वलाचा-

ण्डालादिदृष्टिभिश्चसंसर्गाः देवताहविर्मन्त्रादिविपर्यासेयद्वौदेवाइतिमरुद्भ्यश्चाज्यहो-
मः कृत्स्नहविर्दाहेतद्धविरुत्पाद्यसएवयागोनतुपुनर्यागः पूर्वादितुर्दिक्षुचरुत्सेकेअग्र-
येयमायवरुणायसोमायेतिक्रमेणहुत्वासर्वतउत्सेकेचतुर्भ्योपिहुत्वाकोणेषूत्सेकेव्याहृती-
हुत्वाचरुमाप्यायस्वसंतेपयांसीतिमन्त्राभ्यामाज्येनाप्यायति अग्नौमिन्दाहुतीचद्वेइ-
तिकेचिम् स्वगृह्याग्नेरन्यगृह्याग्निनासंसर्गेउभौयजमानौयुगपत्तमग्निंसमारोप्योभौप्र-
त्यवरोहणंकृत्वाऽग्नयेविविचयेचरुंकुर्याताम् शवाग्निनासंसर्गेऽग्नयेशुचयेचरुः प-
चनाग्निनासंसर्गसंवर्गायाग्रयेचरुः सर्वत्रसंसर्गसमारोपप्रत्यवरोहणोत्तरंचरुः स्वय-
मग्निप्रज्वलनेउद्गीप्यस्वजातवेदो० । मानोहिंसीर्जातवेदोगामश्वंपुरुषंजगत् । अविभ्र-
दग्नआगहिश्चियामापरिपातयेतिद्वाभ्यांद्वेसमिधावग्रयेजुहुयात् सर्वत्रविध्यपराधेसा-
ङ्गतार्थसर्वप्रायश्चित्तम् गृहदाहेऽग्नयेक्षामवतेचरुः एवमन्यान्यपिप्रायश्चित्तानिबहुच-
ब्राह्मणादिषूक्तानिज्ञेयानि यत्रतुप्रायश्चित्तविशेषोनोक्तस्तत्रसर्वप्रायश्चित्तम् भूर्भुवः-
स्वरित्यनेनाज्याहुतेःसर्वप्रायश्चित्तसंज्ञा ॥

१०५ अथाद्युपघातनिमित्तानि श्वशूकररासभकाकसृगालमर्कटशूद्रान्त्यजर्पातत-
कुणपसूतिकारजस्वलाभिःपुरीषमूत्ररेतोश्रुपूयश्लेष्मशोणितास्थिमांसादिभिरन्यैर्वा
जुगुप्सितैरारोपितारणिस्पर्शेऽग्नेःस्पर्शेवाऽग्निनाशः तत्रारणिगतेवहौनष्टेपुनराधेयम-
ग्नेःस्पर्शेपुनराधानम् यद्वा पुनस्त्वादित्यारुद्रावसवःसमिन्धतांपुनर्ब्रह्माणोवसुनीथयज्ञैः।
घृतेनत्वंतन्वंवर्धयस्वसत्याःसन्तुयजमानस्यकामाःस्वाहा । आदित्यरुद्रवसुब्रह्मभ्यइ-
दंनममेतिसमिद्धोमःस्रुवेणाज्याहुतिर्वा अग्नौजलोपघातेपीदमेव स्वस्यजीविनोमृतशब्द-
श्रवणेऽग्नयेसुरभिमतचरुःपूर्णाहुतिर्वा प्रधानाहुतीनांस्विष्टकृतासंसर्गसर्वप्रायश्चित्तम्
पिण्डपितृयज्ञेअतिप्रणीतनाशेतत्राहोमपक्षेसर्वप्रायश्चित्तम् होमपक्षेपुनःप्रणयनमपि
आपस्तम्बानांप्रायश्चित्तान्तेप्रणयनमेवानित्यम् पिण्डपितृयज्ञलोपेवैश्वानरश्चरुः सप्त-
होत्रारुयमहाहविर्होतेसादिमन्त्रैःपूर्णाहुतिर्वा श्रवणाकर्मसर्पबल्याश्वयुज्याग्रयणप्र-
त्यवरोहणकर्मणामन्यतमलोपेप्राजापत्यकृच्छ्रम् अकृताग्रयणस्यनवान्नभक्षणेऽग्नयेवै-
श्वानरायचरुः अष्टकालोपेउपवासः पूर्वतुःश्राद्धलोपेऽप्युपवासः उपवासप्रत्याम्नायए-
कविप्रभोजनंवा अन्वष्टक्यालोपेएभिर्तुभिःसुमनाएभिरिन्दुभिरितिक्रुचःशतंजपः
सर्वत्रचरुस्थानेपूर्णाहुतिः दर्शपूर्णमासानारम्भे आलस्यादिनापूर्णाहुतिकरणेतुयाग-
पर्याप्तब्रीह्याज्यंदेयमितिगृह्याग्निसागरे निषिद्धतिध्यादौस्वभार्यागमनेअयाज्ययाजने
लशुनादिगणिकान्नाद्यभोज्यभोजनेनिषिद्धप्रतिग्रहेपुनर्ममैत्विन्द्रियं० इमेयेधिष्ण्या-
सइतिद्वाभ्यामाज्यहोमःसमिद्धोमोवाजपोवा गृहोपरिकपोतोपवेशनेदेवाःकपोतइति
पञ्चर्चसूक्तजपःप्रत्यृचमाज्यहोमोवापाकयज्ञतन्त्रेण दुःस्वप्नदर्शनेयोमेराजन्युज्योवेति-
क्रुचाक्षुर्गोपस्थानम् आतुरत्वनाशाययक्ष्मरोगनाशायवाग्नुश्चामित्वेतिस्मृक्तेनप्रत्यृचं

चरोर्होमः यक्ष्मना शायेदंनममेतिपञ्चमुत्यागः षष्ठंस्विष्टकृदिति प्रोक्षणीप्रणीताश्चज-
लानांविन्दुपातेस्त्रावेवाआपोहिष्ठेतिवृत्तेनपुनःपूरणम् ततमेअपस्तदुतायतेइत्यृचाज्या-
हुतिः इध्माधानलोपेतस्याज्यभागोत्तरंस्मरणेविपर्यासप्रायश्चित्तंकृत्वेध्माधानंचकृत्वा
प्रधानयागः प्रधानयागोत्तरंस्मरणेग्निसमिन्धनरूपद्वारस्याभावाल्लोपएवेतिप्रायश्चित्ते-
नैवसिद्धिः अन्याङ्गेष्वप्येवमूह्यम् ॥

१०६ अथाग्निनाशकानि दम्पत्योरन्यतरोग्निसमीपेउदयास्तमयकालेवसेत्
उभौदंपतीगृहसीमांग्रामसीमांवानदींवल्लङ्घ्यहोमकालेबर्हिर्वसेतांतदापुनराधानम्
अग्नीनामजस्रहरणेशम्याप्रासात्प्रागुच्छ्वासेऽग्निनाशः कर्मार्थंहरणेऽग्नीनांनानुच्छ्वासा-
दिचोद्यते आत्मसमारोपणपक्षेऽप्सुमज्जनेमैथुनेशूद्रादिस्पर्शनेऽग्निनाशः पत्न्यने-
कत्वेपिएकस्यामपिहोमकालेगृहसीमोर्बर्हिर्गतायामग्निनाशः ज्येष्ठायामग्निसमीपस्था-
यांकनिष्ठयांसहयजमानप्रवासोनदोषाय दंपतीउभावपिग्रामगृहयोःसीमोर्बर्हिर्गत्वा
होमकालात्पूर्वमागतौचेन्नदोषः यजमानेऽग्निसमीपस्थेपिहोमकालेपत्न्याग्रामान्तर-
स्थितौपुनराधानमाहुः प्रवासेऽन्यतरेणसमारूढाग्नेरन्वारम्भासत्त्वेनदीसीमोरुल्ल-
ङ्घनेपुनराधानम् अग्निविहाययजमानस्यशतयोजनगमनेवर्षपर्यन्तंस्मर्यंहोमाभावेवाग्नि-
नाशः तत्रपुनराधानंर्षवित्रेष्टिर्वा विनाग्निभिर्यदापत्नीनदीमम्बुधिगामिनीम् । अति-
क्रमेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्चातः १ अग्निसमीपेपत्यौपत्न्यन्तरेवापत्न्यानदी-
लङ्घनेदोषोन पतिप्रवासेपत्न्याअग्निभिःसहसीमोल्लङ्घनेऽग्निनाशः एवंपत्युरपिपत्नी-
प्रवासे जलेनहेतुनाग्निरुपशान्तश्चेत्पुनराधेयम् तदेवपुनराधेयमग्रावनुगतेसति । अस-
माधायचेत्स्वामीसीमामुल्लङ्घ्यगच्छति १ समारोपणंविनाशम्यापरासादूर्ध्वमग्नीनां
हरणेनाशः रजोदोषेसमुत्पन्नेसूतकेमृतकेपिवा । प्रवसन्नग्निमान्विप्रःपुनराधानमर्हति
१ बह्वीनामपिचैकस्यामुदक्यायांतुव्रजेत् । एकादशेचतुर्थेद्विगन्तुमिच्छेन्नमित्ततः
२ नचाग्निहोमवेलायांप्रवसेन्नचपर्वणि । होमद्रयात्ययेदर्शपूर्णमासात्ययेपुनराधेयमा-
पस्तम्बादिविषयम् पचनाग्नौपचेदन्नंसूतकेमृतकेपिवा । अपक्त्वातुवसेद्रात्रिपुनरा-
धानमर्हति १ इदंकात्यायनादिपरम् पत्नीप्रवासेपुनराधानमुक्तंतदेकभार्यस्य बहुभार्य-
स्यतुज्येष्ठाप्रवासएवपुनराधानमिति केचित् एतेषुर्निमित्तेषुस्थितानग्नीनुत्सृज्यान्ये-
षांमाधानम् आरादुपकारकाङ्गलोपेकर्मसमाप्तेःप्राक्प्रायश्चित्तंकृत्वातदङ्गंकुर्यात् कर्म-
समाप्तौप्रायश्चित्तमेवनाङ्गावृत्तिः सन्निपत्योपकारकाङ्गस्यद्रव्यसंस्काररूपस्यलोपेप्रधा-
नात्प्राकृतकार्यम् प्रधानोत्तरंप्रायश्चित्तमेवनावृत्तिः मृतायैपत्न्यैदाहायार्धाग्निदत्त्वा-
वशिष्टाग्नौसायंप्रातर्होमस्थालीपाकाग्रयणानिकुर्यात् कौस्तुभेतुअर्धाग्निदानादिकमु-
क्त्वाविधुरस्यापूर्वाधानप्रकारस्तस्यविच्छेदेपुनराधानप्रकारश्चोक्तः तत्राधानप्रकारो-
वशिष्टाग्नेःप्राक्होमाग्नाशपरः यद्वाश्रौताग्निभार्यायैअर्धाग्निदानंकृत्वाउत्सर्गेष्ट्यापू-

वाग्नीन्परित्यज्यपुनराधानंकृत्वाग्निहोत्रं कार्यमित्युक्तं तद्वदत्रापि उत्सर्गेष्ट्यापूर्वाग्नि-
सागोत्तरमपूर्वाधानंकौस्तुभे उक्तमिति योज्यमिति भाति अरणिस्तुवादिपात्राणां लक्षण-
वृक्षादिविचारोऽन्यत्रज्ञेयः एतेषां विधीनां संकल्पादिविस्तरयुक्ताः प्रयोगागृह्याग्निसा-
गरे प्रायश्चित्तादिविधयः प्रायः सर्वसूत्रेषु समाना एव कचित्कचित्स्वस्वसूत्रोक्ता विशेषा
ऊह्याः विवाहहोमोगृहप्रवेशनीयहोमेन समानतन्त्रोऽनुष्ठीयमानो बहुचानां पुनराधा-
नम् अन्येषां विवाहहोमार्द्रन्नमेवेति विशेषः ॥

१०७ अथ कात्यायनोपयोगी किंचिदुच्यते पराग्निपक्वनाश्रियाहुडगोरसमन्त-
रा । आहिताग्नेरयंधर्मो याज्ञिकानां तु संमतः १ इक्षुक्षीरविकाराश्च भ्राष्ट्रभृष्टयवा
अपि । पराग्निपक्वं ज्ञेयं प्रवासे चाग्निहोत्रिणः २ यदन्नं वारिहीनं च पक्वं केवलपावके ।
तदन्नं फलवद्वाह्यमन्नदोषो न विद्यते ३ प्रातर्होमं तु निर्वर्त्य समुद्रतटं हुताशनात् । शेषं
महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ४ पूर्वेण योजयित्वा तं तस्मिन्होमो विधीयते । अतो-
स्मिन् वैश्वदेवादिकर्म कुर्यादतन्द्रितः ५ बह्वचकारिकायाम् नित्यं पाकाय शालाग्रे रेकदेश-
स्य कार्यतः । पाकार्थं मुलमुकं हत्वा तत्र पक्त्वामहानसे १ वैश्वदेवोऽश्वगारे स्यात्पाकार्थो-
ग्निश्च लौकिकः । भूरिपाको भवेद्यत्र श्राद्धादावुत्सवेषु च २ कृते च वैश्वदेवेऽथ लौकिको
नैव कार्यतः । दीपको धूपं कश्चैव तापार्थं यश्च नीयते ३ सर्वे ते लौकिका ज्ञेयास्तावन्मात्रा-
पवर्गतः । बहुधा विहतो ह्यग्निरावसथ्यात्कथंचन ४ यावदेकोऽपि तिष्ठेत्तावदन्योनम-
ध्यते । वैश्वदेवात्तथा होमात्प्राक्ज्ञेयं नैव मन्थनम् ५ पचनाग्नावपक्त्वाहः पुनराधानम-
र्हति । आरोपितारणीचोभे एकावायदिनश्यति ६ तत्राश्वधेयमिच्छन्ति पुनराधेयमे-
व वा । अथानारोपितारण्योऽक्षये ग्राह्येन वे पुनः ७ तदलाभेयदोद्वायादत्र स्यात्पुनरा-
हितिः । शूद्रोदक्यान्त्यजैश्चैव पतिता मेध्यरासभैः ८ अनारूढारणिस्पर्शे तो विहायान्य-
योर्ग्रहः । आरूढारणिस्पर्शे पुनराधेयमुक्तम् भवतं नः समेत्यप्सु मज्जयेद्दूषितारणी ९
एकारण्येव दुष्टाचेत्तामेवाप्सु निमज्जयेत् । तत्रान्यारणिलाभात्प्रागुद्घाते पुनराहितिः १०
उद्घाते अग्नौ नष्टे नष्टायामरणौ यावदाग्निस्तिष्ठति वेष्मनि । तावद्धोमादिकं कृत्वा तन्नाशे
पुनराहरेत् ११ अत्रैकारणिनाशे न्यामेकां मन्त्रेणोपादायो भाभ्यां मन्थनमिति केचित्
अवशिष्टांतामेव छित्त्वामन्थनमित्यपरे एकस्याः दोषेऽप्यरणिद्वयं त्यक्त्वानूतनद्वयोपादा-
नमिति नारायणवृत्त्याशयः अयमरणिविचारः श्रौतस्मार्तसाधारणः सर्वशाखासाधा-
रणश्च अग्निसमारोपेकातीर्यै वैश्वदेवः पाकश्च लौकिकेऽग्नौ कार्य इत्याहुः यस्य वेदश्च वेदी
च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयः सर्वकर्मसु ग्रहितः १ अग्निहोत्रं प्रकुर्वीत ज्ञा-
नवाङ्मृद्व्यान्वितः । अग्निहोत्रात्परो धर्मो न भूतो न भविष्यति २ श्रौते कर्मणि नो श-
क्तौ ज्ञानद्रव्याद्यभावतः । स्मार्तकुर्याद्यथाशक्तोऽत्राप्याचारं लभेत्सदा ३ कृतदारो
न तिष्ठेत्क्षणमप्यग्निना विना । तिष्ठेत्चेद्विजो ब्राह्मणस्तथा च पतितो भवेत् ४ नष्टह्नीया-

द्विवाहार्प्रिष्टहस्यइतिमन्यते । अन्नंतस्यनभोक्तव्यंवृथापाकोहिसस्मृतः ५ योदद्यात्का-
ञ्चनमेरुं पृथिवीचससागराम् । तत्सायंप्रातर्होमस्यतुल्यंभवतिवानवा ६ इतिहोम-
प्रकरणम् ॥

१०८ अथनिसदानम् एकस्मिन्नप्यतिक्रान्तेदिनेदानविवर्जिते । दस्युभिर्मुषित-
स्येवयुक्तमाक्रन्दितुंभृशम् १ तस्माद्विभवानुसारेणधनधान्यादिदेयमसंभवेपूगीफला-
दिकर्मापप्रत्यहंदेयम् ततो गोब्राह्मणादिमङ्गलदर्शनम् इत्यष्टधाविभक्तदिनस्यप्रथमभा-
गकृत्यम् ॥

१०९ द्वितीयभागेवेदशास्त्राभ्यासः पठेदध्यापयेद्वेदान्जपेच्चैवविचारयेत् । अवे-
क्षेतचशास्त्राणिधर्मादीनिद्विजोत्तमः १ देवार्चनमपिप्रातर्होमोत्तरंवाचतुर्थभागेब्रह्म-
यज्ञोत्तरंवाकार्यम् विधायदेवतापूजांप्रातर्होमादनन्तरम् । कुर्वीतदेवतापूजांजपथज्ञा-
दनन्तरम् । इत्यादिद्विविधस्मृतेः देवार्चनंप्रकर्तव्यंत्रिकालेपयथाक्रमम् । अशक्तौवि-
देवतार्चनम् । स्तरात्प्रातर्मध्याह्नेगन्धमादितः १ सायंनीराजनंकुर्यात्त्रिकालेतुलसी-

दलम् । यथासंध्यातथापूजात्रिकालेमोक्षदास्मृता २ इतिकमलाकरः तत्रविष्णुशिवब्र-
ह्मसूर्यशक्तिविनायकादिष्वभिमतं देवतामर्चयेत् तत्रापिकलौहरिहस्योः पूजाप्रशस्ता
नविष्ण्वाराधनात्पुण्यंविद्यतेकर्मवैदिकम् । तस्मादनादिमध्यान्तंनित्यमाराधये-
द्धरिम् १ अथवादेवमीशानंभगवन्तंसनातनम् । प्रणवेनाथवारुद्रगायत्र्यात्र्यम्बके-
नवा २ तथोन्नमःशिवायेतिमन्त्रेणानेनवायजेत् । तत्रापिप्रतिमास्थण्डिलादिभ्यः
शालिग्रामेबाणलिङ्गेचप्रशस्ता आवाहनादिकंविनासदादेवतासन्निधानात् श्रीमद्भाग-
वते उद्गासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने । अस्थिरायांविकल्पःस्यात्स्थण्डिलेतु
भवेद्द्वयम् १ तत्रसंक्षेपतःपूजाप्रयोगउच्यते विशेषविचारस्तुमूर्तिप्रतिष्ठाप्रसङ्गेनवक्ष्यते
तत्रोदयात्पूर्वनिर्माल्यमपसार्ययथाकालेपूजारम्भः येभ्योमाता० एवापित्रे० इतिपठ-
नघण्टानादंकृत्वाऽऽचम्यप्राणानायम्यदेशकालादिसंकीर्तनान्तेश्रीमहाविष्णुपूजांक-
रिष्येइति पञ्चायतनपक्षे श्रीरुद्रविनायकसूर्यशक्तिपरिवृतश्रीमहाविष्णुपूजांक-
रिष्येइतिसंकल्प्यासनादिविधाय सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चस्यसूक्तस्यनारायणः पुरुषोनु-
ष्टुप् अन्त्यात्रिष्टुप्न्यासेपूजायांचविनि० ततःप्रथमामृचंवामेकरोद्वितीयांदक्षिणेन्यसेत्
तृतीयांवामेपादेचतुर्थींदक्षिणेपञ्चमींवामेजानुनिषष्टींदक्षिणेसप्तमींवामेकटौअष्टमींद-
क्षिणेनवमींनाभौदशमींहृदिएकादशींकण्ठेद्वादशींवामबाहौत्रयोदशींदक्षिणेचतुर्दशीं
मुखेपञ्चदशीमक्ष्णोःषोडशींमूर्ध्नि एवंदेहेचदेवेचन्यासंकुर्याद्विधानतः । अन्त्याभिः
पञ्चभिर्ऋग्भिर्हृदयाद्यङ्गपञ्चके १ कलशंशङ्खघण्टेचपाद्यार्घ्याचमनीयकम् । संपूज्यप्रो-
क्ष्यघात्मानंपूजासंभारमेवच २ ध्यायेदभिमतंविष्णुमूर्तिसंपूजयेत्ततः । प्रथमयापुरु-

षष्ठस्तस्य ऋचावाहनं शालग्रामादौ आवाहनाभावान्मन्त्रपुष्पम् ऋगन्ते श्रीमहाविष्णवे श्रीकृष्णायेत्येवमभिमतमूर्तिचतुर्थ्योद्दिश्य सर्वोपचारार्पणम् पञ्चायतने तु श्रीविष्णवे शिवविनायकसूर्यशक्तिभ्यश्चेत्येवं यथोपास्य मुच्चारः नैवेद्यादौ पार्थक्याभावे यथांशत-
इति वदेत् द्वितीययासनं दद्यात् तृतीययापाद्यम् चतुर्थ्यार्घ्यम् पञ्चम्याचमनम् षष्ठ्या स्नानम् संभवे पञ्चामृतस्नानान्याप्यायस्वेत्यादि मन्त्रैः चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कुमागरुवासि-
तजलैः सुवर्णघर्मानुवाकमहापुरुषविद्यापुरुषसूक्तराजनसामभिरभिषेकः सप्तम्यावस्त्रम् अष्टम्यायज्ञोपवीतम् नवम्यागन्धम् दशम्यापुष्पाणि एकादश्याधूपम् द्वादश्यादी-
पम् स्नाने धूपे च दीपे च घण्टादेर्नादमाचरेत् । त्रयोदश्या नैवेद्यम् संभवे ताम्बूलफलद-
क्षिणानीराजनं च चतुर्दश्या नमनम् पञ्चदश्या प्रदक्षिणा षोडश्या विसर्जनं पुष्पाञ्ज-
लिर्वा स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा । दत्त्वा षोडशभिर्ऋग्भिः षोडशान्नस्य चा-
हुतीः १ सूक्तेन प्रत्यृचं पुष्पं दत्त्वा सूक्तेन संस्तुयात् । ततः पारानैः प्राकृतैश्च स्तुत्वा
शिरोमत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् । प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात्
१ इति वदन्नमेत् निर्माल्यं देवदत्तं भावयित्वा शिरसि धारयेत् विष्णुमूर्ध्नि स्थितं पुष्पं शि-
रसानवहेम्बरः । शङ्खोदकं शिरसि धृत्वा देवतीर्थपूजान्ते वैश्वदेवान्ते वा शिरसि धार्यं पेयं च
तत्रक्रमः विप्रपादोदकं पीत्वा विष्णुपादोदकं पिबेत् । शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु
मस्तके १ प्रक्षेपणं च कुरुते ब्रह्महासनि गद्यते । पात्रान्तरेण वैग्राह्यं न करेण कदाचन
२ इति कमलाकरः क्षालने नैकस्यैव वस्त्रस्य प्रतिदिने दाने दोषो न एवं स्वर्णादिभूषणाना-
मपि सुवर्णमययज्ञोपवीतेष्वेवमाचारः एवं पूजायाः फलस्कान्दे कामासक्तोऽथ वा कुद्धः
शालग्रामशिलार्चनात् । भक्त्या वायदिवाऽभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् १ कथांयः
पूजाफलादिकम् । कुरुते विष्णोः शालग्रामशिलाग्रतः । वैवस्वतभयं नास्ति तं तथा च कलि-
कालजम् २ प्रायश्चित्तं हि पापानां कलौ पादोदकं हरेः । धृतेशिरसि पीते च सर्वास्तुष्य-
न्ति देवताः ३ बौधायनोक्तो हरिहरयोः पूजाविधिः पराशरमाधवे मया तु शिवपूजावि-
धिः शिवरात्रिप्रकरणे द्वितीयपरिच्छेदे उक्त इति नेहोच्यते कौर्मे यो मोहादथ वालस्या-
दकृत्वा देवतार्चनम् । भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते १ एवं देवं संपूज्य मातापितृ-
प्रमुखान् गुरुन् पूजयेत् यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । इति श्रुतेरिति माधवः ॥

११० तृतीयभागे पोष्यवर्गार्थं धनार्जनम् यजनाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्र-
तिग्रहाः षडविप्रकर्माणि षण्णांतु कर्मणामस्य त्रीणिकर्माणि जीविका । याजनाध्यापने
चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः १ श्रीभागवते प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजो यशो नुदम् । अन्या-

१ कथं प्रणमेदित्यपेक्षायामाह पूर्वार्धे शिर इति । बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं मम दक्षिणोत्तरौ पादौ गृही-
त्वा यद्वा पृष्ठतः परस्परं निषङ्गाभ्यां कृता पराध्वप्रपन्नमित्यादिविज्ञप्त्या च प्रणमेत् ॥ इति उद्धवं प्रतिभगवद्वाक्यम् ।

२ अकालमृत्युहरणं ब्रह्महत्याविनाशनम् । रोगघ्नं पुण्यदं पास्ये सुरपादावने जनमिति मंत्रेण देवतीर्थपिबेदित्याचारार्कः ॥

भ्यामेवजीवेतशिलैर्वादोषदृक्तयोः १ इति तथा वार्ताविचित्राशालीनयायावरं
ञ्छनम् । विचित्रावार्ताकृष्यादिः शालीनमयाचितम् यायावरं प्रत्यहंधान्ययाच्या क-
णिशोपादानंकणोपादानंचशिलोञ्छनम् अत्रोत्तरोत्तराप्रशस्ता शिलोञ्छनंकलौनि-
षिद्धम् कुसूलकुम्भीधान्योवाज्याहिकोश्वस्तनोपिवा । कुटुम्बपोषणेद्वादशाहपर्याप्त-
धान्यः कुसूलधान्यः षडहपर्याप्तधान्यः कुम्भीधान्यः नकुर्यात्कृषिवाणिज्यंसेवावृत्तिं
तथैवच । ब्राह्मण्याद्धीयतेतेनतस्मात्तानिविवर्जयेत् १ इत्युक्तेर्वार्तावृत्तिरापद्विषया
पुत्रमांसंवरंभोक्तुंनतुराजप्रतिग्रह इतिवाक्यमधर्मवर्तिराजप्रतिग्रहविषयम् वृद्धौचमा-
तापितरौसाध्वीभार्याशिथुःसुतश्चायाज्ययाजनशूद्रप्रतिग्रहादिनापिपोषणीयाइत्य-
प्यापदि शाकपयोदधिपुष्पजलकुशभूमयःकुलटाषण्डपतितभिन्नात्नीचादप्ययाचित-
प्राप्ताग्राह्याः ब्रह्मचारीयतिश्चैवविद्यार्थीगुरुपोषकः । अध्वगःक्षीणवृत्तिश्चषट्पक्वान्नस्य
भिक्षुकाः १ शूद्रस्यद्विजशुश्रूषावृत्तिः आपदिकृष्यादिः ॥

१११. चतुर्थभागेमध्याह्नस्नानम् प्रातर्गोमयस्नानम् मध्याह्नेमृत्तिकास्नानम् अन-
योर्विधिःप्रायश्चित्तेउक्तः शेषविधिःप्रातःस्नानवत् ब्रह्मयज्ञाङ्गतर्पणात्प्राक्वस्नननि-
ष्पीड्यमितिविशेषः ततोधृतपुण्ड्रोमध्याह्नसंध्यांकुर्यात् अध्यर्धकामादासायंसंध्या
माध्याह्निकीष्यते । तत्रविशेषः सूर्यश्चेतिस्थानेआपःपुनन्त्विमन्त्राचमनम् आपः-
पुनन्त्विमन्त्रस्यनारायणयाज्ञवल्क्यआपःपृथिवीब्रह्मणस्पतिरष्टी मन्त्राचमनेविनियोगः

मध्याह्नसंध्या. ॐ आपःपुनन्तुपृथिवींपृथिवीपूतापुनातुमाम् । पुनन्तुब्रह्मणस्पतिर्ब्र-
ह्मपूतापुनातुमाम् । यदुच्छिष्टमभोज्यंयद्वादुश्चरितंमम । सर्वपुनन्तुमामापोसतांचप्रतिग्र-
हस्वाहा । इतिपिबेत् अघमर्षणान्तेतिष्ठन् हंसःशुचिषदित्यस्यगौतमःसूर्योऽजगतीसूर्या-
र्घ्यदानेविनियोगः ॐ हंसःशुचिष० एकार्घ्यम् अर्घ्यान्तेउपस्थानम् ऊर्ध्वबाहुः उदुत्य-
मितित्रयोदशर्चस्यप्रस्कण्वःसूर्योऽगायत्रीअन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः सूर्योपस्थाने० केचि-
च्चित्रंदेवानामितिषड्भिरप्युपतिष्ठन्ते शेषमुपस्थानवर्ज्यप्रातःसंध्यावत् रात्रौमध्या-
ह्नसंध्यायांआकृष्णेनेत्यर्घ्यदानंगायत्र्याप्रायश्चित्तार्थद्वितीयंदत्त्वाहविष्पान्तमितिपञ्च-
र्चोपस्थानम् अथतैत्तिरीयाणाम् आपःपुनन्त्विमन्त्रपःपीत्वा दधिक्राव्णेतिपूर्ववत्कु-
त्वासूर्यायैकमर्घ्यंगायत्र्यादत्त्वोर्ध्वबाहुस्तिष्ठन्नुपतिष्ठेत् उद्वयं० १ उदुत्यंजातवेदसं०
१ चित्रंदेवानां० १ तच्चक्षुर्देवहितंपुरस्तात्० १ यउदगान्महतो० १ ततोऽजपादिउ-
पस्थानवर्ज्यप्राग्वत् अथकातीयानाम् आपःपुनन्त्विमन्त्रप्राग्वत् गायत्र्याएकार्घ्यम्
उद्वयमित्यादिचतुर्भिरुपस्थानम् जपान्तेशक्तस्यपूर्वोक्तैर्विभ्राडित्यनुवाकादिभिरुप-
स्थानम् शेषंप्राग्वत् ॥

११२ अथब्रह्मयज्ञः सचप्रातर्होमोत्तरं वामध्याह्नसंध्योत्तरं वा वैश्वदेवान्तेवास्यं देव-
कार्यः भद्रोजिदीक्षितीयेतुप्रातराहुतेरनन्तरकालःशाखान्तरविषयः आश्वलायनैस्तु

मध्याह्नसंध्योसरमेवानुष्ठेयइत्युक्तम् शुष्कंवासस्तदभावेआर्द्रत्रिविधुन्वन्परिधायाच-
 आश्वलायन- म्यप्राणानायम्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ब्रह्मयज्ञं करिष्ये तदङ्गतयादेव-
 ब्रह्मयज्ञः ऋष्याचार्यतर्पणं करिष्ये मृतपितृकैः पितृतर्पणं च करिष्ये इति संकल्प्य
 दर्भेषु दर्भपाणिः प्राञ्च्य एवोपविश्य वामजङ्घोपरिमूलदेशे दक्षिणपादं निधायाथ वाम-
 पादाङ्गुष्ठोपरि दक्षिणपादाङ्गुष्ठं निधायैव मुपस्थं कृत्वा दक्षिणजानुस्थे वामे करे उत्ताने प्रा-
 गग्राङ्गुलौ प्रागग्रे द्वेपवित्रे धृत्वा दक्षिणकरेण तथैव संपुटीकृत्या वा पृथिव्योः संधिमीक्षमा-
 णो निमीलिताक्षो वा ॐ कारव्याहृतीः सकृदुच्चार्य गायत्रीं पच्छोर्ध्वं च शः सर्वा मनवानामि-
 ति त्रिर्जपेत् ततोऽग्निमीळति सूक्तं पठित्वा संहिता ब्राह्मण षडङ्गानि एकं समाप्या परमि-
 ति अध्यायं सूक्तमृचं वा यथाशक्तिक्रमशः पठेत् मन्त्रब्राह्मणादीनि भागशः सर्वाणि य-
 थाशक्तिप्रतिदिनं पठेदिति केचित् एवं च तुर्वेदाध्यायीक्रमशश्च तुर्वेदान् भागशः सर्वा-
 नेव वा ऋग्वेदपूर्वकान् पठेत् एकैकशाखाध्यायीतु स्वशाखामेव शाखाध्ययनाभावे सू-
 क्तमृचं वा पठित्वैकं यजुः सामचोपनिषदश्चेति हासपुराणादींश्च पठेत् पुरुषसूक्तमुक्त्वा न-
 मो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नय इति ऋचं त्रिः पठेत् नात्र ऋष्यादिस्मरणम् विद्युदसीत्यादेराद्य-
 ज्ञेपाठस्तैत्तिरीयविषयः उपविश्य पाठाशक्तस्तिष्ठन् व्रजनशयानो वा पठेदित्याश्वला-
 यनः अनध्यायेष्वल्पं पठेत् अथ तर्पणम् तत्र सव्येन देवतीर्थे न दर्भाग्रैर्देवतर्पणम् त-
 द्यथा साक्षतजलैर्देवार्धितर्पणम् सतिलजलैराचार्यपितृतर्पणम् प्रजापतिस्तृप्यतु १ ब्र-
 ह्मातृप्य ० २ वेदास्तृप्यन्तु ३ देवास्तृप्यन्तु ४ ऋषयस्तृप्यन्तु ५ सर्वाणि च्छन्दां-
 सिस्तृप्यन्तु ६ ॐ कारस्तृप्य ० ७ वषट्कारस्तृप्य ० ८ व्याहृतयस्तृप्य ० ९ सावि-
 त्रीस्तृप्य ० १० यज्ञास्तृप्य ० ११ द्यावापृथिवीस्तृप्यतां १२ अन्तरिक्षं तृप्य ० १३ अ-

१ आश्वलायनसूत्रम् अथातः पञ्चयज्ञादेवयज्ञोभूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति तद्यदमौ जुहोति स देवयज्ञो
 यद्वलिकरोति स भूतयज्ञो यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञः स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इ-
 तितानेता न्यज्ञानहरहः कुर्वीतेति यद्यपि पाठः १० जादेवानन्तर्यं ब्रह्मयज्ञस्य प्राप्ततथाप्यादौ ब्रह्मयज्ञः कार्यः । स्वगृह्यवि-
 धिना कृत्वा ब्रह्मयज्ञं पुरो द्विजः ॥ स्वाध्यायार्तयापि च गृहमेत्याचरेत् परानिति आश्वलायनस्मृतेः वृत्तौ तु वैश्वदेवस्य
 पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा ब्रह्मयज्ञः कार्यो न क्रमनियमः ० वा श्रीमातामहचरणास्तु स चार्वाकृतर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातरा-
 हुतेः ॥ वैश्वदेवावसानेवान्यत्र ते निमित्ततः ० यतिवाक्यमाश्वलायनान्यपरम् आश्वलायनानां तर्पणस्योत्तरां-
 गत्वेनैव तत्सूत्रात्प्राप्तेरवाक्तर्पणादित्यस्य तर्पणं तर्पणं येषां कथात् । तत्साहचर्यात्पश्चाद्वैश्वदेवावसानेत्येतदपि
 तान्प्रत्येवेत्याश्वलायनैस्त्वादावेव ब्रह्मयज्ञः कार्यः ॥ ११ ॥ शिष्टाचारोप्येवमेवेत्याचारार्कः ॥ २ याज्ञवल्क्यः (श्लोक ४१)
 मधुनापयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुघृताभ्यां च क्रवौधीते च योऽन्वहम् ॥ १ ॥ यजुंषि शक्तोऽधीते
 योन्वहं स घृतामृतैः ॥ प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृस्तथा ॥ २ ॥ स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ॥
 सामानि तर्पितुं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ३ ॥ मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ॥ पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं
 शक्तो द्विजः ॥ ४ ॥ वाको वाक्यपुराणं च नारांसीश्च गाधिकाः ॥ इति हासांस्तथाविद्याः शक्त्याऽधीते हियोन्व-
 हम् ॥ ५ ॥ सांक्षीरौदनमधुतर्पणं सदिवौकसाम् ॥ करोति तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ६ ॥ ते तृप्तास्तर्पय-
 त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ॥ धनं क्रतुमधीते सौतस्य तस्यामुयात्फलम् ॥ ७ ॥ इति यस्य यस्य क्रतोः प्रतिपादकं वेदैक-
 दैशमन्वहमधीते तस्य तस्य क्रतोः फलमाप्नोतीत्यर्थः ॥

होरात्राणितृप्यंतु १४ सांख्यास्तृप्यंतु १५ सिद्धास्तृप्यंतु १६ समुद्रास्तृप्यंतु १७ नद्यस्तृप्यंतु १८ गिरयस्तृप्यंतु १९ क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसस्तृप्यंतु २० नागास्तृप्यंतु २१ वयांसिस्तृप्यंतु २२ गावस्तृप्यंतु २३ साध्यास्तृप्यंतु २४ विप्रास्तृप्यंतु २५ यक्षास्तृप्यंतु २६ रक्षांसिस्तृप्यंतु २७ भूतानितृप्यंतु २८ एवमन्तानितृप्यंतु २९ अथऋषयः निवीती कनिष्ठिकामूलेनदर्भमध्येः शतर्चिनस्तृप्यंतु माध्यमास्तृप्यंतु गृत्समदस्तृप्यंतु विश्वामित्रस्तृप्यंतु वामदेवस्तृप्यंतु अत्रिस्तृप्यंतु भरद्वाजस्तृप्यंतु वसिष्ठस्तृप्यंतु प्रगाथास्तृप्यंतु पावमान्यस्तृप्यंतु क्षुद्रसूक्तास्तृप्यंतु महासूक्तास्तृप्यंतु १२ एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु तृप्यंतु तृप्यतां तृप्यंतु इति यथायथं वदेत् अथ प्राचीनावीती पितृतीर्थेन द्विगुणीकृतदर्भमूलाग्रैः सुमन्तुजैर्मिनिवैशंपायनषैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्यास्तृप्यंतु १ जानन्ति बाह्विगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेयास्तृप्यंतु २ गर्गीवाचक्रवीतृप्यंतु ३ वडवाप्रातीथेयीतृप्यंतु ४ सुलभामैत्रेयीतृप्यंतु ५ कहोळंतर्पयामि ६ कौषीतकंतु ७ महाकौषीतकंतु ८ पैङ्ग्यंतु ९ महापैङ्ग्यंतु १० सुयज्ञंतर्पया ११ सांख्यायनंतु १२ ऐतरेयंतु १३ महैतरेयंतु १४ शाकलंतु १५ वाष्कलंतु १६ सुजातवक्त्रंतु १७ औदवाहितं १८ महौदवाहितं १९ सौजामितं २० शौनकंतु २१ आश्वलायनंतु २२ येचान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यंतु २३ ततो मृतपितृकः पितृत्रयीमातृत्रयीसपत्नीकमातामहत्रयीपत्न्याद्येको द्विष्टगणांश्च महालयप्रकरणोक्तान्मृतांस्तर्पयेत् संबन्धप्रथमं ब्रूयान्नाम गोत्रमनन्तरम् । पश्चाद्गोत्रं विजानीयात्क्रमेण सनातनः १ एकैकमजलिं देवेभ्यो द्वौ द्वौ ऋषिभ्यस्त्रौस्त्रौ निपतृभ्य इति संख्याविशेषः आश्वलायनानां वैकल्पिकः तत्सूत्रे संख्याऽनुक्तेः येषां सूत्रे संख्योक्तिस्तेषां नित्य इति माधवः मातृत्रयीभिन्नस्त्रीभ्य एकाजलिः एतावद्विस्तृततर्पणाशक्तौ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृ^{श्चतस्रः} तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातातर्पणादिविचारः महादयः १ अतीतकुलकोटिस्थान^{स्थान} द्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् २ इति त्रिस्त्रिंशत्^{श्चतस्रः} ततो येके चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रं निष्पीडन^{स्वत्य} १ इति परिधानं वस्त्रं भूमौ निष्पीड्य दद्यात् अत्र बह्वृचानां प्राचीनावीती अन्येषां^{तिष्ठेत्} प्राचीनावीती इदं गृहे निषिद्धम् ब्रह्मयज्ञो ग्रामाद्बहिरुदकसमीपे विहितः ग्रामे मनसा धीयीत सव्यान्वारब्धदक्षिणेन वा अजलिना वा तर्पणम् तर्पणं बर्हिषाच्छन्ने स्थले कार्यं न तु जले पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्त-

१ ताताम्बात्रितयसपत्नजननीमातामहादित्रयसंस्त्रिंशतीतनयादितातजननीस्वभ्रातरः सखियः ॥ ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुक्तायापितासद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥ १ ॥ अस्यार्थः जनकादित्रयं जनन्यादित्रयं सापत्नमाता मातामहादित्रयं संस्त्रिंशतीनामसपत्नीकं । तातजननीस्वभ्रातरः पितृभ्यामातुलसौदराः सपत्नीकाः । ताताम्बात्मभगिनी पितृमातृस्वभगिनी सापत्यासधवाच । जायापिता भ्रशरः । शेषसुगमम् ॥

रेक्षिषेत् । जलपूर्णैथवागर्तेनस्थलेतुविबर्हिषि १ हेमरौप्यताम्रकांस्यमेपात्रेनमुन्मये । यत्राशुचिस्थलंतत्रतर्पणंस्यान्नदीजले २ अनामिकाधृतंहेमतर्जन्यांरौप्यमेवच । कनिष्ठिकाधृतंखड्गंतेनपूतोभवेन्नरः ३ अङ्गुल्यग्रेतीर्थदैवंस्वल्पाङ्गुल्योर्मूलेकायम् । मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योःपित्र्यंमूलेतङ्गुष्ठस्यब्राह्मम् १ उद्धृतजलेनपितृतर्पणेतिलान्संमिश्रयेज्जले अनुद्धृतजलेनतर्पणेवामहस्तेतिलाग्राह्याः तिलतर्पणंगृहेनिषिद्धम् रविभृगुवारेसप्तमीनन्दासुकृत्तिकामघाभरणीषुमन्वादौयुगादौच पिण्डदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् पित्रोःश्राद्धदिनेनित्यतर्पणेतिलानिषिद्धाः पर्वादिनेनिषिद्धतिथिवारादिष्वपितिलतर्पणम् विकिरेपिण्डदानेचतर्पणेस्नानकर्मणि । आचान्तःसन्प्रकुर्वीतदर्भसंत्प्राजनंबुधः १ दर्भत्यागमन्नस्तु येषांपिताननभ्रातानपुत्रोनान्यगोत्रिणः । तेसर्वे तृप्तिमायान्तुमयोत्सृष्टैःकुशैस्तथा १ इति अथहिरण्यकेशीयानांमंकल्पादित्रिर्गायत्री-

हिरण्यकेशीय- जपांतं प्राग्वत् ततश्चेत्त्वोर्जेत्वेति अध्यायमनुवाकं वा यथा शक्तिपठित्वा
ब्रह्मयज्ञः.

ऋचंसामपडङ्गेतिहासपुराणादीनिपठित्वा जमो ब्रह्मण इत्येतयात्रिः परिदधाति अथतर्पणम् तच्चैत्तिरीयाणां ब्रह्मयज्ञाङ्गं न भवत्ते तेन ब्रह्मयज्ञोत्तरं व्यवहितकालेपि ब्रह्मयज्ञात्प्रागपि भवति एवंकाण्वमाध्यंदिनानामपि अतो देवर्ष्याचार्यपितृतृप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरं देवर्ष्याचार्यपितृतर्पणं करिष्ये इति पृथगेव संकल्पः पूर्ववेदे कैकाजलिना देवतर्पणम् ब्रह्माणं तर्पयामि प्रजापतिं तर्पं बृहस्पतिं अग्निं वायुं सूर्यं चन्द्रमसं नक्षत्राणि इन्द्रं राजानं यमं राजानं वरुणं राजानं सोमं राजानं वैश्रवणं राजानं वसून् रुद्रान् आदित्यान् विश्वान् देवान् साध्यान् ऋभून् भृगून् मरुतः अथर्वणः अङ्गिरसस्तर्पयामीति निर्वीती उदङ्मुखः विश्वामित्रं जमदग्निं भरद्वाजं गौतमं अत्रिं वसिष्ठं कश्यपं अरुन्धतीं अगस्त्यं कृष्णद्वैपायनं जातूकर्ण्यं तरुक्षं तृणविन्दुं वर्मिणं वरूथिनं वाजिनं वाजिश्रवसं तर्पयामि सत्यश्रवसं सुश्रवसं सुतश्रवसं सोमशुष्मायणं सत्ववन्तं बृहदुक्थं वामदेवं वाजिरत्नं हर्यज्वायनं उदमयं गौतमं ऋणं जयं ऋतं जयं कृतं जयं धनं जयं बभ्रुं त्र्यरुणं त्रिवर्षं त्रिधातुं शिविं पराशरं विष्णुं रुद्रं स्कंदं काशीश्वरं ज्वरंतं धर्मं अर्थं कामं क्रोधं वसिष्ठं इन्द्रं त्वष्टारं कर्तारं धर्तारं धातारं मृत्युं सवितारं सावित्रीं तर्पं ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं अथर्ववेदं इतिहासपुराणंतं ६१ इति द्वौ द्वावजली प्राचीना वितीदक्षिणामुखः वैशंपायनं पिल्लिंगं तिष्ठिरंतं उखंतं आत्रेयं पदकारं कौण्डिन्यं घृत्तिकारं सूत्रकारान् सत्याषाढं प्रवचनकर्तृन् आचार्यान् ऋषीन् वानप्रस्थान् ऊर्ध्वरेतसः एकपत्नीस्तर्पयामीति त्रिंशतीनां जलीनिति विशेषः शेषं पितृतर्पणादिसर्वं प्रागुक्तमेव अथापस्त-

म्वादीनां ब्रह्मादयो देवास्तान्० सर्वान्देवांस्त० सर्वान्देवगणांस्त० सर्वान्देवपत्नीः०

आपस्तबादि- सर्वान्पुत्रां० सर्वान्पौत्रांस्त० भूर्देवां० भुवर्देवां० सुवर्देवां० भूर्भुवः-
ब्रह्मयज्ञः० सुवर्देवां० कृष्णद्वैपायनादयो ऋषयः तानृषीं० सर्वानृषीं० सर्वानृ-

षिगणान्० सर्वाऋषिपत्नीः० सर्वानृषिपुत्रां० सर्वानृषिपौत्रां० ६ भूर्ऋषीं० ४ एवं-
सोमः पितृमान्यमोङ्गिरस्वानग्निष्वात्ताः० तान्पितृनित्यादयो दशपितृपर्याया ऊक्षाः ए-
व मन्येषामप्युहम् अथ कात्यायनानाम् प्राञ्चुख आचम्य पवित्रे धृत्वा प्राणानायम्य श्री-
परं० र्थं ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्ये दर्भानजलौघृत्वा दक्षिणजानौघृत्वा सूत्रान्तराद्वायत्रीं त्रिरुच्चा-

कात्यायन- र्यइषेत्वेत्यादि आरभ्य संहितां ब्राह्मणं च पूर्वोक्तरीत्या पठेत् अन्ते उप
ब्रह्मयज्ञः० निर्पादतिहासपुराणादि पठित्वा अन्ते ॐ स्वस्तीति वदेत् सूत्रान्तरो-

क्तत्वात् नमो ब्रह्मण इति त्रिः पठन्ति कोचित् अथ तर्पणम् एतच्च प्रातः संध्योत्तरं वामध्याहे
ब्रह्मयज्ञोत्तरं वा सकृदेव कार्यम् ब्रह्मयज्ञस्यैकलिपिकं कालत्रयमुक्तम् तत्र देवर्षिपितृतर्प-
णं करिष्ये इति संकल्प्यादौ प्रोक्तधर्मेण देवतर्पणम् भूमौ ताम्रादि पात्रे वा दर्भानास्तीर्य
विश्वे देवास आगतेति देव० वा ह्यविश्वे देवाः शृणुते ममिति जपित्वा त्रीन् प्रागग्रान् दर्भान् धृ-
त्वा देवतीर्थेन ॐ ब्रह्मातृप्यताम् विष्णुस्तृप्य० रुद्र० प्रजापति० देवास्तृ० छन्दां-
सि० वेदा० ऋषय० पुराणाचार्या० गन्धर्वा० इतराचार्या० संवत्सरः सावयव०
देव्यस्तृप्यन्तां० अप्सरसः० देवानुगा० नागा० सागरा० पर्वता० सरित० मनु-
ष्या० यक्षा० रक्षांसि० पिशाचा० सुपर्णा० भूतानि० पशव० वनस्पतय० ओष-
धय० भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति सर्वत्र सप्रणवं प्रथमान्तं नामोच्चार्य तर्पयेत् २९ सप्त-
ऋषय इति मन्त्रेण र्षीणां वाह्यानि वीतीति द्विर्द्विः सनकस्तृप्यतु सनन्दन० सनातन०
कापिल० आसुरि० वोढुस्तृ० पञ्चाशख० ७ अपसव्यम् उशंतस्त्वेति पितृनावाह्य आ-
यन्तुनः पितर इति जपित्वा पितृतीर्थेन त्रिभिः कव्यवाडनलस्तृप्यताम् सोम० यम०
अर्यमा० अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्ताम् सोमपाः पितरः० बर्हिषदः० यमायनमस्त-
र्पयामि धर्मराजाय० मृत्यवे० अन्तकाय० वैवस्वताय० कालाय० सर्वभूतक्षयाय०
औदुम्बराय० दध्नाय० नीलाय० परमोष्ठिने० वृकोदराय० चित्राय० चित्रगुप्ताय०
२१ यमतर्पणं वैकलिपिकम् सूत्रेणैके इत्युक्तेः जीवत्पितृकस्य मणिबन्धपर्यन्तमपसव्यं
सर्वत्र ततो मृतापितृकः पित्रादि त्रयीमात्रादि त्रयीं च तर्पयित्वा उदीरतामिति नवभिर्ऋ-
ग्भिस्तर्पणं जलस्थाने अजलिना धारां निषिञ्चेत् उदीरतां० १ अङ्गिरसो नः पितरो०
२ आयन्तु नः० ३ ऊर्जं वहन्ती रमृतं० ४ पितृभ्यः स्वधानमः० ५ ये चेह० ६ मधुवा-
ता इति तिस्र इति ९ प्रत्यृचं प्रत्येकं कुर्यात्पितृप्यध्वमिति च त्रिभिः सिञ्चेत् ततो नमो वः पितर-
इत्यष्टौ यजूंषि पठित्वा मातामहादीने को द्विष्टगणांश्च तर्पयेत् देवा गा तु विद इति विसर्जयेत्

स्नानवस्त्रनिष्पीडनोदकदानादिप्राग्वत् प्रातर्होमोत्तरं देवतार्चनं न कृतं चेच्चतुर्थभागे ब्रह्मयज्ञोत्तरं कार्यम् ॥

११३ अथ पञ्चमभागकृत्यम् वैश्वदेवः प्रकर्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये । कण्डनीपेषणीचु-
ल्लीजलकुम्भोथमार्जनी १ इति पञ्चहिंसास्थानानि पञ्चसूनाः वैश्वदेवस्य प्रातरेव प्रार-
म्भो न त्वग्निहोत्रादिवत्सायम् तेन प्रातःसायं वैश्वदेवेत्यादिरेव संकल्पः पञ्चमहायज्ञा-
वैश्वदेवपञ्च- हरहः कर्तव्याः ते च ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञाख्याः
महायज्ञादिविचारः. तत्र ब्रह्मयज्ञ उक्तः बहुचादीनां वैश्वदेवो देवयज्ञादियज्ञत्रयरूपः मनु-
ष्ययज्ञस्तु मनुष्येभ्योन्नदानम् गृहपकहविष्यान्नैस्तैलक्षारादिवर्जितैः । जुहुयात्सर्पि-
षाभ्यक्तैर्गृहेऽग्नौ लौकिकेऽपि वा १ यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते । वैश्व-
देवास्तर्गतपितृयज्ञेनैव निखश्राद्धसिद्धेर्न नित्यश्राद्धार्थं विप्रभोजनम् अनेनैव दर्शश्राद्ध-
स्यापि सिद्ध्या दर्शश्राद्धमप्यशक्तैः संवत्सरमध्ये सकृदेव कार्यमिति भट्टोजीये सूतके पञ्चम-
हायज्ञानां लोप इत्युक्तम् सचायं वैश्वदेव आत्मसंस्कारार्थो न संस्कारार्थश्चेतेनाविभक्तानां
पाकैक्ये पृथग्वैश्वदेवो न विभक्तानां तु पाकैक्येऽपि हविष्यान्तरेण पृथगेव अविभक्तानां
पाकभेदे पृथक् वैश्वदेवः कृताकृत इति भट्टोजीये पाकासंभवे एकादश्यादौ तण्डुलैर्वापयो-
दधिघृतफलोदकादिभिर्वा कार्यः हस्तेनान्नादिभिः कुर्याद्द्विरञ्जलिना जले । कोद्रवं
चणकं माषं मसूरं च कुलित्थकम् १ क्षारं चलवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत् । प्रवसता गृहेषु-
त्रांतिवगादिद्वारा वैश्वदेवः कारयितव्यः गृहे कर्त्रन्तराभावे प्रवासे स्वयं कार्यः वैश्वदेवो ब-
ह्वैस्तैस्त्रिरीयैश्च दिवारात्रौ चेति द्विवारं कार्यः अशक्तैस्त्वेककाले एव द्विरावृत्त्या सह वा
कार्यः बहुचतैस्त्रिरीययोर्लौकिकाग्नौ पाको वैश्वदेवश्चेति प्रायेणाचारः अथ प्रातःसायं
वैश्वदेवस्य सहकरणपक्षे तत्र प्रयोगः तत्र वैष्णवैर्भगवते षोडशोपचारेषु दीपान्तानुपचारा-
न्समर्प्य सर्वान्नात्पुरुषाहारपर्याप्तं नैवेद्यं समर्प्य शेषान्नेन वैश्वदेवः कार्यः वैष्णवभिन्नैस्तु वै-
श्वदेवान्ते तच्छेषेण नैवेद्यः कार्यः विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चापि
तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते १ इत्यादिवचनानां वैष्णवविषयकत्वस्य निबन्धकारैरुक्तत्वा-
त् अत्र वैष्णवानां रायणाष्टाक्षरादिवैष्णवमन्त्रादीक्षोपदेशजपवन्तो मुख्याः उपदेशः क-
लौयुग इति स्मृत्योपदेशमात्रस्यापि दीक्षासमफलत्वात् गौणाश्च पारंपर्यागता रुणोदय-
विद्धैकादश्यनुपवासशुक्लकृष्णैकादश्युपवासादियत्किंचिद्धर्ममात्रपरामर्शोपदेशादिरे-
हिताः ननु पाञ्चरात्राद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णवः । इत्युक्तेः किंचिद्धर्ममात्रानुष्ठाने-
न कथं वैष्णवत्वमिति चेत् गायत्र्यध्ययनादि क्षत्रियवैश्यसाधारणधर्मवतां याजनाध्या-
पनप्रतिग्रहरूपासाधारणधर्मशून्यानां पित्रादिपरंपरया वैश्यादिवृत्तिपराणामप्यव्य-
भिचरितैर्गोव्रत्वादियत्किंचिद्ब्राह्मणधर्ममात्रेण यथा ब्राह्मणत्वं तदुचितं तत्तत्काद्या-
चारश्च तथा कलियुगे किंचिद्धर्मेणापि वैष्णवत्वं तदुचितं तत्तत्तथाचारश्च युज्यते क्षत्रियाणां हि पुरो-

हितभेदेनगोत्रभेदस्तेनयदुर्वशेषुपरस्परंविवाहोनैवंब्राह्मणेष्वितिस्पष्टम् एवंश्राद्धेपिनै-
 वेद्यंसमर्प्यपितृभ्योन्ननिवेदनंज्ञेयम् ममात्मान्नसंस्कारपञ्चसूनाजनितदोषपरिहारद्वा-
 आश्वलाय- राश्रीपर० प्रातर्वैश्वदेवंसायंवैश्वदेवंचसहतत्रेणकरिष्ये कुण्डेस्थण्डि-
 नानावैश्वदेवः॥ लादौवापचनाग्निव्याहृतिभिःपावकनामानंप्रतिष्ठाप्यचत्वारिंशङ्गेति
 ध्यात्वापरिसमुहपयुक्ष्यविश्वानिनइत्यर्चनादिविधायघृताक्तमन्मग्रावधिश्रित्यप्रोक्ष्यो-
 द्वास्याग्नेःपश्चान्निधायत्रिधाविभज्यप्रथमभागंदेवेभ्योजुहुयात् तद्यथा हृदिसव्यंकरं
 निधायोत्तानहस्तेन सूर्यायस्वाहासूर्यायेदंनमम प्रजापतये० सोमायवनस्पतये० अ-
 ग्नीषोमाभ्यां० इन्द्राग्निभ्यां० द्यावापृथिवीभ्यां० धन्वन्तरये० इन्द्राय० विश्वेभ्यो-
 देवेभ्यः० ब्रह्मणे० इतिदशप्रातर्वैश्वदेवाहुतयः अथसायंवैश्वदेवीयाः अग्नयेस्वाहेति
 हुत्वाप्रजापतयइत्यादिपुनर्नवजुहुयात् एवंविंशत्याहुतीर्हुत्वाप्रायश्चित्तार्थव्यस्तसमस्त-
 व्याहृतिभिर्हुत्वाहन्तुत्वावापरिसमूहनपयुक्षणेकुर्यात् ओंचमइत्युपतिष्ठेत् इतिदेवयज्ञः
 अथबलिहरणारूयोभूतयज्ञः द्वितीयभागादृहीत्वाशुद्धभूमौ सूर्यायस्वाहासूर्यायेदंनम-
 मेसेवंदशाहुतीःप्राक्संस्थानिरन्तराहुत्वामध्येन्तरालंत्यक्त्वा अद्भ्यःस्वाहा ओषधि-
 वनस्पतिभ्यः० गृहाय० गृहदेवताभ्यः० वास्तुदेव० इतिप्राक्संस्थाहुत्वा अद्भ्यआहु-
 तेःपश्चात् इन्द्राय० तदुत्तरेइन्द्रपुरुषेभ्यः० अन्तरालस्यदक्षिणे यमाय० तदुत्तरे यमपुरु-
 षेभ्यः० ब्रह्मणआहुतेःप्राक् वरुणाय० तदुत्तरे वरुणपुरुषेभ्यः० अन्तरालस्योत्तरे सो-
 माय० तदुत्तरे सोमपुरुषेभ्यः० अन्तराले ब्रह्मणे० ब्रह्मपुरुषेभ्यः० विश्वेभ्योदेवेभ्यः०
 सर्वेभ्योभूतेभ्यः० दिवाचारिभ्यः० सोमपुरुषोचरे रक्षोभ्यः० एवमेवसूर्यस्थानेप्रथ-
 ममग्नयेहुत्वाप्रजापतयइत्यादिपूर्ववत्सायंवैश्वदेवसंबन्धिद्वितीयबलिहरणंकुर्यात् तत्र
 दिवाचारिभ्यइत्यस्यस्थानेनक्तंचारिभ्यःस्वाहेतिजुहुयादिति विशेषः इतिभूतयज्ञः
 प्राचीनावीती तृतीयभागादादायस्वधापितृभ्यःइतियमबलेर्दक्षिणतोदत्त्वापितृभ्यइ-
 दंनममेतित्यक्त्वाद्वितीयबलेर्दक्षिणतःद्वितीयपितृयज्ञमेवंकुर्यात् इतिपितृयज्ञः अपरेच-
 क्राकारंबलिमाहुः बलावनुद्धृतेनाद्यान्नोद्धरेच्चस्वयंबलिम् । ततोऽगृहाङ्गणेभूमावपआ-
 सिच्य ऐन्द्रवारुणवायव्यांयाम्यांनैर्ऋतिकाश्रये । तेकाकाःप्रतिगृह्णन्तुभूम्यांपिण्डंमयो-
 जिज्ञतम् १ इतिपितृयज्ञशेषेणदत्त्वा वैवस्वतकुलेजातौद्वौश्यामशबलौशुनौ । ताभ्यांपि-
 ण्डौमयादत्तोरक्षेतांपथिमांसदा १ येभूताःप्रचरन्ति० इतिद्वयंभूतयज्ञशेषेणदद्यात्
 येभूताइतिमन्त्रेणवैश्वदेवप्रयोगेदिवानक्तंबलिमितिपाठः अहिरात्रौचपृथक्प्रयोगे
 दिवाबलिमिच्छन्तो नक्तंबलिमिच्छन्तइतिविभागेनपाठः प्रक्षालितपाणिपादआचम्य
 गृहंप्रविश्यशान्तापृथिवीत्यादिजपित्वाविष्णुंस्मृत्वाकर्माप्येम् अथमनुष्ययज्ञः अति-
 थिषोजनपर्याप्तंवाषोडशग्रासमितंवाग्रासचतुष्टयंवाग्रासमितंवाभंसनकादिमनुष्येभ्यो

हंतइदंनममेतिदद्यात् बहुषुभिर्भुकेष्वगतेष्वशक्तेनत्रिभ्योग्रासत्रयंदेयम् अथतैत्तिरी-
याणां श्राद्धदिनेभिन्नपाकेनादौवैश्वदेवःदेवयज्ञादिचतुष्टयंचभवति अपरेआदौवैश्वदे-
वोऽन्तेपञ्चमहायज्ञाइत्याहुः याजुषाःसामगाःपूर्वमध्येकुर्वन्त्यथर्वणाः । बहुचाःश्रा-

तैत्तिरीय-
वैश्वदेवादयः.

द्धशेषेणतत्राप्यादौतुसाग्निकाः १ स्वर्गपुष्ट्यर्थमात्मसंस्कारार्थंप्रातः-
सायंवैश्वदेवौतन्त्रेणकरिष्ये औपासनाग्निपचनाग्निवाप्रतिष्ठापितमौ-
पासनहोमवत्परिसमुहपरिषिच्यान्नमग्नावधिश्रित्यप्रोक्ष्योद्वास्याभिघार्याग्निसंपूज्याऽ-
न्नत्रेधाविभज्यहस्तेनजुहुयात् अग्नयेस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः० ध्रुवायभूमाय० ध्रुवक्षि-
तये० अच्युतक्षितये० अग्नयेस्विष्टकृते० परिसमुहपर्युक्ष्य अग्नेःपश्चादेकत्रैवदेशेव्यज-
नाकारश्चक्राकारोवाबलिः तत्रदेवताः धर्मायस्वाहाधर्मायेदं० अधर्माय० अद्रव्यः०
ओषधिवनस्पतिभ्यः० रक्षोदेवजनेभ्यः० गृह्याभ्यः० अवसानेभ्यः० अवसानपति-
भ्यः० सर्वभूतेभ्यः० कामाय० अन्तरिक्षाय० यदेजतिजगतियच्चचेष्टिनाम्नोभा-
गोयन्नाम्नेस्वाहा नाम्नइदं० केचिद्वायवइदमितित्यागमाहुः पृथिव्यैस्वाहा अन्तरिक्षा-
य० दिवे० सूर्याय० चन्द्रमसे० नक्षत्रेभ्यः० इन्द्राय० बृहस्पतये० प्रजापतये० ब्र-
ह्मणे० सर्वान्सकृत्परिषिच्य पृथक्पृथक्परिषेचनपक्षे द्वावेकंद्वेचचत्वारिप्रत्येकंत्रीणि
चैवहि । पृथिव्यादिदशस्वेकमत ऊर्ध्वपृथक्क्रमादितिज्ञेयम् प्राचीनावीती तदक्षिणतः
स्वधापितृभ्यःस्वाहा तदुत्तरत उपवीती नमोरुद्रायपशुपतयेस्वाहा पितरुद्रबलीपृथ-
क्परिषिचेत् इतिवैश्वदेवः अथदेवयज्ञादिचतुष्टयम् देवयज्ञेनयक्ष्येइतिसंकल्प्याग्निप-
रिषिच्यदेवेभ्यःस्वाहेत्यग्नौहुत्वोत्तरपरिषेकः प्राचीनावीती पितृयज्ञेनयक्ष्ये दक्षिणतो
भूमौपितृभ्यःस्वधास्तुइतिदत्त्वात्यक्त्वापरिषिच्य यज्ञोपवीतीअपःस्पृष्ट्वा भूतयज्ञेन
यक्ष्ये भूतेभ्योनमइतिभूमौदत्त्वापरिषिच्य निवीती मनुष्ययज्ञेनयक्ष्ये उक्तप्रमाणमन्नं
मनुष्येभ्योहंतेतिदद्यात् सर्वयज्ञेषुआद्यन्तयोःक्रमेणविद्युर्दासिष्टिरसीतिमन्त्रयोःपाठः
प्रायेणैषाम् बलिशिष्टमन्नं येभूताःप्रचरन्तीतिगृहाङ्गणेगत्वाकाशेउत्क्षिपेत् ततोयथा-
चारंश्चवायसादिबलिः अथकातीयानाम् तत्रसाग्निकानामेकपाकेनैवश्राद्धदिनेआ-
कातीयवैश्वदेवादिः. दौवैश्वदेवः अन्येषामन्ते आवसथ्योल्मुकंमहानसेकृत्वातत्रपाकं
विधायमहानसस्थाङ्गारान्गृह्याग्नौनिधायपाकादन्नंघृताक्तमादायपूर्ववदात्मा० र्थं वै-
श्वदेवाख्यंकर्मकरिष्यइतिसंकल्पः अथवादेवभूतपितृमनुष्यानवैश्वदेवान्नेनयक्ष्ये
गृह्याग्निमणिकोदकेनपर्युक्ष्यहस्तेनाग्नौजुहुयात् ब्रह्मणेस्वाहाइदंब्रह्मणेनमम एवमग्रेपि

पूर्वकम् ॥ (श्लो० १०१) तृणानिभूमिरुदकं वाक्चतुर्थाचसूता ॥ एतान्यपिसतांगेहेनोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

अतिथिदक्षिणम् (श्लोकः १०२) एकरात्रंतुनिवसन्नतिथिब्राह्मणः स्मृतः ॥ अनित्यंहिस्थितोयस्मात्तस्मादतिथि-

कमासीणमतिथिप्रसांगतिकंतथा ॥ उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्यायन्नामयोपिवा ॥ इति ॥ याज्ञव-

ल्की (१११) अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियोवेदपारगः ॥ मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥

परं वाक्चतुर्थाचसूता ॥ वाक्पाणिपादचापत्यं वज्रयेच्चातिभोजनम् ॥ इति ॥

प्रजापतये० गृह्याभ्यः० कश्यपाय० अनुमतये० इतिदेवयज्ञः ततोमणिकसमीपेबलि-
त्रयमुदकसंस्थम् पर्जन्यायनमः स्वाहाइदंपर्जन्यायनमम अद्भ्योन० पृथिव्यैन० अथ
द्वार्यशाखयोः प्राक्संस्थंबलिद्वयम् धात्रे० विधात्रे० उदकेनचतुरस्रंकृत्वातत्रपूर्वेवायवे०
दक्षिणेवायवे० पश्चिमेवायवे० उत्तरेवायवे० प्रागादिपुवायुबलेः प्रागुदग्वा प्राच्यैदि-
शे० दक्षिणस्यैदि० प्रतीच्यैदि० उदीच्यैदि० मध्येप्राक्संस्थम् ब्रह्मणे० अन्तरिक्षा-
य० सूर्याय० एषामुत्तरे विश्वेभ्योदेवेभ्यो० विश्वेभ्योभूतेभ्यो० अनयोरुत्तरेउषसे०
भूतानांचपतये० इतिभूतयज्ञः प्राचीनावीतीब्रह्मादिर्बालत्रयस्यदक्षिणेपितृतीर्थेन पि-
तृभ्यः स्वधानमइदंपितृभ्योनममेतिदद्यात् इतिपितृयज्ञः पात्रंप्रक्षाल्यसव्येनब्रह्मादिब-
लितोवायव्यांयक्ष्मैतत्तेनिर्णेजनमितितज्जलंनिनयेत् पूर्ववन्मनुष्ययज्ञः निरग्निकस्तु
लौकिकाग्निमाहृत्यपृष्ठोदिवीतिप्रतिष्ठाप्यतत्सवितु० ता०सवितु० विश्वानिदेव० इति
त्रिभिः सावित्रैः प्रज्वालयतत्रनिर्वापासनहोमंकृत्वापाकंपचेद्वैश्वदेवंचकुर्यादितिगदाध-
रः अत्राप्यशक्तौबहुचातुक्तरात्र्यापचनाग्निप्रतिष्ठाप्यध्यात्वासंपूज्यतत्रपूर्वोक्तरात्र्या
वैश्वदेवस्तत्रअग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेतिपञ्चाहुतीनामुत्तरंहोमः सर्वत्रानिरग्नेरिति विशेषः शे-
षंप्राग्वत् कात्यायनानां दिवैवैकोवैश्वदेवोर्नाद्वितीयोरात्रौ सामगाथर्वणैरपिस्वगृह्योक्त-
रीत्यापञ्चमहायज्ञाः कार्याः स्वगृह्यानुपलम्भेबहुचोक्तरात्र्योपनयनादिसंस्काराः पञ्च-
महायज्ञादयश्चकार्याः शाखान्तरमतंसम्यगनालोच्यस्वधार्यतः । शाखान्तरादिकं
प्रोक्तंज्ञात्वाशोध्यंस्वशाखिभिः १ इधूनपः फलंमूलंताम्बूलंपयऔषधम् । भक्षयित्वा
ऽपिकर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः २ पञ्चमहायज्ञेष्वन्यतमस्यलोपेउपवासः धनि-
कस्यातुरस्यचप्रतियज्ञंकृद्भार्धम् अन्येत्वेकाहंलोपेमनस्वस्त्याहुतिः ब्रह्मंयहंलोपेतिमृभि-
स्तंतुमतीभिर्होमोवारुणीनांचतसृणांजपोद्वादशाहंलोपेतंतुमतीस्थालीपाकोवारुणीभि-
राज्यहोमश्चेसाहुः ॥

११४ अथसर्वसाधारणोभोजनादिविधिः हैमेराजतेपात्रेआम्रादिपत्रेवाभोजनं
शस्तम् एकएवतुभुजीतकांस्यपात्रेनान्योच्छिष्टे ताम्बूलाभ्यजनंचैवकांस्यपात्रेचभो-
जनम् । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् १ पलाशपर्णेणुयत्यादेः प्रशस्तम् गृहि-
णस्तुचान्द्रायणम् । इदंवल्लीपलाशविषयमितिस्मृत्यर्थसारे कदलीकुटजमधुजम्बूप-
नैसाम्रचम्पकोदुम्बरपत्राणिशस्तानि अर्काश्वत्थवटादिपत्राणिनिषिद्धानि चतुरस्र-
मण्डलेप्रक्षालितपात्रंनिधायपञ्चयज्ञावशिष्टंघृतादियुतंपरिविष्टमन्नमस्माकंनित्यमस्त्वे-
तदितिवदन्नत्वाग्रन्थिरहितपवित्रयुतदक्षिणपाणिः पादाभ्यांपादेनवाभुवंस्पृशन्नद्या-
हुतिभिर्गार्ग्याचाभिमन्त्र्य ससंत्वंतेनपरिषिञ्चामिइतिदिवा ऋतंत्वासत्येनपरिषि-
ञ्चामीतिरात्रौपरिषेचनंकृत्वा अन्तश्चरतिभूतेषुगुहायांविश्वतोमुखः । त्वंयज्ञस्त्वंवष-
ट्कारस्त्वंविष्णुः पुरुषः परः १ पात्रादक्षिणेभूमौ भूपतयेनमः भुवनपतयेनमः भूतानां

पतये० इति श्रीन्बलीन्दद्यात् यद्वा चित्राय० चित्रगुप्ताय० यमाय० यमधर्माय० सर्वेभ्यो
भूतेभ्य० इति वा व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्वा चत्वारः धर्मराजाय चित्रगुप्तायेति द्वौ वा भू-
पसादित्रययुतावेताविति पञ्चवादेयाः हस्तपादमुखार्द्रः आपोशनार्थजलमादाय अन्नं
ब्रह्मरसो विष्णु० अहंवैश्वानरो भूत्वेत्यर्थं ध्यात्वा वामकरेण पात्रं धृत्वा अमृतोपस्तरणम-
सीत्यपः प्राश्य मौनी ॐ प्राणाय स्वाहा ॐ अपानाय स्वाहा ॐ व्यानाय ॐ उदानाय ॐ
ॐ समानाय ॐ इति सघृताः सक्षीरावापञ्चाहुतीः सर्वाङ्गुलिभिः सर्वग्रासंग्रसनमुखे जुहुयात्
ब्रह्मणे स्वाहेति षष्ठी क्वचित् प्राणाहुतिपर्यन्तं पात्रालम्भोर्मौनं च नियतमग्रे ऐच्छिकं द्वयम्
भोजनं प्राङ्मुखं प्रत्यङ्मुखं वा शस्तं दक्षिणामुखं यशःफलं काम्यम् उदङ्मुखं मधमम् वि-
दिष्युखं निषिद्धम् कृत्स्नं ग्रासंग्रसन्द्वात्रिंशदादि नियतग्रासमनियतग्रासं वा भुक्त्वा अ-
मृताभिधानमसीति गण्डूषार्धपीत्वा ऽर्धभूमौ निनीय पवित्रं त्यक्त्वा मुखहस्तोच्छिष्टं सम्यक्
प्रक्षालयेत् तर्जन्या मुखं न शोधयेत् किञ्चित् गण्डूषोत्तरं हस्तप्रक्षालनं षोडशगण्डूषान्ते द्वि-
राचामेत् भोजनगृहे च नाचामेत् अनाचान्तो मूत्रपुरीषौ न कुर्यात् उत्तरापोशनमकृ-
त्वोत्थाने स्नात्वा शुद्धिः हस्तौ समृज्य प्रस्त्रा व्याङ्गुष्ठेन नेत्रयोर्निषिञ्च्येष्टदेवतां स्मरेत्
नाञ्जलिना पिबेत् पालाशं दग्धमयो बद्धं च पीठं वर्जयेत् न शिशुभिः सह भुञ्जीत भार्यया
सह विवाहवर्जनं भुञ्जीत बालवृद्धेभ्यो न्नमदत्त्वा न भुञ्जीत न प्रौढपादो नासनारूढपादो
न प्रसारितपादो न विदिकुण्डो न दुष्टैकपङ्क्तौ न शून्याग्निपाकगृहे न देवालयं भुञ्जीत न सं-
ध्ययोर्न महानिशायां न यज्ञोपवीतहीनो न वामहस्तेन न शूद्रशेषं भुञ्जीत आदौ मधुरं म-
ध्ये लवणम्लमन्तेति क्तादि पूर्वद्रव्यं मध्ये कठिनमन्तेद्रवम् अष्टौ ग्रासायतेः षोडशद्वा-
त्रिंशद्वागृहिणो वनस्थस्य षोडश यथेष्टं ब्रह्मचारिणः सर्वसशेषमश्रीयान्निःशेषं घृतपा-
यसम् । क्षीरं दाधिमधु भुञ्जीत दिवारात्रौ चेति द्विवारमेव नान्तरा भोजनम् अर्कपर्वद्वये
रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् १ यस्तु पाणितले
भुङ्क्षेयश्च फूत्कारसंयुतम् । प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्नत्स्य गोमांसवच्च तत् १ नाजीर्णे भोजनं
कुर्यात् कुर्यान्नातिबुभुक्षितः । नार्द्रवासानार्द्रशिरानपादारोपिते करे २ ग्रासशेषं च
नाश्रीयात्पीतशेषं पिबेन्न च । शाकमूलफलादीनि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ३ नोच्छिष्टो घृत-

१ मनुः (अ. २ श्लो. ५२) आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्षे यशस्यं दक्षिणामुखः ॥ श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्षे ऋतुभुङ्क्षे द-
क्षिणः ॥ अस्यार्थः आयुषेहितमन्नं प्राङ्मुखो भुङ्क्षे आयुः कामः प्राङ्मुखो भुङ्क्षे इत्यर्थः । यशसेहितं दक्षिणामुखः ।
श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः । ऋतं सत्यं तत्फलमिच्छन्नुदङ्मुखो भुञ्जीतेति कुल्लूकभट्टाः । मनुः (अ. २ श्लो. ५३) उपस्पृ-
श्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः ॥ भुत्काचोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् ॥ उपस्पृशः आचमनम् ।
पूजयेद्दशर्वा नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ॥ दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदे च प्रतिनन्दे च सर्वशः ॥ पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छ-
ति ॥ अपूजितं घृतं द्रुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ नोच्छिष्टं कस्यचिद्वा प्राद्याच्चैव तथान्तरा ॥ अन्तरादिवासायं भोज-
नयोः श्रियं न भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ नाचैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्भजेत् ॥ अनारोग्यमनायुष्यमस्त्र्यर्ग्यं चातिभोजनम् ॥
अपुण्यं लोकविद्विष्यतस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ इति ॥

मादद्यान्नपदाभाजनंस्पृशेत् । पिबतोयत्पतेत्तोयंभाजनेमुखनिःसृतम् ४ अभोज्यंतत् पी-
तावशिष्टतोयपानेचान्द्रायणम् हस्तनखस्पृष्टजलपानेवामहस्तोद्धृतजलपानेचसुरापान-
समम् एकपङ्क्त्युपविष्टानांविप्राणांभुजानानामेकस्मिन्नप्युत्थितेआचान्तेवान्यैर्नभो-
ज्यम् अत्रोत्थितस्यभोक्तुश्चदोषः गुरोर्नदोषः लवणंव्यञ्जनंचैवघृतंतैलंतथैवच । लेहं
पेयंचविविधंहस्तदत्तंनभक्षयेत् १ ताम्रगव्यं कांस्येनारीकेलेक्षुरसौ सगुण्डदधिसगुण्ड-
मार्द्रकंचमद्यसमम् सैन्धवमामुद्रभिन्नप्रत्यक्षलवणभक्षणंमृद्वक्षणंचगोमांससमम् उद-
कयामपिचाण्डालंश्वानंकुक्कुटमेवच । भुजानोयदिपश्येत्तुतदन्नंतुपरिखजेत् १ भुजा-
नस्यगुदस्त्रावेउपवासः पञ्चगव्यंच आपोशनोत्तरंप्राणाहुतेःप्राक्तत्स्त्रावेस्नानंपदप्रा-
णायामाः भुजानस्याशौचप्राप्तौग्रासंत्यक्त्वास्नानम् ग्रासाशनेउपवासः सर्वाशनेत्रि-
रात्रम् विष्टादिस्पर्शेस्नानंप्राणायामत्रयंच चाण्डालपतितोदकयावाकयंश्रुताभोजने
एकोपवासः स्नात्वाशनगायत्रीजपोवा कलहघरट्टोलूखलमुसलानांयावच्छब्दस्तावद-
भोजनम् अप्येकपङ्क्त्यानाश्रीयाद्ब्राह्मणैःस्वजनैरपि । कोपिजानातिर्किंकस्यप्रच्छन्नं
पातकंभवेत् १ ततोऽग्निनाभस्मनाचस्तम्भेनसलिलेनच । द्वारेणैवचमार्गेणपङ्क्तिभेदं
चरेद्बुधः २ केशपिपीलिकामक्षिकाभिःसहपक्कमन्नंयजेदेव पाकोत्तरंकेशपिपीलिका-
दिकीटकमक्षिकासंसृष्टेगवात्रातेवान्ने सलिलंभस्ममृदापिप्रक्षेप्तव्यंविशुद्ध्यै । इतिविज्ञा-
नेश्वरः शूद्रानंशूद्रदत्तब्राह्मणानंरात्रिपर्युषितंरजस्वलाचाण्डालपतितादिदृष्टंकाका-
दिपक्ष्युच्छिष्टमभोज्यम् स्नेहपक्कमण्डकादिचपर्युषितंग्राह्यम् अवत्सायागोरनिर्दशा-
नांगोमहिष्यजानांगभिण्याएककालान्तरितदोहायायमलसूत्रवत्स्तन्योरजवर्जद्विस्त-
नीनामुष्ट्रीवडवयोरारण्यकमृगादेरवेश्क्षीराणिवज्यानि शिशुंहिङ्गुवज्यैरक्तंवृक्षनिर्या-
संपुरीषस्थानोत्पन्नतण्डुलीयकादिकंदेवागुद्देशंविनाकृतंसंयावपायसापूपशङ्कुलीकृत-
रंवर्जयेत् शणकुसुम्भालाबुवार्ताककोविदारवटादिफलानिमातुलिङ्गंचवर्ज्यम् प-
लाण्डुलशुनगृजनभक्षणेचान्द्रायणम् । भुजानेषुपरस्परस्पर्शे पात्रस्थान्नभक्षणे
स्नात्वाष्टोत्तरशतगायत्रीजपः अधिकभोजनेसहस्रम् भुजानस्याशुचिनाविप्रेणस्पर्शे
ऽन्नत्यागः भुक्तोच्छिष्टस्पर्शेसवर्णेस्नानंजपोवा असवर्णेतूपवासः भुक्तोच्छिष्टस्यश्वशूद्रा-
दिस्पर्शेउपोष्यपञ्चगव्यम् रजकादिस्पर्शेत्रिरात्रम् परिवेषणंकुर्वन्नुच्छिष्टस्पर्शेपयोद-
धिघृतादिलघुद्रव्यमसजन्नाचान्तःशुचिः भक्ष्याद्यन्नस्यत्यागएव वस्त्रेविकल्पः परिवे-
षणादिकालेरजोदृष्टौतत्स्पृष्टान्नत्यागः भोजनान्तेउच्छिष्टशेषान्नम् रौरवेपूयनिलये
पद्मार्बुदनिवासिनाम् । प्राणिनांसर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठतु १ इतिदद्यात् आचा-
न्तोप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यतेमही २
पूर्णस्याग्रंचमूलंचशिरांचैवविशेषतः । चूर्णमर्णवर्जयित्वाताम्बूलंखादयेद्बुधः ३ अग्नि-
धायमुखेपर्णपूगंवैभक्षयेन्नच । इतिपञ्चमभागकृतम् ॥

११६ अथषष्ठभागादिकृत्यविचारः इतिहासपुराणार्थैःषष्ठसप्तमकौनयेत् ।
सायंसंध्यादिकृत्यम् अष्टमेलोकयात्रातुबहिःसंध्याततःपुनः १ सायंसंध्याप्रातःसंध्यावत्
अग्निश्चमामन्युश्च० यदद्वापापमकार्षं० अहस्तदवलम्पतु० सत्येज्योतिषिजु-
होमिस्वाहेतिमन्त्राचमनेविशेषः पश्चिमाभिमुखस्तिष्ठन् अर्घ्यदद्यात् ऊर्ध्वजानुरूपवि-
श्यप्रत्यङ्मुखएवगायत्रींजपेत् सायंहोमस्तूक्तएव सायंवैश्वदेवेपुनःपाकः आतिथिसं-
पूज्यघटीत्रयानन्तरंसार्धयामात्प्राक्भुक्ताशयीत भोजनकालेदीपनाशेषात्रमालभ्य
सूर्यस्मृत्तापुनर्दीपंदृष्ट्वापात्रस्थंभुज्जीतनान्यत् श्राद्धतत्पूर्वादिनेपातधृतिसंक्रान्तादिषु
ननिशिभोजनम् चतुर्थप्रथमौयामौविद्याभ्यासैर्नयेन्निशि । प्रहरद्वयशायीतुब्रह्मभूया-
यकल्पते १ प्राक्प्रसक्तदक्षिणस्यांशिरःकृत्वाशयीतनकदाचिदुदक्शिराः रात्रिसूक्तं
जप्त्वासुखशायिनःस्मृत्वाविष्णुंनत्वास्वप्यात् अर्गास्तिर्माधवश्चैवमुचुकुन्दोमहामुनिः ।
कपिलोमुनिरास्तीकःपञ्चैतेसुखशायिनः १ नसंध्यायांनधान्येनगोगृहेनदेवविप्रगुरु-
णामुपरिनोच्छिष्टेनदिवाननग्रःशयीत निद्राकालेताम्बूलंमुखात् स्त्रियंशयनाद्वा-
लात्तिलकं शिरसःपुष्पंत्यजेत् गर्भाधानप्रकरणोक्तकालेसार्धयामोत्तरंदीपेसत्यमति
वानिवीतंयज्ञोपवीतंकण्ठादौकृत्वापत्रांगच्छेत् अष्टम्यांचचतुर्दश्यांदिवापर्वणिमैथुनम् ।
कृत्वासचैलंस्नात्वातुवाहणीभिश्चमार्जयेत् १ पुनर्मामैत्वितिजपश्चोक्तएव एवंस्नानभोज-
नादिकेबहुविधविधिनिषेधाकुलेआह्निककर्मणिन्यूनाधिकदोषविधिनिषेधातिक्रमदो-
षपरिहारार्थप्रायश्चित्ताज्ञानेतत्साङ्गतार्थं प्रायश्चित्तसाङ्गतार्थंचश्रीविष्णुनामोच्चारणा-
दिकंकार्यम् प्रायश्चित्तान्यशेषाणितपःकर्मात्मकानिच । यानितेषामशेषाणांकृणानु-

१ मनुः (अ० ३ श्लो० ४५) ऋतुकालाभिगामीस्यात्स्वदारनिरतः सदा ॥ पर्ववर्जत्रजेचैनांतद्भूतोरति-
काम्ययाइति अस्यार्थः ऋतुर्नामशोणितदर्शनोपलक्षितोर्गर्भधारणयोग्यःस्त्रोणामवस्थाविशेषः तत्कालाभिगामी
स्यादित्ययनियमविधिः नतुपरिसंख्या स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधात्मकदोषत्रयदुष्टत्वात् ऋतुकालेरागतः
पक्षेगमनप्राप्तौयस्मिन्पक्षेऽप्राप्तिस्तत्रविधिः समेयजेतेतिवत् अतएव ऋतावगमनेदोषमाहपराशरः । ऋतुघातांतुयो-
भार्यासंनिधौनोपगच्छति ॥ घोरायां भ्रूणहत्यायांपततेनात्रसंशयः ॥ अनुत्पन्नपुत्रस्यचायनियमः ब्राह्मणोहवै
जायमानस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान्जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः स्वाध्यायेनऋषिभ्यःइत्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेऽस्य
संभवति मूलान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात् तस्माद्युग्मासुपुत्रार्थोसंविशेदार्तवेस्त्रियमितिचवक्ष्यति ततोप्येतच्छ्रुतिमूलत्व-
मवगम्यते पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य चैकपुत्रोत्पादनेनैवचरितार्थत्वात् कामजानितरान्विदुरितिदर्शनादजातपुत्रस्यै-
वमियमः । दशास्यांपुत्रानाधेहीतिमेतत्स्तुषुपुत्रप्रशंसापरः जातपुत्रस्यापि ऋतुकालगमननियमो न दशस्वे-
ष्यतिष्ठते स्वदारनिरतः सदेति नित्यंस्वदारसंतुष्टःस्यान्नान्यभार्यामुपगच्छेदितिविधानात्परिसंख्येव वाक्यान-
यैक्यास्वदारगमनस्यप्रशस्तत्वात् ऋतावगमनेदोषाश्रवणाच्चनियमविधिः पर्ववर्जत्रजेचैनामिति पर्वण्यमावा-
स्यादौनिषेध्यन्तेतानिबर्जयित्वाभार्याप्रीतिर्व्रतंयस्यसतद्भूतोऽनृतावप्युपेयादत एव रतिकाम्ययानतुपुत्रोत्पादन-
शास्त्रस्य तस्माद्विधित्रयमिदं ऋतावुपेयादेव अन्यभार्यानोपगच्छेत् अनृतावपिभार्याप्रीतयेगच्छेदिति अत्रच
मियमः ऋतावुपेयादनुत्पन्नपुत्रवर्जम् । याज्ञवल्क्योप्याह यथाकामीभवेद्वापिस्त्रोणांवरमनुस्मरन् इतिकुल्लकभट्टाः
कामीभवेत् इदमनुस्मरन् भवतीनांकामविहंतापातकीस्यादिति इतिमिताक्षरा ॥

स्मरणं परम् १ यस्यस्मृत्याचनामोत्तयातपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनसंपूर्णतांयातिसद्योव-
न्देतमच्युतम् २ नाम्नोस्तियावतीशक्तिःपापनिर्हरणेहरेः । तावत्कर्तुंनशक्नोतिपातकं
पातकीजनः ३ लौकिकंवैदिकंकर्मेश्वरेऽर्पणीयम् यत्करोषियदश्रासियज्जुहोषिद-
दासियत् । यत्तपस्यसिकौन्तेयतत्कुरुष्वमदर्पणम् १ इत्युक्तेः युगपत्सर्वकर्मार्पणमग्नः
कामतोकामतोवापियत्करोमिशुभाशुभम् । तत्सर्वत्वयिसंन्यस्तंत्वत्प्रयुक्तःकरोम्यहम्
१ अपारमादिकंकर्मगहनंबहुभेदयुक् । निःशेषमक्षमोवक्तुंयथामस्यदल्लघु १ अनन्तोपा-
ध्यायजनिःकाशीनाथाभिधःसुधीः । तुष्यतांतेनभगवाञ्छीनाथोविठ्ठलःप्रभुः । इत्य-
नन्तोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेतृतीयपरिच्छेदेआहि-
काचारप्रकरणंसमाप्तम् ॥

११६ अथकाम्यनैमित्तिकविचारः अवश्यंप्रत्यहंकृत्यमुक्त्वातच्छेषउच्यते । का-
म्यनैमित्तिकंचापि प्रायःसिन्धुक्रमादथ १ अथाधानविचारः तत्राधाननक्षत्रा-
दिकालविचारःप्रथमपरिच्छेदेउक्तः आवसथ्याधानंतुदारकालेदायविभागकालेवा
आधानविचारः अग्निर्वैवाहिकोयेननगृहीतःप्रमादिना । पितर्युपरतेतेनगृहीतव्यःप्र-
यत्नतः १ गृह्याग्निहीनस्यान्नमभोज्यम् पितरिज्येष्ठभ्रातरिवासाग्निकेकनिष्ठादेरवि-
भक्तस्यनिरग्नित्वकदोषोन एवंज्ञानाध्ययनादिनिष्ठस्यापिनदोषः गृहस्थस्याप्यध्ययनो-
क्तेः स्मार्ताधानमपिज्येष्ठेभ्रातरिअकृताधानेसतिनकार्यमितिनिर्णयसिन्ध्वादौगार्ग्यो-
क्तिः अत्रैवंनिर्णयोभाति यत्रज्येष्ठेनदायाद्यपक्षमवलम्ब्यविवाहकालेयावज्जीवमौ-
पासनंकरिष्येइत्येवंसंकल्पपूर्वकंविवाहाग्निर्नगृहीतस्तद्विषयोऽयंकनिष्ठस्यनिषेधः येन
ज्येष्ठेनविवाहकालेतथासंकल्पपूर्वकमग्निःपरिगृहीतःसपश्चात्परिचरणाभावेनाविद्यमा-
नाग्निकोऽपिउच्छन्नाग्निरेवत्वकृताधानइतितत्रकनिष्ठस्याधानेदोषोनेति अत्राधि-
कारिणोऽपिभ्रातुरनुज्ञयाकनिष्ठस्याधानंभवति विवाहस्तुअनुज्ञयापिन एवंपितुरनुज्ञ-
याप्याधानम् संन्यस्तेछिन्नहस्तादौयद्वापण्ठादिदूषणे । जनकेसोदरेज्येष्ठेकुर्यादेवेतरः
क्रियाम् १ इत्यादिविशेषःविवाहप्रकरणेपरिवेत्तुप्रसङ्गेउक्तः ॥

११७ अथशूद्रसंस्कारविचारः गर्भाधानपुंसवनानवलोभनसीमन्तोन्नयनजात-
कर्मनामकर्मनिष्क्रमणान्नप्राशनचौलोपनयनमहानाग्न्यादिव्रतचतुष्टयसमावर्तनवि-
वाहाइतिषोडशसंस्काराद्विजानाम् जातकर्मनामकर्मनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाविवाह
इतिषट्द्विजस्त्रीणाम् तत्रविवाहःसमञ्चकोऽन्येमन्त्ररहिताः गर्भाधानसीमन्तौस्त्रीपुरु-
षसाधारणौ चूडान्तानवविवाहश्चेतिदशमन्त्रकाःशूद्राणामितिबहुसंमतम् शूद्रकमला-
करेशूद्राणांपञ्चमहायज्ञाप्युक्ताः केचिद्वैदिकमन्त्रेणोपनयनमप्याहुः ब्राह्मेतु वि-
वाहमात्रंसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदा । इत्युक्तम् अत्रसदसच्छूद्रगोचरत्वेनपरंपरा-
प्राप्तप्रकारेणवाव्यवस्था अस्याद्विजसेवावृत्तिः आपदिवाणिज्यशिल्पादि शूद्रेणलक्षणा-

दिविक्रेयम् मध्यमांसचन कपिलाक्षीरपानेनब्राह्मणीगमनेनच । वेदाक्षरविचारेण शू-
द्रश्चाण्डालतांत्रजेत् १ शूद्रोवर्णश्चतुर्थोपिवर्णत्वाद्धर्ममर्हति । वेदमन्त्रस्वधास्वाहावषट्का-
रादिभिर्विना २ स्त्रीशूद्रधर्मेषुव्रतादिषुसर्वत्रविप्रेणमन्त्रः पठनीयः सोपिपौराणएव भा-
रतपुराणयोः श्रवणेस्त्रीशूद्रयोरधिकारो नत्वध्ययने श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणम-
ग्रतः । शूद्रस्यपञ्चयज्ञश्राद्धादिकर्माणिकातीयसूत्रानुसारेणेतिमयूखे आगमोक्ताविष्णु-
शिवादिमन्त्रानमोन्ताः प्रणवरहिताः पुराणादिनाश्रवणनिर्दिध्यासनादिकृत्वाब्रह्म-
ज्ञानमपिस्त्रीशूद्रैः संपाद्यम् उपनिषच्छ्रवणे तुनाधिकार इति शूद्रस्यतदनादरश्रवणादित्य-
धिकरणे शूद्रस्यसर्वश्राद्धान्यामेनैव केचित्सर्वप्रजानां काश्यपत्वात्सर्वशूद्राणां काश्यप-
योत्रंतच्चश्राद्धएवकीर्तनीयंनान्यत्रेत्याहुः एवंशान्तिकादावधिकारोविप्रद्वारैव यदिवि-
प्रः शूद्रदक्षिणामादायवैदिकमन्त्रैस्तदीयहोमाभिषेकादिकरोतितदातत्रशूद्रस्तत्पुण्यफ-
लभाक् विप्रस्तुमहाप्रत्यवायीतिमाधवः अहिंसासत्यास्तेयशौचेन्द्रियानग्रहदानशमद-
मक्षमादयः शूद्रादिसर्वसाधारणाधर्माः परपदप्रापकाः स्वास्तिवाचनादिशूद्रकर्मणां प्र-
योगास्तुशूद्रकमलाकरेज्ञेयाः ॥

११८ अथक्षपीकूपाद्युत्सर्गादि गृहग्रामयोराग्नेयदक्षिणनैऋत्यवायव्येषुमध्येच
दुष्टफलः कूपः शेषादिक्षुशुभः वापीकूपतडागाद्युत्सर्गउत्तरायणेमाघादिमासपट्कस्य
शुक्लपक्षेषुप्रशस्तः जलक्षयसंभावनायांकार्तिकमार्गशीर्षयोरपि नकालानियमस्तत्रस-
लिलंतत्रकारणम् । इत्युक्तेः चतुर्षुविष्णुशयनमासेषुशुक्रास्तादौचवर्ज्यम् आश्विनी-
रोहिणीमृगपुष्यमघात्र्युत्तरामूलश्रवणादित्रयहस्तज्येष्ठानुराधारेवतीषुद्वितीयातृती-
यापञ्चमीसप्तमीदशम्येकादशीत्रयोदशीतिथिषुबुधगुरुशुक्रसोमवारेषुजलोत्सर्गः शुभः
उत्सर्गाभावेजलंनग्राह्यम् वापीकूपतडागादौयज्जलंस्यादसंस्कृतम् । नस्पृष्टव्यंनपेयं
चपीत्वाचान्द्रायणंचरेत् १ उत्सर्गप्रयोगोऽन्यतोज्ञेयः ॥

११९ अथवृक्षादिरोपणम् अश्विनीरोहिणीमृगपुष्यमघोत्तरात्रयहस्तचित्रा
विशाखानुराधामूलशततारकारेवतीषुसत्तिथिवारेषुवृक्षलतारोपः शस्तः आश्लेषायां
सोमवारः सोमोलग्नैवलान्वितः । योगेऽस्मिनरोपयेदिक्षुकदलीक्रमुकादिकान् १ ना-
रीकेलान्वपेद्भूमावश्विन्यांलग्नेरवौ । नागवल्लींगुरौलग्नेचन्द्रेस्वांशस्थितेसति २

१२० अथमूर्तिप्रतिष्ठा प्रतिष्ठासर्वदेवानांवैशाखज्येष्ठफाल्गुने । चैत्रे तुस्याद्वि-
कल्पेनमाघेविष्णवन्यमूर्तिषु १ सौम्यायनेशुभाप्रोक्तानिन्दितादक्षिणायने । मातृ-
भैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः २ दक्षिणेप्ययनेस्थाप्यादेव्यश्चेत्युचिरेपरे । विष्णोः
शस्ताश्चैत्रमासाश्विनश्रावणका अपि ३ माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाषाढसहःसुच । श्रा-
वणेचनभस्मेचलिङ्गस्थापनमुत्तमम् ४ देव्यामाघेऽश्विनेमासेप्युत्तमासर्वकामदा । अ-
श्विनीरोहिण्युत्तरात्रयमृगपुनर्वसुपुष्यहस्तचित्रास्वातनुराधाश्रवणत्रयरेवतीषुशनि-

भौमान्यवासरेदर्शरिक्तान्यतिथौसर्वदेवप्रतिष्ठाशुभा श्रवणेकृत्तिकादिविशाखान्तेषुच
द्वादश्यांचविष्णोःप्रशस्ता चतुर्थीगणेशस्योक्ता नवमीमूलभंचदेव्याः तथास्वस्वनक्ष-
त्राणिसर्वेषाम् यथार्द्राशिवस्य हस्तःसूर्यस्येत्यादि हन्त्यर्थहीनाकर्तारमन्त्रहीनातुक्-
त्वजम् । स्त्रियंलक्षणहीनातुनप्रतिष्ठासमोरिपुः १ ब्रह्मातुब्राह्मणैःस्थाप्योगायत्री-
सहितःप्रभुः । सर्ववर्णैस्तथाविष्णुःप्रतिष्ठाप्यःसुखार्थिभिः २ मातृभैरवाद्याःसर्वैः
शिवालङ्गंर्यातिनापि पुराणप्रसिद्धजीर्णलिङ्गंस्त्रीशूद्रैरपिपूज्यम् नूतनस्थापितंलिङ्गंस्त्री-
शूद्रोवापिनस्पृशेत् । शिवादिप्रतिष्ठायांस्त्रीशूद्रादेर्नाधिकारः शूद्रोवाऽनुपनीतोवा-
स्त्रियोवापतितोपिवा । केशवंवाशिवंवापिस्पृष्टानरकमश्नुते १ स्थिरप्रतिमाःप्राङ्मु-
खीरुदङ्मुखोयजेत चलप्रतिमासुप्राङ्मुखः सौवर्णोराजतीताम्रीमृन्मयीप्रतिमाभवेत् ।
पाषाणधातुमुक्तावाकांस्यपित्तलयोरपि १ अङ्गुष्ठपर्वमानात्सावितस्तियावदेवतु १ गृहे-
षुप्रतिमाकार्यानाधिकाशस्यतेबुधैः २ मृदारुलाक्षागोमेदमधूच्छिष्टेनचर्कचित् । श्री-
मद्भागवते शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती । मनोमयीमणिमयीप्रतिमाऽष्ट-
विधास्मृता १ लौहीसौवर्णो दारुमधूकवृक्षस्यैव सप्ताङ्गुलाधिकाद्वादशाङ्गुलपर्यन्ता
गृहेप्रतिमेतिदेवीपुराणे अर्चकस्यतपोयोगादर्चनस्यातिशयनात् । अभिरूप्याच्चवि-
म्बानांदेवःसार्न्निध्यमृच्छति १ प्रतिमापट्टयन्त्राणांनिसंस्तान्ननकारयेत् । कारयेत्प-
र्वदिवसेयदाचमलधारणम् २ पार्थिवलिङ्गपूजादिविचारोद्वितीयपरिच्छेदे उक्तः
अथपञ्चसूत्रीनिर्णयः लिङ्गोच्चताल्लिङ्गविस्तारोलिङ्गस्थौल्यंपीठविस्तारःप्रनालिकामा-
नंचेतिपञ्चसूत्राणि तत्रलिङ्गमस्तकविस्तारंलिङ्गोच्चतातुल्यंकृत्वातद्विगुणसूत्रवेष्टनार्हं
पञ्चसूत्रीनिर्णयः. लिङ्गस्थौल्यंकृत्वालिङ्गात्सर्वतोलिङ्गसमविस्तारंपीठंवर्तुलंकुर्यात् पी-
ठोच्चताल्लिङ्गोच्चद्विगुणा पीठाद्वहिःपीठोत्तरभागेलिङ्गसमदीर्घामूलेदैर्घ्यसमविस्ताराअ-
ग्रेतर्धविस्ताराप्रनालिका लिङ्गोच्चत्वत्रिगुणापीठोच्चतेतिकेचित् अथपीठमध्यभागे
लिङ्गात्द्विगुणस्थूलंपीठोच्चतातृतीयांशेनकण्ठंकुर्यात् कण्ठस्योर्ध्वाधोभागयोःसमवप्र-
द्वयंकृत्वापीठोपरिलिङ्गविस्तारपष्ठांशेनमेखलांकृत्वातदन्तःसुलग्नंतत्समंखातंकुर्यात् प्र-
नालिकायामपिविस्तारतृतीयांशेनखातःपीठवन्मेखलाचकार्येति गृहेलिङ्गद्वयंनार्च्यं
शालग्रामद्वयंतथा । द्वेचक्रेद्वारकायास्तुनार्च्येसूर्यद्वयंतथा १ शक्तित्रयंत्रिविघ्नेशंद्वौशङ्खौ
लिङ्गशालग्रामा- नार्चयेत्सुधीः । अन्यत्रतु चक्राङ्कामिथुनंपूज्यंनैकंचक्राङ्कमर्चयेत् । इ-
दिपूजाविचारः. त्युक्तंतेनविकल्पः नार्चयेच्चतथामत्स्यकूर्मादिदशकंगृहे । अग्निदग्धा-
श्चभग्नाश्चनपूज्याःप्रतिमागृहे १ भग्नावास्फुटितावापिशालग्रामशिलाशुभा । शालग्रा-
माःसमाःपूज्याःसमेषुद्वितयंनहि २ विषमानैवपूज्यन्तेविषमेष्वेकएवहि । समुवर्णशा-
लग्रामदानेपृथ्वीदानफलम् शतशालग्रामपूजनेऽनन्तफलम् अविभक्तानामपिचा-

पादेवतार्चनमग्निहोत्रसंध्याब्रह्मयज्ञश्चपृथगेव स्त्रीशूद्रोवास्पर्शसहितंशालग्रामचक्रा-
 ङ्कितबाणलिङ्गानिनार्चयेत् शूद्रोवाऽनुपनीतोवासधवाविधवाङ्गना । दूरादेवास्पृश-
 न्पूजांप्रकुर्याच्छिवकृष्णयोः १ शालग्रामबाणयोरेवस्पर्शननिषेधोनतुप्रतिमादौ सर्व-
 वर्णैस्तुसंपूज्याःप्रतिमाःसर्वदेवताः । लिङ्गान्यपितुपूज्यानिमणिभिःकल्पितानिच
 १ इत्युक्तेः शालग्रामशिलाक्रोतामध्यमायाचिताऽधमा । उक्तलक्षणसंपन्नापारंपर्य-
 क्रमागता १ उत्तमासातुविज्ञेयागुरुदत्तातुतत्समा । तत्राप्यामलकीतुल्यापूज्यासू-
 क्ष्मैवयाभवेत् २ यथायथाशिलासूक्ष्मातथास्यात्तुमहत्फलम् । यवमात्रंतुगर्तःस्याद्यवार्धं
 लिङ्गमुच्यते ३ शिवनाभिरितिख्यातास्त्रिपुलोकेषुदुर्लभः । शालग्रामशिलायास्तुप्रति-
 ष्ठानैवविद्यते ४ महापूजांतुकृत्वादौपूजयेत्तांततोबुधः । बाणलिङ्गानिराजेन्द्रख्याता-
 निभुवनत्रये ५ नप्रतिष्ठानसंस्कारस्तेषामावाहनंतथा । वासुदेवमंकर्षणप्रद्युम्नानिरु-
 द्धाविप्राद्यैःक्रमेणपूज्याः तल्लक्षणंतु पञ्चचक्रोवासुदेवः षड्भिश्चक्रैःप्रद्युम्नः सप्तभिःसं-
 कर्षणः एकादशभिरनिरुद्धइति प्रणवोच्चारणाच्चैवशालग्रामशिलार्चनात् । ब्राह्मणी-
 गमनाच्चैवशूद्रश्चाण्डालतांत्रजेत् १ दीक्षायुक्तैस्तथाशूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः । कर्तव्यं
 ब्राह्मणद्वाराशालग्रामशिलार्चनम् २ विष्णुप्रीतिकरंनिसंतुलसीकाष्ठचन्दनम् । का-
 र्तिकेकेतकीपुष्पंयेनदत्तंहरैःकलौ ३ दीपदानंचदेवर्षेतारितंतेनवैकुलम् । शालग्रामसं-
 बन्धितोयवचक्राङ्काशिलातोयस्यापिपानविधानात्सापिशालग्रामसन्निधौपूज्या अग्रा-
 ह्यंशिर्वानिर्माल्यंपत्रंपुष्पंफलंजलम् । शालग्रामस्यसंस्पर्शात्सर्वयातिपवित्रताम् १ मध्य-
 मानामिकामध्येपुष्पंसंगृह्यपूजयेत् । अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यानिर्माल्यमपनोदयेत् २ वि-
 नाभस्मत्रिपुण्ड्रेणविनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तत्सफलप्रदः ३ वि-
 नामघ्नंनविभृयाद्गुद्राक्षानभुविमानवः । पञ्चामृतंपञ्चगव्यंस्नानकालेप्रयोजयेत् ४ रुद्रा-
 क्षस्यप्रतिष्ठायांमन्त्रंपञ्चाक्षरंतथा । त्र्यम्बकादिकमन्त्रंचतथातत्रप्रयोजयेत् ५ अष्टोत्तर-
 शतंकुर्याच्चतुःपञ्चाशदेवतु । सप्तविंशतिमानावामालाहीनानयुज्यते ६ सप्तविंशति-
 रुद्राक्षमालयादेहसंस्थया । यःकरोतिनरःपुण्यंसर्वकोटिगुणंभवेत् ७ अथरुद्राक्षतुल-
 जपमालासंस्कारः. स्यादिसर्वजपमालानांसंस्कारः कुशोदकसहितैःपञ्चगव्यैर्मालांप्र-
 क्षाल्य ॐ ह्रीं अं आं ईं उं ऊं ऋं ॠं लृं एं ऐं ओं औं अं अः कं खं गं घं ङं चं छं जं झं ञं टं ठं डं णं
 तं थं दं धं नं पं फं बं भं मं यं रं लं वं शं षं हं क्षं इत्येतानिपञ्चाशन्मातृकाक्षराणि अश्वत्थपत्र-
 स्थापितंमालायांविन्यस्य ॐ सद्योजातं० वामदेवाय० अघोरेभ्यो० तत्पुरुषाय०
 ईशानःसर्वविद्याना० इतिपञ्चमन्त्रान्जपित्वा सद्योजातेतिमन्त्रेणमालांपञ्चगव्येनप्रो-
 क्ष्यशीतजलेनप्रक्षाल्यवामदेवेतिचन्दनेनावृष्याघोरेतिमालांधूपयित्वातत्पुरुषेतिचन्द-
 नकस्तूर्यादिनालेपयित्वेशानइतिमन्त्रेणप्रतिमणिंशतवारंदशवारंवाभिमन्त्र्यअघोर-
 इतिमन्त्रेणमेरुशतवारमभिमन्त्रयेत् ततएतैरेवपञ्चभिर्मन्त्रैर्मालांपञ्चोपचारैःपूजयेदिति

रुद्राक्षधारणम्. बोपदेवः रुद्राक्षान्कण्ठदेशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशंतीद्वे वैदर्षद्वे कर्णप्रदेशे करयुगुलकृते द्वादशद्वौ दशौव । बाहोरिन्दोः कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः १ रुद्राक्षदानाद्बुद्धपदप्राप्तिः पञ्चविंशत्पलं लिङ्गेष्वभ्यङ्गं कारयेदथ । स्नापयेत्तिलतैलैश्च करयन्त्रोद्भवैः शिवम् १ स्नानं

शिवविष्णुस्नान- पलशतं ज्ञेयमभ्यङ्गः पञ्चविंशतिः १ पलानां द्विसहस्रेण महास्नानं जले-
विचारः. नतत् । पयोदधिघृतशौद्रशर्कराद्यैस्ततः क्रमात् २ शिवस्य सर्पिषा

स्नानं प्रोक्तं पलशतेन वै । तावतामधुना चैव दध्ना च पयसापि च ३ पलसार्धसहस्रेण रसे-
नैवैक्षवेण च । भक्त्या चोष्णोदकैः शीतोदकैः संस्नापयेच्छिवम् ४ श्रीविष्णुं क्षीरदध्या-
द्यैः क्रमाद्दशगुणोत्तरैः । स्नापयेत्केचिद्बुधश्च क्षीराद्यैः पञ्चभिः समैः ५ अथ श्रीविष्णवः-

विष्णवादि- दिपञ्चायतनानि विष्णुर्मध्ये शिवे भास्यसूर्यार्या ईशदिक् क्रमात् १ श-
पञ्चायतनानि. म्भौमध्ये विष्णुसूर्यगजास्यार्यास्तथा क्रमात् १ रवौ मध्ये गते रुद्रगणे-

शाच्युतशक्तयः । मध्ये देवी विष्णुशिवगणेशरवयः क्रमात् २ मध्ये गणपति विष्णुशिव-
सूर्याम्बिकास्तथा । ईशानादि कूर्मेणैव पञ्चायतनपञ्चकम् ३ अथ केशवादि चतुर्विंश-
तिमूर्तिनिर्णायकबोपदेवश्लोकः सिन्धौ व्याख्यातः तस्यायं संग्रहः केशवादेश्चतुर्बाहोर्द-

केशवादिचतुर्वि- क्षिणोर्ध्वकरक्रमात् । शङ्खचक्रगदापद्मायुधैः केशव उच्यते १ नारा-
शतिमूर्तिलक्षणानि. यणः पद्मगदाचक्रशङ्खायुधैः क्रमात् । माधवश्चक्रशङ्खाभ्यां पद्मेन गदया
भवेत् २ गोविन्दो गदया पद्मशङ्खचक्रैः क्रमाद्भवेत् । विष्णुः पद्मेन शङ्खेन चक्रेण गदया क्र-
मात् ३ शङ्खपद्मगदाचक्रैर्मधुसूदन ईरितः । त्रिविक्रमो गदाचक्रशङ्खपद्मैरनुक्रमात्
४ वामनः शङ्खचक्राभ्यां पद्मेन गदयापि च । चक्रेण गदया शङ्खपद्माभ्यां श्रीधरः स्मृतः
५ हृषीकेशः स्मृतश्चक्रपद्मशङ्खगदायुधैः । पद्मनाभः पद्मचक्रगदाशङ्खैः क्रमात् स्मृतः
६ दामोदरः शङ्खगदाचक्रपद्मैरुदीर्यते । संकर्षणः शङ्खपद्मचक्रायुधगदायुधैः ७ वासु-
देवश्चक्रगदापद्मशङ्खाख्यलक्षणैः । प्रद्युम्नः स्याच्छङ्खगदापद्मचक्रैः क्रमाद्भूतैः ८ अनि-
रुद्धो गदाशङ्खपद्मचक्रैरनुक्रमात् । पद्मशङ्खगदाचक्रायुधैः स्यात्पुरुषोत्तमः ९ अधोक्षजो
गदाशङ्खचक्रपद्मैः करस्थितैः । नरसिंहः पद्मगदाशङ्खचक्रायुधैर्भवेत् १० अच्युतः पद्मच-
क्राभ्यां शङ्खेन गदया क्रमात् । जनार्दनश्चक्रशङ्खगदापद्माढ्यबाहुभिः ११ उपेन्द्रो गदया
चक्रपद्मशङ्खान्वितैः करैः । चक्रपद्मगदाशङ्खैः करस्थैः स्यात्क्रमाद्धरिः १२ श्रीकृष्णा-
ख्यो गदापद्मचक्रशङ्खैर्मतो विभुः । इति प्रोक्ताः केशवादिचतुर्विंशतिमूर्तयः १३ ॥

१२१ अथ सिन्धुनुसारेण देवप्रतिष्ठाप्रयोगः यजमानो द्वादशादिहस्तं मण्डपं कृत्वा
आग्नेये पूर्वतो वाहस्तमात्रं कुण्डं स्थण्डिलं वा कृत्वा मध्ये वेदीं तदुपरि सर्वतोभद्रं ग्रहचिकीर्षा-
यां पूर्वतः ईशान्यां वाग्रहवेदीं प्रासादसंस्कारेण मण्डपसंस्कारेण वा चिकीर्षितेनैर्ऋतेर्वास्तुषीठे
कृत्वा अस्यां मूर्तौ लिङ्गे वा देवतासन्निध्यार्थं दीर्घायुर्लक्ष्मीसर्वकामसमृद्धिस्तयमुत्सका-

मोऽमुकदेवमूर्तिप्रतिष्ठांकरिष्येइतिसंकल्प्य स्वस्तिवाचनादिनान्दीश्राद्धान्तेआचार्य
 वृत्वाष्टौचतुरोवाक्रुत्वजोवृत्वापूजयेत् आचार्योयदत्रेतिसर्षपान्विकीर्यापोहिष्ठेतिकु-
 शोदकैर्भूमिप्रोक्ष्य देवाआयान्तुयातुधानापयान्तुविष्णोदेवयजनंरक्षस्वेतिभूमौप्रा-
 देशंकृत्वामंडपप्रतिष्ठांकृत्वानकृत्वावामूर्तिपञ्चगव्यहिरण्ययवदूर्वाश्वत्थपलाशपर्णा-
 न्युदकुम्भेप्रक्षिप्यताभिरद्भिरापोहिष्ठेतितिसृभिः हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकायासुजा-
 तःकश्यपोयास्विन्द्रः । अग्निंयागर्भंदधिरेविरूपास्तानआपःशःस्योनाभवन्तु १ या-
 साःराजावरुणोयार्तिमध्येसस्यानृतैवपश्यंजनानाम् । मधुश्चुतःशुचयोयाःपावका-
 स्ता० २ यासांदेवादिर्विकृण्वन्तिभक्षंयाअन्तरिक्षेबहुधाभवन्ति । याःपृथिवीपयसोन्द-
 न्तिशुक्रास्तान० ३ शिवेनमाचक्षुषापश्यतापःशिवयातनुवोपस्पृशतत्वचंमे । सर्वाः-
 अग्निंःप्रप्सुषदोहुवेवोमयिवर्चोबलमोजोनिधत्त ४ पवमानःसुवर्जनः पवित्रेणविचर्ष-
 णिः यःपोतासपुनातुमा पुनन्तुमादेवजनाः पुनन्तुमनवोधिया पुनन्तुविश्वआयवः जा-
 तवेदःपवित्रवत् पवित्रेणपुनाहिमा शुक्रेणदेवदीद्यत् अग्नेक्रत्वाक्रतूःरनु १ यत्तेपवित्र-
 मर्चिपि अग्नेविततमंतरा ब्रह्मतेनपुनीमहे उभाभ्यांदेवसवितः पवित्रेणसवेनच इदंब्रह्म
 पुनीमहे वैश्वदेवीपुनतीदेव्यागात् यस्यैवव्हीस्तनुवोवीतपृष्ठाः तयामदंतःसधमाद्येषु व-
 यःस्यामपतयोरयीणाम् २ वैश्वानरोरश्मिभिर्मापुनातु वातःप्राणेनेषिरोमयोभूः द्या-
 वापृथिवीपयसापयोभिः क्रुतावरीयज्ञियेमापुनीताम् बृहद्भिःसवितस्तृभिः वर्षिष्ठैर्देव-
 मन्मभिः अग्नेदक्षैःपुनाहिमा येनदेवाअपुनत येनापोदिव्यंकशः तेनदिव्येनब्रह्मणा
 ३ इदंब्रह्मपुनीमहे यःपावमानीरध्येति ऋषिभिःसंभृतःरसम् सर्वःसपूतमश्नाति
 स्वदितंमार्तारश्वना पावमानीर्योअध्येति ऋषिभिःसंभृतःरसम् तस्मैसरस्वतीदुहे
 क्षीरःसर्पिर्मधूदकम् पावमानीःस्वस्ययनीः ४ सुदुर्गाहिपयस्वतीः ऋषिभिःसंभृतो
 रसः ब्राह्मणेष्वमृतःहितम् पावमानीर्दिशंतुनः इमंलोकमथोअमुम् कामान्तसमर्थयं-
 तुनः देवीर्देवैःसमाभृताः पावमानीःस्वस्ययनीः सुदुर्गाहृष्टश्चुतः ऋषिभिःसंभृतो-
 रसः ५ ब्राह्मणेष्वमृतःहितम् येनदेवाःपवित्रेण आत्मानंपुनतेसदा तेनसहस्रधारेण
 पावमान्यःपुनंतुमा प्राजापत्यंपवित्रम् शतोद्यामःहिरण्यम् तेनब्रह्माविदोवयम् पूतं
 ब्रह्मपुनीमहे इन्द्रःसुनीतीसहमापुनातु सोमःस्वस्यावरुणःसमीच्या यमोराजाप्रमृ-
 णाभिःपुनातुमा जातवेदामोर्जयन्त्यापुनातु ६ इसनुवाकेनचाभिषिच्यव्याहृतिभि-
 रिदंविष्णुरितिचफल्यवदूर्वाःसमर्प्य रक्षोहणमितिदेवहस्तेकङ्कणबंधवावाससाच्छाद्य
 भवतेहेळोउदुत्तममितिजलेऽधिवासयेत् अथचलप्रतिष्ठायामग्निप्रतिष्ठाप्यध्यात्वाग्रहा-
 चलप्रतिष्ठायाम्. दिपक्षेग्रहान्वास्तुदेवताश्चप्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात्चक्षुषीआज्येनेत्यन्ते
 ग्रहादिहोमपक्षेग्रहानधिदेवतादींश्चसमिचर्वाज्येनवास्तुपीठदेवताश्चान्वाधानेउद्दिश्यइ-
 न्द्रंपृथिवींशर्वंअग्निंअग्निमूर्तिपशुपतियमंयजमानमूर्तिउग्रंनिर्ऋतिंसूर्यमूर्तिरुद्रंवरुणंज-

लमूर्तिभवंवायुंवायुमूर्तिईशानंकुबेरंसोममूर्तिमहादेवंईशानंआकाशंभीमंएताःलोकपालमूर्तिमूर्तिपतिदेवताःपलाशोदुम्बराश्वत्थशम्यपामार्गसमिद्रिराज्याहुतिभिस्तिलाहुतिभिश्चप्रतिदैवतंप्रतिद्रव्यमष्टाष्टसंख्याकाभिःस्थाप्यदेवताममुकांपलाशोदुम्बराश्वत्थशम्यपामार्गसमित्तिलचर्वाज्यैःप्रतिद्रव्यमष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिसंख्यायावाअग्निर्यजुर्भिरसनुवाकेनविश्वान्देवांस्तिलाज्याभ्यांदशदशाहुतिभिः एवं द्वितीयेपर्यायेएताएवदेवतास्तत्तत्संख्याकैस्तैरेवद्रव्यैरेवंतृतीयेपर्यायेएताएवदेवतास्तत्तत्संख्याकैस्तैरेवद्रव्यैर्ब्रह्मादिमण्डलदेवतास्तिलाज्याहुतिभिःप्रतिदैवतंदशदशसंख्याकाभिःशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि शूर्पप्रधानदेवतार्थतूष्णींचतुरोमुष्टीन्निरूप्यहोमपर्याप्तंगृहीत्वातथैवप्रोक्ष्यगोक्षीरेनीवारचरुंश्रपयेदाज्यभागान्तेयजमानःइदमुपकल्पितमन्वाधानोक्तद्रव्यजातमन्वाधानोक्ताहुतिसंख्यापर्याप्तमन्वाधानोक्ताभ्योयक्ष्यमाणाभ्योदेवताभ्योस्तुनममेतित्यागंकुर्यात् गृहसिद्धान्नादिनाग्रहादिहोमंविधायलोकपालमूर्तिमूर्तिपतिभ्यःसमित्पञ्चकंतिलाज्येचजुहुयात् प्रतिद्रव्यहोमान्तेदेवंपादनाभिशिरसिस्पृशेत् आज्यहोमेचोत्तरतःसजलकुम्भेसंपातान्नयेत् तेषामन्त्राः इन्द्रायेन्दोइतीन्द्रस्य सोमेतिपृथिवीमूर्तेः अघोरेभ्यइतितत्पतेःशर्वस्य अग्रआयाहीत्यग्नेः अग्निंदूतमित्यग्निमूर्तेः नमःशर्वायचपशुपतयेचेतिपशुपतेः यमायसोममितियमस्य आंसिहिवीरेतियजमानमूर्तेः स्तुहिश्रुतमितितत्पतेरुग्रस्य असुन्वन्तमितिनिर्ऋतेः आकृष्णेनेतिसूर्यमूर्तेः योरुद्रोअग्नावितितत्पतेरुद्रस्य इमंमे० वरुणस्य शन्नोदेवी० जलमूर्तेः नमोभवायचेतिभवस्य आनोनियुद्धिः० वायोः वातआवातु० वायुमूर्तेः तमीशानं० ईशानस्य आप्यायस्व० कुबेरस्य वयंसोम० सोममूर्तेः तत्पुरुषाय० महादेवस्य अभित्वादे० ईशानस्य आदित्पत्नस्य० आकाशस्य नमउग्रायचेतिभीमस्य ततःस्थाप्यदेवमन्त्रेणसमित्पञ्चकपायसचरुतिलाज्यहोमः प्रतिद्रव्यहोमान्तेदेवंपादनाभिशिरस्पर्शः देवमन्त्रश्चतान्निकोमूलमन्त्रोदेवगायत्रीवावैदिकोवाग्राह्यः अग्निर्यजुर्भिः सवितास्तोमैः इंद्रउक्थामदैः मित्रावरुणावाशिषा अङ्गिरसोर्धाष्णिग्यैराग्रभिः मरुतःसदोहविर्धानाभ्यां आपःप्रोक्षणीभिः ओषधयोबर्हिषा अदितिर्वेद्या सोमोदीक्षया त्वष्टेध्मेन विष्णुर्यज्ञेन वसवआज्येन आदिसादक्षिणाभिः विश्वेदेवाऊर्जा पूषास्वगाकारेण बृहस्पतिःपुरोधसा प्रजापतिरुद्धीथेन अन्तरिक्षंपवित्रेण वायुःपात्रैः अह२श्रद्धयास्वाहेसनुवाकेनतिलाज्ययोर्दशदशाहुतयः ततोदेवस्यपादौस्पृशेत् संपातजलेनदेवमभिषिञ्चेत् एवमेवद्वितीयपर्यायेणहुत्वादेवस्यनाभिस्पृशेत् एवंतृतीयपर्यायेणहुत्वाशिरःस्पृशेत् प्रतिपर्यायंसंपाताभिषेकः एकपर्यायेआहुतिसंख्या पलाशसमिधः १९२ उदुंबर. १९२ अश्वत्थ. १९२ शमी. १९२ अपामार्ग. १९२ आज्यम् १९२ तिलाः १९२ स्थाप्यदेवस्याष्टाविंशतिप्रक्षेप्तमित्पञ्चकं १४० चर्वाज्यतिलाः ८४ अनुवाक २० मिलिताः १५८८ पर्यायत्रये

४७६४ एवंहुत्वा र्चाशोधयेत् देवंतत्त्वा स्वागतं देवदेवेश विश्वरूपमोस्तुते । शुद्धेपि त्वदधिष्ठाने शुद्धिर्कुर्मः सहस्वताम् १ इति प्रार्थ्य उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति सर्त्विगुत्थाप्याभ्युत्तारणं कुर्यात् अग्निः सप्तिमिति सूक्तमग्निपदहीनं पठित्वा तत्सहितं पुनः पठेत् एवमष्टशतमष्टाविंशतिवारं वा पठन् जलं पातयेत् ततो र्चाद्वादशवारं मृदाजलेन च प्रक्षाल्य मन्त्रैः पञ्चगव्यं कृत्वा पयः पृथिव्यां पयः ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मम १ आवो राजानमिति च संस्त्राप्य आप्यायस्वेति पञ्चमन्त्रैः पञ्चामृतेन संस्त्राप्य लिङ्गं चेन्नमस्ते रुद्र इत्यष्टाभिः संस्त्राप्य घृताभ्यङ्गमुद्वर्तनमुष्णोदकेन क्षालनं च कृत्वा गन्धं दत्त्वा संपातोदकैरभिषिच्य सपल्लवैश्चतुर्भिः कुम्भैः क्रमेणापो हिष्ठा० योवः० तस्मा० अकलशेषु० इति संस्त्राप्य समुद्रज्येष्ठेति च तस्य भिराकलशेष्विति च मिलितचतुःकुम्भैः संस्त्राप्य औदुम्बरादिपीठेऽर्चा मुपवेश्य परितोऽष्टदिक्षु सजलकुम्भेषु गन्धपुष्पपूर्वाः क्षिप्त्वाद्यकुम्भे सप्तमृदः द्वितीये पुष्करपर्णशमीविकङ्कताश्मन्तकत्वचः पल्लवांश्च तृतीये सप्तधान्यानि चतुर्थे पञ्चरत्नानि पञ्चमे फलपुष्पाणि षष्ठे कुशदूर्वालोचनाः सप्तमे संपातोदकम् अष्टमे सर्वोषधीः क्षिप्त्वा क्रमेणापो हिष्ठेति त्रिभिः हिरण्यवर्णाः शुचय इति चतुर्भिः पवमानानुवाकेन चाभिषिच्य एककुम्भे शमीपलाशवटखदिरविल्वाश्वत्थविकङ्कतपनसाम्रशिरीषोदुम्बराणोपल्लवानकपायांश्च क्षिप्त्वाऽश्वत्थे व इत्यभिषिच्य पञ्चरत्नोदकेन हिरण्यवर्णाः शुचय इति संस्त्राप्य वाससीदत्वोपरिवितानं वध्नन्ति केचित् यज्ञोपवीतगन्धपुष्पधूपदीपान् दत्त्वा हिरण्यगर्भः० १ य आत्मदा० २ यः प्राणतो० ३ यस्य मे० ४ येन द्यौ० ५ यं क्रंदसी० ६ आपो हयत्० ७ यश्चिदापो० ८ इत्यष्टौ पीठदीपान् दत्त्वा सुवर्णशलाकया तैजसपात्रस्थं मधुघृतं च गृहीत्वा चित्रं देवानां० तेजोसि० शुक्रमस्य मृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमिति मन्त्राभ्याम् ॐ नमो भगवते तुभ्यं शिवाय हरये नमः हिरण्यरेतसे विष्णो विश्वरूपाय तेन म इति च दक्षिणसव्ये देवनेत्रे मन्त्रावृत्त्या लिखेत् अजन्ति त्वेयं अनेनाङ्गत्वा देवस्य त्वासवितुः प्रसवे० इन्द्रस्येन्द्रियेणानज्मीति मध्वाज्यशर्कराभिरंङ्गत्वा अजनेन पुनरजयेत् तत आदर्शभक्ष्यादिदर्शयेत् अत्र कर्ताचार्याय गामृत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यात् आचार्यः प्रत्यृचमादौ प्रणवं वदन् पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा वंशपात्रस्थ पञ्चवर्णोदनेन देवं नीराजयित्वा रुद्राय चतुष्पथादौ दद्यात् मन्त्रस्तु ॐ नमो रुद्राय सर्वभूताधिपतये दीप्तशूलधरायो मादयिताया विश्वाधिपतये रुद्राय वै नमो नमः शिवमगर्हितं कर्मास्तु स्वाहेति अश्वत्थपर्णे भूतेभ्यो नम इति अथाचार्यः सर्वतोभद्रे देवता आवाहयेत् मध्ये ब्रह्माणम् पूर्वादिदिक्षु इन्द्रादिलोकपालान् ईशानेन्द्राद्यन्तरालेषु वसून् १ रुद्रान् २ आदित्यान् ३ अश्विनौ ४ विश्वान् देवान् ५ पितॄन् ६ सासान् ७ स्कन्दवृषौ ८ ब्रह्मेशानाद्यन्तरालेषु दक्षं १ विष्णुं २ दुर्गां ३ स्वधाकारं ४ सृष्ट्युरोगान् ५ समुद्रान् सरितः ६ मरुतः ७ गणपतिं ८ मध्ये पृथिवीमेहं

स्थाप्यदेवंचावाह्य प्रागादिषु वज्रंशक्तिदंडंखड्गपाशंअंकुशंगदांशूलं तद्वाह्येगौतमंभर-
 द्वाजंविश्वामित्रंकश्यपंजमदग्निंवासिष्ठमग्निंअरुंधतीं च तद्वाह्येनवग्रहान् तद्वाह्येऐंद्रिकौ-
 मारींब्राह्मींवारार्हींचामुण्डां वैष्णवींमाहेश्वरीं वैनायकीं एतानामभिरावाह्यसंपूज्य प्रति-
 मायां देवं तन्मन्त्रेणावाह्यमण्डलमध्येप्रतिमां सुप्रतिष्ठितो भवेति निवेश्य संपूज्य वह्नौ मण्डलदे-
 वतानां नामभिस्तिलाज्येन दशदशाहुतीं हुत्वा पुष्पाञ्जलिं समर्प्य नमो महदिति देवं नत्वा
 मण्डलादुत्तरतः स्वस्तिके मञ्चकं तदुपरिशय्यां कृत्वा उत्तिष्ठेति देवमुत्थाप्य मङ्गलघोषैः श-
 य्यायां देवमुपवेश्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यांस्तुत्वा देवेन्यासं कुर्यात् तथाहि पुरु-
 षात्मने नमः प्राणात्मने० प्रकृतितत्त्वाय० बुद्धितत्त्वाय० अहंकारतत्त्वाय० मनस्तत्त्वा-
 य० इति सर्वांगेषु प्रकृतितत्त्वाय० बुद्धितत्त्वाय० हृदि शब्दतत्त्वाय० शिरसि स्पर्शत-
 त्त्वाय० त्वचि रूपतत्त्वाय० हृदि एवं हृद्येवरसगन्धश्रोत्रत्वक्चक्षुजिह्वाघ्राणवक्त्रकृपा-
 णिपादपायूपस्थपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसत्त्वरजस्तमोदेहतत्त्वानि विन्यसेत् ततः पुरुष-
 सूक्ताद्यं ऋगद्वयं करयोः तदुत्तरद्वयं जानुनोः तदुत्तरद्वयं कव्योः ततस्तिस्त्रोनाभिहृत्कण्ठेषु
 ततो द्वयं बाह्वोः ततो द्वयं नासयोः ततो द्वयं मूढणोः अन्त्यां शिरसि ततः सुखशायी भवे-
 तिशय्यायां देवं स्थापयित्वा मण्डलशय्ययोरन्तरानगन्तव्यमिति प्रैष्ठदस्वास्विष्टकृदादि-
 होमशेषं समाप्य मण्डलदेवताभ्योनामभिश्चरुणावलीन्दद्यात् नैवारचरुशेषेणादिग्वलिम्
 ततो धामन्त इति पूर्णाहुतिं जुहुयात् इत्यधिवासनम् अथ स्थिरार्चायां क्रमो विशेषश्च संक-
 ल्पादिजलाधिवासान्तं कृत्वा देवं नत्वा स्वागतं देवदेवेशेसादिप्रार्थनोत्थापनाभ्युत्तारणा-

स्थिरार्चायां क्र- दिनेत्रोन्मीलनान्तं पूर्ववत् तत्रास्थिरेशिवलिङ्गे स्वर्णसूच्यागन्धेन ॐ-
 मोविशेषश्च. नमो भगवते रुद्राय हिरण्यरेतसे पराय परमात्मने विश्वरूपायो मा प्रिया-

यनम इत्यङ्गत्वा अजनादिना अयेदिति नेत्रोन्मीलने लिङ्गे विशेषः ततः सूक्तस्तुत्यादिम-
 ण्डलदेवतास्थापनान्तम् ततो मण्डले मूर्तिनिवेशस्ततः शय्यायां देवतारोहणं ततः स्तुतिः
 पूर्वोक्तन्यासाः ततः शय्यायां देवशयनम् ततो ग्रिस्थापनादि पूर्वोक्तान्वाधाने विष्णौ
 नारायणं षोडशाज्याहुतिभिः शिवश्चेत् यातइषुः द्रापे सहस्राणीत्यनुवाकस्थऋग्भी
 रुद्रमाज्येनेति प्रधानोत्तरमूह इति विशेषः लोकपालमूर्तिमूर्तिपतिहोमान्तं पूर्ववत् स्था-
 प्य देवताहोमेनैवारश्चरुर्नास्ति सप्तैव हवींषि ततश्च विष्णोः स्थिरार्चायां पूर्वोक्तसमिच्चित्ता-
 ज्यहोमोत्तरं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा इदं विष्णुरिति पादौ स्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हुत्वा अ-
 तो देवेति शिरःस्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हुत्वा पुरुषसूक्तेन सर्वाङ्गं स्पृशेत् स्थिरं लिङ्गं चेत् समिदाज्य-
 तिलहोमान्ते यातइषु इत्यनुवाकान्तेन द्रापे इति सहस्राणीत्यनुवाकाभ्यां च प्रत्यृचमाज्यं
 हुत्वा सर्वो वै रुद्र इति मूलं स्पृशेत् पुनस्ता एव हुत्वा कद्रुद्रायेति मध्यं पुनस्ता एव हुत्वा नमो हि-
 रण्यबाहव इत्यग्रं स्पृशेत् पुनस्ता एव हुत्वा सर्वरुद्रेण सर्वाङ्गं स्पृशेत् इत्यधिवासने विशेषः
 परेद्युः पीठिकां स्थापयित्वा महीमूर्ष्वित्यावाह्य अदितिर्द्यौरितिस्तुत्वा हीनम इति संपूज्य

तेनैव पूर्णाहुतिं हुत्वा उत्तिष्ठ ब्रह्मण इति देवमुत्थाप्य पुष्पाञ्जलिं दत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा उ-
दुत्यमित्युत्थाप्य कनिक्रददिति सूक्तेन विष्णुं सद्योजातमिति पञ्चानुवाकैर्लिङ्गं गृहं प्रवे-
श्य पीठिकायामिन्द्रादिनामभिरष्टरत्नानि क्षिप्त्वा सप्तधान्यरौप्यमनःशिलाः क्षिप्त्वा
पायसेन संलिप्य प्रणवेनाङ्गन्यासं कृत्वा सुवर्णशलाकामन्तरितां कृत्वा सुलग्ने प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठपर-
मेश्वरेति उक्त्वा ऽतो देवेति विष्णुं रुद्रेण लिङ्गं च स्थापयेत् ततश्च रुहोमप्राणप्रतिष्ठादि इति
स्थिरार्चायामधिवासने परेद्युःकृत्ये च विशेषो ऽन्यत्सर्वमुक्तवक्ष्यमाणचलार्चावदेव अथ
चलप्रतिष्ठायामधिवासनान्ते परेद्युरेकाहपक्षे सद्यो वा उत्तिष्ठ ब्रह्मण इति देवमुत्थाप्य पुरुष-
सूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तूयात् ॥

. १२२ अथ प्रायः स्थिरचलार्चयोः साधारणः प्रयोगः प्रतिष्ठाङ्गं परेद्युर्होमं करिष्य
इति संकल्प्य चक्षुषी आज्येनेत्यन्ते स्थाप्य देवं तन्मन्त्रेण घृतपक्वव्रीहिचरुणा दशाहुतिभि-
रग्निं सोमं धन्वन्तरिं कुहूमनुमतिं प्रजापतिं परमेष्ठिनं ब्रह्माणमग्निं सोमं अग्निमन्नादं अग्निम-
न्नापतिं प्रजापतिं विश्वान् देवान् सर्वान् देवान् अग्निं स्विष्टकृतं पूजाङ्गहोमे विष्णुं श्वेतं संकर्षणादि-
द्वादशदेवताः शाङ्गिणं श्रियं सरस्वतीं विष्णुं कृसरेणैकैकया हुत्या विष्णुं षड्वारं कृसरेण शि-
वश्चेद्भवं शर्वं ईशानं पशुपतिं रुद्रमुग्रं भीमं महान्तं कृसरेणैकैकया ० भवस्य देवस्य पत्नीमिसा-
द्यष्टौ गुडौ दनेनैकैकया ० भवस्य देवस्य सुतमित्यादि ८ हरिद्रोदनेन एकै ० रुद्रं सप्तदशवा-
रं शिवं शंकरं सहमानं शितिकण्ठं कर्पादिनं ताम्रमरुणमपगुरमाणं हिरण्यबाहुं सस्पर्जं रं-
भ्लुशं हिरण्यमेताः कृसरेणैकैकया ० शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि शूर्पतूष्णीं स्थाप्य देवतायै
चतुर्मुष्टीनभ्यादिषोडशदेवताभ्यो नाम्ना चतुश्चतुर्मुष्टीन्निरूप्य तथैव प्रोक्ष्य सघृतजलेश्रप-
यित्वा सुच्यावदानधर्मेण स्थाप्य देवमन्त्रेण दशाहुतीं हुत्वा नामभिर्जुहुयात् अग्नये स्वाहा
१ सोमाय ० २ धन्वन्तरये ० ३ कुव्हे ० ४ अनुमत्यै ० ५ प्रजापतये ० ६ परमेष्ठिने ०
७ ब्रह्मणे ० ८ अग्नये ० ९ सोमाय ० १० अग्नये ऽन्नादाय ० ११ अग्नये ऽन्नपतये ०
१२ प्रजापतये ० १३ विश्वेभ्यो देवेभ्यः ० १४ सर्वेभ्यो देवेभ्यः ० १५ भूर्भुवःस्वरग्न-
ये स्विष्टकृते स्वाहा १६ इति सप्तते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्तऋषयः सप्तधामप्रियाणि
सप्तहोत्राः सप्तधात्वायजन्ति सप्तयोनीरापृणस्वाघृतेन पुनस्त्वादित्यारुद्रावसवः समि-
न्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथयज्ञैः घृतेन त्वंतन्वं वधयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः
इति मन्त्राभ्यां पूर्णाहुतिं कृत्वा चार्यो याओषधीरिति पुष्पफलसर्वौषधीः समर्प्य संपातोदकं
ताम्रपात्रे आदाय देवमन्त्रेण शतवारमभिमन्त्र्य तेन देवशिरसि सिञ्चेत् तत उत्तिष्ठ ब्रह्मण-
इति देवमुत्थाप्य विश्वतश्चक्षुरित्युपतिष्ठेत् एते उत्थापनोपस्थाने चलार्चायामेव देवं
ध्यात्वा जपेत् ब्रह्मणे नमः विष्णवे नमः रुद्राय ० इंद्रादीनष्टौ ० ८ वसुभ्यो ० रुद्रेभ्यो ०
आदित्येभ्यो ० अश्विभ्यो ० मरुद्भ्यो ० कुबेराय ० गङ्गादिमहानदीभ्यो ० अग्नीषोमा-
भ्यो ० इन्द्राग्निभ्यो ० धावापृथिवीभ्यो ० धन्वन्तरये ० सर्वेशाय ० विश्वेभ्यो देवेभ्यो ०

ब्रह्मण इति ततः संपातोदकेन यजमानाभिषेकः देवं ध्यात्वा प्रतिष्ठितं परमेश्वरेति पुष्पा-
 जलं दत्त्वा सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव भक्तानुग्रहाय गृहीतविग्रहं स्वायुधाढ्यं निजवाहनाद्युपेतं
 निजहृत्कमलेऽवस्थितं सर्वलोकसाक्षिणमणीयां संपरमेष्ठ्यसि परमां श्रियं गमयेति मन्त्रेण
 पुष्पाजलावागतं विभाव्या र्चायां विन्यस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् यथा अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठा-
 मन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्राऋषयः ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि क्रियामयवपुः प्राणाख्या देवता
 आं बीजं क्रौं शक्तिः प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः ब्रह्मविष्णुरुद्राऋषिभ्यो नमः शिरसि
 ऋग्यजुःसामच्छन्दोभ्यो० मुखे प्राणाख्या देवतायै० हृदि आं बीजाय० गुह्ये क्रौं शक्त्यै०
 पादयोः ॐ कं खं गं घं ङं अं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने आं हृदयाय० ॐ चं छं जं झं ञं इं
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मने ईं शिरसे स्वाहा ॐ टं ठं डं ढं णं उं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्म-
 ने ऊं शिखायै वषट् ॐ तं थं दं धं नं एं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने ऐं कवचाय हुं ॐ पं फं बं भं-
 मं अं वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मने औं नेत्रत्रयाय वौषट् ॐ यं रं लं वं शं पं सं हं सं अं
 मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने अः अस्त्राय फट् एवमात्मनि देवे च कृत्वा देवं स्पृष्ट्वा जपेत् ॐ-
 आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं पं सं हं सः देवस्य प्राणा इह प्राणाः ॐ आं ह्रीं० हंसः देवस्य जीव इ-
 ह स्थितः ॐ आं ह्रीं० हंसः देवस्य सर्वेन्द्रियाणि ॐ आं ह्रीं० हंसः देवस्य वाङ्मन-
 श्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य स्वस्तये सुखेन मुचिरं तिष्ठन्तु स्वाहा अर्चा हृद्यङ्गुष्ठं दत्त्वा ज-
 पेत् अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च । अस्यै देवत्वमर्चयै मामहेति च कश्चन
 १ प्रणवेन संरुध्य स जीवं ध्यात्वा ध्रुवाद्यौरितित्यृचं जप्त्वा कर्णे गायत्रीं देवमंत्रं च जप्त्वा
 पुरुषसूक्तेनोपस्थाय पादनाभि शिरःस्पृष्ट्वा इहैवैधीति त्रिजपेत् ततः कर्ता स्वागतं देव-
 देवेशमद्राग्यात्त्वमिहागतः । प्राकृतं त्वमदृष्ट्वा मां बालवत्परिपालय १ धर्मार्थकामसि-
 द्ध्यर्थं स्थिरो भव शिवाय नमः । सान्निध्यं तु सदा देवस्वार्चायां परिकल्पय २ यावच्चन्द्रा-
 वनीसूर्यास्तिष्ठन्त्यप्रतिघातिनः । तावच्चयाऽत्र देवेशस्थेयं भक्तानुकम्पया ३ भगव-
 न्देव देवेश त्वं पिता सर्वदेहिनाम् । येन रूपेण भगवंस्त्वया व्याप्तं चराचरम् ४ तेन रूपेण दे-
 वेशस्वार्चायां सन्निधो भव । इति नमेत् अथाचार्यः कर्ता वालिङ्गमर्चावा भूः पुरुषमावा-
 हयामि भुवः पुरुषमा० स्वः पुरुष० भूर्भुवः स्वः पुरुष० इत्यावाह्यं प्रणवेनासनं दत्त्वा
 दूर्वाश्यामाकविष्णुक्रान्तापन्नमिश्रं पाद्यं ॐ इमा आपः शिवतमाः पूताः पूततमामेध्यामे-
 ध्यतमा अमृता अमृतरसाः पाद्यास्ता जुषतां प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महाविष्णुर्विष्ण-
 वे नम इति पाद्यम् भगवान् महादेवो रुद्राय नम इति लिङ्गे एवं देवतांतरेषूहम् इमा आपः-
 शिव० आचमनीयास्ता जुषतां प्रतिगृह्य० इमा आ० अर्घ्यास्ता इत्यर्घ्यम् पञ्चामृतस्नान-
 नम् देवं मन्त्रैः संस्तप्य इदं विष्णुरिति विष्णौ नमो अस्तु नीलग्रीवायेति लिङ्गे कङ्कणं विसृ-
 ज्य वस्त्रं यज्ञोपवीतं च दत्त्वा इमे गन्धाः शुभादिव्याः सर्वगन्धैरलंकृताः । पूता ब्रह्मपवि-
 त्रेण पूताः सूर्यस्वरश्मिभिः १ पूता इत्यादि पूर्ववदिति गन्धम् इमे माल्याः शुभादिव्याः

सर्वमाल्यैरलंकृताः । पूताइत्यादिइतिमालाः । इमेपुष्पाइतिपुष्पाणि । वनस्पतिरसो-
द्भूतो० धूपोयंप्रतिगृह्यतां । प्रतिगृह्णातुभगवानित्यादि ज्योतिःशुक्रंचतेजश्चदेवानांसततं
भियम् । भास्करःसर्वभूतानांदीपो० तां । प्रतिगृह्णातुभगवानितिदीपंदत्त्वाविष्णौसंक-
र्षणादिद्वादशनामभिःपुष्पाणिसमर्प्यतैरेवतर्पणंकृत्वापायसगुडौदनचित्रौदनानिपवि-
त्रंतेविततमितिनिवेद्यसंकर्षणादिनामभिर्द्वादशगृहसिद्धान्नकृसर्राहुतीर्हुत्वा कृसरेणैव
शार्ङ्गणे० श्रियै० सरस्वत्यै० विष्णवे० इतिहुत्वा विष्णोर्नुकं० तदस्याप्रियम्०
प्रतद्विष्णु० परोमात्रया० विचक्रमे० त्रिदेवःपृथिवीं० इतिमन्त्रैःपदजुहुयात् लिङ्गे
तुदीपान्तंकृत्वाभवायदेवाय० शर्वायदेवाय० ईशानायदेवाय० पशुपतयेदेवा० रुद्रा-
यदेवा० उग्रायदेवाय० भीमायदेवाय० महतेदेवायनमइतिपुष्पाणिदत्त्वातैरेवतर्प-
णंकृत्वापवित्रंतेइतिपायसगुडौदनंचनिवेद्यभवायदेवायस्वाहेसाद्यष्टभिःकृसरंजुहुयात्
तिलमिश्रौदनःकृसरः भवस्यदेवस्यपत्न्यैस्वाहेसाद्यष्टभिर्गुडौदनंहुत्वाभवस्यदेवस्यसुता-
यस्वाहेसाद्यष्टभिर्हरिद्रौदनंहुत्वा त्र्यम्बकं० मानोमहान्तं० मानस्तोके० आरात्ते०
विकिरिद० सहस्रागिसहस्र० इतिद्वादशऋचःएतैःकृसरंहुत्वा शिवाय० शंकराय०
सहमानाय० शितिकण्ठाय० कर्पादिने० ताम्राय० अरुणाय० अपगुरमाणाय०
हिरण्यबाहवे० सस्विजराय० बभ्रुशाय० हिरण्यायेतिद्वादशनामभिर्जुहुयात् स्विष्ट-
कृदादिहोमशेषंसमाप्यपूर्वोक्तसर्वहविर्भिविष्णवेलिङ्गायवाबलिंदद्यात् मन्त्रस्तु त्वामे-
कमाद्यंपुरुषंपुरातनंनारायणंविश्वसृजंयजामहे । त्वमेवयज्ञोविहितोविधेयस्त्वमात्मना-
त्मनप्रतिगृहीष्वहव्यम् १ लिङ्गेतुनारायणपदेरुद्रंशिवमिति वदेत् अश्वत्थपर्णेभूर्भुवः-
स्वरोमितिहुतशेषंनिधायप्रदक्षिणीकृत्य विश्वभुजेसर्वभुजेआत्मनेपरमात्मनेनमइति
नस्वाचार्यायद्वादशतिस्रएकांवागांदत्त्वाऋत्विग्भ्योदक्षिणांदत्त्वाशतंद्वादशवाविप्रा-
न्भोजयेदिति प्रासादेनूतनेजलाशयोक्तप्रतिष्ठाविधिःकार्यः तत्रगोरुत्तारणपात्रीप्रक्षे-
पादिनकुर्यात् वारुणहोमस्थानेवास्तुहोमः इतिस्थिरार्चाचलार्चयोःप्रतिष्ठाप्रयोगः

१२३ अथातोपिसंक्षिप्तएकाध्वरविधानेनचलप्रतिष्ठाप्रयोगः संकल्पादिनान्दी-
श्राद्धान्तंप्राग्वत् एकमाचार्यवृणुयात् आचार्योमुकदेवप्रतिष्ठाकर्मकारिष्येइत्यादिसर्ष-
पविकिरणान्तं सर्वतोभद्रमण्डलेप्राग्वन्नामभिर्ब्रह्मादिमण्डलदेवताआवाह्यसंपूज्ययथा-
गृह्यमभिप्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात् आज्यभागान्तेस्थाप्यदेवतांसहस्रमष्टोत्तरशतंवासभि-
दाज्यचरुतिलद्रव्यैर्ब्रह्मादिमण्डलदेवताःप्रत्येकंदशदशतिलाज्याहुतिभिःशेषेणेत्यादि
तुष्णींनिर्वापप्रोक्षणे आज्यभागान्ते तडागनदीतीरगोष्ठचत्वरपर्वतगजाश्वहदवल्मी-
कसंगमेतिदशमृद्भिरष्टवारंदेवंसंस्त्राप्यपञ्चगव्यैःक्रमेणस्त्रापयित्वादूर्वासिद्धार्थपल्लवो-
पेतैरष्टकलशैरापोहिष्ठादिमन्त्रैरभिषिच्याश्रुत्तारणंकुर्यात् सर्वतोभद्रपीठेदेवमुपवेश्य
नाम्नावसृगन्धधूपादिदत्त्वाऽष्टदिक्षुपल्लवादियुतोदकुम्भानष्टौदीपांश्चसंस्थाप्यप्राग्व-

नेत्रोन्मीलनम् चित्रान्नेनबलिदत्त्वापुरुषसूक्तेनस्तुत्वोक्तद्रव्यचतुष्टयस्थाप्यदेवमन्त्रेण हुत्वाएकैकद्रव्यहोमान्तेदेवंस्पृशेत् आज्यहोमेकुम्भेसंपातान्क्षिपेत् मण्डलदेवताभ्योहुत्वाहोमशेषसमाप्यपूर्णाहुतिकुर्यात् ततःपूर्वोक्तरीत्यासूक्तन्यासावाहनप्राणप्रतिष्ठान्तं कृत्वाइहैवैधीतितृचंपुरुषसूक्तंचजप्त्वामूलमन्त्रादिनावाहनादिपञ्चामृतस्नानान्तेसंपातो दकैरिमाआपःशिवतमाइत्यादिनाभिषेकः वस्त्रादिनैवेद्यान्तंप्राग्वत् ताम्बूलफलदक्षिणानीराजननमस्कारप्रदक्षिणादिविधाय पुष्पाञ्जलिदत्त्वासाचार्यःकर्तादेवंनत्वाक्षमाप्याचार्यदक्षिणान्तेऽष्टकुम्भोदकैर्यजमानाभिषेकः विष्णुंस्मृत्वाकर्मेश्वरेऽर्पयेदितिसंक्षेपः ॥

१२४ अथपुनःप्रतिष्ठा मद्यचाण्डालस्पृष्टावह्निदग्धाविप्ररक्तदूषिताशवपापिस्पृष्टाचप्रतिमापुनःसंस्कार्या खण्डितेस्फुटितेस्थानभ्रंशेपूजनाभावेऽश्वगर्दभादिस्पर्शेपतितरजस्वलाचोरैःस्पर्शेचपुनःप्रतिष्ठा खण्डितांभग्रांविधिनोद्धृत्यान्यांस्थाप्य अर्चयाभङ्गचौर्यादौतद्दिनेउपवासः ताम्रादिधातुमूर्तीनांचोरचाण्डालादिस्पर्शेताम्रादिधातूक्तशुद्धिकृत्वापुनःप्रतिष्ठा पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वकमेकरात्रमेकमासंद्दिमासं वार्चनादिविच्छेदेशूद्ररजस्वलाद्युपस्पर्शनेवाजलाधिवासंकृत्वाकलशेनस्तपयेत् ततः पञ्चगव्येनस्तपयित्वाऽष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिसंख्यंवाकलशैःशुद्धोदकेनपुरुषसूक्तेनस्तपयेत् गन्धपुष्पादिनापूजयित्वागुडौदनंनिवेदयेदतिशुद्धिः बुद्धिपूर्वपूजनविच्छेदेशूद्रस्पर्शादौचपुनःप्रतिष्ठयैवशुद्धिः अन्येतु एकाहपूजाविहतौकुर्याद्विगुणमर्चनम् । द्विरात्रेतुमहापूजांसंप्रोक्षणमतःपरम् १ मासादूर्ध्वपूजाविहतौपुनःप्रतिष्ठाप्रोक्षणविधिर्वाकार्यइत्याहुः पुनःप्रतिष्ठादिमलमासशुक्रास्तादावपिकार्यम् देवालयवापीकूपतडागभेदनेआरामसेतुसभाभङ्गेइदंविष्णुर्मानस्तोकेविष्णोःकर्माणिपादोस्येतिच तत्सआज्याहुतीर्हुत्वाब्राह्मणान्भोजयेदिति ॥

१२५ अथप्रोक्षणविधिः देवमुद्रास्यपञ्चवारंमृज्जलैःप्रक्षाल्यपंचगव्यैःस्नापयित्वा कुशोदकैर्विशोध्यमूलेनाष्टोत्तरशतवारंप्रोक्ष्यमूलेनमूर्धादिपीठान्तंसंस्पृश्य तत्स्वन्यासलिपिन्यासमन्त्रन्यासपूर्वकंप्राणप्रतिष्ठांकृत्वामहापूजांकुर्यात् पूजाहीनादिपुष्पसंप्रोक्षणविधिःस्मृतः ॥

१२६ अथजीर्णोद्धारः सचलिङ्गादौभग्रेदग्धेवाकार्यः अयंचानादिसिद्धप्रतिष्ठितलिङ्गादौभङ्गादिदोषेपिनकार्यः तत्रतुमहाभिषेकःकार्यः कर्ताऽमुकदेवस्यजीर्णोद्धारंकरिष्येइत्युक्त्वानान्दीश्राद्धान्तंकृत्वाचार्यवृत्त्वापीठेमण्डलदेवताआवाहयित्वा ॐ व्यापकेश्वरहृदयायनमः ॐ व्यापकेश्वरशिरसेस्वाहेत्यादिषडङ्गंकृत्वादेवतान्तरेमूलमन्त्रेणषडङ्गंकृत्वाऽर्चयेत् अघोरेतिमन्त्रमष्टोत्तरशतंजप्त्वाग्निप्रतिष्ठाप्यअघोरेणघृताक्तस-

षपैःसहस्रंहुत्वेन्द्रादिभ्योनाम्नाबलिंदत्वाजीर्णदेवंप्रणवेनसंपूज्यसाज्यतिलैर्मण्डलदे-
वताहोमंकृत्वाप्रार्थयेत् जीर्णभग्नमिदंचैवसर्वदोषावहंनृणाम् । अस्योद्गारेकृतेशान्तिः
शास्त्रेस्मिन्कथितात्वया १ जीर्णोद्गारविधानंचनृपराष्ट्रहितावहम् । तदधस्तिष्ठतांदे-
वप्रहरामितवाज्ञया २ क्षीराज्यमधुदूर्वासमिद्भिर्देवमन्त्रेणाष्टोत्तरशतंहुत्वातिलैःसह-
स्रंहुत्वापायसेनशतंहुत्वालिङ्गंप्रार्थयेत् लिङ्गरूपंसमागत्ययेनेदंसमधिष्ठितम् । यायास्त्वं
संमितंस्थानंसंत्यज्यैवशिवाज्ञया १ अत्रस्थानेचयाविद्यासर्वविद्येश्वरैर्युता । शिवेन
सहसंतिष्ठेतिमन्त्रितजलेनाभिषिच्यविसर्जयेत् अस्त्रमन्त्रितेनखनित्रेणखात्वालिङ्गमा-
दायवामदेवमन्त्रेणनद्यादौक्षिपेत् मूर्तिप्रणवेनक्षिपेत् दारुजंमधुनाभ्यज्याघोरेणदहेत्
हेमादिमयंयोग्यंकृत्वातत्रैवस्थापयेत् ततःशान्त्यर्थमघोरेणघृतक्षीरमध्वक्तेस्तिलैःसह-
स्रंहुत्वाप्रार्थयेत् भगवन्भूतभव्येशलोकनाथजगत्पते । जीर्णलिङ्गसमुद्गारःकृतस्तवा-
ज्ञयामया १ अग्निनादारुजंदग्धंक्षिप्तंशैलादिकंजले । प्रायश्चित्तायदेवेशअघोरास्त्रे-
णतर्पितम् २ ज्ञानतोऽज्ञानतोवापियथोक्तंकृतंयदि । तत्सर्वपूर्णमेवास्तुत्वत्प्रसादा-
न्महेश्वर ३ अथयजमानःप्रार्थयेत् गोविप्रशिल्पिभूपानामाचार्यस्यचयज्वनः । शा-
न्तिर्भवतुदेवेशअच्छिद्रंजायतामिदम् १ मूर्तौतुविशेषः त्वत्प्रसादेननिर्विघ्नदेहंनिर्मापय-
स्वसौ । वासंकुरुसुरश्रेष्ठतौवच्चंचाल्पकेष्टहे १ वसक्लेशंसहित्वेहमूर्तिवैतवपूर्ववत् । या-
वत्कारयतेभक्तःकुरुतस्यचवाञ्छितम् २ ततो नवांमूर्तिलिङ्गंवाकृत्वोक्तविधिनाप्रति-
ष्ठाकालानपेक्षयामासादवाक्स्थापयेत् इतिजीर्णोद्गारः ॥

१२७ प्रतिमाशिवलिङ्गप्रासादकलशादिभङ्गे स्वामिनोमरणंभवेत् तत्रशान्तिः
कुण्डंकृत्वाविधानेनततोहोमंसमाचरेत् । चरुंचयमदैवत्यंसाधयित्वाविधानतः १ द-
धिक्षौद्रघृताक्तानामश्वत्थसमिधांततः । जुहुयादष्टशतंप्राज्ञइमारुद्रेतिमन्त्रवित् २ माषै-
र्मुद्गैस्तिलैश्चैवघृतेनमधुनापिच । एभिःपञ्चसहस्राणिशाक्तबीजेनहोमयेत् ३ शक्तिबी-
जं ह्रींबीजं भूमिधेनुमन्द्वाहंस्वर्णधान्यंसदाक्षिणम् । दत्त्वाथपञ्चगव्येनस्नायाद्देवालये
द्विजः ४ बलिंदद्याद्यमायाथकूसरैःपायसैस्तथा । ईशानायबलिंदत्वाकृतकृत्योभवे-
न्नरः ५ अत्रमूलंकमलाकरे ॥

१२८ अथपुष्पादिविचारः अपर्युषितनिच्छिद्रैःप्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः । आत्मा-
रामोद्भवैर्मुख्यैर्भक्त्यासंपूजयेत्सुरान् १ त्यजेत्कीटावपन्नानिशीर्णपर्युषितानिच ।
स्वयंपतितपुष्पाणिमलातुपहतानिच २ मुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्कैःकृमियुक्फलैः । पुष्पा-
भावेपत्रपूजापत्रालाभेफलैरपि ३ निवेदयेत्फलालाभेतृणगुल्मौषधीरपि । समित्पुष्प-
कुशादीनिब्राह्मणःस्वयमाहरेत् ४ शूद्रानीतैःक्रयक्रीतैःकर्मकुर्वन्पतत्यधः । लक्षपुष्पा-

१ स्वकीयपुष्पवाटिकोत्थपुष्पाणामुत्पत्तत्वं परारामोद्भवानांवनस्थानांचमध्यमत्वं याचितानामधमत्वमिति-
प्रमांतरैः ॥

चर्चनं क्रयक्रीतैरपि केचित् धर्माजितधनक्रीतैर्यः कुर्यात्केशवार्चनम् । नपर्युषितदोषोस्ति
मालाकारगृहेषु च १ इत्याद्युक्तेर्मालाकारानीतैः क्रयक्रीतैरपि पुष्पपत्रैः पूजयन्ति नित्यपू-
जार्थं परोपवनादेरपि पुष्पादिग्रहे चौर्यदोषेन पूजार्थं पुष्पादिनयाचेत समित्पुष्पकुशा-
दीनि वहन्तं नाभिवादयेत् । तद्गारी चैव नान्यान् हिनिर्माल्यं तद्भवेत्तयोः १ देवोपरि धृतं
वामहस्तेऽधो वस्त्रे च धृतं जलेन्तः क्षालितं च पुष्पं निर्माल्यम् वज्र्यं पर्युषितं पुष्पं वज्र्यं पर्युषि-
तं जलम् । न वज्र्यं तुलसीपत्रं न वज्र्यतीर्थं जलम् १ प्रहरंतिष्ठते जातीकरवीरमहर्निशम् ।
नैव पर्युषितं पद्मं तुलसीविल्वपत्रकम् २ कुन्दं च दमनं चैवागस्त्यं च कलिका तथा । विल्वा-
देरपर्युषितत्वादिन संख्या विल्वः ३० अपामार्गः ३ जाती १ तुलसी ६ शमी ६ शता-
वरी ११ केतकी ४ भृङ्गराजः ९ दूर्वा ८ मन्दारः १ पद्मं १ नागकेसरः २ दर्भः
३० अगस्त्यः ३ तिलः १ मल्लिका ४ चम्पकः ९ करवीरं ८ एतेषामेतद्दिनोत्तरं
पर्युषितत्वम् तुलसीग्रहणकालः वैधृतौ च व्यतीपाते भौमभार्गवभानुषु । पर्वद्वये च संक्रा-
न्तौ द्वादश्यां सूतकद्वये १ तुलसीये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः । नैव छिन्द्या-
द्रवौ दूर्वा तुलसीं निशिसंध्ययोः २ धात्रीपत्रं कार्तिके च पुण्यार्थं मतिमान्नरः । द्वादश्यां
च दिवा स्वापस्तुलस्यावचयस्तथा ३ विष्णोश्चैव दिवा स्नानं वर्जनीयं सदा बुधैः । अत्र
दिवानिषेधाद्रात्रौ स्नानादिषोडशोपचारैः पूजाकार्या दिवा तु गन्धादिपुष्पाञ्जल्यन्ता-
एवोपचारा इति कमलाकराद्विके विष्णोर्द्वादश्यां निर्माल्यापनयनमपि न कार्यमिति तन्त्रा-
न्तरे स्मर्यते एतदपवादः पुरुषार्थचिन्तामणौ नारदीये पञ्चामृतेन संस्नाप्य एकादश्यां
जनार्दनम् । द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसायुज्यमश्रुते १ इति देवार्थे तुलसीछेदो हो-
मार्थे समिधा तथा । इन्दुक्षयेन दुप्येतगवार्थं तु तृणस्य च १ तुलसीग्रहणमन्त्रः तुलस्यमृत-
जन्मासि सदा त्वं केशव प्रिये । केशवार्थं विचिन्वा मवरदाभवशोभने १ जातिमल्लिका-
करवीराशोकोत्पलचम्पकबकुलविल्वशमीकुशाएतानि सर्वदेवतानां विहितानि अथ
विहितप्रतिषिद्धत्वाद् द्विकल्पकानि पाटलाशमीपत्रं च दुर्गायाः कुन्दपलाशवकुलदूर्वाः
शिवस्य कुमुदतगरेसूर्यस्य तुलसीभृङ्गराजतमालपत्राणि शिवदुर्गयोः अगस्तिमाधवी-
लतालोध्रपुष्पं विष्णुशिवयोः धत्तूरमन्दारौ विष्णुसूर्ययोः इति विकल्पितानि अथ वि-
ष्णोः प्रियाणि मालतीजातीकेतकीमल्लिकाशोकचम्पकपुन्नागबकुलोत्पलकुन्दकरवीर-
पाटलातगरपुष्पाणि अन्यानि च सुरभीणि विष्णोः प्रियाणि अपामार्गभृङ्गराजत्वादिरश-
मीदूर्वाकुशदमनकविल्वतुलसीपत्राण्युत्तरोत्तराधिकप्रियाणितुलसीसर्वाधिका जाति-
पुष्पसहस्रेण मालार्पणे कल्पकोटिसहस्रं विष्णुपुरवासः आम्नमर्ज्या पूजने गोकोटिदा-
नफलम् अथ शिवस्य चतुर्णां पुष्पजातीनां गन्धमाघ्रातिशंकरः । अर्कस्य करवीरस्य वि-
ल्वस्य च बकस्य च १ दशसुवर्णदानफलं श्वेतार्कपुष्पम् ततः सहस्रगुणं बकपुष्पम् एवं
धत्तूरशमीपुष्पद्रोणपुष्पनीलोत्पलानामुत्तरोत्तराणां सहस्रगुणत्वम् मणिमुक्ताप्रवालै-

स्तुरत्नैरप्यर्चनंकृतम् । नमृह्णामिविनादेविविल्वपत्रैर्वरानने १ सर्वकामप्रदंविल्वंदा-
रिग्रस्यविनाशनम् । नीलोत्पलसहस्रेणमालार्पणेकल्पकोटिसहस्रंशिवपुरेवासः धत्तूरै-
र्बृहतीपुष्पैश्चपूजनेगोलक्षफलम् पाटलामन्दारापामार्गजातीचम्पकोशीरतगरनागके-
सरपुन्नागजपामलिसहकारकुसुम्भपुष्पाणिशिवाप्रियाणि धत्तूराणिकदम्बानिरात्रौदे-
यानिशंकरे । मदनरत्ने केतकानिकदम्बानीतिपाठः अभावेपुष्पपत्राणामन्नाद्येनाभि-
पूजयेत् । शालितण्डुलगोधूमयवैर्वापिसमाचरेत् १ अथनिषिद्धानि बन्धूककुन्दाति-
मुक्तकेतकीकपित्थबकुलशिरीषनिम्बानि पुष्पपत्रादिकंस्वाभिमुखमुत्तानमर्पयेत् पत्रं
पुष्पंफलंचैवयथोत्पन्नंतथार्पयेत् । इतिवचनात् विल्वपत्रंतुस्वाभिमुखाग्रंन्युञ्जमर्पयेत्
पक्काम्रफलस्यशिवार्पणेवर्षायुतंशिवपुरेवासः सव्यंत्रजेत्ततोसव्यंप्रणालींनैवलङ्घयेदि-
त्यादिस्थिरलिङ्गेप्रदक्षिणाप्रकारः चरेत्सव्येनैव देव्याअपिबकुलकुन्दादिसहितान्येता-
न्येवप्रियाणि धान्यानांसर्वपत्रैश्चपुष्पैर्देवींप्रपूजयेत् । दूर्वाकुन्दैःसिन्धुवारैर्बन्धूकाग-
स्तिसंभवैः १ विल्वपत्रैःपूजनेराजसूयफलम् करवीरस्रजाग्रिष्टोमस्य बकुलस्रजावाज-
पेयस्य द्रोणस्रजाराजसूयस्येति एवंसूर्यविघ्नेशादेरपिप्रायोविष्णुवत्ज्ञेयानि ॥

१२९ अथशिवनिर्माल्यग्रहणविचारः अग्राहंशिवनैवेद्यंपत्रंपुष्पंफलंजलम् । शा-
लग्रामाशिलासंगात्सर्वयातिपवित्रताम् १ शैवसौरनैवेद्यभक्षणेचान्द्रायणं अभ्यासेद्वि-
गुणम् मयाभ्यासेसांतपनम् अन्यान्यनिर्माल्येप्यनापद्येवम् इदंचज्योतिर्लिङ्गस्वयंभूलि-
ङ्गसिद्धप्रतिष्ठापितलङ्गातिरिक्तस्थावरलङ्गावपयम् ज्योतिर्लिङ्गादौतुपूजकेनदत्तंफ-
लतीर्थादिकंभक्त्याशुद्ध्यर्थग्राहंनलोभेन पञ्चायतनस्थितलिङ्गेषुचरेषुप्रतिमासुचान्ना-
देरपिस्वयंग्रहणेपिनदोषः ज्योतिर्लिङ्गाद्यन्यस्थिरलिङ्गेषुतीर्थोदकचन्दनमात्रंश्रद्धा-
र्वाद्ग्राहोपासकैरेवग्राह्यम् ज्योतिर्लिङ्गादौपूजकदत्तमन्नमापिभक्ष्यमितिचेचित् ॥

१३० अथसाधारणमुहूर्तविचारः ज्युनरारोहिणीध्रुवम् मघाभरणीपूर्वात्रयंकूरम्
श्रवणत्रयपुनर्वसुस्वाश्वरम् अश्विनीहस्तपुष्यंक्षिप्रम् अनुराधारेवतीमृगचित्रंमृदु कृ-
त्तिकाविशाखेमिश्रम् मूलाश्लेषाज्येष्ठार्द्रास्तीक्ष्णम् इतिनक्षत्रसंज्ञाः यत्रनोक्तांतथि-
स्तत्रग्राह्यारिक्ताममांविना । वारोपियत्रनप्रोक्तस्तत्रार्काकिंकुजान्विना १ चरमृदुक्षि-
प्रध्रुवमूलविशाखामघासुसकुजेशुभवारेभूकर्षणंहितम् सूर्यसक्तनक्षत्रात्र्यष्टनवाष्टसुअ-
शुभंशुभमशुभंशुभमितिहलचक्रम् अत्रैव नक्षत्रेशनिभौर्माभिन्नवारेबीजवापः सस्यारोपणं

धान्यविचारः च धान्यच्छेदश्च क्षीरवृक्षजन्यःखलमध्येस्तम्भः धान्यानामर्दनंज्येष्ठा-
मूलमघाश्रवणरेवतीरोहिण्यनुराधाफलगुनीद्वयेशुभम् धान्यसंग्रहः क्षिप्रध्रुवचरमृदुमू-
लेषुजगुरुशुक्रेषुचरभिन्नलग्नेशुभः ॐधनदायसर्वलोकहितायदेहिमेधान्यंस्वाहेतिमन्त्रं
लिखित्वाधान्यागारेक्षिपेत् तेनधान्यवृद्धिः बुधमन्ददिनेनैवधनधान्यव्ययःशुभः ।
अद्यान्मवाग्नसंदारेमृदुक्षिप्रचरेदिवा १ अथवस्त्रादि वस्त्रभूषणविधिर्धुवाश्विनीहस्त-

वस्त्रादिविचारः. पञ्चकपुनर्वसुद्वये । पौष्णवासवभयोश्चसत्तिथौमन्दभौमशशिवा-
रान्विना १ अनुक्तेपीष्टदं वस्त्रं विप्राज्ञोत्सवलब्धिषु । ध्रुवपुण्यादितौयोषिद्धत्तैयाव-
स्त्रभूषणे १ नप्राप्नोतिपतिप्रीतिस्नातिवारुणभेचया । पादुकासनशय्यादेर्भोगःसत्ति-
थिवासरे २ ध्रुवक्षिप्रमृदुश्रोत्रभरणीषुपुनर्वसौ । चेन्नव्यवस्त्रंमध्यांशेदग्धस्फुटितप-
ङ्कितम् ३ तत्त्यजेच्छान्तिकंकुर्यात्त्यजेदेवान्सभागयोः । विज्ञेयमेतच्छय्यायामास्तृतौ
पादुकास्वपि ४ सूचीकर्मानुराधाशिवचित्रामृगपुनर्वसौ । वस्त्रंक्षाल्यधारणोक्तेकाले
बुधदिनंघनिना ५ भोजनंभाजनेरौप्यस्वर्णकांस्यादिनिर्मिते । कुर्यादमृतयोगेषुचरक्षि-
प्रमृदुध्रुवैः ६ स्याद्रूषणानांघटनंचरक्षिप्रमृदुध्रुवैः । शुभवारेरन्नवतांमिश्रभेपिरवौ
कुजे ७ इतिवस्त्रादिविचारः शस्त्राणांघटनंकूरमिश्राश्विमृगतीक्ष्णभे । शस्त्रंधार्यध्रुव-

शस्त्रादिविचारः. क्षिप्रमृदुज्येष्ठाविशाखके १ सेवाकार्याक्षिप्रमैत्रध्रुवैर्ज्ञेयार्कभार्गवे ।
मन्देपिचेत्सेवकर्क्षस्वामिभान्नाद्वितीयकम् २ हस्तषट्कध्रुवश्रोत्ररेवतीपुष्यभेशुभम् । पु-
नर्वसौचशिविकागजाश्वादिपुरोहणम् ३ राज्ञां विलोकनंक्षिप्रश्रुतिद्वयमृदुध्रुवे । नृ-
त्यारम्भःपुष्यमृगध्रुवज्येष्ठाधनिष्ठयोः ४ अनुराधाशतभिपग्यस्तेस्याच्छुभवासरे ।
विपणिःस्यान्मृदुक्षिप्रध्रुवैरिक्ताकुजान्विना ५ क्रयःकार्योऽश्विनीस्वहतीश्रवाश्चित्राश-
तान्त्यभे । विक्रयोभरणीपूर्वात्रयाश्लेषासुमिश्रभे ६ सेतुबन्धोध्रुवेस्वात्यांजीवार्कश-
निवासरे । नानापशुक्रियाहस्तपुण्याद्रामृगमिश्रभे ७ पुनर्वसौधनिष्ठाश्विपूर्वाज्येष्ठा-
शतान्त्यभे । त्यक्त्वार्कभौमेन्दुशनीन्श्रुतिचित्राध्रुवाणिच ८ अमारिक्ताष्टमीश्चापि
गतिक्रयमुखाःशुभाः । द्रव्यंलघुचरैर्योज्यं वृद्ध्यर्थंचरलग्नके ९ ऋणंभौमेनगृहीयाद्दृ-
द्धियोगेऽर्कसंक्रमे । धनिष्ठापञ्चकेहस्तेत्रिपुष्करद्विपुष्करे १० भौमादिषुऋणच्छेदंकु-
र्याच्चधनसंग्रहम् । बुधेधनंनप्रदेयंसंग्रहस्तुबुधेशुभः ११ शन्यर्कारैस्त्रिपादक्षेभद्रातिथ्या
त्रिपुष्करः । मृगचित्रार्धानिष्ठासुतत्तिथ्याह्निद्विपुष्करः १२ शुभाशुभेषुत्रिगुणं
द्विगुणंचफलंक्रमात् । मिश्रकूरेषुतीक्ष्णेषु स्वात्यांद्रव्यंनलभ्यते १३ दत्तंप्रयुक्तंनिक्षि-

नष्टद्रव्यविचारः. स्रनष्टं चेत्साहनारदः । अन्धंमन्दंचचिबिटंसुलोचनमितिक्रमात् १४
गणनीयंरोहिणीभादन्धेनष्टंलभेदुतम् १५ मन्देयत्राल्लभेतैवचिबिटस्वक्षयोर्नहि । अ-
न्विष्यपूर्वतोन्धेषुमन्दसंज्ञेषुदक्षिणे १६ प्रतीच्यांचिबिटाख्येषुसुलोचनउदग्दिशि ।
राजाभिषेकःश्रवणेध्रुवक्षेज्येष्ठामृदुक्षिप्रउदग्रवौस्यात् । सक्त्वाररिक्ताधिकचैत्ररात्रीश्च-
न्द्रेज्यशुक्राभ्युदयेशुभाय १ जलाशयानांखननंमघापुष्यध्रुवेमृगे । पूर्वाषाढानुराधा-
न्त्यधनिष्ठाशतहस्तभे १ जलराशिगतेचन्द्रेलग्नस्थेचबुधेगुरौ । क्षौरंचौलोकनक्षत्र-
वारादिषुशुभंजगुः २ पञ्चमेपञ्चमेराज्ञादिनेन्येषांयहच्छया । श्मश्रुकर्मभवेक्षेत्रव-
क्षौरविचारः. मेदिवसेकचित् ३ क्षौरंभूतेरतदंशेवर्जयेच्चजिजीविषुः । क्षौरंनकु-

युरभ्यक्तभुक्तस्नातविभूषिताः ४ प्रयाणसमरारम्भेनरात्रौनचसंध्ययोः । श्राद्धाह-
प्रतिपद्विक्ताव्रताहिचनवैधृतौ ५ प्रशस्तंजन्मनक्षत्रंसर्वकर्मसुकोतितम् । क्षौरप्रया-
णभैषज्यविवादेषुनशोभनम् ६ षष्ठ्यमापूर्णिमापातचतुर्दश्यष्टमीतथा । आसुसन्नि-
हितपापतैलेषुस्त्रीभगेश्वरे ७ राजकार्यनियुक्तानानराणांभूपजीविनाम् । श्मश्रुलो-
मनखच्छेदेनास्तिकालविशोधनम् ८ क्षौरंनैमित्तिकंकार्यनिषेधेसत्यपिधुवम् । यज्ञे
मृतौबन्धमोक्षेनृपविप्राज्ञयापिच ९ प्राग्वयस्कैःसपितृकैर्नकार्यमुण्डनंसदा । मुण्डन-
स्यनिषेधेपिकर्तनंतुविधीयते १० उदङ्मुखःप्राङ्मुखोवावपनंकारयेत्सुधीः । केशश्म-
श्रुलोमनखान्युदकसंस्थानिवापयेत् ११ आनर्तोहिच्छत्रःपाटलिपुत्रोदितिर्दितिः
श्रीशः । क्षौरेस्मरणादेषांदोषानश्यंतिनिःशेषाः १२

१३१ अथरोगोत्पत्तौनक्षत्रफलम् अश्विन्यांरोगोत्पत्तौएकाहंनवदिनानिवापञ्च-
विंशतिदिनानिवापीडा १ भरण्यामेकादशैकविंशतिर्वामासंवामृत्युर्वा २ कृत्तिकायां
दशनवैकविंशतिर्वा ३ रोहिण्यांदशवानववासप्तवात्रीणिवाहानि ४ मृगेषञ्चनववा-
त्रिंशद्वा ५ आर्द्रायांमृत्युर्वादशाहंवामासंवा ६ पुनर्वसौसप्तनववामृत्युर्वा ७ पुष्येसप्तवा-
मृत्युर्वा ८ आश्लेषायांमृत्युर्विंशतिस्त्रिंशद्वा नववादिनानिपीडा ९ मघायांमृत्युर्वासार्ध-
मासंवामासंवाविंशतिदिनानिवापीडा १० पूर्वाफलगुन्यांमृत्युर्वाब्दमासंवापीडापञ्च-
दशवांषष्टिर्वादिनानि ११ उत्तरायांसप्तविंशतिःपञ्चदशसप्तवादिनानि १२ हस्तेमृत्यु-

१ ज्वरपीडापरिहारायशान्तयः शान्तिसारे । नीलोत्पलपुष्पेपूजा । गुग्गुलुधूपः । क्षीरलङ्कनैवेद्यम् । देवस्य-
त्वेतिपूजामंत्रः । क्षीरवृक्षसमिप्रधानद्रव्यम् । गायत्र्याष्टशतहुत्वादध्योदनबलिहरेत् ॥ २ गुडापूपनैवेद्यं । कृष्णसु-
रभिपुष्पम् । महिषाक्षोधूपः । त्र्यम्बकमितिपूजामंत्रः । घृतमधुतिलाहोमद्रव्यम् । गायत्र्याष्टोत्तरशतंयमायहुत्वा
एकविंशतिदिनांतिसुखीस्यात् ॥ ३ घृतौदननैवेद्यम् । यथिकापुष्पपूजा । सार्पिधूपः । पुनंतुमादेवजनाइतिपूजा-
मंत्रः । सावित्र्याष्टोत्तरशतंध्योदनंचहुत्वाहुतशेषेणबलिहरेत् ॥ ४ क्षीराक्षनैवेद्यम् । कमलपुष्पपूजा । सर्ज-
रसोधूपः । नमोब्रह्मणइतिपूजामंत्रः । घृतसर्वधान्यानिचहोमद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतंहुत्वाक्षीराभेनप्रजा-
पतयेबलिदद्यात् ॥ ५ पायसनैवेद्यं । कुमुदोत्पलपुष्पपूजा । दशांगोधूपः । नवोनवइतिपूजामंत्रः । मुद्गतिलपंच-
गव्यहोमद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वामुद्गतिलैश्चंद्रायबलिदद्यात् ॥ ६ सोहालकनैवेद्यम् । धतूरपुष्पपूजा ।
अगर्धूपः । नमःशंभवेतिपूजामंत्रः । मध्वाज्यहोमद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वापायसाभेनरुद्रायबलिद-
द्यात् ॥ ७ गुडौदनंनैवेद्यम् । मल्लिकापुष्पपूजा । मलयजोधूपः । अदितिद्यौरितिपूजामंत्रः । घृततण्डुलाः प्रधा-
नद्रव्यम् । गायत्र्याष्टोत्तरशतहुत्वाअदितयेगंधमाल्यौदनैर्बलिदद्यात् ॥ ८ खण्डमण्डकानैवेद्यम् । मल्लिकासरो-
रुहंचपुष्पम् । गुग्गुलुधूपः । बृहस्पतेअतीतिपूजामंत्रः । घृतपायसंद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वागंधमाल्यौ-
दनैर्बृहस्पतयेबलिदद्यात् ॥ ९ पायसनैवेद्यम् । अतसीपुष्पपूजा । घृतमण्डोधूपः । मधुवाताइतिपूजामंत्रः । द-
धिमध्वाकंकसरान्नद्रव्यम् । गायत्र्याष्टोत्तरशतहुत्वासक्त्वभेननागायबलिदद्यात् ॥ १० घृतपूरकनैवेद्यम् । चं-
पकपुष्पपूजा गुग्गुलुधूपः । पितुनुस्तोषमितिपूजामंत्रः । घृतमधुमिश्रतिलाक्षतवटपत्राणिद्रव्यम् । सावित्र्याष्टो-
त्तरशतहुत्वातिलैः पितृभ्योबलिदद्यात् ॥ ११ रक्तमाल्यौदनंनैवेद्यम् । बिल्वफलधूपः । अर्यमणनुदेवमितिपू-
जामंत्रः । घृतप्रियंगवःद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वा गंधपुष्पेणसूर्यायबलिदद्यात् ॥ १२ कृसरंनैवेद्यम् ।

रष्ट्रवानववासप्तवापञ्चदशवाहानि १३ चित्रायांपक्षमष्टवादशवाएकादशवाहानि १४
 स्वात्यामृत्युर्वैकट्यत्रिचतुःपञ्चमासैर्वादशदिनैर्वारोगेनाशः १५ विशाखायांमासंवाप-
 क्षंवाष्टदिनंविंशतिदिनंवापीडा १६ अनुराधायांदशरात्रमष्टाविंशतिरात्रंवा १७ ज्ये-
 ष्ठायांमृत्युर्वापक्षंवामासंवैकविंशतिरात्रंवापीडा १८ मूलेमृत्युःपक्षंनवरात्रंविंशतिरा-
 त्रंवापीडा १९ पूर्वाषाढायांमृत्युर्वाद्वित्रिषडादिमासैर्विंशतिदिनैःपक्षेणवारोगेनाशः
 २० उत्तराषाढायांसार्धमासंविंशतिरात्रंवामासंवा २१ श्रवणेपञ्चविंशतिर्दशवाएका-
 दशवापष्टिर्वाहानि २२ धनिष्ठायांदशरात्रंपक्षंमासंत्रयोदशैरात्रंवा २३ शततारका-
 यांद्वादशैर्कादशवा २४ पूर्वाभाद्रायांमृत्युर्वाद्वित्र्यादिमासंवादशैरात्रंवा २५ उत्तरा-
 भाद्रायांसार्धमासंपक्षंमासंद्वादशैर्वाहंवा २६ रेवत्यांज्वराद्युत्पत्तौदशाहमष्टाविंशतिरात्रं
 वापीडा २७ जन्मनक्षत्रेजन्मराशौअष्टमचन्द्रेरोगोत्पत्तौमृत्युः २८ अर्कादिद्वारेक-
 मेणमघाद्वादश्यौविशाखैकादश्यौपञ्चम्यार्द्रतृतीयोत्तराषाढेशततारापष्ट्यौअष्टम्यश्वि-

श्वेतकरवीरपूजा । बिल्वफलधूपः । यन्मेतिमन्त्रः । तिलमापसर्पिर्वाहियवद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वातैरे-
 वार्यम्णेबलिदद्यात् ॥ १३ अपूपनैवेद्यम् । रक्तकरवीरपूजा । दशांगोधूपः । उदयमितिमन्त्रः । दधिघृतद्रव्यम् ।
 सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वागंधपुष्पेणबलिदद्यात् ॥ १४ मोदकनैवेद्यम् । जपापुष्पपूजा । दशांगोधूपः । चित्रदेवा-
 नामितिमन्त्रः । जलमिश्रघृतचित्रादनद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वात्वष्ट्रेघृतमिश्रमुद्रैर्बलिदद्यात् ॥ १५ दध्यौ-
 दनैवेद्यम् । दमनकपुष्पपूजा । श्वेतागुरुधूपः । सनपितेवेतिमन्त्रः । घृताक्तयवाद्व्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशत
 हुत्वागंधपुष्पेणवायवेबलिदद्यात् ॥ १६ गुडकनैवेद्यम् । बन्धूकपुष्पपूजा । देवदारुधूपः । शनइंद्राग्री इतिपू-
 जामन्त्रः । दुग्धौदनघृतद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वापयोमिश्रितैर्गंधमाल्यैरिन्द्राग्निभ्यांबलिदद्यात् ॥ १७ पा-
 यसाज्यनैवेद्यम् । आरक्तपुष्प । चंदनधूपः । कर्पूरदीपः । मित्रस्यचर्षणीघृतइतिपूजामन्त्रः । घृताक्तसूरणकंदंद्र-
 व्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वामधुशर्करापायसघृताक्तमाषाण्मृद्गंधपुष्पसहितंमित्रायबलिदद्यात् ॥ १८ चि-
 त्रौदनैवेद्यम् । पटोलीपुष्पपूजा । कर्पूरागरुधूपः । इंद्रोइतिपूजामन्त्रः । घृताक्तसूरणकंदंद्रव्यम् । सावित्र्या-
 ष्टोत्तरशतहुत्वागंधपुष्पेणद्रायबलिदद्यात् ॥ १९ मत्स्यमांससुरापोलिकानैवेद्यम् । रक्ताशोकपुष्पपूजा । भेषज-
 गोधूपः । मोषुणःपराइतिपूजामन्त्रः । सघृतकंदमूलद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वानिर्कृतयेपायसान्नैर्बलिद-
 द्यात् ॥ २० मण्डकानैवेद्यम् । कल्हारपुष्पपूजा । मनःशिलाधूपः । आपोहिष्ठेतिमन्त्रः । रक्तशालिर्द्रव्यम् । सा-
 वित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वा वरुणायपायसान्नैर्बलिदद्यात् ॥ २१ पंचमक्षनैवेद्यम् । पंचवर्णपुष्पैःपूजा । लाक्षाधूपः ।
 विश्वेदेवासआगतइतिमन्त्रः । घृतसल्लकीखडानिद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वाविश्वेभ्योदेवेभ्यः पायसान्नैर्ब-
 लिदद्यात् ॥ २२ क्षीरशर्कराघृतमण्डकानैवेद्यम् । जातीपुष्पपूजा । दशांगोधूपः । अतोदेवाइतिमन्त्रः । रक्त-
 तंदुलाद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वागंधपुष्पेणविष्णवेबलिदद्यात् ॥ २३ पात्सनैवेद्यम् । शतपत्रपुष्पपूजा ।
 गुग्गुलुधूपः । त्रायंतामिहदेवाइतिमन्त्रः । बिल्वोदुम्बराश्वत्थसमिधोद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वाघृतमिश्र-
 मुद्रैर्वसुभ्योबलिदद्यात् ॥ २४ घृतमण्डकानैवेद्यम् । जलोद्भवपूजा । कर्पूरागरुधूपः । इमंमेवरुणेतिमन्त्रः । अ-
 श्वत्थसमिधोद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वा वरुणायपायसेनबलिदद्यात् ॥ २५ दधिघृतनैवेद्यम् । अर्कपुष्प-
 पूजा । सर्वौषधिधूपः । शनोअजएकपादितिमन्त्रः । घृतकूष्मांडखंडद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वागंधमा-
 ल्यौदनैर्जैकपादेबलिदद्यात् ॥ २६ गुडसहितौदननैवेद्यम् । पंकजपत्राणिपुष्पं घृतधूपः । विष्णोर्योनिमितिपूजा-
 मन्त्रः । घृतयुतमाषमुद्राद्रव्यम् । सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वागंधपुष्पेणाहिर्बुध्यायबलिदद्यात् ॥ २७ तिलतडुलपि-
 ष्टनैवेद्यम् । मंदारपुष्पपूजा । गुग्गुलुधूपः । इंसःशुचिपदितिमन्त्रः । घृतान्नजलसहितकदलीफलानिचन्द्रव्यम् ।
 सावित्र्याष्टोत्तरशतहुत्वागंधपुष्पादिभिःपूष्णेबलिदद्यात् ॥ इतिमदनरत्नेप्रोक्ताःशांतिसारेनक्षत्रशांतयः ॥

न्यौपूर्वाषाढानवम्यौचेतित्रयाणांयोगोमृत्युः एवमर्कादौअनुराधाभरण्यौआर्द्रोत्तरा-
षाढेमघाशततारेविशाखाश्विन्यौज्येष्ठामृगौश्रवणाश्लेषेपूर्वाभाद्रपदाहस्तौचेन्मृत्युयो-
गः अत्रोक्तास्तिथिवारनक्षत्रशान्तयोविस्तृताःकार्याः येषुनक्षत्रेषुमरणमुक्तंतत्रशा-
न्तिरावश्यकी अन्यत्रकृताकृता ॥

१३२ अथसर्वनक्षत्रसाधारणःशान्तिप्रयोगः देशकालौसंकीर्त्यममोत्पन्नव्याधे-
र्जीवच्छरीराविरोधेनसमूलनाशार्थममुकनक्षत्रशान्तिकरिष्यइतिसंकल्प्यगणेशपूजादि
आचार्यवृत्वाकुम्भोपरिपूर्णपात्रेद्वादशदलेनक्षत्रदेवताप्रतिमांसौवर्णीसंपूज्यद्वादशदले-
षुसंकर्षणादिद्वादशमूर्तीद्वादशादिसान्वासंपूज्यदूर्वासमित्तिलक्षीराज्यैर्गार्ग्यातत्तद्दे-
वतायैअष्टोत्तरशतंहुत्वामरणादिपीडाधिक्योक्तौसहस्रंहुत्वादध्योदनबलिंदत्त्वाचार्या-
यगांमतिमांचदद्यादितिसंक्षेपः शान्तिमयूखादौनक्षत्रभेदेनहविर्मन्त्रबलिधूपादिभेद-
स्तिथिवारदेवतामन्त्रादिभेदइत्यादिविस्तरोद्रष्टव्यः कर्मविपाके जातवेदसइत्यृचोऽयु-
तंलक्षंवाजपोरुद्रेनमकानुवाकैःसहस्रकलशस्नानंवाविष्णौसहस्रावृत्तपुरुषसूक्तेनसहस्र-
घटस्नानंवाज्वरनाशकम् यद्वाश्रीभागवतस्थज्वरस्तोत्रजपः ॥

• १३३ अथसर्करोगनाशकानि रोगानुसारेणलघुरुद्रमहारुद्रातिरुद्राणांजपोभिषे-
कोवा विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्यशतंसहस्रमयुतंवाजपः सौरंजपःसूर्यनमस्कारार्घ्यदा-
नानिमुष्णामित्वेतिमुक्तजपोऽच्युतानन्तगोविन्देतिनामत्रयजपोमृत्युंजयजपश्चरोगा-
नुसारेणेतिसर्वरोगहराणि ज्येष्ठामूलश्रुतिस्वातीमृदुक्षिप्रपुनर्वसौ । गुरुशुक्रेन्दुवारेषु
शस्तंभेषजभक्षणम् १ रिक्तायांचरलग्नेमिश्रक्षिप्रेन्द्रमूलपूर्वासु । चित्राभरणीश्रवणत्र-
यमेरविकुजबुधार्कजेस्नायात् २ वैधृतौचव्यतीपातेभद्रायांसंक्रमेतथा । रोगमुक्तस्ना-
नमंत्रचन्द्रताराबलंनवा ३ ॥

१३४ अथाभ्यङ्गः भद्रासंक्रमपातवैधृतिसितेज्याकार्ष्णद्यादिषुश्राद्धाहेप्रतिप-
द्वयेपरिहरेद्धेतुंविनाभ्यङ्गनम् । माङ्गल्यंविजयोत्सवोब्दवदनंदीपावलीहेतवोभ्यङ्ग-
स्याथबुधाम्बुपर्क्षपितृभाभ्यङ्गात्पतिध्यङ्गना १ अथापवादः सार्षपगन्धतैलंचयत्तैलंपु-
ष्पवासितम् । द्रव्यान्तरयुतंतैलंपक्ततैलंनदुष्यति १ किंचिद्गोघृतयुक्तंवाविप्रपादरजो-
न्वितम् । नित्याभ्यङ्गेचनोदुष्टंतैलंनिन्देहिसर्वदा २ स्वौषुष्पंगुरौदूर्वाभौमवारेच
मृत्तिकाम् । भार्गवेगोमयंक्षिप्वातैलस्नानंसुखावहम् ३ ॥

१३५ गृहारम्भः वैशाखेफाल्गुनेपौषेश्रावणेमार्गशीर्षके । गृहारम्भप्रवेशौस्तः
स्तम्भोच्छ्रायश्चशस्यते १ ज्येष्ठकार्तिकमाघांश्चशुभदान्प्राहनारदः । तृणगेहंसर्वमासे
पौषेमुख्यगृहंनहि २ हस्तत्रयध्रुवमृदुधनिष्ठाद्वयपुण्यभे । रिक्ताअर्ककुजौसत्कागृहं
कुषादिशेदपि ३ सिलान्यासंचखातंचश्रुसंभिकूरमित्रभैः । आश्लेषामूलपुण्यार्कमृ-

गान्त्यधुवभैरपि ४ केन्द्राष्टमेपापहीनेवेश्मकृत्यस्थिरोदये । धनिष्ठापञ्चकेवर्ज्यःस्त-
म्भोच्छ्रायःसदाबुधैः ५ नेष्टानिसप्तसूर्यर्क्षादिष्टान्येकादशाष्टमात् । दशशिष्टानिने-
ष्टानिचक्रेस्युष्टृषवास्तुनि ६ यद्वातुर्यात्पञ्चदशात्त्रयोविंशतिसंख्याकात् । वेदाब्धि-
पञ्चनेष्टानिगृहारम्भप्रवेशयोः ७ स्नानपाकस्वापवस्त्रभुजीनांपशुकोशयोः । देवानां
चगृहान्कुर्यात्पूर्वादौमुख्यवेश्मनः ८ उदग्दिशधुवमुखाज्ज्ञात्वाप्राचींप्रसाधयेत् ।
कोणाध्वभ्रमकूपद्वाःपङ्कस्तम्भदुमामरैः ९ विद्धादुष्टाद्वार्नदोषोगृहोच्चद्विगुणान्तरे । सू-
त्रंभित्तिशिलान्यासंस्तम्भस्यारोपणंतथा १० आग्नेयींदिशमारभ्यकुर्यादित्याहक-
श्यपः । अन्यवेश्मस्थितंदारुनान्येवेश्मनियोजयेत् ११ नूतनेनूतनकाष्ठंजीर्णेजीर्णं
प्रशस्यते । द्वात्रिंशाधिकहस्तेचतुणागारेचतुर्मुखे १२ नतत्रचिन्तयेद्धीमान्गुणानाय-
व्ययादिकान् ॥

१३६ अथगृहप्रवेशः वास्तुपूजाविधिःकार्यःपूर्वमेवप्रवेशतः । मैत्रधुवक्षिप्रचरमू-
लभैर्धनपुत्रकृत् १ वास्तुशान्तिप्रयोगोन्यतोज्ञेयः वास्तुशान्तिर्दिवौक्ताप्रवेशस्तुनि-
शिकृच्छित् । गृहप्रवेशःप्रारम्भोदितमासादिकैःशुभः १ कचिन्माघोर्जशुक्रेषुकैश्चिदु-
क्तोमृदुधुवे । श्रेष्ठःक्षिप्रैश्चैर्मध्योनिन्द्यस्तीक्ष्णोग्रमिश्रभैः २ त्रिषडायेखलैःसद्भिःष-
डष्टव्ययवर्जितैः । शुद्धेम्बुरन्ध्रेचतनौविजनुर्लघ्नभाष्टमे ३ ऋक्षाणिपञ्चसूर्यर्क्षानेष्टा-
न्यष्टचतुर्दशात् । शेषभानिशुभान्येवंप्रवेशेघटचक्रकम् ४ इतिवास्तुप्रकरणम् ॥

१३७ अथधनाद्यर्थगमनम् श्रुतिद्वयाश्विपुण्यान्त्यानुराधामृगहस्तभे । पुनर्वसौ
गोचरेष्टप्रदवारेत्रजेन्नरः १ अभिजिद्रंगमेश्रेष्ठदक्षिणाशांविनाक्षणः । मघाचित्रात्र-
याश्लेषाभरण्यार्द्राःसकृत्तिकाः २ पूर्वाभाद्राचनेष्टाःस्युःप्रयाणेजन्मभंतथा । त्यजे-
द्विक्तांपर्वषष्ठ्यष्टमीद्वादशिकास्तिथीः ३ कृत्तिकाभरणीपूर्वामघानांघटिकाःक्रमात् ।
एकविंशतिसप्ताथषोडशैकादशसजेत् ४ ज्येष्ठाश्लेषाविशाखासुस्वात्यांचापिचतुर्दश ।
भृगोर्मतेसंकटेऽपिसर्वास्वार्तीमघांत्यजेत् ५ भरण्याःपूर्वमर्धचचित्राश्लेषांतकोत्तरम् ।
वारशूलःसोमशनीप्राच्यामीज्यस्तुदक्षिणे ६ रविशुक्रौप्रतीच्यांस्यादुदीच्यांबुधम-
ङ्गलौ । पूर्वादिदिक्षुमेषाद्याःक्रमात्त्रिश्चन्द्रराशयः ७ संमुखोदक्षिणोऽब्जःसन्पृष्ठे
वामेऽतिनिन्दितः । दिशियत्रोदेतिशुक्रस्तांदिशंनत्रजेन्नरः ८ नत्रजेत्संमुखेज्ञेपिशु-
भंपृष्ठोपिवामतः । रेवतीमेषगेचन्द्रेशुक्रान्ध्यात्संमुखंत्रजेत् ९ प्रयाणेशुभाःकेन्द्र १।४ ।
७।१० कोणेषु ९।५ शस्ताःखलारूपायषट्खेष्व ३।११।६।१० निष्टःशनिःखे १० ।
कविःसप्तमे ७ ग्लौःषडष्टान्त्यलग्ने ६।८।१२।१ विलग्नैश्वरोप्यस्तपष्ठाष्टमान्त्ये ७।६।
८।१२ ॥ १ ॥ केन्द्रेवक्रीवक्रिवर्गोलग्नैवारश्चवक्रिणः । कुम्भःकुम्भनर्वांशश्चलग्नैत्या-
ज्यःमयत्नतः २ मीनलग्नैतदंशेवायातुर्मार्गोऽतिदुःखदः । शत्रुर्लघ्नमतःषष्ठैतत्पतिर्वा
मृतिप्रदः ३ शत्रुक्षेत्रेतदंशेवातदृष्टेगमनंसत् । लग्नैस्तंगतराशिश्चजन्मराशिश्चनी

शुभः ४ शशीवर्गोत्तमेलप्रेवर्गोत्तमयुतेजयः । शुक्लादितिथिवारक्षयोगोऽश्वैरष्टभि-
स्त्रिभिः ५ त्रिस्थस्तष्टोवशिष्टश्चेत्सर्वाङ्कःसर्वकामिकः । त्रिषुक्रमाद्भवेच्छून्यदुःखदा-
रिश्यमृत्युदम् ६ यद्येकस्मिन्नेवदिनेपुराद्गच्छेत्पुरान्तरम् । प्रावेशिकीकालशुद्धिस्तदा
ज्ञेयानयात्रिकी ७ प्रवेशान्निर्गमोनेष्टःप्रवेशोर्निर्गमादपि । जिष्णोःकदापिनवमेधि-
ष्येवारेतिथौतथा ८ याम्यादिग्गमनंशय्यावितानंछादनंशृहे । नकुम्भमीनगेचन्द्रेतृ-
णकाष्ठस्यसंग्रहः ९ तर्पिताग्निसुहृद्विप्रभार्यादिस्तृप्तिमानव्रजेत् । स्वकीयांपरकीयांवा
स्त्रियंपुरुषमेववा १० ताडयित्वातुयोगच्छेद्वाह्मणानवमान्यच । व्याधितःक्षुधितोवा
ऽपितदन्तंतस्यजीवितम् ११ क्रोधंक्षौरंतथावान्तितैलाभ्यङ्गाश्रुमोचनम् । मद्यंमांसं
गुडंतैलांसतान्यतिलकंतथा १२ श्वेतभिन्नचवसनंप्रयाणेपरिवर्जयेत् । क्षौरंपञ्चदिनं
दुग्धंत्रिदिनंसप्तरात्रकम् । मैथुनंचापरंतैलमध्वाज्यंतद्दिनेत्यजेत् । रुयार्तवंबीजदाना-
न्तंतथाकुशकुनांस्त्यजेत् १४ सुमुहूर्तेस्वयंगमनासंभवेप्रस्थानंकार्यम् प्रस्थानंनामाभी-
ष्टवस्तुचालनम् यज्ञोपवीतकंशस्त्रमधुचस्थापयेत्फलम् । विप्रादिःक्रमतःसर्वैःस्वर्णधा-
न्याम्बरादिकम् १ राजादशाहंपञ्चाहमन्योनप्रस्थितोवसेत् । स्वयंगमनाद्वस्तुस्थाप-
नाख्यप्रस्थानेर्षफलम् प्रस्थानदेशावधिः गेहाद्देहान्तरंगर्गःसीमन्तःसीमान्तरंभृगुः ।
बाणक्षेपंभरद्वाजोवसिष्ठोऽनैगराद्वहिः १ प्रस्थानेपिकृतेनेयान्महादोषान्वितोदने । प्र-
स्थानादिनेपिक्रोधादिकंवर्जयेत् शकुनापशकुनप्रपञ्चोऽन्यत्र इतियात्राप्रकरणम्* ॥

* अथद्वादशाब्दाधूर्ध्वमवलोकनविधिः स्मृत्यन्तरे । दंपतीपितृपुत्रौचस्वसारौभ्रात-
रौतथा ॥ पितृव्यमातुलौचैवदौहित्रौभागिनेयकौ १ पुत्रिकापितरौचैवभगिनीपितरौतथा ॥
द्वादशाब्देव्यतीतेतुदूरदेशंगतौयदि २ एतेषामेकमेकोपिनान्योन्यमवलोकयेत् ॥ इच्छं-
तिकेचिदाचार्याअन्योन्यमवलोकनम् ३ शिवालयेथवातीर्थेस्नात्वाप्रज्वाल्यदीपकौ ॥ शि-
वंसंपूज्यविधिवदुभौतौदेवमध्यतः ४ धृत्वाकांस्यमयंपात्रंसजलंरत्नपूरितम् ॥ शांतिकैर्म-
न्त्रघोषैश्चद्विजैःसहविलोकयेत् ५ आननंचैकमेकस्यदृष्ट्वासम्यक्शिवंनमेत् ॥ ब्राह्मणेभ्यो
यथाशक्त्यादद्यात्पात्रंसदक्षिणम् ६ अन्येभ्यश्चाथविप्रेभ्योयथावित्तानुसारतः ॥ तेभ्योपि
दक्षिणांदत्त्वापूजयेच्चपुनःपुनः ७ नत्वादेवंद्विजान्सूर्यमागच्छेत्स्वस्यमंदिरम् ॥ ततोव्याह-
तिभिर्होमंशतमष्टोत्तरंतिलैः ८ कृत्वाथभोजयेद्विप्रान्यथावित्तानुसारतः ॥ बांधवैःसहभुं-
जीतसर्वारिष्टप्रशांतये ९ इत्थंयः कुरुतेमर्त्यस्तस्यारिष्टंनविद्यते ॥ आयुष्कामोनरश्चैवमकुं-
त्वानावलोकयेत् १० पूर्वविलोकितानांतुविधिरेषउदाहृतः ॥ नचैवापूर्वदृष्टानामितिप्राहु-
र्मनीषिणः ११ पारिजाते । द्वादशाब्देव्यतीतेतुनकुर्याद्वातृदर्शनम् ॥ पित्रोःपुत्रस्यनैवाहुर्म-
हाह्मनिकरंभवेत् १ दर्शनंतुप्रकुर्वीतशिवंपूज्यशिवालये ॥ कांस्यपात्रंस्फोटयित्वाअंतःपट-
तः २ मुखावलोकनंपश्चात्समालिङ्ग्यविपर्ययात् ॥ एवंकृतेविधानेतुदोषशांतिर्भवि-
ः । सूर्यारिणसंवादेतु । गणेशमृत्युंजयविष्णुलक्ष्मीमघोरसंज्ञंचग्रहंघटेषु ॥ आवाह्यसं-

पूज्यचधान्यराशौहोमंचकुर्यादिहदेवमंत्रैः १ शिवपूजांप्रकुर्वीतप्रतिमापूजनंततः ॥ अघोरप्र-
तिमांदद्याद्ब्राह्मणायसदक्षिणाम् २ अनेनसहगच्छत्वंप्रीडस्वचसुखंचिरम् ॥ मांतथैवाधु-
नार्मुचक्षमांकुरुममोपरि ३ शिवाग्नेतुसमागत्यकृत्वाचैवांतरेपटम् ॥ उभाभ्यांनारिकेलंचभ-
ङ्क्त्वाभूयोधिगम्यताम् ४ निवर्तसूक्तंजप्त्वादावघोरद्विजपुंगवम् ॥ अघोरप्रतिग्राहिणंब्रा-
ह्मणमित्यर्थः विसर्जयेत्पुनस्तंचनैवपश्येत्कदाचन ५ कांस्यपात्रेघृतंकृत्वादृष्ट्वारूपंस्वकंस्व-
कम् ॥ तत्पात्रंब्राह्मणेदद्यादक्षिणासंयुतंततः ६ पादप्रक्षालनंकृत्वाआचम्यचयथाविधि ॥
शांतिमंत्रान्पठेत्पश्चात्पूजांगृह्यशिवंब्रजेत् ७ धूपदीपादिनैवेद्यंतांबूलैर्दक्षिणादिभिः ॥ वस्त्रै-
राभरणैर्दिव्यैस्तोषयेच्छंकरंततः ८ शिवस्यप्रार्थनांकृत्वाजपेत्सूक्तंकनिक्रदत् ॥ प्रदक्षिणी-
भद्रचेतिपठेत्सूक्तंशिवोपरि ९ पुष्पाञ्जलिचयुगपदद्याच्चैवांतरंपटम् ॥ पुनःपुनर्नमस्कृत्य
पश्चात्तंचविलोकयेत् १० प्रणामालिंगनंकुर्यात्स्वागतंक्षेमपृच्छनम् ॥ ततोद्विजवराःसर्वेसू-
क्तानिस्वस्तिकानिच ११ पठित्वाहोमदेशंचगच्छेयुश्चमुदान्विताः ॥ प्रतिमापूजनंकृत्वावह्ने-
श्चापियथाक्रमम् १२ होमशेषंसमाप्यैवंब्रह्माचार्यादिकान्यजेत् ॥ अभिषेकंततःकुर्युरुभ-
योर्मंगलंवदेत् १३ स्वस्तिशब्दंतथाब्रूयुर्गांचदद्यात्पयस्विनीम् ॥ देवान्वह्निंविसृज्याथकुम्भे
लक्ष्मींनिधायच १४ आचार्यब्रह्मकृत्विग्भिर्वाद्यघोषपुरःसरम् ॥ स्वगृहंचक्षनैर्गच्छेत्सार्धंते-
नप्रवासिना १५ देवानांचैवतृप्त्यर्थंकर्तव्यंद्विजभोजनम् ॥ एवंकृतेविधानेतुनस्याद्विघ्नंकदा-
चन १६ देवद्विजप्रसादेनकल्याणंस्यान्नसंशयः ॥ आयुष्यंक्षेममारोग्यंपुत्रपौत्रप्रवर्धनम् १७
सौभाग्यमतुलंचैवलभेदस्यप्रसादतः ॥ आरामेपुण्यतीर्थेवादेवागारेथसंगमे १८ सुपवित्रन-
दीतीरेविधानंक्षेमदंभवेत् ॥

अथप्रयोगः सुमुहूर्तेचन्द्रताराबलान्वितेपुण्याहंवाचयित्वाचार्यब्रह्मकृत्विगादीन्वृत्वादेश-
कालौसंकीर्त्यास्माकंसकुटुम्बानांक्षेमायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धयर्थंसर्वत्रमङ्गलाभ्युदयार्थमात्म-
नोबन्ध्वादीनांद्वादशाब्दाधिकप्रवासस्थितिजनितपापग्रहपीडापरिहारार्थंवियोगग्रहशान्ति
करिष्यइतिसंकल्प्यतदङ्गस्थण्डिलोल्लेपनकलशस्थापनेकरिष्यइतिसंकल्प्यदधिदूर्वामृत्पञ्चग-
व्यसर्वौषधीहिरण्यरत्नफलपुष्पपञ्चपल्लवाद्यलंकृतेषुपञ्चधान्यपुष्पस्थितपञ्चकलशेषुतीर्थवारि-
णापूर्णेभुस्थापितवंशपात्रोपरिअष्टदलालंकृतवस्त्रेषुगणेशमृत्युंजयविष्णुलक्ष्म्यघोरप्रतिमाना-
मभ्युत्तारणंकृत्वातत्तन्मन्त्रैःकलशावाहनपूजनस्थापनादिपूर्वकंतत्तन्मन्त्रैस्तत्तद्देवतानामावा-
हनादिपूजांकुर्यात् ततोन्वाधानंकृत्वातत्तदुद्देशेनप्रतिदैवतदूर्वातिलाज्यचरुशर्कराभिरष्टसह-
स्रमष्टशतमष्टाविंशतिंवाहुतीर्हुत्वा अघोरमन्त्रेणाघोरायहुत्वा रुद्राभिषेकंकृत्वाशिवालयेऽतःप-
टंघृत्वोभावपियुगपच्छिवस्यपुरतोनारीकेलफलंप्रत्येकंभङ्क्त्वाहोमदेशंगत्वानिवर्तध्वमितिसू-
क्तंजपेताम् । ततोऽघोरंप्रार्थयेताम् ॥ अघोरत्वंमहाकायनृणांविश्लेषकारक ॥ तत्क्षोभज-
नितंघोरंनृणांविश्लेषजंफलम् १ वियोगविषमाक्षस्त्वंविषमाङ्घ्रिकरायुध ॥ विबुद्धिर्विगतस्था-
यीविलापीविगताश्रयः २ योगभ्रष्टोयोगध्वंसीयोगीयोगविघातकः ॥ नृनार्योयोगहन्ताच

बन्धुयोगवियोगकृत् ३ गच्छत्यनुदिनंचोर्वीप्राणिनांक्लेशहेतवे ॥ योगविश्लेषकार्यत्वाद्वियो-
गंलांप्रचक्षते ४ भावियोगमहाघोरप्राणिनांक्लेशदायक ॥ शरणागतमापन्नं त्राहिमांशोक-
सागरात् ५ द्विजंसमभ्यर्च्यघोरप्रतिमांदद्यादाज्यावेक्षणंकृत्वाशांतिमंत्रान्जपित्वापादौप्र-
क्षाल्यशिवंगंधपुष्पैस्तोषयित्वास्वस्तिनोआनोभद्राकनिक्रदत्प्रदक्षिणीभद्रंवदेतिसूक्तानिपठ-
न् अंतःपटंनिष्कास्ययुगपच्छिवोपरिपुष्पाञ्जलिंदत्त्वामुहुःशिवंनमस्कृत्यसंप्रार्थ्यबन्धुविलोक-
येत् ॥ तौप्रणामाक्षेमालिङ्गनेकृत्वास्वागतंपृष्ट्वा येयज्ञेनेत्याशिषोदत्त्वाहोमशेषंसमाप्याभिषेकं
कृत्वाभ्युद्गासनंकृत्वाकुंभेलक्ष्मीप्रतिमानिधायवाद्यघोषपुरःसरंब्राह्मणैःसहप्रवासिनाचसहगृ-
हंप्रविशेत् ॥ ततोब्राह्मणान्संभोज्यद्विजान्वस्त्रालंकारदक्षिणादिभिःसंतोष्यस्वस्तिभवंतोब्रु-
वन्त्वितिब्रूयात् तेचस्वस्तिरस्त्वितिप्रत्युचुः ॥ इतिप्रवासादागतग्रहविधानंशान्तिसारे ॥

१२८ अथगोचरप्रकरणम् जन्मराशेःकूरचन्द्रास्त्रिपदशमगाःशुभाः । सप्ताद्यग-
श्चापिचन्द्रःशुक्लेद्विनवपञ्चसु १ बुधोव्यन्त्यसमे २ । ४ । ६ । ८ । १० । जीवोद्विप-
ञ्चनवसप्तसु । जन्मादिपञ्चसुतथानवाष्ट्वादशेभृगुः २ एकादशेसर्वखटाः शुभाःस्यु-
रितिसंग्रहः । जन्मसंपाद्विपक्षेमंप्रत्यरिःसाधिकावधः । मैत्रातिमैत्राःस्युस्तारास्त्रिराष्ट-
स्यास्वजन्मभात् १ क्रमतःसूर्यादिबलंनृपदर्शनसर्वकार्ययुद्धेषु । शास्त्रकरग्रहयात्रादी-
क्षासूत्रविशेषेण २ अनिष्टसूर्यादीनांदानानांद्वितीयपरिच्छेदान्ते ॥

१२९ अथपल्लीसरठफलम् । दक्षांगोदरनाभिहृत्सुर्पाततापल्लीवरंगेहनुंमुक्त्वा
नुःशुभदास्त्रियाःफलमदंवामेतरव्यसयात् । इत्याहुःसरठप्ररोहणफलंपातेऽन्यथैकेवृ-
थापल्ल्यारोहणकेऽपिवस्त्रसहितंस्नात्वाचरेच्छान्तिकम् १ ॥

१४० अथपल्लीसरठशान्तिः तयोःस्पर्शमात्रेस्नानंकृत्वापञ्चगव्यंप्राश्याज्यमवलो-
क्यांशुभनाशार्थंशुभवृद्ध्यर्थंवाशान्तिःकार्या पल्ल्याःसरठस्यवाहेन्नाप्रतिमांकृत्वारक्त-
वस्त्रेणसंवेष्ट्यसंपूज्यकलशेरुद्रंसंपूज्यमृत्युंजयमन्त्रेणखार्दरसमिद्धिरष्टोत्तरशतंतिलैर्व्या-
हृतिभिरष्टोत्तरसहस्रंशतंवाहुत्वास्विष्टकृदाद्यभिषेकान्तेस्वर्णवस्त्रातिलदानम् अथकपो-
तप्रवेशमधुवल्मीकोत्पत्तिपिङ्गलास्वरकाकवैकृतग्राम्यारण्यादिमृगपक्षिविकारेशान्तिः
कपोतप्रवेशा- देवाःकपोतइतिपञ्चसूक्तंसहस्रंशतंवाजपित्वा यतइन्द्रभयामहेस्व-
दिशान्तिः. स्तिदाविशरूपम्बकमितिमन्त्रैर्हुत्वाव्याहृतिभिरष्टोत्तरशतंतिलहोमंकु-
र्यात् अथवापञ्चाविप्रैःक्रमेणदेवाःकपोतइतिसूक्तंसुदेवोअसीत्पृचंकनिक्रददितिशाकु-
न्तसूक्तंनमोब्रह्मणेनमोइतिमन्त्रंचसहस्रादिसंख्ययाजप्तवोपनिषदश्चपठित्वाव्याहृति-
भिस्तिलहोमंकुर्यात् ॥

१ पुरुषस्य दक्षिणाङ्गेषु उदरनाभिहृदयेषुमस्तकेचपल्लोपतनंशुभकारकं वामाङ्गेषुहनौचअशुभमित्यर्थः । इदं
फलं स्त्रियाः वामेतरव्यसयात् वामाङ्गदक्षिणाङ्गविपर्यासाद्बोध्यम् । वामाङ्गेषुशुभं दक्षिणाङ्गेष्वशुभमित्यर्थः अ-
न्यस्तुगमम् ॥

१४१ अथकाकस्पर्शमैथुनदर्शनादिशान्तिः संकल्पाग्निप्रतिष्ठापनान्तेकुम्भेसौवर्णमिद्रंलोकपालांश्चसंपूज्याग्नौचरुंश्रपयित्वापलाशसमिच्चर्वाज्यव्रीहिभिःप्रसेकमष्टोत्तरसहस्रंशतंवा यतइन्द्रेतिमन्त्रेणहुत्वालोकपालेभ्यस्तैरेवद्रव्यैर्दशकृत्वोहुत्वा लोकपालबलिंकुम्भाग्रेवायसेभ्योबलिमैन्द्रवारुणेतिमन्त्रेणदत्वायजमानोभिषेकान्तेशतंदशवाविप्रान्भोजयेत् घरट्ठोलूखलमुसलदृषदासनमञ्चकादेरकस्मात्स्फोटनेघृताक्तमधुयुताश्वत्थसमिधःप्रजापतयेहुत्वागायत्र्याष्टोत्तरसहस्रेणाभिमन्त्रयेत् ॥

१४२ नानाविधदिव्यभौमान्तरिक्षोत्पातेषुशान्तिः संकल्पादिकृत्वाकुम्भेइन्द्रद्रौसंपूज्ययतइन्द्रस्वस्तिदाविशस्पतिःअघोरेभ्योथेतिमन्त्रैःसामिदाज्यचरुव्रीहितिलान्प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतंहुत्वाव्याहृतिभिःकोटिहोमंलक्षहोममयुतहोमंतत्पादहोमंवातिलैर्वित्तानुसारेणनिमित्तानुसारेणचसप्तरात्रंत्रिरात्रमेकरात्रंवाकृत्वासूर्यगणेशक्षेत्रपालदुर्गामन्त्राणांजपंकृत्वापायसादिनाब्राह्मणभोजनंकार्यम् यद्वाचण्डीसप्तशतीजपः अथवारुद्रैर्जपोभिषेकोवा अश्वत्थप्रदक्षिणाशिवपूजागोविप्रपूजादिवेतिनानोत्पातसामान्यशान्तयः* ॥

*अथमहामारीशान्तिः । हेमाद्रौगर्गः । रुद्रप्रकोपजोयस्माज्जानमारःप्रवर्तते ॥ तस्मात्प्रसादेद्यत्नाद्देवदेवंमहेश्वरम् १ गाणपत्येनविधिनाअथर्वशिरसातथा ॥ यामलेनविधानेनकुर्याद्देवप्रसादनम् २ शिवसूक्तमुमासूक्तंजपेच्चशतरुद्रियम् ॥ बल्योपहारान्विविधांश्चत्वरेषुनिवेदयेत् ३ आवाहयित्वासगणंरुद्रंरात्रावहस्तुच ॥ त्र्यंबकेनैवमन्त्रेणहोमस्तत्रप्रकल्पयेत् ३ समिधोब्रह्मवृक्षस्यजुहुयाच्चसहस्रकम् ॥ साज्यंचपायसंचैवसहस्रंजुहुयात्सुधीः ४ सहस्रंबिल्वपत्रैश्चत्वविच्छिनैर्द्विजोत्तमः ॥ जुहुयात्क्षीरसर्पिश्चतथाचतिलसर्पिषा ५ ब्राह्मणान्भक्ष्यभोज्यैश्चदक्षिणाभिश्चतोषयेत् ॥ प्रसादितेतोरुद्रेजनमारोनिवर्तते ६ नद्येषनानादैवत्यैर्विविधैश्चान्यकर्मभिः ॥ बलाकृष्टमयितुंशक्तोरुद्रकोपसमुत्थितः ७ तस्मात्प्रसादेद्यत्नैर्हितायजगतोभवम् ॥ शिवंप्रजानांभवतियदासप्रीयतेशिवः ८ उपोषितोनृपःस्नातःशुक्लवस्त्रःसमाहितः ॥ आत्मरक्षांस्वर्यंकृत्वाततःशान्तिंप्रयोजयेत् ९ इतिजनमारीशान्तिः ॥ हेमाद्रौमदनरत्नेनृसिंहपुराणे ॥ अनावृष्टिमहामारीज्वररोगभयेतथा ॥ नरसिंहंसमाराध्यब्राह्मणैर्वेदपारगैः १

१ उत्पातउपसर्गअद्भुतंचेतिपर्यायाः । तल्लक्षणवसिष्ठसंहितायाम् । अन्यत्वंप्रकृतैर्यत्तदसावुत्पातसंज्ञकः ॥ अधर्मतस्त्वसत्याच्चनास्तिक्यादतिलोभतः ॥ १ ॥ अनाचारावृणानित्यमुपसर्गःप्रजायते ॥ तद्देहस्तत्रैव दिव्यांतरिक्षक्षितिजाविकाराघोररूपिणः ॥ प्रहर्षंजाःकेतवश्चउत्पातादिव्यसंज्ञकाः ॥ १ ॥ निर्घाताःपरिवेषोक्तापुरंदरधनुर्ध्वजाः ॥ एवमायामहोत्पाताअंतरिक्षाद्व्याःस्मृताः ॥ २ ॥ उत्पद्यतेक्षितीयच्चस्थावरंवायजंगमम् ॥ तदेकदेशिकंभौमउत्पातःपरिकीर्तितः ॥ ३ ॥ भौमाःस्युत्तुच्छफलदाआंतरिक्षास्तुमध्यमाः ॥ संपूर्णफलदादिव्यावर्षादिर्धातुदधतः ॥ ४ ॥ इतिशान्तिसारे ॥

कारयेत्क्षहोमंतुभामेयश्चनराधिपः ॥ नृसिंहमन्त्रेणहोमः । सुश्रुते स्थानत्यागाज्जपाद्वो-
मान्महामारीप्रशाम्यति ॥ आथर्वणेतुरौद्रीशांतिरुक्ता इतिशान्तिसारशान्तिरत्नयोः ॥

अथमहामारीशान्तिप्रयोगः ॥ आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यएतद्भामेराजाद्यप-
चारेणब्रह्मस्वहरणगुरुद्रोहब्रह्महत्यास्त्रीवधस्वधर्मानाचरणादिभिश्च रुद्रकोपोत्थितोत्थिष्य-
माणजनमारणदारुणरोगोपशान्तिपूर्वकमेतद्भामनिवासिनांसर्वेषांलोकानांक्षेमायुरारोग्यैश्च-
र्याभिवृद्धिद्वाराश्रीमहारुद्रप्रीत्यर्थं सप्रहमखांजनमारशान्तिकरिष्यइतिसंकल्प्य गणपति-
पूजनस्वस्तिवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धाचार्यब्रह्मसदस्यविग्वरणान्तंकुर्यात् ॥ ततोवस्त्र-
गन्धादिभिस्तेषांपूजनम् ततआचार्यः पवित्रपाणिः देशकालौसंकीर्त्य यजमानानुज्ञयाचा-
र्यकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्य पुरुषसूक्तजपादिनात्मतनुंपावयित्वायदत्रसंस्थितमितिप्रागादिदि-
क्षुप्रादक्षिण्येनसर्षपान्विकीर्य शुचीवइतितृचेन पञ्चगव्येनतथैवप्रोक्ष्यापोहिष्ठेतितृचेनशु-
द्धाभिरद्भिस्तथैवप्रोक्ष्यकृताञ्जलिःस्वस्त्ययनंताक्षर्यमितिमन्त्रद्वयेनदेवतांसंप्रार्थ्य महारुद्रप्रति-
मायाअभ्युत्तारणंप्राणप्रतिष्ठांचकृत्वाकलशस्थापनंकुर्यात् ॥ तद्यथा महीद्यौरितिभूमिस्प्रष्ट्वा
ओषधयःसमितिद्रोणपरिमितव्रीहिभिस्तत्रराशिंकृत्वा आकलशेष्विति कलशंसंस्थाप्य
इमंमेगंगइतितीर्थजलेनापूर्यगन्धद्वारामितिगन्धयाओषधीरितिसर्वोषधीः ओषधयःसमि-
तियवान् हिरण्यरूपइतिहिरण्यम् स्योनापृथिवीतिसप्तमृदः याःफलनीरितिपुष्पफलानि स-
हिरत्नानीतिपञ्चरत्नानि काण्डात्काण्डादितिदूर्वाः अश्वत्थेवइतिपञ्चपल्लवान् ॥ युवासुवा-
साइतिवाससासंवेष्ट्य पूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रंतत्रनिधाय तत्रवस्त्रंचंदनादिनाकृताष्टदलंन्यसेत्
तत्रस्थापितप्रतिमायां महारुद्रं त्र्यम्बकंयजामहइतिमन्त्रेणावाह्यपोडशोपचारैःसंपूज्यकुम्भ-
स्यपश्चिमतः कुण्डेस्थण्डिलेवावरदनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य चत्वारिंशद्वेतिध्यात्वास्थण्डिला-
दीशान्यांवेद्यांपीठेवा नवग्रहाणां तदङ्गदेवतानांच तत्तन्मन्त्रैरावाहनपूजनादिकृत्वातदीशा-
न्यांधान्योपरिमहीद्यौरित्यादिनाकलशंसंस्थाप्य तत्रवरुणमावाह्यसंपूज्यकलशस्यमुखइत्या-
दिभिःकलशमभिमन्त्र्यदेवदानवइत्यादिभिः कलशंसंप्रार्थ्यान्वाधानंकुर्यात् तत्रप्रधानकीर्त-
नेविशेषः आदित्यादिग्रहान्प्रत्येकंप्रतिद्रव्यमेतत्संख्याभिःसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः अधिदेवताः
प्रत्यधिदेवताश्चैतत्संख्याकाभिःसमिदाद्याहुतिभिः विनायकाद्यादेवता एतत्संख्याहुतिभिः
श्रीमहारुद्रंप्रत्येकं सहस्रसंख्याकाभिः पालाशीसमित्साज्यपायसबिल्वपत्रक्षीरयुतसर्पिर्वृता-
क्ततिलाहुतिभिर्भिर्यक्ष्ये शेषेणस्विकृतमित्यादि ततआज्यसंस्कारःआज्येनसहगृहसिद्धान्नस्यपां-
यसादीनांचपर्यभिकरणम् सुकृत्सुवसंमार्गान्तेगृहसिद्धान्नपायसादीन्यासादितस्थालीष्वादा-
यान्नावधिभित्त्याभिघारणादिबर्हिष्यासादनान्तंकुर्यात् अर्कादिसमिधःपायसबिल्वपत्रक्षीर-
सर्पिर्वृताक्ततिलांश्चतत्रैवासाद्याभ्यर्चनाद्याज्यभागान्तेयजमानोन्वाधानानुसारेणत्यागंकुर्यात्
ततः सविंगाचार्योऽर्कादिसमिधोदधिमध्वक्ताश्चर्वाहुतीराज्याहुतीश्चसंकल्पानुसारिसंख्या-
काहुत्यात् तादृशसंख्याकाएवपलाशसमिदादिहविःपञ्चकाहुतीर्जुह्यात् तत्रदधिमधुवृ-

तास्ताभिस्तिष्ठभिस्तिष्ठभिर्दूर्वाभिरेकाहुतिः कार्यी तथैव तिसृभिर्दूर्वाभिरेकाहुतिः एवं होमं कृत्वा
स्विष्टकृदादिप्रायश्चित्तहोमान्तं कर्म समाप्य दिक्पालादिभ्यः सदीपमाषभक्तबलिं यजमा-
नद्वारा कारयेत् स्वयं वा कुर्यात् तत्र लोकपालेभ्यो ग्रहेभ्यो विनायकादिसप्तभ्यस्तत्तन्मन्त्रैर्बलिं
दत्त्वा त्र्यम्बकमिति मन्त्रेण महारुद्राय बलिं समर्प्य क्षेत्रपालाय क्षेत्रस्य पतिनेति मन्त्रेण बलिं दद्यात्
ततः शूद्रादिना बलिनिनयने कृतेशान्ता पृथिवीति भुवं प्रोक्ष्य सयजमान आचार्यः प्रक्षालितपा-
णिपाद आचान्तः पूर्णहुतिं हुत्वा परिस्तरणविमोकादिपर्युक्षणान्तं कुर्यात् ततः सत्विगाचा-
र्यः प्राङ्मुखं यजमानं समुद्रज्येष्ठा इत्यादिमन्त्रैरभिषिञ्चेत् ततो भिषिक्तो यजमानः स्नात्वा-
भिषेककालीनवाससीपरित्यज्या हतशुक्लवासांसि परिधायाचार्येण विभूतिधारणादियस्य स्मृ-
त्यन्तं कर्म (णि कृते ऽग्नेः पश्चादुपविश्य दक्षिणतः पत्नीमुपवेश्य विभूतिं धृत्वा ऽऽचार्यादीन् संपूज्या-
चार्याय धेनुं तन्निष्क्रयं वा ऽन्येभ्यः ऋत्विग्भ्यः सुवर्णं तन्निष्क्रयं वा दद्यात् तत आचार्ये-
ण स्थापितदेवतानामुत्तरपूजने कृते तद्वस्तेनैव उत्तिष्ठेति मन्त्रेण विसर्जने जाते सोपस्करग्रहपीठं म-
हारुद्रपीठं च तद्वस्ते प्रतिपाद्याग्निपूजान्ते गच्छ गच्छेत्याग्निं विसृज्य कर्माङ्गदेवताप्रीत्यर्थं ब्रा-
ह्मणभोजनं संकल्प्य भूयसीं दक्षिणां च संकल्प्य शान्तिं सूक्तपाठं कारयित्वा कर्म संपूर्णं मस्वि-
ति वाचयित्वा परमेश्वरार्पणं कुर्यात् इति गुर्जरोपाह्वालकृष्णोपाध्यायगूनुभ्रालचन्द्रोपाध्या-
यविरचितः सग्रहमखजनमारशान्तिप्रयोगः संपूर्णः ॥

१४३ अथ गायत्रीपुरश्चरणप्रयोगः देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाण गायत्रीपुरश्चर-
णे ऽधिकारसिद्ध्यर्थं कृच्छ्रत्रयममुकप्रयाम्नायेनाहमाचरिष्ये इति संकल्प्य होमादिप्रत्या-
म्नायविधिना कृच्छ्राण्यनुष्ठायामुकशर्मणो मम गायत्रीपुरश्चरणे ऽनेन कृच्छ्रत्रयानुष्ठाने-
नाधिकारसिद्धिरस्त्विति विप्रान्वदेत् विप्रोऽधिकारसिद्धिरस्त्विति ब्रूयुः ततः करिष्य-
माणपुरश्चरणाङ्गत्वेन विहितं गायत्रीजपादिकरिष्ये इति संकल्प्य स्वयं विप्रद्वारा वा कुर्यात्
तद्यथा सप्रणवव्याहृतिक गायत्र्या अयुतं जप्त्वा आपो हिष्ठेति सूक्तं एतो न्विन्द्रमिति तिस्रः
ऋतं चेति सूक्तं स्वस्ति न इत्याद्याः स्वस्ति मतीः स्वादिष्ठयेत्याद्याः पावमानीश्च सर्वाः प्रत्येकं
दशवारं स्वयमन्यद्वारा वा जपित्वा तत्सवितुरिषस्याचार्यमृषिं विश्वामित्रं तर्पयामि गाय-
त्रीछन्दस्त० सवितारं देवतां० इति तर्पणं कृत्वा रुद्रं नमस्कृत्य कबुद्रायेत्यादी निरुद्रसूक्ता-
नि जपेत् ततो दिनान्तरे देशकालौ संकीर्त्य मम सकलपापक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं च-
तुर्विंशतिलक्षात्मक गायत्रीपुरश्चरणं स्वयं विप्रद्वारा वा करिष्ये तदङ्गत्वेन स्वस्तिवाचनं
मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं विप्रद्वारा जपेजपकर्तृवरणं च करिष्ये इति संल्पः संकल्पस्यापि
ऋत्विक्कर्तृकत्वे ऽमुकशर्मणो यजमानस्य सकलपापक्षयेत्यादियजमानानुष्ठया करिष्ये
एवं पूर्वत्रापि संकल्प ऊह्यः नान्दीश्राद्धान्ते सविता प्रीयतामिति गायत्रीपुरश्चरणं जप-
कर्तारं त्वां वृणे इति विप्रमेकैकं वृणुयात् वस्त्रादिभिः पूजयेत् अथ नित्यकर्म एकैको विमः
स्वयं वा कुशाद्यासनोपविष्टः पवित्रपाणि राचम्य प्राणानायम्य देवताः प्रार्थयेत् सूर्यः सौ-

मोयमः कालः संध्ये भूतान्यहः क्षपा । पवमानोदिकूपतिर्भूराकाशं खेचरामराः १ ब्रह्म-
शासनमास्थाय कल्पध्वमिह संनिधिम् १ इति ततो देशकालौ संकीर्त्य प्रत्याहिकजपसं-
कल्प्य गुरवे नमः गणपतये० दुर्गायै० मातृभ्यो० इति नत्वा त्रिः प्राणानायम्य तत्स-
वितुरिति गायत्र्या विश्वामित्रऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दः जपे वि० विश्वामित्रऋ-
षये नमः शिरसि गायत्री छन्दसे नमो मुखे सवितु देवतायै नमो हृदि इति न्यस्य तत्सवितु-
रङ्गुष्ठाभ्यां० वरेण्यं तर्जनी० भर्गो देवस्य मध्यमा० धीमह्यनामिका० धियो यो नः कनि-
ष्ठिकाभ्यां० प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नम इति करन्यासं कृत्वा हृदयादिषडङ्गन्या-
सं कुर्यात् पूर्वोक्तरीत्या संस्कृतां जपमालां पात्रे निधाय संप्रोक्ष्य ॐ महामाये महामाले सर्व-
शक्तिस्वरूपिणि । चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मांसिद्धिदा भव १ इति प्रार्थ्य ॐ अवि-
घ्नं कुरु माले त्वमिति तामादाय मन्त्रदेवतां सवितारं ध्यायन् मन्त्रार्थस्मरन् मध्यं दिनावधि ज-
पेत् अतित्वरायां सार्धत्रयप्रहरावधि जपान्ते पुनः प्रणवमुक्त्वा त्वं माले सर्वदेवानां प्री-
तिदा शुभदा भव । शिवं कुरुष्व मे भद्रे यशो वीर्यं च सर्वदा १ इति मालां शिरसि निधाय त्रिः
प्राणानायम्य न्यासत्रयं कृत्वा जपमीश्वरार्पणं कुर्यात् प्रत्यहं स मानसं ख्य एव जपो न तु न्यू-
नाधिकः एवं पुरश्चरणजपसमाप्तौ होमः पुरश्चरणसाङ्गता सिद्ध्यर्थं होमविधिकरिष्य इति
संकल्प्याग्निं प्रतिष्ठाप्य पीठं सूर्यादि नवग्रहपूजनादिकलशस्थापनान्ते अन्वादध्यात् चक्षु-
षी आज्येनेत्यन्ते ग्रहपीठदेवतान्वाधानमर्कादिसमिच्चर्वाज्याहुतिभिः कृत्वा प्रधानदेवतां
सवितारं चतुर्विंशतिसहस्रतिलाहुतिभिस्त्रिसहस्रसंख्याकाभिः पायसाहुतिभिर्धृतमिश्र-
तिलाहुतिभिर्दूर्वाहुतिभिः क्षीरद्रुमसमिदाहुतिभिश्च शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि चरुपाय-
सतिलैः सहाज्यस्य पर्याग्निकरणादि आज्यभागान्ते इदं हवनीयद्रव्यमन्वाधानोक्तदेव-
ताभ्यः अस्तु नमो इति यजमानस्यागं कुर्यात् होमे स प्रणवा व्याहृतिरहिता स्वाहांता गायत्री
दूर्वात्रयस्यैकाहुतिः दूर्वासमिधां दधिमध्वाज्याञ्जनं स्विष्टकृदादिबलिदानान्ते समुद्र-
ज्येष्ठा इत्यादिभिर्यजमानाभिषेकः प्रतिलक्षं सुवर्णनिष्कत्रयं तदर्थं वा शक्त्या वा दक्षिणा
होमान्ते जले देवं सवितारं संपूज्य होमसंख्यादशांशेन २४०० गायत्र्यन्ते सवितारं तर्पया-
मीत्युक्ता तर्पणं कार्यम् तर्पणदशांशेन २४० गायत्र्यन्ते आत्मानमभिषिञ्चामि नम इ-
ति स्वमूर्ध्न्यभिषेकः होमतर्पणाभिषेकाणां मध्ये यदेवन संभवति तत्स्थाने तद्विगुणोजपः
कार्यः अभिषेकसंख्यादशांशेनाधिकं वा विप्रभोजनम् पुरश्चरणं पूर्णमस्त्विति विप्रा-
न्वाचयित्वेश्वरार्पणं कार्यम् प्रत्यहं यज्जाग्रत इति शिवसंकल्पमन्त्रस्य त्रिः पाठः कर्ता ब्राह्म-
णैः सह हविष्याशीसत्यवागधः शायी परिगृहीतभूप्रदेशानतिचारी च भवेत् इत्यनन्तदेवी-
यास्तु सारेण चतुर्विंशतिलक्षपुरश्चरणप्रयोगः ऋग्विधानेतु मध्याह्ने मितशुक्लपौनी त्रिः-
शानार्चनतत्परः । लक्षत्रयं जपेद्धीमानिति त्रिलक्षं पुरश्चरणमुक्तम् जपशतांशस्त्रिसहस्रं
होमः कलौ चतुर्गुणं प्रोक्तमिति पक्षे द्वादशलक्षजपः द्वादशसहस्रहोम इत्याद्यहम् विष्णु-

शयनमासेषु पुरश्चरणं न कार्यम् तीर्थादौ शीघ्रं सिद्धिः बिल्ववृक्षाश्रयेण जपेऽकांशात् सिद्धिरित्यसर्वमन्त्रप्रक्रिया इति गायत्री पुरश्चरणम् ॥

१४४ अथ पूर्तकमलाकरे अश्वत्थोपनयनम् तच्च वर्णैः क्रमेण वृक्षस्थापनादष्टमेऽष्टादशे द्वादशे वर्षे उपनयनोक्तमुहूर्ते पूर्वाह्णे कार्यम् शुद्धस्थापिताश्वत्थे पौराणिकमन्त्रैरारामप्रतिष्ठामात्रं कार्यं नोपनयनम् अथ प्रयोगः कर्ता देशकालौ संकीर्त्य सर्वपापक्षयकुलकोटिसमुद्धरणपूर्वकविष्णुसायुज्यप्राप्तिकामोऽश्वत्थोपनयनं करिष्ये इति संकल्प्य नान्दीश्राद्धान्ते आचार्यवृणुयात् आचार्यः पञ्चामृतैः शुद्धोदकैः सर्वौषधिजलैश्चाश्वत्थमाभिषिष्य पिष्टातकेनालंकृत्य तत्पूर्वे स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाने अग्निं वायुं सूर्यं त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं द्विरोषधीर्वनस्पतिं पिप्पलं प्रजापतिं च पालाशसमिच्चर्वाज्यैः प्रसेकमेकैकया हुत्वा शेषेणेत्यादि अष्टचत्वारिंशन्मुष्टीनां तूष्णीं निर्वापप्रोक्षणे श्रपणाद्याज्यभागान्ते युक्त्वा स्त्रीणां श्वत्थं वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य यज्ञोपवीतमिति यज्ञोपवीतं दत्त्वा प्रावेपामेति मेखलां त्रिरावेष्ट्य अजिनं दण्डं च तूष्णीं दत्त्वा अश्वत्थे वइत्यृचा गन्धपुष्पैः संपूज्य देवस्य त्वेति मन्त्रान्ते हस्तं गृह्णाम्यश्वत्थेति स्पृष्ट्वा सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं त्रिजपित्वा अश्वत्थे वोनिषदनसूक्तेन व्याहृतिभिश्चाश्वत्थं स्थापयामीति स्वर्णशलाकया स्पृष्ट्वाऽऽज्यपलाशसमिच्चरुभिः प्रसेकं द्वादशमन्त्रैर्द्वादशाहुतीर्जुहुयात् मन्त्रस्तु भूः स्वाहा अग्नय इदं० । भुवः स्वा० वायव० । स्वः स्वा० सूर्याये० । अग्न आर्युंषि० अग्निर्ऋषिः० अग्ने पवस्वेति त्रिभिरग्नये पवमानायेदं० । प्रजापते नत्वं० प्रजापतय० । ओषधयः संवदन्ते० अश्वत्थे वो० ओषधीभ्य इदं० । वनस्पते शत० वनस्पतय इ० । द्वासुपर्णा० पिप्पलायेदं० । समस्तव्याहृतिभिः प्रजापतय इदं० स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्याश्वत्थे वइति गन्धपुष्पधूपदीपनैर्वेद्यफलताम्बूलाद्यैः संपूज्याश्वत्थं स्पृष्ट्वा चार्याय गामन्येभ्यो दक्षिणां दत्त्वा अश्वत्थवस्त्रादिकमाचार्याय दत्त्वाष्टौ विप्रान् भोजयेदिति ॥

१४५ अपुत्रेण पुंसास्त्रियावावटपुष्पाम्रादेः पुत्रत्वेन प्रतिग्रहः कार्यः देशकालौ संकीर्त्य महापापक्षयकुलत्रयसमुद्धरणप्रजापतिपुरगमननिरयस्थपितृद्धारमधुधारातृप्तिसिद्ध्यर्थं सपुत्रत्वसिद्ध्यर्थं मुकवृक्षं प्रतिग्रहीष्ये इति संकल्प्योपवासं कृत्वा रात्रौ अष्टविप्रानाहूय चन्द्रं संपूज्य जागरं भूशयनं वा कृत्वा प्रातर्वृक्षं संपूज्य तच्छायायां विप्रान्संभोज्य पुण्याहं वाचयित्वा प्रार्थयेत् अपुत्रो भगवन्तोऽत्र पुत्रप्रतिकृतिं तरुम् । ग्रहीष्यामिममानुज्ञां कर्तुमर्हथ सत्तमाः १ ताम्रपात्रे पञ्चसौवर्णफलानि बीजपञ्चरत्नयुतान्यधिवास्य लोकपालबलीन्दद्यात् परेद्युस्ति लाज्यचरुभिरष्टशतं वनस्पतिमन्त्रेण हुत्वा जातकर्मादिविवाहान्तसंस्कारान् कृत्वाऽभिषिक्तः कर्ता पुष्पाञ्जलिमादाय प्रार्थयेत् येशास्त्रिनः शिखरिणां शिरसां विभूषायेनन्दनादिषु वनेषु कृतप्रतिष्ठाः । ये कामदाः सुरनरोरगकिन्नराणां ते मे न तस्य दुरितार्तिहरा भवन्तु १ एते द्विजाविधिवदत्र हुतो हुताशः पश्य ससौ च हिमदीधिति रन्त-

रस्थः । त्वं वृक्षपुत्रपरिकल्पयमयावृतोऽसि कार्यसदैवभवताममपुत्रकार्यम् २ अज्ञादज्ञा-
दितिस्पृष्टाविभेभ्योदक्षिणां दत्त्वा विसृजेत् इति वटादितरुपुत्रविधिः ॥

१४६ अथ सकलकर्मसाधारणपरिभाषा सर्वेषु पाकयज्ञेषु भवेद्ब्रह्माकृताकृतः । पा-
त्रासादनमिच्छात आज्यादिश्रपणादि च १ सुवादिमार्जनं चेध्मरज्जुप्रहरणं तथा । पू-
र्णपात्रं भवेन्निसमाज्यस्योत्पवने तथा २ व्रीहीणामवघातश्च तण्डुलेषुकृताकृतः । द्रवी-
भूतघृतस्यापि विलापनविधिस्तथा ३ प्रतिपदोक्ताज्यहोमेपरिस्तरणं विकल्पितम् ।
अनादिष्टाज्यहोमे तु नित्यम् आज्यभागसहिततद्रहितकर्मणोस्तत्र प्रयोगे आज्यभागान-
नुष्ठानमेव युक्तम् सर्वत्राज्यभागयोर्विकल्पनात् अनेकपाकयज्ञानामेककालानुष्ठाने स-
मानतन्त्रता तेन सिष्टकृदाद्येकमेव यत्र द्रव्यं नोक्तं तत्राज्यं ग्राह्यम् मन्त्रान्ते कर्मकर्तव्यं म-
न्त्रस्य करणत्वतः । कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्मणि १ समन्त्रकहोमे तूष्णीं निर्वपः
नाम्नाहोमेनाम्नैव निर्वपादि यत्र मन्त्रेण नाम्नावाहोमो नोक्तस्तत्र तान्मैव होमः समन्त्र-
कहोमे स हैवानेकदैवत्यचरुपाके पिना विभागो नाभिर्मर्शश्च अनुक्तौ दक्षिणः करः दिशा-
मनुक्तौ प्राच्युदीची शान्त्यः तिष्ठन्नासीन इत्याद्यनुक्तावासीनतैव अनादेशे स्वयं कर्ता
अविज्ञातस्वरो मन्त्रसौत्र एकश्रुतिर्भवेत् । होमेषु मन्त्रं स्वाहान्तं प्रणवाद्यं च कारयेत् २
विप्रादीनां द्विर्भस्यात्पवित्रं ग्रथितं न वा । आहुतिप्रमाणम् कर्षप्रमाणमाज्यादि
लाजामुष्टिमितामताः । अन्नं ग्राससमं ग्राह्यं कन्दानामष्टमोऽंशकः १ तिलसक्तुकणादी-
नां मृगीमुद्राप्रमाणतः । ताम्रपात्रेण पिहिते ताम्रपात्रादिकेशु भे २ अग्निप्रणयनं कार्यं
मृन्मये राजतादिके । उत्तमः श्रोत्रियागारान्मध्यमः स्वगृहादितः ३ नाप्रोक्षितमिन्ध-
नमग्नावादध्यात् सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन च । सदेतिकर्माङ्गता पुरुषार्थ-
ता च तेन कर्मकालेशिखाबन्धाद्यभावे प्रायश्चित्तद्वयमन्यदैकमेव दशविधादर्भा उक्ताः
वटपुक्षबिल्ववैकङ्कतचन्दनदेवदारुसरलवृक्षजा अपि क्वचित्समिधः प्रभुः प्रथमकल्पस्य
योऽनुकल्पेन वर्तते । सनाप्नोति फलं तस्य परत्रेति श्रुतिः स्मृतिः १ बह्वल्पं वा स्वगृहो-
क्तं यस्य यत्कर्म चोदितम् । तस्य तावतिशास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् २ अथ कर्मविशेषे ग्नि-
नामानि अग्निस्तु मरुतो नाम गर्भाधाने विधीयते । पवमानः पुंसवने सीमन्ते मङ्गलाभिधः १
प्रबलोजातसंस्कारे पार्थिवो नाम कर्मणि । अन्नाशने शुचिः प्रोक्तः सभ्यः स्याच्चौलक-
र्मणि २ व्रतादेशे समुद्रवः गोदानादौ सूर्यः विवाहे योजकः आवसथ्ये द्विजनामा प्रा-
यश्चित्ते विटः पाकयज्ञेषु पावकः पित्र्येकव्यवाहनः दैवेहव्यवाहनः शान्तिके वरदः
प्रोक्तः पौष्टिके बलवर्धनः मृतदाहे क्रव्यादः जालैव मग्निनामानि गृह्यकर्मसमारभेत् । प-
लाशेन जुहुः कार्याखदिरेण सुवः सुचः । तदभावे यथालाभयज्ञियवृक्षजाः तदभावे प-
ल्पलपर्णैर्वा होमः एवं च मसादयो पिखदिरादियज्ञियवृक्षजाः का-
म्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः । काम्येषु पक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिविदुः १

नस्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रकर्मदेवाग्निकर्तृषु । नदेशारणिकालेषु त्रिषु प्रतिनिधिर्मतः २ ना-
पि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् । स्वकालादुत्तरोगौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ३
तर्पणेष्वासने श्राद्धे भुक्तौ मूत्रपुरीषयोः । षट्सु निर्माल्यकादर्भादव्याद्या आभिचारके ४
मन्त्रोपियश्च शूद्रार्थे ब्राह्मणः प्रेतभोजने ॥

१४७ अथ कर्माङ्गदेवताः विवाहस्याग्निर्देवता तेन विवाहाङ्गभूतस्वस्तिवाचनाद्य-
न्ते कर्माङ्गदेवताग्निः प्रीयतामिति वदेत् औपासनेऽग्निं सूर्यप्रजापतयः स्थालीपाकेऽग्निः
गर्भाधाने ब्रह्मा पुंसवने प्रजापतिः सीमन्ते धाता जातकर्मणि मृत्युः नामकर्मणि ऋक्म-
णान्नप्राशनेषु सविता चौले केशिनः उपनयने इन्द्रश्च दामेधाः अन्ते सुश्रवाः पुनरुपन-
यनेऽग्निः समावर्त्तनस्येन्द्रः उपाकर्मणि व्रतेषु च सविता वास्तुहोमे वास्तोष्पतिरन्ते प्र-
जापतिः आग्रयणे आग्रयणदेवताः सर्पवलेः सर्पाः तडागादीनां वरुणः ग्रहयज्ञे आदि-
त्यादिनवग्रहाः कूष्माण्डहोमे चान्द्रायणे अग्न्याधाने चाग्न्यादयः अग्निष्टोमस्याग्निः अ-
न्येष्विष्टकर्मसु प्रजापतिरिति ॥

१४८ अथ कलियुगे कार्याकार्यविवेकः गीतागङ्गा तथा विष्णुः कपिलाश्वत्थसेव-
नम् । एकादशीव्रतं चैव सप्तमं न कलौ युगे १ विष्णुं शिवं वा भजतां गुरोः पित्रोश्च सेविनाम् ।
गोवैष्णवमहाशैवतुलसीसेविनामपि २ न स्यात्कलिकृतो दोषः काश्यां निवसतामपि ।
कलौ गुरुणां भजनमीशभक्त्याधिकं स्मृतम् ३ जपादौ यत्र या संख्या कलौ सा स्याच्चतुर्गुणा ।
कलौ दानं महाश्रेष्ठं शिवविष्णोश्च कीर्तनम् ४ कृते यद्दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तु । द्वाप-
रे तु मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ५ प्रथमस्कन्धे कुशलान्याशुसिद्ध्यन्ति नेतराणि कृता-
नियदितिकलौ पुण्यकर्मणां संकल्पेऽपि सिद्धिः पापानां त्वाचरणादेवेत्युक्तम् स्मृत्यन्त-
रविरोधेतु कलौ पाराशरस्मृतिः । ध्यायन्कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदा प्रो-
तितदा प्रोतिकलौ संकीर्णकेशवम् १ इति हेमाद्रौ व्यासवचनम् अत्र कृतयुगाद्यधिकरण-
कध्यानादिफलार्थे कल्यधिकरणकं कीर्त्तनं विधीयत इति वाक्यार्थः कौस्तुभकर्तृपितामहै-
र्भक्तिनिर्णये विस्तरेण निरूपितः हेमाद्रौ कलिसभाजयन् सार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ।
यत्र संकीर्त्तने नैव सर्वः स्वार्थो भिलभ्यते १ इति श्रीभागवतवचनमुदाहर्य संकीर्त्तने न ह-
रिसंकीर्त्तने नैव इति हेमाद्रावेव व्याख्यातम् कृष्णवर्णं त्रिषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्ष-
दम् । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः १ यज्ञादिस्वस्वाचारमाचरद्भिरपि काले-
षु संकीर्त्तननिष्ठैर्भाव्यमित्याशय इति कौस्तुभे अनेन चतुर्वर्गफलं नारायणाश्रयणमात्रे-
ण भवतीति सिद्धम् यावैसाधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तथा बिना तदा प्रोतिनरो नारा-
यणाश्रयः १ इति भारतोक्तेः श्रीभागवतेऽपि धर्मार्थकाममोक्षाख्यं यच्छेच्छेय आत्म-
नः । एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् १ इति अत्र एकपदावधारणादिपदैरन्यसाध-
नानपेक्षत्वं भक्तियोगस्योच्यते ज्ञानयोगादेश्च हरिपादसेवनसापेक्षत्वं ध्वन्यते तथा च स्व-

एमेकादशादौ तस्मान्मद्रक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह १ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि २ सर्वमद्रक्तियोगेन मद्रक्तो लभते जसा । स्वर्गापवर्गमद्धाम कथंचिद्यदि वाञ्छति ३ इति श्रेयःस्रुतिभक्तिमुदस्यते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ क्लेशलण्वशिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् १ इत्यादिपरस्सहस्रवचनानि ज्ञानयोगस्य भगवदाराधनं तत्प्रसादं च विनैव सिद्धिरितिकापिकेनाप्यनुक्तेश्च सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वदित्यधिकरणे ज्ञानोत्पत्तौ यज्ञादिसर्वसाधनापेक्षोक्तेश्च किंच भक्तियोगे दुराचारिणोऽपि दृढवैराग्यरहितस्याप्यधिकारो गम्यते अपि चेत्सु दुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव समंतव्यः सम्यग्व्यवहितो हि सः १ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति २ नानिर्विण्णो नाति सक्तो भक्तियोगोऽसिद्धिदः । इत्यादिवचनेभ्यः नैवं दुराचारिणापि दृढवैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यभावेऽपि वेदान्तश्रवणाद्यनुष्ठितौ ज्ञानोत्पत्तिर्भवतीति काप्युपलभ्यते न च यथोक्ताधिकारसंपत्तिं विनानुष्ठितं साधनं किमपि फलाय कल्पते तस्मात्सर्वथा सर्वैः कलौ श्रीहरिपादसेवनादिभक्तियोगाश्रयणमेव कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥

१.४९ अथ कलौ निषिद्धानि समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासुकन्यासूपयमस्तथा १ देवराद्यैः सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कपशोर्वधः । मांसदानं तथा श्राद्धेवानप्रस्थाश्रमस्तथा २ दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं न रमेधाश्वमेधकौ ३ महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः । इमान् धर्मान् कलियुगे वज्र्यानाहुर्मनीषिणः ४ मद्यं वज्र्यं महापापे मरणान्तविशोधनम् । सौत्रामण्यादियज्ञेषु रापात्रग्रहस्तथा ५ मद्यभक्षादिवा माद्यागमस्य तु न मानता । मीमांसाद्वितये सर्वशिष्टैश्च तदनादरात् ६ औरसोदत्तकश्चैतौ पुत्रौ कलियुगे स्मृतौ । अन्यानदशविधानपुत्रान् क्रीताद्यान् वर्जयेत्कलौ ७ कौस्तुभेऽस्य दत्तस्तृतीयोऽपि कलौ विहित इति न वै कलौ निषिद्धा इत्युक्तम् कलियुगे ब्रह्महन्त्रादेरेवाव्यवहार्यत्वादिरूपपातित्यम् तत्संसर्गिणस्तु न रकहेतुदोषसत्त्वेऽपि पातित्यं नास्ति संसर्गदोषः पापेष्वितिकलिवज्र्येषु वचनात् कृते संभाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु । द्वापरे त्वन्मदाय कलौ पतति कर्मणा १ इति वचनाच्च ब्रह्महननादिकर्मणैव पातित्यं न संसर्गमात्रेणेति तदर्थम् इदं च लोकेष्वंबहिष्कृतपातकिषु लोकविद्विष्टत्वेनापरिहार्यं संसर्गपातित्याभावपरम् न हिलोकेष्वंबहिष्कृतानां प्रच्छन्नाभक्ष्यभक्षणापेयपानागम्यागमनादिपातकवतां तज्ज्ञानवतातिशिष्टेनापि संभाषणादिसंसर्गो न रकहेतुरपि परिहर्तुं शक्यते लोकविद्वेषापातात् लोकबहिष्कृतापातित्यहेतुरेव तथैव शिष्टाचारादिति मेभाति अतएव त्यजेद्देशं कृत्युगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारितुं कलौ युगे १ इति वाक्ये कर्तव्या गोः

विधीयते सागोहिसंसर्गपरिहारएव किंचानेनवाक्येनयत्रकुलादौब्रह्महत्यादिपातकी
निष्पद्यतेतत्कुलादिकंद्वापरादावेवबहिष्कार्यनतुकलौकुलादेर्बहिष्कारः किंतुकर्तुरेवक-
लौबहिष्कारइतिप्रतिपाद्यते नचैतद्वाक्यविरोधिवाक्यान्तरंपतितसगोत्रसपिण्डादी-
नांकर्मानर्हत्वासंव्यवहार्यत्वप्रतिपादकंकापिग्रन्थेउपलभ्यते यत्तुनिर्णयसिन्धौघटस्फो-
टप्रकरणेगृहेषुस्वैरमापयेरन्इतिवसिष्ठवचनसामर्थ्यात्पात्रनिनयनात्प्राक्पतितज्ञाती-
नांधर्मकार्येष्वधिकारोनास्तीत्यपराकंव्याख्यानमुपन्यस्तंतन्नसर्वपतितविषयम् किंतु
घटस्फोटार्हप्रायश्चित्तानिच्छुपतितविषयम् अन्यथापात्रनिनयनात्प्रागितिनवदेत्
प्रायश्चित्तात्प्रागित्येववदेत् कर्तारंतुकलौयुगेइत्यादिप्रत्यक्षवचनेनविरोधेर्थापत्तिमू-
लकस्यसर्वपतितविषयककुलबहिष्कारवर्णनस्यपुरुषव्याख्यानरूपस्याप्रामाण्यापाताच्चे-
तिभातिइतिसंक्षेपः नचैवंघटस्फोटविधिव्यर्थइतिवाच्यम् तस्यपारलौकिकदोषपरिहा-
रार्थत्वात् लोकबहिष्कृतपातकिविषयेसंभाषणादिसंसर्गस्यपातित्यहेतुत्वाभावेऽपिपर-
त्रनरकजनकदोषहेतुत्ववत्पतितेनसहैककुलत्वसंसर्गस्यापीहपातित्यादिदोषहेतुत्वाभा-
वेऽपिपारत्रिकदोषहेतुत्वात् अत्रचघटस्फोटविधेरेवार्थापत्तिविधयामानत्वात् तथाच
पारत्रिकदोषपरिहारार्थघटस्फोटविधिरितिनर्ताद्विधिवलेनपतितमात्रस्यकुलेबहिष्कारः
सत्राख्ययज्ञःकलौवर्ज्यः ब्रह्महत्यादिमहापातकेषुप्रायश्चित्तेननरकनिवृत्तिर्नभवतिकिं-
त्विहलोकेव्यवहार्यतामात्रंकलौभवति स्वर्गस्तेयादिषुप्रायश्चित्तेननरकनिवृत्तिर्व्यव-
हार्यताच केचित्पुरहस्यकृतेषुमहापापेषुपुरहस्यप्रायश्चित्तंकलौनोपदेष्टव्यमित्याहुः विप्रा-
दिस्त्रीसंभोगेनभ्रष्टानांशूद्रादीनांप्रायश्चित्तेऽपिसंसर्गोनिषिद्धः यज्ञेषुशुमारणंसोमवि-
क्रयश्चविप्राणांकलौवर्ज्यः ज्येष्ठादिसर्वभ्रातृणांसमभागःकलौस्मृतः । आततायिद्वि-
जानांनोधर्मयुद्धेऽपिहिंसनम् १ अब्धौनौयातुर्द्विजस्यप्रायश्चित्तेऽपिसंसर्गोनि गवार्थे
ब्राह्मणार्थेचप्राणत्यागःकलौनहि । द्विजानांगोपशूद्रादौभोज्यान्नत्वंकलौनहि १
शिष्यस्यगुरुपत्नीषुनचिरंवासशीलता । आपदिक्षत्रवैश्यादिवृत्तिविप्रःकलौत्यजेत् २
कलौद्विजोनहिभवेदश्वस्तनिकजीविकः । द्वादशाब्दंगुरौवासंमुखाग्निधमनक्रियाम् ३
यतेर्भिक्षांसर्ववर्णेकलौत्रीणिविवर्जयेत् । नवोदकानिपेधंचदक्षिणांगुरुवाञ्छिताम् ४
वृद्धरुग्णादिमरणंजलाग्निपतनादिभिः । गोतृप्तिमात्रेभूमिष्ठेषस्याचमनक्रियाम् ५
पितृवादेसाक्षिदण्डंकलौपञ्चविवर्जयेत् । घृतदुग्धादिभिःपक्वमन्नंशूद्रात्कलौत्यजेत् ६

१ शूद्रहस्तेनकार्यनतुविप्रेणस्वयंकार्यमित्यर्थः ॥ २ हेमाद्रौमरीचिः । मासकारागृहेवातो नौभिर्यातो दिन-
त्रयम् ॥ म्लेच्छावासस्तथापक्षयोर्वर्तेतसपातकी ॥ इति ॥ दिनकरद्योते कृतप्रत्यंतदेशगमनप्रायश्चित्तस्यापि नौ-
यातुः संसर्गो निषिद्ध इति ॥ संवत्सरकौस्तुभे प्रत्यन्तदेशगमननिमित्तपुनः संस्कारेकृतेऽप्यब्धौनौयातुः संसर्गः क-
लौ निषिध्यत इति ॥ व्यवहारमगूखे नारदः । पितृद्विदपतितः षण्ढोयश्चस्यादपयात्रितः ॥ औरसा अपिनैतं शूलमे-
रन्क्षेत्रजाः कुतः ॥ अपयात्रितः व्ययार्थनावादिना समुद्रमध्येद्वीपान्तरगतः ॥ द्विजस्याब्धौ नौयातुः शोधितस्या-
पिसंग्रह इति तस्य कलौ संसर्गनिषेधादिति ॥

भिक्षामटन्यतीरात्रौनवसेदृहिणांगृहे । विधूमसन्नमुसलेकालेभिक्षांकलौत्यजेत् ७ च-
त्वार्यब्दसहस्राणिचत्वार्यब्दशतानिच । कलेर्यदागमिष्यन्तितदात्रेतापरिग्रहः ८
संन्यासश्चनकर्त्तव्योब्राह्मणेनविजानतां । त्रेतापरिग्रहःसर्वाधानम् अर्धाधानंस्मृतं
श्रौतस्मार्ताभ्योस्तुपृथक्कृतिः । सर्वाधानंतयोरैक्यकृतिःपूर्वयुगाश्रया ९ अस्यापवादः
यावद्वर्णविभागोऽस्तियावद्वेदःप्रवर्तते । संन्यासंचाग्निहोत्रंचतावत्कुर्यात्कलौयुगे १०
इति शपथाःशकुनाःस्वप्नाःसामुद्रिकमुपश्रुतिः । देवपूजोपहारादेःसंकल्पःकार्य-
सिद्धये १ प्रश्नोत्तरंकालविदांसंभवन्तिकलौकचित् । इतिकलौकार्याकार्यनिर्णयः ॥

१५० अथस्वप्नविचारः स्वप्नोद्विविधः इष्टफलोऽनिष्टफलश्चेति तत्रसामान्यतइ-
ष्टफलःस्वप्नः । इष्टफलोयथा नदीसमुद्रतरणमाकाशगमनंतथा । गृहनक्षत्रमार्तण्डच-
न्द्रमण्डलदर्शनम् १ हर्म्यस्यारोहणंचैवप्रासादशिरसोपिवा । स्वप्नेचमदिरापानंव-
सामांसस्यभक्षणम् २ कृमिविष्टानुलेपश्चरुधिरेणाभिषेचनम् । भोजनंदधिभक्तस्यध्वे-
तवस्त्रानुलेपनम् ३ रत्नान्याभरणादीनिस्वप्नेदृष्ट्वाप्राप्सिद्ध्यति । देवताविप्रपृथ्वीशा-
न्रशस्ताभरणाङ्गनाः ४ वृषेभपर्वतक्षीरफिलिवृक्षाधिरोहणम् । दर्पणामिषमाल्याप्ति
शुक्लपुष्पाम्बरर्क्षश्रतान् । दृष्ट्वास्वप्नेर्थलाभःस्याद्व्याधिमोक्षश्चजायते ५ अथानिष्टफलः
दुष्टकिंशुकवल्मीकपारिभद्राधिरोहणम् । तैलकार्पासपिण्याकलोहप्राप्तिर्विपत्तये १ विवा-

अनिष्टफलः । हकरणंस्वप्नेरक्तस्रग्वस्त्रधारणम् । स्रोतसाहरणंनेष्टंप्रकमांसस्यभोजनम्
२ आदित्यस्याथचन्द्रस्यनिष्प्रभस्यावलोकनम् । नक्षत्रादेश्वपातस्यस्वप्नेमरणशोककृत् ३
अशोककरवीरपलाशानांपुष्पतानांस्वप्नेदर्शनेशोकः नौकारोहणेप्रवासः रक्तवस्त्रग-
न्धधारिण्यास्त्रियालिङ्गनेमृत्युः घृततैलादिनाभ्यङ्गेव्याधिः केशदन्तपातेधननाशः पुत्र-
शोकोवा खरोष्ट्रमहिषैर्यानेतयुक्तरथारोहणेवामृत्युः कर्णनासाकरादिच्छेदपङ्कमज्जनेतै-
लाभ्यङ्गेविषभक्षणेप्रेतालिङ्गनेनलदमालिनोदिगम्बरस्ययानेकृष्णपुरुषदर्शनेच मृत्युः ॥

१५१ अथजाग्रतावनिष्ठानि अरुन्धतींध्रुवंचैवनभोमन्दाकिनींतथा । स्वनासा-
ग्रंचचन्द्राङ्गमायुर्हर्निनोपश्यति १ पांसुपङ्कादिषुन्यस्तचरणंखण्डितंयदि । स्नानाम्बु-
लिप्तगात्रस्ययस्यास्यंप्राक्प्रशुष्यति २ गात्रेष्वार्द्रेषुसर्वेषुसूर्यादिद्वयदर्शनम् । स्वर्ण-
प्रतीतिर्दृष्टेषुस्वपदानामदर्शनम् ३ पिहितेकर्णयुगुलेयस्यघोषानुपश्रुतिः । अदर्शनं
स्वशिरसःप्रतिबिम्बेजलादिषु ४ छिद्रप्रतीतिश्छायायांसचिरंनैवजीवति ॥

१५२ अथविशेषतइष्टफलाःस्वप्नाः यस्तुपश्यतिवैस्वप्नेराजानंकुञ्जरंहयम् । सुवर्णं
वृषभंगांवाकुटुम्बंतस्यवर्धते १ वृषंवृक्षंवारुह्यतत्रस्थस्यजागरेधनाप्तिः श्वेतसर्पेणदक्षिण-
भुजदंशेदशदिनेसहस्रधनलाभः जलस्थस्यवृश्चिकोरगग्रासेजयपुत्रधनानि प्रासादशै-
लारोहणेसमुद्रतरणेराज्यम् तडागमध्येपद्मपत्रेषुघृतपायसभोजनेराज्यम् बलाकाकुक्कु-
ददर्शनेभार्याप्राप्तिः निगडैर्बन्धेबहुपाशबन्धेवापुत्रधनादि आसनेशयनेयाने

शरीरेवाहनैगृहे । ज्वलमानेविबुध्येततस्यश्रीःसर्वतोमुखी १ सूर्यचन्द्रमण्डलदर्शनेरो-
गिणोरोगनाशोऽन्यस्यधनम् सुरारुधिरयोःपानेविप्रस्यविद्याशूद्रादेर्धनम् शुक्लाम्बरग-
न्धधारिण्यासुभगस्त्रियालिङ्गनेसंपत्तिः छत्रपादुकोपानतृखड्गलाभेधनम् वृषभयुक्तर-
थारोहणेधनम् दधिलाभेवेदाग्निः दधिपयःपानेघृतलाभेचयशः घृतभक्षणेक्लेशः अन्नैर्वै-
ष्टनेराज्यम् मनुष्यस्यचरणमांसभक्षणे शतलाभः बाहुभक्षणेसहस्रम् शीर्षमांसभक्षणेराज्यं
वासहस्रधनंवा सफेनक्षीरपानेसोमपानम् गोधूमदर्शनेधनलाभः यवदर्शनेयज्ञः गौरस-
र्षपदर्शनेलाभः नागपत्रंलभेत्स्वप्नेकर्पूरागमनंतथा । चन्दनंपाण्डुरंपुष्पंतस्यश्रीःसर्वतो-
मुखी १ सर्वाणिशुक्लान्यतिशोभनानि कार्पासभस्मौदनतक्रवर्ज्यम् । सर्वाणिकृष्णान्य-
तिनिन्दितानिगोहस्तिदेवद्विजवाजिवर्ज्यम् २ स्वप्नस्तुप्रथमेयामेवत्सरान्तेफलप्रदः ।
द्वितीयेऽष्टमासैः तृतीयेत्रिमासान्ते चतुर्थेयामेमासान्ते अरुणोदयेदशाहान्ते सूर्यो-
दयेसद्यःफलम् ॥

१५३ अथदुःस्वप्नदर्शनेकृत्यम् योमेराजन्नित्यृचासूर्योपस्थानेदुःस्वप्ननाशः अधः-
स्वप्नस्येतिजपाद्वा कचिद्दर्शवच्छ्राद्धेनदुःस्वप्ननाशः चण्डीसप्तशतीपाठेनवा यद्वा श्रीवि-
ष्णुसहस्रनामस्तोत्रजपःकार्यः अथवाश्रीभारतस्थस्यश्रीमद्भागवतस्थस्यवागजेन्द्रमोक्ष-
स्यश्रवणंपाठोवा इतिदुःस्वप्ननाशकविधिः ॥

१५४ इत्थंगर्भाधानादुद्वाहान्ताःसमस्तसंस्काराः । सपरिकरानिर्णीताअस्मिस्ता-
र्तीयपूर्वार्धे १ ततआह्निकआचारस्ततआधानादिकाःप्रकीर्णार्थाः । शान्तिकपौष्टि-
कमुख्यानित्यानैमित्तिकाश्चोक्ताः २ पूर्वपरिच्छेदकयोःकालःसामान्यतोविशेषाच्च ।
निर्णीतःसहकृत्यैस्तिथिमासाद्येषुविध्युक्तैः ३ नानापापेप्रायश्चित्तंव्यवहारविस्तर-
श्चापि । उपदानमहादानादिविधिश्चोक्तोमयूखादौ ४ श्राद्धविधिःसाङ्गोप्याशौचेनि-
र्णीतिरन्यसंस्कारः । तार्तीयकस्योत्तरखण्डेप्रेसंप्रवक्ष्यन्ते ५ मूलभूतानिपद्यानिवि-
कृतानिक्वचित्कर्त्तव्यम् । निर्विकाराण्यपिनवान्यप्युक्तान्यत्रकानिर्चितम् ६ मीमांसाध-
र्मशास्त्रज्ञाःसुधियोनलसाबुधाः । कृतकार्याःप्राङ्निवन्धैस्तदर्थनायमुद्यमः ७ येषुनर्म-
न्दमतयोऽलसाअज्ञाश्चनिर्णयम् । धर्मेवेदितुमिच्छन्तिरचितस्तदपेक्षया ८ निबन्धोयं
धर्मसिन्धुसारनामासुबोधनः । अमुनाप्रीयतांश्रीमद्विठलोभक्तवत्सलः ९ प्रेम्णासद्भिर्ग्र-
न्थःसेव्यःशब्दार्थतःसदोपोपि । संशोध्यवापिहरिणासुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव
१० श्रीकाश्युपाध्यायवरोमहात्मावभूवविद्वद्भिजसर्वभौमा । तस्मादुपाध्यायकुलाव-
तंसौयज्ञेश्वरोनन्तइमावभूताम् ११ यज्ञेश्वरोयज्ञविधानदक्षोदैवज्ञवेदाङ्गसुशास्त्रशिक्षः ।
भक्तोत्तमोऽनन्तगुणैकधामानन्ताह्वयोनन्तकलावतारः १२ एषोसज्जनमभुवस्वकी-
यांतांकौङ्कणाख्यांसुविरक्तिशाली । श्रीपाण्डुरङ्गेवसतिविधायभीमातटेमुक्तिमगा-
त्सुभक्त्या १३ तस्यानन्ताभिधानस्योपाध्यायस्यसुतःकृती । काशीनाथाभिधौधर्म-
सिन्धुसारंसमातनोत् १४ इति श्रीमत्काश्युपाध्यायसूरिसूनुयज्ञेश्वरोपाध्यायानुजा-
नन्तोपाध्यायसूरिसुतकाशीनाथोपाध्यायविरचिते धर्मसि०तृती०पूर्वार्धःसमाप्तः ॥

१ अथ तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धःप्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः श्रीपाण्डुरङ्गायनमः । श्रीरुक्मिणीपाण्डुरङ्गप्रणम्यपितरौगुरुन ।
 तृतीयच्छेदोत्तरार्धतनोमिश्रीशतुष्टये १ श्रीनाथःकरुणासिन्धुरिन्दिराशंकरःस-
 ती । विघ्नेशोभास्करेन्द्राद्याविघ्नान्घ्नन्तुसदैवमे २ तत्रतावच्छाद्धादिनिर्णयंवक्तुमधि-
 जीवत्पितृका- कारनिर्णयायजीवत्पितृकाधिकारोविविच्यते पादुकेचोत्तरीयंचत-
 धिकारनिर्णयः. ज्ञन्यांरूप्यधारणम् । नजीवत्पितृकःकुर्याज्ज्येष्ठेभ्रातरजीवति १
 अत्रपादुकेकाष्ठमयौ उत्तरीयंसग्रन्थिपरिमण्डलंवस्त्रमेकद्वयङ्गुलादिविस्तृतंसूत्रकृतं-
 परिमण्डलरूपंवाउत्तरीयस्थानापन्नंस्मृत्युक्तंतृतीययज्ञोपवीतंवाजीवत्पितृकेणजीव-
 ज्ज्येष्ठभ्रातृकेणचनधार्यमितितात्पर्यम् प्रावरणरूपंद्वितीयवस्त्रंतुजीवत्पितृकादिभिः
 सर्वैर्धार्यम् एकवस्त्रोनभुजीतनकुर्याद्देवतार्चनम् । इत्यादिनासर्वकर्मस्वेकवस्त्रत्वानिषे-
 धात् पितरिपितामहेज्येष्ठभ्रातरिचाकृताधानेजीवतिपुत्रपौत्रकानिष्ठभ्रातृभिराधानं
 नकार्यम् ज्येष्ठभ्रातर्यकृतविवाहेकानिष्ठेनविवाहोनकार्यः अत्रविशेषःपूर्वार्धेउक्तः
 एवंपित्रादिष्वकृतसोमयागेषुजीवत्सुपुत्रादेःसोमेनाधिकारः एवंपूर्णमासेष्टौदर्शेष्टा-
 वग्निहोत्रहोमेर्चापित्राद्यैरनारब्धेषुपुत्रादेर्नाधिकारः एवंसंन्यासेपि कनिष्ठस्यसोदरस्यैव
 दोषोनभिन्नोदरस्यभ्रातुः पित्रादेराज्ञायांपुत्रादेर्नदोषइतिकेचित् अधिकारिणिपित-
 रिसत्याज्ञायामपिदोषः पातित्यजात्यन्धत्वादोषैरनधिकारिण्याज्ञयानदोषः पा-
 तित्यादावाज्ञांविनापिनदोषइत्यपरे तथाजीवत्पितृकस्यपितृकृत्येषुदर्शादिश्राद्धतर्पण-
 पैतृकदानेषुनाधिकारः अत्रविशेषः स्वापत्यसंस्कारस्वाद्वितीयविवाहादिनिमित्तकना-
 न्दीश्राद्धेचातुर्मास्यान्तर्गतपितृयज्ञेसोमाङ्गतृतीयसवनस्थपितृयज्ञेजीवत्पितुरधिकारः
 पिण्डपितृयज्ञेहोमान्तःपिण्डपितृयज्ञोनारम्भोवापिण्डपितृयज्ञस्येतिपक्षद्वयम् पितुःपि-
 त्राद्युद्देशेनपिण्डदानमितितृतीयःपक्षःकचित् एवमष्टकादिविकृतिष्वपिपक्षत्रयम् गयां
 प्रसङ्गतोगत्वामातुःश्राद्धंसुतश्चरेत् । जीवत्पितामातुःश्राद्धमुद्दिश्यगयांनगच्छेत् महान-
 दीषुसर्वासुतीर्थेचप्राप्तेजीवत्पितृकःपितुःपितृमात्राद्युद्देशेनश्राद्धंकुर्यात् नवम्यामन्वष्ट-
 काश्राद्धंक्षयाहेमातुःप्रत्यब्दश्राद्धंचसपिण्डकमेवजीवत्पितृकःकुर्यात् तथासंन्यस्तेताते
 पतितेचतातेजीवत्यपिसतिदर्शश्राद्धमहालयसंक्रान्तिग्रहणादिश्राद्धानिसर्वाणिपितुः
 पित्राद्युद्देशेनजीवत्पितृकेणकार्याणि एतानिचसांकल्पिकविधिनापिण्डरहितानिका-
 र्याणि अन्वष्टक्यादाविवपिण्डदानेविशेषवचनाभावात् आश्विनशुक्लप्रतिपदिदौ-
 हित्रोजीवत्पितृकःसपिण्डकमातामहश्राद्धंकुर्यात् तथाभ्रातृपुत्रोऽपुत्रस्यपितृव्यस्यप्र-
 त्यब्दश्राद्धंसपिण्डंकुर्यात् एवंकनिष्ठभ्राताप्यपुत्रज्येष्ठभ्रातुःप्रत्यब्दम् तथासपत्नी-
 पुत्रःसापत्नमातुःश्राद्धम् एवंदौहित्रोऽपुत्रस्यमातामहस्यप्रत्यब्दम् इत्थंचपितृव्या-

दिश्राद्धचतुष्टयेजीवत्पितृकस्याप्यधिकारः पितृव्यभ्रात्रादीनामपुत्राणांपत्नीसत्त्वेसै-
वाधिकारिणीनतुभ्रातृपुत्रादेःश्राद्धाधिकारः एवंपतिरेवपुत्राभावेभार्याश्राद्धंकुर्यात्
सपत्नीपुत्रसत्त्वेतुसएवकुर्यान्नभर्ता दौहित्रभ्रातृपुत्रयोःसत्त्वेमृतस्यविभक्तत्वेदौहित्रएव
अविभक्तत्वेभ्रातृपुत्रः केचित्भ्रातृतत्पुत्रयोःसत्त्वेभ्रात्रैवश्राद्धंकार्यमित्याहुः तथा जी-
वत्पितृकस्यापितृपितामहादिमनुष्यपितृतर्पणनिषेधेप्यग्निष्वात्तादिदेवपितृतर्पणनिषे-
धाभावात्स्नानाङ्गपितृतर्पणेब्रह्मयज्ञाङ्गभूतदेवरूपिपितृतर्पणेचाधिकारोस्त्येव एवंय-
दीयश्राद्धेधिकारस्तदीयश्राद्धाङ्गतर्पणेप्यधिकारः जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्म-
योः । श्राद्धाङ्गतर्पणभिन्नतर्पणंजीवत्पितृकेणतिलैर्नकार्यम् श्राद्धप्रयोगमध्येवामजानु-
न्यग्भावोनीवीबन्धश्चनकार्यः नद्यादौस्नात्वातर्पणान्तेसमन्नकंवस्त्रनिष्पीडनंविहितं-
न्नकार्यम् तथाखड्गमौक्तिकहस्तेनकर्तव्यंपितृतर्पणमिति विहितंखड्गधारणंनकार्यम् अप-
सव्यंद्विजाश्याणांपितृव्येकर्मणिकीर्तितम् । आप्रकोष्ठात्तुकर्तव्यमेतत्पितरिजीवति १
जीवतिसंन्यस्तादिरूपेपितरिमृतमातृमातामहकोपिपुत्रःपितुःपितृपितामहप्रपितामहा-
नांपितुर्मातृपितामहीप्रपितामहीनांपितुर्मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानामिति-
पार्वणत्रयमेकोद्विष्टगणंचस्वमातरंपितुःपत्न्याइतिस्वापितृव्यंपितुर्भ्रातृदितिस्वमातामहं
चपितुःश्वशुरस्येत्येवमादिनापितृसंबन्धपुरस्कारेणैवोद्विश्यमहालयश्राद्धंकुर्यात् एवं
दर्शादिषूढम् पितुःसंन्यासाभावेपितीर्थश्राद्धंजीवत्पितुरेवमेव एवंद्विष्टश्राद्धेप्यूढं ब्र-
ह्मयज्ञान्तेनित्यंपितृतर्पणमपिसंन्यस्तादिरूपजीवत्पितृकेणैवमेवकार्यमित्याहुः यदातु
मातुर्वाषिकमपुत्रमातामहवाषिकमपुत्रपितृव्यवाषिकंवाक्रियतेतदाक्रमेणमातृपिताम-
हीप्रपितामहीनांमातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानांपितृव्यपितामहप्रपितामहाना-
मित्येवोद्देशः यदाचपित्रादिभिःस्वाशक्त्यादिनानियोजितःपित्रादिकरणीयंश्राद्धं
स्वयंपित्रादेःप्रतिनिधिभूयकरोतितर्दापितुरमुकशर्मणोयजमानस्यपितृपितामहप्रपिता-
महानामित्येवंयथाश्राद्धमुद्देशः सर्वत्रपितृकृत्सेभ्रातृष्वविभक्तेषुज्येष्ठस्यैवाधिकारः वि-
भक्तेषुपृथक्पृथक् सापत्नभ्रातरिज्येष्ठेसत्यपिकनिष्ठएवस्वमातृवाषिकान्वष्टक्यादिकु-
र्यात् जीवत्पितृपितामहकस्यसंन्यस्तापितृपितामहकस्यचपितामहस्यपित्राशुद्देशेनद्विष्ट-
श्राद्धंतीर्थश्राद्धंदर्शादिश्राद्धंवाभवति पित्रादिषुत्रिषुजीवत्सुसत्सुसंन्यस्तेषुचनकिम-
पिश्राद्धंकार्यम् केचित्तुपित्रादित्रयात्परेभ्यःश्राद्धंदेयमाहुः मृतेपितरिपितामहजीव-
नेपित्रेपितामहात्पराभ्यांचश्राद्धंदेयम् एवंपितृपितामहमरणेप्रपितामहजीवनेप्यूढम्

१ मनुः (अ. ३ श्लो. १९४) मनोर्हरण्यगर्भस्य येमरीच्यादयःसुताः ॥ तेषामृषीणां सर्वेषांपुत्राः पितृगणाः
स्मृताः ॥ १ ॥ विराट्सुताः सोमसदः साध्यानांपितरः स्मृताः ॥ अग्निष्वात्ताश्चदेवानांमारीचालोकविभ्रताः
॥ २ ॥ दैत्यदानवयक्षाणांगन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ सुपर्णकिन्नराणांचस्मृतार्बाहिषदोत्रिजाः ॥ ३ ॥ सोमपानाम्
विप्राणांक्षत्रियाणांहविर्भुजः ॥ वैश्यानामाज्यपानामशूद्राणांतुसुकालिनः ॥ ४ ॥ सोमपास्तुक्
न्तोऽङ्गिरःसुताः ॥ पुलस्त्यस्याज्यपाःपुत्रावसिष्ठस्यसुकालिनः ॥ ५ ॥ इति

यस्तुष्ट्याग्निमान्जीवन्मातृपितृकःपितुःपित्रादिभ्यःपिण्डदानमितितृतीयपक्षाश्रये-
णारब्धपिण्डपितृयज्ञाष्टकान्वष्टकाश्राद्धोन्वष्टकायांचपितुःपित्रादिमात्रादिमातामहा-
दिभ्यःपिण्डादिकंददानासीदनन्तरंचमातामृतासोन्वष्टकायांस्वमात्रादिभ्यःपितुः-
पित्रादिभ्यश्चदद्यात् यदाचपिण्डपितृयज्ञान्वष्टकाद्यनारम्भपक्षोजीवत्पितृकस्यतदापि
संन्यस्तादिपितृकस्यदर्शादिश्राद्धंपितुःपित्राद्युद्देशेनव्यतिषङ्गभिन्नप्रयोगेणसांकल्पिके-
नभवत्येव पितुरविभक्तैःपुत्रैःपृथग्वैश्वदेवोनकार्यः पितृपाकोपजीवीस्याद्वातृपाको-
पजीवकः । इत्युक्तेः अतएवगृह्याग्रौपाकवैश्वदेवकरणपक्षेपिसाग्निकेपितरिसाग्निकैरप्य-
विभक्तैःपुत्रैःपृथग्वैश्वदेवोनकार्यः येषांपाकाभावेऽग्रेलौकिकत्वंमतंतैःपाकमात्रमग्नि-
संस्कारार्थकार्यमितिभाति विभक्तैस्तुपृथग्वैश्वदेवःकार्यः तत्रवैश्वदेवस्यदेवयज्ञभूतय-
ज्ञपितृयज्ञात्मकत्वाज्जीवत्पितृकैरपिपञ्चमहायज्ञान्तर्गतःपितृयज्ञःकार्यः वैश्वदेवाद्भि-
न्नाःपञ्चमहायज्ञास्तौत्तरीयाणांतैरपिविभक्तैर्जीवत्पितृकैःपितृयज्ञःकार्यः तस्यदेवरू-
पिपितृदेवताकत्वेनपितृपितामहादिमनुष्यरूपिपितृदेवताकत्वाभावात् मुण्डनंपिण्डदा-
नं चप्रेतकर्मचसर्वशः । नजीवत्पितृकःकुर्यादुर्विणीपतिरेवच १ अत्रमुण्डनंक्षुरेणशिर-
सोवपनं तेनकर्त्तव्यमिति सर्वप्रेतकर्मप्रेतदहनवहनसपिण्डीकरणान्तौर्ध्वदेहिकादि-
कमित्यर्थः मुण्डनंरागप्राप्तिमिर्वानापिध्यते तेनचौलोपनयनादिषुआधानदर्शपौर्णमास-
ज्योतिष्टोमादिषुनित्यप्राप्तंतीर्थप्रायश्चित्तमातृमरणादनैमित्तिकप्राप्तंचभवत्येव केचि-
त्काम्यनागबल्यादिषुकाम्यमपिभवतीत्याहुः गङ्गायांभास्करक्षेत्रेमातापित्रोर्गुरोर्मृतौ ।
आधानेसोमपानेचवपनंसप्तसुस्मृतम् १ गुरोरितिदत्तकस्यपूर्वापरपित्रोरित्यर्थः वा-
क्यान्तरेतीर्थमात्रेक्षौरोक्तेर्गङ्गाभास्करक्षेत्रग्रहणंजीवत्पितृकस्यतत्रविशेषतःक्षौरविधा-
नार्थम् जीवत्पितृकस्यपिण्डदाननिषेधःनान्दीश्राद्धतीर्थश्राद्धयोःसंन्यस्तादिपितृक-
स्यदर्शमहालयादिश्राद्धेषुचपिण्डरहितसांकल्पिकश्राद्धबोधनार्थः महापितृयज्ञेसोम-
यागेमातृमातामहादेवार्पिकश्राद्धेषुगयायामन्वष्टक्यादौचपिण्डदानंभवत्येवेत्युक्तम्
पिण्डदानंप्रकुर्वीतमातापित्रोःक्षयाहनि । इतिश्राद्धविधिनापिण्डदानोसद्धेपुनःपिण्ड-
विधिःपित्रोर्वार्षिकेर्गभिणीपतित्वनिषिद्धकालादिप्रयुक्तनिषेधबाधनार्थम् तेन वि-
वाहव्रतचूडामुवर्षमर्धतदर्धकम् । पिण्डदानंमृदास्नानंकुर्यात्तिलतर्पणम् १ इति
निषेधस्यापिबाधः क्षयाहग्रहणंसपिण्डीकरणमासिकेष्वपिपिण्डदानोपलक्षणपरम्
अथप्रेतकर्मप्रतिप्रसवः जीवत्पितृकः स्वमातुरपुत्रसापत्नमातुःस्वपुत्रसपत्नीपुत्ररहित-
प्रेतकर्मप्रतिप्रसवः भार्यायाअपुत्रपितृव्यस्यापुत्रमातामहमातामह्योश्चदाहादिप्रेतकर्मा-
णिकुर्यात् अत्रापुत्रपदेनमुख्यगौणपुत्रपौत्रप्रपौत्राभावोविवक्षितः मातुरौर्ध्वदेहिक-
मनुष्यनीतोपिजीवत्पितृकःकुर्यात् तत्रविशेषः ऊनत्रिवर्षश्चूडारहितश्चेदाहमात्रंसमन्त्र-

कंकृतान्यदन्येनकारयेत् यदातुकृतचूडः पूर्णत्रिवर्षोवातदासर्वसमन्त्रकंप्रेतकर्मकुर्यात्
ब्रह्मचारीतुपित्रोर्मातामहस्यचान्त्यकर्मकुर्यान्नान्यस्य भर्तृदौहित्रयोः सत्त्वेभर्तृवपत्न्या
दाहादिकुर्यात् मुण्डनंतुभर्तुर्न एवमपुत्रस्यपत्नीदौहित्रयोः सत्त्वेपत्न्येवपत्युः कुर्यात्
तत्रदाहमात्रंसमन्त्रकंकृतान्यत्संकल्पमात्रंस्वयंविधायब्राह्मणद्वाराकारयेत् भर्तृसपत्नी-
पुत्रयोः सत्त्वेसापत्नपुत्रएवकुर्यान्नभर्ता सपत्नीपुत्रदौहित्रयोः सत्त्वेसपत्नीपुत्रएव अ-
पुत्रयोर्विधवाविधुरयोर्भ्रातृपुत्रदौहित्रयोः सत्त्वेदौहित्रएवाधिकारीतिबहवः विधवा-
याभर्तृभ्रातृपुत्रएवविधुरस्यस्वभ्रातृपुत्रएवेतिजीवत्पितृकनिर्णयेभट्टाः अपुत्रस्यपत्नी-
भ्रातृपुत्रयोः सत्त्वेपत्न्येव एवंपुत्रासन्निधौपौत्रादेः पितामहपितामह्याद्यौर्ध्वदेहिकाद्य-
धिकारः इत्थंपितृकर्ममुण्डनप्रेतकर्माद्यधिकारानधिकारौजीवत्पितृकस्यप्रपञ्चितौ अ-
त्रविषयभेदाद्बालबोधार्थत्वाच्चपुनरुक्तिर्नातिदोषाय सपिण्डानांसगोत्रसपिण्डमरणेस-
कृतसकृत्तलाञ्जलिदानंविहितंतज्जीवत्पितृकेणापिकार्यम् एवंमातामहाचार्यादिभ्योपि
इतिजीवत्पितृकनिर्णयः श्रीमत्पाण्डुरङ्गायनमः ॥

२ अथश्राद्धाद्यधिकारिनिर्णयः तत्रमांस्तरिकादिश्राद्धेषुदाहाद्यौर्ध्वदेहिकक्रि-
यायांचौरसः पुत्रोमुख्योऽधिकारी औरसपुत्राणांबहुत्वेज्येष्ठएवाधिकारी ज्येष्ठस्या-
भावेऽसन्निधानेवापातिसादिनाधिकाराभावेवाज्येष्ठानुजः यत्तुज्येष्ठासन्निधौसर्वतः
कनिष्ठोऽधिकारीनतुमध्यमादिततन्निर्गलम् तत्रपुत्राणांविभक्तत्वेकनिष्ठेभ्योधनंगृही-
त्वाज्येष्ठेनैवसपिण्डीकरणान्तार्क्रियाकार्या सांस्तरिकादिकंतुपृथक्पृथक् अविभक्त-
त्वेतुसांस्तरिकादिकमप्येकेनैवकार्यम् एकेनकृतेपिसर्वेषांफलभागत्वात्सर्वैः पुत्रैर्ब्रह्म-
चर्यपरान्नवर्जनादयोनियमाः कार्याः पुत्राणामेकदेशस्थिसभावेदेशान्तरेगृहान्तरेवा
स्थितैस्तैरविभक्तैरपिपृथगेववार्षिकादिकंकार्यम् तत्रयदाज्येष्ठासन्निधौकनिष्ठोदाहा-
दिकंकरोतितदाषोडशश्राद्धान्तमेवकुर्यान्नसपिण्डीकरणम् वर्षपर्यन्तंज्येष्ठप्रतीक्षांकुर्या-
त् तन्मध्येज्ञातेज्येष्ठेनैवकार्यम् नोचेद्वर्षान्तेकनिष्ठेनापिकार्यम् वर्षात्प्राक्पुत्रभिन्नेनकृत-
मपिमासिकानुमासिकसपिण्डीकरणंपुत्रेणपुनःकार्यम् एवंकनिष्ठेनकृतमपिज्येष्ठपुत्रे-
णपुनःकार्यम् विशेषस्त्वग्रेवक्ष्यते कनिष्ठस्यसाग्निकत्वेसपिण्डीकरणमपिद्वादशेद्विकनि-
ष्ठेनकार्यम् औरसपुत्राभावेपुत्रिकासुतक्षेत्रजादयोद्वादशविधाः पुत्राउक्तास्तथापिक-
लौतेषांपुत्राणांनिषेधादौरसपुत्राभावेदत्तकएवाधिकारी मातापितृभ्यामन्यतरेणवा
विधिपूर्वदत्तः प्रतिग्रहीतृसवर्णोदत्तकः भार्यानुमत्यापत्युः पुत्रदातृत्वंतदप्यापदि अत्य-
न्तापदितुभार्यानुमत्यभावेपि पत्न्याः पत्यनुमत्यैव अत्रविशेषविचारः प्राशुक्तः दत्त-
काभावेपौत्रः पौत्राभावेप्रपौत्रः अन्येत्वौरसाभावेपौत्रः तदभावेप्रपौत्रः प्रपौत्राभावे
दत्तकइत्याहुः उपनीतपौत्रसत्त्वेप्यनुपनीतस्याप्यौरसपुत्रस्यैवाधिकारः सचकृतचूड-
सौवर्षाधिकवयसः पूर्णत्रिवर्षस्यत्वकृतचूडस्यापि अनुपनीतेनापिमन्त्रपाठपूर्वकमेव

विधौ रौर्ध्वदेहिकं सांवत्सरिकादिकं श्राद्धं च कार्यम् अशक्तौ त्वग्निदानमात्रं समञ्चकं मनु-
पनीतेन कार्यम् अन्यच्चन्यद्वारा एवं श्राद्धेऽपि दर्शमहालयादौ संकल्पमात्रं कार्यम् अन्य-
दितरेण केचित्तूनत्रिवर्षेण चूडारहितेनापि दाहमात्रं समञ्चकं कार्यं शेषमन्येनेत्याहुः दत्त-
कस्तूपनीत एवाधिकारी दत्तकाभावे प्रपौत्राभावे च भर्तुः पत्नी पत्न्या भर्ता च दाहाद्यौ र्ध्व-
देहिकं सांवत्सरिकश्राद्धादिकं च कुर्यात् भर्तुरपि सपत्नीपुत्रसत्त्वेऽधिकारो न विदध्या-
दौरसः पुत्रोजनन्या और्ध्वदेहिकम् । तदभावे सपत्नी जइत्युक्तेः भार्ययापि समञ्चकमे-
वौर्ध्वदेहिकादिकं कार्यम् अशक्तौ त्वग्निदानमात्रं समञ्चकं कृत्वा शेषमन्येन कार्यम् श्राद्धे
संकल्पमात्रं कृत्वा शेषमन्येन यद्यप्यविभक्तस्य संसृष्टस्य वा भ्रातुरेव धनग्रहाधिकारस्तथा-
पि क्रियाधिकारः पत्न्या एव विभक्ता संसृष्टे भ्रातरि धनाधिकारोऽपि पत्न्या एव पत्न्य-
भावे विभक्ता संसृष्टस्य कन्यापि ण्डदा धनहारिणी च तत्रापि विवाहितैव पिण्डदा धनहरा
त्वनूढाऽपि दुहितुरभावे दौहित्रो धनहारी पिण्डदश्च दौहित्राभावे भ्राता भ्रातुरभावे भ्रा-
तुः पुत्रः अविभक्तस्य संसृष्टस्य च पत्न्यभावे भ्राता संसृष्टो नाम पूर्वा विभक्तो भूत्वा पुनः स्वध-
नं भ्रातृधनैरेकीकृत्यैकपाकाद्युपजीवनः तत्र सोदरा सोदरसमवाये सोदर एव तत्रापि
ज्येष्ठकनिष्ठयोः सत्त्वे कनिष्ठ एव कनिष्ठ भ्रातुरभावे ज्येष्ठ भ्रातैव कनिष्ठ बहुत्वे मृतानन्तर-
स्तदभावे तदनन्तरादयः* एवं ज्येष्ठ बहुत्वे मृतानन्तरक्रमेणैव सोदर भ्रातुरभावे सापत्न-
भ्राता अत्रापि ज्येष्ठत्वादिविचारः पूर्ववदेव केचित्तु दुहितुर्दौहित्रयोर्धनहारित्वेऽपि वि-
भक्ता संसृष्टस्य दाहादिकं भ्रात्रैव कार्यम् सगोत्रसद्भावो भिन्नगोत्रस्य तदधिकारादित्याहुः
भ्रातुरभावे भ्रातृपुत्रः तत्रापि सोदर भ्रातृपुत्रां मुख्यः तदभावे सापत्न भ्रातृपुत्रः तदभा-
वे पिता पितुरभावे माता मात्रभावे स्नुषा तदभावे भगिनी तत्रानुजाग्रजसोदरा सोदरा-
णां समवाये भ्रातृवत् भगिन्यभावे भगिनीपुत्रः समवाये तद्वदेव तदभावे पितृव्यतत्पुत्रा-
दयः सपिण्डाः तदभावे सोदकाः तदभावे गोत्रजाः तदभावे माता महमातुलतत्पुत्रादयो-
मातृसपिण्डा अनुक्रमेण मातृसपिण्डाभावे स्वपितृष्वसमातृष्वसपुत्राः तदभावे पितुः पि-
तृष्वसमातृष्वसमातुलपुत्ररूपाः पितृबन्धवः एवं मातुः पितृष्वसमादिपुत्ररूपमातृबन्धवः
पितृबन्धूनामभावे धिकारिणः तदभावे शिष्यः शिष्याभावे जामाता श्वशुरस्य श्वशुरो-
जामातुः तदभावे सखा तदभावे विप्रस्य कश्चिद्धनहारी विप्रभिन्नस्य राज्ञा धनं गृहीत्वा तेन
धनेनान्यद्वारा कारणीयम् अथवा विप्राद्यैर्मरणोन्मुखैर्धर्मपुत्रः कार्यः अथ स्त्रीणां दाहाद्य-
... स्त्रीणां दाहाद्य- धिकारिणः अनूढायाः स्त्रियाः पिता तदभावे भ्रात्रादिः ऊढायास्त-
धिकारिणः. तपुत्राभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे पौत्रप्रपौत्राः तदभावे पतिः तदभावे दु-
हिता तदभावे दौहित्रः तदभावे पत्युर्भ्राता तदभावे पत्युर्भ्रातृपुत्रः तदभावे स्नुषा तद-
भावे पिता पितुरभावे भ्राता तदभावे भ्रातृपुत्रादयः पूर्वोक्ताः अत्र सर्वत्र पुत्रभिन्नानां पु-
त्रासंभिधानात् पुत्राभावाद्वा कर्तृत्वमिति स्थितम् तत्र यदि पुत्रासंभिधानात् कर्तृत्वं तदा-

और्ध्वदेहिक-
क्रियाकर्तव्याकर्त-
व्यनिर्णयः.

पुत्रभिन्नैर्दाहमारभ्यसपिण्डीकरणात्माचीनकर्मैवकार्यम् नतुपुत्रभि-
न्नैःसपिण्डीकरणंकार्यम् पुत्राभावेत्वन्यैःसपिण्डीकरणमपिकार्यम् ।
तत्रापिसपिण्डादिभिर्नृपान्तैर्दाहमारभ्यदशाहक्रियाःकार्याएवताएव
पूर्वाइत्युच्यन्ते ततएकादशाहमारभ्यसपिण्डीकरणान्तामध्यमसंज्ञास्तासुसपिण्डादी-
नांकृताकृतत्वम् तदूर्ध्वाअनुमासिकसांवत्सरिकाद्यास्ताउत्तराख्याःसपिण्डादिभिर्न
कार्याएव इदंचतदीयवृत्त्यादिस्थावरधनस्यचरधनस्यवाग्रहणाभावे तदन्यतरधनग्रह-
णेत्सपिण्डादिभिरपिमध्यमोत्तराख्याअपिक्रियाःकार्याएव राज्ञातुमृतधनसत्त्वेत-
द्धनद्वारातत्सजातीयवर्णहस्तेनसर्वाअपिक्रियाःकारणीयाएव धनाभावेतुपूर्वान्ताएवा-
वश्यंकारणीयानान्याः सपिण्डादिनृपान्तभिन्नानांतुमृतस्यधनाभावेपिस्वधनेनैवसपि-
ण्डीकरणान्तक्रियाकरणमावश्यकम् मृतस्यधनंगृहीत्वाप्रेतकार्याकरणेनृपान्तानांतद्वर्ण-
वधप्रायश्चित्तम् पुत्राद्यैर्भ्रातृसंतस्यन्तैर्दौहित्रैश्चतत्पुत्रैश्चत्रिविधाअपिक्रियाधनग्रहणस-
त्त्वेतदसत्त्वेवापिकार्याएव तत्रस्त्रीणामुत्तराःक्रियामृताहन्येव नतुदर्शादौ भर्तृश्राद्धे-
नैर्वानिर्वाहस्मृतेः पूर्वमध्यमाख्यास्तुपृथगेवस्त्रीणाम् केचित्पुत्रपत्योरभावेस्त्रीणांदौहि-
त्रादिभिःसपिण्डीकरणरहिताएवोत्तराःक्रियाःकार्याः सपिण्डीकरणंतुतासांनकार्यम्
सपिण्डीकरणाभावेपिण्डीविधिनावार्पिकादिकंकार्यमित्याहुः ब्राह्मणस्त्वन्यव-
र्णानांकुर्यात्कर्मपैतृकम् । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्कृत्वातज्जातितांत्रजेत् १ शूद्रे-
णापिब्राह्मणस्यनकार्यपैतृकंचित् । दत्तकस्तुजनकपितुःपुत्राद्यभावेजनकपितुः

दत्तककर्तव्य-
निर्णयः. श्राद्धंकुर्याद्धनंचगृहीयात् जनकपालकयोरुभयोःपित्रोःसंतसभा-
भयोःकुर्यात् दर्शमहालयादौतुद्वयोःपित्राद्योःश्राद्धंदेयम् तत्रद्वयोःपित्राद्योःपृथ-
क्पिण्डदानम् पित्रादिद्वयद्वयोद्देशेनैकैकोवापिण्डः एवंदत्तकस्यपुत्रोपिदत्तकजनक-
स्यपुत्राद्यभावेस्वपितरंपितामहद्वयंप्रपितामहद्वयंचोच्चार्यदर्शादिकंकुर्यात् तथैवधनंहरेत्
एवंदत्तकपौत्रोपितज्जनककुलेप्रपितामहस्यपुत्राद्यभावेपितरंपितामहंचैकमुच्चार्यप्रपि-
तामहद्वयमुच्चार्यदर्शादिश्राद्धंकुर्यात्प्रपितामहस्यधनंचहरेत् गृध्रेषांस्वासुभार्यास्वपत्यं
नस्याद्रिक्थंहरेयुःपिण्डंचैर्भ्यास्त्रपुरुषंदद्युरित्यादेरेकपिण्डेद्वावनुकीर्तयेद्गृहीतारंचोत्पा-
दयितारंचातृतीयात्पुरुषादित्यादेश्वलौगाक्ष्यादिस्मृतिवचनात् यदिजनकपालकयो-
रुभयोरपिपुत्रादिसन्ततिसत्त्वंतदादत्तकउभयोरप्यौर्ध्वदेहिकंवार्षिकादिकंचनकुर्यात्
पालकपितुरौरसपुत्राद्विभक्तेनदत्तकेनदर्शमहालयादिश्राद्धमात्रंपालकपित्रादिपार्व-
णोद्देशेनकार्यम् अविभक्तस्यतुतदौरसकृतदर्शादिनैवदत्तकस्यदर्शादिसिद्धिरितिभाति
ब्रह्मचारिणोमासिकाब्दिकादिश्राद्धमातापितृभिःकार्यम् ब्रह्मचारिणातुपातृपितृमा-

प्रश्नचारेविष- तामहोपाध्यायाचार्यभिन्नानांशवनिर्हरणंदाहाद्यन्त्यकर्मचनकार्यम्
यकतिर्णयः. अन्याधिकार्यभावेमातृपितृमातामहाचार्याणांदाहादिकं ब्रह्मचारि-
णाकार्यम् तत्रदशाहकर्मकरणेदशाहमाशौचम् दाहमात्रकरणेएकाहम् तदाप्यस्यनित्य-
कर्मलोपोनास्ति अशुचित्वेप्याशौचिनामन्नंतेननभोक्तव्यम् तैःसहनवस्तव्यम् तदुभ-
यकरणेप्रायश्चित्तपुनरुपनयनेवक्ष्येते अन्येषांदाहादौकृच्छ्रत्रयंपुनरुपनयनंच धर्मा-
र्थकेनचित्कस्यचित्सर्वणस्यदाहादिश्राद्धादिकरणेसंपत्त्यादिफलम् अयंसर्वोपिश्राद्ध-
विधिःशूद्राणाममन्त्रकःकार्यः अत्रकेचिद्वैदिकमन्त्रपाठएवशूद्राणांवर्ज्यः पौराणमन्त्रा-

स्त्रीशूद्रादिकर्त- स्तुपठनीयाइत्याहुः पौराणमन्त्राअपिशूद्रेणस्वयंपठनीयाःकिंतुविप्र-
व्यनिर्णयः. द्वारापठनीयाः वेदमन्त्रास्तुनविप्रद्वारापीतिसिन्धुः एवंद्विजस्त्रियोपि
व्रतोद्यापनादाविवसंकल्पमात्रंस्वयंकृत्वावैदिकमन्त्रादिप्रयुक्तं सर्वश्राद्धंविप्रद्वाराकार-
येयुरितिपारिजातकारमतम् शूद्रस्यसदामश्राद्धमेव पित्रेनमःपितामहायनमइत्येवमा-
दिनानमोन्तनाममन्त्रेणनिमन्त्रणपाद्यासनगन्धपुष्पादिनाविप्रान्तसंपूज्यामनिवेद्यस-
क्तुनापिण्डदानादिकृत्वादक्षिणादानादिनाश्राद्धंसमाप्यसजातीयान्गृहसिद्धपक्षाग्ने-
नभोजयेत् यत्तुसिन्धौनाममन्त्रेणावाहनाग्नौकरणकाश्यपगोत्रोच्चारपूर्वकपिण्डदानादि-
कंतर्पणादिकंपाकेनपिण्डदानादिकंचोक्तंतत्सच्छूद्रविषयम् सप्तपुरुषंत्रिपुरुषंवापरंपर-
यास्तानवैश्वदेवतर्पणादिकंशूद्रकमलाकरादिग्रन्थसंगृहीतंधर्मनियमेनाचरन्सच्छूद्र-
उच्यते एवंकिरातयवनादिहीनजातीयानांविप्रेभ्यआमदानर्दक्षिणादानपूर्वकंस्वस्व-
जातीयभोजनात्मकमेवश्राद्धम् राजकार्येनियुक्तस्यबन्धनिग्रहवर्तिनः । व्यसनेषुचसर्वे-
षुश्राद्धंविप्रेणकारयेत् १ अत्रप्रथमंजीवत्पितृकनिर्णयउक्तस्तत्रप्रसङ्गात्किंचिदधिकार-
विचारोप्युक्तः इदानींतुसर्वोप्यधिकारक्रमविचारःसविस्तरउक्तइतितेनात्रपुनरुक्ति-
र्बालबोधनार्थत्वान्नदोषाय इतिश्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुविरचितेधर्मसिन्धुसारेश्रा-
द्धाधिकारदाहाद्यधिकारनिर्णयः ॥

३ अथश्राद्धशब्दार्थः पित्रादीन्मृतानुद्दिश्यविहितेकालेदेशेपक्वान्नामान्नहिरण्या-
न्यतमद्रव्यस्यविधिनादानंश्राद्धम् तत्राग्नौकरणंपिण्डदानंब्राह्मणभोजनंचप्रधानम्
तदुक्तम् होमश्चपिण्डदानंचतथाब्राह्मणभोजनम् । श्राद्धशब्दाभिधेयंस्यादेकास्मिन्नौ-
पचारिकम् १ इति कचिद्वचनादशक्त्यावापिण्डदानाद्यकरणेब्राह्मणभोजनादिमा-
त्रमपिश्राद्धपदार्थःसंपद्यतइतिचतुर्थपदार्थः तथाचवचनान्तरम् यजुषांपिण्डदानंतु
बहुचानांद्विजार्चनम् । श्राद्धशब्दाभिधेयंस्यादुभयंसामवेदिनाम् १ अश्रद्धयापित-
रोनसन्तीतिमत्वाश्राद्धमकुर्वाणस्यरक्तांपतरःपिबन्ति ॥

४ अथश्राद्धभेदाः तत्रश्राद्धंचतुर्विधम् पार्वणश्राद्धमेकोद्दिष्टश्राद्धंनान्दीश्राद्धं
सपिण्डीकरणश्राद्धंचेतिभेदात् पित्रादित्रयोद्देशेनविहितंपिण्डत्रययुतंपार्वणम् तच्चै-

पार्वणविचारः कपार्वणकद्विपार्वणकत्रिपार्वणकमिति त्रिविधम् तत्र पित्रादेर्मृततिथौ क्रियमाणं प्रतिसांवत्सरिकमेकपार्वणकम् अमावास्यादिषण्णवतिश्राद्धनित्यश्राद्धानि महालयान्वष्टक्यभिन्नानि द्विपार्वणकानि एतेषु सपत्नीकपित्रादित्रयसपत्नीकमातामहादित्रययोरेवोद्देशात् अन्वष्टकाश्राद्धं त्रिपार्वणकं पित्रादित्रयमात्रादित्रयसपत्नीकमातामहादित्रयाणामुद्देशात् महालयश्राद्धं तीर्थश्राद्धं च पार्वणैकोद्दिष्टरूपम् पित्रादिपार्वणत्रयसपत्न्याद्येकोद्दिष्टगणस्य चोद्देशात् केचिदेतद्व्यं मातामहमातामह्योः पार्वणभेदेन पार्वणचतुष्टययुतं कुर्वन्ति केषांचित्सूत्रे दर्शोऽपि त्रिपार्वणकश्चतुःपार्वणको वेति हेमाद्रौ एकोद्देशेन क्रियमाणमेकपिण्डयुतमेकोद्दिष्टम् तदपि त्रिविधम् नवसंज्ञं नवमिश्रसंज्ञं पुराणसंज्ञं चेति मृतस्य प्रथमदिनमारभ्य दशाहान्तं विहितानि नवसंज्ञानि एकादशाहादी-

एकोद्दिष्टादि न्यूनाब्दान्तानि नवमिश्राणि एतानि विश्वदेवहीनानि ततः पशूणि विचारः कनिष्ठभ्रातृवार्पिकशस्त्रहतचतुर्दशीश्राद्धादीनि पुराणसंज्ञानि केचित्सपिण्डयुत्तरं क्रियमाणानां पार्वणानामपि पुराणसंज्ञामाहुः पुत्रजन्मविवाहादौ क्रियमाणं वृद्धिश्राद्धं नान्दीश्राद्धम् इदं पूर्वार्धे विस्तरेण प्रपञ्चितम् एतदेव गर्भाधानपुंसवनसीमन्तेषु आधाने सोमे च क्रियमाणं कर्माङ्गमिष्टिश्राद्धमिति चोच्यते अत्र क्रतुदक्षौ विश्वेदेवाः अन्यकर्मसु वृद्धिसंज्ञम् तत्र सत्यवसु विश्वेदेवाः इति नामभेदो देवभेदश्चान्यत्समानम् एतच्च पार्वणत्रययुतत्वात् पार्वणभेदान्तर्गतमपि दर्शादितो बहुधर्मभेदात् पृथगुद्दिष्टम् मृतस्य द्वादशाहादिकाले पिण्डार्घ्यसंयोजनादिरूपं सपिण्डीकरणम् एतदपि पार्वणैकोद्दिष्टविकाररूपम् अत्र विशेषो वक्ष्यते एवं च पार्वणमेकोद्दिष्टमिति द्विविधमेव श्राद्धम् एतत्पुनस्त्रिविधम् नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति नियतनिमित्ते विहितं नित्यम् यथा दर्शादि प्रसहं विहितमपि श्राद्धं नित्यसंज्ञं पार्वणद्वययुतं विश्वदेवहीनमुक्तम् अनियतनिमित्ते विहितं नैमित्तिकम् यथा सूर्यचन्द्रग्रहणादौ एतदपि षड्दैवतम् फलकामनोपाधिकं काम्यम् यथा पञ्चम्यादितिथौ कृत्तिकादि नक्षत्रे च ॥

५ अथ श्राद्धदेशाः दक्षिणाप्रवणे गोमयोपलिप्ते कृमिकेशास्थिश्लेष्मादिवर्जिते कृत्रिमभूमि वर्जिते रजस्वलादर्शनादिवर्जिते श्राद्धं कार्यम् कुरुक्षेत्रप्रभासपुष्करप्रयागकाशीगङ्गायमुनानर्मदादितीरैर्नैमिषगङ्गाद्वारगयाशीर्षाक्षय्यवटादिषु श्राद्धं महाफलम् शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे । उद्धरेत्सप्तगोत्राणिकुलमेकोत्तरं शतम् १ पिता माता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा । पितृमातृष्वसा चैव सप्तगोत्राणि वै विदुः २ एषां गोत्राणां पुरुषाः क्रमेण चतुर्विंशतिर्विंशतिषोडशद्वादशैकादशदशाष्टाविंशेकोत्तरशतसंख्यास्तेषामुद्धारइत्यर्थः तत्र पितृकुले द्वादशपूर्वाद्वादशपरा इति चतुर्विंशतिरेव मग्रेऽपि तुलसीकाननच्छायाशालग्रामससन्निधिः । चक्राङ्कितस्य सान्निध्यमेषु यत्क्रियते नरैः १ स्नानं दानं तपः श्राद्धं सर्वमक्षय्यतां व्रजेत् । गोगजाश्वादिजुष्टप्रदेशे श्लेष्मच्छेदोऽप्यश्राद्धं

नकार्यम् परकीयगृहादौ श्राद्धकरणे तद्रूमिस्वामिपितरोभागं हरन्ति तेन गृहस्वामिने मूल्यं दत्त्वा कार्यम् स्वाम्यनुज्ञया वा कार्यम् वनानि गिरयो नद्यस्तीराण्याय तनानि च । देवस्नाताश्च गर्ताश्च न स्वाम्यन्तेषु कस्यचित् १ नैकवासानचद्वीपेनान्तरिक्षे कदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः क्वचित् २ ॥

६ अथ श्राद्धकालाः ते च प्रायेणामासंक्रान्तियुगादिमन्वादिमहालयादयः पूर्वपरि-
अमासंक्रान्त्या- छेद उक्ता एव केचित् सूच्यन्ते महातीर्थप्राप्तिर्व्यतीपातो मृताहो ग्रहणद्व-
दिश्राद्धकालाः यं श्राद्धं प्रति रुचिः श्रोत्रियादिब्राह्मणसंपत्तिरर्थोदयकपिलापष्ठ्याद्य-
लभ्ययोगाग्रहपीडादुःखप्रदर्शनं नवान्नप्राप्तिर्नवोदकप्राप्तिर्गृहप्रच्छादनादिनिमित्तं च
श्राद्धकालाः यदा विष्टिर्यतीपातो भानुवारस्तथैव च । पञ्चकोनामयोगो यमयनादे-
श्चतुर्गुणः १ सर्वमासानां कृष्णपक्षेषु श्राद्धमुक्तम् अत्र प्रसहं पञ्चम्यादिवायदहः संपत्ति-
र्वेति त्रयः पक्षाः एकदिनपक्षे दर्श एव नारायणवृत्तौ तु दर्शश्राद्धे नैव पक्षश्राद्धसिद्धिरुक्ता
सर्वमासेषु दर्शश्राद्धाशक्तौ कन्याकुम्भवृषस्थे कस्येति दर्शत्रये एकत्र दर्शे वा श्राद्धम् सांनि-
कस्य त्वशक्तस्य पिण्डपितृयज्ञमात्रेण दर्शसिद्धिः निरग्निकस्य ब्राह्मणभोजनमात्रेण धा-
न्यादिद्रव्यदानेन वा दर्शसिद्धिः कृष्णपक्षेषु महालयापरपक्षस्य श्रेष्ठत्वं तत्रापि पञ्चदश-
हादिपक्षाभिन्योपिवहुविस्तरौ द्वितीयपरिच्छेदे उक्तः अत्र विशेषान्तरं कालतत्त्वाविवे-
चने पञ्चदशाहव्यापिमहालयप्रयोगारम्भोत्तरमाशौचपाते कृतमहालयानां वैफल्यम्
तेन शुद्ध्यन्ते कस्यांचित्तिथौ सकृन्महालयमात्रमनुष्ठेयम् एवं पञ्चम्यादिपक्षेऽपि प्रतिव-
न्धान्तरे प्रतिनिधिद्वारा शेषमहालयानुष्ठानम् पितृव्यज्येष्ठभ्रात्रादीनामपुत्राणामहाल-
यापरपक्षे तत्तन्मृततिथौ तदेकपार्वणकमहालयश्राद्धं जीवत्पितृकेणापि कार्यमिति द्वाद-
शपौर्णमास्योऽसंभवे माघीश्रावणीप्रौष्ठपद्योर्नित्याः कस्मिंश्चित्कृष्णपक्षे प्रतिपदादिपञ्च-
दशतिथिषु कृत्तिकादिभरण्यन्तनक्षत्रेषु विष्कम्भादियोगेषु सूर्यादिवारेषु बवादिकरणे-
षु च श्राद्धे फलविशेषोक्तेरेते तिथ्यादयः काम्यश्राद्धकालाज्ञेयाः इति सामान्यकालः अ-
थापराह्णादिविशेषनिर्णयः दिनस्य पञ्चविभागास्त्रिमुहूर्तकास्तत्राद्योभागः प्रातः-

अपराह्णादि- संज्ञः द्वितीयः संगवः तृतीयो मध्याह्नः चतुर्थो पराह्णः पञ्चमो भागः
विशेषकालनिर्णयः सायाह्नः दिनस्य पञ्चदशो भागो मुहूर्तः तत्र सप्तमोगन्धर्वोष्ठमो मुहूर्तः
कुतुपः नवमो रौहिणः तत्र दर्शादिश्राद्धानां निर्णयः पूर्वपरिच्छेदयोः प्रायेणोक्तः विशे-
षस्तूच्यते सांनिगानां कात्यायनादीनामन्वाधानपिण्डपितृयज्ञदर्शश्राद्धानामेकदिन-
कर्तव्यत्वनियमात्रेधाविभक्तदिनतृतीयभागरूपापराह्णव्यापिन्याममायां दर्शश्राद्धकर्त-
व्यम् अथ प्रतिसांवत्सरिकमासिकादिनिर्णय उच्यते तत्रैकोद्विष्टमध्याह्ने सप्तमाष्टमनवम-

प्रतिसांवत्सरि- मुहूर्तरूपेकार्यम् तत्रापिकुतुपरौहिणसंज्ञकावष्टमनवममुहूर्तौमुख्यः
 कमासिकादिकालः. कालः तत्रपूर्वत्रैवपरत्रैववादिनेमध्याह्नव्याप्तौसैवतिथिग्राह्या दिनद्वये
 मध्याह्नव्याप्तौमध्याह्नास्पर्शेवापूर्वत्रैव दिनद्वयेसाम्येनैकदेशव्याप्तौपूर्वा खर्वदर्पाद्यैर्व्यव-
 स्थेयन्ये वैषम्येणैकदेशव्याप्तावाधिक्येननिर्णयः पार्वणेत्वपराह्नव्यापिनीग्राह्या पूर्व-
 त्रैवपरत्रैववापराह्नव्याप्तौसैवग्राह्या दिनद्वयेतद्व्याप्तौतदस्पर्शेवांशतःसमव्याप्तौवापूर्वा
 विषमव्याप्तौत्वधिकाग्राह्या माधवाचार्यास्तुदिनद्वयेपूर्णापराह्नव्याप्तावंशतःसमव्याप्तौ
 चोत्तरतिथेःक्षयेपूर्वा वृद्धौपरा उत्तरतिथेःक्षयवृद्ध्यभावेपिपरेत्याहुः अयंक्षयाहनि-
 र्णयःप्रसाब्दिकेमासिकेसकृन्महालयेचज्ञेयः श्राद्धेभरण्यादिनक्षत्रव्यतीपातादियो-
 गश्चापराह्नव्यापीत्युक्तद्वितीये केचिच्छुक्लपक्षेउदयव्यापिनक्षत्रंकृष्णपक्षेऽस्तमयव्या-
 पि योगस्तुकुतुपादिव्यापीत्याहुः एतच्चपार्वणश्राद्धंकुतुपादिमुहूर्तपञ्चकेकार्यनसायाहे
 नरात्रौनप्रातःसंगवयोः पिण्डापितृयज्ञदिनेसायाहेपिपार्वणमनुज्ञायते यदाविघ्नवशा-
 दिनेसांवत्सरिकश्राद्धंनकृतंतदारात्रावपिप्रथमप्रहरपर्यन्तंकार्यम् मृताहातिक्रमेचा-
 ण्डालत्वादिदोषोक्तेः ग्रहणादिनेदर्शमासिकप्रतिवार्षिकादिश्राद्धप्राप्तौतद्दिनेएवान्ने-
 नामेनवाहेन्नावाकुर्यान्नोत्तरदिने प्रथमाब्दकंत्रयोदशेमलमासेकार्ष्णिमियुक्तम् तेनय-
 त्रद्वादशमासिकंशुद्धमासेभवातितत्रत्रयोदशेऽधिकएवप्रथमाब्दकंकार्यम् यदात्वधिक-
 मध्येद्वादशमासिकंतदाद्वादशमासकस्याद्विराट्तिष्ठकृत्वाचतुर्दशेशुद्धमासेप्रथमाब्दकम्
 एवंद्वितीयादिमासिकस्यापिमलमासेप्राप्तस्यद्विराट्तिष्ठर्ज्ञेया द्वितीयाद्याब्दकंतुशुद्धमा-
 सेएव एवमहालयोपिशुद्धेएव नाधिकेमासेकिंचिदपि मलमासमृतानांतुयदासएवम-
 लमासोभवातितदाधिकएवसांवत्सरिकंनशुद्धे दर्शदिनेवार्षिकप्राप्तौपूर्ववार्षिकंकृत्वात-
 तःपिण्डापितृयज्ञंपाकान्तरेणदर्शश्राद्धंचकुर्यात् परेतुआदौपिण्डापितृयज्ञस्ततोवार्षिकं
 ततोदर्शइतिक्रममाहुः एवंमासिकादिष्वपिज्ञेयम् सपिण्डीकरणादूर्ध्वयावदब्दत्रयंभ-
 वेत् । तावदेवनभोक्तव्यंतदीयेश्राद्धमात्रके १ प्रथमाब्देस्थ्यादिभोजीद्वितीयेमांसभ-
 क्षकः । तृतीयेरक्तभोजीस्याच्छुद्धंश्राद्धंचतुर्थके २ इसास्तांप्रासाङ्गिकंप्रकृतमनुसरामः
 पार्वणमपिहेमश्राद्धमामश्राद्धंचद्वेधाविभक्तदिनपूर्वभागेएवकार्यम् सर्वचश्राद्धंतत्तन्नि-
 र्णीतकालेतत्तत्तिथ्यभावेपिकर्तव्यंसाकल्यवचनादिनाशास्त्रतस्तत्रतत्तत्तिथिसत्त्वादि-
 त्तिकालतत्त्वविवेचने वृद्धिश्राद्धंप्रातःसङ्गवयोःकार्यम् मध्याह्नोगौणः अपराह्णसाया-
 ह्नारात्रयोनिषिद्धाः रात्रौविवाहेप्रातर्वृद्धिश्राद्धंनकृतंतदारात्रावपिकार्यमितिकचित्
 ग्रहणनिमित्तकंपार्वणश्राद्धंपुत्रजन्मनिमित्तकंजातकर्माङ्गवृद्धिश्राद्धंचरात्रावपिकार्यम्
 इतिकालनिर्णयः ॥

१ मृततिथौक्रियमाणसकृन्महालयइत्यर्थः ॥ २ तेनदिनद्वयेपराह्णेतिथिस्पर्शाभावस्थलेपू-
 भावेप्यपराह्णएवश्राद्धनसायान्हे ॥

७ अन्नादिनापितृतृप्तिविचारः पुत्रादिभिःपितृमात्राद्युद्देशेनश्राद्धेक्रियमाणेना-
मगोत्रंमन्त्राश्चतत्तदन्तान्पितृन्प्रापयन्ति तत्रपित्रादीनांदेवरूपत्वेतदन्नममृतंरूपंभूत्वा
तन्नोपतिष्ठते गन्धर्वत्वेभोग्यरूपेणपशुत्वेतृणरूपेणसर्पत्वेवायुरूपेणयक्षत्वेपानरूपेणदान-
वादित्वेमांसत्वेनप्रेतत्वेरुधिरत्वेनमनुष्यत्वेन्नादिरूपेणेति ग्रन्थान्तरे तस्यतेपितरःश्रु-
त्वाश्राद्धकालमुपस्थितम् । अन्योन्यंमनसाध्यात्वासंपतन्तिमनोजवाः १ तैर्ब्राह्मणैः
सहाश्रन्तिपितरोवायुरूपिणः । अतएवश्रीरामेणश्राद्धेक्रियमाणेसीताविप्रेषुदशरथा-
दीन्ददर्शेतिकथाश्रूयते प्रावृष्यन्तेयमःप्रेतान्पितृंश्चाथयमालयात् । विसर्जयतिभूलो-
कंकृत्वाशून्यंस्वकंपुरम् १ तेषुत्रादेःप्रकांक्षान्तपायसंमधुसंयुतम् । कन्यागतेसवितरि
पितरोयान्तिवैसुतान् २ अमावास्यादिनेप्राप्तेगृहद्वारंसमाश्रिताः । श्राद्धाभावेस्वभव-
नंशापंदच्चाव्रजन्ति ३ अतोमूलैःफलैर्वापितथाप्युदकतर्पणैः । पितृतृप्तिप्रकुर्वीतनै-
वश्राद्धंविर्वर्जयेत् ४ किंचश्राद्धेनब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तंसकलभूततृप्तिःश्रूयते तत्र
पिशाचादिरूपाणांविकिरादिभिस्तृप्तिवृक्षादिरूपाणांस्नानवस्त्रोदकादिनाकेषांचिदु-
च्छिष्टपिण्डादिनेति अतोब्रह्माभूतपितृकेणापिश्राद्धंकार्यम् तत्रपितृपितामहप्रपि-
तामहादिरूपमेकैकंपार्वणंवसुरुद्रादिसादिभेदेनध्येयम् एकोद्दिष्टंवसुरूपेणेतिसर्वत्र
श्राद्धदेवताविचारः केचित्तुपितृपितामहप्रपितामहाःप्रतुभ्रसंकर्षणवासुदेवात्मनाध्येयाः
कर्तानिरुद्धात्मनेत्याहुः एवंवरुणप्रजापत्याग्निरूपेणक्वचित् क्वचिन्मासक्रतुवत्सररूपे-
णेति तत्रयथाचारंसमुच्चयेनाविकल्पेनवाध्यानमिति व्यवस्था पितृादिपार्वण्यत्रतत्र
मातामहादयः । सर्वत्रैवहिकर्तव्यानाब्दकेमासिकेपुनः १ मासिकेषुत्वाब्दिकेचत्रि-
दैवसंप्रकीर्तितम् । वृद्धौतीर्थेन्वष्टकासुगयायांचमहालये २ त्रिपार्वणकमत्रेष्टंशेषंषाड्-
पौरुषंविदुः । सपत्नीकंपित्रादित्रयंसपत्नीकंमातामहादित्रयमितिषाड्पौरुषत्वम् क्षया-
हंवर्जयित्वैकंस्त्रीणांनास्तिपृथक्क्रिया । अन्वष्टकासुवृद्धांचगयायांचक्षयेऽर्हान् १ अ-
त्रमातुःपृथक्श्राद्धमन्यत्रपतिनासह । अथाविश्वेदेवाः यत्रविशेषो नोच्येततत्रसर्वत्रपा-
र्वणश्राद्धेपुरुषवार्द्रवसंज्ञकाविश्वेदेवाः काम्यश्राद्धेमहालयेचधूरिलोचनसंज्ञकाः नैमि-
त्तिकेऽष्टकारुण्याष्टमीश्राद्धेचकामकालसंज्ञकाः एकोद्दिष्टंसपिण्डीकरणंवानैमित्तिकसं-
ज्ञम् नान्दीश्राद्धेसत्यवसुसंज्ञकाः तत्रापिगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनेतिसंस्कारत्र-
याङ्गमप्याधानसोमयागाङ्गचनान्दीश्राद्धमिष्टिश्राद्धसंज्ञकंकर्माङ्गश्राद्धसंज्ञकंचतत्रक्रतु-
दक्षसंज्ञकाविश्वेदेवाः पार्वणद्वयाद्ययोर्जीवनान्मातृपार्वणकमेवाक्रियमाणंनान्दीश्राद्धं
देवरहितंकार्यम् एवंपार्वणत्रयस्यभिन्नत्वेनानुष्ठीयमानेनान्दीश्राद्धेपिमातृपार्वणंदेवही-
नम् नान्दीश्राद्धेहिदिनत्रयेक्रमेणपार्वणत्रयंकार्यम् एकस्मिन्दिनेपृथक्पृथक्पार्वणत्रयं
सहस्रैर्वापार्वणत्रयमितित्रयःपक्षाः नित्यश्राद्धंदेवरहितंकार्यम् एवंसपिण्डीकरणा-
त्प्राक्तनान्येकोद्दिष्टश्राद्धान्यपिदेवहीनानि इतिश्राद्धदेवतानिर्णयः ॥

८ अथश्राद्धेब्राह्मणाः तत्र जातकर्मादिसंस्कारैः संस्कृतः सत्यवाक् शुचिः । वेदाध्ययनसंपन्नः षट्सुकर्मस्ववस्थितः १ पुरुषत्रयविख्यातः सवैब्राह्मणउच्यते । इतिब्राह्मणसामान्यलक्षणम् तत्रोत्तममध्यमाधमभेदेनत्रिविधाब्राह्मणाः तत्रोत्तमाः वेदाध्ययनसंपन्नावेदाङ्गाध्यायिनोपिच । येवैग्याकरणायेचमीमांसाध्ययनेरताः १ पौराणिकोत्तमाब्राह्मणाः कश्चवेदान्तीधर्मशास्त्ररतोपिच । एतेषामपियेपुत्राब्रह्मवेत्तातथैवच २ वेदार्थज्ञः कर्मनिष्ठस्तपोनिष्ठश्चयोगिनः । पितृमातृपरश्चैवस्वधर्मनिरतस्तथा ३ शिशुरप्यग्निहोत्रीचसोमादिश्रौतकर्मवित् । शिवभक्तोविष्णुभक्तोभार्यायामृतकालगः ४ गुरुभक्तोज्ञाननिष्ठः सोमयाजीचसत्यवाक् । सुशीलस्नातकयतिब्रह्मचारिणउत्तमाः ५ एतेसर्वेसपत्नीकायुवत्वादिगुणान्विताः । सापिण्ड्ययोर्निशिष्यत्वादिसंबन्धैश्चत्रिजिताः ६ कुष्ठापस्मारादिदोषैर्हीनाश्चेदुत्तमाः स्मृताः । तत्रदशाहादिसमूहकादिप्रयोजकसापिण्ड्यसगोत्रसोदकत्वरूपसंबन्धः सापिण्ड्यपदाभिधेयः योनिर्बन्धोमातुलत्वश्चशूरत्वशालकत्वादः आदिनागुरुत्वसहाध्यायित्वमित्रत्वादयः तथाचसपत्नीकत्वादियुक्ताउक्तसंबन्धहीनाअपस्मारान्धत्वादोषहीनावेदाध्यायित्वादिसप्तविंशतिप्रकाराविप्राउत्तमाइतिसिद्धम् तत्रविशेषः यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धेछन्दोगंतत्रपूर्जयेत् । ऋचोयजुषिसामानित्रितयंतत्रविद्यते १ ऋग्वेदिनंचपित्रर्थेयाजुषंतुपितामहे । प्रपितामहेसामगंचभोजयेच्छ्राद्धकर्मणि २ अथर्ववेदिनंवैश्वदेवेपित्र्येचभोजयेत् । एतेनस्वशाखीयाद्विजाभावेद्विजानन्यान्निमन्त्रयेदितिनिरस्तम् केचिद्यथाकन्यातथाहविरितिनियमातृयैः सहयोनिर्बन्धस्तएवपरशाखीयाः श्राद्धार्हाइत्याहुस्तन्निर्मूलम् केचिच्छ्राद्धकर्तृसगोत्रसप्रवरावर्ज्याः पितृपुत्रौभ्रातरौद्वौनिरग्निगुर्विणीपतिम् । सगोत्रप्रवरंचैववर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि १ इतिवचनार्हदिसाहुः विनामांसेनमधुनाविनादक्षिण्याशिषा । परिपूर्णंभवेच्छ्राद्धंयतिषुश्राद्धभोजिषु १ इतियतिप्रशंसा अथमध्यमाविप्राः मध्यमाब्राह्मणाः मातामहोमातुलोभाग्निनेयोदौहित्रोजामातागुरुः शिष्योयाज्यः श्वशुरः ऋत्विक्शालकः पितृपुत्रपुत्रोमातृपुत्रोमातुलपुत्रोऽतिथिः सगोत्रोमित्रमित्येतेमध्यमाः दौहित्रजामातृस्वस्तीयादीनांविद्यादिगुणवतांश्राद्धेनिमन्त्रणाभावेदोषः गुणहीनत्वेतुनदोषः षड्भ्यस्तुपुरुषेभ्योर्वाक्श्राद्धार्हानंवगोत्रिणः । षड्भ्यस्तुपरतोभोज्याअलाभेगोत्रजाअपि १ अत्रविशेषः ऋत्विजः सपिण्डाः संबन्धिनः शिष्याश्चैवश्वदेवस्थानेनियोज्यानतुपित्र्ये एवमन्येपिविगुणाविप्रादेवस्थानेयोज्याः पितापितामहोभ्रातापुत्रोवाथसपिण्डकाः । नपरस्परमर्घ्याः स्युर्नश्राद्धेऋत्विजस्तथा १ वैश्वदेवेनियोक्तव्यायद्येतेगुणवत्तराः । अथवर्ज्याविप्राः क्षयश्वासमूत्रकृच्छ्रभगन्दरादिमहारोगीहीमाङ्गोदिकाङ्गः काणोबधिरोमूकः शत्रुः कितवोभृतकाध्यापकोमित्रद्रोहीपिशुनः कुम्भी

वर्ज्याविप्राः कृष्णदन्तः क्लीबोमातापितृगुरुत्यागीचोरोनास्तिकः पापकर्माविहित-
कर्मसागीनक्षत्रोपजीवीवैद्योराजभृत्योगायकोलेखकः कुसीदजीवीवेदविक्रयीकवित्व-
जीवीदेवार्चनजीवीनटोष्टृहदाहीसमुद्रगामीशस्त्रकर्त्तासोमविक्रयीपक्षिपोषकः परिवेत्ता
दिधिषुपतिः कुमारार्ध्यापकः पुत्रात्प्राप्तविद्योद्रव्यप्राप्त्यर्थवेदघोषकारीग्रामयाजीकेश-
पशुविक्रयीशिल्पीपित्राविवादकारीशूद्रयाजकोजटीश्मश्रुहीनोनिर्दयोरजस्वलापति-
र्गर्भिणीपतिः कुब्जोवामनोरक्तनेत्रोवाणिज्योपजीवीछिन्नोष्ठश्छिन्नलङ्गोगडुमानूज्व-
रितोदेवलकोविधुरोनिरग्निः शूद्रगुरुः शूद्रशिष्योदाम्भिकोगोविक्रयीरसविक्रयीवेद-
निन्दकोवृक्षरोपकः कदर्यः सदायाचकः कृषिजीवीसाधुनिन्दितोमेघमहिषयोः पोषकः-
कपिलकेशोविस्मृतवेदोनिष्ठुरवागित्यादयोविप्राहव्यकव्ययोर्वर्ज्याः धर्मार्थमुदरार्थं
वौषधकारीविगर्हितः । देवार्चनपरोनित्यं वित्तार्थं वत्सरत्रयम् १ असौ देवलकोना-
मदेवस्वग्राहकोपिच । वर्जनीयः सविज्ञेयः सर्वकर्मसुसर्वदा २ इदं मनुष्यस्थापितदे-
वताधिपयमिति भाति दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योग्रजे स्थिते । परिवेत्ता सविज्ञेयः पारि-
वित्तिस्तु अग्रजः १ अग्रजानुज्ञादौ नदोपइत्युक्तम् ज्येष्ठायां यद्यनूठायां कन्याया भूह-
तऽनुजा । स चात्रेदिधिषूर्ज्यापूर्वा तु दिधिषूर्मता १ प्रतिमाविक्रयं यो वै करोति पतित-
स्तु सः । जीवनार्थं परास्थानिनयते पतितः स च २ गाननृत्यादिकमुदरार्थं निषिद्धं न तु भ-
गवदर्थम् अत्र विप्राणां ग्राह्यत्वं तत्तयैव तद्भिन्नानां वर्ज्यत्वे सिद्धे पुनर्वर्ज्यपरिगणनं वर्ज्यभि-
न्नानां निर्गुणानामपि ग्राह्यत्वार्थम् विद्याशीलादिगुणवच्चेष्टित्वकाणत्वादिशारीर-
दोषाणां न दूषकत्वम् गयायां तु निर्गुणा अपते एव भोज्याः न विचार्यं कुलं शीलं विद्या च त-
प एव च । पूजितैस्तैस्तु संतुष्टा देवाः सपितृगृह्यकाः १ इत्युक्तेः ब्राह्मणान्परीक्षेत तीर्थक्षे-
त्रनिवासिनः । यत्तु न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवकर्मणि धर्मवित् । पित्र्येकर्मणितु प्राप्ते परीक्षेत
प्रयत्नतः १ इतितदसंभवपरम् गायत्रीसारमात्रोपिवरं विप्रः सुयन्त्रितः । नार्यान्त्रतश्चतुर्वे-
दी सर्वाशी सर्वविक्रयी १ इति हेमाद्रौ व्यासः श्राद्धे काणादयो भोज्या मिश्रिता वेदपारंगैः ।
विप्रानिमन्त्रणात्पूर्वमेव परीक्षणीयान्तु निमन्त्रणोत्तरम् इति ब्राह्मणविचारः ॥

९ अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि तत्र दर्भाः दर्भग्रहणे कालो मन्त्रो दर्भभेदाश्च द्वितीयपरिच्छे-
दे उक्ताः विशेषस्तूच्यते कुशामुख्याः कुशाभावेकाशदूर्वोशीरतृणादयः तत्र काशैर्दूर्वा-
दर्भाः । भिर्वाकृतपवित्रहस्तो नाचामेत् द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवि-
त्रके । एकानामिकाया वापि द्वयोर्मध्ये तु पर्वणोः १ साग्रौ विगर्भौ तु कुशौ कार्यताभ्यां
पवित्रकम् । द्वाभ्यां तस्याच्चतुर्भिर्वाग्रन्थियुक्तं न वा भवेत् २ स्नाने दाने जपे होमे स्वाध्या-
ये पितृकर्मणि । सपवित्रौ सदर्भौ वा करौ कुर्वीत नान्यथा २ ब्रह्मग्रन्थिपवित्राढ्यो ना-
चायेष्वबुधः सदा । केचिद्द्रथितपवित्राभावे साग्रदर्भौ द्वौ दक्षिणकरे वा मेतु त्रीन् द्वौ वा बि-
भृयादित्याहुः आसने द्वौ दर्भौ पितृकर्मणिसमूलाद्विगुणादर्भाः दैवे साग्राः ऋजवः पि-

ज्येपिसपिण्डीकरणपर्यन्तमृजुदर्भास्तदूर्ध्वद्विगुणाभुग्राइति येचपिण्डाश्रितादर्भायैः
 कृतं पितृतर्पणम् । मलमूत्रोत्सर्गधृतामलमूत्राद्यमेध्यगाः १ मार्गेचितौयज्ञभूमौस्थिता-
 येस्तरणासने । ब्रह्मयज्ञेचयेदर्भास्त्रागार्हाः सर्वएवते २ अन्यानिचपवित्राणिकुशदू-
 र्वात्मकानिच । हेमात्मकपवित्रस्यकलानार्हन्तिषोडशीम् ३ पञ्चगु अमाषमानेनषोडश-
 माषंहेममयंपवित्रकमिसाहुः अथहविः त्रीहियवतिलमाषगोधूमश्यामाकप्रियङ्गुमुद्गस-
 हविः । र्षपाःश्राद्धेप्रशस्ताः चणकोविकल्पितः यावनालोपिविकल्पितः इष्टा-
 पूर्तेमृताहेचदर्शवृद्ध्यष्टकासुच । पात्रेभ्यस्त्वेपुकालेषुदेयंनैवकुभोजनम् १ अगोधूमंच
 यच्छ्राद्धंमाषमुद्गविवर्जितम् । तैलपक्वेनरहितंकृतमप्यकृतंभवेत् २ राजमाषाश्चनिष्पा-
 वाअपिशस्ताःसतीनकाः । राजमाषामहाराष्ट्रभाषया‘चवळी’तिप्रसिद्धाः निष्पावाः
 ‘पावटे’इति सतीनका‘वाटाणे’इति कदलीफलमाम्रफलंसूरणःपनसःत्रिविधंकर्कटी-
 फलम् कोशातकी‘दोडका’इतिप्रसिद्धा कुस्तुम्बुरुर्वैकल्पिकम् पटोलंबदरमामलकंख-
 जूरीफलंचिचार्द्रकंशुण्ठीमूलकंद्राक्षालवंगैलापत्रकार्णजीरकंहिङ्गुदाडिमफलमिक्षुःश-
 कंरागुडःकर्पूरःसैन्धवमामुद्रेलवणेपूगीफलंताम्बूलपत्रमितिश्राद्धेप्रोक्तानिहवींषि गव्ये
 दाधदुग्धे घृतंगव्यंमाहिषंच केचिन्माहिषंतक्रंसद्यःकृतमनुद्धृतनवन्मीतंश्राह्यमाहुः के-
 चिन्माहिषीक्षीरंशर्करादियुतंश्राह्यमाहुः मथितंनिर्जलंदाधिसर्वनिषिद्धम् जम्बीरफलं
 विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पितम् अक्षोटः‘अक्रोड’इतिप्रसिद्धः शृङ्गाटकः ‘शिंगाडे’
 इतिप्रसिद्धः चिर्भटं ‘खर्बूज’ इतिप्रसिद्धम् शीतकंदली ‘राताळी’तिप्रसिद्धम् एते
 श्राद्धेर्विहिताः आम्रातकः ‘आंवाडा’ इतिप्रसिद्धस्तण्डुलीयो‘माठ’ इतिप्रसिद्धः
 एतौद्वौविहितप्रतिषिद्धौ केचिद्राजमाषंकृष्णेतरमुद्रंकृष्णानिष्पावंचनिषिद्धमाहुः कथं-
 चिद्यदिविप्रेभ्योनदत्तंभोजनेमधु । पिण्डास्तुनैवदातव्याःकदाचिन्मधुनाविना १ अ-
 क्षतागोपशुश्चैवश्राद्धेमांसंतथामधु । देवराचसुतोत्पत्तिःकलौपञ्चविवर्जयेत् १ इतिव-
 चनद्वयान्मधुनिर्णेच्छकविकल्पः केचिद्यथाचारंप्रदेयंतुमधुमांसादिकंतथा । इतिवच-
 नादेशाचारानुसारेणव्यवस्थितविकल्पमाहुः मांसंश्राद्धेषुनैवदेयंकलिवर्ज्यत्वात् नद-
 द्यादामिषंश्राद्धेनचाद्याद्धर्मतत्त्वावत् । इत्यादिश्रीभागवतवचनाच्च अन्यानिमुजात-
 चव्यकसेरुकालेयादिद्रव्याणिवह्निमहानिबन्धेषूक्तानितान्यप्रसिद्धत्वाच्छ्राद्धेवश्य-
 पेक्षोपयोगयोरभावाच्चनोच्यन्ते ॥

१० अथवर्ज्यानि यद्यपिविहितोत्तयैवर्तद्भिन्नानामग्राह्यत्वंप्राप्तंतथापिविशेषदो-
 षप्रदर्शनायाप्राप्तनिषेधज्ञापनायचतानिसंगृह्यन्ते उक्तोच्चादिनाप्राप्तंपतितान्स्यश्राद्धेः
 प्राप्तमन्यायार्जितंकन्याविक्रयादिलब्धंधनंनिन्द्यम् पित्रर्थमेदेहीतियाचनार्जितस्यपि
 निषिद्धम् आढकीकुलित्थमसूरकोद्रवराजसर्षपानिषिद्धाः लांकेतिप्रसिद्धाःमर्कट-

काश्चवर्ज्याः शिशुकूष्माण्डोभयविधालाबुकरमर्दाद्रिमरीचपिण्डमूलककुसुम्भशणवं-
शांकुराः दशविधालशुनादिपलाण्डुभेदाः कृत्रिमलवणानिरक्तविल्वंश्वेतंकृष्णवृन्ताकं
गाजरापरपर्यायंगृजंनभोकरसंज्ञः श्लेष्मातकोरक्तनिर्यासाश्चवर्ज्याः सामुद्रसैन्धवेभक्ष्ये
प्रत्यक्षलवणेबुधैः । विडालोच्छिष्टमाघ्रातंश्राद्धेद्रव्यंविबर्जयेत् १ करीरफलपुष्पाणि
विडङ्गमरिचानिच । बीजपूरपटोलंचश्राद्धेदस्वापतस्यधः २ कृष्णधान्यानिसर्वाणिव-
र्जयेच्छ्राद्धकर्मणि । नवर्जयेत्तिलांश्चैवमुद्गमाषांस्तथैवच ३ दातुर्यद्यत्प्रियंतत्तद्देयंनि-
न्धनचेद्वितत् । अजाविमहिषीक्षीरंतद्विकारांश्चवर्जयेत् ४ वालुकाकीटपाषाणैःके-
शैर्यच्चाप्युपद्रुतम् । वस्त्रेणवीजितंचान्नंवर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ५ अमेध्यैर्जङ्गमैःस्पृष्टंशुष्कं
पर्युषितंचयत् । द्विःपक्वंपरिदग्धंचसिद्धभक्षांश्चवर्जयेत् ६ यत्सकृत्पाकेनभक्षणार्हम-
पिहिङ्गुजीरकादिसंस्कारार्थपुनःपच्यतेतद्द्विःपक्वंवर्ज्यम् यत्तुद्विःपाकेनैवभक्षणार्हितन्न
निषिद्धमिति सन्धुः यदनैकदेशःकेनचित्पूर्वमास्वादितस्तदन्नंश्राद्धेवर्ज्यम् मारीपं 'रा-
जगिरे'तिप्रसिद्धंशाकंधान्यंचवर्ज्यम् वटपुष्पोदुस्वरकापत्थनीपमातुलङ्गफलानि
भक्षयेत् क्षीरंचलवणैर्मिश्रंताम्रेगव्यंसुरासमम् । अस्यापवादः पयोनुद्धृतसारंचपय-
सासंयुतंदधि ७ घृतंचैतानिगव्यानिनैवदुष्टानिताम्रके १ पिप्पलीवर्तुलमरीचादेःप्र-
त्यक्षस्यानिषेधो न त्वन्यद्रव्यमिश्रितस्य नारिकेलंविहितप्रतिषिद्धम् यच्चपौतिकशाका-
दिकंजीर्णतक्रंसंधिन्यादिक्षीरमर्नदशायाःक्षीरंमृग्यादिक्षीरंफेनिलतक्रादिकंहस्तद-
त्तस्तेहलवणादिकंचनित्यभोजनेनाषिद्धंतत्सर्वंश्राद्धेपिवर्जयेत् माधवीये मृतैर्मक्षि-
काकृमिजन्तुभिःकेशरोमनखादिभिश्चदूषितंसतिंभवेवर्जयेत् असंभवेतुकेशादिकमु-
द्धृत्यसंप्रोक्ष्यहिरण्यस्पर्शकृत्वाभुञ्जीत श्वमार्जारमूषकादिभिरालीढादिकंत्वापद्यपिव-
र्ज्यमित्युक्तम् यत्तुमण्डकवटकसक्तुपायसापूपकृमरादीनांस्तेर्हासिद्धानांचपर्युषितत्वदो-
षोनास्तीतिवचनंतन्नित्यभोजनपरंनतुश्राद्धपरमिति शिष्टाः यदाग्निपक्वंसदेकरात्रिद्वि-
रात्राद्यन्तरितंतत्पर्युषितमुच्यते कदर्यादीनामन्नंनित्यभोजनेश्राद्धकर्मणिचनग्राह्यम् ते-
चकदर्यश्चोरोनटोवीणोपजीवीवार्धुषिकोभिशस्तोगणिकाचिकित्सकःकुद्धःपुंश्चलीम-
त्तःक्रूरःशत्रुःपतितोदाम्भिकः पतिपुत्ररहितास्त्रीस्वर्णकारः स्त्रीजितोग्रामयाजकोघातु-
कःकर्मारस्तन्तुवायःकृतघ्नोवस्त्रक्षालनोपजीवीदारोपजीवीसोमवक्रयीचित्रकर्मागा-
यकंइत्यादयस्त्रैर्वर्णिका अपिअग्राह्यान्नाः आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् । लो-
भाद्यःपितरौभृत्यान्सकदर्यइतिस्मृतः १ द्वावेवाश्रमिणौभोज्यौब्रह्मचारीगृहीतथा ।
वाचमस्थोयतीलिङ्गीनभोज्यान्नाःप्रकीर्तिताः २ षण्मासंयोद्विजोभुङ्क्तेशूद्रस्यान्नंविग-
हितम् । सतुजीवन्भवेच्छूद्रोमृतःश्वाचाभिजायते ३ अन्यानिचद्रव्याणिनिबन्धेषुब-

१ करंमर्दं 'करवर्द' इति ॥ २ पिण्डमूलकं रक्तमूलकं ॥ ३ पौतिक 'शेष' इति ॥ ४ माधवीयेतुमा-
र्जसौषिष्ठ्यदेरपिकुशादिप्रोक्षणाद्युक्तम् ॥

हूनिनिषिद्धानितानिविहितोत्तर्यसिद्धत्वादप्रसिद्धत्वाच्चनोक्तानि दुर्गन्धफेनिलंभा-
रंपङ्क्तिर्लपल्वलोदकम् । नभवेद्यत्रगोतृप्तिर्नक्तंयच्चाप्युपाहतम् १ नग्राह्यंतज्जलंश्राद्धे
यच्चाभोज्यनिपानजम् । स्नानमाचमनंदानंदेवतापितृतर्पणम् २ शूद्रोदकैर्नकुर्वी-
ततथामेघाद्विनिःसृतैः । नाहरेदुदकंरात्रौतुलसीगोमयमृदम् ३ तुलसीबिल्वजान्हवी-
जलभिन्नंपर्युषितंजलंपुष्पंचत्यजेत् दौहित्रःकुतुपःकालश्छागःकृष्णाजिनंतथा । रौप्यं
दर्भास्तिलागावःखड्गपात्रंपितृप्रियम् १ आरण्याःकृष्णतिलामुख्याः तदभावेग्रा-
म्यागौराःकृष्णाश्च छागमांनिध्यंश्राद्धेतिप्रशस्तम् कुकुटविड्वराहकाकमार्जारशूद्र-
षण्ढरजस्वलासार्निध्यमतिनिन्द्यम् चाण्डालरजस्वलाखञ्जिश्चित्रिन्यूनाङ्गातिरिक्ताङ्गा-
दिभिर्वीक्षितमन्नमभोज्यम् आपदिमृद्गस्मिहरण्योदकस्पर्शाद्रभोज्यम् पावमानीतर-
त्समन्दीमत्रैर्गायत्र्यादिभिश्चदर्भजलप्रोक्षणेदुष्टान्नशुद्धिः पादुकोपानहौछत्रंरक्षाचि-
त्राम्बरंतथा । रक्तपुष्पंचमार्जारंश्राद्धभूमौववर्जयेत् १ घण्टानादोश्वधत्तूरशङ्खशु-
क्तिसार्निध्यंचवर्ज्यम् ॥

११ अथश्राद्धदिनकृत्यम् गोमयादिभिर्भूमिभाण्डशुद्धिः देवताब्रह्मचारियति-
शिशूनांपिण्डदानपर्यन्तमन्नंनदेयम् अतिशिशवस्तुगृहान्तरेभोजनीयम् तिलानव-
किरेत्तत्रसर्वतोवन्धयेदजान् । पाकःश्राद्धकर्त्रास्वयमेवकार्यः तदभावेशुद्धपत्न्यात-
दभावेतुबान्धवैः । सगोत्रैर्वासपिण्डैर्वाभिर्त्रैर्वासुगुणान्वितैः १ पुंश्चलींचतथावंध्यां
विधवांचान्यगोत्रजाम् । वर्जयेच्छ्राद्धपाकार्थममातृपितृवंशजाम् २ नपाकंकारयेत्पु-
त्रींगभिणींचापिदुर्मुखीम् । पाकभाण्डानिसौवर्णरौप्यताम्रोद्भवानिच ३ कांस्या-
निमृन्मयंतूक्तंनव्यमेवमनीषिभिः । पैत्तलंरङ्गजातंचविहितंनोननिन्दितम् ४ नकदा-
चित्पचेदन्नमयस्थालीपुपैतृकम् । फलशाकादिछेदनार्थंभिन्नानामायसानांशस्त्राणां
भाण्डानांचदर्शनमपिपाकादिस्थानेनपिद्धम् पक्वान्नस्थापनार्थंतुशस्यन्तेदारुजान्य-
पि । गृह्याग्नौतुपचेदन्नंश्राद्धीयंलौकिकेपिवा १ यास्मिन्नग्नौपचेदन्नंतस्मिन्होमोविधी-
यते । तत्रगृह्याग्नौपाकेविशेषः प्रातर्होमंकृत्वातदेकदेशंमहानसेकृत्वापाकंकुर्यात् पाका-
न्तेपाकाश्येकदेशंगृह्याग्नौसंयोज्यगृह्येऽग्नौकरणवैश्वदेवादिकार्यम् अत्रैवंव्यवस्था का-
त्यायनादीनांगृह्याग्नौपाकः आश्वलायनानांतुनैत्यकेपचनाग्नौ अग्नौकरणंत्वाश्वलाय-
नानांव्यतिषङ्गेणश्राद्धेगृह्याग्निपक्वरुणागृह्येएव व्यतिषङ्गाभावेपाणिहोमः अन्यशा-
स्त्रीयस्यगृह्याग्नौकरणम् विधुरस्योच्छिन्नाग्निपक्वपृष्ठोदिविविधानादिनाग्निसंपा-
दनम् तच्चपूर्वार्धेउक्तम् भोजनपात्राणितुहेमरौप्यकांस्यजानिवापलाशकंमलकद्वली-
मधूकपत्रनिर्मितानिवा अथनिमन्त्रणादिश्राद्धहेभुक्तान्नपरिणामपर्यन्तंकर्तुर्विधानां
चनियमाः स्त्रीसङ्गपुनर्भोजनानृतभाषणाध्यापनद्यूतायासभारोद्ग्रहनर्हिसादानप्रतिग्र-
हचौर्याश्वगमनदिवास्वापकलहादिवर्जनंकर्तृभोक्त्रुभयधर्माः स्त्रीसङ्गश्चश्राद्धदिचेत-

त्पूर्वदिनेचक्रतु कालेपिषर्ज्यः ताम्बूलक्षुरकर्माभ्यङ्गदन्तधावनवर्जनकर्तृधर्माः भोक्तृ-
विप्राणां तैलाभ्यङ्गे उद्धर्तने क्षौरे च विकल्पः कर्तुर्भोक्तुश्च मुख्यवारुणस्नाने नैवाधिकारो
न तु गौणस्नानेन श्राद्धकृच्छ्रलुवासाः स्यान्मौनी च विजितेन्द्रियः । उपवासं पराञ्च
औषधं च विवर्जयेत् १ अवस्त्रत्वं मलवद्वस्त्रत्वं कौपीनवस्त्रं कच्छहीनत्वमनुत्तरीयत्वं का-
षायवस्त्रत्वमाद्रवस्त्रत्वं द्विगुणवस्त्रत्वं रक्तवस्त्रत्वं दग्धवस्त्रत्वं स्यूतवस्त्रत्वमित्येकादशविध-
नम्रत्वं कर्तुर्भोक्तृभ्यां वर्ज्यम् कर्तुर्ललाटे ऊर्ध्वपुण्ड्रादेर्विकल्पः भोक्तुस्तु भवसेव चन्द-
नतिलकस्तु पिण्डदानात् प्राक्कर्तुर्वर्ज्यः भोक्तुस्तु भोजनकालात् प्राक् वर्ज्यः सदर्भहस्ते-
न तिलको न कार्यः करणे आचमनं दर्भसागश्च कर्त्राणि मन्त्रितविप्रसागो न कार्यः प्रमादे-
न त्यागे यत्नेन विप्रः प्रसादनीयः बुद्धिपूर्वकसागे यतिचान्द्रायणं प्रायश्चित्तम् आमन्त्रि-
तस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति । नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते १ आम-
न्त्रितस्तु यः श्राद्धे विलम्बं कुरुते द्विजः । देवद्रोही पितृद्रोही पच्यते नरकेषु सः २ स्त्रीसङ्गः
पुनर्भोजनं च श्राद्धपूर्वरात्रावपि कर्तुर्भोक्तृभ्यां वर्ज्यम् दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्रा-
द्धभुक् द्विजः । सायं संध्यामुपासीत जपे च जुहुयादपि १ सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्ध-
भोजने । औषसनादिकं होमं न कुर्यात्किंतु कारयेत् २ निमन्त्रितस्तु न श्राद्धे कुर्याद्धार्या-
दिताडनम् । अपराह्णार्यमुहूर्तत्रये वनस्पतिच्छेदं दधिमन्थनं सर्वे न कार्यम् यदा कर्तुरश-
क्तया तत्पुत्रशिष्यादिः प्रतिनिधिः श्राद्धं करोति तदा यजमानप्रतिनिधिभ्यामुभाभ्यां पू-
र्वोक्ताः सर्वे कर्तुर्नियमाः कार्याः मुक्तकच्छातु यानारी मुक्तकेशी तथैव च । हसते वदते
ऽत्यन्तं निराशाः पितरोगताः १ सवर्णप्रेषयेदासं द्विजानां तु निमन्त्रणे । अभोज्यं ब्राह्मण-
स्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् २ तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् । वृषलः शुद्रः ।

१२ अथ श्राद्धे ब्राह्मणसंख्या वैश्वदेवे सप्ताः पित्र्ये विषमाः तेन द्वौ वैश्वदेवे त्रयः
पितृपार्वणे इति पञ्चविप्राः अथ वा चत्वारो दैवे पार्वणे तु पित्रादीनामेकैकस्य त्रयस्त्रय इति
त्रयोदशविप्राः यद्वा पित्रादेरेकैकस्य पञ्चेत्येकोनविंशतिः किं वा एकैकस्य सप्तेति पञ्चविं-
शतिः एवं दर्शादौ पार्वणाधिक्ये विप्राधिक्यमूह्यम् तथा च वैश्वदेवे द्वौ चतुरो वोपवेश्य पि-
त्रादिष्वेकैकस्य स्थाने एकं त्रीन्पञ्च सप्तनवोपवेशयेदिति निष्कर्षः सत्क्रियादेशकालौ
च द्रव्यब्राह्मणसंपदं । शौचं च विस्तरोहन्तीति पक्षे अशक्तौ वा दैवे एकः पितृपार्वणे चैक इति
द्वौ विप्रौ तदुक्तं श्रीभागवते द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोपि
श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् १ देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च । सम्यग्भवन्ति नैता-
नि विस्तरात्स्वजनार्पणात् २ इति एतेन द्वौ दैवे एकः पित्र्ये इति विप्रत्रयपक्षो निर्मूलो वेदि-
तज्यः द्वौ दैवेथर्वणौ विप्रौ प्राञ्जुस्वावुपवेशयेत् । पित्र्येतूदङ्गुस्वांस्त्रीश्च ऋग्यजुः साम-
वेदिनः १ अथ शक्तौ पार्वणद्वये एको विप्रः यदैक एव विप्रस्तदा विश्वदेवस्थाने शिवलि-
ङ्गं शालग्रामं वा संस्थाप्य सर्वं श्राद्धं समाचरेत् दैवान्नं तत्क्षिपेदग्नौ दद्याद्वा ब्राह्मणचारिणे । स्था-

नत्रयेएकोविप्रइतिपक्षःसपिण्डीकरणादन्यत्र सपिण्डीकरणेतुपार्वणेत्रयएवविप्राः वृ-
द्धिश्राद्धेतुदैवेद्वौप्रतिपार्वणंद्वौद्वावेवमष्टौनिकृष्टपक्षे संपदिदैवेचत्वारःप्रतिपार्वणंचत्वार-
रइतिषोडशेत्येवंदैवेपित्र्येचसमाविप्राइतिविशेषः सर्वथाब्राह्मणालाभेकृत्वादर्थमया-
न्वदून् । प्रेषानुप्रेषसंयुक्तंसर्वश्राद्धंप्रकल्पयेत् १ अत्रविप्रानुकूल्यरूपदृष्टप्रयोजना-
भावेप्यदृष्टार्थदक्षिणादेया एवंयतेःश्राद्धोपवेशनेपि साचदक्षिणाकालान्तरेन्यस्मैप्र-
तिपादनीया अथवाभ्यर्चितंलिङ्गंशालग्राममथापिवा । संस्थाप्यदेवपित्रर्थपीठेश्राद्धंच-
रेन्नरः १ पितरस्तस्यतिष्ठंतिकल्पकोटिशतंदिवि । निमत्रणंतुविप्राणांपूर्वेतुःसद्यएववा
२ कुर्याद्विप्रांश्चनियमाञ्छ्रावयेत्पैतृकान्बुधः । अक्रोधनैःशौचपरैःसततंब्रह्मचारिभिः ।
भवितव्यंभवाद्भिश्चमयाचश्राद्धकारिणा १ इति ।

१३ अथसामान्यतःश्राद्धपरिभाषा निपात्यदक्षिणंजानुदेवान्परिचरेत्सदा ॥ पि-
तृणांपरिचर्यातुवामजानुनिपातनात् १ प्रदक्षिणंतुदेवानांपितृणामप्रदक्षिणम् । पि-
तृणांद्विगुणाभुग्रादर्भादैवेऋजुत्वगाः २ दैवेतूदङ्मुखःकर्तापित्र्येस्यादक्षिणामुखः ।
संकल्पेक्षणदानेपात्रेआसनेआवाहनेर्घ्यदानेगन्धाद्याच्छादनान्तपञ्चोपचारेन्नदानेपि-
ण्डदानेअनाभ्यजनयोरक्षय्येस्वधावाचनेचसंबन्धगोत्रनामोच्चारणमावश्यकमन्यत्रकु-
ताकृतम् संबन्धगोत्रनामरूपाणीतिसंबन्धनामगोत्ररूपाणीतिवोच्चारणेक्रमः तत्रस-
कारेणतुवक्तव्यंगोत्रंसर्वत्रधीमतेतिवाक्यात्काश्यपसगोत्रस्यकाश्यपगोत्रस्येतिवोच्चारः
केचिच्छाखाभेदाद्व्यवस्थामाहुः गोत्रस्यत्वपरिज्ञानेकाश्यपंगोत्रमुच्यते । शर्मान्तंवि-
प्रनामोक्तंवर्मान्तंक्षत्रियस्यतु १ गुप्तान्तंचैववैश्यस्यदासान्तंशूद्रजन्मनः । पित्रादिना-
माज्ञानेतुतातपितामहप्रपितामहेत्येवंब्रूयात् ननामोच्चारयेदित्याश्वलायनः शाखान्त-
रेतुपितुर्नामःस्थानेपृथिवीपदितपितामहस्यान्तरिक्षसदितिप्रपितामहस्यदिविषदिति
नामोच्चार्यम् स्त्रीणांदान्तंनामसावित्रीदेत्येवमुच्चार्यम् केचिद्देवीशब्दान्तमाहुः अन्ये
देवीदापदयोःसमुच्चयमूचुः विभक्तिभिस्तुयत्किंचिद्दीयतेपितृकर्मणि । तत्सर्वसफलं
ज्ञेयंविपरीतंनिरर्थकम् १ षष्ठीविभक्त्यासंकल्पःक्षणश्चाक्षय्यकर्मच । षष्ठ्यावास्याच्चतु-
र्थ्यावासनदानंद्विजातये २ द्वितीययावाहनंस्याद्विभक्तिस्तुचतुर्थिका ३ अन्नदानेपि-
ण्डपूजास्वधास्वस्तीतिवाचने । पिण्डदानेतुसंबुद्धिर्येचत्वेत्यादितःपुरा ४ ततःपरंचतु-
र्थीचेत्युभयंसर्वसमतम् । शेषाणिसर्वकर्माणिसंबुध्यन्तेयथायथम् ५ इदंतेवाइदंबोवा
प्रयुज्यैवसमाचरेत् । सव्येनदैवंकर्मस्यादपसव्येनपैतृकम् ६ विप्रप्रदक्षिणाविप्रस्वागतं
चार्यदानकम् । सूक्तस्तोत्रजपोन्नस्यपात्रेषुपरिवेषणम् ७ आह्वानमन्नस्याघ्राणंतथा
चस्वस्तिवाचनम् । ताम्बूलदानमारभ्यासमाप्तेरितिपैतृकम् ८ प्रदक्षिणाद्येतदुक्तंस-
व्येनैवसमाचरेत् । देवार्चादक्षिणादिःस्यात्पादजान्वंसमूर्धसु ९ शिरोंसजानुपादेषु

वामाङ्गादिषुपैतुके । अक्षय्यासनाध्यवर्ज्यस्वधाकारेणपितृभ्यःसर्वदानम् देवेभ्यः
स्वाहापदेन देवतीर्थेनदैवंतत्पितृतीर्थेनपैतुकम् ॥

१४ अथाचमनानि श्राद्धारम्भेद्विराचमनंविप्रपादक्षालनान्तेस्वपादक्षालनपूर्वकं
द्विराचमनंदेवार्चनान्तेपित्रर्चनान्तेचैकैकमाचमनमाघ्राणान्तेएकंविकिरदानान्तेद्विराचं
वाश्राद्धान्तेस्वपादक्षालनपूर्वकंद्विराचमनमिति अन्येभस्ममर्यादान्तेकरशुद्धयन्तेउ-
च्छिष्टचालनान्तेचाप्येकैकमाहुः अथभोक्तुःपादशौचान्तेद्विराचमनंपाणिहोमान्तेएकं
भोजनान्तेद्विरिति ॥

१५ अथदर्भाः आचान्तःप्राकुशांस्सक्त्वापाणावन्यांश्चधारयेत् । तथाच श्रा-
द्धारम्भेधृतान्दर्भान्पाद्यान्तेचविसर्जयेत् । ततोदेवार्चनान्तेपित्रर्चनान्तेपिण्डशेषा-
घ्राणन्तेविकिरदानान्तेश्राद्धान्तेचपूर्वधृतदर्भस्सजेत् श्राद्धसागरादिप्रयोगेतुपित्रर्च-
नान्तेदर्भस्यागोनदृश्यते तेनकचिदाचमनोपदर्भत्यागोर्नेतिभाति ॥

१६ अथोहविचारः यत्रबहुवचनान्तःपितृशब्दस्तत्रपितृशब्दस्यसर्वपितृवाचित्वा-
दूहो न यथाध्यपात्रोपतृनिमान्प्रीणयेत्यत्रमात्रादिश्राद्धेमातृनितिनवदेत् तत्रापिभुं-
धनमन्त्रेषुशुन्धन्तांपितरःशुन्धन्तांपितामहाइत्यादिशुन्धन्तांमातरःइत्यादिचोहएव ब-
हुवचनंतुनोह्यते प्रथममन्त्रेएवपूज्यत्वार्थकत्वात् ऋचंनोहेदितिनिषेधाद्विद्वान्त्रेषुनोहः
पिण्डदानेयेचत्वामत्रानुतेभ्यश्चेत्यत्रमातृश्राद्धेयाश्चत्वामत्रानुताभ्यश्चेतिनवदेत् स्त्रीणां
स्त्रियःपुरुषाश्चानुगाइति पुमान्स्त्रयेतिपुल्लिङ्गशेषादितितृत्तकृत् अन्येतुयाश्चेत्याद्यूह-
माहुः मात्रादिद्वित्वेपिण्डदानेएतद्वामस्मन्मातरौयज्ञदाश्रीदेयेचयुवामत्रान्वित्येकांपि-
ण्डंदत्त्वास्मन्मातृभ्यां०अयंपि०इत्यादिअभ्यजनेस्मन्मातरौ०अभ्यजाथां०अजनेअ-
जाथां एवंपितामहीप्रपितामहीद्वित्वेप्यूहः अथबहुत्वं एतद्वोस्मन्मातरोयज्ञदेश्रीदे-
रुद्रदेयथानामगोत्रायेचयुष्मानत्रानुइत्येकपिण्डदानादि अभ्यजनेभ्यङ्घ्रं अजने
अङ्घ्रमित्यादि एकनामत्वेएकमेवनामद्विवचनान्तंबहुवचनान्तंवावदेत् एवमर्घ्यदान-
कालेप्यस्मन्मातरावित्याद्यूहेनसंबोध्यइदंवामर्घ्यमिदंवोऽर्घ्यमित्यूहोबोद्धव्यः तथा-
चायन्तुनःपितरःसो० तिलोसिमोमदेवत्यो० उशंतस्त्वानि० पिण्डानुमन्त्रणदशादा-
नोपस्थानप्रवाहणप्राशनादिमन्त्रेषुबहुवचनान्तपितृपदयुक्तत्वादिहेतोर्नोहइतिसिद्धम्
नामोक्षितंस्पृशेद्वस्तुनवदेन्मानुषींगिरम् । नचोद्वीक्षेतभुजानंनचैवाश्रूणिपातयेत् १
दैवेपित्र्येचसर्वत्रजपहोमादिकर्मसु । मौनंकुर्यात्प्रयत्नेनसकलंफलमाप्नुयात् २ यदि
मौनस्यलोपःस्याजपहोमार्चनादिषु । व्याहरेद्वैष्णवंमन्त्रंस्मरेद्वाविष्णुमव्ययम् ३ यस्य
स्थलाचनमोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनंसंपूर्णतांयातिसद्योवन्देतमच्युतम् ४ आ-
द्विभ्याचसानेषुश्राद्धस्येदमुदाहरेत् ।

१७ अथसंक्षेपतआश्वलायनादीनांप्रयोगक्रमः सव्येनापसव्येनवादेशकालौसंकी-

संकल्पक्षणादि- सर्वापसव्येनतत्तच्छ्राद्धार्हपितृणांषष्ठीविभक्त्याएतेषाममुकश्राद्धं सदैवं विचारः. सपिण्डपार्वणविधिनैकोदिष्टेनवाग्नेनामेनवाहिरण्येनवाश्वःसद्योवाक- रिष्यइतिसंकल्पोयथासंभवंकार्यः सर्वत्रकुरुष्वेसादियथोचितंब्राह्मणैःप्रतिवचनंदेय- मेव ततोदैवधर्मेणविप्रस्यदक्षिणजानुंस्पृष्टामुकपितृणाममुकश्राद्धेअमुकविश्वेदेवार्थंत्व- याक्षणःक्रियतामितिक्षणंर्दद्यात् ओतथेतिविप्रोवदेत् कर्ताप्राप्नोतुभवानिति विप्रः प्राप्नुवानीति एवंपैतृधर्मेणवामजानुस्पर्शेनामुकश्राद्धेमुकस्यस्थानेत्वयाक्षणइत्यादि पूर्ववत् त्रयस्थानेएकविप्रत्वेपितृपितामहप्रपितामहानांस्थानेइत्यादि अक्रोधनैरि- त्यादिप्रार्थना अत्रसर्वत्रदेवपूर्वत्वम् कचित्पितृपूर्वकत्वंवक्ष्यते इदंसंकल्पक्षणादा- नादिपूर्वेद्युःसद्योवाकार्यम् ततःकुंतुपेस्नातःस्नातान्धौतपादान्विप्रान्सन्निधापयेत् त- तःसव्येनतिलोदकयवोदकेआचारात्कार्यं ततःसव्येनशुद्ध्यर्थंप्रायश्चित्तार्थंमुक्तजपः प्रदक्षिणाचं समस्तसंपदितिनमस्कारः अपसव्येनाचारादधिकारवाचनम् तत- आचमनप्राणायामौसव्येनकृत्वाअपसव्येनद्वितीयःसंकल्पः केचित्सद्यःकरणपक्षेद्वि- तीयसंकल्पनेच्छन्ति तर्तास्तृष्टन्सव्येनैवदेवपित्र्येचभवतांस्वागतमितिप्रतिविप्रंप्रश्नः पूर्ववद्वितीयंक्षणदानम् अत्रबहुचानांगृह्याग्निमतांदर्शश्राद्धान्वष्टकापूर्वेद्युःश्राद्धेषुपि- ण्डपितृयज्ञव्यतिषङ्गेणश्राद्धप्रयोगो नान्येषांनापिश्राद्धान्तरेषु सचद्वितीयक्षणदाना- न्तश्राद्धतन्त्रंकृत्वापरिसमूहनादीधमाधानान्तपिण्डपितृयज्ञतन्त्रान्तेपादक्षालनादिभ- स्मर्यादान्तम् अग्नावग्नौकरणंकृत्वापरिवेषणादिसंपन्नवचनान्तेपिण्डदानादिपात्रो- त्सर्गपर्यन्तंकृत्वाविकिरादिश्राद्धशेषंसमापनीयमित्येवंरूपः एवंहिरण्यकेशीयादीनाम- पिप्रथमसंकल्पोत्तरमध्युपसमाधानान्वाधानाद्याज्यसंस्कारान्तेपाद्यादिपूजान्तेतत्त- न्मन्त्रोहयुतःसविस्तरोग्नौकरणहोमोज्ञेयः अथपाद्यम् अङ्गणेश्राद्धदेशद्वारेवाचतुरसंद्भि- पाद्यम्. हस्तंप्रादेशमात्रंवोदकप्लवंदेवमण्डलंकृत्वाततोदक्षिणेषडङ्गुलंसकत्वाद- क्षिणाप्लवंचतुर्हस्तंवितस्तिमात्रंवापितृमण्डलंवर्तुलंसव्यापसव्यप्रादक्षिण्याप्रादक्षिण्या- दिदैवपैतृधर्मेणगोमूत्रगोमयाभ्यांकार्यम् यथायथंदर्भयवतिलगन्धपुष्पैस्तदर्चनम् मं- ण्डलसमीपेपीठेउपविष्टस्यैवप्राञ्जुखस्यविप्रस्यपादयोरुदञ्जुखःप्रत्यञ्जुखोवांकर्तामुकसं- ज्ञकाविश्वेदेवाइदंवःपाद्यंस्वाहानमइतियवगन्धपुष्पयुतजलमञ्जालनाप्रक्षिप्यशनोदेवी- रितिशुद्धोदकेनपादावुपर्येवप्रक्षालयेत् नाधोभागेनापिसग्रन्थिकपवित्रहस्तेन पितृ- मण्डलेउदञ्जुखस्योपविष्टस्यपादयोर्दक्षिणामुखस्तिलगन्धादिजलमञ्जलिनापितृतीर्थेन पितरमुकनामरूपगोत्रेदंतेपाद्यंस्वधानमइतित्रयस्थानेएकविप्रत्वेपितृपितामहप्रपिताम- हाइदंवःपाद्यमितिबहुवचनान्तेनप्रक्षिप्यशनोदेवीरित्यादिपूर्ववत् एवमग्रेपिपित्रादित्र- येब्राह्मणत्रयपक्षेइदंतेइत्येकविप्रपक्षेइदंवइतिवचनोहोज्ञेयः एवंमातामहादिपार्वणेपिषो-

ध्यम् अत्रपाद्यात्पूर्वपादाध्यः पाद्योत्तरचगन्धपुष्पाक्षतैः पादादिमूर्धान्तमर्चनपूर्वकंदैवे
एषवः पादाध्यइतिदत्त्वापित्र्येपितिलैर्मूर्धाद्यर्चनपूर्वकंपादाध्यदानमुक्तंतत्कासायना-
दीनामेवाचारात्तेषामेव बहुचानांतुनैषआचारः ततः पाद्यशेषगन्धयवतिलादिसव्याप-
सव्याभ्यामण्डलयोस्त्वक्तास्वपादक्षालनंपवित्रसागंचकृतान्यपवित्रेधृत्वादेवमण्डलो-
त्तरेस्वयंविप्राश्चद्विराचम्यश्राद्धदेशेगच्छेयुः पादक्षालनोदकाचमनोदकयोः संसर्गो न-
कार्यः अपसव्येनामुकश्राद्धसिद्धिरस्त्विति वदेतैः प्रत्युक्तः निरङ्कुष्ठं विप्रदक्षिणहस्तं धृ-
त्वासव्यापसव्याभ्यां भूर्भुवः स्वः समाध्वमितिसदर्भेषु पीठेष्वविलम्बेनोपवेशयेत् तत्रदैवे
प्राङ्मुखो विप्रः पित्र्येतूदङ्मुखः असंभवे दक्षिणान्यादिङ्मुखः अथ आसनानि हैमं राजतं
ताम्रं वा दुकूलं कम्बलं वा दारुजं तृणमयं पर्णमयं वासनं प्रशस्तम् दारुजेषु श्रीपर्णो जम्बूक-

असनानि-
निर्णयः-
दम्बाम्रबकुलशमी श्लेष्मातकशालवृक्षजन्या न्यासनानि शस्तानि अ-
यः शङ्कुमयं पीठं प्रदेयं नोपवेशने । अग्निदग्धान्यायसानि भग्नानि च वि-
वर्जयेत् १ प्राक्संस्थादक्षिणासंस्थाभोक्तृपङ्क्तिस्तु पैतृके । तत्र देवासने प्रागग्रौ द्वौ दभौ
पित्र्ये दक्षिणाग्रैकैकं दर्भस्थापयेत् धृतैस्तिलादितैलैर्वास्थापयेच्च प्रतिद्विजम् । दीपं स-
व्यापसव्याभ्यां दीपमेकं तु सव्यतः १ ब्राह्मणाश्चेतः प्रभृत्या श्राद्धसमाप्तेर्मौननः पवित्रह-
स्ता उच्छिष्टोच्छिष्टस्पर्शवर्जयन्तो वृत्तेरन् अत्रयथालक्षणअतिथिरागतश्चेत्सव्येन विप्रप-
ङ्क्तौ विष्णुद्देशेन पूजयेत् सव्येनापवित्रः पवित्रो वेति मन्त्रं पठित्वा वैष्णव्येन नमः काश्यप्यै
नमः क्षमायै० इति भूमिं नत्वा मेदिनीलोकमातात्वमिस्यादिश्लोकैः स्तुत्वा च श्राद्धभू-
मिं गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् । प्राचीनावीति तादृष्णोः परमं पदं० तद्विप्रासो० गा-
यत्रीं च जपित्वा सव्येन प्राणायामतिथ्यादिसंकीर्तनान्तेऽपसव्येनामुकपितृणामुपक्रा-
न्तं मुकश्राद्धं करिष्ये इति संलप्या त्रादौ मध्येन्ते च देवताभ्यः पितृभ्यश्च० अमूर्तानां च०
चतुर्भिश्च० यस्य स्मृत्येति च त्रिः पठेत् अथ दक्षिणे वामे वा कुक्षौ तिलैः सह कुशत्रयं परिहित-
वस्त्राञ्चलबद्धं कृत्वा कटिसंलग्नवस्त्रबहिर्भागेन संवेष्ट्य रक्षणारुयोनीवीबन्धोर्निहन्मि सर्वं
यदमेध्यवद्भवेदिति श्लोकमन्त्रेण कार्यः सर्वतश्चापसव्येनापहतेत्यप्रदक्षिणम् । तिला-
न्क्षिप्तोदीरितेति सव्येन प्रोक्षणं स्मृतम् १ तिलारक्षन्तु मन्त्रेण द्वारे कुशतिलान्क्षिपेत् । त-
रत्समन्दीसूक्तेन पावमानीभिरेव च २ अभिमन्यजलं तेन पाकादिप्रोक्षयेत् सुधीः । यद्वा त-
द्विष्णोर्मन्त्रेण गायत्र्या वा अभिमन्त्रितम् ३ यद्देवा इति मन्त्राणां त्रयेणैवान्यशाखिनः । वाचं ये-
त्पाकपूतत्वं पुष्पाद्यंसर्वमुक्षयेत् ४ नाप्रोक्षितं स्पृशेच्छ्राद्धकाले खेतं जपेत्ततः । पदार्थयो-
ग्यतां वाचयित्वा देवार्चनं चरेत् ५ तत्र प्रत्युपचारं दैवे पित्र्ये चाद्यंतयोरपो दद्यात् देवद्विज-
संनिधा बुद्धिङ्मुख उपविश्य तद्वक्षिण करमुत्तानं वामकरेण धृत्वा दक्षिणेन सयवं दर्भद्वयममु-
कैर्वाग्निषेवादेवानां भूर्भुवः स्वरिदमासनं स्वाहेति हस्ते जलमासिच्य दक्षिणभागे आसने
क्षिपेन्न हस्ते दर्भदानम् आसनेष्वासनं दद्यान्न तु पाणौ कदाचन । पितृकर्मणि वामे च दैवे द-

द्यात्तुदक्षिणे १ विप्रोधर्मोसिविशिराजाप्रतिष्ठितइतिमन्त्रेणगृहीत्वास्वासनमितिबदेत्
कर्त्तासनंस्पृशन्नपोदच्चास्यतामितिप्रोधर्मोसीतिबदेत् अपोदत्वाद्वैवेक्षणःक्रियतामि-
तिनिरङ्कुष्ठंकरंशुक्लीयादौतथेसादिप्राग्वत् इदंतृतीयनिमग्नणम् अथाध्यकल्पनात्तत्र-
दैवेअध्यकल्पना. पात्राणिहैमरौप्यंताम्रमयंवादारुजंवापलाशादिपर्णमयंवाकांस्यंवाश-
ङ्गशुक्तिजंवाखड्गपात्रंवाध्यपात्रंप्रशस्तम् अत्रविप्रैकलद्वित्वचतुष्टयत्वादावपिदैवेध्यपात्र
द्वयमेव यत्तुदैवेद्वेध्यपात्रेपित्र्येत्रीण्युभयत्रैकैकंवेसेकपात्रत्वपक्षान्तरंतदशक्तिपरम् एवं
पात्रद्वयंप्रोक्षितायांभुविप्रागग्रकुशेषुन्युज्जमुत्तानंवासाद्यप्रोक्ष्यन्युज्जपक्षेउत्तानीकृत्यत-
योर्द्विकुशेद्वेद्रेपवित्रेनधायशंनोदेवीरितिमन्त्रावृत्त्याऽपआसिच्ययवोसीतिमन्त्रेणावृत्त्या
यवानोप्यतूष्णींगन्धपुष्पाणिक्षिपेत् केचिद्गन्धद्वारांओपधीःप्रतिमोदध्वमित्यृग्भ्यांग-
न्धपुष्पाणिक्षिपन्ति देवाध्यपात्रेसंपन्नेइत्युक्त्वासुसंपन्नेइतिप्रत्युक्तोवामकरंविप्रदक्षि-
णजानुनिन्यस्यामुकविश्वान्देवान्भवत्स्वावाहयिष्येइतिपृष्ट्वावाहयेत्यनुज्ञातोविश्वेदेवा-
सआगतेत्यृचाप्रतिविप्रंदक्षिणपादादियुग्मक्रमेणजान्वंसमूर्धान्तंयवान्विकिरेत् वि-
श्वेदेवाःशृणुतेत्यृचोपस्थायभूमौशिष्टान्यवान्विकिरेत् हिरण्यकेशीयादयस्त्वर्घ्यदान-
गन्धादिपूजोत्तरमग्नौकरणकालेयेदेवासइत्यायातपितरइतिमन्त्राभ्यामग्निदक्षिणतोदे-
वपित्रावाहनंकुर्वन्ति कातीयैस्त्वर्घ्यपात्रासादनात्प्रागेवदेवापित्रावाहनंकार्यम् तथैव
कात्यायनसूत्रात् ततोर्घ्यपात्रसंपत्तिंवाचयित्वाद्विजोत्तमान् । तदग्रेचाध्यपात्रेतु
स्वाहाध्यर्मातिविन्यसेत् १ अपोदत्वाविप्रहस्तेदद्यादध्यपवित्रके । यादिव्याइतिमन्त्रे-
णहस्तेष्वर्घ्यविनिक्षिपेत् २ विश्वेदेवाइदंवोर्घ्यस्वाहानमइतीरयन् । प्रतिविप्रंयादि-
व्येत्यावृत्तिः केचित्तुयादिव्याइत्यनेनदत्ताध्यानुमंत्रणमाहुः मयूखेकातीयप्रयोगेवि-
प्रहस्तेर्घ्यपवित्रदानान्तेआवाहनवदङ्गेष्वर्चनंकृत्वाध्यदानमित्युक्तम् एकविप्रत्वेएक-
स्यैवहस्तेद्विर्घ्यदानम् विप्रचतुष्टयपक्षेएकैकंपात्रंविभज्यद्वयोर्द्वयोर्देयम् कूर्चस्तुतत्तत्पा-
त्रस्यैव कचित्क्षीरदधिघृततिलतण्डुलसर्षपकुशाग्रपुष्पेतिद्रव्याष्टकमर्घ्यपात्रेप्रक्षिप्य-
मित्युक्तम् आद्यन्तयोरपोयच्छन्नान्धाद्यैरर्चनंचरेत् । अमुकविश्वेदेवाअयंवोगन्धः .

दैवेगन्धाद्यर्चनम्. स्वाहानमइतिकरेणैवविप्रहस्तेष्वेवद्विर्द्विर्दानम् एवंसर्वत्रदैवेस्वाहान-
मइत्यन्तमुच्चार्योपचारदानम् चन्दनागरुकर्पूरकुङ्कुमानिप्रदापयेत् । गन्धद्वारे
न्धमायनेतेचपुष्पकम् १ धूरसीत्यमुनाधूपमुद्दीप्यस्वेतिदीपकम् । युवंवस्त्राणिमन्त्रेण
वस्त्रंदद्यात्प्रयत्नतः २ आसनेस्वासनंब्रूयादध्यैऽस्त्वर्घ्यद्विजोत्तमः । सुगंधश्चसुपु-
ष्पाणिसुमाल्याणिसुधूपकः ३ सुज्योतिश्चैवदीपश्चस्वाच्छादनमितिक्रमः । कर्त्ता
स्कंधधृतोत्तरीयोविगतपवित्रकरोविप्रहस्तदत्तगन्धैर्विप्रभालाद्यङ्गेषुलिम्पेत् विप्रभा-
लेवर्तुलपुण्ड्रंत्रिपुण्ड्रंवानकुर्यात् अत्रविप्राणांकस्तूरीविकल्पिता आयनेतेइतिवोप-
धीःप्रतिमोदध्वमितिवागन्धदानवद्धस्तेष्वेवदेवंपुष्पमितिपुष्पदानंकार्यम् तत्रविहि-

तपुष्पाणि आगस्संभृज्जराजंचतुलसीकमलंतथा । चम्पकंतिलपुष्पंचदूर्वाश्चपितृवल्ल-
विहितपुष्पाणि. भाः १ विहिताप्रतिषिद्धाचतुलसीपिण्डपूजने । सुकुमारैःकिसल-
यैर्यवदूर्वाङ्कुरैरपि २ जलोद्भवैश्चकुसुमैर्मल्लिकाचूतपुष्पकैः । अतिमुक्तैश्चतगरैःसंपू-
ज्याःपितरःसदा ३ जातीपुष्पैर्विप्रपूजांकुर्यात्पिण्डार्चनंतुन । अथवर्ज्यपुष्पाणि
वर्ज्यपुष्पाणि. रक्तपुष्पाणिवर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि । जलोद्भवानिदेयानिरक्तान्यपि
विशेषतः २ अथधूपः धूपस्तुगुग्गुलुर्देयस्तथाचन्दनसारजः । अगरुश्चसकपूरोष्ठ-
धूपदीपादि. तमध्वादिसंयुतः १ येतुप्राण्यङ्गजाधूपाहस्तवाताहताश्चये । नतेश्रा-
द्धेनियोक्तव्या येचकेचोग्रगन्धयः २ घृतनकेवलंदद्यादुष्टंवातृणगुग्गुलुम् । पाददेशे
ऽयंवेधूपइतिदानम् अथदीपः घृतेनदीपोदातव्यस्तिलतैलेनवापुनः । वसामेदा-
दिदीपोवर्ज्यः इदंवोज्योतिरितिवायंवीदीपप्रकाशइतिवामुखसमीपेदीपः कौशेयं
कार्पासंवावस्त्रंविहितम् कृष्णमलिनमुपभुक्तंछिद्रितंनिर्देशंरजकधौतंचनिषिद्धम् यज्ञो-
पवीतंदातव्यंवस्त्रांभावेविजानता । निष्क्रयोवायथाशक्तिवस्त्रालाभेप्रदीयते १ पि-
तृन्सत्कृत्यवाप्तोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकम् । यज्ञोपवीतदानेनविनाश्राद्धंतुनिष्फलम्
२ यज्ञोपवीतंयतिस्त्रीशूद्रश्राद्धेष्वपिज्ञेयम् । अथान्यान्यपिदेयानि धातुमयानिधूपदी-
पपात्राणि कमण्डलुंताम्रमयंकाष्ठजंवापिमृन्मयम् । नारिकेलमयंवापिश्राद्धेदद्यात्प्रय-
अन्यान्यपि न्ततः १ छत्रोपानदासनशयनदर्पणचामरव्यजनपादुकाकेशप्रसा-
देयानि. धनीपटवासादिसुगन्धचूर्णाङ्गारधानिकायष्टिकम्बलाअनशलाकाश्च
देयाः अलंकाराश्चदातव्यायथाशक्तिहिरण्मयाः । केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डलाद-
यः १ स्त्रीभ्योयोषिदलंकारादेयाःश्राद्धेषुयोषिताम् । मञ्जीरमेखलादामकार्पणिका-
कङ्कणादयः २ सौवर्णराजतंकांस्यंदद्याद्भोजनभाजनम् । कर्पूरादेश्चभाण्डानिताम्बू-
लायतनंतथा ३ स्वयमन्येनवावन्दीकृतानांकेनाप्युपायेनमोचनेपितृणांब्रह्मपदम्
इत्थंचोक्तवचनादाच्छादनदानान्तेपृथग्यज्ञोपवीतंदत्त्वाशक्तिसत्वेछत्रालंकारादिकं
दत्त्वातत्कालेस्पर्शायोग्यानांसंकल्पंकृत्वापूजनंपूर्णमस्तुसंकल्पसिद्धिरस्त्वित्युक्त्वाप्र-
त्युक्तो मन्त्रहीनंक्रियाहीनंसंपद्धीनंद्विजोत्तमाः । श्राद्धंसंपूर्णतांयातुप्रसादाद्भवतामम
१ यस्यस्मृत्या० देवताभ्य० इतिजपेत् एवमासनादिसर्वपूजाकाण्डंदैवंसमाप्यपैतृक-
काण्डानुसमयप- मासनप्रभृतिपूजाकाण्डमारभेदितिकाण्डानुसमयक्रमएवमाधवसंमतः
सार्थानुसमयविचारः. कातीयास्त्वासनक्षणावाहनार्घ्यपर्यन्तंपाद्यान्तप्रयोगवत्पदार्थानुस-
मयक्रमेणैवदैवेपित्र्येचकृत्वागन्धादिपूजामेवकाण्डानुसमयेनकुर्वन्ति एकंपदार्थदैवपि-
त्र्यादियुसर्वत्रानुष्ठायतेनैवक्रमेणद्वितीयादिपदार्थाःअनुष्ठेयाइत्ययंपदार्थानुसमयः एक-
त्रैवसर्वपदार्थानुसमाप्यान्यत्रसर्वपदार्थानुष्ठानमितिकाण्डानुसमयः अथान्यपवित्रेभृ-

त्वापित्रर्चनसंकल्प्यासनाद्याच्छादनान्तपूजावैश्वदेवोक्तरीसैवपितृधर्मेणकार्या विशेष-
 पित्रासनादि. स्तूच्यते द्विगुणभुग्रंकुशत्रयंविप्रवामेक्षिपेत् पार्वणस्थानेविप्रत्रयपक्षेपि-
 तुर्यथानामगोत्रस्येदमासनमित्यादिपृथगुच्चारः एकविप्रत्वेपितृपितामहप्रपितामहाना-
 मिदमासनमित्युच्चारः एवमग्रिमोपचारेष्वप्युक्तम् शेषंप्राग्वत् ततस्तृतीयनिमग्नमपि
 प्राग्वद्धस्तधारणपूर्वकंकार्यम् अथाध्यासादनम् द्विजाग्रेदक्षिणाग्रांस्त्रींस्त्रीन्दर्भाना-
 स्तीर्यतेष्वाग्रेयीसंस्थानिप्रतिपार्वणंपात्राणित्रीणित्रीण्येवासाद्यपितृपात्रपश्चिमेमाताम-
 . पित्रर्घ्यकल्पना. हादिपार्वणस्य प्रतिपार्वणमेकविप्रत्वेनवविप्रत्वादिपक्षेपित्रीण्येवपा-
 त्राणि एकविप्रत्वेतद्धस्तेएवार्घ्यत्रयम् नवविप्रत्वादिपक्षेएकैकंपात्रंविभज्यत्रिषुत्रिषुदे-
 यम् प्रतिपात्रोपरिदक्षिणाग्राद्विगुणाःसाग्रानिरग्रावात्रयस्त्रयःकुशाः पितृतीर्थेनपात्रेषु
 जलमापूर्यशन्नोदेवीरितिसर्वपात्रेषुसकृदनुमग्नमश्वलायनानाम् तद्भिन्नैःकातीयादि-
 भिःशन्नोदेवीरितिमन्त्रेणप्रतिपात्रंमन्त्रावृत्त्याजलमापूर्य हिरण्यकेशीयास्तुशन्नोदेवीरि-
 तिमन्त्रेणच्छन्ति सर्वमतेतिलोसीतिमन्त्रावृत्त्याप्रतिपात्रंतिलावापः अत्रपितृशब्दस्यानू-
 हइत्युक्तम् गन्धादिप्रक्षेपःप्राग्वत् ततःपित्रर्घ्यपात्रंसंपन्नमित्यादियथालिङ्गसंपत्तिवा-
 चयित्वापोदच्चादक्षिणामुखस्तिष्ठन्सव्यंकरंकुशतिलयुतंविप्रवामजानुक्चिन्यस्यपितृपि-
 तामहादीन्द्वितीयान्तानुच्चार्यभवत्सुआवाहयिष्येइतिपङ्क्तिमूर्धन्यमेकंविप्रंपृच्छेत् सर्व-
 त्रपङ्क्तिमूर्धन्यंप्रत्येवप्रश्नः आवाहयेत्यनुज्ञातउशंतस्त्वितिमन्त्रावृत्त्यामुकममुकनामगो-
 त्ररूपमावाहयामीतिप्रतिविप्रमूर्धादिपादान्तमंसादियुग्माङ्गेषुतिलविकिरणेनावह्यस-
 र्वविप्रावाहनान्तेआयंतुनःपितरइतिसकृदुपतिष्ठेत् अत्रकातीयैर्नमोवःपितरइत्यादिइ-
 हसंतःस्यामेत्यन्तेनार्चनमुक्तम् आवाहनेसव्यापसव्ययोर्विकल्पः हस्तशिष्टतिला-
 न्विप्राग्रेभूमौविकीर्यपित्रर्घ्यपात्रसंपत्तिरस्त्वित्युक्त्वाप्रत्युक्तःसव्यंकृत्वाऽधःस्पर्धैः
 सहाध्यापात्रमेकैकंपाणिभ्यामुदृत्यविप्राग्रेस्वधाध्याइतिमन्त्रावृत्त्यास्थापयेत् एकविप्र-
 त्वेएकाग्रेएवपात्रत्रयंमन्त्रावृत्त्या नवविप्रत्वेपितृविप्रत्रयमुख्याग्रेपात्रन्यासोमन्त्रेण ए-
 वंपितामहादिषुमुख्याग्रेएव एवंचत्रिरेवस्वधाध्याइतिमन्त्रोच्चारःप्रतिपार्वणे अथर्ववे-
 दिनांप्रपितामहादिपित्रन्तंप्रातिलोम्येनसर्वःप्रयोगः ततःसन्त्वध्याइतिप्रत्युक्तोऽपो-
 दच्चापात्रस्थंपवित्रंविप्रहस्तेषुदच्चाप्रथमपात्रोदकंसशेषंखड्गपात्रेपात्रान्तरेवागृहीत्वा
 पितरिदंतेअर्घ्यंपितामहेदंतेअर्घ्यमित्यादियथालिङ्गंप्रत्येकमर्घ्यंदेयम् पित्रादित्रयाणां-
 मेकविप्रत्वेत्रिभिःपात्रैरेकस्यैवहस्तेर्घ्यंदेयम् षण्णामेकविप्रत्वेषट्पात्राण्येकहस्ते पितुः
 स्थानेविप्रत्रयादिपक्षेएकाध्याविभज्यतेषुदेयम् अर्घ्यान्तेजलदानंपितरिदंतेअर्घ्यमि-
 त्यर्घ्यमग्नश्चप्रतिविप्रमावर्तते एवंपितामहादिविप्रेष्वपि एवमर्घ्यंदत्त्वाविप्रहस्तात्स्व-
 वन्तीरपोयादिव्याइतिमन्त्रेणप्रतिविप्रमनुमग्नयेदितिबहुचः अन्यशास्त्रिणांतुयादि-
 व्याइतिमन्त्रेणार्घ्यदानम् अर्घ्यदानान्तेप्रतिविप्रमपोदानम् तथाचैकविप्रत्वेनुमग्न-

मपोदानं चान्ते सकृदेव विप्रभेदेत्वावर्तते अर्घ्यदानेनामगोत्राद्युच्चारणेन क्रियते श्राद्ध-
सागरकारैस्तु कार्यइतियुक्तं भातीत्युक्तम् अथशेषजलयुतप्रथमार्घ्यपात्रेपात्रद्वयस्थ-
संस्नावमुखाञ्ज- शेषोदकमेकीकृत्य तेन जलेन मुखं अन्नं कार्यम् आयुः कामेन नेत्रसेचनं
नादिविचारः. कार्यम् संस्वान्तं समवनीयेत्याद्याश्वलायनसूत्रात् केचिद्विप्रहस्त-
गलिताम्बुसंस्नावस्तस्यैकीकरणमाहुः दर्शदौ मातामहपात्रोदकेतत्पात्रद्वयोदकं समव-
नीयमातामहपात्रोदकं पितृपात्रस्थसंस्नावे संनयेत् मातृपार्वणभेदे मातामहपात्रसमवनी-
तोदकं मातृपात्रस्थसमवनीतोदकेतदुदकं पितृपात्रस्थैकीकृतोदकइति तत्संस्नावपात्रं
दैविकविप्रादुत्तरतोरत्रिमात्रे प्रोक्षिते दर्भेषु न्युञ्जं सकूर्चं पितृभ्यः स्थानमसीत्यासादयेत्
यद्वा प्रथमपात्रमुत्तानं संस्नावोदकसहितं मन्त्रेणासाद्य तृतीयपात्रेण सकूर्चपवित्रं तदाज्जाद-
येत् पृष्ठद्वयेपि गन्धादिनाभ्यर्च्य समाप्तेर्न चालयेन्न च स्पृशेत् कातीयास्तु शुन्धन्तामिति
भूमिं प्रोक्ष्य पितृषु दनमसीति कुशानां स्तीर्य पितृभ्यः स्थानमसीति प्रथमं न्युञ्जं कृत्वा गन्धा-
दिदीपान्ते रर्चन्ति अथ प्राचीनावीती आद्यन्तयोरपोयच्छन् गन्धाद्यैः पूजनं चरेत् अमु-
कशर्मन् यथानामगोत्रायं ते गन्धः स्वधानमइति एकाविप्रत्वेशर्माणो यं वोगन्धइत्यादिना-
पितृणां गन्धा- त्रिस्त्रिर्गन्धदानं शेषं प्राग्वत् केचिदमीते गन्धाइति बहुत्वंगन्धे प्राहुः अ-
र्घ्यः पूजनम्. अर्घ्यदानं भिन्ने सर्वत्र स्वधानमइत्यन्तेन दानम् अत्रपि त्र्यविप्रपूजने गन्धा-
देः पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयोवा संपूर्णवाचनादि प्राग्वत्कृत्वा चतुष्कोणं वर्तुलं च य-
थाक्रमं वारिणा गोमयभस्मादिना वाममण्डलानि सव्यापसव्याभ्यां कुर्यात् तत्र नैर्ऋतीमा-
रभ्येशानीपर्यन्तं दैवे ईशानीतो नैर्ऋतीपर्यन्तं पित्र्ये च प्रादाक्षण्या प्रादाक्षण्याभ्यां का-
र्याणि तत्र पूर्वोक्तपात्राण्यासादयेत् नायसान्यपि पात्राणि पितृलानि न तु कचित् ।
पात्रासादनादि. न च सीसमयानीह शस्यन्ते त्रपुंजान्यपि १ कांस्यपात्रां विकल्पितं प-
र्णपात्रेषु पलाशमधूकोदुम्बरकुटकप्लक्षजानि शस्तानि कदलीचूतपनसजम्बुचम्पका-
नि मध्यमानि एवं पात्राण्यासाद्य पितृपूर्वकं पारतो भस्ममर्यादां पितृपूर्वकं विप्राणां करशु-
द्धिं च सव्यापसव्याभ्यां कुर्यात् तत्र पिशङ्गइति रक्षाणर्हातमन्त्रद्वयं केचिदाहुः आचम्य क-
रशुद्धिं जलं पादक्षालनमण्डलेक्षिपेत् अथाग्नौ करणम् तच्चाश्वलायनानां गृह्याग्निमतां
अग्नौ करणम्. व्यतिषङ्गेण श्राद्धप्रयोगे गृह्याग्निपक्वरुणा गृह्याग्नावेव कार्यम् व्यतिषङ्गा-
भावे पाणिहोमः श्रौताग्निमतां दर्शे व्यतिषङ्गाभावात् पाणिहोम एव पूर्वशुर्ववृत्त्ययोर्द-
क्षिणाग्नौ श्रपणं होमश्च निरग्निकानां तु सर्वत्र पाणिहोम एव आपस्तम्बादीनां श्रौताग्निम-
तां सर्वाधानिनां दक्षिणाग्नौ अर्धाधानिनां गृह्याग्निमात्रवतां च गृह्याग्नावेव प्रवासस्थानां
निरग्निकानां च अयाश्चाग्नेमनो ज्योतिरुद्ध्य व्याहृतिहोमेनोत्पादिते लौकिकाग्नौ हुत्वा-
ग्नेरुत्सर्गः न स्वेषां कापि पाणिहोमः पाकस्तु सर्वत्र पचनाग्नावेव कातीयानां गृह्याग्निम-

तांगृह्याग्निविहृतपचनाग्नौपाकोग्नौकरणंतुगृह्याग्नावेव श्रौताग्निमतां सर्वाधानपक्षे दक्षिणा-
 गावर्धाधानपक्षे औपासनाग्नावितिकाशिकायामुक्तम् कातीयानामर्धाधानपक्षे एव युक्त-
 इति भाति निरग्नीनां कातीयानामपसव्यादिनापि त्र्यद्विजहस्त एवाग्नौकरणम् तत्र
 पक्षद्वयम् देवद्विजकरे एव सव्येन होमः यद्वाऽपसव्येनपि त्र्यद्विजपङ्क्तौ प्रथमद्विजकरे इति ब-
 ह्वृचानांतुपि त्र्यद्विजकरेष्वेव प्रतिविप्रहोमः वाजसनेयिनां त्वेकहोम एवेति श्राद्धकाशिका-
 यां कातीयसूत्रवृत्तौ केचित्तु पृष्ठोदिविविधानेनाग्निमुत्पाद्याग्नावेव जुहति सामगादीनां
 साग्नीनामग्नावग्नेरसन्निधाने दैवकरेपि त्र्यकरे वा निरग्नीनांतु देवद्विजकर एव मृतभार्यस्या-
 पत्नीकस्य प्रथमदेवद्विजकर एव होमो नपि त्र्ये इति सर्वसाधारणम् अथ होमप्रकारः बहुचा-
 नांव्यतिषङ्गपक्षेऽग्नावग्नौकरणं करिष्ये इति पृष्ट्वा क्रियतामिति अनुज्ञातो गृह्यपक्षं च रुमुद्धृ-
 होमप्रकारः. त्यद्विधाविभज्यापसव्येनोत्तरभागादवदानसंपदामेक्षणेऽवदायसोमा-
 यपितृमते स्वधानमः सोमायपितृमत इदं नममेति होमत्यागौ कृत्वा दक्षिणभागात् पुनस्तथै-
 वावदायाग्नयेकव्यवाहनाय स्वधानम इति होमत्यागौ कुर्यात् सव्येनापसव्येन वामेक्षण-
 मग्नावनुप्रहरेत् यद्वासव्येन स्वाहान्तोक्तमन्त्रेणाहुतिद्वयं सोमाग्न्योर्व्यत्यासेनादाय जुहु-
 यादिति कातीयानांतु गृह्यश्रपणमकृतैव पचनाग्निपक्षमन्नमादाय मृताक्तं कृत्वा पूर्वव-
 त्पश्चानुज्ञानन्तरं स्मार्ताद्यग्निपरिस्तीर्य तिस्रः समिध आधाय सव्येनाग्नयेकव्यवाहनाय
 स्वाहा सोमायपितृमते स्वाहेति मेक्षणेनाहुतिद्वयं जुहुयादपसव्येन वा पाणिहोमे पीत्थमेव प्र-
 कार ऊहो विशेषस्तूक्तः आपस्तम्बानांतु आज्यभागान्ते उद्भ्रियतामग्नौ च क्रियतामिति
 प्रश्ने काममुद्भ्रियतामिति अनुज्ञानम् हिरण्यकेशीयानामुद्धरिष्याम्यग्नौ करिष्यामीति
 प्रश्नः यन्मेमातेत्यादि मन्त्रैः सप्तान्नाहुतयः षडाज्याहुतय इति त्रयोदशाहुतयः मन्त्रास्तु
 विस्तरभयान्नोक्ताः हिरण्यकेशीयानामाज्यभागान्ते सोमायपितृमते इत्यादि षोडश-
 मन्त्रैः षोडशाज्याहुतयः षोडशान्नाहुतयश्च प्रतिपार्वणं बोध्याः मन्त्रेषु पित्रादिपदोह आ-
 ज्यान्नपदयोरूहश्च तद्ग्रन्थेष्वेव ज्ञेयोति विस्तृतत्वान्नोच्यते अथ पाणिहोमप्रकारः तत्र
 विप्रपाणावग्नौकरणं करिष्ये इति प्रश्नः क्रियतामित्यनुज्ञा करिष्ये इति प्रश्ने कुरुष्वेत्यनु-
 पाणिहोमप्रकारः. ज्ञानभवतीति सर्वत्राश्वलायनमतम् कातीयादीनांतु भवत्येव आश्वला-
 यनसूत्रवृत्तौ तु पाणिहोमे कथमपि प्रश्नः प्रतिवचनं च न कार्यमिति द्योतितम् सदर्भपि त्र्य-
 विप्रपाणिं सव्येन परिसमूहपर्युक्ष्य मेक्षणेन करेण वा पूर्ववदाहुतिद्वयं सोमायेत्यादि मन्त्रा-
 भ्यां प्राचीनावीत्येव जुहुयात् तत्र करेण होमपक्षे वामहस्तेन दर्भेण दक्षिणकरे उपस्तीर्य द-
 क्षिणेन द्विरवदाय वामेनाभिधार्य चतुरवत्तित्वादिसंपाद्यम् बहुचानां सर्वपि त्र्यकरेषु हो-
 मएको द्विष्टविप्रकरे होमः कृताकृतः होमान्ते सव्येन परिसमूहनोक्षणे पाणिहोमे मेक्षणांशु-
 प्रहरणैः केचित् पाणिहोमे परिसमूहनादिकं मेक्षणं च नेच्छन्ति विप्राश्च पाणिहुतांशं कर्त्वा
 देवपूर्वसव्येनैवामासुपक्षमिति मन्त्राभिधारिते स्वस्वपात्रे संस्थाप्य भोजनस्थानादन्वत्रा-

चम्ययथास्थानमुपविशेयुः अग्नौकरणशेषंपिण्डार्थमवस्थाप्यपित्र्यपात्रेष्वेवसर्वान्नप-
रिवेषणान्तेपरिवेषणीयम् केचिदग्नौकरणशेषपरिवेषणोत्तरंसर्वान्नपरिवेषणमाहुः
अग्नौकरणशेषंदेवपात्रेषुनदेयम् कातीयानांतुसाग्नीनामग्नौहोमेदेवपूर्वसर्वपात्रेषुशेषदा-
नम् निरग्नेर्देवविप्रकरेहोमेपितृपात्रेष्वेवपित्र्यकरेहोमेदेवादिसर्वपात्रेषुहुतशेषदानमि-
तिकाशिका अन्नपाणौहुतंयच्चयच्चान्यत्परिवेषितम् । एकीकृत्यैवभोक्तव्यंपृथक्भक्षो
नविद्यते १ बौधायनानांतुपाणिहुतेन्नेभक्षितेन्यान्नपरिवेषणमुक्तम् अथपूर्वोक्तवदेव-
अन्नपरिवेषणम्. पूर्वघृताभिधारितपात्रेषुपूर्वोक्तहविष्यान्नपरिवेषणंस्वयंपत्नीवान्यो-
वाकुर्यात् नापवित्रेणनैकेनहस्तेनचविनाकुशम् । नायसेनापिपात्रेणश्राद्धेषुपरिवेषये-
त् १ व्यञ्जनादिकंपर्णाद्यन्तर्हितहस्तैर्देयम् दर्व्यादेयंघृतंचान्नंसमस्तव्यञ्जनानिच ।
उदकंचैवपक्वान्नोदर्व्यातुकदाचन १ हस्तदत्तंतुनाश्रीयाल्लवणव्यञ्जनादिकम् अप-
कंतैलपकंचहस्तेनैवप्रदीयते २ घृतादिपात्राणिभूमौस्थापयेन्नभोजनपात्रे ओदनेपर-
मान्नेचपात्रमासाद्यतत्रघृतपूरणेरुधिरतुल्यता पङ्क्तौविषमदातुश्चनिष्कृतिर्नैवविद्यते ।
सर्वदाचतिलाग्राह्याःपितृकृत्येविशेषतः१ भोज्यपात्रेतिलान्द्वानिराशाःपितरोगताः ।
हिङ्गुशुण्ठीक्षिप्लीमरीचकानिशाकादिसंस्कारार्थान्येवनतुसाक्षाद्भक्षयेत् परिवेषण-
कालेएवतत्सर्वप्रकारमन्नपिण्डार्थपिण्डपात्रपरिवेषणीयमितिसागरे अथोपवीतीदैवे-
पात्रेपरितःकुशयवान्वकीर्यपित्र्येतुतिलान्विकीर्यान्नंगायत्र्याप्रोक्ष्यतूष्णींपरिपिच्यद-
अन्ननिवेदनं. क्षिणहस्तउपरिवामोर्धोदैवे पित्र्येतुविपरीतइत्येवंस्वस्तिकाकारकरा-
भ्यांपात्रमालभेत् तत्रमन्त्रः पृथिवीतेपात्रंघ्नौरपिधानंब्राह्मणस्त्वामुखेमृतंजुहोमिब्राह्म-
णानांत्वाविद्यावतांप्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसिमैषांक्षेष्टाअमुत्रामुष्मिल्लोकेइति अ-
यंमन्त्रआपस्तम्बकात्यायनादिभिर्नानाविधःपठितोयथासंप्रदायंवाच्यः इत्यभिम-
न्यअतोदेवेतिवाइदंविष्णुरितिवाऋचमुक्त्वाविष्णोहव्यंरक्षस्वेतिपित्र्येतुकव्यंरक्षस्वे-
तिन्युज्जेनकरेणन्युज्जंद्विजाङ्गुष्ठमनखमन्नेनिवेश्यप्रदक्षिणंभ्रामयेत् पित्र्येत्प्रदक्षिणम्
अन्नकातीयानामपहतांइतियवानांदैवे तिलानांपित्र्येपात्रपरितोवकिरणमुक्तम् ततो-
वामकरेणपात्रंस्पृशन्नमुकेविश्वेदेवादेवताइदमन्नंहव्यमयंब्राह्मणआहवनीयार्थेइयंभूर्ग-
याअयंभोक्तागदाधरइदमन्नंब्रह्मइदंसौवर्णपात्रमक्षय्यवटच्छायेयंअमुकदेवेभ्यःइदमन्नं
सोपस्करममृतरूपंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचातृप्तेःस्वाहाहव्यंनमोनमम ओतत्सदितिसय-
वदर्भजलंदक्षिणकरेणपात्रवामभागेभूमौक्षिपेत् एवंदैविकविप्रान्तरेपि ततोयेदेवासइ-
त्युपस्थानम् ततःपित्र्यधर्मेणपितृपात्रालम्भाङ्गुष्ठनिवेशनाद्यन्तेवामेनपात्रमालभ्यपि-
तादेवताएकविप्रत्वेपित्रादयोयथानामगोत्रादेवताइदमन्नंकव्यमित्यादि० इदंराजतं-
प्रात्रंमक्षय्यवटच्छायेयं अस्मत्पित्रेऽमुकनामगोत्ररूपाय त्रयस्थानेविप्रैक्येऽस्मत्पितृ-
पितामहंपितामहेभ्योऽमुकगोत्रनामरूपेभ्यः इदमन्नंसोपस्करममृतरूपंपरिविष्टंपरि-

वेक्ष्यमाणं चातृप्तेः स्वधाकव्यं न मोनमम ओतत्सदितितिलकुशजले पितृतीर्थेन वामकरा-
धोनीतेन दक्षिणकरेण पात्रदक्षिणे भूमौ क्षिपेत् एवमन्यत्रापियथा दैवतमूहः पितृस्थानेने-
कविप्रत्वे त्रिषु विप्रेषु पित्रे इत्यादि नैकवचनान्तेन त्यागः एवमग्रेपि त्रिषु त्रिषूहम् ततो ये-
चेहेतिसकृदुपस्थानम् अतिथिश्चेदेव धर्मेण स्वेष्टदेवतायै इदमन्नमित्यादिये देवास इत्यादि
अपसव्यम् देवताभ्यः पितृभ्यः सप्तव्याः अमूर्तानां ब्रह्मार्पणं हरिर्दाता चतुर्भिश्च

अन्नसमर्पणम्.

ओतत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु येषामुद्दिष्टं तेषामभक्षय्याग्नीतिरस्तु इतितिलो-
दकमुत्सृजेत् सव्यम् एको विष्णुः अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्भवेत् तत्सर्वमच्छिद्रं
जायतामित्युक्त्वा विप्रैर्जायतां सर्वमच्छिद्रमित्युक्ते अनेनापितृयज्ञेन पितरूपी जनार्दनवा-
सुदेवः प्रीयतामिति तिलकुशजलमुत्सृजेदित्याचारः केचिद्ब्रह्मार्पणमित्यादिसंकल्पो-
त्सर्गं सव्यमेको विष्णुरित्यादावपसव्यं कुर्वन्त तत्र ब्रह्मार्पणेति एको विष्णुरित्यनयोऽसंक-
ल्पयोर्विभागे सव्यापसव्यविभागे च प्रत्यक्षवचनानुपलम्भाद्यथाचारं कार्यम् अकृते संक-
ल्पे न विप्रानस्पृशेयुः ईशानविङ्गयायै गदाधराय पुण्डरीकाक्षाय इति तत्त्वापितृपूर्वं
विप्रकरेषु जलेदत्तो विप्रास्तेनान्नं प्रोक्ष्य त्रिर्गायत्र्याभिमन्त्रयेयुः कर्ता सव्येन पितृपूर्वमा-
पोशनार्थमुदकं दत्त्वा सव्याहृतिकां गायत्रीं त्रिः सकृद्वोक्त्वा मधुवाता इति तृचमुक्त्वा मधुम-
धुमध्विति त्रिरुक्त्वा ॐ तत्सद्यथा सुखं जुषध्वमिति वदेत् विप्रांश्चर्वालदानवज्यैर्नित्यव-
दापोशनं कृत्वा कर्त्ता श्रद्धायां प्राणेर्निविष्टो मृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय प्राणाय-

ब्राह्मणभोजनादि.

स्वाहेत्यादि पञ्चमन्त्रेषूच्यमानेषु पञ्चप्राणाहुतीः कृत्वा ब्रह्माणमआत्मा-
मृतत्वायेत्युच्यमानेषु कुर्युः ततो मौनिनो मुखशब्दं चापल्यं वर्जयन्तः सशेषं भुञ्जीरन्
दधिक्षीरघृतपायसानितुनिःशेषम् आपोशनकरे विप्रे संकल्पाच्छिद्रभाषणात् । निरा-
शाः पितरो यान्ति आपोशनं दक्षिणभागे कार्यं न तु वामभागे पुनरापूर्यापोशनं सुरापानसं-
मम् आपोशनमकृत्वा न्नमर्दयेन्नैव कर्हि चित् । विप्रैर्बलिदानं न कार्यम् केचिदाज्येन कुर्व-
न्ति तन्न पायसाज्यमाषान्नैर्बलिदाननिषेधात् विप्राश्च वामकरेणान्नं न स्पृशेयुर्न पदा
भाजनं स्पृशेयुः संपादितमेव वस्तु करादिनायाचेयुर्ना संपादितम् अन्नगुणदोषान्नकीर्त-
येयुः कर्त्ता चानिषिद्धान्नं भोक्तुः पितृश्चात्मनश्च प्रियं प्रयच्छन् तत्तदन्नमाधुर्यादिगुणकी-
र्तनेन प्ररोचयन् ददामीत्यवदन्याचितं यच्छन् भुञ्जानानपश्यन् हविर्गुणानपृच्छन् दैन्याश्रु-
पातं क्रोधादिकमकुर्वन् जलं पाययन्शनैर्भोजयेत् उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छन्तोलव-
णादिकम् । अथ सव्येनैव सव्याहृतिगायत्रीं त्रिरुक्त्वा पौरुषं सूक्तं कृणुष्वपाजोरक्षो हण-
मिसाधारक्षो घ्नीः पितृलिङ्गकान् इन्द्रे शसोमसूक्तपावमानीसूक्तानि अप्रतिरथ संज्ञमाशुः-
शिशानसूक्तम् विष्णुब्रह्मरुद्रार्कस्तोत्रादिकं भोक्तुं विप्रान् श्रावयेत् असंभवे गायत्रीज-
पंकुर्यात् वीणावंशध्वनिंचापिविप्रेभ्यः सन्निवेदयेत् । मण्डलब्राह्मणं पाठयन्नाचिकैर्त-
त्रयंतथा १ त्रिमधुत्रिसुपर्णंच पावमानयजूषिच । आशुः शिशानसूक्तं च अग्नयेकव्यधा-

हनम् २ प्रौढपादोबहिःकक्षोबहिर्जानुकरोपिवा । अङ्गुष्ठेनविनाऽश्रातिमुखशब्देन
वापुनः ३ पीतावशिष्टतोयानिपुनरुद्धस्यवापिबेत् । खादितार्धपुनःखादेन्मोदकादि
फलादिकम् ४ मुखेनबाधमेदन्ननिष्ठीवेद्भाजनेपिच । इत्थमश्रन्दिजःश्राद्धं हत्वागच्छ-
त्यधोगतिम् ५ श्राद्धपङ्क्तौतुभुजानोब्राह्मणोब्राह्मणंस्पृशेत् । तदन्नमत्यजन्भुक्त्वागा-
यज्यष्टशतंजपेत् ६ पात्रेविप्रान्तरोच्छिष्टसंसर्गेतन्निरस्यहस्तप्रक्षाल्यभुक्त्वास्नात्वाद्वि-
शतंजपेत् उच्छिष्टभोजनेसहस्रंजपेत् भुजानेपुतुविप्रेषुप्रमादात्सवतेगुदम् । पादकृच्छ्रं
ततःकृत्वाअन्यंविप्रंनियोजयेत् १ अथविप्रवमने तत्रपित्रादिविप्रवमनेलौकिकाग्निस्था-

विप्रवमने.

पनचरुनिर्वापाज्यभागान्तेनामगोत्रपूर्वकमग्नौपितृनावाह्यवैश्वदेविक-
वमनेदेवानावाह्य संपूज्यान्नत्यागंकृत्वाप्राणायस्वाहेत्यादिमन्त्रैर्द्वात्रिंशदाहुतीर्जुहुयात्पु-
नःश्राद्धंवाकुर्यादितिपक्षद्वयम् पक्षद्वयेपीन्द्रायमामेतिसूक्तजपोनित्यः अनयोःपक्षयो-
र्व्यवस्थोच्यते वैश्वदेविकविप्रवमनेहोमएवपुनःश्राद्धंपित्र्यविप्रेष्वर्पापण्डदानोत्तरं
वान्तौहोमएवपुनःश्राद्धम् पिण्डदानात्प्राक्पित्र्यविप्रवान्तौतद्दिनेउपवासंकृत्वापरे-
द्युःपुनःश्राद्धंकार्यम् इदंसपिण्डीकरणमहैकोद्विष्टमासिकाब्दिकप्रत्याब्दिकश्राद्धेष्वेव
दर्शादौतुवमनेतद्दिनेएवामेनश्राद्धंकार्यम् एवमष्टकान्वष्टकापूर्वेद्युःश्राद्धेष्वपि तत्रामश्रा-
द्धेसाग्रेर्वहृचस्यव्यतिषङ्गादियथोक्तप्रयोगासंभवात्सांकल्पिकविधिनादर्शान्वष्टकापूर्वे-
द्युःश्राद्धान्यामेनकार्याणितत्तल्लोपप्रार्थाश्चत्तवानिबन्धोक्तंकर्तव्यमितिभाति द्वाद्धश्रा-
द्धेपिण्डरहितसंक्रान्सादिश्राद्धेनिस्यश्राद्धेचवमनेआवृत्तिरेव तीर्थश्राद्धेदर्शवदामेनैव
महालयश्राद्धेपार्वणस्थानीयविप्रवमनेपुनरावृत्तिः एकोद्विष्टस्थानीयविप्रवमनेहोमए-
वेतिभाति वैश्वदेविकविप्रवमनेसर्वश्राद्धेषुहोमएवेत्युक्तमेव होमपक्षेआवृत्तिपक्षेचसर्व-
त्रसूक्तजपोनिसइत्यप्युक्तम् भोजनान्तेप्राचीनावीती तृप्ताःस्थेतिविप्रान्पृष्टातृप्ताःस्मइ-

भोजनान्तेत-

तिप्रत्युक्तोगायत्रीमधुवाताइतितृचमक्षन्नमीतिचश्रावयित्वा अथवा-
सिप्रश्रादि.

क्षन्नमीत्येतदन्तेतृप्तिप्रश्रंकृत्वाश्राद्धंसंपन्नमितिपृष्टासुसंपन्नमित्युक्तः
परिवेषणकालेनुद्धरणेऽधुनापिण्डार्थंसर्वान्नादुद्धृत्याविकिरार्थंचोद्धृत्य अन्नशेषैश्च
किंकार्यमितिपृच्छेत्तुसद्विजान् । तेइष्टैःसहभोक्तव्यमितिप्रत्युक्तिपूर्वकम् १ प्रदद्युःसक-
लंतस्मैस्वीकुर्युर्वायथारुचि । कातीयैस्तुतृप्तान्ज्ञात्वावक्ष्यमाणप्रकारेणविकिरंदैवेपि-
त्र्येचदत्त्वाविप्रेभ्यःपितृपूर्वकंसकृदपोदत्वागायत्रीमधुमतीश्चश्रावयित्वातृप्तिप्रश्रःसंप-
त्तिप्रश्रश्चकार्यः एवंशाखान्तरेप्युत्तरापोशनात्पूर्वमेवविकिरदानम् बहुचानांतुपिण्डा-
न्तेएवविकिरः हिरण्यकेशीयैराचान्तेउक्तः ततउच्छिष्टभागभ्योन्नदीयतामित्युक्तावि-
प्राःप्रात्रस्थंभुक्तशेषंदैविकंदक्षिणे पैतृकंवामेबहिःकृत्य पितृपूर्वदत्तमुत्तरापोशनममृता-
पिधानमसीतिऋष्युः पिण्डदानंत्वाचान्तेष्वनाचान्तेषुवाविप्रेषुकार्यम् विप्राश्चमुखप्रक्षा-
लनपूर्वकहस्तप्रक्षालनादिशरावादौऋष्युर्नकांस्यताम्रपात्रयोः शुद्धोदकेनाचम्यकयान-

इतितृचंजपेयुः अथपिण्डदानम् तच्चार्चनोत्तरमग्नौकरणोत्तरंभोजनोत्तरंविकिरोत्तरं
 पिण्डदानम्. स्वधावाचनोत्तरंविप्रविसर्जनोत्तरमितिषट्पक्षाःस्मृत्युक्ताः तेषांशा-
 खाभेदेनव्यवस्थेतिसिन्धुः तत्राश्वलायनानांभुक्तवत्स्वनाचान्तेष्वनाचान्तेषुवाविमेषुपि-
 ण्डदानंततोविकिरः आपस्तम्बहिरण्यकेशीयादीनांविप्रविसर्जनान्तेपिण्डदानम् का-
 तीयानांविकिरोत्तरमाचान्तेष्वनाचान्तेषुवा तत्राग्निहोमेऽग्निसमीपेपाणिहोमेविप्रसमी-
 पेबहुचानांपिण्डदानम् अन्येषांप्रायोविप्रसमीपएव तत्रद्विजोच्छिष्टादुत्तरतोव्याममा-
 त्रेऽरतिमात्रेवापिण्डदानंसंकल्प्यबहुचानामेककरेणान्येषांकराभ्यांघृतेनस्फ्येन खा-
 दिरकाष्ठेनदर्भमूलेनवाऽपहताअसुरार्इतिमन्त्रंप्रतिलेखांपठन्नाग्नेय्यग्रंत्यगपवर्गपार्व-
 णसंख्ययारेखामेकांद्वित्र्यादिकांयोल्लिख्यप्रत्येकमभ्युक्षेत् पिण्डसंकल्पेरेखाकरणेचस-
 व्यापसव्ययोर्विकल्पः अत्रकातीयैर्यैरूपाणीतिमन्त्रेणाग्नौकरणाग्नेरुल्मुकंरेखाद्वक्षिण-
 तोनिधेयम् रेखासुसकृदाच्छिन्नंवाह्निर्दक्षिणाग्रमास्तीर्यशुन्धन्तांपितरःशुन्धन्तांपिता-
 महाइत्यादिमन्त्रैस्तिलोदकंवाह्निष्यासिञ्चेत् अत्रकातीयानांपितरमुकनामगोत्रावनेनि-
 क्ष्वेत्यादिमन्त्राः अन्येषांमार्जयन्तांपितरःसोम्यासइत्यादयोमन्त्राः अग्नौकरणशेषयुत-
 सर्वाग्नेनमधुसर्पिस्तिलमिश्रेणपिण्डान्पत्न्याकारयित्वारेखायांपराक्कीनफणिनापि-
 तृतीर्थेनपित्रादिभ्योदद्यात् एतत्तेऽस्मत्पितर्यथानामगोत्ररूपयेचत्वामत्रानुपित्रेअमु-
 कनामगोत्ररूपायायंपिण्डःस्वधानमस्तेभ्यश्चगयायांश्रीरुद्रपदेदत्तमस्त्वित्यादिमन्त्रै-
 रूहेण अत्रकेषांचित्पिण्डपात्रावनेजनंपात्रन्युब्जीकरणंच केचित्पिण्डेषुमाषान्नंवर्जय-
 न्ति ततोलेपभाकृतृप्तयेहस्तलेपंपिण्डदर्भमूलेषुनिमृज्यात्रपितरोमादयध्वंयथाभागमा-
 वृषायध्वमितिपिण्डान्सकृदनुमन्त्र्यसव्यपाश्वेनोदङ्कावृत्त्यथशक्तिप्राणान्नियम्यपर्या-
 वृत्यामीमदन्तपितरइतितथैवानुमन्त्र्यसव्येनपिण्डशेषमाघ्रायाचम्यान्यपवित्रेधृत्वाप-
 सव्येनशुन्धन्तामित्यादियथासूत्रंजलनिनयनंपूर्ववत्कुर्यात् अत्रभुक्तशेषान्नाभावेद्रव्या-
 न्तरेणपिण्डदानंकार्यम् कपित्थविल्वकुङ्कुटाण्डामलकवदराणांमध्येशक्तितोन्यतमप्र-
 माणाःपिण्डाः केचित्पार्वणपिण्डत्रयेयथोत्तरंप्रमाणाधिक्यमाहुः तथाहस्तलेपाभावे-
 पिदर्भेषुहस्तनिमृज्यादेवेतिमेधातिथिः एकोद्दिष्टश्राद्धेषुदर्भलेपोनेतिसुमन्तुः अत्रनी-
 वींविस्त्रस्याभ्यजनादीतिकेचित् पिण्डपूजनान्तेउपस्थानात्प्राक्नीवीविस्त्रंसइतिसागरे
 अथास्मत्पितरमुकनामगोत्ररूपाभ्यङ्क्ष्वेतियथालिङ्गमन्त्रावृत्त्यापिण्डेषुतैलंघृतंवाभ्यज-
 नंदर्भैर्दत्वातथैवाङ्क्ष्वेतिकज्जलंदद्यात् आपस्तम्बानामादावअनंततोभ्यजनम् एतद्वः-
 पितरोवासइतिमन्त्रंप्रतिपिण्डंपठन्वासोदशांवात्रिगुणसूत्रंवाप्रतिपिण्डेदद्यादितिहेमा-
 द्रिः सकृन्मन्त्रंपठन्सकृदेवदद्यादित्यन्ये कातीयैस्तुमन्त्रेणप्रतिपिण्डंनामगोत्रानुच्चार्यत्रि-
 गुणंसूत्रंदेयम् ततःकशिपूपवर्हणोनिवेद्यास्मत्पितृभ्यइतिचतुर्थ्याक्षतगन्धपुष्पधूपक्षीप-
 सर्वप्रकारकनैवेद्यताम्बूलदक्षिणादिभिःपिण्डपूजांसव्येनापसव्येनवाकुर्यात् यत्किंचि-

त्पच्यतेभक्ष्यंभोज्यमन्नमर्हितम् । अनिवेद्यनभोक्तव्यं पिण्डमूलेकथंचन १ ततो नमोवः-
पितरइषेइत्यादिमन्त्रैः पिण्डानुपस्थायोत्तानहस्तेन परेत न इति मन्त्रेण सकृदुक्तेन युगपत्प्र-
वाहयेत् ततो दक्षिणाग्निहोमपक्षेऽग्नेतमद्याश्वमित्यग्निसमीपमागत्य यदन्तरिक्षमिति मन्त्रे-
ण गार्हपत्योपस्थानम् औपासने होमपक्षे गार्हपत्यपदरहिततन्मन्त्रेणोपस्थानम् इदं ब-
चानामेव पाणिहोमे तु तेषामपि नास्त्येव वीरं मेदत्तपितरइति मन्त्रेण मध्यममेकपिण्डं पार्व-
णद्वये मध्यपिण्डद्वयमन्वष्टक्यादौ मध्यपिण्डत्रयमादाय पत्न्यै दद्यात् पत्नी आधत्तपितर-
इति मन्त्रेण सकृत्पाठते नैव पिण्डमेकमनेकं वा प्राशयेत् आपस्तम्बस्त्वपां त्वौषधीनां रसं
प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्वेति मध्यपिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति प्राशनमन्त्रः स एव यथेह पुरुषो-
असदिति पाठमात्रं भिद्यते इत्थमेव कातीयानाम् इदं भार्यायाः पिण्डप्राशनं प्रजाकामत्व-
एव केचिन्नित्यमाहुः भार्यानेकत्वे पिण्डं विभज्य प्रतिपत्तिमन्त्रेण प्राशयेत् पार्वणद्वयोपि-
ण्डद्वयं द्वाभ्यां देयम् पत्नी बहुत्वे गुणतो वयसा च योग्या यै पिण्डो देयः बह्वीनां योग्यत्वे ए-
कस्मिन् दर्शे एकस्यै अन्यस्मिन् परस्यै इति पत्नीरुणान्यदेशस्था गुर्विणी सूतिकापि वा ।
तदा तं जीर्णवृषभश्छा गोवाभोक्तुमर्हति १ इतरौ जले क्षिपेत् पुत्रादिकामनाभावे क्षिपेद-
ग्नौ जलेपि वा १ पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्यो वायसेभ्यः प्रदापयेत् १ तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डा-
न्क्षिपेत् तीर्थे समाहितः । अथ पिण्डोपाघाते श्वसृगालखरैः स्पृष्टः पिण्डो भिन्नः प्रमादतः ।

पिण्डोपाघाते. मार्जारमूषकैः स्पृष्टश्चाण्डालपातितदिभिः १ प्राजापत्यं चरेत्स्नात्वा पु-
नः पिण्डान्यथाविधि । पाकान्तरेण तेन पाकेन वा पिण्डदानमात्रं पुनः कार्यं न सर्वश्राद्धावृ-
त्तिरिति सर्वसंमतम् काकस्पर्शे तु न दोषः अथ पिण्डनिषेधः विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्थतद-
पिण्डनिषेध- र्धकम् । संस्कारेषु तथा अन्येषु तृद्धिमात्रे च मासकम् १ पिण्डदानं मृदास्नानं
निर्णयः. न कुर्यात्तिलतर्पणम् श्राद्धाद्गतर्पणं नित्यतर्पणं च तिलैर्न कार्यमित्यर्थः

महालयगे गयायां पित्रोः प्रत्यब्दे यस्य कस्यापि मृतस्य स पिण्डीपोडशमासिकान्ते पुप्रे तत्कृत्येषु
कृतमङ्गलोपि पिण्डान् दद्यात् केचित् भ्रात्रादि वार्षिकेऽप्याहुः पिण्डयज्ञे च यज्ञे च स पिण्ड्यां
दद्युरेव च । तथा विकृतां वन्वष्टकादौ यत्र पुनः पिण्डदानविधिः यत्र वा पूर्वेषु श्राद्धादौ पि-
ण्डपितृयज्ञविकृतित्वं तत्रापि न पिण्डदाननिषेध इति सिन्धुः तेनाष्टकाश्राद्धेऽपि न निषेध इ-
ति भाति अयंच मङ्गलोत्तरं पिण्डदानतिलतर्पणनिषेधस्त्रिपुरुषसपिण्डानामिति भाति अ-
थ पिण्डोद्वासनान्ते विकिरो देयः उपवीती दैविकद्विजसन्निधौ सदर्भभुवि असोमपाश्रये-
विकिरदानम्. देवा इति मन्त्रेण सजलयवमन्नं विकिरेत् प्राचीना वीती पित्र्यद्विजसन्निधौ
सदर्भभुवि ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धेति ऋचासतिलमन्नं विकीर्य अग्निदग्धाश्रये जीवा
येऽप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परांगतिम् १ इति कातीयसौत्रमन्त्रेण
सतिजललेन श्लाघयेत् पिण्डवद्विकिरोपि सार्ववर्णिकान्नस्यैव केचिदसोमपाइति दैविकिरं

दत्त्वा असंस्कृतप्रमीतायेति पौराणमन्त्रेण पित्रे दत्त्वा ये अग्निदग्धा इत्यृचा पृथगुच्छिष्टपि-
ण्डं कुशोपरि दद्यादित्याहुः हस्तौ प्रक्षाल्य द्विराचम्या न्यपवित्रे धृत्वा हरिं स्मरेत् विकिरं पृ-
थगे वनिष्कास्य काकेभ्य उत्सृजेदितिकाशिका देवद्विजहस्ते शिवा आपः सन्ति वत्यादिभि-
रपोगन्धपुष्पयवान् दत्त्वा भूमौ तेषु त्यक्तेष्वन्ये क्षता आशीरर्थदेयाः एवं पित्र्यहस्तेष्वपस-
व्येनापोगन्धपुष्पतिलदानादिकृत्वा सव्येनामुकगोत्रशर्माहमभिवादयामि अस्मद्गोत्रं व-
र्धतामित्यादि केचिदत्र पित्र्यहस्ते गन्धतिलादिदानं सव्येनाहुः कातीयास्तु हस्तेऽक्षत-
आशिषः प्रा- दानान्ते अक्षय्योदकं दत्त्वा अघोराः पितरः सन्ति वत्युक्त्वा अभिवादनं दाता-
र्थनादि. रो नो भिवर्धन्तामित्यादिकमाहुः एवमाशिषो गृहीत्वा क्षतान् मूर्धनि धृत्वा
स्वयं शिष्यादिभिर्वा भोजनपात्राणि चालयित्वा चामेत् अनुपनीतो नारीचा सजातिश्च न
चालयेत् . सव्येन दैवे पित्र्ये च स्वस्तिवाचनम् देवेभ्यः स्वस्तीति ब्रूत पितृभ्योऽमुकना-
मगोत्रादिभ्यः स्वस्तीति ब्रूतेति ततः सव्यापसव्याभ्यां तत्तदुच्चारपूर्वकमक्षय्योदकदा-
नम् ततो न्युञ्जपात्रमुत्तानं कृत्वा ततः परं सर्वमुपवीत्येव कुर्यात् द्विजेभ्यः सकर्पूरताम्बू-
लादिदत्त्वा पितृपूर्वकं नामगोत्राद्युच्चार्य दक्षिणां दद्यात् अमुकशर्माहममुकनामगोत्रपि-
त्रादिस्थानोपविष्टाय विप्राय रजतदक्षिणां प्रतिपादयामीत्यादि दैवे सुवर्णम् अशक्ता-
बुभयत्रयज्ञोपवीतं दक्षिणा दक्षिणाः पान्तिवत्युक्त्वा स्वधां वाचायप्येति पृष्ठावाच्यता-
मित्युक्ते पितृपितामहेत्याद्युच्चार्य स्वधोच्यतामित्युक्त्वाऽस्तु स्वधेति तैरुक्ते पिण्डसमीपे जलं
निषिच्य स्वधासंपद्यन्तामितिसंपत्तिं वाचयेत् कातीयसूत्रे दातारो नो भिवर्धन्तामित्या-
शिषोर्थं न स्वधावाचनं न्युञ्जपात्रमुत्तानीकरणं दक्षिणादानं चेति क्रमः ततो देवादिप्रीतिं
वाचायित्वा पिण्डस्थानेऽक्षतां दक्षिणां सव्येनैव वाजे वाजे इति मन्त्रेणोत्तिष्ठन्तु पितरो वि-
श्वे देवैः सहोतियुगपद्दर्भेण पितृपूर्वविप्रान् स्पृशन् विसृजेत् आमावाजस्येति प्रदक्षिणीकृत्य
ततो दातारो नो भिवर्धन्तामित्यादिवरयाचनम् येषां विसर्जनान्ते पिण्डदानं तेषामाचा-
न्तेषु सौमनस्य दक्षिणादिकाक्षय्यस्वधावाचनान्ते दातारो नो भिवर्धन्तामित्यादि ततः
पिण्डदानादीति क्रमः हिरण्यकेशीयानां पिण्डदानादिप्रयोगो विस्तृतत्वाच्चोक्तः विप्रै-
र्वरेदत्ते स्वादुषंसं ब्राह्मणासः पितरः इति मन्त्रौ पठेत् विप्राः इहैव स्तं आयुः प्रजा-
मिति वदेयुः आशीर्भिर्नन्दितो विप्रान्पादाभ्यङ्गादिना संतोष्य नत्वाऽद्य मे सफलं जन्म
मन्त्रहीनं यस्य स्मृत्येत्यादिविष्णुस्मरणपूर्वकं कर्मर्पयित्वा विप्रान्क्षमापयेत् अष्टौ पदा-
न्यनुब्रज्य दक्षिणीकृत्य चागतः । दीपं हस्तेन निर्वाप्य पवित्रत्यागपूर्वकम् १ पादशुद्धि-
द्विराचामेदुच्छिष्टोद्वासनं ततः । बहुचो वैश्वदेवं तु यथाविधि चरेत्ततः २ ततस्तु वैश्वदे-
वान्ते सभृत्य सुतबान्धवः । भुजीतातिथिसंयुक्तः सर्वपितृनिषेवितम् ३ आदशेषाञ्च
शिष्याय ज्ञातिभ्यश्च देयम् नशूद्राय द्विजभुक्तावशिष्टं तु शुचिभूमौ निखानयेत् । अत्रप-

श्राद्धशेषभो-
जनविचारः. वादौ निषिद्धमाषाद्यपि भोक्तव्यवैधत्वेन निषेधाप्रवृत्तेरितिकेचित् अ-
निषिद्धभोजनेनापि श्राद्धशेषभोजनविधिसिद्धिरित्यन्ये श्राद्धशेष-
भोजनाकरणे दोषः श्राद्धदिने उपवासनिषेधश्चाद्धशेषाभावे पाकान्तरेण भोजनम्
एकादश्यादाववघ्राणम् यत्र तूपवासोनावश्यकस्तत्रैकभक्तम् श्राद्धशेषं दिवैव भोक्त-
व्यं न रात्रौ तेन नक्तत्रतेऽवघ्राणमेव श्राद्धावशिष्टभोक्तारस्ते वै निरयगामिनः । सगो-
त्राणां सकुल्यानां ज्ञातीनां च न दोषकृत् १ ब्रह्मचारियतिविधवानां नित्यं निषिद्धम्
ज्ञातिगोत्रसंबन्धिभिन्नगृहे श्राद्धशेषभोजने प्राजापत्यं प्रायश्चित्तम् यतीनां वपनं लक्ष्म-
णवजपश्च गुरोरी योगिनो वा श्राद्धशेषं गृहिणो न दोषाय न शूद्रं भोजयेत्तस्मिन् गृहे यत्नेन त-
द्धिने । श्राद्धशेषं न शूद्रेभ्यः प्रदद्यादखिलेष्वपि १ इति श्रीमदनन्तोपाध्यायसूनुकाशी-
नाथोपाध्यायविरचिते धर्मसिन्धुसारे पार्वणश्राद्धप्रक्रिया ॥

१८ अथ श्राद्धदिने वैश्वदेवनिर्णयः तत्र तावच्छ्रौताग्निमतां बह्वृचानां श्राद्धात्पूर्वं
पृथक्पाकेन वैश्वदेवः स्मार्ताग्निमतां निरग्निकानां च बह्वृचानां श्राद्धान्त एव श्राद्धशेषेण
पृथक्पाकेन वा कातीयानां तु स्मार्तांश्चैव श्राद्धीयपाकेन पूर्वमेव निरग्निकानाम-
न्ते श्राद्धशेषेण पृथक्पाकेन वा तैत्तिरीयाणां तु साग्निकानां सर्वत्रादौ वैश्वदेवः पञ्चमहा-
यज्ञास्त्वन्ते अन्येषामादावन्ते वेति विकल्पः तैत्तिरीयाणामेव वैश्वदेवात्पञ्चयज्ञाभिन्नाः
सर्वशाखिनां वृद्धिः श्राद्धे पाकेन क्रियमाणे पूर्वमेव वैश्वदेवः बह्वृचानामन्ते वा पूर्ववा आ-
मादिना वृद्धिः श्राद्धे सर्वेषां पूर्वमन्ते वेति भाति नित्यश्राद्धे पूर्वमेव एकादशाहाद्ये को द्विष्टेषु
साग्निरनग्निश्च सर्वोपि श्राद्धशेषं द्विजाधीनं कृत्वा पाकान्तरेणैव वैश्वदेवादि कुर्यात् ॥

१९ अथ नित्यश्राद्धम् वार्षिकादिश्राद्धदिने श्राद्धात्पश्चात्तेनैव पाकेन पाकान्तरेण
वा नित्यश्राद्धं कार्यम् नित्यश्राद्धीयसर्वदेवतानां प्रथमश्राद्धे प्रवेशे प्रसङ्गसिद्धिरेव तथा च
दर्शादिषु महालयान्वष्टकादिषु नित्यश्राद्धलोप एव एतच्च देवहीनं दर्शवत्षड्देवतं द्वावे-
कं वा विप्रं निमन्त्र्य देशकालान्ननियमहीनं पुनर्भोजनं ब्रह्मचर्यादिकर्तृभोक्तृनियमरहितं
यादृशतादृशेनैवानिषिद्धाग्नेन दिवैव रात्रौ प्रहरपर्यन्तं वा कार्यम् स्वस्याशक्तौ पुत्रादिना
सूतके दर्शादिवल्लोपः वृद्धयुत्तरं मण्डपोत्थानावधिसपिण्डैर्न कार्यम् नित्यवैश्वदेवा-
न्तर्गतपितृयज्ञोत्तरं मनुष्ययज्ञात्प्रागेव भाति तत्र दर्शवत्षट्पितृन्देवहीनानुच्चार्य नित्य-
श्राद्धं करिष्ये इति शिष्यादिश्चेद्यजमानस्य पितृपितामहे साद्युच्चार्यसंकल्पयेत् पितृणामि-
दमासनमित्यासनं नित्यश्राद्धेक्षणः क्रियतामिति क्षणः पूर्वोच्चारिताः पितरः अयं वो गन्ध-
इत्येवं गन्धादिभिर्विप्रमभ्यर्च्य वर्तुले चतुरस्रे वामण्डले पात्रेऽन्नं परिविष्य पृथ्वीते पात्रमि-
सादि ब्रह्मार्पणान्तं दर्शवत् भोजनान्ते दक्षिणां दत्त्वा नवादत्त्वा नमस्कारेण विसर्जयेत्
विप्रस्याभादे वाऽभावे यथाशक्त्यन्नमुदृत्य षोढाविभज्या स्मत्पितृपितामहे सादि चतुर्थ्यन्त
षड्देवता उच्चार्येदमन्नं स्वधानममेतित्यजेत् तदन्नं विप्राय गोभ्यो वा देयं जलादौ वा त्या-

ज्यम् अन्नत्यागस्यापिलोपेआर्चनमरुतइतिऋचोदशवारंजपेत् इतिनित्यश्राद्ध-
विधिः ॥

२० अथश्राद्धानुकल्पाः अनेकविप्रालाभेदेवस्थानेशालग्रामादिकंस्थापयित्वै-
कविप्रेपित्रादित्रयंमातामहादिसहितदेवताषट्कंचावाह्यसर्वश्राद्धकार्यमित्युक्तम् सर्व-
थाविप्रालाभेदंभवदुश्राद्धमित्याद्यप्युक्तम् ॥

२१ अथामश्राद्धम् तत्रकेनचित्संकटेनपाकासंभवेजातकर्मणिचग्रहणनिमित्तक-
श्राद्धेचामश्राद्धकार्यम् सपिण्डनश्राद्धमासिकंप्रतिवार्षिकंमहालयाष्टकान्वष्टकादिश्रा-
द्धंचामेननकार्यम् शूद्रस्यतुदशाहपिण्डादिश्राद्धमात्रमामेन नकदापिपाकेन तत्रपितृनु-
दिश्यामुकश्राद्धंसदैवंसपिण्डमामेनहविषाकरिष्यइतिसंकल्पः अन्यःप्रयोगःपूर्वोक्तए-
व पाकप्रोक्षणस्थानेआमप्रोक्षणम् आवाहनेउशंतस्त्वेतिमन्त्रेहविषेअत्तवेइत्यत्रहविषेस्वी-
कर्तवेइत्यूहः भस्ममर्यादान्तंप्राग्वत् विप्रहस्तेषुतण्डुलैरग्नौकरणम् अन्नाचतुर्गुणंद्विगु-
णंसंवातत्तदामंपात्रेषुसंस्थाप्यपाणिहोमशेषंपिण्डार्थंसंस्थाप्यपात्रेषुदत्त्वापृथ्वीतेपा-
त्रमित्यादि इदमामंहव्यंकव्यमित्यादि इदमाममृतरूपंस्वाहेत्यादियथाधर्ममध्वित्यन्तं
प्राकृतम् यथासुखंजुषध्वमित्यस्यापोशनप्राणाहुतितृप्तिप्रश्नानांलोपः संपन्नवाचना-
न्तेन्नशेषप्रश्नलोपः सर्वमतेतण्डुलैःसक्तुभिर्वापिण्डदानम् केचिदृहसिद्धान्तेनपायसे-
नवापिण्डानाहुः एवंविप्रसमीपेपिण्डदानान्तेनमोवःपितरइपेइत्यत्रोपस्थानमन्नइषे-
स्थानेआमद्रव्यायेत्यूहः पिण्डोद्वासनान्तेपिण्डजातीयद्रव्येणविकिरदानम् आम-
श्राद्धेस्वस्तीतिब्रूतेतिवर्ज्यम् वाजेवाजेइतिमन्त्रेतृप्तायातेतिस्थानेतर्प्यथयातेत्यूहः ततः
प्राग्वच्छेषंसमापयेत् आमश्राद्धंद्विजैःपूर्वाह्निकार्यम् शूद्रैरपराह्णएव आमन्नाभावेहिर-

हिरण्यश्राद्धम्.

ण्यश्राद्धमप्येवमेव संकल्पादौसर्वत्रहिरण्यपदमामपदस्थानेयोज्यम्
आमवद्धेमप्रोक्षणम् अत्तवइत्यादिमन्त्रत्रयोहःप्राग्वदेव तण्डुलादिभिर्हस्तेऽग्नौकरणम्
हिरण्यमन्नादष्टगुणंचतुर्गुणंद्विगुणंसंवादेयम् हिरण्यश्राद्धेदक्षिणास्त्येव श्राद्धीयमा-
महेमवाद्विजदत्तंयथेष्टंविनियोज्यम् शूद्रदत्तंभोजनादन्यत्रविनियोज्यम् श्राद्धीया-
मेनपञ्चयज्ञाःश्राद्धंचनकार्यम् हेमश्राद्धेआमश्राद्धेचपिण्डदानविकल्पात्सांकल्पिकवि-
धिनाप्येतद्वयम् सांकल्पिकेचसमन्नकावाहनाध्याग्नौकरणपिण्डदानविकिराक्षय्यस्व-
धावाचनप्रश्नेत्येतत्सप्तकंवर्ज्यम् तत्रामुकश्राद्धमामेनहविषाहिरण्येनवासांकल्पविधि-
नाकरिष्यइतिसंकल्पः शूद्रगृहेऽन्यदीयमपिक्षीराद्यपिनभक्ष्यम् किमुततदीयमामादि
तद्गृहेपक्वानभक्ष्यमिति तस्माच्छूद्राल्लव्धंद्विजगृहेपक्त्वाभक्ष्यम् इत्यामश्राद्धहेम-
श्राद्धविधिः ॥

२२ अथपक्वान्नद्रव्यकसांकल्पिकश्राद्धविधिः तत्रयेषुसंक्रान्तियुगमन्वादिषुद्रव्य-
त्तरकालिकदर्शादिषुवापिण्डदानंनिषिद्धंतत्रसर्वत्रसांकल्पिकविधिः यथापिण्डदाना-

दिवहुविस्तृतश्राद्धमनुष्ठातुमशक्तः सोपिसांकल्पिकं कुर्यात् तद्यथा अमुकं श्राद्धं सांक-
ल्पिकविधिनाग्नेन हविषा करिष्ये इति संकल्प्य तृतीयक्षणदानान्तं पूर्ववत्कृत्वा धनस-
मन्त्रकावाहनं च वर्जयेत् देवानावाहयामीति पितृनावाहयामीत्येवावाह्यगन्धादिपूजना-
दिभस्ममर्यादान्तेऽग्नौ करणं वर्जयित्वा परिवेषणादिसंपन्नवचनान्ते उत्तरापोशनं विकिर-
पिण्डदानवर्जमक्षय्यवचनान्तं कृत्वा स्वधावाचयिष्ये स्वधोच्यतामिति वाक्यरहितं सर्वं
पूर्ववत्समापयेत् इति सांकल्पिकप्रयोगः ॥

२३ अथान्येष्वनुकल्पाः तत्र द्विजाद्यभावे दर्भवटुविधानेन पिण्डदानमात्रमुक्तम्
अथवा द्रव्यविप्रयोरभावे पक्वान्नस्यैतत्कसूक्तेन होमः कार्यः यद्वा श्राद्धदिने प्राप्ते भवेन्नि-
रशनः पुमान् । किञ्चिद्द्यादशक्तो वा उदकुम्भादिकं द्विजे १ तृणानि वागवेदद्यात्पि-
ण्डान् कल्प्यथ निर्वपेत् । तिलदर्भैः पितृन्वापितर्पयेत्स्तान् पूर्वकम् २ अथवा तृणभारं दहेत्
धान्यं वा तिलान्वास्वल्पां दक्षिणां वा द्विजाय दद्यात् अथवा संकल्पादिसर्वश्राद्धप्रयोगं प-
ठेत् सर्वाभावे वनं गत्वोर्ध्ववाहुः स्वकक्षं दर्शयन्निदं पठेत् न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यच्छ्रा-
द्धोपयोगिस्त्वापितृन्नतोऽस्मि । तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य १
इति प्रभासखण्डेऽन्येष्वपि मन्त्रा उक्ताः इत्यनुकल्पाः ॥

२४ अथ श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तानि दर्शश्राद्धे षट्प्राणायामाः महालयादिश्राद्धे-
पुत्रिवर्षोर्ध्वं प्रतिवार्षिकेषु च षट्प्राणायामाः गायत्र्या दशकृत्वोभिमन्त्रितस्य जलस्य पानं वा
एव मन्येष्वप्यनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धेषूक्तजलपानमेव वृद्धिश्राद्धे प्राणायामत्रयम् जात-
कर्मादिचूडान्तसंस्काराङ्गवृद्धिश्राद्धे सान्तपनकृच्छ्रम् जातकर्माङ्गश्राद्धे चान्द्रायणम्
अन्यसंस्काराङ्गश्राद्धे उपवासः सीमन्तसंस्कारे तत्संस्काराङ्गश्राद्धे च चान्द्रायणम् आप-
दिदशाहान्तर्नवसंज्ञकश्राद्धेषु एकादशाहे च श्राद्धभोजने प्राजापत्यकृच्छ्रम् द्वादशाहि-
कसपिण्डीश्राद्धे ऊनमासे च पादोनकृच्छ्रः द्वितीयमासिकत्रैपक्षिको नषाण्मासिको ना-
ब्दिकेष्वर्धकृच्छ्रः अन्यमासिकेषु प्रथमाब्दिके वर्षान्तसपिण्डश्राद्धे च पादकृच्छ्रः उप-
वासो वा गुरवे द्रव्यं दातुं श्राद्धभोजने सर्वत्रोक्तार्थम् जपशीले तदर्धम् अनापद्यूनमासा-
न्तेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं च द्विमासाद्युक्तचतुर्षु पादोनकृच्छ्रः त्रिमासादिषु पूर्वोक्ते-
ष्वर्धकृच्छ्रः प्रथमाब्दिके पादोनकृच्छ्रः द्वितीयतृतीयाब्दिके एकोपवासः क्षत्रिय-
श्राद्धे षट्द्विगुणम् वैश्यश्राद्धे त्रिगुणम् शूद्रश्राद्धे सर्वत्र चतुर्गुणम् चाण्डालविषजल-
सर्पपश्यादिहतपतितक्लीबादिनवश्राद्धे चान्द्रायणम् एकादशाहान्तं पराकश्चान्द्रं च द्वा-
दशाहादौ पराकः द्विमासादिचतुर्ष्वतिकृच्छ्रः अन्यमासिकेषु कृच्छ्रः आब्दिके पादः
अभ्यासे सर्वत्र सर्वद्विगुणम् आमहेमश्राद्धे सांकल्पिके च तत्तदुक्तप्रायश्चित्तार्थम् य-
तिश्च ब्रह्मचारी च पूर्वोक्तप्रायश्चित्तं कृत्वोपवासत्रयं प्राणायामशतं घृतप्राशनं चाधिकं च-
रेत् अनापदि द्विगुणं चरेत् दर्शादौ गृहिवदेव ब्रह्मचारिणश्चौलसंस्कारे भोजने कृच्छ्रः

सीमन्तेचान्द्रम् अन्येषूपवासः एकादशाहश्राद्धभोजनेचान्द्रपुनःसंस्कारश्चेति-
हेमाद्रिः ॥

२५ अथक्षयाहश्राद्धेविशेषः तत्रयस्यपित्रादेर्मरणंयन्मासेयत्पक्षेयत्तिथौतद्दिनंत-
स्यमृताहस्तत्रपित्रादित्रिदैवत्यंवार्षिकश्राद्धंपुरुरवार्द्रवदेवसहितंकार्यम् नचात्रसपत्नी-
कत्वंपित्रादीनाम् नाप्यत्रमातामहादित्रयम् अत्रतिथिद्वैधेनिर्णयोरात्रावपिकार्यत्वंग्र-
हणदिनेतत्प्राप्तौनिर्णयोमलमासादिनिर्णयोदर्शदिनेतत्प्राप्तौनिर्णयःशुद्धिश्राद्धनिर्ण-
यश्चश्राद्धकालनिर्णयप्रसङ्गेनपूर्वोक्तोऽनुसंधेयः पारणेमरणेचैवतिथिस्तात्कालिकीमते-
तिवचनात् मरणकालिकतिथेरपराह्लादिव्याप्त्याब्दिकश्राद्धनिर्णयोज्ञेयः पित्रोःप्रथ-
माब्दिकश्राद्धंविभक्तैर्भ्रातृभिःपृथक्कार्यम् अविभक्तलेज्येष्टेनैव मातृमृताहेमात्रादित्रि-
दैवत्यंश्राद्धम् मातापित्रोर्मृताहैक्येपूर्वपितुःश्राद्धंकृत्वास्तात्वामातुःश्राद्धंकार्यम् पूर्वमे-
कदिनेपित्रोर्मरणेनमातुर्भर्त्रासहदाहकरणेपिज्ञेयम् सहगमनेत्वेकमेवपाकंकृत्वापितृमा-
तृपार्वणद्वययुतंश्राद्धम् पदपिण्डाअर्घ्याश्चविश्वेदेवास्तुर्नाभिन्नाः सहगमनेसुवासिनी-
मरणेचविप्रपङ्क्तौसुवासिनीमधिकांभोजयेत् सुवासिन्यैकुङ्कुमादिरूपलंकारानदद्यात्
सर्वत्रस्त्रीणांश्राद्धेवस्त्रयज्ञोपवीतगन्धादिकमेवविप्रेभ्योदेयंनकुङ्कुमादि एनंसापत्नमातु-
र्मातामहतत्पत्न्योर्मातुलस्यपितृव्यतत्पत्न्योर्भ्रातुःश्वश्रूश्चशुरयोर्गुरोःपितृष्वसुर्मातृष्व-
सुर्भार्यायाभर्तुर्भगिन्यादेश्चैतेषामपुत्रत्वेपार्वणविधिनैवप्रतिवार्षिकंश्राद्धंकार्यम् केचि-
त्पितृमातृमातामहमातामहीव्यरिक्तानांसर्वेषामेकोद्विष्टविधानेनैवेत्याहुः अत्रदेशाचा-
रानुसारेणव्यवस्था पित्रादिवार्षिकदिनेपितृव्यादिवार्षिकप्राप्तौस्वयंपित्रादिश्राद्धंका-
र्यंपितृव्यादिश्राद्धंतुपुत्रशिष्यादिद्वाराकार्यंदिनान्तरेवास्वयंकार्यम् संन्यासिनोप्या-
ब्दिकादिपुत्रःकुर्यात्सपार्वणम् । प्रथमेवर्षेवर्षान्तसपिण्डनपक्षेमृताहात्पूर्वदिनेसपिण्ड-
नमब्दपूर्तिश्राद्धंचकृत्वापरेतुर्वार्षिकंकार्यम् ॥

२६ अथक्षयाहाज्ञानेनिर्णयः यस्यमृतस्यदेशान्तरमरणादिनामासोज्ञायतेतिथि-
र्ज्ञायतेतस्यतन्मासेदर्शशुक्लैकादश्यांकृष्णैकादश्यांवाप्रतिवार्षिकंश्राद्धम् मृततिथि-
ज्ञातामासोनज्ञातस्तदामार्गशीर्षेमाघेवाभाद्रेवाऽऽषाढेवार्त्तत्तिथौवार्षिकम् तिथिमास-
योरज्ञानेयद्दिनेदेशान्तरंप्रस्थितस्तन्मासदिवसौग्राह्यौ प्रस्थानदिनादेरज्ञानेमृतवार्त्ता-
श्रवणतिथिमासौ प्रस्थानवार्त्ताश्रवणयोर्मासज्ञानेतिथेरज्ञानेतन्मासेदर्शार्दौ प्रस्थाना-
दिमासविस्मरणेतिथिस्मरणेमार्गशीर्षादिषूक्तचतुर्षुतत्तिथौवार्षिकम् मरणतच्छ्रवण-
प्रस्थानानांदिनमासयोरज्ञानेमाघस्यमार्गस्यवादर्शेश्राद्धम् द्वादशादिवर्षप्रतीक्षोत्तरंप्र-
तिकृतिदाहेदाहदिनेवार्षिकादि ॥

१ निर्णयसिंधौ. पितृव्यभ्रातृमातृणांज्येष्ठानांपार्वणंभवेत् ॥ एकोद्विष्टंनिष्ठानांदपत्योःपार्वणंमिथः ॥ अपु-
त्रस्यपितृव्यस्यभ्रातृभ्येवाप्रजन्मनः ॥ पितामहस्यतत्पत्न्याःश्राद्धंपार्वणवद्भवेदित्यादि ॥

२७ अथश्राद्धविघ्नेनिर्णयः निमज्जणोत्तरंविप्रस्यसूतकेमृतकेवाप्राप्तेआशौचं
निमज्जणंचद्वितीयक्षणरूपंसमञ्चकंग्राह्यंलौकिकमितिभाति कर्तुंस्तुपाकपरिक्रियो-
आशौचज्ञाने. त्रमाशौचाभावः पाकपरिक्रियाचसमञ्चकंपाकप्रोक्षणमिसाहुः कर्तु-
र्गृहेभोजनारम्भोत्तरंजननेमरणेवाभोजनशेषंत्यक्त्वापरकीयजलेनाचामेत् ममतुप्रति-
भातिसर्वस्याप्याशौचापवादस्यानन्यगतिविषयत्वात्संकटाभावेपाकपरिक्रियोत्तरमपि
कर्तुराशौचेतदन्तेश्राद्धम् भोक्तुस्तुभोजनारम्भात्प्रागाशौचज्ञानेन्योनिमज्जणीयः भो-
जनारम्भोत्तरमाशौचेतुकर्त्रातथैवश्राद्धंसमापनीयम् भोक्त्रातुभोजनान्तेआशौचप्रक-
रणेवक्ष्यमाणंप्रायश्चित्तकार्यम् संकटेतुपूर्वोक्तमितियुक्तंचेतुग्राह्यम् अथसिन्धोपाको-
त्तरमाशौचाभाववचनस्यकर्तृमात्रपरत्वाद्भोक्तुःप्रायश्चित्तमाशौचंचोक्तम् तद्यथा ब्रा-
ह्मणस्याशौचेश्राद्धेसकृत्कामतोन्नभोजनेसान्तपनकृच्छ्रम् अभ्यासेमासंकृच्छ्रंचरेत्
अज्ञानाद्विप्रादीनांज्ञाताशौचानामन्नभक्षणेएकाहंन्यहंपश्चाहंसप्ताहंक्रमेणाभोजनमन्ते
पञ्चगव्याशनंच अभ्यासेद्विगुणम् आशौचंतुब्राह्मणादीनामाशौचेयःसकृदेवान्नमश्रा-
तितस्यतावदाशौचंयावत्तेषामाशौचंतदन्तेप्रायश्चित्तंकुर्यादितिविष्णूक्तंज्ञेयम् श्राद्ध-
कालेऽन्यकालेचनत्सममेवेतिज्ञेयम् दातृभोक्तृभ्यामुभाभ्यामाशौचंनज्ञातंचेन्नदोषः
आशौचमध्येश्राद्धदिनपतिआशौचान्तेएकादशाहेकार्यम् एकादशाहोमलमासेचेन्म-
लेपिकार्यम् तत्रातिक्रमेशुद्धमासे एतन्मासिकेप्रतिवार्षिकेचज्ञेयम् दशादीनांतुपञ्चम-
श्राद्धदिनातिक्रमे. हायज्ञादिवल्लोपएवनाशौचान्तेकर्तव्यत्वंनापिप्रायश्चित्तम् आशौचं
विनादर्शादीनांलोपेष्युपवासादिरूपंप्रायश्चित्तमेवनकालान्तरेनुष्ठानम् एकादशाहे
ऽसंभवेऽमावास्यायांशुक्लकृष्णैकादश्योर्वाषिकम् मासिकंचोदकुम्भंचयद्यन्तरितंभवेत्।
तत्तदुत्तरसातंत्यादनुष्ठेयंप्रचक्षते १ केचिदाब्दिकमप्यन्तरितंदर्शादिकालासंभवेऽग्नि-
ममासेतत्तिथौकार्यमिसाहुः आशौचेतरव्याध्यादिविघ्नेविस्मृतौचैवमेव केचिद्व्याध्या-
दिविघ्नेपुत्रादिनातद्दिनेएवान्नेनाब्दिकमाहुः अथभार्यारजोदोषे तत्रदर्शयुगादिम-
न्वाद्यष्टकान्वष्टकादिश्राद्धानिपाककर्त्रन्तरसत्वेऽन्नेनतद्दिनेकार्याण्यन्यथामादिद्रव्येण

भार्यारजोदोषे. कालादर्शोदर्शश्राद्धंपञ्चमेहनीतिपक्षान्तरमाह सकृन्महालयस्तुदर्शे
भार्यारजसिमुख्यकालातिक्रमभियातत्रैवकार्यः एवमाश्विनशुक्लपञ्चम्यन्तकालेष्यूहम्
अष्टम्यादौसकृन्महालयोभार्यारजोदोषेनकार्यः कालान्तरसत्वादिसादिमहालयप्र-
करणोक्तमनुसंधेयम् प्रत्याब्दिकंमासिकंचरजोदोषेपितद्दिनएवकार्यमित्येकःपक्षः
पञ्चमेहनिकार्यमित्यपरः पक्षद्वयेपिग्रन्थसंमतिःशिष्टाचारसंमतिश्च भार्यान्तरसत्वेत-
द्दिनएवेतिसर्वसंमतम् तद्दिनेकरणपक्षेश्राद्धकालेरजस्वलादर्शनादिकंवर्ज्यम् तेनतादृ-

शगृहासंभवेयोग्यपाककर्त्रसंभवेचपञ्चमेहनीतिपक्षः श्रेयान् अपुत्रास्त्रीरजोदोषेभर्तुरा-
 ष्टिकंपञ्चमेहनिर्कुर्यान्नित्यद्वारातद्दिने अथपतिमुद्दिश्याग्निप्रवेशे तत्रसहगमनमेववि-
 प्राणाम् क्षत्रियादेस्तुसहगमनमनुगमनंच एकचित्यारोहेणदंपत्योःसहैवमन्त्रवहाहःस-
 पतिमुद्दिश्या- हगमनम् भर्तुःसमञ्चकदाहोत्तरं पृथक्चितावग्निप्रवेशोनुगमनम् तत्रो-
 मिप्रवेशे. भयत्रापितिथ्यैक्येएकदिनेएवतन्त्रेणपाकादिकृत्वादर्शवत्षट्पिण्ड-
 षडर्घ्यविप्रभेदयुतंपितृपार्वणमातृपार्वणविशिष्टंश्राद्धंकार्यम् विश्वेदेवास्तुनभिन्नाभि-
 न्नावा तिथिभेदेपिश्राद्धदिनैक्येएवमेव तिथिभेदाच्छ्राद्धदिनभेदेतुवार्षिकादिपृथगे-
 वकार्यम् केचित्तुसहगमनेतिथिभेदेपिभर्तुःक्षयाहश्राद्धदिनेएवपत्न्याःश्राद्धंनतुदिना-
 न्तरइत्याहुस्तदल्पकालव्यवधानेयोज्यंनतुद्वित्र्यादितिथिव्यवधाने ॥

२८ अथश्राद्धसंपातेनिर्णयः तत्रपित्रोर्मृताहैक्येपूर्वपितुःश्राद्धंततःपाकभेदेन्नमा-
 तुरित्युक्तम् गृहदाहादिनासपिण्डानांयुगपन्मरणेसंबन्धसामीप्यक्रमेणश्राद्धानिपाक-
 भेदेनपृथक्कुर्यात् पृथक्पाकेनभिन्नश्राद्धाशक्तौ तन्त्रेणश्रपणंकृत्वाश्राद्धंकुर्यात्पृथक्पृ-
 थक् । क्रमेणैकदिनेमरणेमरणक्रमेण तत्रैकदिनेएकस्त्रयाणांश्राद्धानिनिकुर्यात् वार्षि-
 कश्राद्धत्रयप्राप्तौश्राद्धद्वयंस्वयंकुर्यात् तृतीयादिभ्रात्रादिनाकारयेद्दिनान्तरेवाकुर्यात्
 पित्रोःसपिण्डस्यचसंपातेतूक्तम् श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंभतद्दिने । नैमित्तिकंतु
 कर्तव्यंनिमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् १ तथाषण्णवतिश्राद्धेषुसमानदेवताकत्वेतन्त्रेणश्राद्दा-
 नि अधिकदेवताकत्वेपृथक्श्राद्धानि वार्षिकमासिकोदकुम्भश्राद्धेषुनित्यश्राद्धंदर्शा-
 दिश्राद्धंचदेवतानांभेदात्पृथक्कार्यम् महालयेतीर्थश्राद्धेदर्शादिषण्णवतिषुचनित्यश्रा-
 द्स्यप्रसङ्गसिद्धिः मासिकेनोदकुम्भश्राद्धस्यप्रसङ्गसिद्धिः तत्रप्रसङ्गसिद्धिस्थलेदर्शा-
 दिकंप्रसङ्गिश्राद्धमेवसंकल्पपूर्वसाङ्गमनुष्ठेयम् प्रसङ्गसिद्धंतुनित्यादिकंनसंकल्पादाबु-
 चार्यमितिलोपापरपर्यायएवप्रसङ्गसिद्धिपदेनोच्यते तन्त्रसिद्धौतुप्रकारद्वयंभाति दर्श-
 व्यतीपातश्राद्धयोस्तन्नानुष्ठानेषट्पुरुषानुद्दिश्यदर्शश्राद्धंव्यतीपातश्राद्धंचतन्त्रेणकरि-
 ष्येइतिसंकल्प्यदर्शपातश्राद्धयोःदेवार्थेक्षणःकरणीयइतिदैवेनिमन्त्र्यदर्शपातश्राद्धयोः
 पित्राद्यर्थेक्षणःकरणीयइतिवर्गद्वयार्थविप्रद्वयादिकानिमन्त्र्यैकमेवश्राद्धंकार्यमित्येकःप्र-
 कारः अथवापूर्ववत्संकल्प्यदैवेतन्त्रेणैकमेवविप्रनिमन्त्र्यषोडशलासिकतन्त्रवत्तदर्शश्रा-
 द्देक्षणःकरणीयइतिदर्शविप्रनिमन्त्रणानन्तरंव्यतीपातश्राद्धेक्षणइतिविप्रान्तरंनिम-
 न्न्यविप्रचतुष्टयादियुतंपातश्राद्धेपिण्डाभावात्षडर्घ्यपिण्डयुतंश्राद्धमेकैर्नैवपाकेनका-
 र्यमित्यपरःप्रकारः एवंत्रचतुरादिश्राद्धानांतन्त्रेऽहम् अत्रपक्षद्वयेविचार्ययुक्ततरपक्षः
 सद्भिरनुष्ठेयः मयूखेतुसपिण्डकेनदर्शश्राद्धेनापिण्डकस्यव्यतीपातादिश्राद्धस्यैकदेवता-
 कस्यप्रसङ्गसिद्धिरेवतन्त्रसिद्धिस्तन्नोदाहरणंतुपातसंक्रान्त्यादिरित्युक्तम् यत्त्वष्टक्ये-

नपितृमातृवार्षिकमासिकयोः प्रसङ्गसिद्धिरित्युक्तं तन्महालयेन वार्षिकसिद्ध्यापत्त्या ब-
हुग्रन्थविरुद्धम् यत्र च दर्शवार्षिकश्राद्धादौ देवताभेदाच्छ्राद्धभेदस्तत्र निमित्तानियति-
श्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणमिति वाक्यात् पूर्ववार्षिकं ततो दर्शः यत्सर्वान्प्रत्येकरूप्येणैक-
दानप्राप्नोति तदनियतनिमित्तकं वार्षिकं मासिकं वा पूर्वकार्यमिति वाक्यार्थः वार्षिकमा-
सिकादीनां संपाते पितृपूर्वकत्वं संबन्धसामीप्यादिकंचानुपदमेवोक्तम् दर्शमहालययोः
संपाते पूर्वमहालयस्ततो दर्शः दर्शवार्षिकमहालययोः प्राप्तौ पूर्ववार्षिकं ततो महालयस्ततो-
दर्श इति त्रयं पाकभेदेन विस्तरमहालयप्रकरणे तथा काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य
सिद्ध्यति अथ संक्रान्त्यनद्वयविषुवद्वययुगादिमन्वादिभाद्रकृष्णत्रयोदशी श्रोत्रियाग-
णुनप्रयुक्तमघाभरणीमघायुतत्रयोदशी वैधृतिव्यतीपातो परागपुत्रोत्पत्तिनिमित्तकाल-
भ्ययोगनिमित्तकश्राद्धानि प्रोष्ठपदीभिन्नसर्वपौर्णमासीश्राद्धानि चैतानि श्राद्धानि पि-
ण्डरहितानि सांकल्पविधिना कार्याणि एषु दर्शवत्षट्पुरुषोद्देशः तेनैषामेककालसंपा-
ते तन्त्रेण सिद्धिः नित्यश्राद्धस्य प्रसङ्गसिद्धिः उपरागश्राद्धस्य भिन्नकालत्वे पृथगनुष्ठानम्
उपरागश्राद्धेन संक्रान्तिदर्शादिश्राद्धानां प्रसङ्गसिद्धिरिति प्रथमपरिच्छेदे मतान्तरमुक्तम्
पुत्रोत्पत्तिनिमित्तकश्राद्धस्य नवदेवताकलात्पृथगनुष्ठानम् तच्च हेतुवैकार्यम् नत्वा मेन
नाप्यन्नेनेति इति श्राद्धसंपाते निर्णयः ॥

२९ अथ तिलतर्पणम् तच्च यच्छ्राद्धे यावन्तः पितरस्तर्पितास्तावत्पितृगणोद्देशेन त-
च्छ्राद्धाङ्गत्वेन तिलैस्तर्पणं कार्यम् तत्र कालनियमः पूर्वतिलोदकं दर्शप्रसब्दे तु परेहनि । इ-
त्यादि तदयं निष्कर्षः दर्शश्राद्धे श्राद्धात्पूर्वं श्राद्धाङ्गतिलतर्पणम् तत्र विप्रनिमन्त्रणोत्तरं
पाकारम्भोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे ब्रह्मयज्ञाङ्गनित्यतर्पणे नैव दर्शाङ्गतिलतर्पणस्य सिद्धिः त-
तः पूर्ववैश्वदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे श्राद्धीयषट्पुरुषोद्देशेन श्राद्धाङ्गतर्पणं कृत्वा श्राद्धारं-
भः कार्यः प्रत्याहिकं सर्वपितृतर्पणं तु ब्रह्मयज्ञकाले कार्यम् एवं युगादिमन्वादि संक्रान्तिपौ-
र्णमासी वैधृतिव्यतीपातश्राद्धेषु दर्शवत्पूर्वमेव तीर्थश्राद्धे सर्वपितृद्देशेन पूर्वम् वार्षिकश्रा-
द्धे परेतुरेव श्राद्धीयदेवतात्रयोद्देशेन वार्षिकश्राद्धदिने नित्यतर्पणं तिलैर्न कार्यम् सकृन्म-
हालये सर्वपितृद्देशेन परेतुरेव अन्येषु महालयपक्षेष्वष्टकान्वष्टकापूर्वे तु श्राद्धेषु माघ्याव-
र्षाघ्नोदयगजच्छायाषष्ठीभरणीमघाश्राद्धेषु हिरण्यश्राद्धे चानुव्रज्यतर्पणं श्राद्धीयदेवतो-
द्देशेन श्राद्धसंपाते तु यदितत्प्रसङ्गसिद्धिस्तदा तदीयमेव तर्पणम् तत्र ते तु पूर्वतर्पणवतां
पश्चात्तर्पणवतां च श्राद्धानां समसंख्यत्वे आदावन्ते वा तर्पणम् विषमसंख्यत्वे बह्वनुरोधेन
संक्रान्तिषु ग्रहणे पित्रोः श्राद्धे दर्शव्यतीपाते पितृव्यादि श्राद्धे महालये च निषिद्धेऽपि दिने
श्राद्धाङ्गतिलतर्पणं कार्यमिति केचित् अन्येतु सर्वत्र श्राद्धाङ्गतर्पणे कोपिति ध्यादिनिषे-
धो नैत्याहुः अथ श्राद्धाङ्गतर्पणनिषेधः वृद्धिश्राद्धेऽपि षड्यां च प्रेतश्राद्धेऽनुमासिके ।
सर्वत्सरविमोके च न कुर्यात्तिलतर्पणम् १ तत्र तर्पणप्रकारः परेहनि तर्पणे स्नात्वा तर्पणं

तर्पणप्रकारः. कृत्वानित्यस्नानं प्रातःसंध्यांचकुर्यात् यद्वानित्यस्नानप्रातःसंध्योत्तरं
श्राद्धाङ्गतर्पणं संबन्धनामगोत्ररूपाणि द्वितीयान्तान्युच्चार्य स्वधानमस्तर्पयामीति बहुचै-
र्दक्षिणहस्तेनान्यैरञ्जलिना त्रिस्त्रिस्तर्पयेत् प्रत्यञ्जलिमन्त्रावृत्तिः एवं नित्यतर्पणेऽपि ज्ञे-
यम् अथ ब्रह्मयज्ञाङ्गे नित्यतर्पणे तिलयुक्ततर्पणनिषेधकालः रविभौमभृगुवारेषु प्रतिप-
त्पष्ठयेकादशी सप्तमी त्रयोदशी पुष्यकृत्तिकामघासु निशिसंध्यासु गृहे जन्मनक्षत्रेशु भ-
कार्यादनेऽन्यदीये शोभनयुतगृहे मन्वादिषु युगादिषु गजच्छायायामयनद्वये च तिलतर्पणं
मृदास्नानं पिण्डदानं च न कार्यम् केचिदयनद्वये युगादिमन्वादिषु तिलतर्पणं न दोषाये-
त्याहुः विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धतर्धकमन्यत्र संस्कारे मासं मासार्धं वा तिलतर्पणादिकं
महालयगयाक्षयाहश्राद्धं विना न कार्यमित्युक्तम् अत्र निषिद्धदिने तिलालाभे वा हेमरौप्य-
युतहस्तेन दर्भयुतहस्तेन वा नित्यतर्पणं कार्यम् अथ तिथ्यादिनिषेधापवादः तीर्थे ति-
थिः तिथ्यादिनि- थिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रि-
षेधापवादः. तम् १ इति तिथिविशेषोऽष्टकादिरिति मयूखे अत्र कातीयानां केषां-
चिद्द्वार्षिकादौ परेऽहनि भरण्यादौ विसर्जनान्ते च श्राद्धाङ्गतर्पणाचारो न दृश्यते तत्र मूलं मृ-
ग्यम् क्षयाहश्राद्धदिने नित्यतर्पणे तिलग्रहणं तु बहुग्रन्थविरुद्धम् ॥

३० अथ नान्दीश्राद्धे यद्वक्तव्यं तत्पूर्वार्धे प्रपञ्चितम् एतच्चोपनयनादि महाकर्मसु
नान्दीश्राद्धप्र- पूर्वैः कार्यं जातकर्माद्यल्पकर्मसु तदहरेव तत्र देशकालौ संकीर्त्य सस-
योगविचारः. वसुसंज्ञका विश्वेदेवानां नन्दीमुखाः मातृपितामही प्रपितामह्यो नान्दीमु-
ख्यः पितृपितामहप्रपितामहानान्दीमु० मातामहमातु० पत्नीसहितानान्दी० एता-
नुद्दिश्य पार्वणविधानेन मपिण्डं नान्दीश्राद्धं करिष्ये इति संकल्पः अर्घ्यकाले नैव पात्रा-
ण्यासाद्य तेषु द्वौ द्वौ कुशौ निधाय यवोसिसोमदैवत्यइति पूर्वोक्तो हेनयवानोप्योशन्तस्त्वे-
ति द्वयोर्द्वयोरावाह्यामुक विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम् नान्दीमुखामातरः प्रीयन्तानान्दीमुखाः
पितामहः प्रीयन्तामित्यादिनायथालिङ्गपात्राणि पुरतो न्यसेत् नान्दीमुखामातर इदं
वोर्घ्यमित्यादिनायथालिङ्गं द्वाभ्यामर्घ्यपात्रं विभज्य देयम् द्विर्द्विर्गन्धदानम् चतुर्थ्यन्ता-
नुद्दिश्य स्वाहाहव्यं नममेत्यादि देवदत्तदानम् पिण्डदानकाले नान्दीमुखाभ्यो मातृ-
भ्यः स्वाहानान्दीमुखाभ्यः पितामहीभ्यः स्वाहेत्येवं प्रत्येकं द्वौ द्वावित्यष्टादश पिण्डान् दद्या-
त् अत्रानुमन्त्रणं कृताकृतम् एवं सर्वपित्र्यमपि सव्यादिना दैवधर्मेणैव कार्यमित्यादिसर्वं
पूर्वार्धतो ज्ञेयम् तत्रानुक्तो विशेष एवात्रोक्तः ॥

३१ अथ विभक्ता विभक्तानिर्णयः तत्र जीवत्पितृकनिर्णये श्राद्धाधिकारिनिर्णये च
प्रायेणोक्तम् विशेषस्तूच्यते विभक्तधनानां भ्रात्रादीनां सर्वधर्माः पृथगेव सपिण्ड्य-
न्तप्रेतकर्मषोडशमासिकानि चैकस्यैवेत्यादितु प्रागुक्तम् अविभक्तानां तु धननिरपेक्षा-
णि स्नानसंध्या ब्रह्मयज्ञमन्त्रजपोपवासपारायणादीनि नित्यनैमित्तिककाम्यानि पृथगेव

अग्निसाध्यं श्रौतस्मार्तनित्यकर्मापि पृथगेव पितृपाकोपजीवीत्याज्रातृपाकोपजीविकः ।
इति पक्षान्तरं कात्यायनादिपरम् पञ्चमहायज्ञमध्ये देवभूतपितृमनुष्ययज्ञाज्येष्ठस्यैव पा-
कभेदे आश्वलायनानां वैश्वदेवभेदो विकल्पेन ज्येष्ठेन कृते वैश्वदेवेकनिष्ठस्य पाकसिद्धौ
तेन तूष्णीं किञ्चिदन्नमग्नौ क्षिप्त्वा विप्राय दत्त्वा भोक्तव्यमिति केचित् देवपूजातु पृथगेक-
त्रवा प्रतिवार्षिकदर्शसंक्रान्तिग्रहणादिश्राद्धानि ज्येष्ठस्यैव तीर्थश्राद्धाद्यपि युगपत्सर्वे-
षामविभक्तानां प्राप्तावेकस्यैव भेदेन प्राप्तौ भिन्नम् एवं गयाश्राद्धेऽपि योज्यम् काम्येदानहो-
मादौ द्रव्यसाध्ये भ्रात्राद्यनुमत्याधिकारः मघात्रयोदशीश्राद्धं पृथगेवेत्युक्तम् ॥

३२ अथ तीर्थश्राद्धम् तत्र गङ्गादितीर्थप्राप्तावर्ध्यावाहनाद्विजाङ्गुष्ठनिवेशनतृप्तिप्रश्न-
विकिरविसर्जनदिग्बन्धवर्ज्यसकृन्महालयवत्सर्वपितृगणोद्देशेन धूरिलोचनसंज्ञकविश्वे-
देवसमिहितं तीर्थश्राद्धं कुर्यात् अग्नौ करणं कृताकृतम् करणपक्षे तीर्थजलसमीपे श्राद्धं चेत्त-
दा प्राकृतमन्नयुतं तीर्थजले कार्यम् अन्यथा हस्तादौ पिण्डानां तीर्थे पक्षे एव प्रतिपत्तिः
अत्र तीर्थवासिन एव विप्राविगुणा अपि मुख्याः तदभावेऽन्ये अत्र श्राद्धीये देशेऽन्नादि-
द्रव्ये च काकश्वादिभिर्दृष्टेऽपि न दोषः तीर्थश्राद्धाङ्गतर्पणं दर्शवत्पूर्वकार्यम् देशकालौ सं-
कीर्त्य सर्वपितृगणमुच्चार्य एतेषाममुकतीर्थप्राप्तिनिमित्तकं तीर्थश्राद्धं संपिण्डं सदैवं सद्यः
करिष्ये इति संकल्पः धूरिलोचनाविश्वेदेवादिसर्वसकृन्महालयवत् तीर्थयात्रायां साग्नेः
सपत्नीकस्यैवाधिकारः निराग्नि कस्यत्वपत्नीकस्यापि स्त्रियाः स्नानदानतीर्थयात्रानाम-
स्मरणादिकं पुत्राद्यनुमत्यैव सधवायायात्रादिकं पत्यासहैव ॥

३३ अथ तीर्थयात्राविधिः तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग्विधायोपोषणं गृहे । पारणा-
हेघृतश्राद्धं वृद्धिर्धर्मयुतं चरेत् १ तथा च षड्दैवतं नवदैवतं वा द्वादशदैवतं वा बहुसर्पिर्युते-
मान्नेन श्राद्धं कुर्यात् निवेदनकाले इदं घृतं सान्नं दत्तं दास्यमानं चेत्सा दिवदेत् गणेशं विप्रा-
न्साधूंश्च शक्त्या संपूज्य यात्रासंकल्पं कृत्वा श्राद्धशेषेण पारणां कृत्वा व्रजेदिति केचित् अ-
न्येतु श्राद्धान्ते यात्रासंकल्पं कृत्वा श्राद्धशेषघृतमात्रमादाय ग्रामान्तरं क्रोशन् गन्तवा तत्र
श्राद्धशेषघृतसहितान्नान्तरेण पारणामित्याहुः श्रीपरमेश्वरप्रीतिकामः पितृमुक्तिका-
मो वाऽमुकप्रायश्चित्तार्थं वा मुकतीर्थयात्रां करिष्ये इति यात्रासंकल्पञ्छ्रव्यः उपवासात्पूर्वमु-
ण्डनं कार्यमिति केचित् अन्येतु प्रायश्चित्तार्थं यात्रायामेव मुण्डनमित्याहुः एवं गयोद्देश्य क-
यात्रायामपि मुण्डनविकल्पः उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा घृताधिकम् । विधाय कार्पटी-
वेषं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् १ ततः प्रतिदिनं गच्छेत्प्रतिग्रहं विवर्जितः । यश्चान्यं कार्ये-
च्छक्त्या तीर्थयात्रान्तरेऽश्वरः २ स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणम् । यात्राम-
ध्ये आशीचरजोदोषे वा शुद्धिपर्यन्तं स्थित्वा तदन्ते गच्छेत् विषममार्गे तु न दोषः संकल्प-

१ इदं च श्राद्धं यात्रां कृत्वा गृहागतोपि कुर्यात् तथा च त्रिस्थलीसेतौ आगत्याभ्यर्च्य च पितृन्ययोक्तफलमागभवेत् ।
तीर्थयात्रां कृत्वा गृहागतेन तत्पुनः श्राद्धं कार्यमित्यर्थ इति ॥

तयात्रामध्येतीर्थान्तरप्राप्तौश्राद्धादिकंकार्यमेव वाणिज्यार्थगतेनापिमुण्डनोपवासा-
दिकार्यम् कार्यान्तरप्रसंगेनतीर्थगमनेर्धफलम्. वाणिज्यार्थगमनेपादफलम् मार्गे
द्विर्भोजनादिकरणेच्छत्रोपानहसेवनेचपादोनम् यानमारुह्यगमनेऽर्धम् अनुषङ्गेनतीर्थ-
प्राप्तौतीर्थस्नानात्स्नानजंफलंनतीर्थयात्राफलम् मार्गेन्तरानदीप्राप्तौस्नानादिपरपा-
रतः । अर्वागेवसरस्वत्याएपमार्गगतोविधिः १.

३४ तीर्थमामीप्यप्राप्तौविधिः यानानितुपरित्यज्यभाव्यंपादचरैर्नरैः । भक्त्या
चविलुठेत्तत्रकुर्याद्विपंचकार्पटम् १. तीर्थप्राप्तिपूर्वदिनेतीर्थप्राप्तिदिनेवोपवासःकार्यः
तीर्थेमुसलस्नानंकृत्वोदङ्मुखःप्राङ्मुखोवाकेशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानिवापयेत्
ततःसमञ्चकंस्नानम् तत्रप्रणवेनजलमालोड्यतीर्थमवगाह्य ॐ नमोदेवदेवायशिति-
कण्ठायदण्डिने । रुद्रायचापहस्तायचक्रिणेवेधसेनमः १. सरस्वतीचसावित्रीवेदमाता
गरीयसी । सन्निधात्रीभवत्वत्रतीर्थेपापप्रणाशिनी २ इतिमन्त्रेणस्नायात् शेषःस्ना-
नविधिर्नित्यवत् ततस्तर्पणादितीर्थश्राद्धम् श्राद्धोत्तरदिनेततो गमनंनश्राद्धदिने मु-
ण्डनंचोपवासश्चसर्वतीर्थेष्वयंविधिः । वर्जयित्वाकुरुक्षेत्रंविशालंविरजंगयाम् १. सर्व-
तीर्थेष्वितिप्रसिद्धमहातीर्थेष्वित्यर्थः दशमासोत्तरंपुनस्तीर्थप्राप्तौमुण्डनादितीर्थविधिः
प्रयागेतुयोजनत्रयादागतस्यदशमासादवर्गापि प्रयागेजीवत्पितृकगुर्विणीपतिकृतचू-
डवालानामपिसभर्तृकस्त्रीणामपिप्रथमयात्रायांवपनम् केचित्सभर्तृकस्त्रीणांसर्वान्के-
शान्त्समुद्धृत्यछेदयेदङ्गुलद्वयमित्याहुः तत्रवेणीदानविधिर्द्वितीपारच्छेदेउक्तः य-
तिभिस्तुतीर्थेप्यृतुसंधिष्वेवकक्षोपस्थवर्जवपनंकार्यम् तीर्थप्राप्तावविलम्बेनस्नानपितृ-
तर्पणश्राद्धादिकुर्यात् नपर्वादिकालंविचारयेत् आकस्मिकमहातीर्थप्राप्तौद्वित्रिदि-
नादिवासासंभवेभुक्तेनापिरात्रावपिसूतकिनापिग्रहणपर्वणीवस्नानंहिरण्यादिनातीर्थ
श्राद्धंचकार्यम् एवमलमासेपियोज्यम् अथपरार्थस्नानम् मातरंपितरंजायांभ्रातरं
सुहृदंगुरुम् । तीर्थेस्नायाद्यमुद्दिश्यसोष्टमांशलभेन्नरः १. यद्वाप्रतिकृतिर्दर्ममयींस-
तीर्थवारिषु । मज्जयेच्चयमुद्दिश्यसोष्टमांशलंफलंलभेत् २ पक्वान्नेनतीर्थेश्राद्धेतेनैव
पिण्डाः हिरण्यादिनाकृतेपिण्डद्रव्याणि सक्तुसंयावपायसपिण्याकगुडान्यतमानि
पिण्डानांतीर्थेप्रक्षेपेव नान्याप्रतिपत्तिः एतच्चापुत्रयाविधव्याकार्यम् सपुत्रयानकर्त्त-
व्यंभर्तुःश्राद्धंकदाचनइतिस्मृतेः अनुपनीतेनार्पकार्यम् यतिनातुनकर्तव्यम् दण्डंप्र-
दर्शयेद्भिक्षुर्गयांगत्वानपिण्डदः । दण्डस्पर्शाद्विष्णुपदेपितृभिःसहमुच्यते १ एवंकूप-
वटादिष्वपिदण्डप्रदर्शनमेव तीर्थेष्टुत्तिर्दौर्बल्येनप्रतिग्रहेदशमांशदानेनशुद्धिः ॥

३५ अर्थाशौचनिर्णयः श्रीविठ्ठलंरुक्मिणींचपितरौदीनवत्सलौ । ध्यात्वेष्ट-

१ आशौचनिर्णयजिज्ञासुभिः शीघ्रबोधाय पंत्यादौ यत्प्रयुक्तमाशौचं तन्नामलेखनपूर्वकअत्यावश्यकशौचनि-
र्णयोप्रधान्तेलिखितोदृष्टव्यः ।

सिद्धयेनत्वावक्ष्येथाशौचनिर्णयम् १ तत्रादौगर्भनाशजननाद्याशौचम् आचतुर्था-
द्भवेत्स्रावःपातःपञ्चमषष्ठयोः । अत ऊर्ध्वप्रसूतिःस्यात्तत्राशौचंविचिच्यते १ तत्रगर्भ-
स्रावेआद्यमासत्रयेमातुस्त्रिरात्रंचतुर्थमासेचतूरात्रमस्पृश्यत्वरूपमाशौचम् पित्रादिस-

गर्भनाशजन- पिण्डानां स्रावमात्रेस्तानाच्छुद्धिः पञ्चमषष्ठमासयोर्गर्भपातेगर्भिण्या-
नाद्याशौचम्. माससमसंख्यंक्रमेणपञ्चषट्दिनान्यस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम् पित्रा-

दिसपिण्डानांतुत्रिदिनंजननाशौचंमृताशौचंतुनास्ति इदं स्रावपाताशौचंसर्ववर्णसाधा-
रणम् गर्भिण्याःसप्तममासप्रभृतिप्रसवेमातुःपित्रादिसपिण्डानांचसंपूर्णजननाशौचम्
तच्चविप्रेदशाहम् क्षत्रियेद्वादशाहम् वैश्येष्वदशाहम् शूद्रेमासः सङ्करजातीनांशूद्रवत्
विज्ञानेश्वरस्तुनैषामाशौचंकिंतुस्तानमात्रमित्याह सर्ववर्णेषुदशाहंवा जननाशौचेग-
र्भिण्यादशाहमस्पृश्यत्वम् कर्मानधिकारस्तुकन्योत्पत्तौमासंपुत्रोत्पत्तौविंशतिरात्रम्
इदंस्वस्वाशौचोत्तरमितिप्रसूत्याःक्रमेणचत्वारिंशत्रिंशद्दिनान्यनधिकारः पितुः
सापत्नमातुश्चकन्यायाःपुत्रस्योत्पत्तौसचैलस्तानात्प्रागस्पृश्यत्वम् पित्रादिसपिण्डा-
नांजननाशौचेकर्मानधिकारमात्रम् कर्माद्यतिरिक्तकालेस्पर्शदोषोन जातकर्मणिदा-
नेचनालच्छेदनात्पूर्वपितुराधिकारः एवंपञ्चमषष्ठदशमदिनेषुदानेजन्मदादिपूजनेचा-
धिकारः तत्रविप्राणांप्रतिग्रहेऽपिदोषोन कूटस्थमारभ्यसप्तमपुरुषपर्यन्ताःसपिण्डाः

सपिण्डसमानो- ततःसप्तसमानोदकाः ततःसप्तैकविंशतिपर्यन्ताःसगोत्राः तत्रसपि-
दकसगोत्रनिर्णयः. ण्डानांदशाहमित्युक्तम् सोदकानांत्रिरात्रम् सगोत्राणामेकरात्रमि-
तिनागोजीभट्टीये अन्येतुसगोत्राणांनाशौचमित्याहुः अयंसपिण्डसोदकाद्याशौच-
विभागोजननेमरणेचसमानः मरणेत्वाशौचविच्छेदेपिस्तानमात्रंयावदेककुलत्वज्ञानं
तावद्भवत्येवेतिविशेषः अत्रेदंबोध्यम् कूटस्थादारभ्यसंततिभेदेएकसंततौकश्चिदष्ट-
मोपरसंततौचकाश्चित्सप्तमस्तयोश्चैकतःसापिण्ड्यानुवृत्तिःपरतोनिवृत्तिरित्युक्तम् त-
त्राष्टमेननिवृत्तसापिण्ड्यकेनसप्तमादीनांपरसंततिस्थानांजननेमरणेत्रिदिनमाशौचंका-
र्यम् सप्तमेनवृत्तसापिण्ड्यकेनाष्टमादीनांजननेमरणेवादशाहमेवकार्यम् एवंसो-
दकत्रिरात्रादौकन्याविषयकत्रिपुरुषसापिण्ड्येचोक्तम् तत्राष्टमस्यमृतपितृकत्वेजीव-
त्पितृकत्वेपिचत्रिदिनमेव त्र्यम्बकीयेभट्टोजीयेनागोजीयेचाशौचप्रकरणेऽन्यत्रचपि-
त्रादिजीवनाजीवनकृतविशेषादर्शनादितिकेचित् अपरेतुनिर्णयसिन्धौसापिण्ड्यप्र-
करणेआदशमाद्धर्मविच्छित्तिरित्यादिसुमन्तुवाक्यस्यशूलपाणिकृतव्याख्यानेएकपि-
ण्डदानक्रियान्वयित्वरूपसापिण्ड्यलक्षणमनुसृतजीवत्पित्रादित्रिकस्यप्रपितामहात्प-
रेत्रयःपिण्डभाजस्तदूर्ध्वत्रयोनवपुरुषपर्यन्तालेपभाजःश्राद्धकर्ताचदशमइतिदशमादू-
र्ध्वसापिण्ड्यनिवृत्तिः पितृपितामहजीवनेनवपुरुषपर्यन्तपितृजीवनेऽष्टपुरुषपर्यन्तंसा-

पिण्ड्यमितिप्रतिपादनादष्टमादेःपित्रादिजीवनदशायां दशाहमाशौचंपित्रादिमरणो-
त्तरमेघादिदिनमिति वदन्ति अत्रममद्वितीयपक्षएवयुक्तोभाति पितृगृहेकन्याप्रसूतौ
पित्रोस्तद्गृहवर्तिभ्रातृणांचैकाहः पितृगृहवर्तिपितृव्यादीनांसर्वेषांपितृसपिण्डानामे-

पित्रादिगृहेक- काहइतिस्मृत्यर्थसारे एवंभ्रात्रादिगृहेभगिन्यादिप्रसवेऽपितेषामेकाहः
न्याप्रसूतौ. माधवस्तुपितृगृहेकन्यायाःप्रसूतौपित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहवर्तिभ्रातृणामे-

काहइत्याह कन्यायाःपतिगृहेप्रसवेपित्रादीनांनाशौचम् मृतजातेशिशौसपिण्डानांसंपू-
र्णमेवजननाशौचम् मृताशौचंनास्ति जननोत्तरंनालच्छेदनात्पूर्वशि-
त्तरंमृतेचाशौचम्. शुमरणेपित्रादिसपिण्डानांत्रिदिनंजननाशौचं मातुस्तुदशाहमेव मृ-
ताशौचंतुनास्ति नालच्छेदनोत्तरंदशाहाभ्यन्तरेशिशुमरणेसपिण्डादीनांसंपूर्णमेवज-
ननाशौचंमरणाशौचंतुनास्ति

३६ अथमृताशौचम् तत्रमृताशौचवतामस्पृश्यत्वंकर्मानधिकारश्च दशाहानन्तरं
नामकरणात्प्राक्शिशुमरणेसपिण्डानांस्नानमात्रम् मातापित्रोस्तुपुत्रमृतौत्रिरात्रंक-
न्यामृतौचैकाहः सापन्नमातुःसर्वत्रपितृवत् नाम्नःपूर्वखननमेवनिश्चयम् नामकरणान-
न्तरंचूडाकरणपर्यन्तंतदभावेवर्षत्रयपूर्तिपर्यन्तंदाहखननयोर्विकल्पः नामकरणोत्तरं
दन्तोत्पत्तेःप्राक्पुत्रमरणेदाहेसपिण्डानामेकाहः खननेतुस्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोरु-
भयत्रापित्रिरात्रम् कन्यामृतौतुत्रिपुरुषसपिण्डानामुभयत्रस्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोः
कन्यामृतौदन्तोत्पत्तिपर्यन्तमुभयत्रैकाहः अत्रनामकरणंद्वादशदिनोपलक्षणम् दन्त-
जननंसप्तममासोपलक्षणम् तेनद्वादशदिनमारभ्यषण्मासपर्यन्तमेकाहादिफलितम् स-
प्तममासप्रभृतिचूडाकरणपर्यन्तंतदभावेतृतीयवर्षपूर्तिपर्यन्तंदाहेखननेवासपिण्डानामे-
काहः केचित्खननेएकाहोदाहेत्रिरात्रमिसाहुः मातापित्रोरुभयत्रत्रिरात्रम् एतत्पुत्र-
मृतौ कन्यामृतौतुवर्षत्रयपर्यन्तंसपिण्डानांस्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोःसप्तममासप्रभृ-
तिकन्यामृतौत्रिरात्रम् विज्ञानेश्वरस्त्वेकादशदिनमारभ्ययावदुपनयनंपुत्रमृतौकन्या-
मृतौतुयावद्विवाहंमातापित्रोस्त्रिरात्रमेवेत्याह प्रथमवर्षादौकृतचूडस्यपुत्रस्यमरणेपित्रा-
दीनांसर्वेषांत्रिदिनंनियतंदाहश्चनियतः त्रिवर्षोर्ध्वकृतचूडस्याकृतचूडस्यवामरणेप्रागु-
पनयनात्पित्रादिसर्वसपिण्डानांत्रिदिनम् दाहोऽनियतः सोदकानांत्वनुपनीतमरणे
ऽनूढकन्यामरणेचनाशौचंकिंतुस्नानमात्रम् अनुपनीतभ्रातृमरणेभगिन्यानाशौचम्
ऊनद्विवर्षस्यखननंमुख्यम् अनुगमनंवैकल्पिकम् पूर्णद्विवर्षस्यदाहोमुख्यः अनुगमनंनि-
श्चयम् अत्रदाहोदकदानादितूष्णीमेव कृतचूडायपूर्णत्रिवर्षायचभूमौपिण्डदानम् दन्त-
जननपर्यन्तंतत्तुल्यवैयस्केभ्योद्वितीयदिनेतदुद्देशेनदुग्धदानम् त्रिवर्षान्तंचौलान्तंवा
पायसदानम् तदूर्ध्वमुपनयनपर्यन्तमाशौचान्तेसवयोभ्यस्तदुद्देशेनभोजनादिदानम्
स्त्रीशूद्रयोस्तुकृतचूडयोरप्युदकदानादिवैकल्पिकम् शूद्रस्यत्रिवर्षपर्यन्तमेतदेवाशौचम्

अस्योपनयनस्थानेविवाहः तथाचत्रिवर्षोर्ध्वविवाहपर्यन्ततदभावेषोडशवर्षपर्यन्तं वा
 शूद्रस्यमरणेत्रिदिनंतदूर्ध्वजात्याशौचम् कन्यायावर्षत्रयानन्तरंवाग्दानात्प्राञ्चरणेत्रि-
 पुरुषसपिण्डानामेकाहः मातापित्रोस्त्रिदिनम् दाहादितूष्णीम् वाग्दानोत्तरंविवाहा-
 त्प्राक्कन्यामरणेपितृसपिण्डानांभर्तृसपिण्डानांचत्रिदिनम् अत्रोभयकुलेपिसाप्तपुरुषं
 सापिण्ड्यम् दाहादितूष्णीमेव जननेऽनुपनीतमरणेचातिक्रान्ताशौचंनास्ति पितुर-
 पत्यजननश्रवणेदेशान्तरेकालान्तरेस्नानंभवत्येव अनुपनीतमरणेतिक्रान्तेऽपिस्नानं
 भवत्येवेतिस्मृत्यर्थसारः अनुपनीतस्यानूढकन्यायाश्चमातापितृमरणेएवदशाशौचम्
 अन्यमरणेतुनकिमपि उपनयनोत्तरंमरणेसपिण्डानांदशाहम् सोदकानांत्रिरात्रम्
 सगोत्राणामेकाहंस्नानाच्छुद्धिर्वेत्यादिविशेषःप्रागुक्तोत्रानुसन्धेयः स्त्रीशूद्रयोर्विवा-
 होत्तरंमरणेदशाहः शूद्रस्यविवाहाभावेषोडशवर्षोत्तरमित्युक्तम् विवाहोर्ध्वकन्यायाः
 पितृगृहेमरणेमातापित्रोःसापन्नमातुःसापत्नभ्रातुःसोदरभ्रातुश्चत्रिरात्रम् पितृव्या-
 दीनांतद्दृहवर्तिनामेकाहः तद्दृहवर्तिनामपिसपिण्डानामेकाहइतिकेचित् ग्रामान्तरमृ-
 तौपित्रोःपक्षिणीतिकेचित् ऊढायाःकन्यायाःपतिगृहेमरणेपित्रोःसापत्नमातुश्चत्रिरा-
 त्रम् भ्रातुःपक्षिणी पितृव्यादीनामेकाहइतिकेचित् मातापित्रोर्मरणेसापत्नमातुर्मृ-
 तौचोढकन्यायास्त्रिरात्रंदशाहान्तः दशाहोर्ध्वकालान्तरेवत्सरान्तरेपिपक्षिणी भ्रातु-
 रुपनीतस्यविवाहितभगिन्याश्चपरस्परगृहमरणेपरस्परस्यत्रिरात्रम् गृहान्तरमृतौपरस्प-
 रस्यपक्षिणी ग्रामान्तरेत्वेकाहः अत्यन्तनिर्गुणत्वेएकग्रामेपिस्नानम् एवंसापत्नभ्रातु-
 भगिन्योरपि भगिनीमृतौभगिन्याअप्येवमेवेतिभाति ऊढकन्यायाःपितामहपितृव्या-
 दिमरणेस्नानमेव मातुलमरणेभगिनीपुत्रस्यभगिनीकन्यायाश्चपक्षिणी उपकारकमा-
 तुलमरणेस्वगृहेमातुलमरणेचत्रिरात्रम् अनुपनीतमातुलमरणेग्रामान्तरेमातुलमरणेचै-
 करारात्रम् एवंसापन्नमातुलमरणेऽपि मातुलानीमरणेभर्तृभगिन्यपत्यस्यस्त्रीपुंसरूपस्यप-
 क्षिणी सापन्नमातुलानीमरणेतुनाशौचम् उपनीतभागिनेयमरणेमातुलस्यमातुलभगि-
 न्याश्चत्रिरात्रम् एवंसापन्नभागिनेयेमृतेपि अनुपनीतभागिनेयमरणेमातुलस्यमातुलभ-
 गिन्याश्चपक्षिणी एवंसापत्नभागिनेयेमृतेपि अनुपनीतपदेनावशिष्टोपनयनमात्रःकृत-
 चूडश्चूडायाअभावेत्रिवर्षोर्ध्ववयस्कोवाग्राह्यइतिभाति एवमग्रेप्यनुपनीतपदस्यार्थोबो-
 ध्यः भागिनेयीमरणेतुस्नानमात्रमितिभाति मातामहमरणेदुहितृपत्यस्यपुत्ररूपस्यकन्या-
 रूपस्यवात्रिरात्रम् ग्रामान्तरेपक्षिणी मातामह्यामृतायांदौहितृस्यदौहित्याश्चपक्षिणी
 अत्रसर्वत्रपुरुषस्योपनीतस्यैवस्त्रियाश्चविवाहितायाएवमातापित्रतिरिक्ताशौचेधिकार-
 इत्युक्तम् अत्रमातुलमातुलानीमातामहादिमृतौरूपपत्यस्याशौचोक्तिरूपम्बकीयानु-
 सारेणान्यत्रतुनैवंस्पष्टमुपलभ्यते उपनीतदौहितृमरणेमातामहस्यमातामहाश्चत्रिरात्रम्

अनुपनीतेदौहित्रे मृते मातामहस्य मातामह्याश्च पक्षिणी दौहित्री मरणे तु नाशौचमिति भाति
 श्वश्रूश्च शुरयोर्मरणे जामातुः सन्निधौ त्रिरात्रम् असन्निधौ तु पक्षिणी उपकारकयोर्मरणे
 त्वसन्निधावपि त्रिरात्रमेव ग्रामान्तरे एकरात्रम् भार्या मरणेन निवृत्तसंबन्धयोः श्वश्रूश्च-
 शुरयोरनुपकारकयोर्मृते तु पक्षिण्येकाहो वेति भाति जामातरिमृते श्वश्रूश्च शुरयोरेकरात्रं
 स्नानाच्छुद्धिर्वा स्वगृहे जामातु मरणे त्रिरात्रम् उपनीतेशालके मृते भगिनी भर्तुरेकाहः अ-
 नुपनीते तु शालके स्नानम् ग्रामान्तरे मृते पि स्नानम् भार्या मरणेन निवृत्तसंबन्धेशालके स्ना-
 नमिति नागोजीभट्टीये शालकमुत्तमरणे स्नानम् कश्चिच्छालिकायामृतायां शालकवदे-
 काहादिकमाह मातुः स्वसरिमृतायां स्वस्रपत्ययोः कन्यापुत्रयोः पक्षिणी एवं सापन्नमातुः
 स्वस्रमरणेपि पितुः स्वसरिमृतायां भ्रात्रपत्ययोः कन्यापुत्रयोः पक्षिणी पितुः सापन्न स्वस्रम-
 रणे तु स्नानमात्रम् भ्रात्रपत्यमरणे तु पितृष्वसुः स्नानम् स्वगृहे पितृष्वस्रमातृष्वस्रमरणे न्य-
 हम् उपनीतबन्धुत्रयमरणे पक्षिणी अनुपनीतस्य गुणहीनस्य वा बन्धुत्रयस्य मरणे एकाहः
 स्वगृहे मरणे तु त्रिरात्रम् अत्र बन्धुत्रयपदेनात्मबन्धुत्रयं पितृबन्धुत्रयं मातृबन्धुत्रयमिति नव
 बन्धुवोग्राह्याः ते यथा आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्रा-
 श्वविज्ञेया आत्मबान्धवाः १ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुतः । न पितुर्मातुल-
 पुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः २ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मा-
 तुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ३ इति पितृष्वस्रादिकन्यानां तु विवाहितानां मरणे
 तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेनेति वचनबलादेकाहोऽनूढानां तु मरणे स्नानमात्रमिति निर्णयसिन्ध्वा-
 शयः नागोजीभट्टास्तु बन्धुत्रयवाक्ये पुत्रपदं कन्योपलक्षकमित्याहुः तन्मते पितृष्वस्रा-
 दिकन्यानामूढानां मरणे पक्षिणी अनूढानामेकाह इत्यादि पितृष्वस्रादिकन्याभिस्तु ब-
 न्धुत्रयमरणे स्नानमात्रं कार्यमिति सिन्ध्वाशयेन सिध्यति भट्टमते तु पुत्रपदवत्तद्वाक्यस्था-
 त्मपदस्यापि कन्यापरत्वापत्त्या कन्याभिरपि बन्धुत्रया शौचं कार्यमित्यापतति तत्र च बहु-
 शिष्टाचारविगानमिति सिन्ध्वाशयो युक्तो भाति अत्रेदं तत्त्वम् देवदत्तीयबन्धुनवकमध्ये
 आत्मबन्धुत्रये संबन्धसाम्यात्परस्परमाशौचम् अवशिष्टबन्धुपदके तु बन्धुपदकमरणे दे-
 वदत्तस्य आशौचं देवदत्तस्य मरणे तु बन्धुपदकस्य नाशौचं संबन्धाभावादिति सुधीभिरुक्तम्
 दत्तकस्य मरणे पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं सपिण्डानामेकाहमाशौचम् नीलकण्ठीये दत्तकनि-
 र्णये तु उपनीतदत्तकमरणादौपालकपित्रादिसपिण्डानां दशाहादिकमेवाशौचमित्युक्तम्
 दत्तकेनापि पूर्वापरपित्रोर्मृतौ त्रिरात्रं पूर्वापरसपिण्डानां मरणे एकाहः पित्रोरौर्ध्वदेहिक-
 करणे तु कर्माङ्गदशाहमेव दत्तकस्य पुत्रपौत्रादेर्जनने मरणे वा पूर्वापरसपिण्डानामेकाहः
 एवं पूर्वापरसपिण्डमरणादावपि दत्तकपुत्रपौत्रादेरेकाहः इदं सपिण्डसमानोदकभिजे
 दत्तीकृते ज्ञेयम् सगोत्रसपिण्डे सोदके च दत्तीकृते यथाक्रमं दशाहं त्रिरात्रं च यथाग्रहं भव-
 त्येव आचार्ये मृते त्रिरात्रम् ग्रामान्तरे मृते पक्षिणी उपनीय वेदाध्यापक आचार्यः सा-

तर्कमनिर्वाहकोप्याचार्यः आचार्यभार्यासुतयोर्मरणेऽकाहः मन्त्रोपदेशकगुरुमरणे
त्रिरात्रं ग्रामान्तरेपक्षिणी शास्त्राध्यापकोव्याकरणज्योतिःशास्त्राद्यज्ञाध्यापकश्चानू-
चानसंज्ञकस्तन्मरणेऽकाहः सकलवेदाध्यापकगुरुमरणेपक्षिणी वेदैकदेशाध्यापकउ-
पाध्यायस्तन्मरणेऽकाहः शिष्यस्योपनीयाध्यापितस्यमृतौत्रिरात्रम् निवृत्ताध्ययन-
स्यमृतौपक्षिणी परोपनीतस्यबहुकालमध्यापितस्यमरणेऽकाहः सहाध्यायिमृतौपक्षिणी
ऋत्विज्यनिवृत्तत्विक्कर्मणिमृतेत्रिरात्रम् ग्रामान्तरेपक्षिणी कर्मनिवृत्तौग्रामान्तरेऽकाहः
एकग्रामेपक्षिणी एवंयाज्यमरणेपि सार्थवेदाध्यायीश्रौतस्मार्तकर्मनिष्ठश्चोत्रियस्त-
योर्मरणेमैत्रीगृहानन्तर्यादिसंबन्धेत्रिरात्रम् एकतरसंबन्धेपक्षिणी संबन्धाभावेऽकाहः
सवर्णमित्रमरणेऽकाहः यतिमरणेसर्वसपिण्डानांस्नानमात्रम् स्वगृहेउदासीनासपि-
ण्डमग्नौऽकाहः स्वाधिष्ठितस्वगृहेअसपिण्डमरणेऽयहम् आशौचप्रयोजकसंबन्धिनि
स्वगृहेमृतेत्रिरात्रम् ग्रामाधिपदेशाधिपादेमृतौसज्योतिः दिवामरणेरात्रौस्नानाच्छु-
द्धिःरात्रिमरणेदिवाशुद्धिरितिसज्योतिःपदार्थः पक्षिणीपदार्थस्तुदिवामरणेसदिव-
सःसारात्रिद्वितीयदिवसेनक्षत्रदर्शनपर्यन्तमिति आगामिवर्तमानाहर्द्वययुतामध्यगता
रात्रिः रात्रिमरणेसारात्रिस्तदुत्तरमहोरात्रिश्चेतिपक्षिणी केचित्तरात्रिमरणेपिमरण-
दिनाद्वितीयदिनस्थनक्षत्रपर्यन्तमेवपक्षिणीपदार्थइत्याहुः एवमतिक्रान्तेविषयेदिवा-
रात्रौवामरणज्ञानानुसारेणपक्षिणीव्यवस्थायोज्या आचार्यमातुलादीनांत्रिरात्राद्या-
शौचमन्यास्मिन्नन्यकर्मकर्तरिज्ञेयम् शिष्यादीनामन्यकर्मकर्तृत्वेतुदशाहाद्येव ग्रामम-
ध्येयावच्छवस्तिष्ठतितावत्ग्रामस्याशौचम् नगरेतुनैवम् ग्रामनगरलक्षणान्यन्यत्र गृहे
गवादिपशुमृतौयावच्छवस्तिष्ठेत्तावदाशौचम् द्विजगृहेथुनोमृतौगृहस्यदशरात्रमाशौ-
चम् शूद्रमरणेमासम् पतितमृतौमासद्वयम् म्लेच्छादिमृतौमासचतुष्टयम् दासानांशु-
हजातक्रीतऋणमोक्षितलब्धत्वादिप्रकाराणांस्वामिमरणेस्वजातीयाशौचम् युद्धेशस्त्र-
घातेनसद्योमृतेस्नानमात्रंनशाशौचमन्यकर्मापिदशाहादिकंसद्यैवकर्तव्यम् युद्धक्षतेन
कालान्तरेमरणेऽकाहः त्र्यहादूर्ध्वयुद्धक्षतेनमर्त्यत्वात्पञ्चहतेयुद्धेकपटेनहतेचात्रिरात्रम्
युद्धक्षतेनसप्तरात्रादूर्ध्वमृतौदशाहमित्याहुः ऽतिरूपमृदेहतस्यसद्यःशौचादिकंलोकवि-
द्विष्टत्वान्नवदन्ति प्रयागादौकाम्यमरणेस्नानमात्रम् प्रार्याश्चित्तार्थमग्न्यादिमरणेऽकाहः
शरीरोगपीडाक्षमाणांजलादिप्रवेशेत्रिरात्रम् अत्रापिनिशिष्टाचारसंमतिः एवंकारागृ-
हेमृतस्यैकरात्रेऽपि ॥

३७ अथातिक्रान्ताशौचम् तत्रजननाशौचेऽतिक्रान्ताशौचंनस्ति पितुःस्नान-
मात्रंतत्रापिभवति मृताशौचेप्यनुपनीतमरणादिनिमित्तेषुत्रिरात्रैकरात्रेषुमातुलादि-
परशौचीयमरणनिमित्तकेषुपक्षिणीत्रिरात्रादिषुचातिक्रान्ताशौचंनस्ति तत्रोढकन्या-
याःपित्रोर्मरणेत्रिरात्रेऽतिक्रान्तेपिदशाहान्तख्यहम् तदूर्ध्ववत्सरान्तरेपिपक्षिणीत्यु-

क्तम् . एवं सोदकादिविषयत्रिरात्रादिष्वतिक्रान्ताशौचं स्नानमात्रं तत्रापि काला-
न्तरेपि भवसेव किंतु दशाहादिमृताशौचविषयमेवातिक्रान्ताशौचं कर्तव्यम् तत्र दशा-
हाद्याशौचानां त्रिरात्रादीनां च तत्तदाशौचमध्ये ज्ञानेऽवशिष्टदिनैः शुद्धिः पुत्रादेरपि
शेषदिनैरेव शुद्धिः अन्यकर्मापिशेषदिनैरेव समापनीयम् एवमस्थिपर्णशरसंस्कारो-
पिशेषेणैव एवं सोदकं त्रिरात्रेपिशेषेण शुद्धिः त्रिरात्राद्युत्तरंतु दशाहं न्यूनाशौचानां
दशाहमध्ये ज्ञानेपि नातिक्रान्ताशौचं किंतु स्नानमात्रम् मातापित्रोर्मरणे दूरदेशेपिवत्स-
रान्तरेपिश्रवणे पुत्रस्य श्रवणप्रभृति दशाहादिपूर्णमेवाशौचम् दंपत्योः परस्परं देशान्त-
रे कालान्तरेपि पूर्णदशाहमेव सपत्नीनां परस्परं देशकालविशेषानपेक्षं दशाहमेव सा-
पत्नमातुर्मरणे पुत्रस्य दशाहोर्ध्वं देशकालानपेक्षं त्रिरात्रम् औरसपुत्रमृतौ मातापित्रोर्व-
त्सरान्तरेपि त्रिरात्रम् दशाहोर्ध्वमेकदेशे सपिण्डमरणे ज्ञाते मासत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रम् ष-
ण्मासपर्यन्तं पक्षिणी नवमासपर्यन्तमेकरात्रम् ततो वर्षपर्यन्तं सज्योतिः स्नानमात्रं वा
माधवमते पक्षत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तं पक्षिणी वर्षपर्यन्तमेकरात्रम् वर्षोर्ध्वं
स्नानमात्रमिति अत्रापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था अथ देशान्तरे सपिण्डमरणे दशाहो-
र्ध्वं ज्ञाते पक्षत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तं पक्षिणी नवमासपर्यन्तमेकाहः वर्षपर्यन्तं
सज्योतिरिति माधवमतम् विज्ञानेश्वरस्तु देशान्तरे सपिण्डमरणे दशाहोर्ध्वं ज्ञाते स्नानमा-
त्रमित्याह अत्र माधवमतमेव युक्तम् अतिक्रान्ताशौचं वयोवस्थानि मित्तकाशौचं च सर्व-
वर्णसाधारणम् देशान्तरं तु विप्रस्य विंशतियोजनात्परम् क्षत्रियादेः क्रमेण चतुर्विंशति-
शत्षष्टियोजनैः केचिद्विप्रस्य त्रिंशद्योजनोत्तरं देशान्तरमाहुः भाषाभेदसहितमहागिरि-
णा भाषाभेदसहितमहानद्यावाव्यवधानमपि देशान्तरम् यत्तु केचिद्भाषाभेदरहितमपि
गिरिनदीव्यवधानं देशान्तरमाहुः तद्योजनगतविंशत्यादिसंख्यायां त्रिचतुरादिन्यूनत्वे
ऽपि देशान्तरत्वं संपादकतया योज्यमिति भाति अन्यथामहानदीपरपूर्वतीरवासिना-
मेकयोजनमध्येपि देशान्तरत्वापत्तेः अत्र सगोत्रविषयाशौचान्येव भार्यापतिपुत्रादिभिः
सर्वैरनुष्ठेयानि यानि तु मातुलत्व^{रिमाशौ} नीत्वादिप्रयुक्तानि भिन्नगोत्राशौचानि तेषु जा-
यापतिपुत्रादिषु मध्येयत्वं बन्धिय^{तन्धुपुत्रक} नुष्ठेयं सर्वैः रात्रौ जननमरणैरात्रौ मरण-
ज्ञाने वारात्रिंशद्भागं कृत्वा प्रथमभागद्वयं^{गद्वयं} यदि न तृतीयभागे उत्तमदिनमारभ्याशौचम्
यद्गर्धरात्रात्प्राक्पूर्वदिनं परतः परादिनम् अत्र देशाचारादिनाव्यवस्था आहिताग्नेर्म-
न्त्रवद्वाहदिनमारभ्यपुत्रादिभिराशौचकार्यम् अत्राहिताग्निपदेन श्रौताग्नित्रयवान्ग्राह्यः
आहिताग्निना- तद्भिन्नो गृह्याग्निमानप्यनाहिताग्निपदेन ग्राह्यः आहिताग्नेर्विदेशमरणे
हिताग्निनिर्णयः मन्त्रवद्वाहात्पूर्वपुत्रादीनामाशौचसंध्यादिनित्यकर्मलोपश्चनास्ति म-
न्त्रवद्वाहमारभ्यपुत्रादिसपिण्डानां दुहितृदौहित्रादिभिन्नगोत्राणां चाशौचं भवसेव न-

त्वत्तिक्रान्तनिमित्तकआशौचाभावस्तस्यन्हासोवा अतएवाहिताग्नेःपर्णशरदाहेऽपिद-
शाहमेवदेशान्तरेकालान्तरेपिसिद्ध्यति अनाहिताग्नेर्मरणदिनादारभ्यपुत्रादिभिरा-
शौचकार्यम् अनाहिताग्नेर्देशान्तरेमरणेअतिक्रान्ताशौचमरणश्रवणानन्तरमेवपूर्वोक्त-
व्यवस्थयाकार्यम् अनाहिताग्नेरस्थिदाहपर्णशरदाहयोस्तुपूर्वमगृहीताशौचयोर्भार्या-
पुत्रयोर्दशाहमेव गृहीताशौचयोस्तुसंस्कारकर्तृभिन्नयोर्दाहकालेत्रिरात्रम् सपत्न्यो-
र्मिथश्चैवम् पत्नीसंस्कारेपत्युश्चैवम् एतद्भिन्नसपिण्डानांतुपूर्वमगृहीताशौचानामना-
हिताग्निसंस्कारकालेत्रिरात्रम् गृहीताशौचानांतुसपिण्डानांदाहकालेस्नानमात्रम् इदं
सपिण्डानांत्रिरात्रादिकंपुत्रादेर्दशाहादिकंचदशाहोर्ध्वसंस्कारकरणेज्ञेयम् दशाहम-
ध्येसंस्कारकरणेतुशेषदिनैरेवशुद्धिःकर्मसमाप्तिश्च आहिताग्नेरेवदशाहमध्येपिशरीरदा-
हेऽस्थिदाहेपर्णशरदाहेवाशेषेणनशुद्धिःसमन्नकदाहदिनस्यैवप्रथमदिनत्वादित्युक्तम्
दशाहोर्ध्वदेशान्तरमृतानाहिताग्नेर्वार्ताश्रवणदिनात्कृतत्रिरात्राशौचानांसपिण्डानां
चतुर्थादिदिनेषुसंस्कारारम्भेदाहकालेस्नानम् अगृहीताशौचानांत्रिदिनमेव भार्या-
पुत्रादेःश्रवणदिनादारभ्यदशाहम् द्वितीयादावहन्यारम्भेचतुर्थदिनेसपिण्डशुद्धिः
भार्यादेर्दशाहमेवश्रवणदिनादित्यूहम् देशान्तरगतस्यद्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरंपर्णश-
रदाहेऽप्येवमेवपुत्रादेःसपिण्डानांचदशरात्रात्रिरात्रादिकमूहम् प्रतीक्षाचयदारभ्य वा-
र्तानश्च्यतेतदारभ्यपञ्चदशवर्षाणिमातापित्रोः अन्येषांपूर्ववयसिर्विंशतिः मध्यमे पञ्च-
दश उत्तरेवर्यासद्वादश प्रतीक्षायुक्त्यादिभिर्मरणनिश्चयासंभवेकार्या ॥

३८ अथाशौचसंपातेनिर्णयः दशाहमृताशौचेदशाहस्यतोन्यूनस्यवामृताशौच-
स्यसंपातेपूर्वप्रवृत्ताशौचसमाप्त्याशुद्धिः १ दशाहजननाशौचेदशाहंन्यूनंवाजननाशौ-
चंपततिचेत्पूर्वप्रवृत्तसमाप्त्याशुद्धिः २ दशाहमृताशौचेजननाशौचंदशाहंन्यूनंवासंपते-
त्तदामृताशौचसमाप्त्याशुद्धिः ३ त्र्यहमृताशौचेत्र्यहंतोन्यूनंवामृताशौचंत्र्यहंजनना-
शौचंवासंपतेत्तदापूर्वप्रवृत्तान्तेथुद्धिः ४ त्रिदिनजननाशौचेत्रिदिनजननाशौचपातेपू-
वान्तेथुद्धिः ५ पक्षिणीमृताशौचेपक्षिण्येकाहान्यतरमृतकपातेपूर्वान्तेथुद्धिः जननाशौ-
चेनसमेनाधिकेनवामृताशौचंनपैति पक्षिण्यादिरूपमृतकेनत्रिदिनंदशाहंजननाशौ-
चंत्रिदिनमृताशौचेनदशाहंजाताशौचंचनापैतीतिबहवः कश्चित्तुन्यूनेनापिमृतकेना-
धिकस्यापिजाताशौचस्यनिवृत्तिरित्याह त्रिदिनमृताशौचेनदशाहंमृतकंननिवर्तते ए-
वंपक्षिण्यात्रिदिनमेकाहेनपक्षिणीचनापैति त्रिदिनजाताशौचेनदशाहंजाताशौचंन
निवर्तते अत्रेदंबोध्यम् संपातोनामाशौचिनामेकाशौचित्वज्ञानंपराशौचित्वज्ञानं ते-
नपूर्वाशौचमध्येउत्पन्नमपिपराशौचंपूर्वाशौचान्तेज्ञातंचेत्पूर्वेणननिवर्ततेसंपाताभावात्
पूर्वत्वपरत्वेतूत्पत्तिकृतेनज्ञानकृते तेनपूर्वोत्पन्नस्यपरोत्पन्नज्ञानोत्तरंज्ञानेपिपूर्वोत्पन्ने-
नपरोत्पन्नंतन्मध्येज्ञातंनिवर्ततएव संपातएवज्ञानकृतोनतुपूर्वत्वादिकमितिसिद्धान्ता-

दिति दशाहान्त्यरात्रौ यदि निवृत्तियोग्यदशाहसंपातस्तदा दिनद्वयमधिकं कार्यम् दश-
मरात्रेश्चतुर्थयामे निवृत्तियोग्यदशाहान्तरसंपाते दिनत्रयमधिकम् दशाहान्त्यरात्रौ च-
तुर्थयामेवानिवृत्तियोग्यत्रिरात्राशौचपाते तु पूर्वेण शुद्धिर्न द्वयहादिवृद्धिः एवं त्रयहाद्या-
शौचानां निवृत्तियोग्यानां परस्परं तृतीयरात्रौ तृतीयरात्रिशेषे वा संपाते पूर्वेण शुद्धिर्न द्वय-
हादिवृद्धिः वर्धितद्वित्रिदिने दशाहान्तरपाते पूर्वेण द्विरात्रेण त्रिरात्रेण वा न निवृत्तिः वर्धि-
तद्विरात्रेण पक्षिण्या निवृत्तिः वर्धितत्रिरात्रेणान्यत्रिरात्रस्य निवृत्तिः यदा तु भागिनेया-
दिर्मातुलादेरन्त्यकर्म करोति तदा तन्निमित्ते दशाहाद्याशौचे सति यदिसपिण्डमरणनिमि-
त्तं दशाहादिकं पतितं तदा तस्य पूर्वेण शुद्धिर्न भवति कर्माङ्गाशौचस्यास्पृश्यतामात्रप्रयोज-
कत्वेन संध्यादिकर्मलोपाभावेन लघुत्वात् लघुना गुरोर्निवृत्त्यभावात् एवं त्रिरात्रपातेपि
जननत्रिरात्रस्य निवृत्तिर्मृतकत्रिरात्रस्य नेत्यादिकमूढम् पुत्रस्य सपिण्डाशौचेन मातापि-
त्रोराशौचं नापैति एवं भार्याया भर्त्राशौचं नापैति केचित्पत्युर्भार्याशौचमपि नापैती-
त्याहुः मात्राशौचमध्ये पित्राशौचपाते पूर्वान्ते शुद्धिः स्मृत्यर्थसारादयस्तु पितुः संपूर्ण-
मेवाशौचं कार्यमित्याहुः पित्राशौचे मातुर्मरणे पित्राशौचं समाप्य पक्षिणीमधिकां कुर्यात्
इयं पक्षिणी वृद्धिर्दशमरात्रेरवाकमरणे तज्ज्ञाने वा भवति दशमरात्रौ तद्रात्रिचतुर्थयामे
वामातुर्मरणादौ तु द्विरात्रात्रिरात्रावेव न पक्षिणी मातुरनाहिताग्निभर्तुर्मरणाद्वितीयादि-
दिनेषु सहगमने पिनाधिका पक्षिणी भर्त्राशौचान्ते शुद्धिः नवश्राद्धपिण्डादिकं युगप-
त्समापयेत् भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे त्रिरात्रम् एतत्रिरात्रं सपिण्डानामेव पुत्रस्य तु मा-
त्राशौचं संपूर्णमेवेति भाति सहगमने सपिण्डानामपि पूर्णमेवाशौचं त्रिरात्रं त्वनुगमनपर-
मिति गौडाः इदमेव युक्तम् इयं संपाते पूर्वेण शुद्धिः सूतिकाया अग्निर्दस्य च नास्ति यदा
देशान्तरमृतपितुर्वातां श्रुत्वा पुत्रैर्दशाहमाशौचं कृतं संस्कारस्त्वस्थलाभादिहेत्वन्तरव-
शान्नकृतो दशाहोत्तरं च संस्कार आरब्धस्तत्र संस्कारकर्तुः पुत्रस्य कर्माङ्गं दशाहमाशौचम्
तदाशौचमध्ये सपिण्डमरणे पूर्वान्ते शुद्धिर्न मातुर्मरणे पिनाधिका पक्षिणी किंतु सपि-
ण्डाशौचं मात्राशौचं च संपूर्णमेव कार्यम् अतिक्रान्तकालाद्वर्तमानस्य बलवत्त्वात् एवं द्वा-
दशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरं पुत्रादिभिः क्रियमाणपित्रादिसंस्काराङ्गदशाहाशौचेऽन्यसपि-
ण्डादिमरणेपीति पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादः सिन्धुवुक्तः जननाशौचे मृताशौचे वा मृतक-
संपाते पिण्डदानाद्यन्यकर्मप्रतिबन्धो नास्ति मृताशौचे जाताशौचे वा पुत्रजनने जातक-
र्मादिप्रतिबन्धो नास्तीत्येके पूर्वाशौचान्ते जातकर्मस्य न्ये मातुर्याधिका पक्षिणी तन्मध्ये
पितुर्महैकोद्विष्टश्राद्धं वृषोत्सर्गं शय्यादानादिकं च कुर्यात् अन्यसपिण्डाशौचे त्वेकादशा-
हकृत्यं न कार्यमिति बहवः कार्यमितिकश्चित् ॥

१ योग्यपदजननदशाहेमृतदशाहस्य सपिण्डदशाहाशौचे मातापित्रादिदशाहाशौचस्य च वारणाय एवमग्रेऽप्यु-
क्तम् ॥ २ समंत्रकदाहकर्ता ॥

३९ अथशवस्पर्शानुगमनादिसंसर्गाशौचम् संसर्गाशौचेनित्यकर्मानधिकारो-
नास्ति किंत्वस्पृश्यत्वमात्रम् तदपितदीयभार्यापुत्रादीनानास्ति किंतुसंसर्गकर्तुरेव
एवंतद्गृहवर्तितत्स्वामिकान्नादिद्रव्याणानाग्राह्यत्वम् तत्रसजातीयशवस्पर्शसंज्ञ्योतिरा-
शौचम् हीनवर्णस्पर्शोऽधिकंकल्प्यम् अथानुगमने सजातीयस्यविजातीयस्यशवस्या-
अनुगमने. नुगमनेस्नात्वाग्निसंस्पर्शघृतप्राशनंचकृत्वापुनःस्नात्वाप्राणायामंकु-
र्यात् विप्रस्यशूद्रानुगमनेत्रिरात्रंनद्यांस्नानंघृतप्राशनंप्राणायामशतंचनात्रनित्यकर्म-
लोपः अथनिर्हरणे स्नेहेनसजातीयशवनिर्हरणेतदन्नाशनेतद्गृहवासेचदशाहः तद्गृहवा-
निर्हरणे. समात्रेन्नाशनमात्रेवात्रिरात्रम् अन्नाशनगृहवासयोरभावेएकाहः ग्रा-
मान्तरस्थंशर्वनिर्हसग्रामान्तरवासेसंज्ञ्योतिः मौल्यग्रहणेनसजातीयनिर्हरणेदशाहः
विजातीयनिर्हारेशवजातीयम् भृतिग्रहणेनहीनजातीयनिर्हरणेशवजातीयद्विगुणम्
सोदकशवनिर्हरणेपिदशाहः शवालंकारकरणेपादकृच्छ्रम् अज्ञानादुपवासः अ-
शक्तौस्नानम् धर्मार्थमनाथद्विजशर्वनिर्हरणेदाहकरणेचाश्वमेधादिपुण्यंस्नानमात्रा-
च्छुद्धिः अग्निस्पर्शोघृताशनंचात्रापि धर्मार्थमपिशूद्रशवनिर्हरणेद्विजस्यैकाहः धर्मा-
र्थमनाथशवानुगमनादौनदोषः ब्रह्मचारिणस्तुपितृमातृमातामहाचार्योपाध्यायभि-
न्नशवनिर्हरणादौव्रतलोपः पूर्वोक्तरीत्याशौचंच ततस्तेनकृच्छ्रप्रायश्चित्तंपुनरुपनय-
नंचकार्यम् पित्रादेर्निर्हरणेपिब्रह्मचारिणाआशौचिनामन्नंनभक्ष्यम् तेषांस्पर्शोपि
नकार्यः अत्रार्पित्यकर्मलोपोन अथदाहादौ समोत्कृष्टवर्णप्रेतस्यस्नेहादिनादा-
दाहादौ. होदकदानादिसकलौर्ध्वदेहिककरणेतत्तज्जात्याशौचम् तदन्तेस्ने-
हलोभाद्यनुसारेणगुरुलघुप्राजापत्यादीनांत्रयम् स्नेहादिनासवर्णानांदाहमात्रकरणे
तद्गृहवासेत्रिरात्रम् तदन्नभक्षणेदशरात्रम् तदुभयाभावेएकाहः हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य
दाहमात्रकरणेशवजात्याशौचम् भृतिग्रहणेनसवर्णस्यदाहमात्रकरणेपिदशाहाद्येव मौ-
ल्येनोत्तमवर्णदाहेद्विगुणम् उत्तमेनाधमवर्णदाहनिर्हरणकरणेतज्जात्याशौचंतदन्तेक्र-
मेणद्विगुणंत्रिगुणंचतुर्गुणंप्रायश्चित्तम् मौल्येनहीनवर्णदाहादौतुप्रायश्चित्तमाशौचंचो-
क्तापेक्षयाद्विगुणम् धर्मार्थसमोत्कृष्टवर्णप्रेतस्यदाहादिसकलौर्ध्वदेहिककरणेपिनाशौ-
चंनित्यापिण्डदानाद्यनन्तरंस्नानमात्राच्छुद्धिः द्विजेनशूद्रस्यधर्मेणापिदाहादिनकार्यम्
अथब्रह्मचारिणापितृमातृमातामहादीनामन्याधिकार्यभावेदाहाद्यन्यकर्मकार्यम् तदा
कर्माङ्गंदाहाहमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचंचकार्यम् तदापितेषामाशौचिनामन्नंब्रह्मचारि-
णानभोक्तव्यम् आशौचिस्पृष्टतयावासश्चनकार्यः तदुभयकरणेप्रायश्चित्तंपुनरुपनयनंच
ब्रह्मचारिणापूर्वोक्तपित्रादिभिन्नानांदाहाद्यन्यकर्मकरणेकृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तंपुनरुपन-
यनंचाशौचान्तेकार्यम् पित्रादेर्दाहमात्रकरणेएकाहमाशौचंचकार्यम् अत्रसर्वत्रब्रह्मचा-
रिणःसंध्याग्निकार्यादिकर्मलोपोन ब्रह्मचारिभिन्नस्यापिदाहादिनिमित्तकसंसर्गाशौ-

चेब्रह्मयज्ञादिनित्यकर्मलोपोनेत्युक्तम् तत्रदेवपूजावैश्वदेवादिकमन्येनकारणीयम् स्वयंकर्तुयोग्यंतुस्वेनैवकार्यम् ब्रह्मचारिणःपित्राद्यन्त्यकर्माकरणेतुपित्रादिमरणेआशौचंन समावर्तनोत्तरंपूर्वमृतानांपित्रादिसपिण्डानांत्रिरात्रमाशौचकार्यम् अथरोद-
 रोदने. नेआशौचादि विप्रादिभिःसवर्णमरणविषयेऽस्थिसंचयनात्पूर्वरोद-
 नेस्नानम् तदुत्तरमाचमनम् विप्रस्यशूद्रविषयेऽस्थिसंचयनात्प्राक्त्रिरात्रम् तदुत्तरमे-
 करात्रम् शूद्रस्यविषयेतद्दृहवासादिसंबन्धेऽस्थिसंचयनात्प्रागेकरात्रम् तदूर्ध्वस्नानम् स-
 पिण्डानांत्वनुगमनरोदनादौनदोषः नात्रापिकर्मलोपः अत्रसर्वत्रयस्ययावानाशौच-
 कालस्तन्निर्वाह्यस्नात्वैवसविशुद्ध्यतिनतुस्नानंविनातावत्कालमात्रातिक्रमेणशुद्धिः अ-
 न्त्यकर्मकर्तुरस्थिसंचयनात्प्राक्स्त्रीसङ्गेचान्द्रायणंप्रायश्चित्तम् ऊर्ध्वप्राजापत्यत्रयम्
 अन्येषामृताशौचिनांसंचयनात्प्राक्संगमेत्रिरात्रमुपवासः ऊर्ध्वमेकरात्रम् अथाशौ-
 आशौच्यन्न- च्यन्नभक्षणे असगोत्रोनापदिवुद्धिपूर्वसकृदप्याशौचिस्वामिकंपक्व-
 भक्षणे. मन्त्र्यास्मिन्दिनेभुङ्केतदारभ्यतेनयावत्तेषामाशौचमवशिष्टंतावदा-
 शौचकार्यम् आशौचान्तेचविप्राशौचेसांतपनंप्रायश्चित्तम् शूद्राशौचेचान्द्रायणम् क्ष-
 त्रियादेःकलावभावान्नलिख्यते क्वचिल्लेखस्तुव्युत्पादनमात्रार्थोनेदानीमुपयुज्यतेइति-
 प्रायउपेक्ष्यते मयाभ्यासेविप्रशूद्राशौचयोःक्रमेणमासंपण्मासंकृच्छ्रादिव्रताचरणम्
 अमत्याभोजनेयावदन्नपाकमाशौचक्रमेणेकरात्रंसप्तरात्रंचोपोषणंदशशतंचप्राणायामाः
 अमत्याभ्यासेद्विगुणम् आपद्यमत्याभोजनेतदहराशौचमेकःप्राणायामः शूद्रा-
 शौचेऽष्टाधिकसहस्रगायत्रीजपः ज्ञानतआपदित्रिरघमर्षणमष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः
 शूद्राशौचेप्राजापत्यम् शूद्रस्यद्विजाशौचेस्नानंपञ्चगव्याशनंच सर्वमिदंजननाशौचेन्यूनं
 नयोज्यम् एवमाहिताभ्याशौचेपिन्यूनमितिस्मृत्यर्थसारे सर्वमिदमाशौचिस्वामिका-
 न्नभोजने यदातुतदस्वामिकमाशौचस्पृष्टमात्रमन्नंभुङ्केतदामत्याभोजनेकृच्छ्रम् अम-
 सार्धमितिस्मृत्यर्थसारेउक्तम् आशौचस्पृष्टाशौचिस्वामिकान्नभोजीतुतत्स्वामिका-
 न्नाशननिमित्तंतत्स्पृष्टान्नाशननिमित्तंचेतिप्रायश्चित्तद्वयंसमुच्येनकुर्यात् आशौचिस्वा-
 मिकामान्नप्रतिग्रहेतूक्तप्रायश्चित्तार्थम् आशौचंतुनास्ति दातृभोक्तृभ्यामुभाभ्यामज्ञा-
 तेजननेमरणेवानदोषः अन्यतरेणज्ञातेदोषः तत्रदातुर्ज्ञानेभोक्तुरज्ञानेभोक्तुरल्पप्रा-
 यश्चेत्तम् दातुरज्ञानेपिभोक्तुर्ज्ञानेपूर्णमेव भोजननिमित्तकाशौचेपिकर्मलोपोन अथ
 स्वल्पसंबन्धवि- तुकथमपिस्वल्पसंबन्धयुक्तेस्नानंवासोयुतंस्यादितित्रिशच्छ्लोकी स्मृ-
 ष्यकाशौचेपिस्नानम्. त्यर्थसारेप्येवम् अयमस्यार्थः स्वल्पेनापिएकाहाद्याशौचप्रयोजकेन
 संबन्धेनयुक्तेशालकजामात्रादौमृतेसचैलंस्नानंकार्यम् सर्वत्रगुरुणोलघुनोवामृताशौच-
 स्यप्राप्तिकालेसमाप्तिकालेचस्नातव्यमितियावत् अथवास्वल्पैर्दशाहभिन्नपक्षिणीत्रिदि-
 नाद्याशौचप्रयोजकैःसंबन्धैर्युक्तेबन्धुत्रयमातुलानुपनीतसपिण्डादौमृतेदेशान्तरेकाला-

न्तरेपि स्नानं भवत्येव तथाच यस्य सन्निहितकाले आशौचप्राप्तिस्तस्यातिक्रान्तकाले स्नानम् यस्य तु सन्निहितकालेपि स्नानमात्रं तस्य कालान्तरे स्नानमपि नेत्यर्थः यद्वा स्वल्पआशौचप्रयोजकसंबन्धभिन्नः संबन्धः यथा शालकमुतत्वं ऊढकन्यायाः पितृव्यतत्पुत्रत्वादिभगिन्या भ्रातृपुत्रत्वादित्युक्ते अशौचाभावेपि स्नानमात्रं भवत्येव यत्किंचित्संबन्धे अशौचाभावेपि स्नानमात्रं सन्निधौ सर्वत्र कार्यमित्यर्थः पक्षत्रयमपि इदं शिष्टाचारे दृश्यते इति युक्तं भाति ॥

४० अथाशौचापवादः सपञ्चधा कर्तृतः १ कर्मतः २ द्रव्यतः ३ मृतदोषतः ४ विधानत इति ५ तत्र कर्तृतो यथा यतीनां ब्रह्मचारिणां च सपिण्डजननमरणयोर्नाकर्तृतः शौचम् मातापितृमरणेत्यतिब्रह्मचारिणोः सचैलं स्नानमात्रं भवत्येव ब्रह्मचारिणः समावर्तनोत्तरं ब्रह्मचर्यदशायां मृतानां पित्रादिसपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचमुदकदानं च कार्यम् अनुगमननिर्हरणनिमित्तकत्वाशौचं ब्रह्मचारिणोऽप्यस्त्येव पित्राद्यन्त्यकर्मकरणे ब्रह्मचारिण आशौचमप्यस्त्येव आरब्धप्रायश्चित्तानां प्रायश्चित्तानुष्ठानसमये आशौचं न समाप्ते तु प्रायश्चित्ते त्रिरात्रमतिक्रान्ताशौचम् कृतकर्माङ्गनान्दीश्राद्धानां तत्कर्म समाप्तिपर्यन्तं तत्कर्मोपयोगिकार्ये आर्त्यादिसंकटे आशौचं न जाताशौचमृताशौचवतोर्मरणसमयप्राप्तौ नाशौचम् तेन दानादिकं सति वैराग्ये आतुरस्य संन्यासोऽपि भवतीति सिन्धवादयः देशविप्लवदुर्भिक्षादिमहापदिसद्यः शौचम् आपदपगमे आशौचावशेषे अवशिष्टाशौचमस्त्येव ॥

४१ अथ कर्मतः अन्नसन्निधौ भोजनादिदानेषु नाशौचम् प्रतिग्रहीतुस्तु आमन्त्र्य ग्रहणे दोषो न पक्वान्नभोजने तु त्रिरात्रं क्षीरपानम् गृहीतेऽनन्तव्रतादावेकादश्यादौ चारब्धकृच्छ्रादि व्रते च नाशौचम् तत्र स्नानादि शारीरनियमाः स्वयं कार्याः अनन्तपूजादिकमन्येन कारणीयम् ब्राह्मणभोजनादिकमाशौचान्ते राजादीनां प्रजापालनादौ नाशौचम् ऋत्विजामधुपर्कपूजोत्तरं तत्कर्मणि नाशौचम् तेन येष्वाधानपशुबन्धादिषु मधुपर्को नोक्तस्तेषु कृते पिवरणे तान् सत्कान्ये ऋत्विजः कार्याः दीक्षितानां दीक्षणीयोत्तरमवभृथस्नानपर्यन्तं यज्ञकर्मणि नाशौचम् दीक्षितं त्विग्भ्यां स्नानमात्रं कर्ममध्ये कार्यम् अवभृथात् पूर्वमेवाशौचाभावः अवभृथं तु न भवत्येवेति सिन्धुः कर्मान्ते तु त्रिरात्रं पूर्वन्यायात् रोगभयराजभयादिनाशार्थं शान्तिकर्मणि नाशौचम् क्षुत्पीडितकुटुम्बस्य प्रतिग्रहे नाशौचम् विस्मरणशीलस्याधीतवेदशास्त्राध्ययने पिनाशौचम् वैद्यस्य नाडीस्पर्शने नाशौचम् श्राद्धेतूक्तम् मूर्तिप्रतिष्ठाचौलोपनयनविवाहाद्युत्सवतडागाद्युत्सर्गकोटिहोमतुलापुरुषदानादिककर्मसु नान्दीश्राद्धोत्तरं नाशौचम् संकल्पिते पुरश्चरणजपेऽविच्छेदेन संकल्पितहरिवंशश्रवणादौ च प्रारम्भोत्तरं नाशौचम् कालादिनियमाभावे तु स्तोत्रहरिवंशादिकमाशौचे हेयमेव सर्वोप्ययमाशौचापवादो नन्यगतिकत्वे आर्तो च ज्ञेय इति सिन्धौ नागो-

जीयेचोक्तम् तेनानन्यगतिकृत्वादिकमालोच्यैवाशौचाभावोयोज्यः अत्रयद्वक्तव्यं तत्पूर्वार्थतत्रतत्रोक्तमेव केचित्तुत्रतेष्विवदीक्षितानामृत्विजामारब्धोत्सवादीनां च स्वरूपत आरम्भतश्चावश्यकत्वादात्याश्रयभावेऽप्याशौचाभावइत्याहुः कन्यायाऋतुशङ्कादिसंकटेऽमुहूर्तान्तराभावेऽकूष्माण्डहोमादिनाजाताशौचेविवाहारम्भोपिकार्यइत्युक्तम् विवाहादिषु नान्दीश्राद्धोत्तरमाशौचपाते पूर्वसंकल्पितान्नमसगोत्रैर्दातव्यं भोक्तव्यं च दातारं भोक्तारं सिद्धान्नं च सूतकीनस्पृशेत् विवाहादौ तदन्यत्र बाभ्रुजानेषु विप्रेषु दातुराशौचपाते पात्रस्थमप्यन्नं सक्तवान्यगेहोदकाचान्ताः शुध्यन्तीत्यादि पूर्वार्थे उक्तम् एवं सहस्रभोजनादावपि पूर्वसंकल्पितान्नेषु ज्ञेयम् पार्थिवशिवपूजायां नाशौचम् आशौचे संध्याश्रौतस्मार्तहोमादिविषये पूर्वार्थे उक्तम् अग्निसमारोपप्रत्यवरोहावाशौचयोर्नकार्यौ तेन समारोपोत्तरमाशौचपाते पुनराधानमेव समारोपप्रत्यवरोहयोरन्यकर्तृकत्वस्याशौचापवादस्य चाभावात् इदं बहुचानां द्वादशाहं होमलोपेऽन्येषां त्र्यहं होमलोपे एव पुनराधानं ज्ञेयम् ग्रहणनिमित्तके स्नानश्राद्धदानादौ नाशौचम् कश्चित् स्नानमात्रं कार्यं न श्राद्धादीत्याह संक्रान्तिस्नानादावपि नाशौचम् नित्यकृत्येषु स्नानाचमनभोजननियमास्पृश्यस्पर्शनादिनियमेषु नाशौचम् अन्यद्वैश्वदेवब्रह्मयज्ञदेवपूजादिनित्यैर्नैमित्तिकैर्म्यं चाशौचेषु न कार्यम् भोजनकाले आशौचापादकजननमरणश्रवणे मुखस्थं ग्रासं त्यक्त्वा स्नायात् मुखस्थग्रासभक्षणेऽकोपवासः सर्वान्नभोजने त्रिरात्रोपवासः इतिकर्मत आशौचसदसद्भावविचारः ॥

४२ अथ द्रव्यतः पुष्पफलमूललवणमधुमांसशाकतृणकाष्ठोदकक्षीरदधिघृतौषधतिलतर्द्विकारेक्षुतद्विकाराणां लाजादिभर्जितान्नस्य लङ्गुकादीनां चाशौचस्वामिकानामाशौचिगृहस्थितानां च ग्रहणे दोषो न आशौचिहस्तात्तु किमप्येतन्न ग्राह्यम् पण्येतुर्वाणजादेराशौचे पितृदस्ताल्लवणादेरामान्नस्य च क्रये न दोषः जलदधिलाजादिकं तु क्रयेणापितृदस्तान्नग्राह्यम् ॥

४३ अथ मृतदोषतः शास्त्रानुज्ञां विना शस्त्राग्निविषजलपापाणभृगुपातानशनादिभिर्बुद्धिपूर्वकं स्वेच्छया त्मघातकानां नाशौचम् तच्चात्मघातनं क्रोधात्परोद्देशेन वा स्तुखतएवेष्टसाधनताभ्रमेण वा तथा चौर्यादिदोषेराजहतानां पारदार्ये तत्पत्यादिहतानां विबुद्धतानां च नाशौचम् अन्यैर्निषिद्धोपि गर्वान्दीतरणवृक्षाधिरोहकूपावरोहादौ प्रवृत्तो मृतस्तस्यापि नाशौचम् योगवादिहरणार्थं तद्धननार्थं वा प्रवृत्तो गोसर्पनखिशृङ्गिदंष्ट्रिगजचोरविप्रान्नजादिभिर्हतस्तस्यानाशौचम् महापातकिनां तत्संसर्गिणां च महापापितुल्यानां च पतितानां नपुंसकानां च मरणेनाशौचम् स्त्रीणां च पत्यादिहस्त्रीणां हीनजातिगामिनीनां गर्भघ्नीनां कुलटानां च पूर्वोक्तात्मघातादिपापयुक्तानां च मृतौ नाशौचम् तत्रैषां शवानां स्पर्शाश्रुपातवहनदहनान्त्यकर्माणि न कुर्यात् स्पर्शादिकरणे ज्ञानाज्ञाना-

भ्यासादितारतम्येनकृच्छ्रातिकृच्छ्रसांतपनचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तानिसिन्ध्वादिग्र-
न्थान्तरतोज्ञेयानि तेनैषामृतदेहस्यजलेप्रक्षेपः ततःसंवत्सरोत्तरंपुत्रादिस्तदीयात्म-
घातादिपापानुसारेणप्रायश्चित्तंतस्यकृतानारायणबलिचकृत्वापर्णशरदाहादिपूर्वक-
माशौचमौर्ध्वदेहिकंचकुर्यात् केचित्प्रेतशरीरंदग्ध्वादाहनिमित्तंचान्द्रायणत्रयंकृत्वा
ऽस्थीनिसंस्थाप्याब्दान्तेपूर्वोक्तरीत्यौर्ध्वदेहिकमित्याहुः अथवालौकिकाग्निनातूष्णीं
दग्ध्वास्वजीवनसंदेहाद्वाभक्त्यावापुत्रादयःसंवत्सरादर्वागपितत्तदात्मघातादिपापोक्त-
द्विगुणप्रायश्चित्तपूर्वकनारायणबलिचकृत्वापर्णशरदाहमस्थिदाहंवाकृत्वाशौचमौर्ध्वदेहि-
कंचकुर्युः इदंचप्रायश्चित्तार्हाणामेव प्रायश्चित्तानर्हाणांघटस्फोटेनबहिष्कृतानांचदा-
सीद्वारापतितोदकविध्यनन्तरंसपिण्डीकरणवर्जमौर्ध्वदेहिकम् तेनसांवत्सरिकमप्ये-
कोद्विष्टविधिनैव यद्वात्मघातिनांपुत्रादिर्मृतजातीयवधोक्तब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तसहि-
तंचान्द्रायणंतप्तकृच्छ्रद्वयंचकृतानारायणबलिपूर्वकंतदहेत् तथाचात्मघातिनांगोगज-
व्याघ्रादिहेतुकदुर्मरणवतांचपतितादीनांचपूर्वोक्तानांसर्वेषांनमरणदिनादारभ्याशौ-
चंकितुतत्तत्प्रायश्चित्तनारायणबलिपूर्वकसमञ्चकदाहदिनमारभ्यैवाशौचम् जलाभ्या-
दिभिःप्रमादमृतानांतुमरणदिनादारभ्याशौचादिकमस्त्येव तच्चत्रिरात्रमितिकेचित्तु
दशाहमितिवहवः कितुंप्रमादमरणस्यापिदुर्मरणत्वात्तन्निमित्तप्रायश्चित्तपूर्वकमेवदाहा-
दिकार्यम् तदुक्तस्मृत्यर्थसारे चण्डालगोब्राह्मणचोरपशुदंष्ट्रिसर्पाश्व्युदकादिभिःप्रमा-
दान्मरणेचान्द्रायणंतप्तकृच्छ्रद्वयंचतत्प्रायश्चित्तंकृत्वापञ्चदशकृच्छ्राणिवाप्रायश्चित्तंकृ-
त्वाविधिवद्दहनाशौचोदकदानादिसर्वकार्यमेवेति प्राणान्तिकप्रायश्चित्तेनमृतस्यदशा-
हमाशौचंसर्वाणिप्रेतकार्याणिचकर्तव्यानि प्रायश्चित्तेनतस्यशुद्धत्वात् एवमारब्धप्राय-
श्चित्तस्यप्रायश्चित्तमध्येमरणेपिशुद्धत्वादिकंज्ञेयम् आहिताग्नेस्तुपतितादेर्मरणेदर्पादि-
नाचाण्डालशृङ्गिचोरादिहेतुकेचमरणेविशेषः त्रेताग्रीन्प्रक्षिपेदप्सुआवसथ्यंचतुष्पथे ।
पात्राणितुदहेदग्नौसाग्निकेपापकर्मणि १ ततःप्रायश्चित्तार्हत्वानर्हत्वादिपूर्वोक्तव्यवस्थ-
यानिर्मथ्याग्निनादाहाद्यन्यकर्मैति महापातकसंयुक्तःसाग्निकोयदिजीवति । पुत्रादिः
पालयेदग्रीन्प्रायश्चित्तक्रियावधि १ प्रायश्चित्तनकुर्याद्यःकुर्वन्वाप्नियतेयदि । जलेग्री-
न्प्रक्षिपेदग्नौपात्राणितुजलेषुवा २ माधवीयेआहिताग्नेर्दुर्मरणेप्यात्मघातेचतलौकि-
काग्निनातूष्णींदग्ध्वातदस्थीनिक्षीरेणप्रक्षालयतत्प्रायश्चित्तंकृत्वाश्रौताग्निभिःसमञ्चकं
दाहादिकार्यमित्युक्तम् इदंनिरग्नेरपिदुर्मरणेयोज्यम् अथसर्पहतेविशेषः प्रमादेनवा
दर्पादिनावासर्पतोमृतावाशौचादिनकार्यम् वक्ष्यमाणंनागपूजाव्रतंकृतानारायणब-
लिसौवर्णनागदानप्रत्यक्षगोदानानिकृत्वादाहाशौचादिकार्यम् सर्वत्रदुर्मरणेपतिता-
दिमरणेचतत्तत्प्रायश्चित्तादिकृत्वादाहाशौचादिकार्यमित्युक्तम् तत्रप्रायश्चित्तानिप्रस-
ङ्गादुच्यन्ते बुद्धिपूर्वकमात्मघातेनमृतानांत्रिंशत्कृच्छ्राणिप्रायश्चित्तम् एतच्चजातिवध-

दुर्मरणादौ-
प्रायश्चित्तानि.

प्रायश्चित्तेनसमुच्चित्तंकार्यम् तद्यथा ब्राह्मणेनात्मघातेकृतेद्वादशाब्दं
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंत्रिंशत्कृच्छ्रमात्मघातप्रायश्चित्तंचतत्पुत्रादिःकुर्वा-
त् ब्राह्मणस्त्रियात्मघातेकृतेब्राह्मणस्त्रीवधप्रायश्चित्तंत्रिंशत्कृच्छ्राणिच एवंशूद्राद्यात्म-
घातेप्युक्तम् अशक्तावात्मघातेचान्द्रायणद्वयंतप्तकृच्छ्रचतुष्कंच प्रमादेनजलादिमरणेप-
ञ्चदशकृच्छ्राणि चान्द्रायणपूर्वकंतप्तकृच्छ्रद्वयंवा पतितमृतेषोडशकृच्छ्राणि ब्रह्महत्या-
दिपापिनांप्रायश्चित्तात्पूर्वमरणेतत्तत्पापप्रायश्चित्तंपुत्रेणकार्यम् प्रायश्चित्तानर्हणां-
तुपतितोदकदानविधिरेवनप्रायश्चित्तादीत्युक्तम् सिन्धौतुप्रायश्चित्तानर्हणामपिपुत्रा-
दिनारायणबलिपूर्वसर्वमौर्ध्वदेहिकंसपिण्डीकरणंदर्शादिश्राद्धंगयादिश्राद्धंचकुर्यादेव
एवंम्लेच्छीकृतस्यापि पतितोदकविधिरपुत्रविषयइत्युक्तम् इदमेवयुक्तम् यस्तुकिंचि-
त्कालंम्लेच्छीकृतःप्रायश्चित्ताहस्तस्यषोडशकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तंपुत्रेणकृत्वापर्णशरदा-
हादिकार्यम् प्रमादमरणभिन्नेषुचौर्यपारदार्यादिहेतुकेषुदुर्मरणेषुचान्द्रायणद्वयंतप्तकृच्छ्रं
वेत्याकरतोविचार्ययोज्यम् किंचव्याघ्रादिहेतुकदुर्मरणेषुशातातपोक्तदानादिविधर-
पिकार्यः तथाहि व्याघ्रहतेविप्रकन्याविवाहनम् गजहतेचतुर्निष्कपरिमितहेमनिर्मितग-

दुर्मरेणपुदाना-
दिविधिः.

जदानम् राजहतेसौवर्णपुरुषदानम् चोरहतेप्रत्यक्षधेतुदानम् वैरिह-
तेवृषदानम् वृषभेणहतेयथाशक्तिहेमदानम् शय्यायांचमृतेदेयाशय्या
तूलीसमन्विता निष्कहेमनिर्मितविष्णुप्रतिमाधिष्ठिताच शौचहीनमरणेद्विनिष्कहेम-
विष्णुदानम् संस्कारहीनमरणेविप्रपुत्रोपनयनम् अश्वहतेनिष्कत्रयहेमकृताश्वदानम्
शुनाहतेक्षेत्रपालस्थापनम् सूकरहतेमहिषदानम् कृमिभिर्हतेपञ्चखारीमितगोधूमदा-
नम् वृक्षहतेवस्त्रयुतसौवर्णवृक्षदानम् शृङ्गिणाहतेवस्त्रयुतवृषभदानम् शकटहतेसोप-
स्करंकिंचतद्रव्यदानम् भृगुपातमृतेधान्यपर्वतदानम् अग्निनामृतेउदपानोत्सर्गविधिः
काष्ठहतेधर्मार्थसभाकरणम् शस्त्रहतेमहिषीदानम् अश्महतेसवत्सपयस्विन्यागोर्दानम्
विषेणहतेहेमनिर्मितपृथ्वीदानम् उद्धन्धनेनमृतेहेमकपिदानम् जलेमृतेद्विनिष्कहेमनि-
र्मितवरुणदानम् विषूचिकामृतेस्वाद्भेनेनशतविप्रभोजनम् कण्ठस्थितकवलस्यमरणे
घृतधेनुदानम् कासरोगमृतेऽष्टकृच्छ्राणि अतीसारमृतेलक्षगायत्रीजपः शाकिन्या-
दिग्रहैर्मृतेरुद्रैकादशिनीजपः विद्युत्पातमृतेविद्यादानम् अन्तरिक्षमृतेवेदपारायणम्
पातितमृतेषोडशकृच्छ्राणि अस्पृश्यस्पर्शयुक्तमरणेसच्छास्त्रपुस्तकदानमिसादि अत्र
शय्यामरणेशौचहीनसंस्कारहीनमरणेकृमिविषूचिकाकण्ठकवल्कासातिसाररोगग्रह-
ग्रहणैर्मरणेन्तरिक्षमृतेऽस्पृश्यस्पर्शमरणेचदानादिविधिरेवनप्रायश्चित्तंनैवनारायणब-
लिर्नापिवर्षादिकालप्रतीक्षा व्याघ्रादिहेतुकंविषजलशस्त्रादिहेतुकंचमरणंप्रमादेनदर्पा-
दिनाबुद्ध्याचेत्यनेकधासंभवति तत्रोक्तव्यवस्थयाप्रायश्चित्तंनारायणबलिर्दानादिवि-
धिश्चेतित्रयाणांसमुच्चयः यदिपुत्रादिःपितुर्जलादिदुर्मरणप्रायश्चित्तंब्रह्महत्यादितत्त-

त्पापप्रायश्चित्तं वात्मघातप्रायश्चित्तं वा कर्तुं न शक्नोति तदोक्तदानादिविधिनारायणब-
लिचक्रत्वाऽत्यशक्तौ नारायणबलिमात्रं कृत्वैर्ध्वदेहिकं कुर्यात् तावता पुत्रादिसपिण्डा-
नां शुद्धिसिद्धेः पित्रादेस्तु पुत्रादिभिस्तत्तत्प्रायश्चित्ताकरणेन रकादिभोगः स्यादेवेति-
बोध्यम् अथ विधिविहितजलादिमरणे तत्र प्रयागे सर्ववर्णानां रोगिणामरोगिणां च भा-

विधिविहि- गीरथी प्रवेशादिनामरणे कामिकमहाफलम् शूद्रस्यारोगिणोऽपि प्रया-
तजलादिमरणे. गभिन्नेऽपि जलादिमरणमनुज्ञातम् व्याधितो भिषजाः सक्तो विप्रो वृद्धो ध-

वायुवा । तनुं सजेज्जलाश्याद्यैः सयथेष्टं फलं लभेत् १ दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितो जी-
वनाक्षमः । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोसनशनं तथा २ अगाधतोयराशिं च भृगोः पतनमे-
व च । गच्छेन्महापथं वा पितुषारगिरिमादरात् ३ प्रयागवटशाखाग्राहे ह्यगंकरो-
ति च । उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत्कचित् ४ नराणामथ नारीणां सर्ववर्णे-
षु सर्वदा । आशौचं स्यात् त्र्यहंतेषां वज्रानलहते तथा ५ वाराणस्यां म्रियेद्यस्तु प्रत्या-
ख्यातं भिषकक्रियः । काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ६ अविमुक्तो न्मुखस्त-
स्य कर्णमूलगतो हरः । प्रणवन्तारकं द्रुते इत्यदिवचानोच्चयः ७ पुराणस्थो माधवादिनि-
बन्धेषु ह्युदाहृतः १ अत्रानुज्ञाते बुद्धिपूर्वकात्मघाते गृहस्थादीनामेवाधिकारः यतेस्तु ना-
धिकारः त्र्यहाद्याशौचविधानात् यतेः काम्यकर्मण्यनधिकाराच्चेति निर्णयसिन्धुः इ-
दानीं तनशिष्टास्तुरोगादिपीडां मोहमशक्तौ संन्यासाश्रमं गृहीत्वा तीर्थादिनात्मघातं कुर्व-
न्ति गृहस्थाविधुरादयश्च न कुर्वन्ति केचिच्च परिहार्यरोगादिग्रस्तवृद्धादेर्जलादिनावु-
द्ध्यात्मघातः कलौ प्रयागाभिन्नदेशेन भवति भृग्वग्नपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथेति कलिव-
ज्येषु परिगणनादित्याहुः एतन्मते मरणान्तप्रायश्चित्तविधयः काशीखण्डादौ विप्रादेर्दे-
हंत्यागविधयश्च युगान्तरपराः प्रयागमरणं स्त्रीणां सहगमनं च कालयुगे सर्वसंमतम् अत्र
सर्वत्र सहगमनमभिन्ने विधिवाक्यानुज्ञाते देहत्यागे त्रिरात्रमाशौचमिति बहवः दशाहमि-
तिकेचित् एवं फलकामनया विहिते काम्यप्रयागमरणेऽपि पक्षद्वयं ज्ञेयम् अथ यः पतितो घट-
स्फोटेन बहिष्कृतो यश्च म्लेच्छीकृतो यश्च प्रायश्चित्तानर्हपापी तस्यात्र विधस्य पितृमातृभिन्न-

पतितोद- स्य पतितोदकविध्यनन्तरं सपिण्डीकरणवज्र्यमन्त्यकर्मपितृमातृश्रुति-
विचारः. विधस्यापि नारायणबलिपूर्वकं सपिण्डीकरणसहितं सर्वं भवतीत्युक्तम्

तत्र पतितोदकदानविधिर्यथा सर्वगां दासीमाहूय तस्यैवेतनं दत्त्वा अशुद्धपूर्णघटहस्तीं तां

पतितोदक- ब्रूयात् हे दासि गच्छ मूल्येन तिलान् तोयपूर्णमिमं घटं च शीघ्रमानय ततो-
क्षाविधिः. दक्षिणामुखी उपविश्य वामपादेन तं घटं सतिलं क्षिप घटक्षेपणकाले चा-

मुक्तसंज्ञकपतितप्रेतपिबपिबेति मुहुरुच्चारयेति सादासीतद्वाक्यं श्रुत्वा मूल्यं गृहीत्वा तथा
कुर्यात् एवं कृते पतिततृप्तिर्नान्यथा एतच्च पतितस्य मृतदिने कार्यम् इति पतितोदकविधिः
इति मृतदोषत आशौचापवादः सप्रसङ्गः सविस्तरो निरूपितः ॥

४४ अथविधानतः यत्तेर्मृतावाशौचं नास्ति तस्यप्रेतक्रियोदकदानाशौचसपिण्डी-
करणादेर्निषिद्धत्वात् सपिण्डीस्थानएकादशेऽहनिपार्वणश्राद्धमात्रं कार्यम् प्रतिसांव-
त्सरिकश्राद्धदर्शश्राद्धादिकंतुपार्वणविधिनासपिण्डकंभवत्येव अत्रविस्तरोग्रन्थान्त-
रेचक्ष्यते एतच्चत्रिदण्डिनामेकदण्डिनाहंसपरमहंसादीनांसर्वेषामेवज्ञेयम् एवंवानप्रस्थ-
मरणेपिनाशौचम् कृतजीवच्छ्राद्धेर्मृतेसपिण्डैराशौचादिकर्तव्यंनवेतिविकल्पः ब्रह्म-
चारिमृतौत्ताशौचमस्त्येव युद्धमृतेप्याशौचंनेतिसर्वग्रन्थेषूपलभ्यतेनत्वेवंब्राह्मणेषुशि-
ष्टाचारः इतिपञ्चधाशौचापवादो निरूपितः ॥

४५ अथजीवतोप्याशौचम् यथापतितस्यघटस्फोटकालेसर्वसपिण्डानामेकाहमा-
शौचम् इत्याशौचंसापवादंयथामतिनिरूपितम् । समर्पितंरुक्मिणीशश्रीमद्विठ्ठलपा-
दयोः १ इतिसापवादाशौचप्रकरणम् ॥

४६ अथौर्ध्वदेहिकारम्भोपयोगिनारायणबल्यादिप्रकारउच्यते तत्रदुर्मरणेष्व-
त्मघातेजलादिभिःप्रमादमरणेपतितादिमरणेचपूर्वोक्तव्यवस्थयामुक्तगोत्रस्यामुक्तशर्म-
णोमुक्तदोषनाशार्थमौर्ध्वदेहिकेसंप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थममुक्तप्रायश्चित्तममुक्तदानं
वाकरिष्यइत्यादिसंकल्पपूर्वकंतत्तत्प्रायश्चित्तदानंचकार्यम् अशक्तौदानमेवकार्यम्
ततोऽमुक्तगोत्रामुक्तशर्मणोमुक्तदुर्मरणदोषनाशार्थमौर्ध्वदेहिकप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्य-
र्थनारायणबलिकरिष्यइतिसंकल्प्य पूर्वार्धोक्तसंततिफलककाम्यनारायणबलिवत्स-
र्वंकुर्यात् एतत्तुवर्षान्तेकरणपक्षे सद्यःकरणपक्षेतुपूर्वोक्तद्विगुणप्रायश्चित्तंसंकल्प्यशुक्ले-
कादश्यादिकालमनपेक्ष्यैवसमनन्तरोक्तसंकल्पंकृत्वाविधिनास्थापितेकलशद्वयेहेमप्र-
तिमयोर्विष्णुंवैवस्वतंयमंचावाह्यपुरुषसूक्तेनयमायसोममितिचक्रमेणपोडशोपचारैःसं-
पूज्यतत्पूर्वभागेरेखायांदक्षिणाग्रकुशानास्तीर्यशुन्धन्तांविष्णुरूप्यमुक्तप्रेतइतिदशस्था-
नेष्वपोनिनीयमधुघृततैलमिश्रानोदनपिण्डान्दशामुक्तगोत्रामुक्तशर्मप्रेतविष्णुदैवता-
यंतेपिण्डइतिदक्षिणसंस्थान्प्राचीनावीतीत्यादिपैतृधर्मेणदद्यात् गन्धादिभिरभ्यर्च्य
प्रवाहणान्तंकृत्वानद्यांक्षिपेत् श्वःसद्योवापूर्वस्थापितंविष्णुमभ्यर्च्यैकविप्रेविप्रालाभे
दर्भवटौवापादक्षालनादितृप्तिप्रश्नान्तंविष्णुरूपप्रेतावाहनपूर्वकंकृत्वाविप्रसमीपेतूष्णीं
रेखाःकृत्वादर्भास्तरणेआपोनिनयनंचकृत्वा दर्भेषुसव्येनविष्णवेब्रह्मणेशिवायचसप-
रिवाराययमायचेतिचतुर्भ्यःपिण्डचतुष्टयंदत्त्वापसव्येन विष्णुरूपिप्रेतामुक्तगोत्रनामा-
यंतेपिण्डइत्येकंपञ्चमंपिण्डंदत्त्वातथैवाभ्यर्च्य प्रवाहणान्तेविप्राचान्ततादिश्राद्धशेष-
समापनान्तेप्रेतबुद्ध्याविप्रायवस्त्राभरणादिदत्त्वाविप्रेणप्रेतायतिलाज्जलिंदापयेत् अ-
मुक्तगोत्रायामुक्तशर्मणेविष्णुरूपिणेप्रेतायायंतिलतोयाज्जलिरितिमन्त्रेण विप्रालाभे
स्वयंदद्यात् ततोविप्रान्वाचयेत् अनेननारायणबलिकर्मणाभगवान्विष्णुरिमममुक्तं
प्रेतंशुद्धमपापमहंकरोत्वितिकाम्यप्रयोगेस्मिन्प्रयोगेचसंकल्पेनामगोत्रोच्चारैचविशेषः

स्पष्ट एवं पूर्वत्रकाश्यपगोत्रदेवदत्तप्रेतेत्याद्युच्चारः अत्रतुगोत्रनामज्ञानसत्त्वाद्गुर्भरणेनमृ-
तस्ययन्नामगोत्रंतदेवोच्चारयेदितिसंकल्पविशेषेपिहेतुःस्पष्टंवेति इतिदुर्भरणेऔर्ध्वदे-
हिकाधिकारार्थनारायणबलेःप्रयोगः ॥

४७ अथसर्पहतेत्रतम् प्रतिमासंशुक्रपञ्चम्यांउपवासंनक्तंवाकृत्वापिष्टमयंनगंपञ्च-
फणमनन्तवासुकिशङ्खपद्मकम्बलकर्कोटकाश्वतरधृतराष्ट्रशङ्खपालकालियतक्षककपिले-
तिद्वादशनामभिर्द्वादशमासेषुसंपूज्यपायसेनविप्रान्संभोज्यवत्सरान्तेहेमनागंप्रत्यक्षां
गांचदच्चानारायणबलिपूर्वकंदाहाशौचादिकंकार्यम् अथवानमोअस्तुसर्पेभ्यइतिति-
स्रआज्याहुतीर्जुहुयात् पञ्चम्यांपन्नगंहैमंस्वर्णेनैकेनकारयेत् । क्षीराज्यपात्रमध्यस्थंपू-
ज्यविप्रायदापयेत् १ प्रायश्चित्तमिदंप्रोक्तंनागदष्टस्यशंभुना । इति ततो नारायणब-
ल्यादि ॥

४८ अथपालाशप्रतिकृतिदाहादिविधिः तत्रदेशान्तरमरणेपराक्द्वयमष्टौकृच्छ्रा-
न्वाकृत्वास्थीनिदहेत् अस्थ्यांचाण्डालश्वादिस्पर्शेपञ्चगव्योदकादिभिःप्रक्षाल्यदहेत्
यस्यास्थीनिसर्वथानलभ्यन्तेतस्यपर्णशरदाहः कुर्याद्वर्भमयंप्रेतंकुशैस्त्रिशतपष्टिभिः ।
पालाशीभिःसप्तिद्विर्वासंख्याचैवंप्रकीर्तिता १ तत्रभूमौकृष्णाजिनमास्तीर्यतत्रशरं
दक्षिणायतंनिवेश्यतत्रपलाशवृन्तानिन्यसेत् शिरसिचत्वारिंशत् ४० ग्रीवायांदश
१० बाव्होःप्रत्येकंपञ्चाशदेवंशतं १०० कराङ्गुलीषुदश १० उरसिर्विंशतिः २०
जठरेत्रिंशत् ३० शिश्वेचत्वारि ४ अण्डयोस्त्रयंत्रयम् ६ ऊर्वोःप्रत्येकंपञ्चाशदेवंशतम्
१०० जङ्घातःपादतलान्तंप्रत्येकंपञ्चदशैवम् ३० पादाङ्गुलीषुदश १० एवंषष्ठ्य-
धिकशतत्रयमितैर्दर्मैःपालाशसप्तिद्विर्वाशरीरंकृत्वाऊर्णावस्त्रेणबध्वा जलमिश्रपिष्टेन
लिम्पेत् शक्तौसत्यांनारिकेरादीन्यापि तथाहि शिरसिनारिकेरफलंवर्तुलालाबुंवा ल-
लाटेकदलीपत्रम् दन्तेदाडिमबीजानि कर्णयोःकङ्कणंब्रह्मपत्रंवा चक्षुषोःकपर्दी २
नासिकायांतिलपुष्पम् नाभावज्जम् स्तनयोर्जम्बीरफलद्वयम् वातेमनःशिलाम् पित्ते
हरितालम् कफेसमुद्रफेनम् रुधिरेमधु पुरीषेगोमयम् मूत्रेगोमूत्रम् रेतसिपारदम् वृ-
षणयोर्वृन्ताकंद्वयम् शिश्वेगृजनम् केशेषुवनसूकरसटावटप्ररोहावा लोमसुऊर्णाम्
मांसेमाषपिष्टलेपः पञ्चगव्यैःपञ्चामृतैश्चसर्वतःसिञ्चनम् पुनर्नोअसुं०असुनीतिइत्यु-
ग्भ्यांप्राणप्रवेशंभावयेत् यद्वा यत्तेयममितिसूक्तेनशुक्रमसीतिपारदंक्षिप्त्वाअक्षीभ्या-
मितिशरीरंस्पृशेत् शरीरंस्नापयित्वाचन्दनमनुलिप्यवस्त्रोपवीतेपरिधाय्यअयंसदे-
वदत्तइत्यभिमृश्यइदंचास्योपासनमितिध्यात्वाविधिवद्दाहादिकार्यम् अत्राहिताग्नेर-
स्थिदाहेपर्णशरदाहेवादशाहमाशौचमनाहिताग्नेरुग्रहमित्यादिप्रागुक्तमनुसंधेयम् द्वा-
दशाब्दादिप्रतीक्षोत्तरंपर्णशरदाहादिक्रियतेचेत्तदात्रिंशत्कृष्णाणिचान्द्रायणत्रयंवाकृ-
त्वाकार्यम् ॥

४९ अथातीतप्रेतसंस्कारकालः प्रत्यक्षशवसंस्कारेदिनंनैवविशोधयेत् । आशौ-
चमध्येसंस्कारेदिनंशोधयंतुसंभवे १ दशाहोत्तरंतुदिनंसंशोधयैवग्राह्यम् तत्रवत्सरादू-
र्ध्वक्रियमाणप्रेतकर्मण्युत्तरायणमेवश्रेष्ठम् तत्रापिकृष्णपक्षएव तत्रनन्दात्रयोदशीच-
तुर्दशीदिनक्षयान्वर्जयेत् शुक्रशनिवारौवर्ज्यौ भौमवारोपिवर्ज्यइत्येके नक्षत्रेषुभरणी-
कृत्तिकार्द्राश्लेषामघाज्येष्ठाभूलंधनिष्ठोत्तरार्धशततारकादिचतुष्टयंचेतिनक्षत्राणि त्रि-
पुष्करयोगश्चेत्यतिदुष्टानिसर्वथात्यजेत् कृत्तिकापुनर्वसूत्तराफलगुनीविशाखोत्तराषा-
ढापूर्वाभाद्रपदाचेतित्रिपादनक्षत्राणि द्वितीयासप्तमीद्वादशीचतिथिः कुजशनिरविवा-
राश्चेतित्रयाणांयांगेत्रिपुष्करः केश्विद्रविस्थानेगुरुवारउक्तः एतेष्वेवतिथिवारेषुमृग-
चित्राधनिष्ठायोगेद्विपुष्करः त्रिपुष्कयोगोद्विद्वौलाभेनष्टेहतेमृतौचत्रिगुणफलदः द्विपु-
ष्करोद्विगुणफलदः तेनप्रेतकार्येद्वावपित्याज्यौ द्वयोर्योगेद्विपुष्करइतिकश्चित् गु-
रुशुक्रास्तपौषमासमलमासवैधृतिव्यतीपातपरिधयोगाःविष्टःकरणंचतुर्थष्टमद्वादश-
चन्द्रश्चेत्यपिसर्वथात्यजेत् रोहिणीमृगपुनर्वसुपूर्वोत्तराफलगुनीचित्राविशाखाऽनुरा-
धापूर्वोत्तराषाढाधनिष्ठेतिर्किंचदुष्टानिसंभवेत्यजेत् भौमवारोपित्याज्यइत्येके कर्तु-
स्तिसृपुजन्मतारासुप्रसरितारायांचपर्णशरादिदाहोनेष्टः तथाचार्कगुरुचन्द्रवाराअ-
श्विनीपुष्यहस्तस्वातीश्रवणभानिचप्रशस्तानि मध्यमानिसर्पथात्याज्यानिचोक्तानि
नन्दायांशुक्रवारेचतुर्दश्यांत्रिजन्मताराप्रत्यारितारासुचैकोद्विष्टाद्धर्मातिनिन्द्यम् सा-
क्षादेकादशाहेनकोपनिषेधः अस्यानिषिद्धनक्षत्रादेरपवादः युगमन्वादिसंक्रान्ति-
दर्शेचप्रेतकर्माणि । पुनःसंस्कारादिकोपनक्षत्रादिनशोधयेत् १ गुरुभार्गवयोर्मौढ्येपौ-
षमासेमलिम्लुचे । नातीतःपितृमेधःस्याद्गयागोदावरींविना २ इतिपुनःसंस्कारकालः

पर्णशरदाहोत्तरं- साग्निकस्यपर्णशरदाहेकृतेपश्चाद्देहलाभेपर्णशरदाहीयार्धदग्धकाष्ठैस्तं
देहलाभे. दहेत् तादृशकाष्ठालाभेलौकिकाग्निनादग्ध्वातदस्थीनिमहाजलेक्षि-
पेत् एवमन्येषांनिरग्नीनामपिपर्णशरदाहोत्तरंशरीरलाभेस्थिलाभेवायोज्यम् अमृतं
मृतमाकर्ण्यकृतंयस्यौर्ध्वदेहिकम् । प्रायश्चित्तमसौस्मार्तकृत्वाग्नीनादधीतच १ अत्र
जीवतोप्यौर्ध्व- पुनःसंस्कारादिप्रकारःपूर्वार्धेउक्तः आधानान्तेआयुष्मन्तीष्टिः अना-
देहिकेकृते. हिताग्नेस्तुचरुः भर्तारजीवत्येवमरणवार्ताश्रुत्वार्यादस्त्रियासहगमनं
कृतंतदातस्त्रीमरणमवैधमेव ज्ञातमरणमेवहिसहगमनेनिमित्तं नतुमरणज्ञानमात्रम् अ-
तस्तस्याभार्यायाआत्मघातादिदोषप्रार्थाश्चतंतत्पुत्रादिभिःकृत्वानारायणबलिपूर्वक-
मौर्ध्वदेहिकंकार्यम् भर्तुस्तुदाहाद्यौर्ध्वदेहिककरणनिमित्तमुक्तपुनःसंस्कारादिकार्यम्
क्वचिज्जीवतोप्यन्त्यकर्मविहितम् यथाप्रायश्चित्तानिच्छोःपतितस्यघटस्फोटे तथाहि म-
घटस्फोटेविधिः. हापातकेनोपपातकेनवापतितोयदिप्रायश्चित्तंनकरोतितदातंगुरुणां

बान्धवानां राज्ञश्च समक्षमाहूय तत्पापं प्रकटीकृत्य तं पुनः पुनरुपादिशेत् प्रायश्चित्तं कुरु स्वा-
चारं लभस्वेति स यद्येवमपि नाङ्गीकरोति तदारिक्तादिनिन्द्यति थौसायाह्नेसपिण्डाबा-
न्धवाश्च संभूय दासीहस्तेनानीतममेध्यकुत्सितजलादिपूर्णघटं सर्वतोदास्याद्यन्वारम्भं कु-
र्वन्तोदास्यादासस्य वा वामपादेन न्युञ्जं छिन्नाग्रदर्भेषु कारयित्वा दासीसहिता वदेयुरमुम-
नुदकं करोमीति नामग्रहणपूर्वकं प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखाश्च सन्तः ततोधिकारीकर्ता
दाहवर्ज्यजीवन्तमेवोद्दिश्य पिण्डोदकदानादिप्रेतकार्याण्येकादशाहान्तानि नास्त्रैव कु-
र्यात् मिताक्षरायां प्रेतकार्योत्तरं घटनिनयनमुक्तम् एकाहमाशौचं सर्वेषाम् यस्य घटस्फो-
टः कृतस्तेन सह संभाषणस्पर्शादिसंसर्गो न केनापि कार्यः करणे पतिततुल्यता घटस्फोट-
प्रयोजनं तु पूर्वार्धान्ते उक्तम् घटस्फोटनिश्चयोत्तरं घटस्फोटदिनात् प्राकृतं पतितज्ञातीनां ध-
र्मकार्येष्वनधिकार इति कश्चित् कृतघटस्फोटस्य पुंसोऽनुतापे तत्पापप्रायश्चित्तान्ते संग्रहवि-
धिरुच्यते तत्रादौ शुद्धिपरीक्षा कृतप्रायश्चित्तो ज्ञातिसमक्षगोभ्यस्तृणभारं दद्यात् गो-
कृतघटस्फोटस्य भिस्तृणे भक्षितेशुद्धिः भक्षणाभावे पुनः प्रायश्चित्तं चरेत् एवं निश्चित-
संग्रहविधिः संशुद्धां समानेयुर्न घटम् । हेमवामृन्मयं वापि पवित्रजलपूरितम् ।
ततः सपिण्डास्तं घटं संस्पृश्या भिमन्व्यतज्जलैः पावमानीभिरापोहिष्टेत्यादिभिस्तरत्सम-
न्दीभिश्च पापिनमभिपिच्यते न सह सर्वे स्नात्वा तं जलघटमस्मै दद्युः स च शान्ताद्यौः शान्ता-
पृथिवीशान्तं विश्वमन्तरिक्षं योरोचनस्तमिह गृह्णामीति यजुर्भिस्तं घटं गृह्णीयात् ततस्तदु-
दकं तेनैव साकं सर्वे पिबेयुः ततः सकूश्माण्डमत्रैराज्यहोमं कृत्वा सुवर्णगां च दद्यात् ततस्त-
स्य जातकर्मादिव्रतबन्धांता विवाहान्तावासंस्काराः कार्याः एवं कृतेशुद्धेन तेन संस्पर्शसं-
भोजनादिव्यवहारं कुर्यात् एवमुपपातके महापातके च कृतघटस्फोटस्य शुद्धिर्ज्ञेया इति सं-
क्षेपतः कृतघटस्फोटशुद्धिः ॥

५० अथान्त्येष्टिनिर्णयः वन्दे श्रीमदनन्ताभिधगुरुचरणौ सतांमताचरणौ ।
जननीमथान्नपूर्णं संपूर्णं सदुणैर्वन्द्याम् १ श्रीविठ्ठलं नमस्कृत्य विघ्नकक्षहुताशनम् ।
अन्त्येष्टिनिर्णयं वक्ष्ये सर्वशाखोपयोगिनम् २ तत्रान्त्यक्रियाधिकारिणः श्राद्धारम्भे
एवोक्ताः सर्वाभावे धर्मपुत्रः कार्यः तत्र पुत्राद्यधिकारिणापित्रादिकमासन्नमरणं दृष्ट्वा सा-
र्धाब्दादिप्रायश्चित्तं मोक्षधेन्वादिदानानि च तेन कारणीयानि स्वयं वा तमुद्दिश्य कर्तव्यानि
प्रायश्चित्तं- तत्र प्रायश्चित्तप्रयोगः प्रायश्चित्तप्रकरणे द्रष्टव्यः शक्तौ सखां प्रायश्चित्ता-
शदानानि च- न्तेदशदानानि कार्याणि तत्र गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति इति गोदानमत्रः सर्व-
भूताश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता । अनन्तसस्य फलदा अतः शान्तिप्रयच्छमे १ इति भूमेः
महर्षेर्गोत्रसंभूताः काश्यपस्य तिलाः स्मृताः । तस्मादेषां प्रदानेन मम पापं व्यपोह तु १ इ-
तितिलानाम् हिरण्यगर्भगर्भस्थमिति हिरण्यस्य कामधेनुपुसंभूतं सर्वक्रतुपुसंस्थितम् ।
देवानां माज्यमाहारमतः शान्तिप्रयच्छमे १ इत्याज्यस्य शरणं सर्वलोकानां लज्जायार-

क्षणं परम् । सुवेषधारिवस्त्रत्वमतः० इति वस्त्रं देयम् सर्वदेवमयं धान्यं सर्वोत्पत्तिकरं म-
हत् । प्राणिनां जीवनोपायमतः शान्तिप्रयच्छमे १ इति धान्यम् तथारसानां प्रवरः स-
दैवेश्वरसोमतः । ममतस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुडसर्वदा १ इति गुडः प्रीतिर्यतः पितृ-
णां च विष्णुशंकरयोः सदा । शिवनेत्रोद्भवं रूप्यमतः० १ इति रजतम् यस्मादन्नरसाः
सर्वे नोत्कृष्टालवणं विना । शंभोः प्रीतिकरं नित्यमतः० १ इति लवणम् भूम्यादिप्रमाणा-
नितुजननशान्तिप्रकरणे उक्तानि प्रायश्चित्तादिकर्मसु विष्णवादिनामकीर्तनात्साङ्गता
प्रायश्चित्ताद्यसंभवेऽपि मरणकाले विष्णुशिवनामकीर्तनमात्रात्सर्वपापक्षयोमुक्तिश्चेति सर्व-
पुराणादिसिद्धान्तः तथा च श्रीभागवते यस्यावतारगुणकर्मविडम्बनानि नामानिये
ऽसुविगमे विवशा गृणन्ति । तेनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयान्त्य पावृतमृतं तमजं प्रपद्ये
१ इत्यादि सुसूषुपितरं पुत्रो यदि दानं प्रदापयेत् । तद्विशिष्टं गयाश्राद्धादश्वमेधशताद-
पि १ तानि च तिलपात्रदानं ऋणधेनुमोक्षधेनुपापधेनुवैतरणीधेनूत्क्रान्तिधेनुदाना-
दीनि व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः । पुण्यकालास्तथा सर्वे यदा मृत्युरूप-
स्थितः १ आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सातु पूर्ववत् । तदभावे तु गौरे वनरकोत्तारणा-

तिलपात्रा- यवै २ शुकपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायां चोत्तरायणे । धन्यास्त्रातमरिष्य-
दिदानानि. न्ति हृदयस्थे जनार्दने १ इत्यादिवचनात् भूमूर्पोर्दानादौ शक्त्यभावे
पुत्रादिर्दद्यात् तत्र तिलपात्रदानविधिः यथा शक्तिकां स्य पात्रे ताम्रपात्रे वा तिलान्क्षि-
प्त्वा सुवर्णं च प्रक्षिप्य मम जन्मप्रभृतिमरणान्तं कृतनानाविधपापप्रणाशार्थं तिलपात्रदानं
करिष्ये विप्रं संपूज्य मम जन्मप्रभृतिमरणान्तं कृतनानाविधपापनाशार्थं मिदं तिलपात्रं स-
सुवर्णसदक्षिणं अमुकशर्मणे तुभ्यं संप्रददे तिलाः पुण्याः पवित्राश्च तिलाः सर्वकराः स्मृताः ।
शुक्लावायदिवा कृष्णाः ऋषिगोत्रसमुद्भवाः १ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
तिलपात्रप्रदानेन मम पापं व्यपोह तु २ नमोऽतिविप्रहस्ते जलं क्षिपेत् पुत्रादिस्त्वस्य जन्म-
प्रभृत्यादिसंकल्पमस्य पापं व्यपोह त्वतिमञ्चं च वदेत् ऐहिकामुष्मिकं यच्च सप्तजन्मार्जितं
ऋणम् । तत्सर्वं शुद्धिमाया तु गामेकां ददतो मम १ इति ऋणधेनुदानमन्त्रः अन्यत्सर्वसा-
मान्यगोदानवत् तद्विधिस्तु द्वितीयपरिच्छेदे उक्तः मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षं देहि जनार्दन ।
मोक्षधेनुप्रदानेन मुकुन्दः प्रीयतां मम १ इति मोक्षधेनुमन्त्रः आजन्मोपार्जितं पापं मनोवा-
क्कायकर्मभिः । तत्सर्वं नाशमाया तु गोप्रदानेन केशव १ इति पापधेनुदानमन्त्रः अथ वैतर-
वैतरणीविधिः. णीविधिः अद्ये साद्यमुकस्य मम यमद्वारस्थितवैतरण्याख्यनव्युत्तारणा-
र्थं गोदानं करिष्ये विप्रं पादप्रक्षालनवस्त्रगन्धमाल्यादिभिरभ्यर्च्य तद्धस्ते शिवा आपः
सन्तु सौमनस्यमस्तु अक्षतं चारिष्टं चास्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तिवति
कृत्वा धेनुकेतवं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महापथे । उत्तितीर्षुरहं देवि वैतरण्यै नमोस्तुते १ इति
धेनुप्रार्थ्य विष्णुरूपद्विजश्रेष्ठ भूदेव द्विजपावन । तर्तुवैतरणीमेतां कृष्णां गामं प्रददास्य इमम्

पत्नीनामैककालेभूतौसहैवदाहः पिण्डादिकंतुज्येष्ठक्रमेणपृथगेव एवंपितापुत्रयोर्भ्रात्रोश्च

लौकिकाग्निदाहयोर्दाहःसहैव पिण्डादिपितृपूर्वज्येष्ठपूर्वचपृथक् पुंभालानास्त्रीबाला-
नांचदहनेखननेचैवमेवेतिनागोजीभट्टीये रजस्वलागर्भिण्यादिमरणेसहगमनेचवक्ष्यते

मुमूर्षोःपुण्य- अथगोमयोपलिप्तभूमौकुशेषूपविष्टोदक्षिणशिराःशयितोवागोपीच-
सूक्तादिश्रवणम्. न्दनादिमृदाकृततिलकःश्रीविष्णुंस्मरन्पुण्यसूक्तंगीतांसहस्रनामा-
दिस्तोत्राणिपठेच्छृणुयाद्वा अमृतत्वप्राप्त्यर्थपुण्यसूक्तस्तोत्रादीनांपाठंश्रवणंवाकरि-
ष्येइतिसंकल्पः श्रोतुःसंकल्पाशक्तौश्रावयितास्यामुककर्मणोमृतत्वप्राप्तयेऽमुकंश्राव-
यिष्येइतिसंकल्पयेत् नानानमितिसूक्तंपुरुषसूक्तंविष्णुसूक्तमुपनिषद्वागाइत्यादिपु-
ण्यसूक्तानि रामकृष्णादिनामस्मरणेजातिमात्रस्याधिकारः ॥

५१ अथसाग्रेर्विशेषः गृह्याग्निमतोगृह्याग्निनाश्रौताग्निमतस्त्रेताग्निभिर्दाहःकार्यः
तत्रगृह्याग्निमतःश्रौताग्निमतश्चकृष्णपक्षेमरणेतदैवसायंकालाहुतीर्दर्शसायंकालपर्यन्ताः
पक्षहोमवत्सकृद्ग्रहणेनैवहुत्वापुनःसंकल्पपूर्वकंप्रातराहुतीश्चप्रतिपत्प्रातर्होमान्तास्तद्व-
देवहुत्वादर्शयागंकुर्यात् यागासंभवेआज्यंसंस्कृत्यसुचिचतुर्वारंगृहीत्वापुरोनुवाक्या-
याज्याभ्यामेकैकांप्रधानाहुतिंजुहुयात् स्मार्तेतुचतुर्गृहीताज्येनाग्नयेस्वाहेन्द्राग्निभ्यां
स्वाहेतिनाग्नैवप्रधानाहुतद्वयम् शुक्लपक्षेरात्रौमरणेसायंहोमस्यकृतत्वात्प्रातर्होममात्रमां-
कृष्यतदैवकुर्यात् नात्रपौर्णिमान्तानांदर्शान्तानांवाहोमानांमिष्टिप्रधानपूर्णाहुतीनां
वाकरणम् शुक्लपक्षेदिवामरणेतुनकस्यापिहोमस्याकर्षणम् एवंकृष्णपक्षमरणेपिदैवा-
त्पूर्णमासेष्वतिक्रमेहोमापकर्षप्रधानपूर्णाहुत्यादिकंचकृताकृतमनारब्धत्वादितिभाति
करणपक्षेऽतिक्रान्तपूर्णमासपूर्णाहुतीर्हुत्वापक्षहोमान्कृत्वादर्शपूर्णाहुतयःकार्याः अ-
श्रावरण्योरारूढेप्रमीयेतपतिर्यदि । प्रेतंस्पृष्टमथित्वाग्निंजप्त्वाचोपावरोहणम् १ घृतंच
द्वादशोपातंतूष्णींहुत्वाशवक्रिया । विच्छिन्नश्रौताग्नेर्मृतौतुप्रेताधानंकार्यम् तद्यथा
प्रेतंस्वाग्नालयेक्षिप्त्वारणीसंनिधाप्य यस्याग्नयोजुवहतोमांसकामाःसंकल्पयन्तेयजमा-
नमांसं जायंतुतेहविपेसादितायस्वर्गलोकमिमंप्रेतंनयंतित्वितियजुर्मन्त्रेणमथित्वाग्निमाय-
तनेप्रणीयद्वादशगृहीताज्येनतूष्णींहुत्वातेनदाहादिकार्यम् नष्टेष्वग्निष्वथारण्योर्नाशे
स्वामीभ्रियेतचेत् । आहरेदरणीद्वन्द्वमनोज्योतिर्ऋचाततः १ शेषंप्राग्वत् स्मार्ताग्निम-
तःस्मार्ताग्निर्यादिविच्छिन्नस्ततोयतोविच्छेदस्तावत्कालगणनयापूर्वार्धोक्तरीत्याप्राय-
श्चित्तंतदैवकुर्यात्संकल्पयेद्वा प्रायश्चित्तान्तेहोमद्रव्यंस्थालीपाकद्रव्यंचतावत्कालगणन-
यादेयम् ततोरणिपक्षेपूर्ववदरणीमन्थनम् पक्षान्तरेमुकशर्मणोग्निविच्छेदनिमित्तकंदा-
हायाग्निसिद्ध्यर्थंप्रेताधानंकरिष्येइतिसंकल्प्यायतनेसंभारान्निक्षिप्यलौकिकाग्निप्रति-
ष्ठाप्याज्यंसंस्कृत्यायाश्चेतिमन्त्रेणयस्याग्नयइतिपूर्वोक्तमन्त्रेणचहुत्वाव्याहृतिचतुष्टयंजुहु-
यात् एवमौपासनःसिद्धोभवति पत्नीमरणेप्येवमेवेतिभट्टाः एवंविधुरस्यापिश्रौताग्नि-
गृह्याग्निपरिग्रहसत्त्वेयथायथंतत्तदग्निभ्यांदाहः विधुरस्याग्निपरिग्रहोत्तरंतद्विच्छेदेपूर्वो-

क्तरीतिभ्यांतत्तदभ्योराधानम् अगृहीतगृह्याग्निकयोःसभार्यविधुरयोर्ब्रह्मचारिसमावृ-
त्तयोश्चानुपनीताविवाहितपुत्रकन्ययोश्चनिरग्निकभार्याविधवयोश्चकपालाग्निनालौकि-
काग्निनावादाहः अग्निवर्णकपालेकरीषादिनोत्पादितोभूर्भुवःस्वःस्वाहेत्याज्याहुत्या
संस्कृतोग्निःकपालाग्निः लौकिकाग्निश्चान्यजाग्निपतिताग्निमृतिकाग्निचिताश्वमेध्या-
ग्निभिन्नोग्राह्यः यस्यानयतिशूद्रोऽग्निं तृणकाष्ठहवींषिवा । प्रेतत्वंचसदातस्यशूद्रःपापेन
लिप्यते १ आहिताग्निदंपत्योःपूर्वर्पातमरणेपत्युःसर्वाग्निभिर्दाहः पश्चान्मृतभार्यायास्तु
निर्मथ्याग्निनाकपालाग्निनावा पूर्वभार्यामरणेतुतस्यापिसर्वाग्निभिर्दाहःकार्यः सर्व-
पात्राण्यपितस्यैदेयानि पश्चान्मृतस्यतुपत्युःपुनराधानेनत्रेताग्निसत्त्वेतेनदाहः आधा-
नाकरणोनिर्मथ्येनलौकिकाग्निनावेतिकेचित् याज्ञिकाचारोपिप्रायेणैवमेव अत्रनिर्णय-
सिन्धुः साग्नेःपत्नीमृतौद्वौपक्षौ पुनर्विवाहेच्छायांपूर्वाग्निभिर्भार्यादग्ध्वापुनर्दारक्रियां
कुर्यात्पुनराधानमेवचेत्येकःपक्षः दाहयित्वाग्निहोत्रेणस्त्रियंवृत्तवतींपतिः । इत्यादिव-
चनजातानिपुनर्विवाहेच्छुपराण्येव पुनर्विवाहाशक्तौनिर्मथ्याग्निनातांदग्ध्वापूर्वाग्नि-
ष्वेवाग्निहोत्रहोमेष्ट्यादिचातुर्मास्यादिकार्यम् सोमयागोनकार्यः पूर्वाश्वेकदेशेनदहेदि-
तियज्ञपार्श्वदेवयज्ञिकादयः यानितुतस्मादपत्नीकोप्याग्निहोत्रमाहरेदितिश्रुतिस्मृत्या-
दिवचनानितानिपूर्वाग्निष्वेवाग्निहोत्रपराणिनत्वपत्नीकस्याधानार्थानि अपत्नीकस्या-
धानविधायकमूलवचनाभावात् दारकर्माण्यद्यशक्तआत्मार्थमग्न्याधेयमित्यापस्त-
म्बसूत्रंतुपुनर्विवाहाशक्तौपूर्वकृतमग्न्याधेयमात्मार्थमेवस्थाप्यनपत्न्यैदद्यादित्येवंपरम्
ब्राह्मणभाष्यापरार्काशर्करामाण्डारादिमतमप्येवमेव यत्त्वपत्नीकस्याधानमाहुस्तदा-
शयनविघ्नइति इदंनिर्णयसिन्धुमतमेवयुक्तंभाति याज्ञिकानामाचारस्त्वन्तर्गृह्णववा-
हेच्छामूलकोनप्रामाण्यापादकः पुनर्विवाहाशयामर्वाग्निदानेपश्चाद्विवाहासंभवेसिन्धु-
मतेआधानाभावान्निर्मथ्याग्निरेवशरणम् केषांचिन्मतेपुनराधानम् अत्रनिर्मथ्या-
दिनापूर्वमृतभार्यादाहपक्षेपूर्वाग्नीनामुत्सर्गेष्ट्यात्यागंकृत्वापुनराधानंकृत्वाग्निहोत्रंकार्य-
मितिकेचिदाहुः एवंस्मार्ताग्निमतःपूर्वभार्यामरणोपगृह्याश्वेकदेशेनतांदहेद्वाशिष्टाग्ना
निसहोमस्थालीपाकाग्रयणानिकार्याणि अत्रसर्वत्रश्रौतस्मार्तेचकुशपत्नीविधानेनैवा-
धानादिकर्माधिकारः अनेकभार्यस्यज्येष्ठायांजीवत्यांकार्निष्ठभार्यामरणोनिर्मथ्यादि-
नातांदहेत् नश्रौतस्मार्ताग्निभिः केचित्पूर्वसर्वाग्निभिःकनिष्ठांदग्ध्वाज्येष्ठयासहपुनरा-
धानंकार्यमित्याहुस्तदग्निद्वयसंसर्गपरंमतांतरपरंवाबोध्यम् दाहकालेग्निनाशेतु यजमा-

१ सपत्नीकस्यापिदायाद्यपक्षाश्रयेणागृहीताग्नित्वंज्ञेयम् ॥ २ कपालाग्न्यादिनावेतिपाठान्तरम् ॥ ३ अत्र
मूलमेतद्वैष्टिपक्षतौ ॥ कित्वेतावदिहाप्यस्तिदग्ध्वानिमैथ्यवद्विना । उत्सर्गेष्ट्यात्यजेदमोन्पुनस्तानादधीतच ।
शवाग्नेयौवाएतेवैपत्न्यांमृतायांधार्यतेइतिकठश्रुतिः सिध्वादावेतत्पक्षानुक्तेरेकीयमतत्वमस्योक्तं इदंमतद्वयस्मा-
त्तैर्पिर्गोच्यम् ॥

नेचितारूढेपात्रन्यासेकृतेसति । वर्षाद्यभिहतेवहौचितादिस्थेकथंचन १ तदार्धदग्ध-
काष्ठानितानिनिर्मथ्यतंदहेत् ॥

५२ अथगृहात्स्मशानेशवनयनादिप्रकारः तत्रविप्रप्रेतंनगरपश्चिमद्वारेणशूद्रंदक्षि-
णद्वारेणनिःसार्यसजातीयाःशवंप्रच्छादितमुखंप्राक्शिरसंदाहदेशंनयेयुः पूर्वोक्तोग्रिः
शवाग्रेन्येननेतव्यः प्रेताग्रयोर्मध्येन्येननगन्तव्यम् सर्वेसपिण्डादयोधःकृतोपवीतामुक्त-
केशाज्येष्ठपुरःसराःप्रेतमनुगच्छेयुः प्रेतश्चनमोनदग्धव्यः निःशेषतश्चनदाह्यः शववस्त्रंच
स्मशानवासिभ्योदेयम् प्रेतश्चकेशनखादिवापयित्वासंस्नाप्यगन्धपुष्पाद्यैरलंकृतद-
ग्धव्यः दिनेमृतौदिवैवदाहोरात्रिमृतस्यरात्रावेव दिवावारात्रौवास्थितःशवःपर्युषितः
पर्युषितशवंपञ्चगव्येनस्नापयित्वाप्राजापत्यत्रयंकृत्वादहेत् मुखस्थसप्तच्छिद्राणिहिर-
ण्यशकलैराच्छादयेत् अत्रपात्रन्यासोमन्त्रवदाहादिविधिश्चस्वस्वसूत्रानुसारिश्चौत-
स्मार्तान्त्येष्टिप्रयोगेषुज्ञेयः ततोदाहान्तेघटस्फोटादिकंकार्यम् शिलाविपर्ययेपिघट-
स्फोटस्यनावृत्तिः ततश्चितामप्रदक्षिणंसर्वेपर्यावृत्यसचैलंस्नात्वाचम्यसगोत्रसपिण्डस-
मानोदकानांमातामहीमातामहयोराचार्यादेश्वदुहितृभगिन्योश्चावश्यंतिलाज्जलंदद्युः
तद्यथा वृद्धपूर्वादक्षिणामुखाअमुकगोत्रनामाप्रेतस्तृप्यत्वितिमन्त्रेणाञ्जलिनासकृत्पा-
षाणेशिञ्चेयुः अत्रस्नानोदकदानेऽपनःशोशुचदधर्मितमन्त्रेण स्नानमेवतेनमन्त्रेणेत्यन्ये
स्त्रीणांतुमन्त्रोनास्ति मातुलपितृष्वसृमातृष्वसृस्वस्त्रीयश्चशुरमित्रयाजकादीनामुदक-
दानंकृताकृतम् करणपक्षेपिनाश्मन्येवेतिनियमः ब्राह्म्यब्रह्मचारिपतितत्रतिक्लीबचो-
राश्चनोदकंदद्युः तत्रब्राह्म्यायथाकालमुपनयनहीनाः व्रतिनःप्रक्रान्तप्रायश्चित्ताः चो-
राःसुवर्णतत्समद्रव्यापहारिणः ब्रह्मचारिभिर्मातापितृपितामहमातामहगुर्वाचार्यादी-
नामुदकदानंकार्यम् प्रक्रान्तप्रायश्चित्तैस्तुतदन्तेउदकदानंत्रिरात्राशौचंचकार्यम् ब्रा-
ह्म्यादिभिःप्रेतस्पर्शवहनदाहपिण्डादिकर्मापनकार्यम् अन्याभावेब्रह्मचार्यपिपित्रादे-
र्दाहमाशौचंकुर्यात् कर्मलोपस्तुनास्तीत्युक्तम् इदंचोदकदानमेकवाससापसव्येनैव उ-
दकदानोत्तरंपुनःस्नात्वावस्त्राणिनिष्पीड्यकुलवृद्धाःपुत्रादीन्पूर्वेतिहासैःसमाश्वास्यवि-
प्रानुमत्याकनिष्ठानुक्रमेणगृहंगत्वानिम्बपत्राणिशनैर्भक्षयित्वाचम्याभ्युदकगोमयादी-
न्स्पृष्टाद्वाराश्मनिपदंनिधायगृहंप्रविशेयुः निम्बपत्रभक्षणंकृताकृतम् ततस्तद्दिनेउप-
आशौचेभोज- वसेयुः उपवासाशक्तावयाचितलब्धेनान्यगृहपक्वेनैकेनैवहविष्यान्ने-
नादिनियमाः नवर्तेरन् तत्राशौचमध्येमाषमांसापूपमधुरलवणदुग्धाभ्यङ्गताम्बूल-
क्षाराणिवर्ज्यानि क्षाराणितु तिलमुद्गादृतेशैम्ब्यंसस्येगोधूमकोद्रवौ । धान्याकंदेवधा-
न्यंचशमीधान्यंतथैवच १ स्विन्नधान्यंतथापण्यंमूलंक्षारगणःस्मृतः । केचित्सैन्धवंभ-
क्ष्यमित्याहुः आदर्शस्त्रीसङ्गयूतादिहसनरोदनोच्चासनानिनित्यंत्यजेयुः बालवृद्धातुर-

वर्जितृणकटास्तीर्णभूमौ पृथक्शयीरन् नकम्बलाद्यास्तीर्णभूमौ मार्जनादिरहितमेव
 स्नानम् अस्थिसंचयनादूर्ध्वभार्यापुत्रव्यतिरिक्तानां शय्यासनादिभोगोस्त्येव स्त्रीसं-
 अस्थिसंचयनम्. गस्तुनास्ति अस्थिसंचयनंतुसमन्नाग्निदाहदिनादारभ्यप्रथमदि-
 नेद्वितीयेतृतीयेचतुर्थेसप्तमेनवमेवागोत्रजैःसहस्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेणकार्यम् तत्रद्विपाद-
 त्रिपादनक्षत्राणिकर्तुर्जन्मनक्षत्रंचवर्ज्यम् संभवेर्कभौममन्दवारावर्ज्याः पालाशदाहा-
 स्थिदाहयोःसद्यःसंचयनम् अस्थिनांगङ्गाभसितीर्थान्तरेवाप्रक्षेपः तद्विधिर्वक्ष्यते अर-
 ण्येवृक्षमूलेनिखननंवा अस्थीन्यन्यकुलस्थस्यनीत्वाचान्द्रायणंचरेत् । दययान्यस्या-
 पिनयनेमहापुण्यम् अस्थिनांश्वसूकरशूद्रादिस्पर्शेष्वगव्यशालग्रामतुलस्युदकैःप्रोक्ष-
 णम् आशौचमध्येस्वगोत्रजैःसहभोक्तव्यंतच्चदिवैव भोजनंचमृन्मयेपुपुर्णपुटकेषुवाका-
 र्यम्.नतुधातुपात्रेषु दाहदिनादारभ्यदशपिण्डादशदिनमध्येदर्भास्तीर्णभूमावमन्त्रकं
 दशाहकृत्यम्. देयाः क्षत्रियादीनानंवपिण्डानर्वादिनान्तंदशमपिण्डस्त्वाशौचा-
 न्त्यदिने प्रथमेऽह्नियोदेशोयश्चकर्तार्यच्चतण्डुलादिद्रव्यंचोत्तरीयशिलापाकपात्रा-
 दितदेवदशाहान्तम् एतदन्यतमव्यस्येयतोव्यत्ययस्ततःपुनरावृत्तिः शिलाविपर्यये
 पिण्डस्फोटादेर्नावृत्तिरित्युक्तेलौकिकशिलाग्रहणम् तेनपिण्डदानतिलाअल्यादिक-
 सैवावृत्तिर्नदाहस्य केचिदाचार्यविपर्ययेप्यावृत्तिमाहुः यत्रपुत्रादिमुख्यकर्तुरसन्निधा-
 नादमुख्याधिकारिणापिण्डदानाक्रियारब्धातत्रमध्येपुत्रादिसन्निधानेप्यमुख्यकर्त्रैव
 दशाहान्ताक्रियासमापनीया एकादशाहादिकंतुपुत्रादिमुख्येनैव समन्त्रकदाहमात्रे
 ऽन्येनकृतेतुपिण्डदानादिदशाहकृत्यंसन्निकृष्टमुख्येनैवकार्यमितिमिताक्षरादयः अन्ये-
 तुसगोत्रोऽसगोत्रोवायःसमन्त्रकदाहकर्तासएवदशाहकृत्यसंकुर्यादित्याहुः पत्न्याःकर्तृत्वे
 रजोदर्शनेजातेसातदन्तेकुर्यात् कर्तुरस्वास्थ्येन्येनसर्वाःक्रियाःपुनःकार्याः पिण्डद्रव्ये-
 षुतण्डुलामुख्याः तदभावेफलमूलशाकतिलमिश्रसक्तवोपि प्रेतश्राद्धेषुपितृशब्दस्वधा-
 शब्दानुशब्दाःपुष्पधूपदीपदानादौमन्त्राश्चनवाच्याः त्र्यहाशौचेपर्णशरदाहादौप्रथमे
 दिनेएकःपिण्डः द्वितीयेचत्वारः तृतीयेपञ्चेतिक्रमोबोध्यः पुत्रेणपर्णशरदाहेकृतेतुतस्यद-
 शाहाशौचात्तेनत्र्यहमध्येपिण्डसमाप्तिर्नकार्या शिरस्त्वाद्येनपिण्डेनप्रेतस्यक्रियतेसदा ।
 द्वितीयेनतुकर्णाक्षिनासिकाः तृतीयेनकण्ठस्कन्धभुजवर्क्षांसि चतुर्थेननाभिलिङ्गगु-
 दानि पञ्चमेनजानुजङ्घपादम् षष्ठेनमर्माणि सप्तमेननाड्यः अष्टमेनदन्तलोमानि नव-
 मेनवीर्यम् दशमेनतुपूर्णत्वंतुसताक्षुद्विपर्ययः । जलंदशाहमाकाशेस्थाप्यक्षीरंचमृन्मये
 १ प्रेताश्रस्त्राहीत्युदकम् इदंपिबेतिचक्षीरम् इदंचकृताकृतम् ततःप्रेतोपकृतयेदशरात्र-
 मस्त्रिण्डितम् । कुर्यात्प्रदीपंतैलेनवारिपात्रंचमार्तिकम् १ भोज्याद्भोजनकालेतुभक्तमु-
 ष्टिंचनिर्वपेत् । नामगोत्रेणसंबुद्ध्याधरिज्यांपितृयज्ञवत् २ भूलोकात्प्रेतलोकंतुगन्तुं
 श्राद्धंसमाचरेत् । तत्पाथेयंहिभवतिमृतस्यमनुजस्यच ३ अथदशाहमध्येदर्शपातेनिर्ण-

यः पिण्डदानादौप्रारब्धेयदिमध्येदर्शप्राप्तिस्तदामातापितृव्यतिरिक्तानांसर्वदशाहकृ-
 दशाहमध्ये- समाकृष्यदर्शएवसमापनीयम् मातापितृविषयेतुत्र्यहमध्येदर्शपातेना-
 दर्शपाते. पक्षः त्रिरात्रात्परंदर्शपातेतुपित्रोरपिसर्वदर्शएवसमापनीयमितिके-
 चित् अन्येतुत्रिरात्रोर्ध्वमपिदर्शपातेऔरसपुत्रेणपित्रोस्तत्रसमाप्तिर्नकार्येत्याहुः अत्र
 देशाचाराद्व्यवस्थेतिसिन्धवादयः यदिदैवाहर्शात्पूर्वपिण्डदानादितत्रनारब्धंतदादा-
 हमात्रेसमभ्रकेजातेपिनदर्शतत्रसमाप्तिर्नियमइतिभाति दर्शोत्तरमेवतत्रारम्भसमाप्ति-
 संभवेन द्विरैन्दवेतुकुर्वाणःपुनःशावंसमश्रुतइत्युक्तदोषाप्रसक्तेः एवंदर्शपकृष्यतत्रस-
 माप्तावप्याग्निपिण्डदातुर्दशाहमाशौचमस्त्येव पुत्रादेःसपिण्डस्यतुमुतराम् दशाहमेत-
 पिण्डान्प्रदायास्तात्वाभुक्तावसपिण्डस्यात्रिरात्रोपवासः सपिण्डस्योपवासएकः मत्या
 द्विगुणम् प्रेतकृत्यंकुर्वतासंचयनादर्वाक्स्त्रीसङ्गेकृतेचान्द्रायणम् ऊर्ध्वकुच्छत्रयम् अ-
 न्येषामाशौचिनांसंचयनादर्वाक्त्रिरात्रंतदुत्तरमेकोपवासः ॥

५३ अथनवश्राद्धम् प्रथमेद्वितीयेचपञ्चमेसप्तमेतथा । नवमैकादशेचैवतन्नवश्रा-
 द्धमुच्यते १ नवश्राद्धानिपञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः । आपस्तम्बाःषडित्याहुर्विभा-
 षालितरेषुहि २ पञ्चपक्षेएकादशाहेनवश्राद्धंनकार्यम् एतान्येवविप्रमश्रद्धानीत्यु-
 च्यन्ते नवश्राद्धानिदशाहान्तर्नवमिश्रंतुवत्सरइत्यन्यत्र अकृत्वातुनवश्राद्धंमेतत्वाग्नैव
 मुच्यते । नवश्राद्धंत्रिपक्षंचषाण्मासंमासिकानिच । नकरोतिसुतोयस्तुतस्याधःपि-
 तरोगताः १ अर्घ्यहीनमधूपंचगन्धमाल्यविवर्जितम् । नवश्राद्धममंत्रस्यादवनेजनव-
 र्जितम् २ आशिपोद्विगुणादर्भाजयाशीःस्वस्तिवाचनम् । पितृशब्दःस्वसंबन्धःशर्म-
 शब्दस्तथैवच ३ पात्रालम्भोवगाहश्चउल्मुकोल्लेखनादिकम् । तृप्तिप्रश्नश्चविकिरःशे-
 षप्रश्नस्तथैवच ४ प्रदक्षिणाविसर्गश्चसीमान्तगमनंतथा । अष्टादशपदार्थाश्चप्रेतश्राद्धे
 विवर्जयेत् ५ तिलोसीतिमन्त्रेस्वधानमःपितृशब्दानवाच्याः किंतुप्रेतशब्दोहेनतूष्णीं
 वातिलावपनम् तूष्णीमर्घ्यदानम् अमुष्मैस्वाहेतिप्रेतनाम्नापाणिहोमः बहुचानांसर्वै-
 कोद्दिष्टेष्वशौकरणमस्येव अन्यशाखिनांतुर्तन्निषेधः नान्नैकःपिण्डः निनयनमन्त्रेऊहः
 अनुमन्त्रणादिकंत्वमन्नकम् अभिरम्यतामितिविसर्जनम् एवंनवश्राद्धवर्ज्यैकोद्दिष्टेषु
 नवश्राद्धंत्वमन्नकंसर्वमितिनारायणवृत्तिः उत्तानंस्थापयेत्पात्रमेकोद्दिष्टेसदाबुधः । न्यु-
 ङ्तुतुपार्वणेकुर्यात्तस्योपरिकुशानन्यसेत् १ सपिण्डीकरणान्तानिप्रेतश्राद्धानिलौकि-
 काग्नाविशाश्वलायनमतम् नवश्राद्धानिसंभवेऽन्नेनकुर्यादन्यथामात्रेण विघ्नेतु नवश्रा-
 द्धंमासिकंचयद्यदन्तरितंभवेत्तत्तदुत्तरश्राद्धेनसहतत्रेणकार्यम् शावेआशौचान्तरमा-
 सौनवश्राद्धानिकुर्यादेव सहगमनेतु नवश्राद्धानिभिन्नानिसपिण्डीकरणंपृथक् । ए-
 कएववृषोत्सर्गोर्गौरेकातत्रदीयते १ शूद्रस्यामन्नकंसर्वद्विजवन्नान्नैवकार्यमितिस्पृश्य-
 सारः अत्रवयोधिकमरणेतत्कनिष्ठानांसपिण्डानां दशमेहनिष्पुण्डनंकेचिदाहुः माता-

दशमेहनिमु- पित्राचार्येषुमृतेषुनियमेनदशमेहनिमुण्डनम् एवंभर्तरिमृतेस्त्रियाअ-
ण्डनम्. पिमुण्डननियमः पुत्राणांसर्वेषांदाहकर्तुंश्चदाहाङ्गभूतप्रथमदिनेदशम-
दिनेचमुण्डनम् अत्रदेशाचाराद्यवस्था अत्ररात्रिमृतस्यरात्रौदाहेपिप्रातरेवमुण्डनमि-
त्युक्तम् ततोदशमेहनिपूर्ववस्त्रशुद्धिगृहशुद्धिचकृत्वागौरसर्षपतिलकल्केनसशिरःस्ना-
नंकृत्वानववस्त्रेपरिधायपरिहितवस्त्राणिप्रेतवस्त्राणिचान्त्यजेभ्यआश्रितेभ्यश्चदत्त्वासु-
वर्णादीनिमङ्गलवस्तूनिस्पृष्ट्वागृहंप्राविशेत् ॥

५४ अथास्थिक्षेपविधिः तत्रार्दासंचयनदिनेऽस्थिस्थापनप्रकारः प्रेतस्थानेर्बलि
दत्त्वाक्षीरेणाभ्युक्ष्यवाग्यतः । प्रेतस्यास्थीनिगृहीयात्प्रधानाङ्गोद्भवानिच १ पञ्चग-
व्येनसंस्नाप्यक्षौमवस्त्रेणवेष्ट्यच । प्रक्षिप्यमृन्मयेभाण्डेनवेसाञ्छादनेशुभे २ अरण्येवृ-
क्षमूलेवाशुद्धेसंस्थापयेदथ । सूक्ष्मान्यस्थीनितद्गस्मनीत्वातोयेविनिक्षिपेत् ३ ततः
संमार्जनंभूमेःकर्तव्यंगोमयाम्बुभिः । पूजांचपुष्पधूपार्घ्यर्वालिभिःपूर्ववच्चरेत् ४ तत्स्था-
नाच्छनकैर्नीत्वातीर्थेवाजाह्वीजले । कश्चिच्चप्रक्षिपेत्पुत्रोर्दाहित्रावासहोदरः ५ या-
तुःकुलंपितृकुलंवर्जयित्वानराधमः । अस्थीन्यन्यकुलस्थस्यनीत्वाचान्द्रायणंचरेत् ६
गङ्गातोयेपुनर्यस्यास्थिक्षिप्यतेशुभकर्मणः । नतस्यपुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्सनातनात् ७
अस्तंगतेगुरौशुक्रेतथाममिमलिल्लुचे । गङ्गायामास्थिनिक्षेपंकुर्यादितिगौतमः ८ द-
शाहान्तरस्थिप्रक्षेपेतुनास्तादिदोषः दशाहाभ्यन्तरेयस्यगङ्गातोयेस्थिमज्जति । गङ्गा-
यामरणंयादृक्तादृक्फलमवाप्नुयात् ९

५५ अथतीर्थस्थिक्षेपंकर्तुंतत्पूर्वाङ्गविधिः यत्रास्थीनिनिखातानितांभूमिसचैलस्ना-
नपूर्वकंपृथग्गोमूत्रादिभिःप्रोक्षयेत् तत्रगायत्र्यागोमूत्रेण गन्धद्वारामितिगोमयेन अ-
प्यायस्वेतिक्षीरेण दधिक्राव्णइतिदध्ना घृतंमामक्षइतिघृतेन उपसर्पेतिचतसृणामृचांश-
ङ्कःपितरस्त्रिष्टुप् भूपार्थनखननमृदुद्धरणास्थिग्रहणेषुक्रमेणविनियोगः ताभिर्ऋग्भिः
क्रमेणास्थिग्रहणांतानिकर्माणिकृत्वास्वयंजलाशयेगृह्योक्तविधिनास्नायात् ततोस्थि-
शुद्धिकुर्यात् सायथा अस्थीनिस्पृष्ट्वेतोन्विद्रामितितृचावृत्त्यापञ्चगव्यैःस्नात्वास्पृष्ट्वैवद-
शस्नानानिकुर्यात् तत्रगायत्र्यादिपञ्चमत्रैर्गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःस्नानानिकृत्वा
देवस्यत्वेतिकुशोदकेन मानस्तोकेतिभस्मना अश्वक्रान्तेरथक्रान्तेइतिमृदा मधुवाता-
इतिमधुना आपोहिष्टेतिशुद्धोदकेनचस्नायात् एवंदशस्नानानिकृत्वाऽस्थनांकुशैर्मार्ज-
नंकुर्यात् तत्रमन्त्रः अतोदेवाइत्यृक् अथसप्तमूक्तानि एतोन्विद्रं० ३ शुचीवो० ३ न-
तमंहोन० ८ इतिवाइति० १३ स्वादिष्टयेति० १० ममाग्नेवर्चो० ९ कद्रुद्रायप्र० ९
ततोयदीयान्यस्थीनितस्यकृतसपिण्डीकरणस्यपार्वणविधिनाश्राद्धमस्थिप्रक्षेपाङ्गभूतं
हिरण्येनकुर्यात् सक्तुनाचपिण्डदानम् दशाहान्तरास्थिक्षेपकरणेएकोहिष्टविधिनाश्रा-
द्धम् तर्तस्तलतर्पणंकृत्वापञ्चगव्यपञ्चामृतशुद्धोदकैरस्थीनिप्रक्षालययक्षकर्मदेना-

लिप्यपुष्पैः प्रपूज्याऽजिनकम्बलदर्भभूर्जपत्रशाणपट्वस्त्रताडपत्राणां क्रमेण सप्तधा संवे-
 ष्यताम्रसंपुटे स्थापयेत् तत्र यक्षकर्दमलक्षणम् द्वादशकर्षचन्दनं कुङ्कुमं च षट्कर्षः कर्पूरश्च-
 त्तुः कर्षाकस्तूरीचैतेषां मेलनाद्यक्षकर्दमः ततोऽस्थिषु हेमरौप्यखण्डानि मौक्तिकप्रवालनी-
 लमणींश्च प्रक्षिप्य स्वसूत्रोक्तविधिना स्थण्डिलाग्रिप्रतिष्ठादिकृत्वा षोत्तरशतं तिलाज्या-
 हुतीर्जुहुयात् उदीरतांशं खः पितरस्त्रिष्टुप् अस्थिप्रक्षेपाङ्गितिलाज्यहोमे विनियोगः उ-
 दीरतामिति सूक्तस्य चतुर्दश ऋग्भिः प्रत्यृचमाहुतिरित्येवं सूक्तस्य सप्तावृत्तिभिरवशिष्टद-
 शाहुतीः प्रथमऋगावृत्त्येत्येव षोत्तरशतं तिलाहुतीर षोत्तरशतमाज्याहुतीश्च जुहुयात्
 सवेष्टनास्थिसमुच्चययुतं ताम्रसंपुटमादाय तीर्थगच्छेत् तत्र नियमाः सूत्रपुरीषोत्सर्गकाले
 आचमनकाले च नास्थीनि धारयेत् शूद्रयवनान्यजादिकांस्वहीनजातिमस्थिधारणका-
 लेन स्पृशेदितिकाशीखण्डे ततस्तीर्थप्राप्य तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं स्नानादिविधायान्स्थी-
 नि स्नापयित्वा मुकगोत्रस्यामुकशर्मणो ब्रह्मलोकादिप्राप्तयेऽमुकतीर्थे स्थिप्रक्षेपमहं करि-
 ष्ये इति संकल्प्य पलाशपर्णपुटे पञ्चगव्येनास्थीन्यासि च्यहिरण्यशकलमाल्यघृततिलमि-
 श्रितास्थीनि मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणां दिशमवेक्षमाणो नमोस्तु धर्मायेति वदंस्तीर्थे प्रविश्य
 नाभिमात्रजले स्थित्वासमेप्रीतोऽस्तिवत्युक्त्वा तीर्थे क्षिपेत् ततः स्नात्वा जलाद्बहिरागत्य
 सूर्यदृष्टा हरिं स्मृत्वा विप्राय यथाशक्ति रजतं दक्षिणां दद्यात् ॐ मुकस्यास्थिप्रक्षेपः कृतस्त-
 त्साङ्गता र्थरजतमिदं तुभ्यं संप्रददे इति इत्यस्थिप्रक्षेपप्रकारः ॥

५६ अथैकादशाहकृत्यम् एकादशाहे प्रातरुत्थाय गृहानुलेपनं कृत्वा स्पृष्टसर्ववस्त्र-
 क्षालनपूर्वकं सर्वसपिण्डानां सचैलस्नानान्ते संध्यापञ्चमहायज्ञादिकर्मणि शुद्धिः एकाद-
 शाहे सङ्गवकाले स्नानाच्छुद्धिरितिकेचित् एकादशाहे पुत्रादेः कर्तुरपि पञ्चमहायज्ञाद्यधि-
 कारः सपिण्डानां दर्शवार्षिकश्राद्धेष्वप्यधिकारः नान्दीश्राद्धमात्रं चतुःपुरुषसपिण्डैः
 सपिण्डीकरणात्प्राक्नकार्यम् ततो दशाहकर्मकारी अमुख्यः कर्ता मुख्यो वा पुत्रादिः क-
 र्ता वृषोत्सर्गाद्येकादशाहिकं सर्वकर्म कुर्यात् एकादशाहे प्रेतस्य स्यनोत्सृज्यते वृषः । प्रेत-
 वृषोत्सर्गः. त्वंसुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि १ अत्र स्वयमेव सर्वं कुर्यान्न तु काम्यवृ-
 षोत्सर्गवदाचार्यवरणम् अयं गृहे न कार्यः अयं द्वादशाहेऽप्युक्तः कचिन्मृताहेऽप्युक्तः वि-
 षुवद्वितये चैव मृताहेवान्धवस्य चेति वत्सराभ्यन्तरेऽपि त्रोटवृषस्योत्सर्गकर्मणि । वृद्धिश्रा-
 द्धं न कुर्वीत तदन्यत्र समारभेत् १ वृषलक्षणं तु लोहितोयस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
 श्वेतः खुरविषाणाभ्यां सनीलो वृष उच्यते १ अथवा श्वेतवर्णस्य मुखपुच्छादिश्यामत्वे नी-
 लवृषत्वम् यद्वासर्वश्यामस्य मुखादिश्वेतत्वे नीलवृषत्वम् केचित् वृषाभावे मृद्भिः पिष्टैर्वा वृ-
 षं कृत्वा होमादिविधिना वृषोत्सर्ग इत्याहुः यथोक्ता लाभे यथा लाभो द्विवर्ष एकवर्षो वा वृ-
 षो वर्षाधिकाश्च तत्स एकावावत्सतरीत्यात् प्रयोगस्तु स्वस्वसूत्रानुसारी ग्राह्यः सव्येन पा-
 णिना पुच्छं समादाय वृषस्य तु । दक्षिणेनाप आदाय सतिलाः सकुशास्ततः १ प्रेतगोत्रं स-

मुञ्चार्थमुक्तस्मैवृषणमयादत्तस्तन्तारयत्विदन्सहेमजलंभूमावुत्सृजेत् विधारयेन्नतं
 कश्चिन्नचकश्चनवाहयेत् । नदोहयेच्चतां धेनुं न च कश्चन बन्धयेत् १ पतिपुत्रवत्याः सुवा-
 सिन्यान् वृषोत्सर्गः तत्स्थाने एकापयस्विनीगौर्देया पतिपुत्रयोरन्यतराभावे तु स्त्रीणाम-
 पि वृषोत्सर्गः सहगमने तु स्त्रीणां वृषोत्सर्गस्थाने गौरेव वृषोत्सर्गसाङ्गता र्थतिलोदकुम्भधे-
 नुवस्त्रहिरण्येति पञ्चदानानि आशौचान्तरं चेदेकादशाहे प्राप्नोति तदा वृषोत्सर्गादिक-
 माद्यमासिकं शय्यादिदानानि च कुर्यादेव एवं कृते वृषोत्सर्गे फलं वाजिमसोदितम् । यमु-
 दिश्योत्सृजेन्नीलं सलभेत पराङ्गतिम् १ वृषोत्सर्गः पुनात्येव दशातीतान्दशापरान् । इ-
 ति वृषोत्सर्गः अथैकादशाहेमहैकोदिष्टम् इदं च महैकोदिष्टं षोडशश्राद्धेभ्योभिन्नमेव अ-
 महैकोदिष्टम् । तएवेदं करिष्यमाण सर्वैकोदिष्टप्रकृतिभूतमित्युच्यते इदं च पाकेनैव अ-
 त्सत्तिसंभवे विप्रोभोजयितव्यः असंभवेऽग्नौ होमः ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेथ-
 वा । इत्युक्तेः श्मश्रुकर्मतु कर्तव्यं न खच्छेदस्तथैव च । स्नपनाभ्यजने दद्याद्विप्राय विधि-
 पूर्वकम् १ ततः क्षणपाद्याध्यासनगन्धपुष्पाच्छादनान्येव दद्यात् नात्र धूपदीपौ एको-
 दिष्टदेवहीनमित्युक्तेरेकएव विप्रः दिवैव च निमग्नं एकमर्घ्यपात्रम् स्वधाशब्दनमः श-
 ष्ढपितृशब्दान सन्ति तेन प्रतः प्रेत इमां लोकां नृणां याहि न इति मन्त्रो होर्घ्यपात्रे नाभिश्च-
 वणम् सर्वप्राचीना वीतिनैव कार्यम् देवकार्याभावात् अग्नौ करणविकल्पः तत्र च पाणि-
 होमेपिन तस्य भक्षणं किं त्वग्नौ प्रक्षेपः एकएव पिण्डः अनुमन्त्रणादिसर्वममन्त्रकम् स्वदित-
 मिति तृप्तिप्रश्नः कात्यायनानाम् अक्षय्यस्थाने उपतिष्ठतामिति वदेत् अभिरम्यतामिति-
 विसर्जनम् अभिरताः स्मेति विप्रप्रतिवचनम् श्राद्धशेषभोजनं नास्ति अन्ते स्नानम् नव-
 श्राद्धैकोदिष्टे तु सर्वममन्त्रकमित्युक्तम् विप्राभावे त्वग्नावेकोदिष्टं यथा अग्नौ पायसं श्रपयि-
 त्वा ज्यभागान्तेऽग्रेऽग्रे श्राद्धप्रयोगं कृत्वा अग्नौ प्रेतमावाह्यगन्धाद्यैः संपूज्य पृथ्वीते पात्रमि-
 त्यादिना अन्नं संकल्प्योदीरतामवर इत्यष्टाभिश्चतुरावृत्ताभिर्ऋग्भिर्द्वात्रिंशदाहुतीर्हुत्वा पि-
 ण्डदानादि श्राद्धं समापयेदिति एवमेतदेकोदिष्टं स्त्रीणामपि अथाद्यमासिकम् तस्य मासा-
 दौ मासिकं कार्यमिति वचनान्मृताहोमुख्यः कालः सचाशौचप्रतिबन्धादतिक्रान्त इति
 आद्यमासि- तदन्ते एकादशे हितत्कार्यम् अतएव ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनले-
 कादिविचारः. थवा । पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदिह १ इति प्रथममासिकार्थद्वि-
 तीयावृत्तिरुक्ता अत्र च द्विरावृत्तिर्भवेदिहेत्युक्तिः षोडशमासिकानां सपिण्ड्यधिकारार्थ-
 मपकृष्य कर्तव्यानां द्वादशाहादौ करणपक्षे योज्या तेषामेकादशाह एव करणपक्षे तु षोडश-
 मासिकानां षोडशावृत्तय एकं महैकोदिष्टमिति सप्तदशावृत्त्यापत्त्या द्विरावृत्तिर्भवेदिहेत्यु-
 क्तेरसङ्गतेः तथा च सपिण्ड्यधिकारार्थपकृष्याणां मासिकानां द्वादशाहे करणे एकादशाहे-
 महैकोदिष्टोत्तरमतिक्रान्तमाद्यमासिकं करिष्य इति संकल्प्याद्यमासिकमात्रमन्नेनामेनवा
 विप्रैर्दत्तं बटौवाप्रेतमावाह्यकार्यम् नत्वाद्यमासिकस्याग्नौ होमः पुनश्च भोजयेद्विप्रमिति वि-

शेषवचनात् इत्थंचमहैकोद्दिष्टमेकमाद्यमासिकमेकमिसेकोद्दिष्टस्यद्विरावृत्तिः स्पष्टैव ये
त्वाद्यमासिकातिरेकेणमहैकोद्दिष्टस्यैवद्विरावृत्तिवदन्तितेभ्रान्ताः अत्रकेचिदाद्याब्दि-
कस्यापिमृताहएवकालइतितस्याप्यतिक्रान्तत्वादेकादशाहेआद्यमासिकमाद्याब्दिकंच
तन्नेणकरिष्यइतिसंकल्प्यद्वयमपितन्नेणकार्यमित्याहुः अन्येतुमासादौमासिकंकार्यमा-
ब्दिकंवत्सरेगते इतिवचनाद्वितीयवर्षारम्भेप्रथमाब्दिकमितिनाब्दिकस्यैकादशाहेऽनु-
ष्ठानमित्याहुः एवंत्रिपक्षेसपिण्डीकरणपक्षेएकादशाहेआद्यमासिकमूनमासेऊनमासि-
कंद्वितीयमासारम्भेद्वितीयमासिकंपक्षत्रयेत्रैपक्षिकंचैकोद्दिष्टविधिनाकृत्वावशिष्टद्वादश-
मासिकान्यपकृष्यतथैवकृत्वासपिण्डीकरणम् एवंपक्षान्तरेषूह्यम् एकादशाहेत्रतेणषो-
डशमासिकापकर्षपक्षेमहैकोद्दिष्टोत्तरंदेशकालौसंकीर्त्यातिक्रान्तमाद्यमासिकंसपिण्ड्य-
धिकारार्थमपकृष्योनमासिकादीन्यूनाब्दिकान्तानिपञ्चदशमासिकानिचतन्नेणैको-
द्दिष्टेनविधिनाकरिष्यइतिसंकल्प्यतन्नेणषोडशापिकुर्यात् केचिन्मतेत्वतिक्रान्तेआद्य-
मासिकाद्याब्दिकेऊनमासिकादीनिचेसादिसंकल्पः मासिकानितु आद्यमासिक-
म् १ ऊनमासिकम् २ द्वितीयमासिकम् ३ त्रैपक्षिकम् ४ तृतीयमासिकम् ५ चतुर्थ-
मासिकम् ६ पञ्चममासिकम् ७ षष्ठम् ८ ऊनषाण्मासिकम् ९ सप्तममासिकम् १० अ-
ष्टमम् ११ नवमम् १२ दशमम् १३ एकादशम् १४ द्वादशम् १५ ऊनाब्दिकम् १६
चेतिक्रमेणज्ञेयानि अथैकादशाहेरुद्रगणश्राद्धम् तच्चैकादशरुद्रोद्देशेनरुद्ररूपप्रेतोद्देशेन

रुद्रगणश्राद्धं वा रुद्रोद्देशपक्षेसव्येन रुद्ररूपप्रेतोद्देशेपक्षेऽपसव्येन वीरभद्रः १ श-
वसुगणश्राद्धं च. ऋभुः २ गिरीशः ३ अर्जकपात् ४ अर्हर्षुध्यः ५ पिनाकी ६ अ-

पराजितः ७ भुवनाधीश्वरः ८ कपाली ९ स्थाणुः १० भगः ११ इत्येकादशरुद्राः
अत्रशक्तेनैकैकरुद्रनाम्नैकोविप्रइत्येकादशविप्राभोज्याः अशक्तेनतुसर्वोद्देशेनैकएववि-
प्रोभोज्यः आमाम्नान्येकादशैकंवामानंदेयम् अत्रश्राद्धेपिण्डदानार्घ्याग्नौकरणविकि-
राणामभावः एवमेवाष्टवसुश्राद्धम् एतच्चकृताकृतम् वसुनामान्यप्यन्यत्र एतदेकाद-
शाहकृत्यंयहाशौचेचतुर्थदिनेकर्तव्यम् द्वितीयदिनेप्रथमदिनेवास्थिसंचयनम् प-
ञ्चमदिनेसपिण्डीकरणम् अत्रैकादशाहेद्वादशाहेवापददानानिकार्याणितेनप्रेतस्यमा-

पददानादि.

गैसुखगतिः आसनोपानहच्छत्रंमुद्रिकाचकमण्डलुः । यज्ञोपवीताज्य-
वस्त्रंभोजनंचान्नभाजनम् १ दशकंपदमेतत्स्यात्पदान्येवंत्रयोदश । देयानिवायथाश-
क्तितेनासौप्रीणितोभवेत् २ अन्नंचैवोदकुम्भंचोपानहौचकमण्डलुः । छत्रंवस्त्रंतथाय-
ष्टिलोहदण्डंचदापयेत् ३ अग्नीष्टिकांप्रदीपंचतिलांस्ताम्बूलमेवच । चन्दनंपुष्पमा-
लांचोपदानानिचतुर्दश ४ वैतरणीधेनूत्क्रान्तिधेनुमोक्षधेन्वादिदानानिगोभूम्यादि-
दशदानानितिलपात्रदानादीनिमरणकालेनकृतानिचेदेकादशाहादौपुत्रादिभिःप्रेतो-
द्देशेनकार्याणि अश्वंरथंगजंधेनुमहिषींशिविकादिकम् । शालग्रामंपुस्तकंचकस्तूरीकुङ्कु-

मादिकम् १ दासीरत्नभूषणादिशय्याच्छत्रंचचामरम् । दद्याद्विज्ञानुसारेणप्रेतस्तत्त-
त्सुखंलभेत् २

५७ अथशय्यादानम् एकादशाहेशय्यायादानेएषविधिःस्मृतः । तेनोपभुक्तंय-
त्किंचिद्वस्त्रवाहनभाजनम् १ यद्यदिष्टंचतस्यासीत्तत्सर्वपरिकल्पयेत् । प्रेतंचपुरुषैर्म-
तस्यांसंस्थापयेत्तदा २ पूजयित्वाप्रदातव्यामृतशय्यायथोदिता । तस्माच्छय्यांसमा-
साद्यसारदारुमयीदृढाम् ३ दन्तपत्राचितांरम्यांहिमपट्टैरलंकृताम् । हंसतूलिप्रतिच्छ-
न्नांशुभगण्डोपधानिकाम् ४ प्रच्छादनपटीयुक्तांगन्धधूपादिवासिताम् । उच्छीर्षिकेष्टृ-
तभृतंकलशंपरिकल्पयेत् ५ ताम्बूलकुङ्कुमक्षोदकर्पूरागरुचन्दनम् । दीपिकोपानहच्छ-
त्रचामरासनभाजनम् ६ पार्श्वेषुस्थापयेद्भक्त्यासप्तधान्यानिचैवहि । शयनस्थस्यभव-
तियदून्यदुपकारकम् ७ भृङ्गारकरकाद्यंतत्पञ्चवर्णवितानकम् । संपूज्यद्विजदाम्पखं
नानाभरणभूषितम् ८ उपवेश्यतुशय्यायामधुपर्कंततोवदेत् । दानमन्त्रस्तु यथानकृष्ण-
शयनंशून्यंसागरजातया । शय्यातस्याप्यशून्यास्तुतथाजन्मनिजन्मनि १ यस्मादशू-
न्यशयनंकेशवस्यशिवस्यच । शय्यातस्याप्यशून्यास्तुतथाजन्मनिजन्मनि २ दत्तवैवं
तस्यसकलंप्रणिपत्यविसर्जयेत् । पात्रेतु अस्थिलालाटकंगृह्यसूक्ष्मंकृत्वासपायसम् ।
भोजयोद्विजदांपत्यंविधिरेषसनातनः १ इत्युक्तम् नैतन्महाराष्ट्रदेशादिशिष्टैराद्रियते
यद्देशेतदाचारस्तत्रास्तु स्वर्गपुरंदरपुरेलोकपालालयेतथा । सुखंवसत्यसौजन्तुःश-
य्यादानप्रभावतः । आभूतसंप्लवंयार्वात्तृष्ट्यातङ्कवर्जितः १ प्रेतशय्याप्रतिग्राहीनभू-
यःपुरुषोभवेत् । गृहीतायांतुतस्यांवैपुनःसंस्कारमर्हति २

५८ अथोदकुम्भः एकादशाहात्प्रभृतिघटस्तोयान्नसंयुतः । दिनेदिनेप्रदातव्यो
यावत्संवत्सरंसुतैः १ यस्यसंवत्सरादर्वाकसपिण्डीकरणंभवेत् । मासिकंचोदकुम्भंच
देयंतस्यापिवत्सरम् २ अपिश्राद्धशतैर्दत्तैरुदकुम्भंविनानराः । दरिद्रादुःखिनस्तात
भ्रमन्तिचभवार्षवे ३ यावदब्दंचयोदद्यादुदकुम्भंविमत्सरः । प्रेतायान्नसमायुक्तंसो-
श्वमेधफलंलभेत् ४ इदंचोदकुम्भश्राद्धंसपिण्डीकरणात्प्रागेकोदिष्टविधिना सपि-
ण्डद्युत्तरंतुपार्वणविधिना इदंचयोदशादिनादारभ्यकर्तव्यमितिभट्टाः अत्रपिण्डदानं
कृताकृतम् देवहीनंचैतत् अदैवंपार्वणश्राद्धंसोदकुम्भमधर्मकम् । कुर्यात्प्रत्याब्दिका-
च्छाद्धात्संकल्पविधिनान्वहम् १ इतिवचनात् प्रायश्चित्ताङ्गविष्णुश्राद्धवदत्रश्राद्धेसर्वे
श्राद्धधर्मानसन्तिकितुवाचनिकमात्राः तेनसांकल्पविधिनासंकल्पक्षणपाद्यासनगन्धा-
च्छादनान्तपूजनान्नपरिवेषणान्तेपृथ्वीतेपात्रमिसाद्युक्त्वाएषउदकुम्भइदमन्नंदत्तंचे-
त्यादित्यागविधिः अन्तेताम्बूलदक्षिणादि नात्रब्रह्मचर्यापुनर्भोजनादिनियमाः वृ-
द्धिनिमित्तेनमासिकापकर्षेउदकुम्भश्राद्धानामप्यपकर्षः प्रेतश्राद्धत्वात् प्रत्यहंसोदकु-
म्भान्नदानाशक्तेनाप्येकास्मिन्दिनेतावद्भिरामात्रैरुदकुम्भैश्चतावदामात्रोदकुम्भानि-

पक्रयेणवापकृष्योदकुम्भश्राद्धानिकार्याणि अब्दमध्येप्रत्यहमुदकुम्भश्राद्धं कुर्वतोमध्ये
आशौचप्राप्तौतावद्वाद्धानांलोपएवदर्शादिवत् आशौचोत्तरं प्रतिबन्धादकरणेतदुत्त-
रोदकुम्भेनसहतत्रतयातिक्रान्तोदकुम्भानांप्रयोगः अतिक्रान्तोदकुम्भश्राद्धान्यद्यत-
नोदकुम्भश्राद्धंचतत्रेणकरिष्येइतिसंकल्पः तथाप्रथमाब्देदीपदानमुक्तम् प्रत्यहंदीप-
दीपदानम्. कोदेयोमार्गेतुविषमेनरैः । यावत्संवत्सरंवापिप्रेतस्यसुखलिप्सया १
प्राञ्जुखोदञ्जुखंदीपंदेवागारेद्विजालये । कुर्याद्याम्यमुखं पित्र्येअग्निःसंकल्प्यसुस्थि-
रम् २ इति ॥

५९ अथषोडशमासिकानि द्वादशप्रतिमास्यानिऊनमासंत्रिपक्षकम् । ऊनषाण्मा-
सिकंचोनाब्दिकंचापीतिषोडश १ अत्रमतान्तराणिसिन्धौ अथैषांकालाः मासादौ
अथैषांकालाः मासिकंकार्यमाद्यंतवेकादशेहनि । एकाद्वित्रिदिनैरूनेत्रिभागेनोनएव
वा १ ऊनमासिकमूनाब्दमूनषाण्मासिकंचरेत् । त्रैपक्षिकंत्रिपक्षेचोनमासंद्वादशेह्निवा
२ तत्रोनमासिकोनषाण्मासिकोनाब्दिकानामेकादिनेनोनपक्षेष्वभ्यामृतस्यतृतीया-
यांद्वाभ्यामूनत्वपक्षेद्वितीयायांत्रिभिर्न्यूनप्रतिपदायामनुष्ठानमितिकेचित् माधवस्तून-
षाण्मासिकमूनाब्दिकंचमृताहात्पूर्वेद्युःकार्यमिसाह त्रैपक्षिकंत्रिपक्षेद्वीतेमृताहेकार्यम्
अत्राहिताग्नेर्विशेषः त्रैपक्षिकपर्यन्तानिसंस्कारतिथौततःपराधिप्रत्याब्दिकंचमृततिथौ
तेनाद्यंदाहादेकादशेह्नि त्रिमासादूर्ध्वसंस्कारेत्वेवंभाति त्रिपक्षपर्यन्तानिदाहतिथौ
कृत्वापराण्यातिक्रान्तानिमृतातिथौप्राप्तमासिकेनसहकार्याणीति ऊनश्राद्धेषुवर्ज्यानि
त्रिपुष्करेषुनन्दासुसिनीवाल्याभृगोदिने । चतुर्दश्यांचनोनानिकृत्तिकासुद्विपुष्करे १
त्रिपुष्करद्विपुष्करयोगयोर्लक्षणंप्रागुक्तम् आद्यमासिकमाद्याब्दिकंचैकादशेह्निसेकंम-
तम् आद्यमासिकमेवैकादशेह्निप्रथमाब्दिकंतुद्वितीयवर्षारम्भएवेत्यपरमतमित्युक्तम्
एतानिषोडशश्राद्धानिर्वर्षान्तर्सापिण्डनपक्षेउक्तेषुस्वस्वकालेष्वेकोद्दिष्टविधिनाकार्या-
णि द्वादशाहादिकालेषुसापिण्डनापकर्षपक्षेएकदिनेएवापकृष्ययुगपदेकोद्दिष्टविधि-
नाकार्याणि श्राद्धानिषोडशादस्वानतुकुर्यात्सापिण्डनामितिषोडशश्राद्धैर्विनासपिण्ड-
नेधिकाराभावबोधनात् एतानिपक्वान्नेनामान्नेनवाकार्याणि पाकपक्षेयुगपत्करणेसर्वे-
षामेकएवपाकोविप्राअर्घ्याःपिण्डाश्चषोडश एतानिद्वादशाहादौसापिण्डनात्पूर्वकृता-
न्यपिपुनःसापिण्डयुत्तरंस्वस्वकालेष्वर्वाविधिनाकार्याणि यस्यसंवत्सरादर्वाकविहि-
तातुर्सापिण्डता । विधिवत्तानिकुर्वीतपुनःश्राद्धानिषोडश १ अर्वाकसंवत्सराद्यस्यस-
पिण्डीकरणंकृतम् । षोडशानांद्विरावृत्तिकुर्यादित्याहगौतमः २ इत्यादिवचनात् षो-
डशानांद्विरावृत्तित्वंचैकादशाहसापिण्डनपक्षेज्ञेयम् तत्राद्यमासिकस्यकालसत्त्वात् द्वा-
दशाहेसापिण्डनपक्षेतुषडशानांद्विरावृत्तिः त्रिपक्षेसापिण्डनपक्षेआद्यमासिकोनमासि-
कद्वितीयमासिकानांस्वकालेकृतत्वादपकृष्यकृतानामेवपुनरावृत्तिविधानात्त्रैषांकाला-

भावाच्चत्रयोदशानामेवपुनरावृत्तिः एवमन्यपक्षेष्वपियथासंभवमूह्यम् येतद्वादशाहेस-
पिण्डनंकृत्वात्रयोदशाहादावाद्यमासिकसहितानांषोडशानांपुनरावृत्तिर्कुर्वन्तितेभ्रा-
न्ताः यदामरणादारभ्यद्वादशमासमध्येकश्चिदधिकमासःपतेत्तदातन्मासस्थंमासिक-
श्राद्धमधिकेशुद्धेमासेचेतिद्विवारंकार्यमितिसप्तदशश्राद्धानिभवन्ति मलमासेमृतस्यतु
एकादशाहेआद्यमासिकंकृत्वाद्वितीयमासमृततितथौतत्पुनःकृत्वाकिंचिदूनेद्वितीयमासे
ऊनमासिकंतृतीयमासारम्भेद्वितीयमासिकंसार्धद्विमासान्तेत्रैपक्षिकम् सपिण्डयुत्तरा-
प्यवशिष्टमासिकानिस्वस्वकालेएवकार्याणि चतुःपुरुषमध्येसपिण्डेषुनान्दीश्राद्धप्रा-
प्तौतुतत्प्राप्तिमासेएवैकस्मिन्नेवदिनेसर्वाण्यपकृत्यकार्याणि प्रेतश्राद्धानिसर्वाणिसपि-
ण्डीकरणंतथा । अपकृत्यापिकुर्वीतकर्तुंनान्दीमुखंद्विजः १ इत्युक्तेः तत्रैकःपाकःषो-
डशश्राद्धपक्षेषोडशब्राह्मणाअष्टचत्वारिंशत्पिण्डाःपुरुषार्द्रवविश्वेदेवार्थमेकोविप्रइ-
तिसर्वेषामनुष्ठानम् एवंपक्षान्तरेषुश्राद्धसंख्यानुसारेणविप्राद्यूह्यम् केचित्पाकभेद-
माहुः उदकुम्भश्राद्धानामप्यनुमासिकवत्प्रेतोद्देश्यकश्राद्धत्वात्तेषामप्यपकर्षइत्युक्तम्
वृद्धिविनानुमासिकापकर्षेतुदोषमाहोशनाः वृद्धिश्राद्धविहीनस्तुप्रेतश्राद्धानियश्चेत् ।
सैश्राद्धीनरकेघोरेपितृभिःसहमज्जति १ इति चतुःपुरुषसपिण्डेष्वधाधानादिप्राप्तिनि-
मित्तोप्यपकर्षःकार्यः अत्रविशेषःपूर्वार्धेउक्तः यद्यन्मासिकंसमृतकादिनातिक्रान्तंभवे-
त्तच्चतुत्तरमासिकेनसहतत्रेणकार्यमित्युक्तम् ॥

६० अथसपिण्डीकरणविचारः तत्रसपिण्डनकालः नासपिण्ड्याग्निमान्पुत्रःपि-
सपिण्डनकालः. तृयज्ञंसमाचरेदितिवचनात् पित्रादीनांमात्रादीनांत्रितयमध्येऽन्यत-
ममरणेसाग्निकोद्वादशाहेसपिण्डनंकृत्वागामिदर्शेपिण्डपितृयज्ञादिकंकुर्यात् अत्रस्मा-
र्ताग्निमानपिसर्गाग्निकोग्राह्यइतिभाति तस्यापिपिण्डपितृयज्ञावश्यकत्वात् साग्नेःप्रेतस्यतु
त्रिपक्षेएव प्रेतश्चेदाहिताग्निःस्यात्कर्तानग्निर्यदाभवेत् । सपिण्डीकरणंतस्यकुर्यात्पक्षेतु-
तीयके १ इत्युक्तेः अत्रसाग्निःश्रौताग्निमानेव द्वयोःसाग्नित्वेद्वादशाहएव साग्निकस्तु
यदाकर्ताप्रेतोवाप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहेतदाकुर्यात्सपिण्डीकरणंपितुः १ इत्युक्तेः
द्वयोरप्यनग्नित्वेत्त्वनेकेकालाः सपिण्डीकरणंकुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् । अनाहिताग्नेः
प्रेतस्यपूर्णेसंवत्सरेथवा १ एकादशेमासिषष्ठेत्रिमासेवात्रिपक्षके । मासान्तेद्वादशेवा-
द्विकुर्याद्वैकादशेहेनि २ यदहर्द्विदिरापन्नातदहर्वेतिनिश्चितम् । अत्रवृद्धिनिमित्तापक-
र्षोन्निरग्नेरेवोक्तस्तथापिसाग्नेरपिसंभवेयोज्यः अत्रवृद्धिपदंचूडोपनयनविवाहमात्रप-
रं सीमन्तादिसंस्कारेषुवृद्धिश्राद्धस्यलोपएवकार्योनतुतदर्थसपिण्डनापकर्षइतिकेचित्
अन्येतुगर्भाधानपुंसवनादिष्वन्नप्राशनान्तेषुसंस्कारेष्वकरणेदोषोक्तेरावश्यकेषुवृद्धि-
श्राद्धस्याप्यावश्यकत्वात्सपिण्डनापकर्षःकार्यएव तथाचचतुःपुरुषसपिण्डेषुसपिण्डी-
करणाभावेगर्भाधानादिकमपिनकार्यमित्याहुः तेनपितामहमरणेपौत्रस्यवृद्धौप्राप्ता

यामप्यपकर्षःसपिण्डीकरणानुमासिकादीनांसिद्धः एवमावश्यकवृद्धियुतकर्मप्राप्तौ-
 कनिष्ठःपुत्रोवाभ्रातावाभ्रातृपुत्रोवान्यःसपिण्डोवाशिष्योवागौणकर्तापिकुलप्राप्तवृ-
 द्धिसिद्ध्यर्थसपिण्डनाद्यपकर्षंकुर्यात् तत्रचकृतेमुख्यस्यपुत्रादेर्नपुनःकरणम् वृद्धिनि-
 मितापकर्षेपुनःकरणाभावात् येषाभद्रंदूषयंतिस्वधाभिरितिदोषश्रुतेः वृद्धिविनागौ-
 णाधिकारिणासपिण्ड्यादिकरणेतुमुख्याधिकारिणापुत्रादिनापुनरावर्तनीयम् एका-
 दशाहान्तकर्मणस्तुनपुनरावृत्तिरित्युक्तम् तत्रावश्यकपदेनानन्यगतिकंवृद्धिकर्मग्राह्यम्
 तेनसगतिकेष्टापूर्तादौसगतिकोपनयनविवाहादौचनापकर्षः अगतिकेचविवाहादाव-
 प्यपकर्षइतिव्यवस्थायोज्या आनन्त्यात्कुलधर्माणांपुंसांचैवायुषःक्षयात् । अस्थिर-
 त्वाच्छरीरस्यद्वादशाहःप्रशस्यते १ अत्रकुलधर्मपदेनवृद्धिश्राद्धयुतकर्मग्राह्यम् नतुपञ्च-
 महायज्ञदेवपूजाश्राद्धादि अस्यवर्णधर्मत्वेननित्यत्वात्सपिण्डीकरणानिमित्तकप्रतिब-
 न्धायोगात् सपिण्डीकरणात्पूर्वपञ्चमहायज्ञादिधर्मोन्कार्यइतिकापिस्मृतिवचनेनुप-
 लम्भाच्च एतेनसपिण्डीकरणाभावेसपिण्डेषुदेवपूजाश्राद्धादिधर्मलोपंवदन्तोनिर्मूल-
 त्वादुपेक्ष्याः अत्रद्वादशाहपदेनाशौचसमाप्त्युत्तरादनंग्राह्यम् तेनत्रिदिनाशौचेपञ्चम-
 दिनेसपिण्डीकरणम् द्वादशाहादिकालेषुप्रमादादननुष्ठितम् । सपिण्डीकरणंकुर्यात्कां-
 लेषूत्तरभाविषु १ इदमुत्तरकालविधानंसाग्निरग्निसाधारणम् सपिण्डीकरणश्राद्ध-
 मुक्तकालेकृतंनचेत् । हस्तार्द्रारोहिणीभेवानुराधायांचतच्चरेत् १ इदमपिसाधारणम्
 स्मृत्यर्थसारेवर्षान्तसपिण्डनपक्षेवर्षान्तदिनेपूर्वसंवत्सरविमोक्षश्राद्धंकृत्वासपिण्डनंच

सपिण्डना- कृत्वापरेतुर्मृताहेवार्पिककार्यमित्युक्तम् इतिकालविचारः तच्चसपि-
 धिकारिविचारः. ण्डनंपुत्रेविदेशस्थेपिसतिनान्यःकुर्यात् एवंज्येष्ठपुत्रेविदेशस्थेपिन
 कनिष्ठःकुर्यात् षोडशश्राद्धानितुज्येष्ठासन्निधानेकनिष्ठेनकार्याणि पुनर्ज्येष्ठेननकार्या-
 णि आहिताग्निःकनिष्ठोपिसपिण्डनंकुर्यादेव वृद्धिनिमित्तेतुकनिष्ठादिभिरपिसपिण्ड-
 नंकार्यमित्युक्तम् वृद्धिविनाकनिष्ठपुत्रेणकृतेसपिण्डनेज्येष्ठपुत्रेणपुनःकार्यम् आहि-
 ताग्निनापितृयज्ञार्थंकृतेसपिण्डनेपिज्येष्ठेनपुनःकार्यमितिभाति तत्रपुनःकरणेप्रैतश-
 ब्दोनवाच्यः देशान्तरस्थपुत्राणांश्रुत्वातुवपनंभवेत् । दशाहंसूतकंचैवतदन्तेचसपि-
 ण्डनम् १ अथव्युत्क्रममृतौ मृतेपितरियस्याथविद्यतेचपितामहः । तेनदेयास्त्रयःपि-

व्युत्क्रममृतौ. ण्डाःप्रपितामहपूर्वकाः १ तेभ्यश्चपैतृकःपिण्डोनियोक्तव्यस्तुपूर्ववत् ।
 मातर्यथमृतायांतुविद्यतेचपितामही २ प्रपितामहीपूर्वस्तुकार्यस्तत्राप्ययंविधिः । एवं
 प्रपितामहजीवनेतत्पित्रादिभिःकार्यः यत्तुव्युत्क्रममात्तुप्रमीतानानैवकार्यासपिण्डते-
 तितन्मातापितृभर्तृभिन्नविषयम् प्रपितामहादिभिःपितुःसपिण्डनेकृतेपश्चात्पितामह-
 मरणेपिपुनःपितामहेनसहपितुःसपिण्डनंकार्यम् यदातुपितुःसपिण्डनात्प्राक्पिताम-
 होमृतस्तदापितामहसपिण्डनंकृत्वापितामहादिभिःसहपितृसपिण्डनंकार्यम् यदाच

पितुर्मरणोत्तरं पितामहः प्रपितामहो वा मृतस्तयोश्च पुत्रान्तरं सपिण्डनाधिकारी देशान्तरे
 तिष्ठति तदा दाहाद्येकादशाहान्तमात्रं कर्म कृत्वा सपिण्डनहीनाभ्यामपि पितामहप्रपिता-
 महाभ्यां सह पितुः सपिण्डनं कुर्यात् पितामहप्रपितामहयोः पुत्रान्तराभावे तु पौत्रः प्रपौ-
 त्रो वा तयोः सपिण्डनं कृत्वैव पितुः सपिण्डनं कुर्यात् पितामहस्य पुत्रान्तराभावे पौत्रेण स-
 पिण्डनषोडशानुमासिकान्तमेव कर्म कार्यम् पितामहवार्षिकादिकं तु नावश्यकम् इच्छ-
 यापितामहवार्षिकादिकरणे तु फलातिशयः पितृदशाहं कुर्वन् यदि पुत्रो मृतस्तदा तत्पुत्रः
 स्वपितुरौर्ध्वदेहिकं कृत्वा पितामहौर्ध्वदेहिकं पुनः सर्वमावर्तयेत् अतीते दशाहेतुन पुनरा-
 वृत्तिः पुत्रान्तराभावे पितामहसपिण्डनोत्तरं पितृसपिण्डनमित्युक्तम् अशक्तिवशात् पि-
 त्रानुज्ञातेन पौत्रेण पितामहदशाहकर्मण्यारब्धे पश्चात्पितृमृतौ पित्राशौचं वहन्नेव पौत्रः पि-
 तामहौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् प्रक्रान्तत्वात्पितृदशाहादिकर्मापि कुर्यात्प्राप्तत्वात् अथ स्त्रीषू-
 च्यते पितामहादिभिः सार्धमातरं तु सपिण्डयेत् । केचित्पितृमरणोत्तरं मातृमरणेऽपि त्रै-
 वसह मातृसपिण्डनमाहुः दौहित्रः सपिण्डनकर्ता चेन्मातामहेन सह सपिण्डनमित्यपरे स-
 हगमने तु भर्त्रैव सह सपिण्डनम् येन केनापि सपिण्डनेऽप्यन्वष्टव्यप्रतिवार्षिकादिश्राद्धेषु
 पितामहादिभिः सहैव मातुः पार्वणं कार्यम् अत्र केचित्स्वपुत्रसपत्नीपुत्रयोः पत्युश्चाभावे
 स्त्रीणां सपिण्डनं नास्तीत्याहुः अत्रान्वारोहणे भर्त्रा सह पत्नीसंयोजनमिति पक्षे मतद्वयम्
 पितृपिण्डस्य पितामहादिषु त्रिषु संयोजनं प्रथमं कृत्वा पश्चान्मातृपिण्डं पितामहादिषु संयो-
 जयेदित्येकः प्रथमं मातृपिण्डं पित्रैव संयोज्य मातृपिण्डेनैकीकृतं पितृपिण्डं पितामहादि-
 षु संयोजयेदित्यपरः पक्षः अत्र द्वितीयपक्ष एव युक्तः केचित्सहगमने एकदिनमरणे वा स्त्रि-
 याः सपिण्डनं नास्ति भर्तुः कृते सपिण्डने भार्याया अपि कृतं भवतीति मतान्तरमाहुः सर्वा-
 भावे स्वयंपत्न्यः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च १ ब्रह्मचारि-
 णामनपत्यानां च व्युत्क्रममृतानां च सपिण्डनं कार्यमिति मतान्तरम् अत्र सर्वत्र सपिण्ड-
 नाभावपक्षो न शिष्टाचारे दृश्यते यतीनां सपिण्डीकरणं नास्ति किंतु तत्स्थाने एकादशे हि
 पार्वणं कार्यम् इदं सपिण्डीकरणश्राद्धं पार्वणैकोदिष्टरूपं तेन पितामहादित्रयार्थं त्रयोवि-
 प्राध्याः पिण्डाश्च त्रयः प्रेतार्थमेको विप्रः पिण्डोऽर्घ्यश्च देवार्थद्वौ यद्वा पार्वणे एकः प्रेते
 एको देवार्थमेको विप्रः अत्र कामकालौ विश्वे देवौ प्रेतस्य पित्रादेरर्घ्यपात्रं पितामहाद्यर्घ्य-
 पात्रत्रये संयोज्यम् एवं प्रेतपिण्डोऽपि पितामहादिपिण्डत्रये संयोज्यः पितृविप्रकरे हो-
 मः साग्रेऽपि भवेदिह । सपिण्डीकरणश्राद्धमन्त्रेनैव कार्यं न त्वामादिना अनुमासिका-
 न्यप्यग्नेनैव कार्याणि प्रेतः सपिण्डनादूर्ध्वपितृलोकं सगच्छति । कुर्यात्तस्य च पाथेयं द्वि-
 तीये हि सपिण्डनात् १ इति वचनात् त्रयोदशे हि पाथेयश्राद्धं कृत्वा पुण्याहवाचनादिकं
 पाथेयश्राद्धं कृत्वा वर्षपर्यन्तं प्रसहमुदकुम्भश्राद्धं कुर्यात् अशक्तौ मासिकश्राद्धेष्वे-
 दि विचारः कोदकुम्भो देयः सपिण्डनोत्तरानुमासिकानां पार्वणविधिनानुष्ठानं

वृद्धिप्राप्तौतेषामप्यपकर्षः सचचतुःपुरुषसपिण्डेष्वेवेत्युक्तम् एवंवर्षपर्यन्तंकृत्वावर्षान्सदिनेसंवत्सरविमोक्षश्राद्धं पार्वणविधिनाकार्यम् इदमेवाब्दपूर्तिश्राद्धमित्युच्यते वृद्धिश्राद्धेसपिण्ड्यांचप्रेतश्राद्धेऽनुमासिके । संवत्सरविमोक्षेचनकुर्यात्तिलतर्पणम् १ इदमूनाब्दिकान्तषोडशश्राद्धेभ्योभिन्नमेव अतएवास्यप्रेतश्राद्धत्वाभावाद्वृद्धिप्राप्तावपिनापकर्षः ततोवर्षान्सदिनेशक्त्याभूरिब्राह्मणभोजनंचकार्यमित्यन्त्येष्टिपद्धतौ भट्टाः युक्तंचैतत् जीवतोवाक्यकरणात्प्रत्यब्दंभूरिभोजनात् । गयायांपिण्डदानाच्च त्रिभिःपुत्रस्यपुत्रता १ इतिवाक्येनभूरिभोजनपदेनप्रत्याब्दिकश्राद्धातिरिक्तस्यैव बहुविप्रभोजनस्यविहितत्वात् श्राद्धेकुर्यान्नविस्तरमितिनिषेधाच्छ्राद्धस्यभूरिभोजनपदाभिधेयत्वासंभवात् ॥

६१ अथप्रथमाब्देनिषिद्धानि मातापित्रोर्मरणेवर्षपर्यन्तंपरान्नंगन्धमाल्यादिभोगमैथुनमभ्यङ्गस्नानंचवर्जयेत् ऋतौभार्यामुपेयादेव आर्त्विज्यंलक्षहोममहादानादिकाम्यकर्माणितीर्थयात्राविवाहादिवृद्धिश्राद्धयुतंकर्ममात्रंशिवपूजांचवर्जयेत् संध्योपासनदेवपूजापञ्चमहायज्ञातिरिक्तकर्ममात्रंवर्ज्यम् प्रमीतौपितरौयस्यदेहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नदैवंनापिवापित्र्यंयावत्पूर्णेनवत्सरः १ इतिकेचित् महातीर्थस्यगमनमुपवासप्रतानिच । सपिण्डीश्राद्धमन्येषांवर्जयेद्वत्सरंबुधः १ अस्यापवादः पत्नीपुत्रस्तथापौत्रोभ्रातातत्तनयःस्नुषा । मातापितृव्यश्चैतेषांमहागुरुनिपातने १ कुर्यात्सपिण्डनश्राद्धंनान्येषांतुकदाचन । एकादशाहपर्यन्तंप्रेतश्राद्धंचरेत्सदा २ पित्रोर्मृतौचनान्येषांकुर्याच्छ्राद्धंतुपार्वणम् । गयाश्राद्धंमृतानांतुपूर्णेत्वब्देप्रशस्यते ३ गारुडे तीर्थश्राद्धंगयाश्राद्धंश्राद्धमन्यच्चपैतृकम् । अब्दमध्येनकुर्वीतमहागुरुविपत्तिषु १ केचिद्वर्षान्तसपिण्डनपक्षेएवैतेसर्वेनिषेधानतुद्वादशाहसपिण्डनपक्षइत्याहुः अपरेतुद्वादशाहसपिण्डनपक्षेपिसर्वएतेनिषेधाइत्याहुः अत्रैवंव्यवस्था वृद्धिप्राप्तिंविनाऽर्वाक्सपिण्डनापकर्षेपिप्रेतस्यपितृत्वप्राप्तिर्वर्षान्तएव कृतेसपिण्डीकरणेनरःसंवत्सरात्परम् । प्रेतदेहंपरित्यज्यभोगदेहंप्रपद्यते १ इत्यादिवचनात् तेनसपिण्डीकरणसत्त्वेपिवृद्धिदैवपित्र्येष्वनधिकारः वृद्धिनिमित्तापकर्षेतुवृद्ध्यादावधिकारइति अतएवकालतत्त्वनिर्णये संकटादौमृतपितृकापत्यानांसंस्काराभ्युदयिकंमृतमातापितृकेणपुत्रेणस्वापत्यसंस्कारादिकंचप्रथमाब्देपिकार्यमित्युक्तम् दर्शमहालयादिश्राद्धस्यनित्यतर्पणस्यचाप्येवमेवव्यवस्थाज्ञेया ॥

६२ अथविधानानि तत्रपञ्चकमृतौ पञ्चकंनामधनिष्ठोत्तरार्धमारभ्यरेवत्यन्तंसार्धनक्षत्रचतुष्टयम् तत्रदाहनिषेधाद्दर्भमयपुत्तलैर्यवपिष्ठानुलिप्तैःपञ्चोर्णासूत्रवेष्टितैःसह पञ्चकमृतौ शवदहेत् तत्रतिथ्यादिसंकीर्णमुक्तस्यधनिष्ठापञ्चकादिमरणसूचित-

वंशारिष्टविनाशार्थपञ्चकविधिकरिष्यइतिसंकल्प्योक्तविधाःप्रतिमानक्षत्रमञ्चैरभिम-
 ञ्च्यगन्धपुष्पैःसंपूज्यदाहसमयेप्रेतोपरिन्यसेत् प्रथमांशिरसि द्वितीयांनेत्रयोः तृतीयां
 वामकुक्षौ चतुर्थीनाभौ पञ्चमीपादयोः तदुपरिनाममञ्चैर्घृताहुतीर्जुहुयात् तत्रनामा-
 निक्रमेण प्रेतवाहःप्रेतसखःप्रेतपःप्रेतभूमिपःप्रेतहर्ताचेति ततउदकंदच्चायमायसोमं
 त्र्यम्बकमितिमन्त्राभ्यांप्रत्येकंप्रतिमास्वाज्याहुतीर्जुहुयात् ततःप्रेतमुखेपञ्चरत्नदच्चा
 पुत्तलैःसहप्रेतंदहेत् सूतकान्तेतिलहेमघृतानिदच्चाकांस्यपात्रेतैलंप्रक्षिप्यतत्रात्मप्रति-
 बिम्बंवीक्ष्यविप्रायदद्यात् शान्तिचकुर्यात् अत्रायंविशेषः नक्षत्रान्तरेमृतस्यपञ्चकेदा-
 हप्राप्तौपुत्तलविधिरेवनशान्तिकम् पञ्चकमृतस्याश्विन्यांदाहप्राप्तौशान्तिकमेवनपुत्तल-
 विधिः शान्तिश्चलक्षहोमरुद्रजपान्यतररूपायथाविभवंकार्या अथवाकुम्भेयमप्रतिमांसं-
 पूज्यस्वगृह्योक्तविधिनाग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादिचरुश्रपणान्तंकृत्वाज्यभागान्तेनाम-
 मिश्रतुर्दशचर्वाहुतीर्जुहुयात् यमायस्वाहा १ धर्मराजाय २ मृसवे ३ अन्तकाय ४
 वैवस्वताय ५ कालाय ६ सर्वभूतक्षयाय ७ औदुम्बराय ८ दध्राय ९ नीलाय १०
 परमेष्ठिने ११ वृकोदराय १२ चित्राय १३ चित्रगुप्ताय १४ एवंहुत्वाहोमशेषंसमाप्य
 कृष्णांगांकृष्णवस्त्रांचहेमनिष्कसमन्विताम् । दद्याद्विप्रायशान्ताययमोमेप्रीयतामिति १
 त्रिपादक्षेप्येतदेवशान्तिकं यदिभद्रातिथीनांस्याद्भानुभौमशनैश्चरैः । त्रिपादक्षैश्चसंयो-
 त्रिपादक्षेत्रिपु- गस्तदायोगस्त्रिपुष्करः १ द्विपुष्करोद्वयोर्योगेथवायंस्याद्विपादभैः ।
 ष्करादौचमृतौ. त्रिपादनक्षत्राणितु पुनर्वसूत्तराषाढाकृत्तिकोत्तरफाल्गुनी । पूर्वभा-
 द्राविशाखाचक्षेयमेतत्रिपादभम् १. मृगचित्राधनिष्ठाचक्षेयमेतद्विपादभम् । त्रिपुष्क-
 रयोगेद्विपुष्करयोगेचमृतौकृच्छ्रत्रयंप्रायश्चित्तंकृत्वायवापिष्टमयपुरुषत्रयेणसहप्रेतदाहः
 पुरुषत्रयस्यप्रेतेन्यासआज्याहुतयश्चपूर्ववत् कनकहीरकनीलपद्मरागमौक्तिकेतिपञ्चरत्न-
 स्यमुखेप्रक्षेपोपि रत्नाभावेकर्षार्धस्वर्णम् स्वर्णाभावेघृतम् एवंपूर्वत्रापि दहनेमरणेत्रिद्वि-
 पुष्करेत्रिगुणफलम् । द्विगुणंखननेप्येवमेतद्दोषोपशान्तये १. सुवर्णदक्षिणां दद्यात्कृष्ण-
 वस्त्रमथापिवा । शान्तिकुर्यात्सूतकान्तेपूर्वोक्तान्तेनमङ्गलम् २ मृतस्यस्मशानेनयनो-
 चरंपुनर्जीविनेंसतियस्यगृहेसंप्रविशतितस्यमरणम् तत्रसक्षीरघृताक्तौदुम्बरसमिधांसा-
 वित्र्यष्टसहस्रेणहोमः अन्तेकपिलादानंतिलपूर्णकांस्यपात्रदानंच एकाशीतिपलं
 कांस्यंतदर्थंवातदर्थकम् । नेवपदत्रिपलंवापिदद्याद्विप्रायशक्तितः १. अथब्रह्मचारिमृतौ
 ब्रह्मचारिमृतौ. ब्रह्मचारिमरणेद्वादशपट्टरीणिवाब्दानिशक्त्वाप्रायश्चित्तंकृत्वादेशका-
 लौस्मृत्वामुकगोत्रामुकनाम्नोब्रह्मचारिणोमृतस्यव्रतविसर्गकरिष्येतदङ्गनान्दीश्राद्धं-
 करिष्यइत्युक्त्वाहिरण्येननान्दीश्राद्धंकृत्वाग्निप्रतिष्ठापनाद्याधारान्तेचतसृभिव्याहृति-
 भिराज्यंहुत्वाग्नयेव्रतपतयेस्वाहा अग्नयेव्रतानुष्ठानफलसंपादनायस्वाहा विश्वेभ्योदे-
 वेभ्यःस्वाहेतितिस्रआज्याहुतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिसमाप्यपुनर्देशकालौस्मृत्वामुकस्यौ-

ध्वदेहिकाधिकारार्थमर्कविवाहंकरिष्येइत्यादिहिरण्येननान्दीश्राद्धान्तेर्कसमीपेनीत्वा
 केशाखांवागृहीत्वार्कब्रह्मचारिणौहरिद्रयानुलिप्यपीतसूत्रेणसंवेष्ट्यवस्त्रयुग्मेनाच्छाद्या-
 ग्निप्रतिष्ठाद्याधारान्तेआज्यहोमः अग्नयेस्वाहा १ बृहस्पतये० २ विवाहविधियोज-
 काय० ३ यस्मैत्वाकामकामायवयंसम्राज्यजामहे । तमस्मभ्यंकामंदत्वाथेदंत्वंघृतं
 पिबस्वाहा कामायेदं० ४ ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिहोमः एवमष्टाहुत्यन्तेस्विष्टकृदादि
 कृत्वार्कशाखांब्रह्मचारिशवंचतुषाग्निनाविधिवदहेत् स्नातकमरणेप्येवमितिकेचित् ए-
 तन्निर्मूलमित्यन्ये सूतकान्तेत्रिंशद्ब्रह्मचारिभ्यःकौपीनकृष्णाजिनकर्णभूषणादिपादु-
 काछत्रगोपीचन्दनमाल्यमणविद्रुममालायज्ञोपवीतादियथासंभवंदद्यात् अथकुष्ठि-
 मृतौ मृतस्यकुष्ठिनोदेहंतीर्थेवाभुविवाक्षपेत् । नदाहंनोदकंपिण्डंनचदानंक्रियांचरेत्
 कुष्ठिमृतौ.

१ यदिस्नेहाचरेद्वाहंयतिचान्द्रायणंचरेत् । तथाचशक्सनुसारेणष-
 डब्दादिप्रायश्चित्तंकृत्वाकुष्ठादिमहारोगमृतस्यदाहादिक्रियांकुर्यान्नान्यथेति अथरज-
 रजस्वलादिमरणे. स्वलादिमरणे रजस्वलायाःप्रेतायाःसंस्कारादीनिनाचरेत् । ऊर्ध्वं
 त्रिरात्रात्स्नातांतांश्वधर्मेणदाहयेत् १ अथवारजस्वलांसूतिकांचमलंप्रक्षाल्यस्नापयि-
 त्वाकाष्ठवदमन्त्रकंदग्ध्वास्थीनिमन्त्राग्निनादहेत् उभयत्रचान्द्रायणत्रयंप्रायश्चित्तमस्येव
 तदैवमन्त्रवदाहकरणेच्छायांतु अथेसाद्यमुकगोत्रायारजस्वलावस्थामरणनिमित्तप्रस-
 वायपरिहारार्थमौर्ध्वदेहिकयोग्यत्वार्थंचचान्द्रायणत्रयंप्रायश्चित्तपूर्वकंशूर्पेणाष्टोत्तरश-
 तस्तनानिकारयिष्येइतिसेकल्प्यचान्द्रायणत्रयंप्रत्याभ्रायेनकृत्वायवपिष्टेनप्रेतमनुलि-
 प्यस्वयंस्नात्वाशूर्पोदकैश्चष्टोत्तरशतवारंस्नापयेत् ततोभस्मगोमयमृत्तिकाकुशोदकैःपञ्च-
 गव्यैःशुद्धोदकैश्चसंस्त्राप्ययद्वैतियच्चदूरकइत्यादिपावमानीभिरापोहिष्टेतितृचेनकयान-
 इत्यादिभिश्चसंस्त्राप्यपूर्ववत्प्रेतान्यन्यवस्त्रेणसंवेष्ट्यदहेत् सूतिकायामप्येवम् सू-
 तिकायाआद्यत्रयमरणेऽयब्दंप्रायश्चित्तम् द्वितीयत्रयहेद्व्यब्दम् तृतीयत्रयहेएकाब्दम्
 दशमदिनेतुकृच्छ्रत्रयमिति विशेषःकचिदुक्तः मासपर्यन्तमपिकृच्छ्रत्रयमित्यन्ये मिता-
 क्षरायांतुकुम्भेजलमादायपञ्चगव्यंक्षिप्त्वापुण्यमन्त्रैरापोहिष्टावामदेव्यवारुणादिभिर-
 भिमन्त्र्यपूर्वोक्तमन्त्रैःसंस्त्राप्यावाधिनासूतिकांदेहेदिति विशेषउक्तः इतिरजस्वलासूति-
 कयोर्विधिः अथगर्भिणीमरणे गर्भिण्यामृतायाःशुद्ध्यर्थंत्रयस्त्रिंशत्कृच्छ्राणिकृत्वागां

गर्भिणीमरणे. भूमिसुवर्णंचदत्त्वागर्भपृथक्कृत्यतांदहेत् सगर्भदहनेतत्तद्वधप्रायश्चित्तम्
 सगर्भायादाहेकर्तुरब्दत्रयंप्रायश्चित्तम् अथान्वारोहणंस्त्रीणामात्मनोभर्तुरेवच । सर्वपा-
 स्त्रीणांसहगमनम्. पक्षयकरंनिरयोत्तारणायच १ अनेकस्वर्गफलदंमुक्तिदंचतथैवच ।
 जन्मान्तरेचसौभाग्यंधनपुत्रादिर्वाद्धिदम् २ तिस्रःकोट्योर्धकोटीचयावन्त्यङ्गरूहाणिवै ।
 तावन्त्यब्दसहस्राणिस्वर्गेलोकेमहीयते ३ मातृकंपैतृकंचैवयत्रकन्याप्रदीयते । कुलत्र-
 यंपुनात्येषाभर्तारंयानुगच्छति ४ इत्यादिमहिमा विस्तरमिताक्षरादीन्नेयः अत्रनि-

ष्कामत्वेमुक्तिः सकामत्वेस्वर्गादिफलानीतिव्यवस्था अथप्रयोगः देशकालौस्मृत्यमातृ-
 प्रयोगः पितृश्वशुरादिकुलपूतत्वब्रह्महत्यादिदोषदूषितपतिपूतत्वपत्यवियोगा-
 रुन्धतीसमाचारत्वसार्धकोटित्रयसहस्रसंवत्सरस्वर्महीयमानत्वादिपुराणोक्तानेकफलः
 प्राप्तये श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतिद्वाराविमुक्तिप्राप्तयेवापतिचितान्वारोहणं करिष्ये इति-
 संकल्प्य हरिद्राकुङ्कुमवस्त्रफलादियुतानि शूर्पाणि सुवासिनीभ्यो दद्यात् तत्र मन्त्रः लक्ष्मी-
 नारायणो देवो बलसत्त्वगुणाश्रयः । गाढं सत्त्वं च मे देया दद्यानैः परितोषितः १ सोपस्क-
 राणि शूर्पाणि वायनैः संयुतानि च । लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामाद दाम्यहम् २ अने-
 न सोपस्करशूर्पदानेन लक्ष्मीनारायणौ प्रीयेताम् ततोऽञ्जले पञ्चरत्नं नीलाञ्जनं च वज्रामु-
 खे मौक्तिकं न्यस्याग्रिसमीपं गत्वा ग्रिप्रार्थनां कुर्यात् स्वाहासंश्लेषनिर्विण्णशर्वगोत्रहुता-
 शनम् । सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमां पत्युरन्तिकम् १ इति अथाग्रावाज्येन जुहुयात् अग्र-
 ये ते जोधिपतये स्वाहा १ विष्णवे सत्त्वाधिपतये स्वाहा २ कालाय धर्माधिपतये ३ पृ-
 थिव्यै लोकाधिष्ठात्र्यै ४ अन्धोरसाधिष्ठात्रीभ्यः ५ वायवे वलाधिपतये ६ आ-
 काशाय सर्वाधिपतये ७ कालाय धर्माधिष्ठात्रे ८ अन्धः सर्वसाक्षिणीभ्यः ९ ब्रह्म-
 णे वेदाधिपतये १० रुद्राय स्मशानाधिपतये स्वाहा ११ इत्येकादशाहुतीर्हुत्वा ग्रिप्रद-
 क्षिणीकृत्य दृष्टमुपलांसे पूज्यपुष्पांजलिं गृहीत्वा ग्रिप्रार्थयेत् त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चर-
 सिसाक्षिवत् । त्वमेव देवजानीपि नाविदुर्यानि मानुषाः १ अनुगच्छामि भर्तारं वैधव्यभय-
 पीडिता । सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमां भर्तुरन्तिकम् २ मन्त्रमुच्चार्य शनकैः प्रविशेच्च हुताश-
 नम् । विप्राश्च इमाना रीरविधवा इत्यृचं इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियोयायाः सुशोभनाः ।
 सहभर्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम् १ इति च पठेत् कातरांतु प्रेतोत्तरतः मुष्मादेवरः
 शिष्यो वा उदीर्ष्वेति मन्त्राभ्यामुत्थापयेत् अनुव्रजति भर्तारं स्मशानं या गृहान्मुदा । पदे
 पदेश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति साधुवम् १ यत्तु यास्त्री ब्राह्मणजातीयामृतं पतिमनुव्रजेत् ।
 सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् १ इत्यादि ब्राह्मण्यानिषेधवचनजातं तत्पृथक्-
 चितिपरम् भर्तुर्मन्त्राग्निदाहोत्तरमनुगमनं पृथक्चितिः मन्त्राग्निदाहात् पूर्वमस्थिभिः पर्ण-
 शरेण वा सहगमनमेकचितिरेव अस्थ्यादेः पतिस्थानापत्यापतिशरीरतुल्यत्वात् इयमे-
 कचितिः सर्ववर्णानाम् पृथक्चितिस्तु क्षात्रियवैश्यशूद्रादेरेव न तु ब्राह्मणीनाम् पृथक्-
 चितिर्विधिस्तु देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरासंशुद्धाप्रविशे-
 ज्जातवेदसम् १ इति पतितेन प्रायश्चित्तार्थं मृतेन वा भर्त्रा सहान्वारोहणं न भवति यत्तु
 ब्रह्मघ्नो वा कुतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः । पुनात्यविधवानारी इत्यादिवाक्यं तज्जन्मा-
 न्तरीयब्रह्महत्यादिपापशोधनपरम् दिनैकगम्य देशस्था साध्वी चेत्कृतनिश्चया । नद-
 हेत्स्वामिर्न तस्या वावदागमनं भवेत् १ तृतीये हि उदक्यायामृते भर्तारिवैद्विजाः । त-
 स्थाः सहगमार्थं तस्यापयेदेकरात्रकम् १ रजस्वलायाः प्रथमद्वितीयदिने पतिमृतौ लौकि-

काग्रिभिरमत्रकतंदग्ध्वापञ्चमेहिअस्थिभिःसहान्वारोहणम् यदिरजस्वलादेशकालव-

रजस्वलादि- शादिनातदैवानुगन्तुमिच्छतिनशुद्धिप्रतीक्षतेतदासैकद्रोणमितग्रीही-
सहगमनविचारः. न्मुसलैरवहत्यतदाघातैःसर्वरजोनिवृत्तौपञ्चमृत्तिकाभिःशौचंकृत्वा

दिनक्रमेणत्रिंशद्विंशतिर्दशवाधेनूर्द्ध्वाविप्रवचनाच्छुद्धिलब्धासहगमनंकुर्यात् अत्रा-
वहननेनरजोनिवृत्तिरतीन्द्रयेतीदंयुगान्तरपरंयोज्यमितिभाति जननमृताशौचयो-
स्तुसहगमननेतिकेचित् कालतत्त्वाविवेचनेतुपूर्वप्रवृत्ताशौचमध्येभर्तृमरणेआशौचवती-
नामपिभार्याणांसहगमनंभवात्सूतिकोदक्ययोस्तुनेत्युक्तम् इदमेवयुक्तंभाति इदंचम-
हगमनंगर्भिणीबालापत्यामृत्तिकाभिरदृष्टरजोभिःपतिताभिव्यभिचारिणीभिर्भर्तृदुष्ट-
भावाभिश्चनकार्यम् केचिदत्रपतिव्रतानामेवाधिकारः वर्तन्तेयाश्चसततंभर्तृणांप्रतिकू-
लतः । कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्वाःपूताभवन्तिताः १ इत्यादितुवाक्यमर्थवादइ-

त्याहुः तत्रपृथक्चिसारोहणेभर्त्राशौचमध्येतदूर्ध्ववाकृतेत्ररात्रमाशौचंपिण्डाश्च सहग-
मनेतु तस्याःपिण्डादिकंशौचंपतिपिण्डादितःक्रमात् । अन्वारोहेतु
पिण्डादिविचारः . नारीणांपत्युश्चैकोदकाक्रिया १ पिण्डदानाक्रियातद्वच्छ्राद्धंप्रत्याब्दकं

तथा । अन्वारोहेकृतेपत्न्याःपृथक्पिण्डांस्तिलाञ्जलीन् २ पृथक्शिलेनकुर्वीतदद्या-
देकशिलेतथा । तत्रावयवपिण्डार्थपाकैक्याभिर्नापिण्डता ३ नवश्राद्धानिभिन्नानि
सपिण्डीकरणंपृथक् । एकएववृषोत्सर्गोर्गारेकातत्रदीयते ४ सपिण्डीकरणंतुनकार्यम्
अथवाभर्त्रेवसहकार्यम् यद्वाभर्त्रादिभिस्त्रिभिःसहकार्यमित्यादिपक्षाउक्ताः मासिकसां-
वत्सरिकादौपाकैक्यकालैक्यादिव्यवस्थापिश्राद्धप्रकरणेउक्ता इतिसहगमननिर्णयः
काशीनाथउपाध्यायइत्थमन्त्याक्रियाविधिम् । निर्णयभगवत्पादेचार्पयत्तद्विशुद्धये १
इत्यन्येष्टिनिर्णयः ॥

६३ अथविधवाधर्माः पत्यामृतेतुभार्याणांविधिद्वयमुदीरितम् । वैधव्यंपालये-
त्सम्यक्सहाग्रिगमनंतुवा १ पत्यामृतेचयायोषिद्वैधव्यंपालयेत्सदा । सापुनःप्राप्य
भर्त्तरिस्वर्गलोकंसमश्नुते २ विधवापालयेच्छीलंशीलभङ्गात्पतत्यधः । तद्वैगुण्यादपि
स्वर्गात्पतिःपततिसर्वथा ३ तस्याःपिताचमाताचभ्रातृवर्गस्तथैवच । विधवाकबरी-
बन्धोभर्तृबन्धायजायते ४ शिरसोवपनंतस्मात्कार्यविधवयासदा । एकवारंसदाभु-
क्तिरुपवासव्रतानिच ५ पर्यङ्कशयनानारीविधवापातयेत्पतिम् । नैवाङ्गोद्वर्तनकार्यं
गन्धद्रव्यस्यसेवनम् ६ नाधिरोहेदनङ्गाहंप्राणैःकण्ठगतैरपि । कञ्चुकंनपरीदध्याद्वा-
सोनविकृतंवसेत् ७ वैशाखेकार्तिकेमाघेविशेषनियमंचरेत् । ताम्बूलाभ्यञ्जनेचैवकां-
सपात्रेचभोजनम् ८ यतिश्चविधवाचैववर्जयेच्चन्दनादिकम् । अपुत्राविधवाभर्त्रादित्र-
यमुद्दिश्यप्रत्यहंतिलकुशोदकैस्तर्पणंकुर्यात् श्राद्धादौतुप्रागुक्तम् ॥

६४ अथमन्यासः तत्रब्रह्मचर्यंकृत्वासमावर्तनान्तेकृतदारःपुत्रानुत्पाद्ययैरिष्टा

वानप्रस्थाश्रमंचकृत्वासंन्यासेदित्याश्रमसमुच्चयपक्षः ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेत्तृहाद्वावना-
द्वाअथपुनरव्रतीवाप्रतीवास्नातकोवास्नातकोवोत्सन्नाग्निरनग्निकोवायदहरेवविरजेत्त-
दहरेवप्रव्रजेदित्याश्रमविकल्पपक्षः प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याद्वाप्रव्रजेच्चतृहादपि । वनाद्वाप्रव्रजे-
द्विद्वानातुरोवाथदुःखितः १ इतिवाक्येआतुरोमुमूर्षुः दुःखितश्चोरव्याघ्रादिभीतइ-
त्यर्थः आतुराणांचसंन्यासेनविधिर्नैवर्चाक्रया । प्रेषमात्रंसमुच्चार्यसंन्यासंतत्रकार-
येत् १ संन्यासेदण्डग्रहणादिरूपेविविदिषाख्येविप्रस्यैवाधिकारः विद्वत्संन्यासेतुक्ष-
त्रियवैश्ययोरपि कलियुगेसंन्यासनिषेधस्त्रिदण्डसंन्यासपरइतिप्राञ्चः सचसंन्यास-
श्चतुर्था कुटीचकोबहूदकोहंसःपरमहंसश्चेति अत्रोत्तरोत्तरःश्रेष्ठः बहिःकुट्यांगृहेवाव-
सन्काषायवासास्त्रिदण्डीशिखायज्ञोपवीतवान्वन्धुपुगृहेवाभुजानआत्मानिष्ठोभवेत्सकु-
टीचकः पुत्रादीन्हित्वासप्तागाराणिभैक्षंचरन्पूर्वोक्तकाषायवस्त्रादिवेपवान्वहूदकः
हंसस्तुपूर्वोक्तवेपोप्येकदण्डः परमहंसस्तुशिखायज्ञोपवीतहीनएकदण्डीस्यात् काषा-
यवस्त्रंचतुर्णामपि हंसपरमहंसयोःशिखायज्ञोपवीतसस्वासन्वाभ्यांभेदः एकदण्डस्तु
द्वयोरपि परमहंसस्यदण्डधारणांविविदिषादशायांनित्यम् विद्वत्तादशायांतुकृता-
कृतम् नदण्डंनशिखांनाच्छादनंचरतिपरमहंसइतिश्रवणात् वैराग्यांविनाजीवनाद्यर्थ
संन्यासेतुनरकाः एकदण्डंममाश्रित्यजीवन्तिबहवोनराः । नरकेरौरवेधोरेकर्मसागा-
त्पतान्तते १ काष्ठदण्डोद्धृतोयेनसर्वाशीज्ञानवर्जितः । सयातिनरकान्धोरानित्या-
दिस्मरणात् ॥

६५ अथसंन्यासग्रहणविधिः तत्रोत्तरायणंप्रशस्तम् आतुरस्यतुदक्षिणायनमपि
तत्रादौगृह्याग्निमन्तंतादृशविधुरंप्रतिचप्रयोगः तत्रशान्त्यादिलक्षणंगुरुंसंशोध्यतन्नि-
कटेत्रिमासंयतिधर्मान्संवीक्ष्यगायत्रीजपरुद्रजपकूष्माण्डहोमादिभिःशुद्धिलब्धवारि-
क्तातिथौदेशकालास्मृत्वामुकस्यममकरिष्यमाणसंन्यासेधिकारार्थंचतुःकृच्छ्रात्मकंप्रा-
यश्चित्तंप्रतिकृच्छ्रंतत्प्रसाध्नायैकैकगोनिष्क्रयद्वाराहमाचरिष्ये कृच्छ्रप्रसाध्नायगोनि-
ष्क्रयद्रव्यंविप्रेभ्योदातुमहमुत्सृजेइतिसंकल्पपूर्वकरजतनिष्कतदर्धतदर्धान्यतमंप्रतिधे-
नुंदद्यात् एकादश्यांद्वादश्यांवायथाब्रह्मरात्रिःस्यात्तथाश्राद्धान्यारभेत् अत्रानाश्र-
मिणश्चतुःकृच्छ्रमन्यस्यतप्तकृच्छ्रमितिस्निधुः स्वस्यनवश्राद्धषोडशश्राद्धसपिण्डीकर-
णानिसाग्निःपार्वणविधिनानिरग्निकोद्विष्टविधिनाकुर्यादितिकेचित् नेत्यन्ये अथा-
ष्टौश्राद्धानि तत्रापस्तम्बहिरण्यकेशीयादीनामग्नौकरणपिण्डादिरहितःसांकल्पिकः

अष्टाश्राद्धानि प्रयोगः आश्वलायनादीनांसपिण्डकःपार्वणप्रयोगः तत्रादौसव्येन
सयवजलेनश्राद्धाङ्गतर्पणम् ब्रह्माणंतर्पयामि विष्णुंत० महेश्वरंत० देवर्षीन्० ब्रह्म-
र्षीन्० क्षत्रर्षीन्० वसून्० रुद्रान्० आदित्यान्० सनकं० सनन्दनं० सनातनं०
पञ्चमहाभूतानि० चक्षुरादिकरणानि० भूतग्रामं० पितरं० पितामहं० प्रपितामहं०

मातरं० पितामहीं० प्रपितामहीं० आत्मानं० पितरं० पितामहं० इतिनद्यादौकृत्वा
गृहमागसदेशकालौस्मृत्वाकरिष्यमाणसंन्यासाङ्गत्वेनाष्टौश्राद्धानिपार्वणविधिनाग्ने-
नाग्नेनवाकरिष्येइतिसंकल्प्यक्षणंदद्यात् अत्रसर्वनान्दीश्राद्धवत् तेननापसव्यम् तिल-
स्थानेयवाः युग्माविप्राः तथाचदेवस्थानेविप्रौद्वौश्राद्धाष्टकेषोडशेत्यष्टादशविप्राः त-
त्रमसव्यमुमंजकारिष्वेदेवानान्दीमुखाःस्थानेक्षणःकर्त्तव्यःइत्येकंवृत्वाद्वितीयंवृणुयात्
एवमग्रेपि प्रथमेदेवश्राद्धेब्रह्मविष्णुमहेश्वरानान्दीमुखाःस्थानेक्षणः० १ द्वितीयेऋषि-
श्राद्धेदेवर्षिब्रह्मर्षिषत्रर्षयःनान्दी० २ दिव्यश्राद्धेवसुरुद्रादित्यानान्दी० ३ मनुष्य-
श्राद्धेसनकमनन्दनमनातनानान्दी० ४ पञ्चमेभूतश्राद्धेपृथिव्यादिपञ्चमहाभूतान्ये-
कादशचक्षुरादिकर्णानिचतुर्विधभूतग्रामानां० ५ षष्ठेपितृश्राद्धेपितृपितामहप्रपिता-
महानान्दी० ६ मातृश्राद्धेमातृपितामहीप्रपितामहोनां० ७ अष्टमेआत्मश्राद्धेआत्म-
पितृपितामहानान्दी० ८ आत्मान्तरात्मापरमात्मेतिकेचित् इतिद्वौद्वौविप्रौवृणुयात् स-
र्वत्रनान्दीमुखत्वंविशेषणम् युग्माविप्राः ससव्यसूदक्षक्रतूवादेवौ ततःसर्वेषांपाद्यंदच्वा
प्राङ्मुखानुदकसंस्थानुपवेश्यप्रार्थयेत् संन्यासार्थमहंश्राद्धंकुर्वेन्नूतद्विजोत्तमाः । अनुज्ञां
प्राप्ययुष्माकंसिद्धिंप्राप्स्यामिशाश्वतीम् १ कुरुइतिप्रत्युक्तःमयवक्रजुदूर्वादिद्युग्मेना-
ब्दानपूर्वकंसंबुध्यन्तेइदमासनमिस्रष्टादशस्वामनंदद्यात् ततआश्वलायनानामर्घ्यपा-
त्रासादनम् आपस्तम्बादीनांसांकल्पिकत्वान्नार्घ्यम् देवार्थमेकंपार्वणाष्टकार्थमष्टा-
विन्येवंनवपात्राणि सर्वत्रपवित्रद्वयान्तर्हितेषुशन्नोदेवीरित्यपआसिच्यविश्वदेवपात्रेय-
वोमीतियवाः अष्टपात्रेषुतिलोसीतिमन्त्रस्योहेनयवानोप्यगन्धादिपूजनम् ऊहस्तु
यवोसिसोमदेवत्योगोमवेदेवनिर्मितः । प्रत्नर्वाद्भूःप्रत्तःपुष्ट्यानान्दीमुखान्देवान्प्रीण-
याहिनःस्वाहानमः इतिप्रथमपात्रे द्वितीयेनान्दीमुखानृषीन्० तृतीयेनान्दीमुखान्
दिव्यान्प्री० चतुर्थेनान्दीमुखान्मनुष्यान्प्रीण० पञ्चमेनान्दीमुखानिभूतानिप्री० षष्ठ-
सप्तमाष्टमेषुनान्दी० पितृन्प्रीणयेत्यादि० एकैकंपात्रंद्विधाविभज्यसर्वत्रयादिव्याइति-
मन्त्रान्तेविश्वेदेवानान्दीमुखाइदंबोर्घ्यमितिदत्त्वाब्रह्मविष्णुमहेश्वरानान्दीमुखाइदंबो-
र्घ्यस्वाहानमइत्यादिनायथायथंषोडशविप्रहस्तेषुदद्यात् यादिव्याइतिस्रवदनुमन्त्रणम्
पात्रंन्युब्जीकृत्यगन्धाद्याच्छादनान्तपूजा तत्रसर्वत्रसंबुध्यन्तोर्नान्दीमुखविशेषणयु-
क्तउच्चारः भोजनपात्राण्यासाद्यब्रह्मादिषोडशविप्रकरेष्वग्नयेकव्यवाहनायस्वाहासो-
मायपितृमतेस्वाहेतिमन्त्राभ्यामाहुतिद्वयंद्वयंदद्यात् नेदमापस्तम्बादीनाम् उपस्ती-
र्यान्नंपरिविष्ट्यान्नाभावेआमंतन्निष्क्रयंवाप्रोक्ष्यपृथ्वीतेपात्रमित्यादिनायथादैवतमन्न-
स्यामादेर्वासागः येदेवास० प्रजापतेन० ब्रह्मार्पणंब्रह्म० अनेनाष्टश्राद्धेनान्दीमुखा
देवादयःप्रीयन्ताम् आपोशनदानान्तेबलिदानवर्ज्यंभुञ्जीयुः तृप्तेषूपसौ० अक्षन्नमी०
संपन्नमितिपृष्टेरुचिरमितिसर्वेवृयुः नेदमामान्ने आचान्तेषुयवलाजदधिबदरियुताग्ने-

नाष्टचत्वारिंशत्पिण्डान्कृत्वा प्रागायता उदकसंस्था अष्टौ रेखाः कृत्वा भ्युक्ष्य कुशान्दूर्वा-
वास्तीर्य पिण्डस्थानेषु चतुर्विंशतौ जलं सिञ्चेत् तद्यथा शुन्धन्तां ब्रह्माणो नान्दी मुखः शु-
न्धन्तां विष्णो नान्दी० शुद्धन्तां महेश्वरानां० इति प्रथमरेखायाम् तदुत्तररेखासु शुन्ध-
न्तां देवर्षयोनां० शुन्धतां ब्रह्मर्षयोनां० इत्याद्यहो ज्ञेयः ततो ब्रह्मणे नान्दी मुखाय स्वा-
हेत्येकं पिण्डं दत्त्वा द्वितीय एव मेव देयस्तूर्णिविति प्रतिदैवतं पिण्डद्वयम् एवमग्रेपि विष्णवे
नान्दी मुखाय स्वाहेत्यादयः स्वाहान्ताः पिण्डदानमन्त्रा ऊहाः अत्र पितरो मादय ध्वमिसा-
दि पुनः शुन्धनान्तं तन्म जनमभ्य जनं च कृताकृतम् पिण्डान् गन्धादिना संपूज्य नत्वो-
पसंपन्नमिति विसृज्य विप्रेभ्यो दक्षिणादितन्म नेदं पिण्डदानाद्यापस्तम्बादीनाम् का-
त्यायनानामाश्वलायनवत् अष्टश्राद्धोत्तरं तद्दिने द्वितीये वा षट्शिखा केशान्स्थापयित्वा
कक्षोपस्थवर्जकेशं मश्रुनखादिवापयित्वा स्नात्वा कौपीनाच्छादनादि होमद्रव्यं च विना-
न्यद्धनादिविप्रादिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च यजेत् कौपीनादिकं गैरिकरज्ज्वत् कृत्वा वैणवं दण्डं
सत्त्वर्चा शिरोभूललाटान्यतमप्रमाणं समूलमङ्गुलिस्थूलं विप्रानीतमेकादशनवचतुःस-
प्तान्यतमपर्वकं पर्वग्रन्थियुतं मुद्रायुतं संपाद्य शङ्खोदकेन प्रणवपुरुषसूक्तकेशवादिनामभि-
रभिषिच्य स्थापयेत् ततः कमण्डलुकौपीनाच्छादनकन्थापादुकाः स्थापयेत् शिष्यपा-
त्रादिकमपिकेचित् देशकालौ संकीर्त्या शेषदुःखानि वृत्तिनिर्वातशयानन्दप्राप्तिपरमपुरु-
षार्थप्राप्तये परमहंसाख्यसंन्यासग्रहणं करिष्ये तदङ्गतया गणपतिपूज-
नपुण्याहवाचनमातृकापूजनं नान्दीश्राद्धानि करिष्ये तानि कृत्वा जपे-
त् ब्रह्मणे नमः विष्णवे० रुद्राय० सूर्याय० सोमाय० आत्मने० अन्तरात्मने० परमा-
त्मने० अग्निमीलेऋक् इषेत्वोर्जेत्वा० अग्न आयाहिऋक् शन्नो देवीऋक् जपित्वा सक्तु-
पिष्टं मुष्टि त्रयं प्रणवेन त्रिःप्राश्यानाभिमालभेत् आत्मने स्वाहा अन्तरात्मने० परमात्मने
स्वा० प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रैः ततः पयोदधिमिश्रमाज्यं जलमेव वा त्रिवृदसीति प्रथमं प्रा-
श्यात् तद्विदसीति द्वितीयं विद्वदसीति तृतीयं प्राश्यापः पुनन्तिर्वाति जलं प्राश्याचम्योपवासं क-
रिष्ये इति संकल्पयेत् अथ सावित्री प्रवेशः ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि ॐ तत्सवितुर्वरे-
ण्यं ॐ भुवः सावित्रीं प्र० ॐ भर्गो देवस्य० ॐ स्वः सावित्रीं० ॐ धियो यो० ॐ भू-
सावित्री प्रवेशादिः० भुवः स्वः सावित्रीं प्र० ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं० ऋक् ततोस्तात्प्राक् गृह्या-
ग्निं समिध्य विच्छिन्नश्चेत् पुनः संधानविधिनानिरग्निर्वाविधुरादिर्वापृष्टोदिविविधानेना-
ग्निं संपादयेत् पृष्टोदिविविधानं च कात्यायनवैश्वदेवप्रसङ्गे पूर्वार्धे उक्तम् अथास्तात्पूर्वब्र-
ह्मान्वाधानम् संन्यासं कर्तुं ब्रह्मान्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्याग्निध्यानाद्याज्यं संस्कृत्य
स्तुक्स्तुवौ संमृज्य स्तुचिचतुराज्यं गृहीत्वा ॐ स्वाहेति हुत्वा परमात्मन इदं० परिषेचनादि
इति ब्रह्मान्वाधानम् ततः सायं संध्या होमवैश्वदेवान्कृत्वा अग्निसमीपे जागरं कुर्यात् प्रात-
र्नित्यहोमान्ते वैश्वदेवादिकं कृत्वा अग्रेयं वैश्वानरं वा स्थालीपाकं कुर्यात् तत्र कार्प्यमाणसं-

न्यासपूर्वाङ्गभूतमाग्नेयस्थालीपाकंकरिष्यइतिसंकल्पः ध्यात्वाचक्षुषीआज्येनेत्यन्ते
ऽत्रप्रधानमग्निं चरुणाशेषेणेत्यादि अग्नेयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीत्यादिनाम्नानिर्वापादि
नास्त्रैवप्रधानहोमः एवंवैश्वानरपक्षेप्यूहम् ततस्तरत्समन्दीतिजपित्वाकुशहेमरूप्य-
जलैःस्नात्वादेशादिस्मृत्वासंन्यासाङ्गभूतंप्राणादिहोमंपुरुषसूक्तहोमंविरजाहोमंचतन्त्रे-
णकरिष्येइतिसंकल्प्यान्वाधानेआज्येनेत्यन्तेप्राणादिपञ्चदेवताःसमिच्चर्वाज्यैःपुरुषं
पुरुषसूक्तेनप्रत्यृचंपोडशवारंसमिच्चर्वाज्यैःप्राणाद्येकोनविंशतिदेवताविरजामन्त्रैःप्रति-
द्रव्यमेकैकसंख्यसमिच्चर्वाज्याहुतिभिःप्रजापतिसकृदाज्येनशेषेणेत्यादि षष्ठ्युत्तरश-
तवारंतूष्णींनिरूप्यतथैवप्रोक्ष्यश्रपयित्वाज्यभागान्तंप्राणायस्वाहेत्यादिपञ्चमन्त्रैर्द्रव्य-
त्रयंसकृत्सकृदुत्वायथादैवंत्यक्त्वासहस्रशीर्षेतिपोडशर्चेनप्रत्यृचंपृथक्पृथक्द्रव्यत्रयंहु-
त्वापुरुषायेदंनमर्मातिसर्वत्रत्यजेत् ॥

६६ अर्थावरजाहोमः प्राणापानव्यानोदानममानामेशुद्ध्यन्तांज्योतिरहंविरजा-
विपाप्माभूयासस्वाहा प्राणादिभ्यइदं० वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतोबुद्ध्याकू-
तिःसंकल्पाभ्युद्ध्यन्तांज्योति० वागादिभ्यइदं० त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्नाय-
वोस्थीनिमेशुद्ध्यन्तां० त्वगादिभ्यइदं० शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरुदरजङ्घाश्रोण-
स्थपायवोमेशुद्ध्यं० शिरआदिभ्य० उत्तिष्ठपुरुषर्हारर्तापङ्गललोहिताक्षदेहिदेहिददा-
पयितामेशुद्ध्यं० पुरुपादिभ्य० पृथिव्यापस्तेजोवाग्वाकाशामेशुद्ध्यं० पृथिव्या-
दिभ्य० शब्दस्पर्शरूपरसगन्धामेशुद्ध्यं० शब्दादिभ्य० मनोवाक्कायकर्माणिमेशु-
द्ध्यंतां० मनआदिकर्मभ्य० अव्यक्तभावैरहंकारैर्ज्योतिरहं० अव्यक्तादिभ्य० आ-
त्माभ्युद्ध्यंतांज्यो० आत्मनइदं० अंतरात्मा० अंतरात्मन० परमात्मा० परमा-
त्मन० क्षुधेस्वाहा क्षुधइदं० क्षुत्पिपासायस्वाहा क्षुत्पिपासायेदं० विविध्यैस्वा०
विविध्या० ऋग्विधानाय० कषोत्कायस्वा० क्षुत्पिपासामलंज्येष्टामलक्ष्मीनाश-
याम्यहं। अभूतिमसमृद्धिंचसर्वांनिर्णुदमेपाप्मानस्वाहाअग्नयइदं० अन्नमयप्राणमवम-
नोमयविज्ञानमयमानंदमयमात्माभ्युद्ध्यंतां० अन्नमयादिभ्य० एवंसमिच्चर्वाज्यैःप्रति-
द्रव्यंचत्वारिंशदाहुतीर्हुत्वा यदिष्टंयच्चपूर्तंयच्चापद्यनापादि प्रजापतौतन्मनसिजुहोमि
विमुक्तोहंदेवकिंल्वपात्स्वाहेत्याज्यंहुत्वाप्रजापतयइदमितित्यजेत् ततःपुरुषसूक्तं अ-
ग्निमीळेइत्यादिचतुर्वेदादींश्चजपित्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यब्रह्माचार्यादिभ्यो-
गाहिरण्यवस्त्रादिदत्वासमासिञ्चन्तुमरुतइतिमन्त्रेणगृह्याग्निमुपस्थायतत्रदारुपात्राणि
दहेत्तैजसानिगुरवेदद्यात् ततआत्मन्यग्निसमारोपंअयंतेयोनिरित्यृचायातेअग्नेयज्ञिया-
तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानमित्यादियजुषाचत्रिरुक्तेनाग्नेर्ज्वालांप्राश्नकुर्यात् कृष्णाजि-
नमादायगृहान्निष्क्रम्य सर्वेभवन्तुवेदाढ्याःसर्वेभवन्तुसोमपाः। सर्वेपुत्रमुखंहृष्टासर्वे
भवन्तुभिष्मकाः १ इतिपुत्रादिभ्यआशिषंदत्त्वानमेकश्चिन्नाहंकस्यचित्पुत्रादीनु-

त्काविसृजेत् जलाशयंगत्वा जलिना जलमादायाशुः शिशान् इति सूक्तेनाभिमन्य सर्वा-
भ्यो देवताभ्यः स्वाहेति त्यजेत् तिथ्यादि स्मृत्वाऽपरोक्षब्रह्मावाप्तये संन्यासं करोमीति-
संकल्प्य जला जलिंगृहीत्वा ॐ एष हवा अग्निः सूर्यः प्राणं गच्छ स्वाहा ॐ स्वां योनिं गच्छ
सर्वत्यागविधिः. स्वाहा ॐ आपो वै गच्छ स्वाहेति मन्त्रत्रयेण जलेष्वजलित्रयं दद्यात् पु-
त्रेषणावित्तेषणा लोकेषणा सर्वेषणामयापरित्यक्ता अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा इत्यज-
लिं जले क्षिपेत् पुनरेवमभयं दत्त्वा वदेत् यत्किंचिद्बन्धनं कर्मकृतमज्ञानतो मया । प्रमा-
दालस्यदोषोत्थं तत्सर्वसंयजाम्यहम् १ त्यक्तसर्वो विशुद्धात्मा गतस्नेहशुभाशुभः । ए-
ष यजाम्यहं सर्वकामभोगसुखादिकम् २ रोषं तोषं विवादं च गन्धमाल्यानुलेपनम् । भू-
षणं नर्तनं गेयं दानमादानमेव च ३ नमस्कारं जपं होमं याश्च नित्याः क्रियामम । नित्यं नैमि-
त्तिकं काम्यं वर्णधर्माश्च माश्चये । सर्वमेव परित्यज्य ददाम्यभयं दक्षिणाम् ४ पद्भ्यां क-
राभ्यां विहरन्नाहं वाक्कायमानसैः । करिष्ये प्राणिनां पीडां प्राणिनः सन्तु निर्भयाः ५
सूर्यादिदेवान् विप्रांश्च साक्षित्वेन ध्यात्वा नानाभिमात्रे जले प्राङ्मुखः सावित्रीप्रवेशपूर्ववत् क्र-
त्वा तस्मिन् मन्दीति सूक्तं पठित्वा पुत्रेषणायार्यावित्तेषणायालोकेषणायश्च व्युत्थितो हं भि-
क्षी चर्यं चरामीति जले जलं जुहुयात् ॥

६७ अथ प्रेषोच्चारः ॐ भूः संन्यस्तं मया ॐ भुवः संन्यस्तं ॐ स्वः संन्यस्तं ॐ
ॐ भूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मयेति त्रिर्मन्दमध्योच्चस्वरेणोक्त्वाऽभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति
जलं जले क्षिपेत् शिखामुत्पाद्य यज्ञोपवीतमुद्धृत्य करे गृहीत्वा आपो वै सर्वा देवताः सर्वा-
भ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहा ॐ भूः स्वाहेति जले जलं सहजुत्वा प्रार्थयेत् त्राहि मां सर्व-
लोकेश वासुदेव सनातन । संन्यस्तं मे जगद्योने पुण्डरीकाक्ष मोक्षद १ युष्मच्छरणमाप-
न्न त्राहि मां पुरुषोत्तम । ततो दिग्म्बरः पञ्चपदान्युदङ्मुखो गच्छेत् विविदि पुत्रैस्तस्मै
आचार्यो न त्वाकाषायकौपीनाच्छादनेदत्त्वादण्डं दद्यात् स च कौपीनं वासश्च परिधाय
ॐम् इन्द्रस्य वज्रोऽसि सखे मां गोपायेति दण्डं गृहीयात् वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारय
प्रणवेन गायत्र्या वा कमण्डलुम् इदं विष्णुरित्यासनम् ततः समित्पाणिर्गुरुं न त्वागरुडास-
नोपविष्टो गुरुं वदेत् त्रायस्व भोजगन्नाथ गुरो संसारवह्निना । दग्धं मां कालदष्टं च त्वामहं श-
रणागतः १ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धि-
प्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इति गुरुमुपस्थाय दक्षिणं जान्वा च्यपादावुपसंगृह्य अधीहि
भगवो ब्रह्मेति वदेत् गुरुरात्मानं ब्रह्मरूपं ध्यात्वा जलपूर्णं शङ्खं द्वादशप्रणवैरभिमन्यते न
शिष्यमभिषिच्य शन्नो मित्र इति शान्तिं पठित्वा तच्छिरसि हस्तं दत्त्वा पुरुषसूक्तं जपित्वा
शिष्यहृदये हस्तं कृत्वा मम त्रते हृदयं ते दधामीत्यादि मन्त्रं जप्त्वा दक्षिणकर्णे प्रणवमुपदिश्य
तदर्थं च पञ्चीकरणाद्यवबोध्य प्रज्ञानं ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीति

ऋग्वेदादिमहावाक्येष्वन्यतमं शिष्यशाखानुसारेणोपदिश्यतदर्थं बोधयेत् ततस्तीर्था-
श्रमादिसंप्रदायानुसारेण नाम दद्यात् ततः पर्यङ्कशौचं कारयित्वा योगपट्टं दद्यात् ॥

६८ अथ पर्यङ्कशौचप्रयोगः कस्मिंश्चित्पुण्यदिने कश्चिद्गृहस्थः स्वाग्रे पीठादौ यति-
मुपवेश्य गुर्वनुज्ञातो यतये पर्यङ्कशौचं करिष्ये इति संकल्प्य वामभागे प्राक्संस्थान्पञ्चमृद्गा-
गान्दक्षिणभागे पितथैव पञ्चसंस्थाप्योभयत्र शुद्धोदकं च संस्थाप्य वामप्रथममृद्गागेन पञ्च-
वारं मृज्जलाभ्यां यतिजानुद्वयं कराभ्यां युगपत्क्षालयेत् चरमक्षालने मृद्गागसमाप्तिः एव-
मग्रेऽपि ततो दक्षिणभागस्थप्रथमभागार्धेन स्ववामकरं मृज्जलाभ्यां दशवारं प्रक्षाल्यापरा-
र्धेन तेनैव जलेनोभौकरौ सप्तवारं क्षालयेत् एवमग्रेऽपि योज्यम् संख्यायां विशेषस्तूच्यते वा-
मद्वितीयभागेन चतुर्वारं यतिजङ्घाद्वयं युगपत्प्रक्षाल्य दक्षिणद्वितीयभागार्धेन सप्तवारं वाम-
करमर्धान्तरेण चतुर्वारमुभौकरौ क्षालयेत् वामतृतीयेन यतिगुल्फौ त्रवारं दक्षिणभा-
गार्धेन वामकरं षड्वारमुभौकरौ चतुर्वारम् वामचतुर्थेन यतिपादपृष्ठौ द्विवारं दक्षिणार्धेन स्व-
वामकरं चतुर्वारमुभौ द्विवारमर्वाशिष्टार्धेन वामपञ्चमेन यतिपादतले सकृदक्षिणपञ्चमार्धे-
न वामस्याद्विवारमुभयोश्चापराधेन सकृदक्षालनमिति अथ योगपट्टः कारितपर्यङ्कशौचाय-

योगपट्टः.

तिः कटिशौचं कृत्वा कटिसूत्रकौपीने धृत्वा वस्त्रेणावगुण्ठ्य गुर्वनुज्ञायोच्चा-
मने उपविश्य सभ्यैः सह वेदान्ते किञ्चिदुपन्यसेत् गुरुर्यातिः शिष्यं यतिं शिरसि शङ्केन पुरु-
षसूक्तेनाभिपिच्य वस्त्रगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः संपूज्य वस्त्रमुपरि धृत्वा र्यातिभिः सह विभ-
रूपाध्यायं पश्यामि देवानि सारभ्यभुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धमित्यन्तं पठित्वा पूर्वकल्पितं नाम द-
द्यात् ततः शिष्यं वदेत् इतः परं त्वया संन्यासमाधिकारिणे संन्यासो देयो दीक्षायोगपट्टादि-
कंच कार्यम् ज्येष्ठयतनो नमस्कार्याः ततो गुरुः कटिसूत्रं पञ्चमुद्रालंकृतं पूर्वदण्डं च शिष्या-
य दत्त्वा शिष्यं यथासंप्रदायं नमस्कुर्व्यात् अन्ये यतयो गृहिणश्च नमस्कुर्वुः शिष्यो नाराय-
णे त्युक्तोच्चासनादुत्थाय तत्र गुरुमुपवेश्य यथाविधित्वान्ययती नमेत् इति गृह्याग्निमतां-
विधुरादेश्च विविदिषा संन्यासप्रयोगः ॥

६९ अथाग्निहोत्रणो विशेषः तत्र श्रान्ताग्रयोर्विच्छन्नाश्चेत्पुनराधानं पावमानेष्व-
न्तर्पूर्णाहुत्यन्तं वा कृत्वा प्रायश्चित्तादिसावित्रीप्रवेशान्तं पूर्ववत्कुर्यात् अथ ब्रह्मान्वाधानं
आग्नित्रयं समिध्य संस्कृतमाज्यं स्रुचि चतुर्वारं गृहीत्वा हवनीये पूर्णाहुतिं ॐ स्वाहा परमा-
त्मन इदमिति कुर्यात् सायं संध्याग्निहोत्रहोमान्ते उत्तरेण गार्हपत्यं द्वन्द्वशः पात्राण्यासाद्या-
हवनीयं दक्षिणतः कौपीनदण्डाद्यासादयेत् रात्रिजागरान्ते प्रातर्होमादिकृत्वा पौर्णमा-
स्यां ब्रह्मान्वाधानं चेत्पौर्णमासोऽष्टिकृत्वा दर्शेष्टिमपि पक्षहोमापकर्षपूर्वकमपकृष्य तदैव कु-
र्यात् दर्शे चेद्दर्शेष्टिरेव अथ पौर्णमास्यां दर्शे वा देशकालौ स्मृत्वा संन्यासपूर्वाङ्गभूतया प्राजा-
पत्येष्ट्या वैश्वानर्येष्ट्या च समानतन्त्रया यक्ष्ये इति संकल्प्य समुच्चयेनेष्टिद्वयम् अत्र वैश्वानरो-
द्वादशकपालः पुरोडाशः प्राजापत्यश्च रुक्मैष्णवो नवकपालः पुरोडाशः अथ वा केवलप्राजा-

पत्येष्टिः अत्रप्रयोगः स्वस्वसूत्रानुसारेणोह्यः बौधायनसूत्रानुसारेण किंचिदुच्यते पवनपावनपुण्याहवाचनादिपूर्वाङ्गान्तेकेवलवैश्वानरेष्ट्याः केवलप्राजापत्यायावासंकल्पः ब्रीहिमयः पुरोडाशोद्रव्यम् पञ्चप्रयाजाः अग्निर्वैश्वानरः प्रजापतिर्वादेवता पञ्चदश सामिधेन्यः व्रतग्रहणान्ते ध्वर्युराज्यंसंस्कृत्य स्रुचिचतुर्गृहीतं गृहीत्वा पृथिवी होतेत्यादि-चतुर्होतृहोमंकूष्माण्डहोमसारस्वतहोमौचकृतवानिर्वापादि वैश्वानरोद्वादशकपालः पुरोडाशः प्राजापत्यश्चरुः वैश्वानराय प्रतिवेदयाम इति पुरोनुवाक्या वैश्वानरः पवमानः पवित्रैरितियाज्या प्राजापत्यायां प्रधानमुपांशुधर्मकम् सुभूः स्वयंभूरित्याद्यनुवाक्या प्रजापतेन त्वदेतामितियाज्या अथ स्रुवेणाष्टावुपहोमावुभयत्र वैश्वानरो न ऊतय आप्रया-तुपरावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा स्वाहा १ वैश्वानरायेदमितियागः सर्वत्र ऋतावानं वै-श्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं घर्ममीमहे स्वाहा २ वैश्वानरस्य दस० ३ पृ-ष्ठोदिविपृष्ठो अग्निः० ४ जातो यदग्ने० ५ त्वमग्ने शोचिषा० ६ अस्माकमग्ने० ७ वैश्वानरस्य सुमतौ० ८ अथैनमुपतिष्ठेत्सहस्रशीर्षेति सूक्तेन ततः स्विष्टकृदादिशेषं समापयेत् सर्वो वै रुद्रः० विश्वंभूतमिति द्वाभ्यामभ्युत्सर्गः आयुर्दा अग्ने इति मन्त्रेण दर्भस्तम्ब-स्थयजमानभाग्नात्किंचिदादाय सहस्रशीर्षे सनुवाकेन प्राश्य ओमिति ब्रह्म ओमितीदं सर्वमित्यनुवाकेन हुतशेषमाहवनीये प्रक्षिपेत् एवं वैश्वानर्याद्यन्यतरामिष्टिकृत्वा पासना-ग्नौ सर्वाधाने दक्षिणाग्नौ प्राणादिहोमादिविरज्जहोमान्तं कार्यमन्यत्प्राग्वत् आहवनीये अरणीमुसलोलूखलातिरिक्तदारुपात्राणां दाहः तत आत्मन्याहवनीयाग्निं समारोपः पूर्ववत् अरणीद्वयंगार्हपत्ये प्रक्षिप्य तत्समारोपंकृत्वा दक्षिणाग्नौ मुसलोलूखले हुत्वा दक्षि-णाग्नौ रपिसमारोपः तत औपासनाग्नेः समारोपः इतिक्रमः अत्र विशेषोऽन्यत्रज्ञातव्यः इ-तिसाग्निकप्रयोगः स्नातकं प्रति ब्रह्मान्वाधानविरजाहोमादिरहितो वा प्रयोगोऽप्यभावात्

७० अथातुरसंन्यासः आतुरसंन्यासे संकल्पप्रेषोच्चारणभयदानेति त्रयं प्रधानमवश्यं कार्यम् अष्टश्राद्धादिदण्डग्रहणान्तमङ्गभूतं यथासंभवं कार्यम् तत्प्रयोगः मन्त्रस्नानंकृत्वा तत्प्रयोगः शुद्धवस्त्रं धृत्वा ज्ञानप्राप्तिद्वारामोक्षासिद्ध्यर्थमातुरविधिना संन्यासमहं-करिष्ये पश्चात् शिखाकेशानवशेष्यवपनंकृत्वा स्नात्वा संध्याद्यौ पासनहोमान्तं यथासंभवं सं-पाद्यात्मनिसमारोपंकुर्यात् आग्निहोत्रीतु प्राजापत्यादिस्थाने पूर्णाहुतिं कृत्वा श्रौताग्निमा-त्मनिसमारोपयेत् उच्छिन्नाग्नीनां पुनराधानसंभवे समारोपोऽन्यथा तु न समारोपः विधु-रादीनामप्यभावादेव समारोपो नावश्यकः ततस्तोयमादायाप्सु जुहोति एष हवा अग्नेर्या-निर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वाहा १ आपो वै सर्वादेवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहा २ भूः स्वाहेति जले जलैर्हुत्वा हुतशेषं जलमाशुः शिशान इत्यनुवाकेनाभिमन्य पुत्रेषणावित्ते-षणालोके षणामयात्यक्ताः स्वाहेति किंचित्पिबेत् अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति द्विती-यं पिबेत् संन्यस्तं मयेति निःशेषं तृतीयम् ततः पूर्ववत् सावित्रीप्रवेशः ततः प्राञ्चुख ऊर्ध्व-

बाहुःप्रेषोच्चारं पूर्ववत्कुर्यात् . अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति प्राच्यां जलं क्षिपेत् शिखामु-
त्पाद्य यज्ञोपवीतं छित्त्वा भूः स्वाहेत्यप्सु हुत्वा पुत्रगृहे न तिष्ठेत् अत्यन्तमातुरश्चेत्प्रेषमात्रं-
वावदेत् जीवति चेत्स्वस्थः सन्महावाक्योपदेशदण्डग्रहणादिसर्वंकुर्यात् एवमातुरवि-
धिना संन्यासे मृतस्य यतिवत्संस्कारः ॥

७१ अथ मृतयति संस्कारः पुत्रः शिष्यो वा स्नात्वा वपनं कृच्छ्रत्रयं चाधिकारार्थं कुर्यात्
पुत्रातिरिक्तस्य वपनं कृताकृतम् देशकालौ स्मृत्वा ब्रह्मीभूतस्य यतेः शौनकोक्तविधिना
संस्कारं करिष्ये नयंकलशं तीर्थेनापूर्य गंगेचयमुने० नारायणः परंब्रह्म० यच्च किंचिज्ज-
गत्सर्वं० इति मन्त्रैरभिमन्त्र्य रुद्रसूक्तविष्णुसूक्तापोहिष्ठादिभिर्यतेः स्नानं विधाय चन्द-
नादिभिः कलेवरं संपूज्य माल्यादिभिरलंकृत्य वाद्यघोषादिभिः शुद्धदेशं नयेत् जले स्थले
वासमाहितं कुर्यात् स्थलपक्षे गर्तव्याहृतिप्रोक्षितभुवि दण्डप्रमाणं कृत्वा मध्ये सूक्ष्मगर्तं सा-
र्धं हस्तं कृत्वा सप्तव्याहृतिभिः पञ्चगव्येन त्रिः प्रोक्ष्य जलपक्षे नद्यां पञ्चगव्यं प्रक्षिप्य कुशाना-
स्तीर्य सावित्र्या देहं प्रोक्ष्य शङ्खोदकेन पुरुषसूक्तेनाष्टोत्तरशतावृत्तप्रणवैश्च संस्नाप्याष्टाक्ष-
रेण षोडशोपचारैः संपूज्य तुलसीमालाद्यैरलंकृत्य विष्णोहव्यं रक्षस्वेति देहं गर्ते नद्यां वा
क्षिपेत् इदं विष्णुरिति दण्डं त्रेधा भग्नं दक्षिणहस्ते स्थापयेत् हंसः शुचिर्षदिति परेण नाक्ष-
निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्ति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थासंन्यासयो-
गाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः १ इति हृदये जपेत् पुरुषसूक्तं भ्रुवोर्मध्ये जपेत् ब्रह्मजज्ञानमिति
मूर्धनि मूर्धानं भूर्भुवः स्वश्चेत्युक्ता शङ्खेन भेदयेत् अथवा भूमिर्भूमिमगान्मातामातरम-
प्यगात् भूयास्स पुत्रैः पशुभिर्योनोर्द्वेष्टसाभिद्यतामिति मन्त्रेण परश्वादिना भेदयेत् शिरो-
भेत्तुमशक्तः शिरस्थापितं गुडपिण्डादकं भिद्यात् गर्तं पुरुषसूक्तेन लवणेन प्रपूरयेत् सृगा-
लश्वादिरक्षार्थं सकृतादिभिः प्रपूरयेत् नद्यादौ चोच्छ्रोभेदोत्तरं दर्भैराच्छाद्य व्याह-
ृतिभिरभिमन्त्र्य पापाणं वध्वा ॐ स्वाहेति हृदे न्यसेत् ततोऽग्निनाग्निः स० त्वं ह्यग्ने अ-
ग्निना० तं मर्जयंत मुक्रतुं० यज्ञेन यज्ञं० इत्यृक् चतुष्टयेन चित्तिः स्रुगित्यादिभिर्दशहोत्रा-
दिसंज्ञकयजुर्मन्त्रैश्चाभिमन्त्रयेत् अतो देवा इति जपित्वा पापैर्मुक्ता अश्वमेधादिफलभागि-
नो वयमिति भावयन्तो वभृथ बुद्ध्या सर्वे नु गामिनः स्नात्वा गन्धादिधृत्वा सोत्सवा गृहं गच्छे-
युः अत्र परमहंसस्य स्थले समाधिर्मुख्यः जले मध्यमः कुटीचकं तु प्रदहेत् पूरयेच्च बहूदकम् ।
हंसो जले तु निक्षेप्यः परमहंसं प्रपूरयेत् १ इति वचनात् अत्र परमहंसं प्रकीरयेदिति कचि-
त्पाठः एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् । न कुर्याद्दार्षिकादन्यद्ब्रह्मीभूताय भि-
क्षवे १ कुटीचकातिरेकेण न दहेद्यतिनं कचित् । ततः कर्ता स्नात्वा च म्यसिद्धिं गतस्य ब्र-
ह्मीभूतभिक्षोस्तृप्त्यर्थं तर्पणं करिष्ये इति संकल्प्य सव्येन देवतीर्थेनैवात्मानमन्तरात्मानं पर-
मात्मानमिति चतुश्चतुस्तर्पयित्वा शुक्लपक्षे मृतस्य केशवादिद्वादशनामभिः कृष्णपक्षे मृतस्य सं-
कर्षणादिद्वादशनामभिः केशवं तर्पयामीत्येवं द्वितीयान्तैः कुर्यात् इदं क्षीरेणेति केचित् त-

तःसिद्धिगतस्यभिक्षोस्तृतीयार्थनारायणपूजनंबलिदानंघृतदीपदानंचकरिष्येइतिसंकल्प्य देवयजनोपरितोरेवामृन्मयलिङ्गं कृत्वा पुरुषसूक्तेनाष्टाक्षरेणचषोडशोपचारपूजां कृत्वा घृतमिश्रपायसबलिंदत्त्वा घृतदीपंचसमर्प्य पायसबलिं जलेक्षिपेत् ततः ॐ ब्रह्मणेनमइति शङ्खेनाष्टाध्यान्दत्त्वा गृहं ब्रजेदिति प्रथमदिनकृत्यम् एवं दशदिनान्तं प्रत्यहं तर्पणं लिङ्गपूजनं पायसबलिदीपदानानि कुर्यात् ॥

७२ अथैकादशेहनिपार्वणश्राद्धम् तत्र मध्याह्नेनद्यादौ श्राद्धाङ्गतिलतर्पणंकृत्वा देशकालौ स्मृत्वा प्राचीनावीती अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणो ब्रह्मीभूतस्यास्मत्पितुः करिष्यमाणदर्शादिसर्वश्राद्धाधिकारार्थमद्यपार्वणश्राद्धं करिष्येइति पुत्रादिः संकल्पयेत् शिष्यस्तु ब्रह्मीभूतगुरोः प्रत्यब्दादिश्राद्धाधिकारार्थं तत्पितृसंबन्धिनामगोत्रोद्देश्यतासिद्ध्यर्थंच पार्वणश्राद्धमिति संकल्पयेत् अन्यत्समानम् पुरुरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवाः पितृपितामहप्रपितामहानां नामगोत्रादिसहितानामुच्चारः सर्वत्र पितुर्ब्रह्मीभूतइति विशेषणमात्रमधिकम् शेषंप्रत्यब्दश्राद्धवत् केचिच्छिष्यः कर्ता चेदात्मान्तरात्मपरमात्मन उद्दिश्य साधुरुरुसंज्ञकदेवयुतंसव्येन देवधर्मकं नान्दीश्राद्धवदेकादशाहे पार्वणश्राद्धं कुर्यादित्याहुः अत्र सर्वत्र विस्तरस्तोरो कृतसंन्यासपद्धतौ द्रष्टव्यः ॥

७३ अथ द्वादशाहे नारायणबलिः देशादिस्मृत्वासिद्धिगतस्यभिक्षोः संभावितसर्वपापक्षयपूर्वकं विष्णुलोकावाप्तिद्वारा श्रीनारायणप्रीत्यर्थं नारायणबलिं करिष्येइतिसंकल्प्य त्रयोदशयतीन्विप्रान्वा निमन्त्र्य शुक्लपक्षे केशवरूपिगुर्वर्थे त्वयाक्षणः कर्तव्यइत्येवं दामोदरान्तकेशवादिद्वादशनामभिक्षणोदेयः कृष्णे तु संकर्षणादिद्वादशनामभिः त्रयोदशं विप्रं विष्ण्वर्थं त्वयाक्षणः कर्तव्यइति निमन्त्र्य पादान्प्रक्षाल्य प्राङ्मुखानुपवेशयेत् विप्राग्रेष्ठाण्डलेऽग्निप्रतिष्ठापनादि अन्वाधाने च क्षुपी आज्येनेत्यन्तेऽग्निवायुं सूर्यं प्रजापतिंच व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिरेकैकपायसाहुसाविष्णुमतो देवा इति षड्भिः प्रत्यृचमेकैकपायसाहुत्या नारायणं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचमेकैकपायसाहुत्या शुक्ले केशवादिद्वादशदेवताः कृष्णे संकर्षणादिद्वादशदेवताः एकैकपायसाहुत्या शेषेणेत्यादि द्विपञ्चाशदधिकशतमुष्ट्रीभिरूप्य बालिपर्याप्ततण्डुलानोप्याष्टत्रिंशदाहुतिपर्याप्तं पुरुषाहारमित विष्णुनैवेद्यपर्याप्तंच क्षीरेश्रपयित्वा ज्यभागान्तेऽग्निपूर्वतः शालग्रामे विष्णुं पुरुषसूक्तेनाष्टाक्षरेणचषोडशोपचारैः संपूज्य स्तुचाहस्तेनवान्वाधानानुसारेण होमत्यागौ विदध्यात् एवं शुक्लकृष्णभेदेन केशवादिद्वादशान्ताः संकर्षणाद्यन्तावाऽष्टत्रिंशदाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादिशेषं समाप्य पुनः शालग्रामं संपूज्य विष्णुगायत्र्या विष्णवेऽर्घ्यं दत्त्वा हुतशेषपायसेन विष्णवे बलिंदत्त्वा निमन्त्रितत्रयोदशविप्रान्केशवादिक्रमेण केशवरूपिगुरवेनमइदमासनमित्यादिनासनगन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि दत्त्वा त्रयोदशे विप्रे पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचान्ते विष्णवेनमइत्येवमादिना विष्णुं दीपान्तोपचारैः पूजयेत् चतुरस्रमण्डलेषु त्रयोदशभोजनपा-

त्राण्यासाद्योपस्तीर्यान्नपरिषिच्यपृथिवीतेपात्रमित्यादिनाकेशवादिद्वादशोद्देशेनवि-
ष्णुद्देशेनचान्त्यक्त्वाअतोदेवा० ॐतद्ब्रह्म ॐतद्वायुर्ब्रह्मार्पणमित्याद्यापोशनादिप्रा-
णाहुत्यन्तेनारायणाद्युपनिषद्भागान्पठेत् तृप्तिप्रश्नान्तेआचान्तेषुप्रागग्रान्दर्भानास्ती-
र्याष्टाक्षरेणाक्षतोदकंदच्चाकेशवरूपिणेगुरवेऽयंपिण्डःस्वाहानमइत्येवंद्वादशपिण्डान्द-
द्यात् कृष्णेतुसंकर्षणादिनामभिरितिसर्वत्र पिण्डेषुविष्णुंसंपूज्यपुरुषसूक्तेनस्तुत्वा वि-
सर्जयेत् विप्रेभ्यस्ताम्बूलदक्षिणादिदच्चात्रयोदशायविप्रायनाभ्याआसीदित्याद्यृक्-
त्रयेणफलताम्बूलदक्षिणांदच्चात्रयमस्कृत्यतांशालग्राममूर्तिमाचार्यायदद्यात् इति ना-
रायणबालविधिः

७४ अथद्वादशाहेत्रयोदशाहेवायथाचारमाराधनम् तत्रप्रयोगः देशकालौस्मृत्वा
श्रीनारायणप्रीत्यर्थमाराधनंकरिष्येति संकल्प्य गुर्वर्थेक्षणःकर्तव्यः एवंपरमगुर्वर्थेपर-
मेष्ठिगुर्वर्थेपरात्परगुर्वर्थे एवंविप्रचतुष्टयानमश्न्य शुक्लेकेशवादिनामभिःकृष्णेसंकर्षणा-
दिनामभिःद्वादशविप्रान्निमज्जयेत् एवंषोडशविप्राःयनयोवा अशक्तोयथाशक्तिविप्रा-
न्निमज्जयथायथंषोडशक्षणादेयाः षोडशानांपादक्षालनंकृत्वाचम्यपादक्षालनोदकं
पात्रान्तरेगृहीत्वागन्धपुष्पादिभिःपूजयेत् विप्रान्प्राञ्जुखानुदञ्जुखान्वोपवेश्यषोडशो-
पचारैर्गन्धादिपञ्चोपचारैर्वासंपूज्यसपरिकरमन्नपरिविष्यगायत्र्याप्रोक्ष्यगुरवेइदमन्नं
परिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचातृप्तेःस्वाहाहव्यंनमम एवंपरमगुर्वादिभ्यःपञ्चदशभ्योन्नत्या-
गंकृत्वाब्रह्मार्पणमित्यादि भुक्तेष्वाचान्तेषुतेषुताम्बूलदक्षिणावस्त्रादिभिःपूजयेत् अ-
त्रकेचित्पूर्वस्थापितपादोदकतीर्थपूजांकुर्वन्ति तद्यथा तीर्थपात्रंतण्डुलादिकृतमण्डले
संस्थाप्यपुरुषसूक्तेनतीर्थराजायनमइतिषोडशोपचारैःसंपूज्यतत्पात्रंशिरसिधृत्वाब-
न्धुभिःसहविप्रान्प्रदक्षिणीकृत्यगुरुर्ब्रह्मागुरुर्विष्णुरितिनत्वाप्रथमविप्रहस्तात्तत्तीर्थं
पिबेत् तत्रमन्त्रःअविद्यामूलशमनंसर्वपापप्रणाशनम् । पिबामिगुरुपत्तीर्थंपुत्रपौत्रप्रव-
र्धनम् १ इति कर्मेश्वरार्पणंकृत्वासुहृद्युतोभुजीत वर्षपर्यन्तंप्रतिमासंमृततिथावेवमेवा-
राधनंकार्यंनतुप्रतिमासिकश्राद्धम् प्रत्यब्दंतुपार्वणश्राद्धंकृत्वारोधनमपिकार्यम् ततो-
दर्शमहालयादिश्राद्धान्यपिसर्वसाधारण्येनकार्याणि नतत्रविशेषः इत्याराधनविधिः*

* श्रीगणेशायनमः ॥ अथद्वादशाहेत्रयोदशाहेवायथाचारमाराधनम् ॥ तत्रायंप्रयोगः
गुरुचतुष्टयस्यकेशवादीनांचप्रत्येकमेकैकइत्येवंषोडशब्राह्मणपक्षमभिप्रेत्योच्यते । प्रातर्हो-
मोत्तरं ब्रह्मीभूतस्यगुरोःसमाराधनेगुर्वर्थेभवद्भिःक्षणःकर्तव्यः एवंपरमगुर्वर्थे० परमेष्ठिगु-
र्वर्थे० परात्परगुर्वर्थे० यद्वा विश्वरूपधराचार्यार्थे० ततोगुर्वादित्रयमितिवा चतुरोब्राह्मणा-
न्निमंज्यशुक्लपक्षेकेशवार्थेभवद्भिःक्ष० नारायणार्थे० माधवार्थे० गोविंदार्थे० विष्ण्वर्थे०
मधुसूदनार्थे० त्रिविक्रमार्थे० वामनार्थे० श्रीधरार्थे० हृषीकेशार्थे० पद्मनाभार्थे० दामो-
दरार्थे० १२ कृष्णपक्षेतु संकर्षणार्थे० वासुदेवार्थे० प्रद्युम्नार्थे० अनिरुद्धार्थे० पुरुषोत्त-

मार्थे० अधोक्षजार्थे० नारसिंहार्थे० अच्युतार्थे० जनार्दनार्थे० उपेन्द्रार्थे० हर्यर्थे० श्रीकृ-
ष्णार्थे० भवद्विःक्षणःकर्तव्यइतिद्वादशविप्राभिर्मंत्रयेत् एवंषोडशविप्राःयतयोवा अशक्तौ
यथाशक्तिविप्राभिर्मंत्रय यथायथंषोडशक्षणादेयाः विप्राः ॐतथेतिप्रतिवचनंदद्युः ततोम-
ध्याह्नेब्राह्मणानाह्वय कर्ताशुचिराचम्यपवित्रपाणिः प्राणानायम्य श्रीमद्भगवतोमहापुरुषस्य
विष्णोराज्ञयाप्रवर्तमानस्याद्येत्यादिदेशकालौसंकीर्त्य श्रीनारायणप्रीत्यर्थंब्रह्मीभूतस्यगुरोःसमा-
राधनंकरिष्यइतिसंकल्प्यगंधाक्षततुलसीदलकर्पूरमिश्रजलेनवरणक्रमेणतेषांपादप्रक्षालनं
कृत्वातानाचमय्यस्वयंचद्विराचम्यपादप्रक्षालनोदकंपात्रांतरेगृहीत्वागंधादिभिस्तत्पात्रमलंकृत्य
देवसंनिधौसंस्थाप्यकुशासनेषुप्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वोपवेश्य तत्पादौसाक्षतगंधतुलसीदलै-
रभ्यर्च्य आनंदमानंदकरंप्रसन्नंज्ञानस्वरूपंनिजबोधरूपम् ॥ योगीन्द्रमीड्यंभवरोगवैद्यं
श्रीमदुरुनित्यमहंनमामिइतिप्रत्येकंनमस्कुर्वात् ततःपुरुषसूक्तेनप्रत्यूचं ॐनमोनारायणा-
येतिमंत्रसहितेनावाहनादिषोडशोपचारैः पदार्थानुसमयेनप्रत्येकमभ्यर्चयेत् यद्वापंचोपचारैः
पूजाकार्या पूजान्तेनमोगुर्वादिभ्य एते आवाहनासनपाद्मादिषोडशोपचाराः गंधपुष्पादिपं-
चोपचारावासर्वेपरिपूर्णाभवंतु अर्चनविधिः परिपूर्णोस्तु न्यूनंविधिवदस्तु यस्यमृत्याचनामो-
क्षयातपःपूजाक्रियादिषु । न्यूनंसंपूर्णतांयातिसद्योवेदेतमच्युतम् १ इतिपठित्वा विप्राणां
पुरतोगोमयेनचतुरस्त्राणिभंडलानिकृत्वागंधाक्षतादिभिरभ्यर्च्यतदुपरिपात्राणिसंस्थाप्यसर्वेषु
पात्रेषुपायसादिविशिष्टमंत्रंसाज्यंसव्यंजनंसशाकंपरिविध्यगुरुपात्रंगायत्र्याप्रोक्ष्यनृष्णीप्रद-
क्षिणंपरिषिच्यगुरवेइदमन्नंयथाशक्तिसोपस्करंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचातृप्तेःस्वाहाहव्यंन-
ममेतिजलोत्सर्जनपूर्वकमन्नंनिवेदयेत् एवंसर्वत्रान्ननिवेदनंकृत्वा ॐतद्ब्रह्म । ॐतद्वायुः
ॐतद्वात्मा । ॐतत्सत्यं । ॐतत्सर्वं । ॐतत्पुरोर्नमः । अंतश्चरतिभूतेषुगुहायांविश्व-
मूर्तिषु । त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वमिंद्रस्त्वरुद्रस्त्वंविष्णुस्त्वंब्रह्मत्वंप्रजापतिः त्वंतापआपोज्यो-
तीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःसुवरोम् १ इत्यनुवाकंब्रह्मार्पणमितिचजपित्वा एकोविष्णुर्महद्भूतंपृथ-
ग्भूतान्यनेकशः । त्रीन्लोकान्व्याप्यभूतात्माभुंक्तेविश्वभुगव्ययः १ अनेनब्रह्मीभूतस्यगुरोः
समाराधनेन ब्रह्मीभूतगुरुरूपीश्रीनारायणःप्रीयतामितिस्कुशाक्षतंजलमुत्सृजेदित्याचारः ।
ततः आपोशनार्थमुदकंदत्त्वासव्याहृतिकांगायत्रींसकृदुक्त्वा ॐतत्सद्यथासुखंजुषध्वमि-
तिवदेत् विप्राश्चबलिदानवर्जनित्यवत् अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशनंकृत्वा कर्त्राश्रद्धायांप्रा-
णेनिविष्टोमृतंजुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणायस्वाहेत्यादिपंचमंत्रेषूच्यमानेषु पंचप्रा-
णाहुतीःकृत्वा ब्रह्मणिमआत्माअमृतत्वायेत्युच्यमाने ब्रह्मणेस्वाहेतिषष्ठींकुर्युः ततोमौनिनः
सशेषमन्नादिभुंजीरन् दधिक्षीरघृतपायसानितुनिःशेषम् भुज्यमानेषुतेषूपनिषन्मंत्रान्श्राव-
येत् नृप्तेषु ॐतद्ब्रह्मेत्यनुवाकंजप्त्वाऽऽपोशनार्थंजलंदद्यात् ततोविप्राअमृतापिधानमसी-
त्युत्तरापोशनंकृत्वामुखप्रक्षालनपूर्वकहस्तप्रक्षालनादिकृत्वाशुद्धोदकेनाचम्य यथास्थानमुप-
विशेयुः ततःकर्ता तान्विशिष्टांबूलदक्षिणावस्त्रादिभिःसंपूजयेत् ॥ अत्रकेचित्पूर्वस्था-

पितपादोदकतीर्थपूजांकुर्वति तद्यथा चतुरस्रंभूमंडलं गोमयेनोपलिप्यरंगवहयादिभिरलंकृत्य
तन्मंडलेतंडुलोपरिपादोदककलशं संस्थाप्य गंगादिसर्वतीर्थानि भावयित्वाऽऽचम्य प्राणानाय-
म्य देशकालौ स्मृत्वा ब्रह्मीभूतगुर्वाराधनां गभूतं तीर्थपूजनं करिष्येति संकल्प्य पुरुषसूक्तेन प्रत्यू-
चं तीर्थराजाय नम इत्यंतेन षोडशोपचारैः पूजयेत् तत्र सहस्रशीर्षेत्यावाहनम् पुरुष एवेदमित्या-
सनम् एतावानस्येति पाद्यम् त्रिपादूर्ध्वमित्यर्घ्यम् तस्माद्विराळेत्याचमनम् यत्पुरुषेणेति स्ना-
नम् संभवेपंचामृतस्नानान्याप्यायस्वेत्यादि मंत्रैः तं यज्ञमिति वस्त्रम् तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभू-
तमिति यज्ञोपवीतम् तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋच इति गंधम् तस्मादश्वेति पुष्पम् यत्पुरुषमिति धू-
पम् ब्राह्मणोऽस्येति दीपम् चंद्रमामनस इति नैवेद्यम् ॐ तीर्थराजाय नम इति नाम मंत्रेण तांबू-
लं दक्षिणां फलं च नाभ्या आसीदिति नमस्कारम् सप्तास्यासन्निति प्रदक्षिणाः यज्ञेन यज्ञमिति पु-
ष्पांजलिम् श्रिये जात इति नीराजनम् आवाहनं न जानामीत्यादिना प्रार्थनाम् अनेन यथाज्ञानं
कृत तीर्थराजपूजनेन तीर्थराजः प्रीयतामिति जलमुत्सृजेत् ततस्तीर्थोदककलशं शिरसि धृत्वा
लोकः सरस्वत्यायात्येष वै देवयानः पंथास्तमेवान्वारोहं त्याक्रोशं तोयां त्यवर्तिमेवान्यस्मिन् प्रतिष-
ज्य प्रतिष्ठांगच्छंति यदा दशशतं कुर्वत्यथैकमुत्थानं १ शतानां पुरुषः शतं द्रिय आयुष्येवं द्रिये प्र-
तितिष्ठंति यदा शतं २ सहस्रं कुर्वत्यथैकमुत्थानं २ सहस्रं संमितो वा असौ लोको मुनेन लोकमभिज-
यंति यदैषां प्रमीयेत यदा वा जीयेत त्रैकमुत्थानं तद्वितीर्थम् ॥ १ ॥ भीषास्माद्वातः पवते । भी-
षो देति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेद्भ्यश्च । मृत्युर्धावति पंचम इति । सैषानंदस्य मीमांसा भवति
युवास्यात्साधु युवाध्यायकः आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् स-
एको मानुष आनंदः ते ये शतं मानुषा आनंदाः ॥ १ ॥ स एको मनुष्यगंधर्वाणां मानंदः श्रोत्रियस्य
चाकामहतस्य ते ये शतं मनुष्यगंधर्वाणां मानंदाः स एको देवगंधर्वाणां मानंदः श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्य ते ये शतं देवगंधर्वाणां मानंदाः स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानां मानंदः श्रोत्रियस्य चा-
कामहतस्य ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानां मानंदाः स एकः आजानजानां देवानां मानंदः ॥ २ ॥
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ते ये शतं आजानजानां देवानां मानंदाः स एकः कर्मदेवानां देवानां मा-
नंदः ये कर्मणा देवानं पियंति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ते ये शतं कर्मदेवानां देवानां मानंदाः स-
एको देवानां मानंदः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ते ये शतं देवानां मानंदाः स एक इन्द्रस्यानंदः ॥ ३ ॥
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ते ये शतं मिद्रस्यानंदः स एको बृहस्पतेरानंदः श्रोत्रियस्य चाकामह-
तस्य ते ये शतं बृहस्पतेरानंदः स एकः प्रजापतेरानंदः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ते ये शतं प्रजा-
पतेरानंदः स एको ब्रह्मण आनंदः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ४ ॥ स यश्चायं पुरुषे यश्चासा-
वादित्ये स एकः स य एवं वित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति एतं प्राण-
मयमात्मानमुपसंक्रामति एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसं-
क्रामति एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति तदप्येष लोको भवति यतो वाचो निर्वर्तते अप्रा-
प्य मनसा मृह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चेनेति एतं ह्वाव न तपति किमहं साधु-

नाकरं किमहंपापमकरवमिति सयएवंविद्वानेतेआत्मानंस्पृणुते उभेह्यैवैषएतेआत्मानं-
स्पृणुते यएवंवेद इत्युपनिषत् ॥ इत्यनुवाकान्पठित्वाहरिकीर्तनपुरःसरंसहर्षनृत्यकृत्वात-
त्पात्रंपुनर्मंडलेसंस्थाप्यचंदनाक्षतपुष्पाणिपूजाशिष्टानिबंधुभिःसहधृत्वाविप्रान्प्रदक्षिणीकृत्य
आनंदमानंदकरंप्रसन्नं ज्ञानस्वरूपंनिजबोधरूपम् । योगीद्रमीड्यंभवरोगवैद्यं श्रीम-
दुरुनित्यमहंममामि १ गुरुर्ब्रह्मागुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवोमहेश्वरः । गुरुःसाक्षात्परंब्रह्मतस्मैश्रीगु-
रवेनमः २ इतिमंत्राभ्यांद्विजांस्तीर्थराजंचनमस्कृत्यगुर्वर्धविप्रहस्ते पादोदकपात्रंदत्त्वातदा-
ज्ञयातत्तीर्थमंत्रेणगृहीयात् तत्रमंत्रः अविद्यामूलशमनंसर्वपापप्रणाशनम् । गुरुपादोदकं
तीर्थसंसारदुमनाशनम् १ पुत्रादिकामनायांतु शोषणंपापपंकस्यदीपनंज्ञानतेजसः । गुरोः
पादोदकंचित्रंपुत्रपौत्रप्रवर्द्धनम् २ इतिमंत्रेण ततस्तान्पुनःप्रणम्यदक्षिणादिभिस्तोषयित्वा
सम्माननपुरःसरमनुब्रज्यकर्मेंश्वरार्पणंकुर्यात् अनेनब्रह्मीभूतस्यगुरोःसमाराधनकर्मणाकृतेन
श्रीनारायणःप्रीयतामिति ततःसुहृद्युक्तोभुञ्जीत इत्थंकरणाशक्तौयथाशक्तियतीन्ब्राह्मणान्
वाहूयपादप्रक्षालनपूर्वकंगंधादिभिरभ्यर्च्यभोजयेत् इत्याराधनप्रयोगः ॥

नारायणबलि- अत्रनारायणबलिपार्वणश्राद्धयेरेकदिनानुष्ठानपक्षेएकादशेद्वादशे
पार्वणश्राद्धादि- • वादिनेपूर्वनारायणबलिकृत्वाततःपार्वणश्राद्धकार्यम् दिनद्वयेकरण-
दिनविचारः. पक्षेत्वैकादशेपार्वणंद्वादशेनारायणबलिः द्वादशेत्रयोदशेवादिनेआ-
राधनम् ऊनमासिकादिकालेष्वप्याराधनमितिकेचित् प्रतिमासमाराधनमित्यन्ये
पार्वणश्राद्धंत्वेकादशाहप्रत्यब्दयोरेव तच्चपुत्रादीनामेवानियतं शिष्यादीनांतुनावश्य-
कम् अपुत्रयतेस्तुशिष्येणापिप्रत्यब्दंपार्वणश्राद्धकार्यम् तदर्थंचनामगोत्रोल्लेखाधि-
कारार्थमेकादशेपिशिष्येणपार्वणश्राद्धकार्यम् नारायणबल्यादेर्द्वादशाहादावसंभवेशु-
क्लपक्षस्थद्वादशीश्रवणपञ्चम्यःपूर्णिमामावास्याचेतिगौणकालाः अत्रपूर्वपूर्वःश्रेयान्
भार्याकिन्यास्तुषादेःस्त्रियाःयतिसंस्कारकर्तृत्वेतुविधवायाःवपनपूर्वकंकृच्छ्रत्रयाचरणम्
सधवायास्तुकृच्छ्राचरणमेव देशान्तरस्थपुत्रःपितुर्यतेःसिद्धिवार्ताश्रुत्वावपनपूर्वकं

यतिसंस्कारा- स्नात्वाक्षीरतर्पणपूजनादिद्वादशाहान्तंकृत्वैकादशाहादौपार्वणनाराय-
धिकारादिविचारः. णबल्यादिसर्वमविकृतंकुर्यात् सन्निहितेनज्येष्ठेनकृतंचेत्कनिष्ठोऽनकु-
र्यात् शुक्लकृष्णादिभेदेनकेशवादिनामानिमृततिथ्यनुरोधेनैवग्राह्याणि नतुवार्ताश्रव-
णतिथ्यनुरोधेन मृततिथ्यज्ञानेतुवार्ताश्रवणानुरोधेनैव यतिसंस्कारकरणेश्वमेधसह-
स्रादिफलम् असंस्कृतंविशीर्येतयतेर्यत्रकलेवरम् । धर्मलोपोभवेत्तत्रदुर्भिक्षंमरणंतथा १
दिवंगतेगुरौशिष्यउपवासंतदाचरेत् । नस्नानमाचरेद्भिक्षुःपुत्रादिनिधनेश्रुते २ पितृ-
मातृक्षयंश्रुत्वास्नानाच्छुद्धयतिसाम्बरात् ॥

७५ अथप्रसङ्गाद्यतिधर्माः प्रातरुत्थायब्रह्मणस्पतइतिजपित्वादण्डादीनिमृदंचा-
दायमूत्रपुरीषयोर्गृहस्थचतुर्गुणंशौचंकृत्वाचम्यपर्वद्वादशीवर्ज्यंप्रणवेनदन्तधावनंकृ-

त्वामृदावहिः कटिप्रक्षाल्य जलतर्पणवर्ज्यं स्नात्वा पुनर्जङ्घे प्रक्षाल्य वस्त्रादीनि गृहीत्वा प्रण-
वेन प्राणायाममार्जनार्नादिकृत्वा केशवादिनमोन्तनामभिस्तर्पयित्वा भूस्तर्पयामीत्यादि-
व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्महर्जनस्तर्पयामीतितर्पयेत् अत्र विशेषो माधवादौ विश्वेश्वर्यादौ
च ज्ञेयः सूर्योपस्थानादिकं त्रिकालविष्णुपूजादिकं च सिन्धौ ज्ञेयम् विधूमे सन्नमुसले व्य-
ङ्गारे भुक्तवज्जने । काले पराह्णे भूयिष्ठे निसंभिक्षायतिश्चरेत् १ अत्र भिक्षाभेदाः ग्रन्था-
न्तरे ज्ञेयाः अत्र विविदिषोर्दण्डिनः माधुकरीमुख्या दण्डवस्त्रादिपरिग्रहणरहितस्य तु-
करपात्रं मुख्यम् अन्ये पक्षाः अशक्तविषयाः तत्र माधुकरीपक्षे दण्डादिगृहीत्वा पञ्चभ्यः
सप्तभ्यो वा गृहेभ्यो भिक्षायां चित्वा न्नं प्रोक्ष्य भूः स्वधानमइत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः
सूर्यादिदेवेभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ क्षिप्त्वा शेषमन्नं विष्णुनिवेदितं भुञ्जीत चण्डीविनायका-
दिनैवेद्यं न भुञ्जीत भुक्त्वा च म्यषोडशप्राणायामान् कुर्यादितिसंक्षेपः यतिहस्ते जलं दद्या-
द्भिक्षां दद्यात् पुनर्जलम् । भैक्ष्यं पर्वतमात्रं स्यात्तज्जलं सागरोपमम् १ एकरात्रं वसेद्दामे
नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् २ अष्टौ मासान्विहारः
स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् । महाक्षेत्रप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ३ भिक्षाटनं जपः स्नानं
ध्यानं शौचं सुरार्चनम् । कर्तव्यानि पडेतानि सर्वथानृपदण्डवत् ४ मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्री-
कथालौल्यमेव च । दिवा स्वापश्चयानं च यतीनां पतनानि पट् ५ वृथा जल्पं पात्रलोभं संचयं
शिष्यसंग्रहम् । हव्यं कव्यं तथा न्नं च वर्जयेच्च सदा यतिः ६ यतिपात्राणि मृद्रेणुदार्वलाबु-
मयानि च । नतीर्थवासीनि संस्यान्नोपवासपरो यतिः ७ न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्या-
ख्यानपरो भवेत् । एतद्वेदार्थाभिन्नपरम् एते संक्षेपतो यतिधर्माः अन्येऽपि माधवीयमिता-
क्षरादौ ज्ञेयाः ॥

७६ ग्रंथोपसंहारः । प्रथमेऽत्र परिच्छेदे कालसामान्यनिर्णयः । द्वितीयेऽत्र परिच्छे-
दे विशेषात्कालनिर्णयः १ तृतीयस्य च पूर्वार्धे गर्भाधानादिसंस्क्रियाः । आह्निकं च प्रकी-
र्णार्थाधानाद्याः सविस्तराः २ देवप्रतिष्ठाशान्त्यादिनित्यनैमित्तिकं तथा । तार्ती-
यकोत्तरार्धेऽस्मिन् जीवत्पितृकनिर्णयः ३ श्राद्धाधिकारकालादेर्निर्णयः श्राद्धपद्धतिः ।
सूतकादेर्निर्णयश्च निर्णयो दुर्मृतावपि ४ अन्त्येष्टिसंस्कारविधिः संन्यासः संहक्स्तरः ।
प्रायश्चित्तं व्यवहृतिं सर्वदानविधिविना ५ कृत्स्नोऽपि धर्मशास्त्रार्थः संक्षेपेणात्र निर्मितः ।
विबुधानां च बालानां तुष्ट्येकष्टहानये ६ मूलभूतानि पद्यानि विकृतानि कचित्कचित् ।
निर्विकाराण्यपि नवान्यप्युक्तान्यत्र कानिचित् ७ मीमांसाधर्मशास्त्रज्ञाः सुधियो न ल-
साबुधाः । कृतकार्याः प्राङ्गुबन्धैस्तदर्थनायमुद्यमः ८ येषु नर्मन्दमतयो लसा अज्ञाश्च
निर्णयम् । धर्मे वेदितुमिच्छन्ति राचितस्तदपेक्षया ९ निबन्धोऽयं धर्मसिन्धुसारनामा सु-
बोधनः । अमुना प्रीयतां श्रीमद्विठलोभक्तवत्सलः १० प्रेम्णा सद्भिर्ग्रन्थः सेव्यः शब्दा-
र्थतः सदोषोऽपि । संशोध्य वापि हरिणा सुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव ११ श्रीकाश्यु-

पाध्यायवरोमहात्माबभूवविद्वद्विजराजराजः । तस्मादुपाध्यायकुलावतंसौयज्ञेश्वरोन-
न्तइमावभूताम् १२ यज्ञेश्वरोयज्ञविधानदक्षोदैवज्ञवेदाङ्गमुशास्त्रशिक्षः । भक्तोत्त-
मोनन्तगुणैकधामानन्ताद्वयोनन्तकलावतारः १३ एषोत्यजज्जन्मभ्रुवंस्वकीयांतांकौ-
ङ्कणारूपांसुविरक्तिशाली । श्रीपाण्डुरङ्गेवसतिविधायभीमातटेमुक्तिमगात्सुभक्त्या
१४ तस्यानन्ताभिधानस्योपाध्यायस्यसुतःकृती । काशीनाथाभिधोधर्मसिन्धुसारंस-
मातनोत् १५ इतिश्रीमत्काश्युपाध्यायसूरिसूनुयज्ञेश्वरोपाध्यायानुजानन्तोपाध्याय-
सूरिसुतकाशीनाथोपाध्यायविरचितेधर्मसिन्धुसारेतृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धसमाप्तम् ॥

॥ श्रीगुरुपाण्डुरङ्गार्पणमस्तु ॥

इति धर्मसिन्धुः समाप्तः ।

अथाशौचक्रमः

श्रीगणेशायनमः ॥ भवानीशंकरौध्यात्वाजगज्जन्मादिकारिणौ ॥ सर्वेषांसुखबो-
धायह्याशौचक्रमउच्यते ॥ १ ॥

अथगर्भनाशजननाद्याशौचम्

गर्भस्त्रावे-आद्यमासत्रये मातुस्त्रिरात्रम् चतुर्थमासेचतूरात्रमस्पृश्यत्वरूपमाशौ-
चम् । पित्रादिसपिण्डानांस्नानाच्छुद्धिः । इदं सर्ववर्णसाधारणम् ॥

गर्भपाते-पञ्चमषष्ठमासयोर्मातुःमाससमसंख्यक्रमेणपञ्चषट्दिनान्यस्पृश्यत्वरू-
पमाशौचम् ॥ पित्रादिसपिण्डानांतुत्रिदिनंजननाशौचमृताशौचंतुनास्ति । इदं सर्व-
वर्णसाधारणम् ॥

सप्तममासप्रभृतिप्रसवे-मातुःपित्रादिसपिण्डानांचसंपूर्णजननाशौचम् तच्च
विप्रेदशाहं क्षत्रियेद्वादशाहम् वैश्येष्वदशाहम् शूद्रेमासः संकरजातीनांशूद्रवत् वि-
ज्ञानेश्वरस्तुनैषामाशौचम् किंतुस्नानमात्रमित्याह सर्ववर्णेषुदशाहंवा जननाशौचेगर्भि-
ण्यादशाहमस्पृश्यत्वम् कर्मानधिकारस्तुकन्योत्पत्तौ चत्वारिंशद्दिनानि पुत्रोत्पत्तौ
त्रिंशद्दिनानि । पितुःसापत्नमातुश्चकन्यायाःपुत्रस्योत्पत्तौसचैलस्नानात्प्रागस्पृश्य-
त्वम् पित्रादिसपिण्डानांजननाशौचेकर्मानधिकारमात्रम् कर्माद्यतिरिक्तकालेस्पर्शदो-
षोन जातकर्मणिदानेचनालच्छेदनात्पूर्वपितुरधिकारः एवंपञ्चमषष्ठदशमदिनेषुदानेज-
न्मदादिपूजनेचाधिकारः तत्रविप्राणांप्रतिग्रहेपिदोषोन ॥

मृतजातेशिशौ-सपिण्डानांसंपूर्णमेवजननाशौचम् मृताशौचंनास्ति जननो-
त्तरं नालच्छेदनात्पूर्वशिशुमरणेपित्रादिसपिण्डानांत्रिदिनंजननाशौचम् मातुस्तुदशा-
हमेव मृताशौचंतुनास्ति नालच्छेदनोत्तरंदशाहभ्यन्तरेशिशुमरणेसपिण्डादीनांसंपूर्ण-
मेवजननाशौचम् मरणाशौचंतुनास्ति जननेअतिक्रान्ताशौचंनास्ति पितुरपत्यजनन-
श्रवणेदेशान्तरेकालान्तरेस्नानंभवत्येव ॥

पितृगृहे कन्याप्रसूतौ-पित्रोस्तद्गृहवर्तिभ्रातृणांचैकाहः पितृगृहवर्तिपितृ-
व्यादीनांसर्वेषांपितृसपिण्डानामेकाहइतिस्मृत्यर्थसारे एवंभ्रात्रादिगृहेभगिन्यादिप्र-
सवेपितेषामेकाहः माधवस्तु पितृगृहेकन्यायाःप्रसूतौपित्रोस्त्रिरात्रम् तद्गृहवर्तिभ्रातृ-
णामेकाहइत्याह कन्यायाःपतिगृहेप्रसवेपित्रादीनांनाशौचम् ॥

१ आचतुर्थोद्भवेत्स्त्रावः । २ पातः पञ्चमषष्ठयोः । ३ मिताक्षरायां जातेमृतेमृतजातेवाकुलस्यस्यःशौचमि-
तितच्छिशुपरमनिमित्तस्याशौचस्यस्नानाच्छुद्धिप्रतिपादनपरम् नप्रसवनिमित्तस्य तथाचपारस्करः गर्भे यदिविप-
त्तिःस्याद्दशाहंसूतकंभवेत् । सपिण्डानांप्रसवनिमित्तस्यविद्यमानत्वात् जीवजातोयदिप्रेयात्सद्यएवविशुद्धगतीतिप्रे-
ताशौचाभिप्रायमिति ॥

अथमृताशौचम्

तत्रमृताशौचवतामस्पृश्यत्वंकर्मानधिकारश्च

पुत्रस्य-दशाहानन्तरं नामकरणात्प्राक्मरणे सपिण्डानां स्नानमात्रम् मातापित्रोः सापत्नमातुश्च त्रिरात्रम् नाम्नः पूर्वखननमेव नित्यम् नामकरणानन्तरं चूडाकरणपर्यन्तं तदभावे वर्षत्रयपूर्तिपर्यन्तं दाहखननयोर्विकल्पः नामकरणोत्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राक्पुत्रमरणे दाहे सपिण्डानामेकाहः खनने तु स्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोः सापत्नमातुश्चोभयत्रापित्रिरात्रम् अत्र नामकरणं द्वादशदिनोपलक्षणम् दन्तजननं सप्तममासोपलक्षणम् तेन द्वादशादिनमारभ्य षण्मासपर्यन्तमेकाहादिफलितं सप्तममासप्रभृतिचूडाकरणपर्यन्तं तदभावे तृतीयवर्षपूर्तिपर्यन्तं दाहे खनने वा सपिण्डानामेकाहः केचित् खनने एकाहः दाहे त्रिरात्रमित्याहुः मातापित्रोः सापत्नमातुश्चोभयत्र त्रिरात्रम् प्रथमवर्षादौ कृतचूडस्य पुत्रस्य मरणे पित्रादीनां सर्वेषां त्रिदिनं नियतं दाहश्च नियतः त्रिवर्षोर्ध्वं कृतचूडस्याकृतचूडस्य वा मरणे प्रागुपनयनात् पित्रादिसर्वसपिण्डानां त्रिदिनम् दाहो नियतः सोदकानां त्वनुपनीतमरणेनाशौचं किंतु स्नानमात्रम् शूद्रस्य त्रिवर्षपर्यन्तमेतदेवाशौचम् अस्योपनयनस्थाने विवाहः तथा च त्रिवर्षोर्ध्वं विवाहपर्यन्तं तदभावे षोडशवर्षपर्यन्तं वा शूद्रस्य मरणे त्रिदिनं तदूर्ध्वं जात्याशौचम् अनुपनीतमरणे अतिक्रान्ताशौचनास्ति अनुपनीतमरणे अतिक्रान्तेऽपि स्नानं भवत्येवेति स्मृत्यर्थसारः । औरसपुत्रमृतौ मातापित्रोर्वत्सरांतरेऽपि त्रिरात्रम् ॥

कन्यायाः-दशाहानन्तरं वर्षत्रयपर्यन्तं मरणे त्रिपुरुषसपिण्डानां स्नानाच्छुद्धिः मातापित्रोः सापत्नमातुश्च षण्मासपर्यन्तमेकाहः सप्तममासप्रभृति त्रिरात्रम् विज्ञानेश्वरस्तु एकादशादिनमारभ्य विवाहपर्यन्तं मातापित्रोश्च त्रिरात्रमेवेत्याह सोदकानामनूढकन्यामरणे स्नानमात्रम् कन्याया वर्षत्रयानन्तरं वाग्दानात्प्राङ्मरणे त्रिपुरुषसपिण्डानामेकाहः वाग्दानोत्तरं विवाहात्प्राक् कन्यामरणे पितृसपिण्डानां भर्तृसपिण्डानां च त्रिदिनम् अत्रोभयकुलेऽपि सप्तपुरुषसापिण्ड्यम् दाहादितूष्णीमेव विवाहोत्तरं मरणे भर्तृसपिण्डानां दशाहम् विवाहोर्ध्वं कन्यायाः पितृगृहे मरणे मातापित्रोः सापत्नमातुः सापत्नभ्रातुः सोदरभ्रातुश्च त्रिरात्रम् पितृव्यादीनां तद्गृहावर्तिनामेकाहः तद्गृहावर्तिनामपि सपिण्डानामेकाह इति केचित् ग्रामान्तरमृतौ पित्रोः पक्षिणीति केचित् ऊढकन्यायाः पतिगृहे मरणे पित्रोः सापत्नमातुश्च त्रिरात्रम् भ्रातुः पक्षिणी* पितृव्यादीनामेकाह इति केचित् ॥ .

१ अत्र सर्वत्र पुरुषस्योपनीतस्यैव स्त्रियाश्च विवाहिताया एव मातापित्रतिरिक्ताशौचेधिकारः ॥ २ निर्णयसिन्धौ रत्नाकरे शुद्धित्वे च शंखः पितृवैश्वमिन्या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता ॥ तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपिशाम्यति ॥ यावज्जीवमाशौचमिति वाचस्पतिमिश्राः ॥ * पक्षिणी पदार्थस्तु दिवामरणे स दिवसः सारात्रिर्द्वितीयदिवसे नक्षत्रदर्शनपर्यन्तमिति आगामिवर्तमानाहर्द्वययुता मध्यगता रात्रिः । रात्रिमरणे सारात्रिस्तदुत्तरमहोरात्रिश्चेति पक्षिणी केचित्तुरात्रिमरणेऽपि मरणदिनाद्वितीयदिनस्थ नक्षत्रपर्यन्तमेव पक्षिणीपदार्थ इत्याहुः एवमतिक्रान्ते विषये दिवारात्रौ वा मरणज्ञानानुसारेण पक्षिणी व्यवस्था योज्या ॥

विवाहितभगिन्याः—भ्रातृगृहेमरणेउपनीतभ्रातृस्त्रिरात्रम् गृहान्तरमृतौपक्षिणी* ग्रामान्तरेत्वेकाहः असंतनिर्गुणत्वेएकग्रामेपिस्नानम् एवंसापन्नभ्रातुरपि भगिन्याअप्येवमेवेतिभाति ॥

मातापित्रोः—मृतौ अनुपनीतस्यापिपुत्रस्य अनूढकन्यायाश्चदशाहाशौचम् अन्यमरणेतुअनुपनीतस्यानूढकन्यायाश्चनकिमपि । ऊढकन्यायास्त्रिरात्रंदशाहान्तः दशाहोर्ध्वकालान्तरेवत्सरान्तरेपिपक्षिणी* औरसपुत्रस्यदेशान्तरेकालांतरेपि दशाहमाशौचम् पूर्वापरपित्रोर्मृतौदत्तकेनत्रिरात्रम् सगोत्रसपिण्डेनदत्तकेनदशरात्रमेव पित्रोरौर्ध्वदेहिककरणेतुकर्माङ्गदशाहमेव ब्रह्मचारिणापित्रादीनामन्याधिकार्यभावेदाहाद्यन्यकर्मकार्यम् तदाकर्माङ्गदशाहमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचंचकार्यम् तदापितेषामाशौचिनामन्नब्रह्मचारिणानभोक्तव्यम् आशौचिस्पृष्टतयावासश्चनकार्यः पित्रादेर्दाहमात्रकरणेएकाहमाशौचंचकार्यम् अत्रसर्वत्रब्रह्मचारिणःसंध्याग्निकार्यादिकर्मलोपोन ब्रह्मचारिणःपित्राद्यन्यकर्मकरणेतुपित्रादिमरणेआशौचंन समावर्तनोत्तरंपूर्वमृतानां पित्रादिसपिण्डानांत्रिरात्रमाशौचंचकार्यम् ॥

सापन्नमातुः—मृतौ ऊढकन्यायास्त्रिरात्रंदशाहान्तः दशाहोर्ध्वकालान्तरेवत्सरान्तरेपिपक्षिणी* पुत्रस्यदशाहोर्ध्वदेशकालानपेक्षंत्रिरात्रम् ॥

पितामहपितृव्यादेः—मरणेऊढकन्यायाःस्नानमेव ॥

विवाहितभ्रातुः—भगिनीगृहेमरणेभगिन्याःत्रिरात्रम् गृहान्तरमृतौपक्षिणी* ग्रामान्तरेत्वेकाहः असन्तनिर्गुणत्वेएकग्रामेपिस्नानम् एवंसापन्नभगिन्याअपि अनुपनीतभ्रातृमरणेभगिन्यानाशौचम् ॥

मातुलस्य—मरणे भगिनीपुत्रस्यभगिनीकन्यायाश्चपक्षिणी* । उपकारकमातुलमरणेस्वगृहेमातुलमरणेचत्रिरात्रम् अनुपनीतमातुलमरणेग्रामान्तरेमातुलमरणेचैकरात्रम् एवंसापन्नमातुलमरणेपि ॥

मातुलान्याः—मरणे भर्तृभगिन्यपत्यस्य स्त्रीपुंसरूपस्यपक्षिणी* । सापन्नमातुलानीमरणेतुनाशौचम् ॥

भागिनेयस्य—उपनीतस्यमरणे मातुलस्यमातुलभगिन्याश्चत्रिरात्रम् एवंसापन्नभागिनेयेमृतेपि अनुपनीतभागिनेयमरणेमातुलस्यमातुलभगिन्याश्चपक्षिणी* एवंसापन्नभागिनेयेपि अनुपनीतपदेनावशिष्टोपनयनमात्रःकृतचूडश्चूडायाअभावेत्रिवर्षोर्ध्ववयस्कोवाग्राह्यइतिभाति एवमग्रेप्यनुपनीतपदस्यार्थोबोध्यः ॥

भागिनेय्याः—मरणेस्नानमात्रमितिभाति ॥

१ मातुलमातुलानीमृतौरूपस्यस्याशौचोक्तिर्यबकोयानुसारेणान्यत्रतुनैवस्पष्टमुपलभ्यते ॥ २ अत्रसर्वत्रपुरुषस्योपनीतस्येवस्त्रियाश्चविवाहितायाएवमातापित्रतिरिक्ताशौचेधिकारइत्युक्तम् ॥ * (३५५) पृष्ठे 'पक्षिणी' पदार्थो द्रष्टव्यः ॥

मातामहस्य-मरणेदुहित्रपत्यस्यपुत्ररूपस्यकन्यारूपस्यवात्रिरात्रम् ग्रामान्तरेप-
क्षिणी ॥

मातामह्याः-मृतौदौहित्रस्यदौहित्र्याश्चपक्षिणी* ॥

दौहित्रस्य-उपनीतस्यमरणे मातामहस्य मातामह्याश्चत्रिरात्रम् अनुपनीतस्यमृतौ
मातामहस्यमातामह्याश्चपक्षिणी दौहित्रीमरणेतुनाशौचमितिभाति ॥

श्वश्रूश्वशुरयोः-मरणे जामातुःसंनिधौत्रिरात्रम् असंनिधौतुपक्षिणी* उपका-
रकयोर्मरणेत्वसन्निधावपित्रिरात्रमेव ग्रामान्तरेएकरात्रम् भार्यामरणेननिवृत्तसंबन्ध-
योःश्वश्रूश्वशुरयोरनुपकारकयोर्मृतेतुपक्षिण्येकाहोवेतिभाति ॥

जामातुः-मरणे श्वश्रूश्वशुरयोरेकरात्रंस्नानाच्छुद्धिर्वा स्वगृहेजामातृमरणे
त्रिरात्रम् ॥

शालकस्य-उपनीतस्यमृतौ भगिनीभर्तुरेकाहः अनुपनीतस्यमरणेस्नानम् ग्रामा-
न्तरेमृतेपिस्नानम् भार्यामरणेननिवृत्तसंबन्धस्यमृतौस्नानमिति नागोजीभट्टीये ॥

शालकसुतस्य-मृतौभगिनीभर्तुःस्नानम् ॥

शालिकायाः-मृतौ शालकवदेकाहादिकमाहकश्चित् ॥

मातृष्वसुः-मृतौ स्वस्रपत्ययोःकन्यापुत्रयोःपक्षिणी* एवंसापत्नमातुःस्वसृम-
रणेपि स्वगृहेमरणेऽयहम् ॥

पितृष्वसुः-मृतौ भ्रात्रपत्ययोःकन्यापुत्रयोःपक्षिणी* पितुःसापत्नस्वसृमरणेतु
स्नानमात्रं स्वगृहेपितृष्वसृमरणेऽयहम् ॥

भ्रात्रपत्यस्य-मृतौ पितृष्वसुःस्नानम् ॥

आत्मबन्धुत्रयस्य-उपनीतस्यमरणे पक्षिणी* अनुपनीतस्यगुणहीनस्यवाआ-
त्मबन्धुत्रयस्यमरणेएकाहः स्वगृहेमरणेतुत्रिरात्रम् स्वमरणेआत्मबन्धुत्रयस्यैवमेवाशौ-चं
संबन्धसाम्यात् पितृष्वस्रादिकन्याभिस्तुआत्मबन्धुत्रयमरणेस्नानमात्रमितिसिन्ध्वा-
शयः भट्टमतेतुताभिरपिबन्धुत्रयाशौचंकार्यमिसापततितत्रचबहुशिष्टाचारविगानमि-
तिसिन्ध्वाशययुक्तोभाति ॥

पितृबन्धुत्रयस्य-उपनीतस्यमरणेपक्षिणी*अनुपनीतस्यगुणहीनस्यवामरणेए-
काहः स्वगृहेमरणेतुत्रिरात्रम् स्वमरणेपितृबन्धुत्रयस्यनाशौचम् संबन्धाभावात् ॥

मातृबन्धुत्रयस्य-उपनीतस्यमरणेपक्षिणी*अनुपनीतस्यगुणहीनस्यवामरणेए-
काहः स्वगृहेमरणेतुत्रिरात्रम् स्वमरणेमातृबन्धुत्रयस्यनाशौचम् संबन्धाभावात् ॥

१ अत्रमातामहादिमृतौष्यपत्यस्याशौचोक्तिर्यम्बकीयानुसारेणान्यत्रतुनैवस्पष्टमुपलभ्यते ॥ २ आत्मपितृ-
ष्वसुः पुत्राआत्ममातृष्वसुःसुताः ॥ आत्ममातुलपुत्राश्चविज्ञेयाआत्मबाधवाः ॥ ३ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः
पितुर्मातृष्वसुः सुताः ॥ पितुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयाःपितृबाधवाः ॥ ४ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः
मातुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयामातृबाधवाः ॥ * (३५५) पृष्ठे पक्षिणीपदार्थोद्वेष्टव्यः

दत्तकस्य—मरणे पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रम् सपिण्डानामेकाहमाशौचम् नीलकण्ठी-
येदत्तकनिर्णयेतु उपनीतदत्तकमरणादौपालकपित्रादिसपिण्डानां दशाहादिकमेवा-
शौचमित्युक्तम् इदं सपिण्डसमानोदकभिन्नेदत्तीकृते ज्ञेयम् सगोत्रसपिण्डे सोदके च द-
त्तीकृते यथा प्राप्तं भवत्येव दत्तकस्य पुत्रपौत्रादेः जननमरणयोः पूर्वापरसपिण्डानामे-
काहः सगोत्रसपिण्डे सोदके च दत्तीकृते दशाहं त्रिरात्रं च यथा प्राप्तं भवत्येव ॥

पितृष्वस्त्रादिकन्यानां—विवाहितानां मरणे एकाहः अविवाहितानां मरणे स्नान-
मात्रमिति सिन्धुवाक्यः नागोजीभट्टमते ऊढानां मरणे पक्षिणी* अनूढानामेकाह इत्यादि।

आचार्यस्य—मृतौ त्रिरात्रम् ग्रामान्तरे मृतौ पक्षिणी* ॥

आचार्यभार्यासुतयोः—मरणे एकाहः ॥

गुरोः—मन्त्रोपदेशकस्य मरणे त्रिरात्रम् ग्रामान्तरे पक्षिणी सकलवेदाध्यापकगुरुम-
रणे पक्षिणी ॥

अनूचानस्य—मरणे एकाहः ॥

उपाध्यायस्य—मरणे एकाहः ॥

सहाध्यायिनः—मृतौ पक्षिणी ॥

शिष्यस्य—उपनीयाध्यापितस्य मृतौ त्रिरात्रम् निवृत्ताध्ययनस्य मृतौ पक्षिणी* प-
रोपनीतस्य बहुकालमध्यापितस्य मरणे एकाहः ॥

ऋत्विजः—अनिवृत्तत्विक्कर्मणो मृतौ त्रिरात्रम् ग्रामान्तरे पक्षिणी* कर्मनिवृत्तौ ए-
कग्रामे पक्षिणी* ग्रामान्तरे एकाहः ॥

याज्यस्य—मृतौ ऋत्विग्वत् ॥

श्रोत्रियस्य—मरणे मैत्रीगृहानन्तर्यादिसंबन्धे त्रिरात्रम् एकतरसंबन्धे पक्षिणी*
संबन्धाभावे एकाहः ॥

सवर्णमित्रस्य—मरणे एकाहः ॥

यतेः—मरणे सर्वसपिण्डानां स्नानमात्रम् ॥

असपिण्डस्य—उदासीनस्य स्वगृहे मरणे एकाहः स्वाधिष्ठितस्वगृहे असपिण्डम-
रणे त्र्यहम् ॥

आशौचप्रयोजकस्य—संबन्धिनः स्वगृहे मृतौ त्रिरात्रम् ॥

ग्रामदेशाधिपयोः—मृतौ सज्योतिः ॥

ग्राममध्ये—यावच्छ्वस्तिष्ठति तावद्ग्रामस्याशौचम् ॥

१ उपनीयवेदाध्यापक आचार्यः स्मार्तकर्मनिर्वाहकोप्याचार्यः । २ शास्त्राध्यापको व्याकरणज्योतिः शास्त्राद्यं-
गाध्यापकश्चानूचानसंज्ञकः । ३ वेदैकदेशाध्यापक उपाध्यायः । ४ सार्थवेदाध्यायी श्रोतस्मार्तकर्मनिष्ठश्च श्रोत्रियः ।
५ दिवामरणे रात्रौ स्नानाच्छुद्धिरात्रौ मरणे दिवा शुद्धिरिति सज्योतिः पदार्थः । * (३५५) पृष्ठे पक्षिणी पदार्थः ।

गवादिपशुमृतौ-गृहेयावच्छवस्तिष्ठेत्तावदशौचम् ॥

द्विजगृहे शुनोमृतौ-गृहस्यदशरात्रमाशौचम् ॥

द्विजगृहे शूद्रस्य-मरणेमासम् ॥

द्विजगृहे पतितस्य-मरणेमासद्वयम् ॥

द्विजगृहे म्लेच्छादेः-मरणेमासचतुष्टयम् ॥

स्वामिनः-मरणे दासानां गृहजातक्रीतऋणमोक्षितलब्धत्वादिप्रकाराणां स्व-
जातीयाशौचं ॥

युद्धे-शस्त्रघातेन सद्योमृते स्नानमात्रम् । नाशौचमन्त्यकर्मापि दशाहादिकं सद्येव-
कर्तव्यम् युद्धक्षतेन कालान्तरे मरणे एकाहः । व्यहादूर्ध्वयुद्धक्षतेन मरणे पराङ्मुखहते युद्धे
कपटेन हते च त्रिरात्रम् युद्धक्षतेन सप्तरात्रादूर्ध्वमृतौ दशाह इत्याहुः शिष्टास्तु युद्धे हतस्य-
सद्यः शौचादिकं लोकविद्विष्टत्वाच्च वदन्ति ॥

प्रयागादौ-काम्यमरणे स्नानमात्रम् । प्रायश्चित्तार्थमग्न्यादिमरणे एकाहः । महा-
रोगपीडाक्षमाणां जलादिप्रवेशे त्रिरात्रम् । अत्रापि नाशिष्टाचारसंमतिः ॥

कारागृहे-मृतस्य एकरात्रेऽपि नाशिष्टाचारसंमतिः ॥

सपिण्डस्य-उपनीतस्य मरणे सर्वसपिण्डानां दशाहाशौचम् दत्तकेन तु पूर्वापरम-
पिण्डमरणे एकाहमाशौचं कार्यम् ब्रह्मचारिणा समावर्तनोत्तरं पूर्वमृतानां सपिण्डानां त्रि-
रात्रमाशौचं कार्यम् ॥

एकदेशे सपिण्डमरणे-दशाहोर्ध्वज्ञाते मासत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तं-
पक्षिणी* नवमासपर्यन्तमेकरात्रम् ततो वर्षपर्यन्तं सज्योतिः स्नानमात्रं वा माधवमते पक्ष-
त्रयपर्यन्तं त्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तं पक्षिणी वर्षपर्यन्तमेकरात्रं वर्षोर्ध्वस्नानमात्रमिति अ-
त्रापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था ॥

देशान्तरे सपिण्डमरणे-दशाहोर्ध्वज्ञाते पक्षत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रम् षण्मासपर्यन्तं-
पक्षिणी* नवमासपर्यन्तमेकाहः वर्षपर्यन्तं सज्योतिरिति माधवमतम् विज्ञानेश्वरस्तु दे-
शान्तरे सपिण्डमरणे दशाहोर्ध्वज्ञाते स्नानमात्रमित्याह अत्र माधवमतमेव युक्तम् ॥

१ देशान्तरं तु विप्रस्यविंशतियोजनात्परं । क्षत्रियादेः क्रमेण चतुर्विंशतित्रिंशत्पष्टियोजनैः । केचिद्विप्रस्यत्रिंश-
द्योजनोत्तरदेशान्तरमाहुः । भाषाभेदसहितमहागिरिणा भाषाभेदसहितमहानद्यावाव्यवधानमपि देशान्तरम् । यत्तु के-
चित् भाषाभेदरहितमपि गिरि नदीव्यवधानं देशान्तरमाहुस्तद्योजनगतिविशत्यादिसंख्यायास्त्रिचतुर्गान्यूनत्वेऽपि दे-
शान्तरत्वसंपादकतया योज्यमिति भाति अन्यथामहानदीपूर्वपरतीरवासिनो एकयोजनमध्येऽपि देशान्तरत्वापत्तेः ॥

(३५९) पृष्ठे पक्षिणीपदार्थोद्बोधः ।

